

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

FJERDE BIND

K Ø B E N H A V N

H. HAGERUPS FORLAG, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1953—56

Indhold.

Afhandlinger.		Side
Dalgård, Sune , arkivar, cand. mag.: Salpeterolden af 1638—39 og den private spekulationshandel bag den.....	313—349	
Summary	349—351	
Ellehøj, Svend , mag. art.: Olav Tryggvesons fald og Venderne	1— 51	
Zusammenfassung	52— 55	
Kålund-Jørgensen, F. C. , statskonsulent, cand. mag.: Grund- lovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering	449—481	
Summary	482—484	
Linvald, Axel , rigsarkivar, dr. phil.: Omkring Kielerfreden. Bi- drag til Danmarks og Norges historie i de første måneder af 1814	165—230	
Summary	230—231	
Møller, Erik , redaktør, cand. mag.: Det engelske Kabinet og den dansk-tyske Strid 1863—64	232—309	
Summary	309—312	
Petersen, Erling Ladewig , mag. art.: Martsministeriets Freds- basisforhandlinger	587—631	
Summary	632—635	

Småstykker.

Achelis, Thomas O. , dr. phil.: Den danske Undervisning i Sles- vig-Holstens højere Skoler i den preussiske Tid (1864—1920)	395—406	
Zusammenfassung	407	
Christensen, C. A. , mag. art.: Har Valdemar 4. Atterdag i 1342 benyttet titlen: greve af Holsten og Stormarn?	69— 75	
Zusammenfassung	75— 76	
Glamann, Kristof , universitetsadjunkt, mag. art.: Om kapitels- takst og kornmål	489—504	
Summary	504—505	
Hammerich, Louis L. , professor, dr. phil.: Hvem var Martinus de Dacia?	56— 68	
Zusammenfassung	68— 69	
Hjelholt, Holger , overarkivar, dr. phil.: Om originalmanuskrip- tet til Leonora Christinas franske selvbiografi	367—375	
Zusammenfassung	375	
—: Om opfattelsen i det 18. århundrede af Slesvigs statsretlige stilling	636—639	

	Side
Jørgensen, Troels G. , fhv. højesteretspræsident, dr. jur.: Christian Colbjørnsen som Højesteretsadvokat	76— 89
Zusammenfassung	89— 90
—: Christian Colbjørnsens Afgang fra Kancelliet i 1804.....	376—394
Zusammenfassung	394
Rasmussen, Poul , forfatter: Store og små mark guld. Et bidrag til diskussionen om guldvurderingen og Jyske lovs ledingsbestemmelser	352—366
Summary	366—367
Schmidt, J. Boisen , stadsarkivar, cand. mag.: Tordenskjolds død.....	485—489

Oversigt.

Koch, Hal , professor, dr. theol.: Nyere Litteratur om Konstantin den Store	506—515
--	---------

Forskellige meddelelser.

Christian Molbech og Historisk Tidsskrift. Af professor, dr. phil. Astrid Friis	408—415
Den tiende internationale historikerkongres. Af professor, dr. phil. Astrid Friis	654—656
Feudalismen i nyere forskning. Af professor, dr. phil. Aksel E. Christensen	415—417
Nogle konserveringsproblemer i Dansk arkivvæsen. Af arkivar, cand. mag. Sune Dalgård	640—653
Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Nederlandsk statsligt udgiverarbejde gennem et halvt århundrede. Af arkivar, cand. mag. Sune Dalgård	417—424

Anmeldelser.

Bach, Erik: La cité de Gènes au XIIe siècle. (Classica et Mediaevalia. Dissertationes, V, 1955). Anm. af professor, dr. phil. Astrid Friis	542—550
Fabricius, Knud: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. 3. Del (1676—1679). (1952). Anm. af professor, dr. phil. Astrid Friis	91— 95
Hoffmann, Erich: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 27, 1953). Anm. af landsarkivar, cand. mag. Johan Hvidtfeldt	667—673
Hoffmeyer, Ada Bruhn: Middelalderens Tveæggede Sværd, I—II. (Udg. af Tojhusmusæet, 1954). Anm. af museumsdirektor, dr. philos. Sigurd Grieg og professor, dr. phil. Aksel E. Christensen	520—540
Hæstrup, Jørgen: Kontakt med England 1940—43 (1954). Anm. af professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen og professor dr. phil. Sven Henningsen	550—577

Jensen, Chr. Axel: Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere, I—II samt planchebind (1951—53). Anm. af musæumsassistent, cand. mag. Olaf Olsen	540—542
Jørgensen, Harald: C. N. David, I—II. (1950). Anm. af redaktør, cand. mag. Erik Møller	97—105
Statsrådets Forhandlinger 1848—63, I. 24. januar—15. november 1848. (Udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen, 1954). Anm. af redaktør, cand. mag. Erik Møller	516—520
Kornerup, Bjørn: Ribe Katedralskoles Historie. Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie. II, 1660—1920 (1952). Anm. af musæumsinspektør, mag. art. Hugo Matthiesen	123—124
Larsen, A. P.: Sagen mod Præsten i Vejby og de Sager, der fulgte, fremstillet efter Akterne. (1951). Anm. af professor, dr. jur. Stig Iuul	125—133
Linvald, Axel: Kong Christian VIII. Norges Statholder 1813—1814. (1952). Anm. af redaktør, cand. mag. Povl Engelstoft	95—97
Nilsson-Stjernquist, Nils: Tillkomsten av 1866 års grundlov. (Skr. utg. av Fahlbeckska stiftelsen XLI, 1955). Anm. af overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt	657—662
Sophie Brahes Regnskabsbog 1627—40. (Udg. af jysk Selskab for Hist., Sprog og Litt. ved Henning Paulsen, 1955). Anm. af mag. art. Erling Ladewig Petersen	663—667
Willerslev, Rich.: Studier i dansk Industrihistorie 1850—1880. (1952). Anm. af professor, dr. phil. Povl Bagge	105—122

Nekrologer.

Louis Bobé. Af Albert Fabritius	134—136
Eli F. Heckscher. Af Aksel E. Christensen	425—427
Friedr. Meinecke. Af Holger Hjelholt	427—428

Nyt fra historisk videnskab.

Martin Gerhardt und Walther Hubatsch: Deutschland und Skandinavien (Holger Hjelholt). — Kjeld Winding: Tresschow. Advokat, Godsejer, Politiker (Povl Engelstoft). — Fridlev Skrubbeltrang: Den danske husmand, I (C. Rise Hansen). — Nicolai Stenonis Epistolae et epistolae ad eum datae, udg. af Gustav Scherz (Bjørn Kornerup). — Jørgen Paulsen: Billeder fra Trearskrigen 1848. 1849. 1850. (Hans H. Fussing). — Anders Nilssen: Biskop Eyler Hagerup 1685—1743 (Bjørn Kornerup). — Codices medii aevi Finlandiae, 1—2 (Bjørn Kornerup). — H. Ritter v. Srbik: Geist und Geschichte vom Deutschen Humanismus bis zur Gegenwart (Holger Hjelholt). — Historische Zeitschrift Bd. 174, Hft. 2. (Festskrift til Fr. Meinecke) (Holger Hjelholt). — Violet Barbour: Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century (Sune Dalgård). — H. Hale Bellot: American History and American Historians (Svend Ellehøj). — Ernst Kornemann: Weltgeschichte des Mittel-

meer-Raumes von Philip II von Makedonien bis Muhammed; Franz Altheim: Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter (O. Koefoed-Petersen)	136—164
Danske middelalderlige Regnskaber 1. Rk. Bd. I, ved Georg Galster (Johanne Skovgaard). — Carl Roos: Prisonen (Povl Bagge). — Perlestikkerbogen, ved H. Knudsen og Albert Fabritius (Hans H. Fusing). — Siegfried Bey- schlag: Konungasögur (Svend Ellehøj). — Halvdan Koht: Historikar i lære; Ottar Dahl: Historisk materialisme (Svend Ellehøj). — Historiskt Magasin, udg. av Kungl. Samf. för utg. av handskr. rör. Skand. hist. (Holger Hjelholt). — Arkivvetenskapliga studier, andra saml. ved Sten Eng- ström och Birger Lundberg (Holger Hjelholt). — Nyere arbejder om svensk udenrigspolitik i det 19. aarh. (Erik Møller). — Nils Väst hagen: Inkomst- och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring (Svend Ellehøj). — Georg Reinhardt: Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866—1870 (Holger Hjelholt). — Walter Bussmann: Treitschke (Holger Hjelholt)....	428—448
Knud Secher: A. D. Jørgensen og V. A. Secher (Holger Hjel- holt). — Vilh. Lorenzen: Axel Urup. En dansk Ingeniør i det 17. Aarh. (O. Norn). — Dagbog fra en Ostindiefart 1672— 1675 af J. P. Cortemünde, ved H. Henningsen (Kristof Gla- mann). — Gerh. Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk (Holger Hjelholt). — Historische Zeitschrift, hrsg. v. L. De- hio og W. Kienast (Astrid Friis). — Danske Magazin 7. rk. bd. VI, hefte 1—2 (Holger Hjelholt).....	578—586
Slesvig-Holstens arkivvæsen efter krigen (Joh. Hvidtfeldt). — Horst Windmann: Schleswig als Territorium (Svend Elle- høj). — C. Rodenburg und V. Pauls: Die Anfänge der Christian-Albrechts Universität Kiel (Bjørn Kornerup). — Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog, ved P. Kr. Iversen (Holger Hjelholt). — A. J. P. Taylor: Bismarck. The Man and the Statesman (Holger Hjelholt).....	674—682
<hr/>	
Meddelelser om Den danske historiske Forening 1952—54	683—686
Den danske historiske Forenings vedtægter	687—688
Navneregister ved mag. art. Erling Ladewig Petersen.....	689—717
Rettelser	718

Olav Tryggvesons fald og Venderne.

AF

SVEND ELLEHØJ

I opfattelsen af Olav Tryggvesons sidste kamp, sagaernes slag ved Svolder, og de hertil knyttede begivenheder fulgte historikerne længe den sene islandske overlevering, især således som denne var udformet i Snorres blændende skildring. Rigtig nok fremkom A. D. Jørgensen allerede 1869 med adskillige indvendinger, idet han navnlig så det som kritikkens opgave at veje »forholdene, der fremkaldte sammenstødet . . . og følgerne af den afgørelse, det førte til,« mens han hvad selve slaget angik veg tilbage for at tage afstand fra de klassiske fremstillinger: »Kampens enkeltheder vil vi aldrig få nogen anden eller bedre underretning om end den, der kan hentes af de norske kongesagaer og tildels af Saxe . . .«¹

Når Adam af Bremen henlagde stedet for slaget til Øresund, kunne A. D. Jørgensen ikke følge ham: »skøndt meget kunde tale for at tage hans beretning for den pålideligste, lader dette sig dog ikke gøre overfor kvaddenes bestemte navn (Svolder), og de senere historieskriveres overensstemmende vidnesbyrd om, at dette sted lå ved den vendiske kyst.«²

Først med Lauritz Weibulls epokeskabende arbejde »Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000« (1911) bragtes forskningen ind på afgørende nye baner i denne som i så

¹ A. D. Jørgensen: Svolderslaget og Tidsregningen i den norske Kongerække, Årb. f. nord. Oldk. 1869, 283.

² Ibid., 300.

mange andre henseender. På visse punkter kunne Weibull bygge videre på A. D. Jørgensens iagttagelser, men først her droges konsekvensen fuldt ud, og afgørende var den skarpsindige udredning af traditionsudviklingen, idet Weibull viste, hvorledes flytningen af slaget fra Øresund til Svolder ved den vendiske kyst medførte en forskydning af forudsætningerne for kampen. Af denne grund måtte man skænke de ældste kilder, navnlig Adam, størst tiltro, hvilket jo iøvrigt også var rimeligst ud fra almindelig kritisk metode. De samtidige skjaldekvad betragtede Weibull med nogen mistillid »på grund av skaldediktningens hela art med dess genomgående falska perspektiv,«¹ men det påpegedes, at ingen af de samtidige kvad modsagde de hovedtræk i begivenhedsforløbet, som ifølge Weibull måtte anses for historiske.

Denne nye opfattelse fik dog ikke lov til at stå uimodsagt; navnlig drog Finnur Jónsson straks i ledning mod den, idet han foruden sagaerne påberåbte sig skjaldene, hvis udsagn efter Jónssons mening undergravede Adams autoritet og beviste den gængse opfattelses rigtighed.²

Jónssons argumentation for slagets forlæggelse til Svolder var dog i det hele svag, og det var en let sag for Weibull at tilbagevise den.³ Ydermere er Weibulls opfattelse på dette punkt blevet understøttet ved Ove Mobergs undersøgelser ud fra Ernst A. Kocks resultater, som på afgørende punkter bryder med Finnur Jónssons tolkninger af skjaldekvadene⁴.

¹ Kritiska undersökn., 131.

² F. Jónsson: Hvor faldt Olaf Tryggvason? (Dansk) Hist. Tidsskr. 8. r. III (1910—12), 184 ff.

³ L. Weibull: Historisk-kritisk metod och nordisk medeltidsforskning (1913), 62—76.

⁴ Ove Moberg: Slaget vid Svolder eller slaget i Øresund? (Norsk) Hist. Tidsskr., bd. 32 (1940). Her (s. 5—10) også kritisk oversigt over den senere litteratur. Til Mobergs litteraturoversigt skal dog føjes Johan Schreiner: Olav Trygvasons siste kamp, Festskr. t. Hjalmar Falk (1927), 54—77. Schreiner stiller sig hvad slagets lokalisering angår på Jónssons side, men interesserer sig iøvrigt navnlig for slagets indre- og ydrepolitiske baggrund. I fortsættelse af Lauritz Weibulls undersøgelser falder Curt Weibulls behandling af slaget i Sverige och dess nordiska grannmakter (1921).

Det tør vel herefter siges, at kvadene snarere bestyrker end afkræfter Adam af Bremens lokalisering af slaget til Øresund, men når Moberg konkluderer: »Det *breda sund*, till vilket *venderna kommo langväga ifrån*, och till vilket Erik jarl seglade med sina skepp för att komma till *möte med skåningarna*, kan inte vare något annat än *Öresund*,« må et forsigtigt forbehold dog tages. Alene udfra kvadenes ubestemte vendinger tør man næppe vove at lokalisere slaget til Øresund; der gives talrige sunde og endnu flere øer i de syddanske farvande. Det er her Adam af Bremen, der har det afgørende ord.

Adam er til gengæld ganske klar: »Dette (slag) stod mellem Skåne og Sjælland, hvor kongerne plejer at udkæmpe søslag¹. Overfarten over det baltiske hav er kort ved Helsingborg, hvor Sjælland kan ses fra Skåne, et yndet tilholdssted for sørøvere. Her stødte de altså sammen, Nordmændene besejredes af Danskerne og flygtede«².

Nu er det ganske vist rigtigt, som det i denne forbindelse blandt andet er påpeget af Finnur Jónsson, at Adams skildring af denne tids begivenheder er yderst ukorrekt, og navnlig hvor Hamburgerkirkens interesser spiller ind. Dette kan i høj grad siges at gælde ved beskrivelsen af kong Svend og Olav, og Adams ytringer om disse må derfor tages med største forbehold; heller ikke hans udredning af begivenhederne omkring slaget tør uden videre skænkes tiltro. Det er hos Adam *Olav*, der opbragt over de andre nordiske kongers missionsforbund går til angreb med en talløs flåde, og hvor nærliggende da at henlægge kampen til de danske farvande, men den nærmere lokalisering, som Adam

¹ Adam tænker mulig her på den svenske kong Eriks tidligere omtalte kampe med Sven I: »*Multa utrimque bella navalia — sic enim ea gens confligere solet —, copiae Danorum omnes obtritaee*«. *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* II, 30, ed. Bernh. Schmeidler (1917), 91.

² »*Hoc factum est inter Sconiam et Seland, ubi solent reges navali bello confligere. Est autem brevis traiectus Baltici maris apud Halsinburg, in quo loco Seland a Sconia videri possit, familiare latibulum pyratis. Ibi ergo congressi, Nortmanni a Danis victi et fusi sunt*«. Adam II, 40, anf. udg., 100.

giver, kan vanskelig være dikteret af Hamburgerkirkens synspunkter; her synes det nærliggende at tro, at Adam øser af dansk overlevering.

De senere nordiske historieskriveres benyttelse af Adam tyder på, at der hverken i Danmark eller Norge eksisterede nogen tradition om stedet for Olav Tryggvesons nederlag, som stred imod Adams angivelse¹.

For Weibull var det dog hverken Adams eller de ældste nordiske kilders vidnesbyrd, der blev udslagsgivende. »Jag har aldrig,« skriver han, »skänkt en blind tilltro vare sig åt skalde-dikternas tystnad, Adams vid Helsingborg eller Ågrips vid Sjælland, huru tungt också de båda senare uppgifterna väga — först i traditionernas utvecklingsgång har jag för dessa uppgifter funnit det avgörande . . . beviset.« . . . »Den yngre traditionen har ända i detaljen alltigenom den äldre som utgångspunkt och förutsättning och förändrar sig följdriktigt under inflytande av den förändrade slagplatsen.«²

Idet slagpladsen flyttedes, konstaterede Weibull, blev Tyres, Olav Tryggvesons danske hustru, tidligere trolovelse med en vendisk fyrste til ægteskab, det gods, hun gjorde krav på, flyttedes fra Danmark til Venden, og godsindehaveren ændredes fra den danske kong Sven til den vendiske kong Burislav. Olavs styrke decimeredes nu i Venden, før ved den norsk-danske grænse, Olav blev den angrebne, mens han før var angriberen,

¹ Saxo giver ikke stedet klart, men af hans fremstilling fremgår, at slaget tænkes udkæmpet i de sjællandske farvande. Historia Norvegiæ, der ligesom Saxo kendte Adam, lokaliserede slaget »juxta Sæländiam« (Monumenta Historica Norvegiæ, ed. Gustav Storm (1880), 117), og Ågrip-forfatteren fulgte denne angivelse («fyrii Sjólandi», Ågrip, udg. af G. Indrebo (1936), 48), hvorved denne sidste vragede oplysningen hos sin anden hovedkilde Theodricus, som henlagde slaget til oen »Suoli« ved den vendiske kyst (Mon. Hist. Norv., 24). Jeg håber ved anden lejlighed at kunne fremlægge en udførlig behandling af disse ældste norske kilders indbyrdes slægtskabsforhold, herunder også et forsøg på at forklare, hvorledes Theodricus førtes til sin lokalisering af slaget, idet jeg ikke mener at kunne følge Lauritz Weibulls forklaring udfra Skule Thorsteinssons vers. (Kritiska undersökn., 127).

² Historisk-kritisk metod, 73—75.

og den kvindelige opægger forvandlede fra Tyre til Sigrig Storråde, kong Svens dronning.¹

Det er imidlertid et spørgsmål, om det var slagets forlæggelse fra Øresund til Svolder, der forårsagede hele denne omkalfatring. Allerede hos Historia Norvegiæ, der som omtalt henlægger slaget til Sjællands kyst, er Olav ikke angriberen, da flåderne støder sammen, men på vej til Venden efter forstærkning — han overfaldes »som et lam af ulve« — og dette dansk-svenske angreb kunne lige så vel være passet ind i skildringen, selv om man lod Olav være ganske blottet for aggressive planer. Men i samme øjeblik Olav var den angrebne, burde den kvindelige opægger overføres til fjendens lejr, uanset stedet for slaget.

Også Tyres ægteskab med den vendiske fyrste, godsets flytning, ændringen af godsets indehaver og flådens decimering i Venden ville meget vel være tænkelig, selv om slaget var forblevet i Øresund. Olav måtte rigtignok i så fald have nået sit vendiske mål og først på tilbagevejen udkæmpet den skæbnesvangre kamp, men allerede Historia Norvegiæ og Ágrip ved, at Olav var på vej derned, og kun under indflydelse fra Adam af Bremen lader de ham blive standset af sine fjender².

Hvad Weibull har opstillet, er ret beset en tidsfølge, som ikke er ganske blottet for svage punkter, og som i hvert fald ikke uden videre kan sættes lig en årsagsfølge; herudfra tør intet argument hentes for rigtigheden af Adam af Bremens fremstilling. Den traditionsforskydning, som vitterligt fandt sted, kan være foregået uanfægtet af slagets placering. Den drivende

¹ Kritiska undersökn., 122 ff.

² En ændring af Tyres forlovelse til ægteskab ville let kunne foretages uden flytning af slagpladsen. Dette lader sig ganske vist ikke bevise ud fra nogen kilde, men derimod, hvad der i denne forbindelse kan have samme værdi, ud fra Weibulls Kritiska undersökningar, hvor det (s. 114) fejlagtigt hævdes, at Tyre ikke blot hos Historia Norvegiæ har været bortfæstet til en vendisk hertug, men gift med ham. Blot ved en skrivefejl ville denne ændring altså være mulig. Men når dette var sket, ville vejen være åbnet for at lade den vendiske fyrste optræde som indehaver af godset, der i så fald naturligt måtte henlægges til Venden, og flådens decimering kunne da lige så godt finde sted her som ved den dansk-norske grænse.

kraft heri er forherligelsen af Olav Tryggveson; han bliver den svigefuldt overfaldne, som kun bukker under, fordi han må hæmpe med en numerisk langt overlegen fjende. Hans mål er ikke at bekriige den danske konge, men at skaffe sin hustru hendes ret. Hertil kommer så Olavs forbindelse med Venden, som lades uomtalt af Adam, men i samtlige norske og islandske historieskriveres opfattelse af begivenhederne omkring kongens fald er en afgørende forudsætning, der hverken forklares ved flytningen af slagpladsen eller noget andet element i traditionsforskydningen, heller ikke ved Tyre-motivet, tværtimod: at lade Olav begive sig til Venden efter hjælp, således som *Historia Norvegiæ* og *Ágrip* fremstiller det, blot fordi hans hustru der havde en forsmået bejler, ville dog være højst ulogisk.

For Olavs forbindelse med Venden, som hos *Historia Norvegiæ* og *Ágrip* kombineres med oplysningerne fra Adam af Bremen, må en selvstændig, fra Adam forskellig tradition spille ind, og det er muligt at påvise grundlaget for denne tradition. Det findes i Haldor Ukristnes Eriksflok, der af Finnur Jónsson henføres til ca. 1010, en datering, der dog må tages med det forbehold, at den os overleverede tekst først er nedskrevet ca. 200 år senere¹.

Haldor beretter: (Str. 1:) Erik jarl samler, begærlig efter kamp, en stor hær i Sverige og styrer sydpå til kamp. (2:) Ønernes udmærkede konge (Olav Tryggveson) kommer sydfra med syvti krigsskibe og ét, da jarlen (Erik) har befalet sine skibe at mødes med Skåningerne. Freden brydes mellem mændene².

¹ Den norsk-islandske Skjaldedigtning, udg. af F. Jónsson, A I, 203—204, B I, 193—194. Også J. Schreiner (Olav Tryggvasons siste kamp, 58) har indset, at Olavs forbindelse med Venderne må være gammel norrøn tradition, uden at han dog herved tænker på Haldor, hvis strofe han opfatter på en ganske anden måde. Schreiner mener, at det er Are Frode, der kombinerer denne tradition med Adam, hvad der dog er lidet sandsynligt.

² Den her fulgte tolkning er Ernst A. Kocks (Notationes norroenæ, § 2920). Allerede Storm har dog i *Folkeudgaven* af Snorre (s. 219) givet en lignende udlægning: «... da jarlen havde Skaaningers skibe ud stævnet til striden». Odd (F. Jónssons udg., 198) har ligeledes tolket strofen på

(3:) I denne kamp, som stod ved en holm, kommer Olav i en kritisk situation, da krigeren (Erik) lægger Barden med den vældige side ved Ormens side. (4:) De skarpe sværd begynder deres gang på Ormen Lange, mændene (Eriks) bryder frem, og de guldprydede spyd gjalder længe; svenske mænd og danske krigere siges at have fulgt Erik tæt i denne skarpe strid sydpå (set fra Norge). (5:) Jarlen sparer sig ikke i kampen, han har hovedæren for sejren over Olav, da han kamphård fører Barden mod Ormen, men prisen er også fjordenes land, Norge. (6:) Erik opmuntrer sine kampdygtige mænd, krigerne springer med Olav tilbage over rorbænkene, og nu har mændene indesluttet den modige konge med krigsskibene. Der står kamp ved Vendernes fælder¹.

Men det var ifølge Haldor ikke et i egentlig forstand inter-skandinavisk opgør. (7:) Vendernes krigsskibe kommer langvejs fra til kampen, og de tynde økser gaber med deres jernmunde mod mændene; der bliver sværdgny på søen, den herlige drengstyrer kæmper, ørnen slider i ulvenes føde, mange tager flugten².

denne måde, men opfatter »jarlen« som Sigvalde, hvad der er utænkeligt i et hyldstedigt til Erik, som jo også var jarl. F. Jónsson har (Den norsk-isl. Skjaldedigtn., B I, 193; Heimskringla IV (1900—01), 96) nærmest ud fra Snorre givet udlægningen »Skåningernes jarl« (lig Sigvalde), men heller ikke denne løsning er tilfredsstillende, da Erik også på denne måde forsvinder fra strofen. »Freden brødes,« siger Haldor endvidere udtrykkeligt. De to parter må være fjender og Sigvalde altså optræde som Olavs første modstander, hvad selv den mest sagnomspundne saga aldrig nåede til.

¹ Udtrykket »Vinða myrði« bør næppe opfattes som dækkende en realitet; det er en fast kliché, som hyppigt forekommer i skjaldedigtingen. Schreiner anvender (Olav Trygvasons siste kamp, 72) udtrykket som afgørende bevis for, at Olav har kæmpet mod Venderne. Dette er uholdbart, og det er iøvrigt usikkert, om udtrykket her skal henføres til Olav; snarere bør det vel gå på Erik, om hvem den tætteste kamp samler sig. I Hallfreds arvedrapa over Olav (Den norsk-isl. Skjaldedigtn., A I, 160, B I, 151) anvendes udtrykket derimod uomtvisteligt om den norske konge, men Hallfreds fremstilling er ikke objektiv. Jfr. ndf., s. 49.

² Haldor, strofe 7: »Drógusk vitt at vigi — Vinða skeiðr, ok ginðu — þriðja hauðrs á þjóðir — þunn gólkn íarnmunnum. — Gnýr varð a sæ syerða, — sleit orn gera beitu, — dýrr vá drengja stjóri, — drótt kom

(8:) Slaget er endt, og som sin velfortjente løn modtager Erik glad Ormen lange, der har båret kong Olavs prægtige mandskab.

Næppe nogen, som uheldet af sagaens opfattelse læser Haldors næstsidsste strofe, kan være i tvivl om situationsbilledet. Vendernes økser er rettet mod Eriks mænd; der står gny, hvor denne herlige høvding kæmper; for ham tager mange skibe flugten. De vendiske skibe er kommet Olav til undsætning, forgæves ganske vist, men de har kæmpet sammen med kong Olav mod Erik jarl¹.

Haldors Eriksflok er en ensidig kilde. Den danske og svenske andel i sejren er skubbet tilbage som en anerkendelsesværdig, men dog beskeden støtte for Eriks strålende bedrift. Det er Nordmand, der kæmper mod Nordmand om Norge, et synspunkt, der faldt i god jord hos de senere sagaskrivere. Men

mörg á flóttu». Her citeret efter Den norsk-isländska skaldediktningen, reviderad av Ernst A. Kock, I (1946), 102.

¹ Alexander Bugge (Sandhed og Digt om Olav Tryggvason, Årb. f. nord. Oldk. 1910, 32) og F. Jónsson (Heimskringla IV, 101) har været opmærksomme på modstriden mellem Haldors vers og Snorres prosa. Bugge skriver: »Det ser, som Finnur Jónsson siger . . ., ud som om Halldors vers antyder noget andet end prosaen. Snorre siger bare (k. 112), at Sigvalde jarl kom til kampen i Olavs følge med 10 skibe og det 11te, som jarlens hustru Astrid var ombord paa. Da Olav var sprunget overbord, raabte hæren sejersraab. Derpaa citerer han en strofe av Halldor og nævner saa rygget om, at Olav reddede sig ombord paa Astrids vendiske snekke. Halldors vers synes imidlertid at antyde, at der er kommet mange vendiske skibe til kampen og, merkelig nok, at Eirik jarl har kjæmpet mot disse». Bugge har dog ikke vovet at drage Snorres kildeværdi på dette punkt i tvivl. J. Schreiner (Olav Tryggvasons siste kamp, 71) mener, at »den herlige høvding« (dýrr drengja stjóri) kan være Olav, hvilket dog er lidet rimeligt, da Erik i så fald forsvinder fra strofen, og slagskildringen afsluttes med den ejendommelige oplysning, at fjenderne flygter for den tabende part. Haldors strenge komposition synes da også kun at tillade den ovenfor givne tolkning af 7. strofe. Bortset fra den indledende og afsluttende strofe domineres digtet af den stærke kontrastvirkning: Erik stillet op over for sine modstandere. I de første 5 strofer af den egentlige kampskildring er dette klart, her er det Erik kontra Olav, der ses, og 7. strofe ville stå underligt holdningsløs, miste den indre spænding, der kendetegner de foregående strofer og ganske bryde Haldors stil, hvis man opfattede Venderne som Eriks forbundsfæller.

dette formindsker ikke kildeværdien af Haldors udsagn om, at kong Olav kom sydfra til kampen med en betydelig flåde, og at vendiske skibe deltog aktivt på hans side; heroverfor må såvel Adam af Bremens som sagaernes fremstilling vige. Vi har her et eksempel på, at kvadet strider mod sagaens prosa, og må da foretrække den ældre kilde, der i sin bundne form har bevaret en tradition, som gik i glemme under forherligelsen af Olav Tryggveson¹.

I den islandske litteratur blev disse Vender opfattet som Jomsvikingerne under Jomsborgjarlen Sigvaldes ledelse, men med den vendiske kong Burislav, Sigvaldes svigerfar og Tyres tidligere ægtefælle som baggrundsfigur². Allerede Suhm identificerede denne Burislav med de polske hertuger Mieszko I og Boleslaw Chrobry, hvoraf dog kun den sidste var erindret ved navn i den nordiske tradition, og eftertidens historikere har med enkelte undtagelser fulgt ham heri³. Men den Burislav, der

¹ F. Jónsson har tidligere (Hvor faldt Olaf Tryggvason?, 190) stillet Haldors ord om, at Olav kom sydfra til kampen, op mod Adams og — rigtignok noget uklart — hævdet, at Venderne støttede den norske konge. L. Weibulls yderst spidsfindige forsøg på at komme udenom Jónssons anke: «... ty väl att märka, det var enligt honom i själva stridsmomentet, 'då kampen förestod', och skåningarnas jarl samlat skeppen, som den norske konungen kom från detta håll» (Historisk-kritisk metod, 68) kan vanskeligt anerkendes.

² Således navnlig hos Snorre (Heimskringla, F. Jónssons udg., 172—173, 180). Hos Odd (F. Jónssons udg., 197—198) er Sigvalde i forvejen sejlet til Skåne, og det er jarlens hustru Astrid, der stiller de vendiske skibe til Olavs rådighed. En lignende opfattelse har Fagrskinna (F. Jónssons udg., 117). Imidlertid citerer hverken Odd eller Fagrskinna Haldors ovenfor anførte strofe, så Snorres fortolkning må her være normgivende.

³ Suhm: Historie af Danmark III (1787), 172. Endnu Vilh. la Cour (Schultz Danmarkshistorie I (1941), 484) og ligeledes Andreas Holmsen (Norges Historie I (1949), 198) har denne opfattelse. Den polske historiker Leon Koczy slutter udfra de mange uligheder mellem sagaernes Burislav og den historiske Boleslaw Chrobry, at den førstnævnte er en indfødt pommerisk fyrste, der er fader til Gunnhild, kong Svens første hustru. Ifølge Koczy må hun dog være død før 994, og Piastprinsessen blev da Svens anden hustru. Koczys slutning hviler på samme tillid til den sene norrøne tradition, som — omend udfra andre bevæggrunde — tvang sagaskriverne til at indføre Sigrid Storråde som Svens anden hustru. L. Koczy: Związki

fremtræder i sagaerne, tør ikke uden stærke forbehold sættes lig Polens store grundlæggere; han har træk, som leder tanken i en ganske anden retning. Han er trådt i ægteskabsforbindelse med en nordisk kongedatter, men hverken Mieszko eller Boleslaw synes at have hentet deres hustruer her; han er hedning, men Polen havde fra 960'erne en kristen styrer, og endelig er han den danske konges mand og betaler ham skat, hvad de første Piaster vanskelig kan tænkes at have gjort¹.

Denne Burislav tør ikke anses for en egentlig historisk skikkelse. Ved hans skabelse er traditionen om Tyres ægteskab med

malżeńskie Piastów ze Skandynawami (Om ægteskaberne mellem Piasterne og Skandinaverne), *Slavia Occidentalis* XI (1932), 22—41, og *Polska i Skandynawja za pierwszych Piastów* (Polen og Skandinavien under de første Piaster), *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Hist.* VIII, 3 (1934). Koczy støttes af H. Jänichen (*Die Wikinger im Weichsel- und Odergebiet* (1938), 72—73), der dog indrømmer: »Wir wissen aber, dass seine Existenz streng historisch nicht zu beweisen ist«. En lignende opfattelse er fremsat af N. de Baumgarten (*Olaf Tryggwison roi de Norvège et ses relations avec Saint Vladimir de Russie, Orientalia Christiana* XXIV, 1931), hvor sagaernes Burislav jævnføres med en af *Helmold (Chronica Slavorum I, Mon. Germ. Hist. SS XXI, 22)* nævnt Boleslaw, der må være en vendisk fyrste. Ingen af disse forklaringer kan dog anses for tilfredsstillende. En kritisk indstilling overfor sagaernes Burislav-skikkelse, som har krav på større opmærksomhed, findes hos forskere som Samuel H. Cross (*Scandinavian-Polish Relations in the late Tenth Century, Studies in Honor of Hermann Collitz* (1930), 139—40) og navnlig Pierre David (*Boleslas le Preux dans les légendes épiques polonaises et scandinaves* (1932), 60), der forklarer Burislav ud fra den senere polske fyrste Boleslaw Krzywousty, hvis datter blev gift med den danske kong Niels' søn. Heller ikke herved løses dog alle problemer.

¹ At Burislav betegnes som Venderkonge, udelukker måske i sig selv ikke, at sagaskriverne kan have opfattet ham som polsk fyrste; Boleslaw II af Polen betegnes således i den islandske litteratur som Venderkonge (*Knyttlinga, Sögur Danakonunga*, udg. af Carl af Petersens og Emil Olson (1919—25), 207), mens Saxo udtrykkelig skelner mellem Polakker og Vender. Jfr. Johs. Steenstrup: *Venderne og de Danske* (1900), 7. De forestillinger, som Odd, den første sagaskriver, der omtaler Burislav, gjorde sig om dennes rige, synes dog at have været ganske ubestemte. Om kongens datter Geira siges det (i AM), at hun »rikið þar er Germania heitir til uestrhalfu . . .« (F. Jónssons udg., 33).

en vendisk fyrste, en tradition, hvis oprindelse ikke kan spores, men som først kendes små 200 år efter begivenheden, kædet sammen med tildragelser, som fandt sted i sagaskriverens egen tid: Valdemar den Stores underkastelse af det hedenske Venden og Knuds tog mod Venden og Pommern, hvor hertug Bugislav ifølge Sven Aggesen måtte gå ind på at betale den danske konge skat og yde ham lenshyldning som hans mand. Dette foregik ifølge Sven ikke langt fra den by, der først var blevet grundlagt af Harald Gormsen i hans landflygtighed — Wollin eller Jomsborg¹. Ikke desto mindre er der ved denne sagaernes Burislav et enkelt træk, som med sikkerhed kan føres tilbage til hertug Mieszko I af Polen, nemlig datterens ægteskab med Sven I af Danmark. Thietmar omtaler Svens ægteskab med en datter af Mieszko, søster til Boleslaw og senere moder til Knud, og Adam beretter, at Erik af Sverige fik Boleslaws datter eller søster til ægte. Videre fortæller Adam — og her må han antages at bygge på Sven Estridsens oplysninger om bedstefaderen — at Sven I giftede sig med Eriks enke, som således blev moder til både Olav (Skotkonge) og Knud. Endelig ved Gesta Cnutonis, at Knud sammen med sin broder Harald hentede moderen tilbage fra Slavonia².

Det er denne øjensynlige overensstemmelse mellem tilforladelige kilders udsagn og sagaens oplysning om, at Knud den Stores moder var datter af Burislav, der gennem tiderne har ført historikerne til at opfatte denne Venderkonge som for-

¹ Sven Aggesen: *Brevis Historia Regum Dacie*, cap. XX, *Scriptores Minores I*, ed. Gertz (1917), 140.

² L. Weibull: *Kritiska undersökn.*, 108–110. Thietmar: *Chronicon VII*, 39, ed. R. Holtzmann (1935), 446: »Hos (filios Suenni) peperit ei Miseconis filia ducis, soror Bolizlavi successoris eius et nati; quae a viro suimet diu depulsa non minimam cum caeteris perpessa est controversiam«. Adam, *schol.* 24 (25), *Schmeidlers udg.*, 95: »Hericus rex Sueonum cum potentissimo rege Polanorum Bolizlao fedus iniit. Bolizlaus filiam vel sororem Herico dedit«. Senere, *Schmeidlers udg.*, 99: »(Suein) accepit uxorem Herici relictam, matrem Olaph, quae peperit ei Chnud«. *Gesta Cnutonis, Script. Min. II*, 398: »Pariter uero Sclauoniam adierunt, et matrem suam, quae illic morabatur, reduxerunt«.

vansket nordisk tradition om den polske hertug, men selv om det næppe direkte kan modbevises, at sagaerne her bygger på gammel nordisk overlevering, må et forbehold dog tages, ti den mulighed foreligger, at Islændingene kan have hentet deres viden fra Adam af Bremen. I den bevarede islandske litteratur er kong Burislav (Burisleifr) først omtalt af Odd og Jómsvikingasaga, men den usikre overlevering af teksterne, det forskellige sprog og de islandske forfatters selvstændige form vanskeliggør en sammenligning med Adam. I Odds værk, som antagelig er skrevet først, er visse paralleller med Bremerhistorikeren dog påviselige¹, og benyttelse af Adam ville forklare sagaens uhistoriske opfattelse af Svens ægtefælle som Burislavs datter (hun var som omtalt Boleslaws søster), ligesom det er påfaldende, at Adam som sagaen, atter uhistorisk, opfatter fyrsten som konge². Imidlertid foretager sagaen en opspaltning af Svens hustru i to, således at den slaviske prinsesse Gunhild gøres til Svens første dronning, der føder Knud, mens Erik Sejrsæls enke, Olav Skotkonges moder, er datter af Skoglar Toste. Mulig skyldes dette, som bemærket af Sam. H. Cross, at en parallel tradition eksisterede, ifølge hvilken Gunhild var Olav Tryggvesons svigerinde og derfor ikke godt kunne anvendes som opægger imod ham, men iøvrigt løber sikkert her flere traditioner sammen³.

At sagaskriveren giver en fremstilling af slægtskabsforholdet, der i så høj grad afviger fra Adams, er ikke tilstrækkelig grund til at antage, at han savner kendskab til denne. Dels benyttede de islandske skribenter deres kilder yderst frit, og dels måtte enhver forherliger af Olav Tryggveson på forhånd være tvunget til på talrige punkter at tage afstand fra Adam,

¹ Til dobbeltnavnet for Olavs biskop Johannes — Sigafrid hos Adam (Schmeidlers udg., 98, 118, 268) svarer hos Odd Jón-Sigurðr (F. Jónssons udg., 91, 92, 98, 140, 141, 246); ligeledes tyder omtalen af Tyres død på grund af faste på slægtskab (Adam, 100; Odd, 237, 238, 257, 258). Jfr. Bjarni Aðalbjarnarson: Om de norske kongers sagaer, Skr. utg. av Det Norske Vid.-Akad. i Oslo II. Hist.-Filos. Kl. (1936) No. 4, 61.

² Jfr. det ovf., s. 11 n. 2, citerede sted hos Adam.

³ Sam. H. Cross: *Scand.-Polish Relations*, 131; J. Weibull: *Kritiska undersökn.*, 106 ff.

der skildrer Olav som en halvhedensk troldmand. Sagaskriveren kan meget vel have taget enkelte oplysninger fra Adam og indsat dem i en anden kombination¹.

Under alle omstændigheder må det være utilladeligt at drage slutninger om Boleslaw Chrobrys stilling til de nordiske stridigheder ud fra sagaernes Burislav, så meget mere som denne i selve de islandske fremstillinger spiller en lidet betydningsfuld rolle og ikke på noget tidspunkt griber aktivt ind eller endog blot yder Olav Tryggveson støtte. Når moderne historiske fremstillinger lader den polske hertug træde mere i forgrunden under omtalen af begivenhederne omkring kong Olavs fald, er der tale om en tolkning af sagaerne, som går udover disse og ikke kan anerkendes, med mindre andre og tungere vejende grunde kan anføres som støtte herfor².

I virkeligheden taler mere for at tro Snorre, der opfattede de af Haldor omtalte Vender som Jomsvikingerne. Allerede Haldors udtryk »Vinða skeiðr« peger i denne retning, ti »skeið« anvendtes i den norrøne digtning kun som betegnelse for meget store langskibe, og intet tyder på, at de vendiske stammer o. 1000 var i besiddelse af sådanne teknisk fuldkomne fartøjer. Alene af denne grund ville en flåde fra en vikingemagt ved den vendiske kyst være den mest plausible udlægning³. I sig selv

¹ Om sagaens kendskab til Adam jfr. Weibull, kritiska undersökn., 41 og Bj. Aðalbjarnarson: Om de norske kongers sagaer, 80—81.

² Grundlaget for moderne oversigtsværkers anerkendelse af en alliance mellem Olav Tryggveson og Boleslaw Chrobry (jfr. ovf., s. 9, n. 3) er lagt af Halvdan Koht (Norske dronninger, Syn og Segn, 32. årg. (1926), 98) og J. Schreiner (Olav Trygvasons siste kamp, 70—73). Når disse historikere ud fra det ovf. s. 11, n. 2 citerede Thietmar-sted slutter sig til fjendskab mellem Sven Tveskæg og Boleslaw Chrobry, beror det på en tvivlsom læsning af det pågældende stykke.

³ De arkæologiske fund fra de vendiske områder udviser kun mindre både, beregnet for kyst- og flodsejlad, og litteraturen giver først anledning til at tro, at Venderne i en langt senere tid havde lært at bygge store søgående skibe. L. Niederle: Manuel de l'antiquité slave II (1926), 258; F. Genzmer: Germanische Seefahrt und Seegeltung (1944), 43; O. Lienau: Die Bootsfunde von Danzig-Ohra aus der Wikingerzeit (1934). Om udtrykket »skeið« se Hjalmar Falk: Altnordisches Seewesen, Wörter und Sachen IV (1912),

er dette dog ikke tilstrækkeligt bevis; kun hvis det på anden måde kan sandsynliggøres, at det var Jomsvikingerne, der støttede den norske konge, kan sagaens fortolkning følges på dette punkt. Men hertil kræves først af alt et bevis for, at disse sagnomspundne vikinger overhovedet har eksisteret og været i stand til at optræde som en betydende politisk faktor på denne tid. Moderne kritisk historieforskning har længe stillet sig afvisende heroverfor, men næppe med rette¹.

At det område, hvor byen Wollin nu ligger, har været sæde for en omfattende vikingepreget bosættelse, kan anses for givet efter de tyske udgravninger, som tilskyndet af Adolf Hofmeisters kildeundersøgelser iværksattes 1934 og fortsattes ind i de første krigsår, dels i Wollins gamle bydel (Marktplatz), dels i dens nære omegn. Der afsløredes herved en beboelse, der strakte sig næsten 4 km langs Dievenow og omfattede et flademål på ca. 50 ha. Ved siden af vikingetyperne gjorde et stærkt vendisk element sig gældende.

Efter de præhistoriske fund, som strækker sig ind i 2. årh. e. Kr., følger et fundløst lag, som må antages at have strakt sig over 7—800 år, og dernæst det indtil 11 m dybe kulturlag, som af udgraverne er opdelt i 15 underafdelinger. I byggeteknikken udviser de første 12 lag, som antages at omfatte en tidsperiode på over 200 år store bul-, stav- og bindingsværks-

104-105. Prof. Hans Kuhn, Kiel, som først henledte min opmærksomhed på dette problem, går videre end Falk og betegner «skeið»-typen som højdepunktet i vikingetidens skibsbygningskunst (Foredraget «Die Entwicklung des Ledungswesen», holdt på Kbh.s universitet 30. okt. 1951). Jfr. bemærkningen i Germanische Altertumskunde, hrsg. von H. Schneider (1938), 122. A. W. Brøgger stiller sig skeptisk overfor den filologiske tydning af skibsbetegnelserne med henblik på klassifikation («Den er som regel lagt av folk som aldri i sitt liv har satt sine ben ombord i en skute»), men indrømmer dog, at «skeið» betegner et storskib. A. W. Brøgger og H. Shetelig: *Vikingskipene* (1950), 265-66.

¹ Grundlæggende er også på dette punkt L. Weibull: *Kritiska undersökn.*, 178 ff.

huse, hvortil nærliggende paralleller er at finde i Hedeby, mens denne teknik er ukendt i slaviske beboelser. Grund- og gadeplanen ligger fast og har overlevet talrige ødelæggelser. Først i de øverste 3 lag hersker den uregelmæssige slaviske bebyggelse med små huse.

Keramikken falder i grupper svarende til bygningerne. Indtil lag 7 er »Birkavaren« med paralleller i Birka og Hedeby fremherskende, så følger i de næste 5 lag former, som kan afledes af denne Birkavare og står den nær i teknisk henseende, men også viser hen til Lund og de danske øer og samtidig svarer til den senslaviske vare, former, som også er udbredt i det nordslaviske område uden for Wollin. Ved lag 12 indtræder en ny vekslen, og de fuldt udviklede slaviske former præger nu billedet. Slavisk keramik har iøvrigt under hele perioden været at finde ved siden af de andre varer.

Ud fra disse data har udgraverne opstillet to hovedperioder. Den første karakteriseres som en storstadstid med planmæssig grundlæggelse, og den første befæstning af Silberberg tør måske ses i sammenhæng hermed; også her skelnes flere store byggeperioder. Denne periodes præg kan kun forklares ud fra beboelse af en betydelig nordisk eller stærkt vikingepreget gruppe, ved siden af hvilken dog et stærkt indfødt-slavisk element gør sig gældende, men rigtignok kun i keramikken, ikke i bygningerne. Hertil kommer indbyggere fra Østersøens østlige egne. Forbindelserne går til Birka-Hedeby og til Baltikum, mens umiddelbare forbindelser mod syd ikke kan påvises.

I denne gruppe findes imidlertid et indsnit (lag 6—7), hvis betydning ikke er ganske klar. Det hænger sammen med to ødelæggelser, viser sig i ændring af byggeskik, keramik samt begravelsesskik og har en tidsbegrænset ødelæggelse af Silberbergsområdet til følge. Åbenbart er der her tale om en ny befolkningstilstrømning, et nyt kulturbillede med forbindelser til dansk og preussisk område viser sig. Stadig er der dog tale om en udpræget storstadstid; den afsluttes først med lag 12 og efterfølges af den rent slavisk prægede anden hovedperiode, hvor bebyggelsen er indskrænket til det tidligere kærnekvarter.

For datering ydes desværre kun sparsomme holdepunkter i keramik og kamme. En enkelt på Marktplatz fundet mønt, som må dateres til tiden efter 1040, giver en terminus post quem for afslutningen af lagene 8—9, men disse synes rigtignok at have ligget flere årtier senere. Med forbehold sætter udgraverne første hovedperiodes første del til 10. og begyndelsen af 11. årh., oprindelsen kan næppe dateres længere tilbage end 900. Overgangen til periodens anden del må af forskellige grunde have fundet sted i 11. årh. og den sidste del af storstadsperioden have strakt sig århundredet ud og ind i 12. årh. Den slaviske landsby, som afløses af den tyske bygrundlæggelse, hvis tidspunkt ikke er nøjagtig kendt, henlægges til 12. og måske 13. årh.

Med den første storstadsperiode jævnføres historiske kilder som den jødiske rejsende Ibrāhīm ibn Jacqūbs beretning om Ūbābaernes store havneby ved verdenshavet, der af polske forskere almindeligvis dateres til 965, af tyske til 973, Adam af Bremens omtale af Jumne som Europas største by og sagaernes Jomsborgoverlevering. Overgangsperioden identificeres med Magnus den Godes ødelæggelse 1043 og de danske tog i 1090'erne. Til anden storstadsperiode henføres Otto af Bambergs mission med Julin som hovedsæde 1124/25 og oprettelsen af bispedømmet Wollin 1140. Så indtræder katastrofen for byen med Absalons og Valdemars brandskatninger i 1170'erne og 80'erne. Bispedømmet forlægges 1188 til Kammin, og byen synker ned i betydningsløshed, idet den afløses af Stettin som den nedre Oders hovedhavn. Kun sagnene om den forsvundne by Vineta, som lever videre i de senere afskrifter af Helmold og dennes afledninger, afspejler den strålende fortid¹.

¹ O. Kunkel: Wollin, *Nachrichtenbl. f. deutsche Vorzeit* X, 8 (1934). Samme: Wollin, *Das Bollwerk* V, 10 (1934). O. Kunkel og K. A. Wilde: Jumne-»Vineta«-Jomsburg-Julin-Wollin (1941). O. Kunkel: artiklen »Ostsee« i Pauly-Wissowa (1942). Litteratur her (sp. 1849 ff.) og i Adolf Hofmeisters oversigt *Der Kampf um die Ostsee*, 2. Aufl. (1942), 40–47. Resultatet af sine kildekritiske undersøgelser (bl. a. Die Vineta-Frage, *Monatsbl. der Gesellschaft. f. pommersche Gesch. und Altertumsk.*, Jahrg. 46, 1932) har Hofmeister sammenfattet således: »Die Gleichung Wollin-Julin-Jomsburg-Jumne-Vineta ist keine »Vineta-Theorie«, sondern einer der seltenen Fälle,

De tyske udgravninger har således vist, at den by, der i sagaerne og hos Sven Aggesen betegnes Jomsborg, omkring år 1000 var en meget betydelig handelsplads, som med sin befæstning og rige indtægter kunne være stærk nok til at spille en betydelig politisk rolle og i en vikingekonges hånd være et aktiv, som ikke stod meget tilbage for Hedeby, der iøvrigt på dette tidspunkt havde passeret sit højdepunkt. At byen var domineret af et vikingepreget befolkningselement må ligeledes stå fast. Men arkæologien kan kun vise, at mulighederne var til stede; om Jomsborgs politiske rolle på denne tid kan alene de historiske kilder give underretning.

Det er bekendt, at Lauritz Weibull ud fra en analyse af disse kilder nåede til det overraskende resultat, at Jomsvikingerne historiske eksistens måtte anses for usandsynlig. Weibull viste, at de i Nordens historie afgørende begivenheder, som i sagaerne sættes i forbindelse med de navnkundige vikinger, alle i de ældste kilder henføres til andre, således slaget i Hjørungavåg, slaget på Fyrisvoldene, Harald Gormsens flugt og Sven Tveskægs tilfangetagelse. Skjaldene og de ældste prosakilder (*Historia Norvegiæ*, *Ágrip* og *Theodricus*) kender ikke »Jomsborg« eller »Jomsvikingerne«¹.

For såvel *Historia Norvegiæ* som *Ágrip* er stedet imidlertid bekendt, idet *Historia* omtaler »Jomne« (ordet er sikkert hentet fra Adam) og *Ágrip* »Jómsborg« som Olav Tryggvesons vinterkvarter under hans ungdoms vikingetog i Østersøområdet, og

wo in einer Frage der geschichtlichen Überlieferung ein sozusagen mathematischer Beweis geführt werden kann«. (Der Kampf um die Ostsee, 46—47). Også polsk historieforskning anerkender denne jævnførelse, således J. Widajewicz: *Przy ujściu Odry w drugiej połowie X wieku* (Ved Oderflodens munding i 2. halvdel af 10. årh.). *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Hist.* VIII, 5 (1935). Z. Wojciechowski: *Mieszko I, The Baltic Pocket Library* (1936), 93—95. Opfattelsen er i og for sig ikke ny og har, ikke mindst blandt nordiske historikere, altid haft fortalere (jfr. således J. Steenstrup: *Venderne og de Danske*, 33), men først Hofmeister har ved en metodisk kildeundersøgelse leveret et bæredygtigt bevis for opfattelsens rigtighed.

¹ L. Weibull: *Kritiska undersökn.*, 185—192.

iøvrigt siger det i sig selv ikke meget, at selve betegnelsen »Jomsborg« er ukendt for skjaldene¹.

Heller ikke hvad de ovennævnte fire begivenheder angår kan Weibulls resultater uden videre anerkendes. Det slag, som ifølge sagaerne udkæmpedes på Fyrisvoldene mellem Styrbjørn og den svenske konge Erik Sejrsæl, er rigtignok allerede første gang, det forekommer i litteraturen (hos Odd), indsat i en overnaturlig ramme, og det synes vanskeligt at skimte en historisk kerne bag denne kamp mellem guder og mennesker², men at der har deltaget folk fra de vendiske områder ved slaget i Hjørungavåg, synes vanskeligt at kunne bestrides, selv om det ikke hermed er givet, at disse Vender kom fra Jomsborg³. Dog er det lidet rimeligt at forkaste sagaskriverens fortolkning af kvadene på dette punkt, så meget mere som den almindelige politiske situation, der vil blive opridset i det følgende, gør et angreb på Norge af forenede danske og wollinske styrker i Harald Gormsens sidste regeringstid yderst sandsynligt. Tilbage står Harald Gormsens flugt og Sven Tveskægs tilfange-tagelse, og om disse begivenheder yder ikke blot den nordiske, men også den kontinentale litteratur underretning.

Gesta Cnutonis fortæller, at Harald flygtede til Slaverne, hvor han kort efter døde, Adam, at kongen såret flygtede til den by hos Slaverne, som kaldes Jumne, hvor han efter nogle dages forløb døde af sine sår. Hos Sven Aggesen grundlægger Harald efter sin flugt Hyumsborg, men hos Saxo, Fagrskinna og Knytlinga er borgen forlængst grundlagt, og Harald har skabt sig en betydelig besiddelse⁴.

¹ Historia Norvegiae, Mon. Hist. Norv., 113; Ágrip, Indrebøs udg., 44.

² Kritiska undersökn., 86; Curt Weibull: Sverige och dess nordiska grannmakter, 67–72; Ove Moberg: Slaget på Fyrisvallarna och kampen vid Uppsala, Scandia X (1937), 129 ff.

³ Tind Hallkellson siger, at »krigeren tilføjede Vendernes følge sår«. Den norsk-isl. Skjaldedigtn., A I, 145, B I, 136.

⁴ Gesta Cnutonis Regis, Script. Min. II, 390: »Huius rei gratia con-grediuntur in prelio, in quo uulneratus fugatusque pater ad Sclauos fugit; et non multo post ibi obiit, et Suein eius solium quiete tenuit«. Adam II, 27, Schmeidlers udg., 87: »In quo miserabili et plus quam civili bello victa

Det er nærliggende her at opfatte Sven Aggesen som den, der sår det onde frø, der spirer frem i »Jomsborgmyten«: udfra oplysningen om, at Harald flygter til Jumne og derfra, som det siges, bekæmper sin søn, er den konstruktion udgået, som gør gældende, at han i virkeligheden grunder borgen her¹. At Haralds grundlæggelse af Jomsborg efter sin flugt er Sven Aggesens egen konstruktion, er sikkert rigtigt, men hermed er ikke sagt, at Jomsborg uden videre kan reduceres til en »myte«. Wollinudgravningerne viser ingen tegn på en rent slavisk bebyggelse forud for den vikingeprægede i Adams Jumne og den spanske Jøde Ibrāhīm ibn Jacqūb beretter (senest 973) om Ūbā-baernes store havn, der næppe kan være nogen anden end Wollin². Allerede på dette tidspunkt synes altså sagaernes Jomsborg at have været en realitet, hvilket også udgravningerne i sig selv tyder på. Hertil kommer en beretning hos Guillaume de Jumièges (o. 1050), som ved, at Harald er blevet fordrevet fra sit rige af sønnen Sven og er kommet med skibe og krigere til »Normannia« efter hjælp. Han modtages venligt og får et jarledømme overladt, men Guillaume finder dog udvej for at lade Harald vende tilbage til Danmark, hvor han forsones

est pars Haroldi. Ipse autem vulneratus ex acie fugiens ascensa navi elapsus est ad civitatem Sclavorum, quae Iumne dicitur«. Sven Aggesen, *Script. Min.* I, 118 f.: »(Haraldus) . . . ad Sclaium profugus usque commeavit; ubi et pace impetrata primus urbem fundasse dicitur, que nunc Hyumsburgh nuncupatur«. Saxo: *Gesta Danorum*, ed. J. Olrik og H. Ræder (1931), 271: Styrbjørn søger til Harald . . . »Post hæc Haraldus, armis Sclavia potitus, apud Iulinum, nobilissimum illius provinciæ oppidum, Sturbiorno duce competentia militum præsidia collocavit . . .« Fagrskinna, Finnur Jónssons udg. (1902—03), 80: »Haralldr konongr Gorms sunr hæriaðe a Vinlannd. oc let þar gera borg mikla er hæitir at Iome. oc er su borg callað siðan Iomsborgh. Ðar sætti han ifir hofðingia . . . Iomsvikingar vunu mikit af riki Burizleifs konongs er þa reð firir Vinlannde«. Lignende fremstilling i *Knytlinga*, *Sögur Danakonunga*, udg. af Carl af Petersens og Emil Olson (1919—25), 29.

¹ L. Weibull: *Kritiska undersökn.*, 187—188; Sture Bolin: *Om nordens äldsta historieforskning*, *Lunds Universitets årsskr.* N. F., avd. 1, bd. 27, nr. 3 (1931), 56—57.

² Georg Jacob: *Arabische Berichte. Quellen z. deutsch. Volksk.* (1927), 14.

med Sven¹. Ingen vil fæste lid til Guillaumes beretning, men ikke desto mindre har den interesse, ti den kan næppe være udsprunget fra en efterretning om, at Harald flygtede til Slaverne. Guillaumes kilde må have fortalt, at kongen flygtede til Normannerne, og at disse derpå af den franske historiker henføres til Normandie, kan ikke undre. Gesta Cnutonis, Adam og Guillaume er vore ældste berettere om Haralds flugt. De to første ved, at denne gik til Slaverne (= Venderne, hos Adam udtrykkelig Jumne), hvor kongen modtoges vel, den tredje må have hørt, at den gik til Normannerne, som ligeledes behandlede den detroniserede fyrste godt. I den danske tradition, som Gesta Cnutonis og Adam repræsenterer, kunne vikingerne i Wollin betegnes som Vender, uanset deres oprindelse, men i den kontinentaleuropæiske var det mere rimeligt at benævne dem Normanner. Således forenes Gesta Cnutonis og Adams oplysninger med Guillaumes.

Om Haralds flugt minder sikkert også et vers, som tillægges en dansk mand og lyder: »Ikke ville Jyderne bringe godset ned til skibene, før Styrbjørns skibe stod på land; nu har Danmarks konge sluttet sig til dem som kampfælle; berøvet land og folk lever han (vil han leve) undertrykt af skæbnen.«² Det billede, der her gives, svarer i virkeligheden nøje til det, vi ud fra de ovennævnte kilder må danne os, og hvis verset er ægte, hvad der er al grund til at mene, er det da rimeligt at tro, at Styrbjørns tilknytning til Jomsborg (Wollin) er en historisk kendsgerning. Derimod tyder intet i verset på, at Styrbjørn har tvunget Harald til at følge sig, således som sagaerne fremstiller forholdet. Styrbjørns indgriben er en hjælpeaktion, kong Harald finder tilflugt hos ham og hans mænd, således som også Adam

¹ Guillaume de Jumiègue: Gesta Normannorum Ducum III, 9, IV, 7, 9, ed. Jean Marx (1914), 41, 53—55, 56—57.

² Den norsk-isl. Skjaldedigtn., A I, 186, B I, 176: »Eigi uilldu iotar — ræida giald til skæida — adr styrbiarnar stæde — strandar dyr a lande — nu er danmarkar drottinn — j dreingia lid gengin — landa uanr ok lyda — lifir anauðr hann auðar«. Udtrykket »dreingia lid« kan vanskelig antages at betegne indbyggerne i en almindelig vendisk by.

af Bremen og den forvanskede tradition hos Guillaume de Jumièges lader forstå¹.

Hos Sven Aggesen sættes Haralds flugt i forbindelse med kong Svens tilfangetagelse. Harald lever endnu i Venden og indleder forhandlinger med Sven, men Palnatoke overlister denne og fører ham fangen til Jomsborg². Palnatokes historiske eksistens er tvivlsom, og såvel Gesta Cnutonis som Adam er af den opfattelse, at Harald døde kort efter sin flugt, men hermed er ikke sagt, at vi kan se bort fra de wollinske vikingers aktive rolle også ved denne begivenhed, som i de islandske sagaer er knyttet til Sigvaldes navn. Den sene nordiske litteratur har dog heller ikke på dette punkt værdi i en bevisførelse, kun de ældste kilder kan anvendes hertil.

Hos Thietmar, som først omtaler denne opsigtsvækkende begivenhed, tages Sven efter faderens død til fange af oprørske Normanner og må løskøbes af sine undersåtter. Adam har hørt beretningen af Sven Estridsens mund: da Sven vil begynde krig med Venderne, tages han to(!) gange til fange og føres til Venden, hvorfra han må udkøbes³.

Som ved beretningerne om Haralds flugt står her en kontinental og en dansk opfattelse overfor hinanden. For Thietmar var det Normanner, der tog Sven til fange, og det var tillige

¹ En lignende opfattelse er fremført af Curt Weibull: Sverige och dess nordiska grannmakter, 67—72.

² Sven Aggesen, Script. Min. I, 118—121. Både hos Sven og Saxo (Gesta Danorum, ed. J. Olrik og H. Ræder, 276) er skildringen af Wollins beboere i denne tid præget af det had til Venderne, som var en følge af plyndringerne og krigene i 12. årh. Sven fordømmer Harald Gormsen, fordi han har grundlagt denne trusel mod Danmark. Alligevel er det dog tydeligt, at begge opfatter stedet som sæde for nordiske vikinger, hvis fædrelandskærlighed alene ifølge Saxo er grunden til, at kong Sven slipper levende fra sin tilfangetagelse.

³ Thietmar: Chronicon VII, 36, ed. R. Holtzmann, 442: »Ille, inquam, supra memoratus, non rector sed destructor, post mortem patris sui a Northmannis insurgentibus captus, cum a populo sibi tunc subdito cum ingenti precio solveretur, . . .« Adam II, 29, Schmeidlers udg., 91: »Nam cum bellum susciperet contra Sclavos, bis captus et in Sclavianiam ductus tociens a Danis ingenti pondere auri redemptus est«.

oprørske Normanner, hvori må ligge, at de tidligere havde været den danske konges undergivne. I den danske tradition, som Adam gengiver, betegnedes kong Svens fjender som Vender. Atter forenes udsagnene, som begge må anses at have høj kildeværdi, hvis det antages, at disse Normanner eller Vender var vikingerne fra Wollin.

Under de bevægede begivenheder, som ledsagede kongeskiftet Harald Gormsen-Sven Tveskæg, ses Wollin således at optræde som den førstes forbundsfælle, og også i den nærmeste eftertid må byen opfattes som Svens modstander, men hvad Olav Tryggvesons nederlag i de sjællandske farvande angår, er en nærmere bestemmelse af de deltagende »Vender« ikke mulig at foretage på samme måde som ved Haralds flugt og Svens tilfangetagelse, ti Olavs fald erindredes kun i den nordiske tradition, ingen af de europæiske historieskrivere optegnede blot den mindste bemærkning om denne i Nordens historie så afgørende begivenhed. Den eneste mulighed bliver derfor den mere usikre, udfra en analyse af de politiske forhold under kong Svens første regeringstid at søge de vendiske områder og da navnlig Wollin placeret i sammenhængen. Tillige må der her tages skyldigt hensyn til de polske hertuger, idet det polske riges voldsomme ekspansion under de to første Piaster bragte dets grænser i umiddelbar nærhed af de områder, hvor nordisk politik udspillede.

Det er almindeligt at se et tidligt vidnesbyrd om Wollins politiske stilling i Widukind af Corweys omtale af Sachsergreven Wichmann og de med ham forbundne »Vuloini«s kampe med Mieszko I af Polen i 967, men Widukinds fremstilling tillader ikke nogen sikker slutning på dette punkt, snarest synes den at tyde på, at den sachsiske historieskriver regner Vuloini som tilhørende Redarierne og således vel bosat i området vest for nedre Oder¹. Adam af Bremens lokalisering af den slaviske stamme

¹ Widukind: *Rerum Gestarum Saxoniarum Libri Tres* III, 69, ed. P. Hirsch-H.-E. Lohmann (1935), 143—144: »Audiens autem Wichman-

Wilini, som i reglen og sikkert med rette jævnføres med den af Widukind omtalte, synes at pege i samme retning.¹

Disse kampe såvel som de tidligere i 963 må derimod tages som et vidnesbyrd om, at den polske hertug på dette tidspunkt havde underlagt sig i hvert fald dele af Pommern og som det synes ganske i overensstemmelse med den tyske kejser, omend ikke altid med markgreverne. Den tribut, som Mieszko betalte for et område indtil floden Warthe, vistnok nord for denne, og

nus urbem captam sociosque afflictos ad orientem versus iterum se paganis inmersit, egitque cum Slavibus qui dicuntur Vuloini, quomodo Misacum amicum imperatoris bello lascesserent; quod eum minime latuit». III, 70, ibid., 146—147: »Imperator itaque acceptis armis Wichmanni de nece eius iam certus factus scripsit epistolam ad duces et prefectos Saxoniae in hunc modum: . . . Preterea volumus, ut, si Redares, sicut audivimus, tantam stragem passi sunt — scitis enim, quam saepe fidem frerint, quas iniurias attulerint —, nullam vobiscum pacem habeant. . . . His litteris lectis in conventu populi in loco qui dicitur Werla coram principibus et frequentia plebis, visum est pacem iam datam Redariis oportere stare, eo quod tunc bellum adversum Danos urgeret, et quia copiae minus sufficerent ad duo bella pariter conficienda». Widukind sætter øjensynlig kejserens brev til Sachserne i forbindelse med Wichmanns død, og det i brevet omtalte nederlag for Redarierne synes da at måtte henvise til kampene 967. Denne opfattelse har også A. Brackmann: Die Wikinger und die Anfänge Polens, Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wissensch., Jhrg. 1942, Nr. 6, 16, n. 2. Sammesteds, s. 34—35, henføres dog Vuloini til Wollin, ligesom Steenstrup: Venderne og de Danske, 35—36; Holtzmann: Böhmen und Polen im 10. Jahrhundert, Zeitschr. d. Vereins f. Gesch. Schlesiens LII (1918), 25, n. 3; Hofmeister: Der Kampf um die Ostsee, 17; Wojciechowski: Mieszko I, 45 ff.; Kętrzyński: The Cambr. Hist. of Poland I (1950), 17 og mange flere. F. Dvornik: The Making of Central and Eastern Europe (1949), 57, henfører Vuloini til Østersøkysten ved nedre Oders højre bred. Den ovenfor fremsatte opfattelse svarer nærmest til den af L. Giesebrecht: Wendische Geschichten I (1843), 10, 189 ff., og W. Sommerfeld: Geschichte der Germanisierung des Herzogtums Pommern (1896), 14, forfægtede. E. Randt hævder (Ostland Forschungen, Heft 2 (1932), 32), at hverken kampene 963 eller 967 kan dreje sig om Pommern.

¹ Adam af Bremen II, 21, Schmeidlers udg., 77—78: »Sunt et alii Sclavorum populi, qui *inter Albiam et Oddaram* degunt, sicut Heveldi, qui iuxta Habolam fluvium sunt, et Doxani, Leubuzzi, Wilini et Stoderani cum multis aliis. Inter quos medii et potentissimi omnium sunt Retharii, . . .».

Otto I's mægling på rigsdagen i Quedlinburg 973 i en strid mellem hertugen og Hodo, markgreven i Østmarken (Nordthüringen), viser dette. Hodos overskridelse af Oder nord for Warthe tyder dog på, at ikke alle tyske krese betragtede Mieszkos fremtrængen i Pommern med blide øjne. Omkring Odermunningen mødtes tysk og polsk interessesfære, men næppe nogen af parterne havde ved denne tid kontrol herover¹.

Dette synes at fremgå af den spanske Jøde Ibrāhīm ibn Jacqūbs rejsebeskrivelse fra denne tid (965—973). Der omtales her en slavisk stamme, af Ibrāhīm kaldet Ūbāba, som lever i de sumpede nordvestlige egne af Mescheqqos (Mieszkos) rige, og som ved verdenshavet har en stor by med 12 porte og en havn. Den bekrieger Mescheqqo, og dens kampkraft er umådelig. Der er ingen konge, og Ūbāba lader sig i det hele taget ikke regere af nogen enkeltperson, men magten er hos de ældste¹.

Ibrāhīm er en usikker kilde; han har næppe været i Polen,

Det synes lidet rimeligt med Steenstrup og Holtzmann, ovf. anf. steder, at henhøre disse Wilini til øen Wollin. Redaktorerne af Widukind-udgaven, Hirsch og Lohmann, 143, n. 4, støtter dog denne opfattelse imod Schmeidler.

¹ Mieszkos politik og hans forhold til kejseren bedømmes yderst forskelligt af polske og tyske historikere. Z. Wojciechowski (Dwie tradycje (To traditionelle opfattelser), *Slavia Occidentalis* X (1931), 1—12, og Mieszko I, 47—54) samt J. Widajewicz (Przy ujściu Odry, m. fl. hævder stærkt Mieszkos fremtrængen mod Østersøen, mens bl. a. A. Brackmann (sænest i *Die Wikinger*, stærkt understreget i *Die Anfänge der polnischen Ostseepolitik*, *Jomsburg I* (1937), 130—131) anser Mieszkos optræden i Pommern for en defensiv forholdsregel. Især M. Z. Jedlicki (*Stosunek prawny Polski do cesarstwa do r. 1000* (Polens statsretslige forhold til kejserriget indtil år 1000), *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Hist. XII* (1939)), opfatter Mieszkos afhængighed af kejseren som ret løs, mens af tyske forskere navnlig G. Sappok (*Die Anfänge des Bistums Posen* (1937), og *Polen, Reich und Pommern im 10. Jahrhundert*, *Jahrb. f. Gesch. Osteuropas II* (1937)) hævder stærk afhængighed. En nogenlunde udtømmende bibliografi findes i Dvornik: *The Making of Centr. and East. Europe*; jfr. hermed den af Hofmeister givne oversigt i *Der Kampf um die Ostsee*, 36.

¹ G. Jacob: *Arabische Berichte*, 14. Jfr. B. Spuler: *Ibrāhīm ibn Jacqūb*, *Jahrb. f. Gesch. Osteuropas III* (1938), 1—10.

omend vistnok hos kejseren i Quedlinburg, og hans interesse for æventyrlige beretninger er stærkere end trangen til at give tilforladelig underretning. Hans udsagn er imidlertid et umiskendeligt vidnesbyrd om, at Mieszkos rige endnu på denne tid var uden kontrol over stammerne i Nordvestpommern og over Wollin, som sikkert må være realiteten bag den store by ved verdenshavet¹.

Heller ikke nogen tysk magt kan på dette tidspunkt antages at have været i stand til at udøve kontrol over Odermundingen, omend den tyske kirkeorganisations grænsedragning, der tillige kan opfattes som et udtryk for det videre rigsterritoriums afgrænsning, tyder på, at man fra denne side regnede Usedom, men dog næppe Wollin, med til rigets interesseområde. Der var imidlertid her mere tale om et ønske end om en realitet, ti de slaviske stammer mellem Elben og Oder, navnlig det mægtige

¹ At Ibrāhims skildring sigter til Wollin er almindelig anerkendt; jfr. Hofmeister: *Der Kampf um die Ostsee*, 40—41. Litteraturoversigt i B. Stasiewski: *Untersuchungen über drei Quellen zur ältesten Geschichte und Kirchengeschichte Polens*, *Breslauer Studien z. hist. Theologie* XXIV (1933). Jfr. Brackmann: *Die Wikinger*, 52—63. Afvigende opfattelse hos Wojciechowski (Mieszko I) og Widajewicz (*Przy ujściu Odry*), som sætter Ūbāba lig Veleterne uden dog at levere fyldestgørende argumentation herfor. L. Koczy, der i *Kilka uwag o najstarszych dziejach Pomorza* (Nogle bemærkninger angående Pommerns ældste historie), *Roczniki Historyczne* VIII (1932), 115 ff., havde hældet til samme anskuelse, har senere i *Dagome iudex — Schinesge i (og) Awbaba*, *Rocz. Hist.* XII (1936), 1—46, fremsat en lignende opfattelse som de tyske historikere, til hvis datering af Ibrāhims skildring (973) han også slutter sig i modsætning til de fleste andre polske forskere (965). For den sidste daterings rigtighed er stærke argumenter fremført af W. Koppe: *Das Reich des Miesko und die Wikinger in Ostdeutschland. Deutschland u. d. Osten*, Bd. 20 (1942), 261—62. Om Ibrāhims Ūbāba skal indskrænkes til Wollin er usikkert, snarere må betegnelsen omfatte flere kyststammer som foreslået af H. Weidhaas (*Die Volkwerdung der Westslawen und das Reich*, *Jahrb. f. Gesch. Osteuropas* III (1938), 497, n. 37). Hvis Ūbāba som Weidhaas mener tør udlægges »folk ved brændingen«, ville det være nærliggende at opfatte ordet som en oversættelse af »Pommeranere«, d. v. s. »folk ved havet«. Brackmann (*Die Wikinger*, 35) opfatter Ūbāba som betegnelse for Pommeranerne.

Liutizerforbund, besad en udstrakt selvstændighed og fortsatte dyrkelsen af de gamle guder med Rhetra i Redariernes område som hovedhelligdom¹.

Den store Slaveropstand 983 viser, hvor svagt befæstet det tyske herredømme i disse egne var. Hamburg, Havelberg, Zeitz og Brandenburg var blandt de byer, som denne mod tysk politisk og kirkelig overhøjhed rettede oprørsbølge skyllede henover, og for såvel tysk som polsk politik blev faren fra Liutizerne bestemmende i den følgende tid. Mieszko havde efter Otto II's død i lighed med Boleslaw af Bøhmen og Obotritterfyrsten Msciwój støttet Henrik af Bayern, men da tronstriden var forbi, indfandt den polske hertug sig straks på Otto III's og regentskabets side. Mieszkos politiske mål var underlæggelse af de hedenske eller halvkristne slaviske stammer, han måtte se sin fordel ved et venskabeligt forhold til den tyske kejsermagt, og 986 mødte han da op hos Otto III i Quedlinburg,

¹ H. Aubin: Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches. Entstehung und staatsrechtlicher Charakter, Hist. Vierteljahrschr. XXVIII (1933), 240 ff. Navnlige bispedømmet Havelbergs område har i denne forbindelse interesse. I stiftelsesbrevet 948, Mon. Germ. Hist., Dipl. Otto I, Tom. I, 155—156, bestemmes det således: »... Praeterea determinavimus praenominatae sedis parochiae decimas istarum provinciarum infra suos limites consistentium: ... Tholenz, Ploth, Mizerez, Brotwin, Wanzlo, Wosze. Terminum vero eidem parochiae constituimus ab ortu fluvii qui dicitur Pene ad orientem, ubi idem fluvius intrat mare, ab ortu vero fluminis quod dicitur Eldia ad occidentem, ubi idem flumen influit in Albiam, ab aquilone mare Rugianorum, a meridie Strumma fluvius ...«. F. Curschmann (Die Stiftungsurkunde des Bisthums Havelberg, Neues Archiv XXVIII (1903), 427) bemærker, at optællingen af distrikter i stiftelsesbrevet begynder i sydvest ved Elben og ender i nordøst ved Forpommern (i moderne betydning, i 10. årh. betegnedes kun landet øst for Oder som Pommern) og Odermundingen, samt (n. 1) at de tre små landskaber Brotwin, Wanzlo og Wosze må søges i Forpommern, på Usedom og måske på Wollin, omend deres nøjagtige beliggenhed er omstridt. Jfr. Germania Sacra, I Abt., Bd. 2, v. G. Wentz (1933), 17, angående ægtheden af de angivne grænser. Angående dateringen se Curschmanns ovf. nævnte arb. Peene skilte Havelberg fra Hamburgerstiftet (bispedømmet Aldenburg). Jfr. Adam af Bremen II, 17, Scheidlers udg., 72; G. Dehio: Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen I (1877), 126.

anerkendte hans overhøjhed og aflagde homagium til ham. Fra denne tid kæmpede han og hans efterfølger Boleslaw Chrobry næsten hvert år på kejserens side¹.

I virkeligheden betød dette, at den første store bølge af tysk Drang nach Osten var brudt sammen, ti oprøret lod sig ikke ganske kue af markgreven; de slaviske stammer bevarede friheden omend under tysk overherredømme, hvad der reelt var af tvivlsom værdi, og efter en ny krig 994—996 måtte kejseren anerkende dette. Navnlige Liutizerne var nu i praksis ganske selvstændige, og heller ikke Otto III's felttog 997 bragte dem til underkastelse. Endnu i de sidste år af 990'erne stormede de klosteret Hillersleben².

Ved siden af Liutizerfaren gjorde imidlertid også en anden politisk faktor sig gældende, ti samtidig med Slaveropstanden 983 og næppe uden forbindelse med denne — man betænke Harald Gormsens ægteskab med Obotritterhertugens datter — havde Danmark ved tilbageerobringen af Hedeby frigjort sig for det tyske overherredømme, som havde eksisteret i hvert fald siden 974 og snarest noget længere³. For Polen måtte Danmarks

¹ Hovedkilderne til Slaveropstanden er Thietmar af Merseburg og de tyske annaler; oversigt herover i G. Richter og H. Kohl: *Annalen des deutschen Reichs im Zeitalter der Ottonen und Salier I* (1890), 147—159. Fra tysk side er Slaveropstanden senest behandlet af G. Lukas: *Die deutsche Politik gegen die Elbslawen vom Jahre 982 . . .* (1940). Kritisk heroverfor er G. Labuda: *Powstania Słowian połabskich u schyłku X wieku* (Oprøret blandt Slaverne hinsides Elben i slutningen af 10. årh.), *Slavia Occidentalis XVIII* (1947). Jfr. iøvrigt fremstillingerne hos F. Dvornik: *The Making of Centr. and East Eur.*, 85 ff. og S. Kętrzyński i *The Cambr. Hist. of Poland*, 18 f. Liutizerfarens afgørende betydning for tysk-polsk politik er fremhævet af A. Brackmann: *Die Anfänge des polnischen Staates*, *Sitzungsber. der preuss. Akad. der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl.*, 1934, XXIX, 1003. Samme opfattelse har Z. Wojciechowski: *Mieszko I*, 87.

² F. Dvornik: *The First Wave of the Drang nach Osten*, *The Cambr. Hist. Journ.* VII (1943), 142. A. Brackmann (*Reichspolitik und Ostpolitik im frühen Mittelalter*, *Sitzungsber. d. preuss. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl.*, 1935, XXXII, 957) fremhæver, at paven (Benedict VII) efter tilintetgørelsen af den tyske kirkelige organisation i øst spiller den afgørende rolle i Slavermissionen.

³ Når Steenstrup (*De danske Runestene i deres Forhold til Landets*

nye politiske stilling betyde en øget fare. Harald Gormsen gjorde åbenbart fælles sag med de slaviske oprørere, som også var den polske hertugs fjender, og ikke langt fra det polske riges grænser, i Wollin, havde den danske konge, som vi må tro, et af sine strategisk og økonomisk vigtigste støttepunkter; som det viste sig ved hans fordrivelse, det pålideligste af dem alle.

Med begivenhederne ved tronskiftet ændredes disse forhold. For Wollin måtte hovedfjenden nu blive kong Sven, byen var fra nu af skilt fra de danske interesser, og en tilnærmelse til Polen har sandsynligvis fundet sted, men vi er ude af stand til at dokumentere denne endsige fastslå, under hvilken form den er sket. Kildematerialets sparsomhed vanskeliggør overhovedet en bestemmelse af de pommerske områders politiske stilling i denne tid; efter Ibrāhīms ovenfor omtalte beretning gives der først omkring 990 oplysninger herom. Den polske hertug synes at have fortsat sin tributbetaling til kejseren, og heri må vel lægges, at han stadig besad i hvert fald visse dele af Pommern, men om hans reelle magt i Østersøområdet kan intet sikkert siges¹. Fra naturens side var de pommerske egne afsondret fra det egentlige Polen, og forbindelsesvejene nord-syd var usikre

og Folkets Historie, Festskr. Kr. Erslev (1927), 84) og Vilh. la Cour (Sønderjyllands Hist. I (1930), 279; Kong Haralds tre Storværker, Årb. f. nord. Oldk. 1934, 74; Schultz Danmarkshist. I (1941), 475) ved denne af Thietmar (III, 24, Holtzmanns udg., 128) omtalte begivenhed ser Sven Tveskægs værk, er dette bygget på Hedeby- og Dannevirkestenenes oplysninger, som dog ikke med sikkerhed kan henføres hertil, omend muligheden vel er til stede. Man kan imidlertid ikke herfra slutte, at Harald Gormsen ved denne tid var på vej til at blive sat ud af spillet. Lis Jacobsen (Runeindskrifternes vidnesbyrd om kampene omkring Hedeby, Scandia VIII (1935), 71) anser det for udelukket, at den på Hedebystenen omtalte belejring henviser til kampene 983. Jfr. iøvrigt om disse spørgsmål Sture Bolin: Danmark och Tyskland under Harald Gormsson, Scandia IV (1931).

¹ Thietmar (V, 10, Holtzmanns udg., 232) regner Boleslaw Chrobry for tributskyldig indtil år 1000. Z. Wojciechowski (Mieszko I, 88) finder det sandsynligt, at Mieszko har set sin fordel ved at opretholde tributbetalingen. Pommern, hvoraf tributten betaltes, var særlig truet, og den retstitel, som den polske hertug opnåede ved erlæggelse af tribut til kejserdømmet, måtte under disse omstændigheder få øget værdi for ham.

og besværlige, så en virkelig beherskelse af Pommern måtte være en vanskelig sag, men at Pommeranerne skulle have indtaget en fjendtlig holdning overfor Polen i 980'erne, er der ingen anledning til at tro. At de tyske kilder tier om disse områder i deres omtale af Slaverkrigene, kan ganske vist ikke tillægges megen betydning, da Pommern lå uden for det egentlige tyske interessefelt, men den kendsgerning, at de polske hertuger kunne sætte så stor kraft ind på bekæmpelsen af Liutizerne og endnu fjernere boende stammer, synes at forudsætte nogenlunde ro ved nordgrænsen. Højest sandsynlig var baggrunden for Piaster-nes deltagelse i Liutizerkrigene ønsket om at hindre oprøret i at brede sig til Pommern.

Et ejendommeligt og omstridt aktstykke, det såkaldte *Dagome iudex*, der må dateres til ca. 990, synes endvidere at vise, at Mieszko regnede Pommern med til sit rige. Dokumentet, som er meget slet overleveret, er en *Donatio*, hvorved »*Dagome iudex et Ote senatrix et filii eorum Misika et Lambertus*« overdrager til St. Peter »*civitas Schinesne*« med det dertil hørende område, som bestemmes ved en opregning af grænserne¹.

Allerede Giesebrecht indså, at det her angivne område i virkeligheden var det polske rige, og identificerede »*Ote senatrix*« med hertug Mieszkos anden gemalinde, den tyske Oda. »*Dagome iudex*« mente Giesebrecht at måtte opfatte som en pommerisk

¹ Dokumentet er bevaret i kardinal Deusdedits samling af kanonisk ret fra slutningen af 11. årh., udg. af Wolf von Glanvell: *Die Kanonesammlung des Kardinals Deusdedit* (1905), hvor det lyder (359): »*Item in alio tomo sub Iohanne XV papa Dagome iudex et Ote senatrix et filii eorum Misica et Lambertus . . . leguntur beato Petro contulisse unam civitatem in integro, quae vocatur Schinesne, cum omnibus suis pertinentiis infra hos affines: sicut incipit a primo latere longum mare sine Bruzze (Preussen) usque in locum, qui dicitur Russe (Rusland), et sine Russe extendente usque in Craccoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere recte in locum, qui dicitur Alemure, et ab ipsa Alemura usque in terram Milze, et a fine Milze recte intra Oddere et exinde ducente iuxta flumen Oddera usque in predictam ciuitatem Schinesgne*«. Fyldig omtale af aktstykkets overlevering og den tidligere litteratur gives af B. Stasiewski: *Untersuchungen*; jfr. hertil F. Dvornik: *The Making of Centr. a. East. Eur.*, 315–318.

fyrste, men den senere forskning har været enig om heri at erkende selve den polske hertug, der ved denne overdragelse som ved tidligere lejligheder anvendte en tilnærmelse til pave-stolen som led i øjeblikkets politik. Formålet var snarest at beskytte Odas børn og deres krav overfor Mieszkos søn af første ægteskab Boleslaw, der ikke omtales i dokumentet. »Civitas Schinesne« (Schinesghe) opfattede Giesebrecht som Stettin, hvilket også ud fra dokumentets udtryk synes den rimeligste løsning¹.

Vest- og nordgrænserne, som i denne forbindelse alene har interesse, beskrives som strækkende sig fra Cracooa (Krakow) så langt som til floden Oddere (Oder) indtil et sted, som kaldes Alemure (mulig Opavas biflod Mora), fra Alemure indtil Milzernes land, herfra videre til Oder og dernæst følgende denne flod indtil den i indledningen omtalte Schinesne, hvorfra grænsen fortsætter langs »longum mare«, Østersøen².

Dagome iudex synes at vise os et Polen, hvis grænser er skudt frem til Oder og Østersøen og således indbefatter hele Pommern. Om dette er ensbetydende med, at den polske hertug virkelig beherskede disse uvejsomme egne, er ganske vist

¹ L. Giesebrecht: *Wendische Geschichten I* (1843), 232—233. Således også i senere tid A. Brückner: *Boleslaw Chrobry, Slavia Occidentalis VII* 65—79; Z. Wojciechowski: *Mieszko I*, 98; F. Dvornik: *anf. værk*, 318. B. Stasiewski (*Untersuchungen*, 51) hævder derimod, at Schinesne bør identificeres med Gnesen; samme opfattelse har de fleste andre tyske forskere samt L. Koczy (*Dagome iudex — Schinesge i Awbaba*, 21) og J. Widajewicz (*Przy ujściu Odry*, 42—44). Dvornik fremhæver, at »civitas Schinesne« må ligge ved Oder, og dette synes også tydeligt at fremgå af dokumentet. Dog er det ikke rimeligt som Dvornik at oversætte »civitas« ved »by«, snarere betegnes herved det slaviske borgdistrikt, men rigtignok kan det vanskelig antages, at Gnesens distrikt har nået ud til Oder.

² F. Lorentz (*Schinesghe und die Nordgrenze der Dagome-Schenkung, Monatsbl. d. Gesellsch. f. pomm. Gesch. und Altertumsk.*, Jahrg. 50 (1936), 3—9) opfatter »longum mare« som Goplosee. E. Keyser (*Die Nordgrenze Polens im 10. Jahrh.*, *Deutsches Arch. f. Landes- u. Volksforsch.*, Jahrg. 5 (1941), 271—77) forstår herved Warthe-Netze. Disse løsninger er dog lidet sandsynlige og har ikke vundet mange tilhængere.

usikkert, men om noget modsætningsforhold synes der ikke at have været tale omkring 990. Om Wollin gives ingen underretning, øen omtales ikke. Wollin ville imidlertid ikke have været nogen ubetydelig bestanddel i et nyskabt Østersørige, ti den rummede på dette tidspunkt om ikke Europas største by, som Adam af Bremen et lille århundrede senere betegnede Jumne, så dog i al fald en af Østersøens vigtigste handelspladser. Skulle Mieszko have ladet denne nøglestilling uomtalt, hvis den virkelig havde været i hans besiddelse? Sikkert kan dette spørgsmål ikke besvares udfra Dagome iudex, kun så meget tør sluttes, at naboskabet har medført en forståelse mellem Wollin og det polske herredømme efter tronskiftet i Danmark ved midten af 980'erne¹.

Under alle omstændigheder måtte Wollin for den danske konge være en vigtig faktor i det politiske spil. Til et opgør med den norske Hákon Sigurdson har der i disse år næppe været tid eller kraft, fra tysk side behøvede Danmark ikke at frygte angreb, dér var kræfterne bundne af kampen mod Slaverne, og om forholdet til Sverige vides intet sikkert. Meget synes at

¹ Mieszkos erobring af hele Pommern sættes af tyske forskere til 980'erne. B. Stasiewski: *Die Anfänge der Regierung Boleslaw Chrobrys*, *Zeitschr. f. osteur. Gesch.* IX (1935), 580—81; A. Brackmann: *Die Anfänge d. poln. Staates*, 1002. I forbindelse hermed sættes undergangen af den pommerske borg Zantoch ved Warthe nær Netzemundingen mellem 980 og 990. Se herom: *Zantoch, eine Burg im deutschen Osten*, hrsg. von A. Brackmann und W. Unversagt (1936). For polske historikere som Wojciechowski (Mieszko I, 35 ff.) og Widajewicz (*Najdawniejszy Piatowski podbój Pomorza* (Piasterens ældste erobring af Pommern), *Slavia Occidentalis* X (1931), 13—117, og *Przy ujściu Odry*, 95) er Wollin siden 967 under Mieszko. Omkring 980 (986) erobres byen af Styrbjørn med hjælp fra Harald Gormsen (ifølge Widajewicz også fra Vladimir den Store), men efter Styrbjørns nederlag mod Erik Sejrsæl lykkes det Mieszko med svensk hjælp at generebre Wollin. Lignende opfattelse hos F. Dvornik: *The Making of Centr. a. East. Eur.*, 87—88. Grundlaget for denne konstruktion er de nordiske sagaer, kombineret med oplysninger fra Widukind (jfr. ovf., s. 22) og Adam af Bremen (ndf., s. 37 ff.).

tyde på, at kong Sven har opfattet Wollin og byens mulige allierede som hovedtruslen mod sin ny erhvervede kongemagt.

»Skønt Sven levede i fred og tryghed og ikke behøvede at ængstes for noget anfald fra fjender,« fortæller Gesta Cnutonis forfatter om kongens første regeringstid, »havde han dog faren i tankerne og frygtede den, som om den hang ham over hovedet, og han styrkede og hegnede derfor sin lejr, som måske ville være for svag til at yde tilstrækkelig modstand mod fjenderne, hvis de skulle komme, og han tålte ingen efterladenhed hos sine folk, hvad de nødvendige krigsforberedelser angik, men vågede nøje over, at deres mandsmod ikke blødgjordes ved et liv i ro og mag, sådan som det plejer at gå.«¹

St. Omer-munken bedyrer, at hans kærlighed til Sven ikke har forledt ham til at udsmykke beretningen om denne den lykkeligste af sin tids fyrster. Men hans forsikring om, at kongen levede i fred og sikkerhed, udtryk, som havde en dyb betydning i den augustinske terminologi og betegnede Sven som en sand kristen fyrste, formår kun at kaste et let gennemsigtigt slør over den usikkerhed, som prægede Svens første kongetid, og vi tør måske i den stærkt befæstede lejr, som i tiden omkring 1000 grundlagdes ved Store Bælt, se et vidnesbyrd om den danske konges krigsforberedelser og hans disciplinære tugt. Trelleborgmaterialets nordisk-baltiske orientering taler for at søge den lejr, som Sven ifølge Gesta Cnutonis udbyggede, netop i dette imponerende fæstningsanlæg. Ved sin beliggenhed ville det være velegnet både som bastion mod fjenderne og som udfaldsport imod dem. Dog bør man næppe antage, at Trelleborg skabtes blot med dette formål for øje².

¹ Gesta Cnutonis Regis, Liber I, Script. Min. II, 391.

² Poul Nørlund: Trelleborg (1948). Når Lauritz Weibull i sin anmeldelse af dette værk (Scandia XX (1950), 286) hævder, at dateringen er usikker indenfor hundredåret ca. 950—ca. 1050 eller noget senere, er dette næppe holdbart. Ganske vist er Nørlunds udnyttelse af to enkelte fundgenstande, et spånede og en mønt, for den nærmere datering af anlæggelsen til slutn. af 10. årh. (148) højest angribelig, alene af den grund, at begge genstande kun kan anvendes som termini post quos, og ifølge velvillig oplysning fra museumsinspektør, mag. art. Tage E. Christiansen er endvidere fundfor-

Selv den befæstede lejr viste sig dog utilstrækkelig til at bevare kong Svens fred og sikkerhed. Den lange og rolige fredstilstand, som ifølge Gesta Cnutonis gik forud for erobringen af England, tør vi ikke tro på, den må tilskrives forfatterens kærlighed til den danske konge, ti ifølge Thietmar, som trods sin odiøse skildring af Sven er vor bedste kilde på dette punkt, faldt den danske konges tilfangetagelse af de oprørske Normanner, vikingerne i Wollin, endnu forud for hans første store togter mod Vesteuropa. Ifølge Adam var det kong Sven, der indledede krigshandlingerne¹.

»Ti da denne ikke styrer men tilintetgører,« lyder beretningen hos Merseburgbispens, »som efter sin faders død var blevet taget til fange af oprørske Normanner og kun var blevet befriet af sine undersætter mod en stor løsesum, fik at høre, at han af samme grund blev kaldt for en træl i ondsindede menneskers sladder, tænkte han forbitret på at hævne denne forhånelse, for hvilken han på virksom måde havde kunnet straffe nogle få, på det hele rige og dermed til sin egen skade, hvad han havde kunnet indse, hvis han blot havde tænkt sig om. Han prisgav nemlig sit herredømme for udenlandske fjender, ombyttede sikker ro med ustadig omflakken, fred med krig, sit rige med det fremmede, himlens og jordens Gud med djævelen, og mens han hærgede alt beboet land, berømmede han — oh smerte — atter og atter sig selv således: han var ikke nogen købt og medgørlig regent, men en af fri vilje vidt og bredt skaltende fjende af sine egne.«²

holdene for møntens vedkommende ganske usikre. Imidlertid peger det samlede fundmateriale henimod 1000 og kan kun yderst vanskeligt henføres til 11. årh.s midte, og når Nørlund henfører borgen til Sven Tveskæg, er dette vel, som bemærket af Weibull, en hypotese, men dog som det synes en ganske rimelig hypotese. Jeg er museumsinspektør C. G. Schultz tak skyldig for imødekommende oplysning angående dateringsspørgsmålet.

¹ Jfr. ovf., s. 21.

² Thietmar: Chronicon VII, 36, ed. Holtzmann, 442. Når Curt Weibull (Sverige och dess nordiska grannmakter, 89 ff.) frakender Thietmars skildring af Sven enhver kildeværdi på grund af den stærke anvendelse af augustinske termini, er det sikkert at skyde over målet. At drage de

Thietmar ser Svens vikingetog som en følge af hans tilfange-tagelse, og han har sikkert ret heri. Det uundgåelige opgør med Wollin var endt med nederlag og tilfangetagelse for den danske konge, og hans frigivelse havde været dyr. Sagaskriverne og efter dem mange andre undrede sig over, at de wollinske vikinger overhovedet slap kongen løs igen, hvad der måtte være næsten at opfordre ham til at tage hævn, og de løste kun dette problem ved at smede ham i Hymens lænker med prinsesse Gunhild, men deres løsning er uhistorisk, først ved midten af 990'erne fandt dette ægteskab sted.

I virkeligheden udsatte Wollin sig næppe heller for nogen større øjeblikkelig fare ved at sætte den danske konge i frihed. Det var mere end jordegodset den veltrænede hær, der var kilden til hans magt, og for at opretholde denne styrke krævedes kapital — likvid kapital. Sven var en ruineret mand; hvorledes skulle han aflønne sine folk, stadig bevare sin popularitet som den gavmilde giver af gyldne ringe, nu da det kongelige guld lå velforvaret i Wollin? Han kunne ikke tænke på hævn, ti det må have været en bydende nødvendighed for ham hurtigst muligt at skaffe ny kapital til veje. Han havde sin hær, som var villig til at følge ham derhen, hvor pengene kunne hentes uden alt for stor modstand. Kort tid senere møder vi ham i England.

Bisp Thietmar, der levede i det tyske bonde- og godsejer-samfund, savnede forudsætningerne for at forstå dette; for ham var den personlige ydmygelse eneste forklaring på Svens hærgen. Den rolige udvikling af landet, som Thietmar ville have foretrukket, var ikke kong Svens sag, ja næppe engang mulig for

middelalderlige, som oftest gejstlige forfatters oplysninger i tvivl alene ud fra deres anvendelse af udtryk fra bibelen og kirkefædrene er urimeligt. Denne form er et udtryk for forfatterens kulturelle baggrund, men kan i sig selv intet sige om kildens tilforlidelighed. Den kan jævnføres med nutidige engelske historikers rigelige brug af citater fra Milton, Shakespeare o. s. v. Jfr. A. Hofmeisters afvisning af Curt Weibulls kritik af Adam og Thietmar ud fra anvendelsen af augustinske begreber i *Der Kampf um die Ostsee*, 37, n. 27. At middelalderforfatterne i reglen er stærkt partiske, er en ganske anden sag.

ham i den givne situation. Men den gejstlige historieskrivers for-dømmelse er forståelig både fra et socialt og kirkeligt synspunkt, ti Sven brød som bekendt med den tyske kirke, og på ét punkt synes Thietmar at have ret: Svens vikingetog betød i første omgang en trusel mod Danmarks selvstændighed: han prisgav sit herredømme for udenlandske fjender.

Svens nederlag og tilfangetagelse, som må dateres til ca. 990, medførte en øjeblikkelig afspænding i de politiske forhold ved den vestlige Østersø, og det er måske ikke uden forbindelse hermed, at den polske hertug nu fandt tiden inde til at vende opmærksomheden mod syd, hvor forholdet til Böhmen synes at have været spændt efter 977. Under de langvarige kampe mod Liutizerne havde Böhmen støttet disse, og alene af denne grund var en polsk-böhmsk konflikt uundgåelig. Før 990 haves dog ingen sikre vidnesbyrd om kampe, men til denne tid synes den polske erobring af Schlesien, som fremgår af *Dagome iudex*, at måtte dateres, og Böhmen så sig ikke i stand til at genvinde det tabte¹.

Ved forbundet med det tyske regentskab, som indtil 991 lededes af den kraftige Theofano, holdt Mieszko stadig fast. Endnu i dette år indfandt han sig i Quedlinburg og deltog i de første heldige angreb på Branibor (Brandenburg). 992 sendte han sin søn Boleslaw, da han selv synes at have været optaget af en trusel fra Rusland, og samme år døde han².

Separatistiske tendenser fik i Polen som andre steder rig næring ved et tronskifte, og den modsætning mellem Boleslaw og hans yngre halvbrødre, som synes at skimte frem i *Dagome iudex*, brød ved faderens død ud i lys lue. Mieszkos ældste søn var dog ikke til sinds at dele arven, og i kraft stod han på ingen måde tilbage for sin fader; hans overtagelse af magten var

¹ Z. Wojciechowski: Mieszko I, 127; B. Stasiewski: Untersuchungen, 60 ff.; R. Holtzmann: Böhmen und Polen im 10 Jahrh., 37; F. Dvornik (anf. værk, 106 ff.) henlægger Böhmens tab af Schlesien til årene 987—990. De øvrige mener snarest 990.

² Samuel H. Cross: Scandinavian-Polish Relations, 137. Kętrzyński i *The Cambr. Hist. of Poland I*, 19 ff.

blodig, men hurtig og effektiv. Fra sin fader overtog Boleslaw et rige, der gjorde krav på områderne fra Østersøen til Karpatherne og i vest frem til Oder. Også sin politik arvede han fra faderen. Han opretholdt forbundet med det tyske rige, som efter Theofanos død 991 lededes af den langt svagere Adelheid, under hvem grænseforsvaret atter blev et akut problem. 992 støttede han Tyskerne mod de vestlige Slaver, men har dog vel også dette år været optaget af den russiske trusel mod Galizien. 995 var han med i kejser Ottos ekspedition mod de slaviske Redarier, men om hans politik i de mellemliggende tre år vides intet sikkert, dog må det antages, at den almindelige Slaveropstand, som udbrød 994, har fastholdt hans opmærksomhed ved Østersøområdet, og nogle omstridte oplysninger hos Adam af Bremen synes at bekræfte dette¹.

Bremerhistorikeren fortæller med Sven Estridsen som hjemmelsmand, at Svenskekongen Erik samlede en utallig hær og angreb Danmark; efter søkampe beholdt han landet som sejrherre, og kong Sven blev fordrevet. Erik sad nu inde med to riger². Lauritz Weibull og mange med ham har stillet sig tvivlende overfor denne Adams beretning om Eriks erobring af Danmark på grund af hele den tendentiøse ramme, den er sat ind i, og har set den som en parallel til Bibelens fortælling om den frafaldne Manasse, der fanges af den assyriske konge og føres til Babylon, hvor han dog gør bod og anråber Gud, som derpå fører ham tilbage til Jerusalem og hans rige³. Ligheden med Adams fremstilling af Svens omtumlede liv er slående, men det er dog kun en form, som vel kan forvanske de historiske begivenheder, men næppe retfærdiggøre en fuldstændig forkastelse af kildens værdi. Endvidere findes hos Adam i scholie 24 (25) en oplysning om dette svenske angreb på Danmark,

¹ Kendskabet til opstanden 994 beror navnlig på en enkelt oplysning i *Annales Quedlinburgenses*, M. G. H. SS III, 72: «Sclavi — omnes, exeptis Sorabis, a Saxonibus defecerunt». G. Richter u. H. Kohl: *Annalen des deutschen Reichs im Zeitalter der Ottonen und Salier I*, 154.

² Adam af Bremen II, 30 og 35, ed. Schmeidler, 91 og 95.

³ L. Weibull: *Kritiska undersökn.*, 98 ff.

som falder udenfor den i sandhed tendentiøse ramme, og som øser af andre kilder end Sven Estridsens beretning, uanset at også scholiet må henføres til Adam selv¹.

Der fortælles her, hvorledes Erik og den mægtige kong Boleslaw af Polen indgik forbund, og Boleslaw gav Erik sin datter eller søster til ægte (som vi ved fra Thietmar VII, 39, var det hans søster). Som følge af forbundet blev Danskerne angrebet af »Sclavi« og Svenskere i forening. I forbund med Otto III undertvang Boleslaw hele »Sclavianiam« (Venden), »Ruzziam« (Rusland) og Preussen, hvor den hellige Adalbert led martyrdøden. Boleslaw bragte hans relikvier til Polen².

Det er indlysende, at der i dette tilfælde ikke er tale om nordisk tradition, Adam må her øse af kontinentale kilder, og bortset fra omtalen af Eriks og Boleslaws forbund og angrebet på Danmark, bekræftes de oplysninger, der gives, alle fra anden

¹ L. Weibull: *Kritiska undersök.*, 92. Schmeidler, indledningen til Adamudgaven, XLI—XLII. Weibull og senere Sture Bolin (*Om Nordens äldsta historieforskning*, 33—35) ser Adams mørke fremstilling af Sven Tveskæg som inspireret af Sven Estridsens syn på ham, hvilket dog samtidig stemmer udmærket overens med den tyske kirkes synspunkter. Det sidste fortjener vistnok at understreges. Det er påfaldende, hvor nær overensstemmelse der er mellem Adams og Thietmars skildringer af den danske konge, uanset at Adam ikke synes at have benyttet Thietmars værk.

² Adam af Bremen, ed. Schmeidler, 95, schol. 24 (25): »*Hericus rex Sueonum cum potentissimo rege Polanorum Bolizlao fedus iniit. Bolizlaus filiam vel sororem Herico dedit. Cuius gratia societatis Dani a Sclavis et Sueonibus iuxta impugnati sunt. Bolizlaus, rex christianissimus, cum Ottone tercio confederatus omnem Sclavianiam subiecit et Ruzziam et Pruzzos, a quibus passus est sanctus Adalbertus, cuius reliquias tunc Bolizlaus transtulit in Poloniam.*« Jfr. fremstillingen hos Gallus, M. G. H. SS IX, 428: »*Ipse (Boleslavus) namque Selenciam, Pomoranium et Prusiam usque adeo vel in perfidia resistentes contrivit vel conversas in fide solidavit, quod ecclesias ibi multas et episcopos per apostolicum, ymmo apostolicus per eum ordinavit. Ipse etiam beatum Adalbertum . . ., ad se venientem cum magna veneratione suscepit, eiusque praedicationibus fideliter et institutionibus obedivit. Sanctus . . ., intrepidus Prusiam intravit, ibique martirio suum agonem consummavit. Postea vero corpus ipsius ab ipsis Prusis Bolezlavus auri pondere comparavit, et in Gneznensi metropoli condigno honore collocavit.*«

side. Slægtskabet mellem Boleslaw og Eriks dronning har Adams kilde ikke været helt på det rene med, men netop den kendsgerning, at der ikke gøres noget forsøg på at fortie denne brist, giver scholiet et yderligere præg af tilforladelighed. At Erik Sejrsæl skulle have fordrevet Sven fra Danmark, således som Adams hovedtekst beretter, tør næppe anses for sikkert, her ville der være mulighed for en tendentiøs ændring af de historiske kendsgerninger, og Thietmar er som omtalt af den opfattelse, at de udenlandske fjender netop udnyttede kongens fraværelse. Om selve angrebets rigtighed kan der derimod næppe være tvivl — Adams hovedtekst og scholiet bør opfattes som to af hinanden uafhængige kilder —, men mod hvilke egne af Danmark, det har været ført, vides ikke, og om det virkelig, som Adams hovedtekst siger, har medført en fuldstændig erobring af landet, er tvivlsomt. Her ville der atter være mulighed for en tendentiøs overdrivelse, selv om ordene »Erik sad inde med to riger«, som af Adam udtrykkelig lægges Sven Estrid-sen i munden, falder med en vis vægt¹.

At Erik har været hovedfjenden, kan næppe betvivles, men

¹ Heller ikke Adolf Hofmeister mener ganske at kunne afvise tanken om en forbigående erobring af Danmark eller store danske landsdele ved en svensk konge (Der Kampf um die Ostsee, 10). Sam. H. Cross (Scand.-Polish Relations, 131—138) anser derimod scholiet for apokryft og uden kildeværdi, uden dog at give tilfredsstillende grunde herfor. Polske historikere anser scholiet for troværdigt, men er uenige om dateringen. L. Koczy (Jomsborg, Kwart. Hist., 46 (1932), 277—320, Polska i Skandynawja, 53 ff. og 240—42) henfører det til tiden under Boleslaw og lader iøvrigt Eriks angreb være rettet mod Hedeby, idet han hermed forbinder runestenenes udsagn og de tyske annalers oplysninger om Boleslaws og Otto III's kampe mod de polabiske Slaver og Obodritterne. Widajewicz (Przy ujściu Odry, 64—79) og Wojciechowski (Mieszko I, 92—106, og Polska nad Wisłą i Odrą w X wieku (Polen mellem Weichsel og Oder i 10. årh.) (1939)) i fortsættelse af O. Balzer (Genealogja Piastów (1895), 51) henlægger begivenhederne til Mieszkos tid. Bortset fra, at de herved må kassere Adams navn, skønt de øvrige i scholiet omtalte begivenheder sikkert lader sig henføre til Boleslaw, bygger dette på en ukritisk brug af sagaernes oplysninger og misforstået opfattelse af de samtidige forhold i Skandinavien. Også Koczys slutninger er iøvrigt uholdbare.

hans praktiske fordele af forbundet med Boleslaw bør dog sikkert ikke undervurderes, selv om intet tyder på, at den polske hertug skulle have været i besiddelse af en flåde, hvormed han kunne komme Svenskerne til hjælp. De fleste af de historikere, der har studeret Adams scholie, har opfattet det allierede angreb på Danmark som ført af Erik og Boleslaw i forening, men scholiet siger i virkeligheden noget andet, nemlig at Danskerne som følge af forbundet mellem Erik og Boleslaw blev angrebet af »Sclavi« og Svenskere. Hos Adam betyder imidlertid »Sclavi« normalt Vender, mens Polakkerne betegnes »Polani«, og vi må derfor tro, at det var forenede svensk-vendiske styrker, der truede det danske rige¹. At de egentlige vendiske stammer på denne tid skulle have været i stand til at ruste en flåde mod Danmark, må dog anses for usandsynligt, og endvidere udelukker fjendskabet mellem Boleslaw og stammerne vest for Oder, at disse skulle optræde som støtte for de forbundne fyrster. Pommeranerne på den anden side omfattes normalt ikke af betegnelsen »Sclavi«. Men vi har tidligere, ved omtalen af Harald Gormsens flugt, set, at »Sclavi« hos Adam kan betegne andre end de egentlige Vender, nemlig beboerne i Wollin. Den eneste rimelige slutning synes at være, at det var denne bys flåde, der støttede kong Erik af Sverige i hans angreb på Danmark. Wollin havde vel ved at berøve kong Sven hans kapital afværget den øjeblikkelige trusel fra denne side, men faren kunne dukke op påny, når den danske konges finansielle grundlag atter var bragt i orden. Med begærlighed må handelsbyen ved Oder-

¹ Også Pierre David (Boleslas le Preux dans les légendes épiques polonaises et scandinaves (1932), 4) er af den opfattelse, at der ved de i Adams scholie omtalte »Sclavi« må forstås Østersøslaver. Alene scholiet oplysning om, at Boleslaw undertvang »omnem Slavaniam« viser, at Polen ikke medregnes hertil, ligeledes den alm. geografiske omtale i II, 21 (Schmeidlers udg., 75—79), hvor de egtl. Venderstammer opregnes. Pommeranere, Polakker, Preussere, Bøhmere og Russere nævnes for sig i schol. 14. Jfr. iøvrigt om dette spørgsmål L. Koczy: Sklawanja Adama Bremeńskiego (Adam af Bremens »Sclavania«), *Slavia Occidentalis* XII (1933), 181—253, 422.

mundingen have grebet muligheden for at få en venligtsindet hersker på den danske trone.

Eriks og Vendernes angreb må henlægges til årene kort før 995, hvor det fra engelske kilder vides, at Sven hjemsogte Vesteuropa med sin flåde, og i Polens historie ville en svensk alliance på denne tid føje sig naturligt ind. Boleslaw måtte med tilfredshed se en forbundsfælle som hersker over Danmark. Han havde vel som sin fader næppe ambitioner på selve Østersøen, men på denne tid fortsatte han sin forgængers kamp mod de slaviske stammer i kystegnene, og et allieret venligtsindet Sverige-Danmark ville være ham særdeles belejligt under fuldførelsen af denne opgave, som ved midten af 990'erne synes at have været hans politiske hovedmål.

Imidlertid skaffede kong Sven sig ved mislige, men effektive midler den kapital, der var en nødvendig forudsætning for en genoptagelse af det ved nederlaget mod Wollin tabte spil. I 994 og 995 var han i England og Wales, det første år med Olav Tryggveson som forbundsfælle. Olav vendte hjem 995 for at overtage kongemagten i Norge, som det synes uden kamp.

Ikke længe efter 995 er også kong Sven af Danmark vendt hjem. Hans refinansiering var tilendebragt, og netop ved denne tid åbnede Eriks død, formodentlig i 995 eller 996, ham en mulighed for tilbageerobring af det tabte. Eriks søn med den polske prinsesse må have været ganske ung, så ingen syntes at kunne true ham; men Sven så større perspektiver åbne sig og viste, at han kendte andre politiske midler end kampen; han ægtede Eriks enke og fik vel dermed den faktiske indflydelse også i Sverige. Håkons sønner, Erik og Sven jarl, der efter flugten søgte tilflugt hos den svenske konge, synes efter dennes død at have sluttet op på Svens side. En stærk koalition med to af de skandinaviske riger som basis var dannet. Jarlesønnernes deltagelse drejede spidsen mod Olav Tryggveson og Norge, hvor også kong Sven havde gamle danske krav at gøre gældende. Men Sven havde tillige en gammel tort at hævne i Wollin, selv de begivenhedsrige år i viking havde næppe udsløttet mindet herom. Det var imidlertid sin sag nu at gøre de gamle danske

interesser i Venden gældende og da navnlig i Wollin, ti hertug Boleslaw, kong Svens egen svoger, havde i de foregående år sat meget ind på at sikre polsk herredømme i disse egne¹.

Pommern må omkring 995 antages at have stået i afhængighedsforhold til den polske hertug eller i hvert fald været ham venligtsindet, og Liutizernes fornyede angreb ved samme tid gav ham lejlighed til som den fraværende kejsers forbundsfælle at vise sine våben hinsides Oder. Også mod Preussen rettede Boleslaw blikket, og han benyttede sig her af et politisk middel, hvis effektivitet han havde haft rig lejlighed til at studere i den ottonske politik: missionen. Der fandtes ganske vist næppe mange disponible polske missionærer, men 996 fik hertugen på dette felt en værdifuld støtte i Adalbert (Wojciech) af Prag. Dennes første indsats synes at have været oprettelsen af Benediktinersamfundet i Międzyrzecze (Meseritz) i Poznan, men foråret 997 rejste han til Preussen, ledsaget til Danzig af polske soldater og iøvrigt sikkert overtalt af Boleslaw, ti det var næppe i overensstemmelse med hans oprindelige planer, som synes at have været mission blandt Liutizerne. Adalberts missionsgerning blev imidlertid kort, 23. april samme år myrdedes han i nærheden af Pillau.

Den polske hertug indså hurtigt de muligheder, der herved åbnedes for ham. Hans første handling var at udkøbe martyrens jordiske rester, som højtideligt bisattes i Gniezno (Gnesen), men tanken om oprettelse af et selvstændigt polsk ærkebispedømme har ikke været langt borte. Allerede Mieszkos politik havde peget herimod, ti en ærkebispes stol ville gøre den polske kirke afhængig af Rom alene og være det første skridt mod politisk emanci-

¹ Når Erik Arup (Danmarks Historie I (1927), 128—129) lader Sven blive i Vesteuropa som vikingehærens fører, er dette uden hjemmel i de engelske kilder, hvor Svens navn forsvinder efter 995, og i strid med Adam af Bremens oplysninger om Svens hjemkomst til Danmark. L. Weibull (Kritiska Undersökn., 101) mener, at Sven er vendt hjem efter midten af 990'erne. Adams fortælling om kampe mellem Sven og den svenske kong Olav skal muligvis blot opfattes som en dublering af beretningen om modsætningsforholdet mellem Sven og Erik Sejrsæl.

pation og en kongekrone. Det store antal munke og prælater, som havde fulgt Adalbert til Polen, gjorde planen praktisk gennemførlig, og det var da næppe heller uden Boleslaws medvirken, at Adalberts broder, Gaudentius, der havde ledsaget martyren på den skæbnesvangre missionsrejse, men havde undgået at dele skæbne med ham, ankom til Rom, hvor han sidst i året 999 indviedes til ærkebisp for St. Adalbert. Omtrent samtidig er en ny kirkeprovins, Polen, blevet oprettet, og ved denne tid fulgte også Adalberts kanonisering.

Boleslaw havde kunnet nå dette mål uden derved at komme i strid med kejserens interesser, ti Ottos tanker om virkeliggørelsen af Gudsriget på jorden med kejser og pave som bærere af een udelelig magt var næppe uden realpolitisk indhold¹. Ved denne Renovatio Imperii ville kejserens overherredømme kunne sikres i Central- og Østeuropa, uden at de unge nationale stater Polen og Ungarn blev gået for nær. Slaverne kunne indtage deres plads i Imperiet ved siden af Rom, Gallien og Tyskland. Den lærde, men politisk kyniske Gerberts bestigelse af pavestolen som Sylvester II betød, at disse tanker skulle prøves, og den nye pave så gerne, at de vestlige Slaver blev knyttet fast til Rom som modvægt mod det Byzans-orienterede Rusland. Boleslaw var her den rette mand at støtte sig til. Han hævdede netop ved denne tid sine våbens magt ved at tilbageerobre distriktet Krakow, der en tid havde været besat af Tjekkerne.

Tidligt i året 1000 udspillede da i Gniezno en række begivenheder, som både af samtid og eftertid er blevet højest forskelligt bedømt. Den unge kejser havde besluttet at ledsage den ny-

¹ Dette er overbevisende begrundet af P. Schramm: *Kaiser, Rom und Renovatio* (1929), og har vundet almindelig anerkendelse. Jfr. Z. Wojciechowski: *La «Renovatio Imperii» sous Otton III et la Pologne*, *Revue Historique CCI* (1949), 30—44. I Ottos renovatio er det egentlig antikke element ikke meget fremtrædende, langt større betydning har Karl den Store som forbillede. Jfr. senest fra tysk side C. Erdmann: *Das ottonische Reich als Imperium Romanum*, *Deutsches Archiv f. Gesch. des Mittelalt.*, 6 (1943), 412—441.

indviede ærkebispe til Polen for at vise sin afdøde ven, nu St. Adalbert, en sidste ære. Han modtoges ved grænsen af Boleslaw, som under de største æresbevisninger ledsagede ham til Gniezno, hvor de pavelige beslutninger kundgjordes og en synode sammenkaldtes for at organisere det nye ærkebispedømme og oprette bispestole i Krakow, Breslau og Kolberg, svarende til de tre provinser, der nyligt var inkorporerede i det polske rige. Den polske hertug fik herefter en lignende stilling indenfor den polske kirke som kejseren indenfor den universelle. Boleslaw var nu en fyrste indenfor imperiet, Romerfolkets allierede og ven, han fik overdraget alle rigets religiøse pligter og rettigheder både i Polen og i alle de barbariske områder, som var eller ville blive erobret af Polen¹. Otto har måske næppe i dette set en selvstændiggørelse af Polen, mulig er Boleslaw ud fra hans synspunkt endog blevet knyttet fastere til den romerske kirke og kejseren ved disse handlinger, men reelt måtte den polske kirke og hermed det polske rige herefter indtage en langt mere uafhængig stilling end før; den indtil da ydede tributbetaling indstilledes nu².

I Pavens og den romerske kejsers universalrige var denne ændring i Polens stilling på sin plads, men mod gammel tysk østpolitik var det et forræderi, Otto her havde begået. Stemningen i tyske kirkelige kreise afspejles i Thietmars harmdirrende kritik af denne kejser, der gjorde den skatskyldige til herre, tributarium fecit dominum, og dette var vel også, hvad

¹ Gallus, *Chronicon*, M. G. H. SS IX, 429.

² Om Adalberts mission og begivenhederne i Gniezno jfr. A. Brackmann: *Die Anfänge des polnischen Staates*, 1010 ff.; M. Z. Jedlicki: *Stosunek prawny Polski*, 177 ff.; A. F. Czajkowski: *The Congress of Gniezno*, *Speculum* XXIV (1949), 339—56, S. Kętrzyński og P. David i *The Cambr. Hist. of Poland* I, 23, 63—64; F. Dvornik: *The Making of Centr. and East. Europe*, 128 ff., og *The First Wave of the Drang nach Osten*, 143—44; Z. Wojciechowski: *La «Renovatio Imperii»*, samt den disse steder anførte litteratur. Wojciechowski lægger i begivenheden, at Boleslaw nu overtager den ottonske hierakiske statsorganisation med mission og kirke som afgørende faktorer i beherskelse og administration af landet.

der i virkeligheden var sket¹. Da Boleslaw efter at have ledsaget kejseren til Magdeburg, hvor de var Palmesøndag, vendte hjem til sin hovedstad, kunne han i langt højere grad end tidligere føle sig som dominus.

Om Boleslaws videre handlinger i året 1000 haves ingen tilforladelig underretning, men den polske fyrste har næppe haft ro til at hvile på sine laurbær efter mødet i Gniezno. Den udsatte sydgrænse krævede stadig opmærksomhed, østgrænsen var langt fra sikker, og i vest var Liutizerne en konstant fare, så det er tvivlsomt, om han har kunnet sætte meget kraft ind mod nord, hvor det nyoprettede ærkebispedømme i Kolberg ikke synes at være kommet længere end på pergamentet; vidnesbyrd om dets praktiske virke savnes i alle tilfælde.

Missionen var i disse egne kun netop begyndt. Vi hører, at der 1001 på initiativ af Bruno af Querfurt, Otto III's kapellan, og efter fælles henstilling fra Otto og Boleslaw udsendes to St. Romualds munke, som slog sig ned i klosteret Międzyrzecze (Meseritz) for at forberede en mission blandt Liutizer og Pommeranere, der dog ikke nåede at komme til udførelse, idet begge myrdedes 1003, endnu før de var kommet af sted. Bruno af Querfurt, der 1009 påbegyndte en mission blandt Preusserne og Jadzvingerne øst for Masovien, led martyrdøden samme år. Boleslaws ry som missionsfyrste øgedes herved, men om egent-

¹ Thietmar: Chronicon V, 10, ed. Holtzmann, 232. A. Brackmann understreger, at begivenhederne i Gniezno fra kejserens synspunkt var højst onskværdige og fremhæver Ottos selvstændighed, således som forholdet fremgår af tyske kilder, der ganske vist næppe svarer til virkeligheden — paven medvirker på vanlig måde — men er talerør for kejserens opfattelse og politik (Die Anfänge, 1005). Polen er ikke på nogen måde blevet uafhængigt ved Gniezno år 1000 (Reichpolitik und Ostpolitik, 959—60). Dette er dog næppe ganske rigtigt. De tyske kilder tager netop ved denne begivenhed afstand fra kejseren, hvis nye tanker de ikke kan følge, og netop ved at give ham hele skylden som den politisk ansvarlige, giver de indtryk af kejserens selvstændige optræden. At Otto skulle have følt sig som egenmægtigt handlende overfor paven, er ganske urimeligt at antage, og at nyordningen betød en tilsidesættelse af navnlig Magdeburgs interesser, lader sig ligeledes vanskelig bortforklare.

lig beherskelse af Østersøegnene vidner disse begivenheder ikke just¹.

Den polske hertug har mulig omkring 995, hvor hans politik koncentrerede sig om Østersøområdet og kampene mod de oprørske Slaverstammer, kunnet udøve en ganske effektiv kontrol af Pommern, men i 990'ernes slutning lagde andre opgaver, navnlig forholdene mod syd, beslag på hans kræfter. Til Danzigområdet havde Boleslaw ikke kunnet udstrække sin magt, således som begivenhederne omkring Adalberts martyrium viser: han måtte udkøbe helgenens legeme med klingende mønt, og skønt Adalberts sendelse, vistnok imod missionærens eget ønske, til området ved Weichsels munding kan ses som et tegn på, at Boleslaw betragtede Odervejen som nogenlunde sikret, er det dog lidet sandsynligt, at hans indflydelse over de isolerede og ufremkommelige pommerske egne og den blomstrende handelsby ved Oders munding har haft megen vægt, efter at han havde måttet vende sin slagkraft mod andre mål.

Det har været i såvel Boleslaws som Wollins interesse at opretholde et neutralt og måske endog venskabeligt forhold, men intet tyder på, at den polske hertug har kunnet vente eller forlange mere ved denne tid. Hvorfor skulle han også have henlagt det nye pommerske bispesæde til Kolberg og ikke til Wollin, således som Otto af Bamberg et godt århundrede senere gjorde det, hvis denne rige storstad havde været i hans besiddelse? Boleslaw havde vel ikke opgivet sine politiske planer i Østersøområdet, og det er overvejende sandsynligt, at der ved de »barbariske områder«, som omtales af Gallus under skildringen af begivenhederne i Gniezno, netop er tænkt herpå. Men den polske fyrstes politik i disse egne måtte være en politik på langt sigt og i hovedsagen præventiv, den var en imødegåelse af de angreb, som stadig kunne forventes fra de urolige stammer, og han måtte, atter ud fra defensive synspunkter, med bange anelser følge den danske kong Svens stigende magt og udsigten til en genoptagelse af den danske politik på Østersøens sydkyst.

¹ Kętrzyński i *The Cambr. Hist. of Poland*, 30; P. David, *ibid.*, 66—67.

Boleslaw havde imidlertid aldrig prøvet andet end krig til lands og savnede sandsynligvis en egentlig flåde; det kan næppe have været hans skibe, der deltog i det i Nordens historie så afgørende søslag, som fandt sted vistnok endnu i samme begivenhedsrige år 1000.¹

De Vender, hvis økser gabede med deres jernmunde mod Erik jarls mænd, må have været folk, som kunne mønstre en betydelig flåde, og som i lighed med den polske hertug følte truslen fra den danske magtudfoldelse, men havde faren mere umiddelbart inde på livet. Alt peger mod vikingerne fra Wollin, de samme Vender, som vi må tro kæmpede i Hjørungavåg for Harald Gormsen, hvem de var forblevet trofaste efter hans fordrivelse, som havde taget Sven til fange, og som senere synes at have støttet Erik Sejrsæl ved hans angreb på Danmark. Alene ud fra skjaldekvadets udtryk er dette den rimeligste antagelse, og den politiske situation ved Østersøens sydkyst støtter Snorres fortolkning af Haldors ord.²

Norske historikere har forlængst fremhævet den indrepolitiske baggrund for Olav Tryggvesens sidste kamp. Hans magtover-

¹ Are Frode giver dette årstal i *Íslendingabók*, k. 7, F. Jónssons udg. (1930), 29: »En Óláfr Trygvasonr fell et sama sumar at søgo Sémundar prestz. . . þat vas CXXX. vetrum epter dráp Eadmundar. en M. epter burþ Cristz at alþýpo tali«. (». . . som alle siger«). Også Adam af Bremen (II, 42, Schmeidlers udg., 101) synes at henlægge slaget til året 1000, idet det efter skildringen af slagets virkninger umiddelbart følgende afsnit indledes med ordene: »Interea millesimus ab incarnatione Domini annus feliciter impletus est, et hic est annus archiepiscopi XII^{us}«. Med mindre Sæmund har kendt Adam, hvilket ganske vist ikke kan helt udelukkes, har vi to uafhængige kilder at bygge på med hensyn til slagets datering. A. D. Jørgensens argumenter (*Årb. f. nord. Oldk.*, 1869, 284—299) for at henlægge slaget til 1002 er ikke holdbare.

² Også Sam. H. Cross (*Scandinavian-Polish relations*, 139) og L. Koczy (*Polska i Skandynawja*, 244—45) anser det ud fra den almindelige politiske situation i Polen for urimeligt, at Boleslaw skulle have støttet Olav. De forsøg, som Cross og Koczy gør på at løse problemet om Venderne i det nordiske søslag, er derimod ganske uantagelige. Her spiller den ukritiske benyttelse af sagaerne atter ind.

tagelse synes at være gået uden større besvær, og i Viken og på Vestlandet voldte det kristningsarbejde, som blev Olavs kongegerning, heller ikke afgørende vanskeligheder. Det danske styre, forbindelsen med Vesteuropa og Harald Gráfells religionspolitik havde banet vejen i disse egne, ligesom Erling Skjalgsson fra Sole, der skal have været gift med Olavs søster og herse over landet fra Lindesnes til Sognsøen, var kongens kraftige støtte. Men anderledes lå forholdene i Hålogaland og Trøndelag, her stødte kristenkongen på indgroet modstand, ti Trønderne var næppe blinde for, at kampen for kristendommen tillige var en kamp for en stærk kongemagt. »Trønderne var trodsige,« siger Tord Kolbeinsson, »det kunne ingen forhindre.« Heroverfor slog Olav øjensynlig ind på en tvangspolitik, han blev »den mod helligdommene grumme konge.« »Den gavmilde fyrste ville lade opbrænde de meget talrige offerhuse og templer; han bød at ødelægge de hedenske gudebilleder« beretter Hallar-Stein, og Hallfred siger: »Den skik er nu hos Sygnernes fyrste, at blot er forbudte; vi må undgå alle nornebestemmelser, man før har troet på.«¹

Kirken og kongsgården på Nidarnes var dog ikke tilstrækkelig til at bøje den trøndske modstand, og den stærke coalition, der dannedes i slutningen af 990'erne med kong Sven af Danmark som ledende, føjede udenlandsk trusel til den indre modstand. Olav valgte under disse omstændigheder offensiven, men han indså, at hans egen styrke var for svag mod den forenede dansk-svenske, og han vidste, hvor hjælpen var at hente. I årene omkring 1000 var Wollin den eneste betydelige flådemagt, som Olav kunne være sikker på at have på sin side. Som han selv måtte denne by være forberedt på et angreb fra Danmark. Olav slap igennem de danske farvande og forenede sin styrke med den vendiske, men selv denne alliance viste sig for svag under den afgørende styrkeprøve; Olav faldt, og Venderne flygtede.

Haldor fortæller, at Olav kom til slaget med 71 skibe, men

¹ Tord Kolbeinsson: Belgskakadrápa, Den norsk-isl. Skjaldedigtn., B I, 202; Hallfred: Óláfsdrápa, ibid., 149; Hallar-Stein: Rekstefja, ibid., 527; Hallfred: Lausavisur, ibid., 159.

det er usikkert, om skjalden her medregner den vendiske styrke; dog er det urimeligt med sagaskriverne at antage, at den norske flåde indskrænkede sig til 11 skibe. Med 11 skibe styrede Olav ifølge Hallar-Stein ud af Trondhjemsfjorden, men herved skal sikkert kun forstås Olavs personlige flåde, ti om egentlig trøndsk ledingsopbud har der næppe været tale. Hallfred synes netop i Trøndernes svigten at se årsagen til Olavs nederlag: »Kongen måtte for stærkt savne Trøndernes følge,« siger han. Fra Vestlandet har Olav derimod fået bistand. Historia Norvegiæ nævner deltagelse fra Gulatingslag — nogle få, siger forfatteren, idet han nemlig opfatter de 11 skibe som Olavs samlede styrke i slaget — og i Háttalykill, som forfattedes på Orknøerne omkring 1145, synes de sognske mænds støtte at være forudsat.¹

Om den dansk-svenske flådes størrelse vides intet sikkert. Den norsk-islandske historiedigtning, der aldrig blev træt af at søge forklaring på den strålende helts nederlag, formindskede Olavs og forstørrede modstandernes styrke, men historisk realitet tør vi ikke se i dens oplysninger.

Adam af Bremen betragtede slaget i Øresund som et rent dansk-norsk opgør, hverken svensk deltagelse eller Erik jarls tilstedeværelse omtales af ham, men Adams tradition dækker ikke de faktiske forhold. Háttalykills digter, der så begivenhederne fra en fjern Atlanterhavssø, men synes at have støttet sig til en særdeles pålidelig tradition, stiller svenske og danske lige blandt Olavs modstandere, kun i den egentlige norsk-islandske digtning funkler Nordmanden Erik jarl som den, der alene af modstanderne kunne besejre Olav Tryggveson, dog nævner Hallfred, at Olav forsvarede skibet mod Danerne, og Rekstefja anser Sven for Olavs hovedmodstander. At det virkelig var Erik, der ved kampens slutning erobrede Ormen Lange, må vi have lov til at tro ud fra Haldors og Hallfreds enstemmige forsikring, men selv i Haldors panegyriske Eriksflok skimtes forholdenes rette sammenhæng: Erik modtager glad Ormen efter slaget; han var i en andens tjeneste.

¹ Historia Norvegiæ, *Mon. Hist. Norv.*, 117; Háttalykill, *Den norsk-isl. Skjaldedigtning*, B I, 505.

Der kan da heller ikke være tvivl om, at det var kong Sven, der var den ledende i koalitionen mod Olav. Olaf af Sverige var på dette tidspunkt endnu ikke voksen, og hvad var vel en landflygtig jarl mod sejrherren fra England, kongen af Danmark og sikkert den faktiske magthaver i Sverige? Af slagets følger ses det tydeligt, hvor den virkelige magt lå. At Adam af Bremen lader Sven alene blive herre i Norge bør ikke på forhånd tillægges for stor vægt, ti Adam så forholdene gennem danske briller, men også hos Tord Kolbeinsson er Sven og endnu Knud den Store Norges overherre, først hos 12. årh.s norsk-islandske forfattere, tidligst i Nóregs Konungatal og hos Theodricus, træder jarlesønnerne selvstændigt op, og det er også først her, at den svenske konge som en konsekvens af sin deltagelse får del i byttet. Kong Sven havde benyttet sig af den svenske flåde og Eriks duelighed i kampen mod sin tidligere staldbroder fra Englandstogene, men han var ikke til sinds at dele byttet. Ingen kunne true ham nu, Olav Tryggveson var faldet, og Wollinerne havde måttet tage flugten.

Som i Frankrig Rolands satte i Norge og Island Olavs tragiske endeligt sindene i bevægelse. Til det sidste havde man set ham stå brynjeklædt i stavnen, men efter slaget var han ikke at finde; var den strålende kriger da virkelig død? »Der var den kriger, der fortalte det om Tryggves svigfri søns liv, at mændenes konge levede endnu; man siger, at Olav er sluppet levende fra kampen« fortæller Hallfred, »men det er værre end som så; man opstiller formodninger langt fra sandheden,« . . . og »nu har man (da også) med sandhed erfaret fra det vældige slag i syden, at kongen er faldet; jeg ænser ikke meget folks upålidelige tale.« Skjalden slugte sin smerte og bekendte, hvad han mente at måtte anse for sandheden, men med ham begynder en tendens, som blev bærende i den norsk-islandske digtning. At Olav Tryggveson havde tabt lod sig ikke bortforklare, men kun en knusende overmagt kunne have medført dette nederlag. Allerede hos Hallfred kæmper Olav alene mod to modige konger og en jarl som den tredje; Venderne lades uomtalt, skjalden fortier den fulde sandhed, og snart vidste man, at Venderne havde

svigtet Olav i kampen. »Jeg vil ikke nævne — men jeg stævner ham nær: niddingen har nedadkrummet næse — ham, som sveg kong Sven ud af landet og bedrog Tryggves søn,« siger Stefnir om en mand, som de islandske sagafolk identificerede med Sigvalde, en jævnføring, som vi vel ikke uden videre tør tro, men som det dog udfra den rolle, som Wollin har spillet i Sven I's historie, ligger nær at henføre til Wollins styrer. Vi ved blot ikke, om denne virkelig var Sigvalde.¹ Men det var ikke nok, at Venderne svigtede, hos Snorre kæmper de på modstandernes side, og således bortforklarede den store sagaskriver Haldors udsagn. Hverken Hallfred eller de senere forherligere af Olav Tryggveson tør vi tro. Alene Haldor, som digtede til Erik jarls pris, og for hvem hensynet til Olavs minde måtte træde i baggrunden, har opbevaret sand underretning for eftertiden; alene det billede, som han giver af kampen, stemmer med de politiske betingelser, som vi på grundlag af tilforladelige kilder må tro var til stede i Norden og Østersøområdet omkring år 1000.

Vi ved ikke, om kong Sven i den følgende tid har syslet med planer om at forfølge sejren og genvinde det gamle danske herredømme over Wollin, således som det havde eksisteret under Harald Gormsen. Det ligger nær at antage, omend ordningen af forholdene i Norge må have beslaglagt nogen tid, og hensynet til den polske magt vel også har spillet ind i overvejelserne. Den sidste faktor har dog næppe virket meget afskrækkende på Skandinavien herre. Hertug Boleslaw havde andre og vigtigere ting at tage vare paa ved denne tid, og som omtalt var hans reelle magt i Pommern næppe stor. Det var søen og ikke de ufremkommelige pommerske sumpe og skove, der var alfarvejen til Wollin. Tilmed indtraf der i 1002 begivenheder, som snart måtte fjerne enhver rest af betænkeligheder hos kong Sven.

Hertug Boleslaw havde med rette kunnet mene, at en nær tilknytning til kejser Otto var i hans sande interesse, han havde herved opnået at sætte bom for østtysk indflydelse i sit rige og tillige personligt erhvervet en langt selvstændigere stilling overfor riget. Kejseren var ganske ung, så alt tydede på, at den

¹ Stefnir: Lausavísur, Den norsk-isl. Skjaldedigtn., B I, 146.

udvikling, der var påbegyndt ved handlingerne i Gniezno år 1000, kunne fortsætte fremover. Da døde Otto pludseligt 1002, og med hans død brast også tankerne om Renovatio Imperii og Gudsriget på jorden. Hans efterfølger Henrik II genoptog den nationaltyske politik. Boleslaw havde 1002—1003 været optaget af forholdene i Bøhmen, som han havde underlagt sig, men endvidere benyttede han tronstriden i Tyskland til at bemægtige sig Øvre Lausitz og Meissen m. m, hvilket dog omgående resulterede i en krig med Sachsen. Henrik II, hos hvem den polske hertug indfandt sig i juli 1002, nægtede at forlene Boleslaw med Meissen, og dermed var bruddet åbent mellem de to fyrster, omend den egentlige krig først begyndte 1004. I denne kamp, der med korte afbrydelser fortsattes til 1018, havde Henrik forbundet sig med de endnu hedenske Liutizer, og det var nu alene den polske missionsfyrste, der blev genstand for de nordvestslaviske stammers had. Pommeranerne blev atter ganske uafhængige.¹

Det havde under disse omstændigheder næppe været vanskeligt for Sven Tveskæg at genvinde det danske herredømme i Wollin, men vi hører intet herom, og endnu i 1002 indtraf de blodige begivenheder i Danelagen, som blandt andet skal have kostet Svens søster livet. Fra nu af blev England den bestemende faktor i kongens udenrigspolitik; først Svens søn, der fra 1018 som Knud den Store atter samlede faderens vikingeperium, fik stunder til at vende opmærksomheden mod den vendiske Østersøkyst. Hans moder, hertug Boleslaws søster, havde, efter at hun var blevet forskudt af Sven, fundet et asyl i disse egne.

¹ K. Tymieniecki: History of Polish Pomerania (1929), 16; E. Hanisch: Die Geschichte Polens (1923), 18; S. Kętrzyński i The Cambr. Hist. of Poland I, 24—29; Z. Wojciechowski: La »Renovatio Imperii«, 42.

Zusammenfassung.

Der Fall Olav Tryggvesons und die Wenden.

In der ältesten nordischen Geschichte nimmt die Niederlage des norwegischen Königs Olav Tryggveson eine zentrale Stellung ein. Lange Zeit wurde die späte isländische Überlieferung als beste Quelle für diese Begebenheit verwertet, und in den historischen Darstellungen wurde eine Auffassung vertreten, die nicht von der klassischen Schilderung in Snorre Sturlasons Heimskringla sehr verschieden war.

Gegen den Quellenwert der Sagaschilderungen wurde aber mit Lauritz Weibulls »Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000« (»Kritische Untersuchungen zur Geschichte des Nordens um das Jahr 1000«), 1911, ein Grundschuss gerichtet, denn Weibull zeigte, dass die späte isländische Auffassung eine ältere Tradition als Voraussetzung hat und sich davon entwickelte. Aus diesem Grund war es für den schwedischen Historiker nicht möglich den Sagas zu folgen; die ältesten Quellen, namentlich Adam von Bremen und die kurzgefassten norwegischen Darstellungen *Historia Norvegiae* und *Ágrip* (2. Hälfte des 12. Jahrhunderts), mussten vorgezogen werden. Die Schlacht war dementsprechend nicht bei der Insel Svolder in der Nähe von der deutschen Ostseeküste zu suchen, aber vielmehr in Öresund, und Olav war nicht als der Angegriffene aufzufassen, sondern als der Angreifer.

Obwohl viele Historiker später die alte Auffassung verteidigt haben, sind die Haupterfolge Weibulls stets von weiteren Kreisen anerkannt worden und in der neuesten Zeit auch von Ove Moberg verteidigt in einer Abhandlung in der norwegischen Historischen Zeitschrift (Bd. 32, 1940), wo gezeigt wird, dass die Ausdrücke von den Skaldendichten besser zu verstehen sind, wenn der Schlachtplatz in Öresund gesucht wird.

Wenn man aber auch mit Weibull zugibt, dass die späte isländische Überlieferung auf Hauptpunkten keinen wesentlichen Quellenwert enthält, ist es doch nicht sicher, dass die Auffassung, die bei Adam von Bremen vertreten wird, als historische Wahrheit zu betrachten ist. Für die ganze norwegisch-isländische Literatur, auch für *Historia Norvegiae* und *Ágrip*, ist nämlich die Verbindung Olavs mit den Wenden eine wichtige Voraussetzung, die nicht von der übrigen Traditionsentwicklung aus ihre Erklärung findet. Die Grundlage findet man aber im Eriksflokur des Haldors, in welchem erzählt wird, dass Olav vom Süden zur Schlacht gekom-

men ist, und dass wendische Kriegsschiffe ihn gegen Erik Jarl unterstützt hätten. Dieser Bestätigung gegenüber muss auch die Darstellung Adams zurücktreten.

Bei Snorre wurden diese Wenden als die Jomsburgwikingen mit dem Wendenkönig Burislav als politische Hintergrundgestalt aufgefasst. Viele Historiker haben in diesem Burislav die polnischen Herzoge Mieszko I und Boleslaw Chrobry erkennen wollen, aber die Überlieferung ist auf diesem Punkt so unsicher und von den Ereignissen unter den dänischen Kriegen gegen die Wenden im 12. Jahrhundert beeinflusst, dass man davon nicht über die Stellung Boleslaw Chrobrys den nordischen Streiten gegenüber schliessen kann. Wenn Snorre andererseits Haldors Wenden als die Jomsburgwikingen auffasst ist dies auch nicht ohne weiteres glaubenswürdig, denn in den oben erwähnten Studien gelangte L. Weibull zu dem Erfolg, dass die historische Existenz der Jomsburgwikingen unwahrscheinlich ist. Die Analyse Weibulls ist doch auf diesem Punkt nicht ganz annehmbar, und namentlich ist es von den Schilderungen in zuverlässigen Quellen zu schliessen, dass bei der Flucht des dänischen Königs Harald Gormsen und der Gefangennahme seines Sohnes und Nachfolgers Sven Gabelbart die Jomsburgwikingen eine wichtige Rolle in der nordischen Geschichte gespielt haben. Weiter haben die deutschen Ausgrabungen in Wollin gezeigt, dass in der Stadt, welche in den nordischen Quellen als Jomsburg erwähnt wird, am Ende des 10. Jahrhunderts eine bedeutungsvolle Wikingerniederlassung zu finden war. In dieser Stadt wird man wohl auch den grossen Hafen der Übâbas bei Ibrâhim ibn Jacqûb suchen müssen, dagegen kaum die Vuloini bei Widukind.

Es ist kaum annehmbar, dass in der Regierungszeit Harald Gormsens (bis ca. 986) die Odermündung und Wollin von entweder deutschen oder polnischen Machthabern kontrolliert worden ist, und nach 983, wo der Dänenkönig Deutschland gegenüber eine ganz selbstständige Stellung einnahm und wohl noch dazu mit den slavischen Aufrührern einverstanden war, musste die Besitzung Haralds von Wollin für den mit dem deutschen Kaiser verbundeten Polen eine vergrösserte Gefahr darbieten.

Mit dem Vertreiben Haralds wurden aber diese Verhältnisse geändert. Sven Gabelbart musste jetzt für Wollin der Hauptfeind sein, und es ist zu glauben, dass eine Annäherung zu Polen stattgefunden hat, jedoch schweigen die Quellen darüber. Das Dagome iudex-Fragment (ca. 990) zeigt uns Polen mit dem damaligen Pommern eingeschlossen, aber es bleibt trotzdem unsicher, ob Polen eine wirkliche Kontrolle über diesen schwer zugänglichen

Gegenden ausüben konnte. Wollin wird in diesem Aktenstück nicht erwähnt.

Es scheint glaubenswürdig, wenn Thietmar die ersten Wikingerzüge Sven Gabelbarts als eine Folge der Gefangennahme des Königs von aufrührerischen Normannen, wahrscheinlich die Wollinier, betrachtet. Das Lösegeld, womit er seine Freiheit kaufen musste, hat ihn gezwungen einen Ausweg zu suchen um das Heer zu bezahlen. Doch hat die Abwesenheit des Königs Dänemark als leichte Beute liegen lassen; in dieser Zeit wird wohl der von Adam erwähnte Angriff verbundener »Sclavi« und Schweden stattgefunden haben. Die historische Wahrheit dieses Angriffes wird man nicht bezweifeln dürfen, indem die Darstellung Adams sowohl eine nordische (Haupttext) als auch eine kontinentale (schol. 24) Überlieferung darüber bietet. Weil aber das Wort »Sclavi« bei Adam nur als Bezeichnung für Wenden und nicht für Polen gebraucht wird, und es weiterhin nicht wahrscheinlich ist, dass entweder der polnische Herzog oder die eigentlichen wendischen Stämme auf diesem Zeitpunkt im Stande waren, eine Flotte gegen Dänemark zu rüsten, scheint die Schliessung nahe zu liegen, dass auch bei dieser Gelegenheit Wollin eine Rolle spielte. Die allgemeine politische Lage bestätigt dies.

Mitte der 990-Jahren ist der schwedische König Erik der Siegreiche gestorben, und kurz danach ist Sven Gabelbart nach Dänemark zurückgekommen, wo er in dem ganz jungen Schwedenkönig Olav keinen Gegner gefunden hat. Kurz danach hat Sven mit der Witwe Eriks die Ehe geschlossen und erwarb wohl dadurch auch in Schweden grossen Einfluss. Die Söhne Erik und Sven des norwegischen Jarl Håkons waren an der Seite des Dänenkönigs zu finden.

Für Herzog Boleslaw von Polen scheint in der ersten Hälfte der 990-Jahren die Bekämpfung und Unterlegung der unruhigen Slavenstämme ein Hauptziel gewesen zu sein, aber die Missionsgeschichte deutet nicht auf wirklicher polnischer Beherrschung des Ostseegebietes in den Jahren um 1000, auf welchem Zeitpunkt der Polenfürst auch seine Aufmerksamkeit den Verhältnissen im Süden widmen musste. Dass er bei dieser Zeit eine wirksame Kontrolle über das blühende und reiche Wollin ausgeübt hat, ist unbestätigt von zuverlässigen Quellen und nicht annehmbar, obwohl ein neutrales und vielleicht freundliches Verhältnis zwischen den zwei Mächten sich von der politischen Lage schliessen lässt.

Die wendischen Unterstützer Olav Tryggvesons in der Seeschlacht in Öresund sind vielmehr als die Wollinier aufzufassen,

welche Sven Gabelbart als Hauptfeind fürchten mussten. Allein von den Ausdrücken Haldors aus, ist dies die nächstliegende Erklärung, und es gibt keinen Grund die Auffassung Snorres, in Folge welchem diese Wenden die Jomsburgwikingen waren, zu bezweifeln.

Wollin war um ca. 1000 die einzige bedeutende Flottenmacht, die dem norwegischen König als sicherer Bundesgenosse beistehen konnte. Olav ist glücklich durch das dänische Gebiet gekommen und hat seine Schiffe mit den wendischen vereinigt. Der Bund aber zeigte sich zu schwach den dänisch-schwedischen Streitkräften gegenüber, und Sven Gabelbart blieb als Überherrscher des ganzen Skandinaviens zurück. Doch scheint es, dass die Verhältnisse ihm nicht erlaubt haben den Sieger zu verfolgen und den dänischen Einfluss auf dem Südufer des Ostsees wieder geltend zu machen. Erst seinem Sohn und Nachfolger Knud dem Grossen wurde diese Rolle zugewiesen.

Smaastykker.

1.

Hvem var Martinus de Dacia?

Af

Louis L. Hammerich

Et af de få danske videnskabelige værker, der i middelalderen nåede europæisk betydning, Martinus de Dacia's *Modi significandi*, er blevet gjort til genstand for behandling af Heinrich Roos, der er tysk af oprindelse og medlem af jesuiterordenen, men nu i nogle og tyve år har boet i Danmark, er blevet magister i tysk filologi ved Københavns Universitet og just har erhvervet den filosofiske grad sammesteds ved dette arbejde¹. Det er et værk af betydelig interesse for danske historikere.

Grundlaget er filologisk: i 1. og 2. kapitel gøres fortræffeligt rede for håndskrifterne og deres forhold. Nogle håndskrifter var kendt tidligere, andre har forfatteren selv fundet på studierejser

¹ Heinrich Roos, S. J., *Die Modi Significandi des Martinus de Dacia*, Kopenhagen und Münster i. W. 1952. 167 sider; også som bind 37,2 af *Beiträge zur Philosophie und Theologie des Mittelalters*. Selve teksten foreligger desværre ikke endnu; den vil fremkomme i et af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab planlagt corpus af de danske skolastikere. Tidligere herhenhørende studier af Heinrich Roos findes i *«Classica et Mediaevalia»* 8 (1946), 87–115 (Martinus de Dacia und seine Schrift *De modis significandi*); 9 (1948), 200–215 (*Sprachdenken im Mittelalter*); samt i *Festskrift til L. L. Hammerich, København 1952*, 208–218 (Martinus de Dacias isagoge-kommentar). Det behøver ikke at være nogen hemmelighed, at denne artikels basis er hoveddelen af den officielle opposition den 25. september 1952.

gennem Europa (til dels sammen med sin ordensbroder, dr. Alfred Otto). 20 bevarede og 5 forsvundne håndskrifter fra 13.–15. årh. påvises, samt ikke mindre end 9 forskellige kommentarer i 24 håndskrifter fra de samme århundreder. Martinus de Dacia's *Modi significandi*, der begynder *Cum cujuslibet artificis*, synes at have været det mest udbredte af alle højmiddelalderens sprogvidenskabelige værker.

To små filologiske bemærkninger kan være ønskelige. 1) Det er ret underordnet, med hvilke sigler man vil betegne sine håndskrifter, men når man, som forfatteren, betegner dem med bogstaver, der antyder proveniensens (E: Erfurt, B: British Museum, T: Troyes, A: Bibliotheca Apostolica Vaticana osv.), så bør man ikke bruge en rækkefølge som denne, men tage det hensyn til den søgende læser, at rækkefølgen enten er systematisk eller alfabetisk. 2) En lapsus er det, når forfatteren side 19 og side 42 af en bibliotekskatalog har ladet sig forlede til at tro, at *puntschuech* (*bundschuh*) i 14.—15. årh.s tyske håndskrifter skulle kunne betegne en skriver af bondeherkomst. *Bundschuh* (grov sko til at binde) er bondefodtøj og bliver i slutningen af 15. og navnlig i begyndelsen af 16. årh. i Schwaben og tilgrænsende egne bøndernes symbol eller våbenmærke under de store opstande, hvorefter *Bundschuh* også kan betegne en (bonde-) opstand. Men tidligere, i 13.—14. årh., finder vi en helt anden udvikling af ordet. »Hjelm på fødderne, bindesko på hovedet« synes at have været folkelige udtryk for en tåbelig fremgangsmåde. Specielt betegner *rîm dich buntschuech* noget, der er »ungereimt«, tåbeligt. Middeltalderlige håndskrifter slutter som bekendt ofte med *et cetera* — hvilket delvis beror på, at abbreviaturen for *et cetera* kan være identisk med den for *et sic est* (nemlig *finis*) — men det er heller ikke ukendt, at en skriver ved afslutningen af sit arbejde giver udtryk for sin lettelse eller utålmodighed ved et vers eller på anden måde. Når nogle håndskrifter slutter med *et cetera puntschuech*, så kan det vist normalt gengives med »og så videre, sludder og vrøvl«!

3. kapitel behandler forfatterspørgsmålet, mens 4. kapitel redegør for grammatikkens stilling inden for middelalderens

undervisning og lærdom. Og det 5. og sidste kapitel går ind på selve værket, dets datering og dets indhold.

Det vigtigste i Pater Roos' bog er nok det, der handler om grammatikkens historie i middelalderen og om indholdet af Martinus de Dacias værk. Det er spændende at følge skildringen af, hvorledes (sen)antikkens latinske grammatik allerede delvis omformes af Chartres-skolens logik, for så i det 13. årh. at blive mødt af den aristoteliske hylemorfisme og hos Martinus de Dacia og andre at blive til en sprogteori, der — hvad forfatteren fremstiller udmærket — kan siges at have visse træk fælles med vor tids strukturalistiske lingvistik. Sådanne modi significandi blev også skrevet af andre ved Paris Universitet virkende danskere, blandt hvilke Boëcius de Dacia skal være den betydeligste. Det er Pater Roos' fortjeneste at have påvist, at denne skole af danske forskere har øvet en langtrækkende indflydelse på europæisk sprogtenkning og grammatik.

De egentlig historiske afsnit er ganske vist især skrevet med henblik på de sprogteoretiske kapitler, men har dog i sig selv ikke ringe interesse. Siden den som kilde uforagtelige krønike om Jens Grands fangenskab fra ca. 1330 har traditionen fastholdt, at Erik Menveds kansler, magister Martinus, var identisk med Martinus de Dacia, forfatteren til de modi significandi, der begynder: *Cum cujuslibet artificis*. Nu gennemgår Pater Roos først alle personlige efterretninger om grammatikeren. Han påviser, at dennes modi significandi ifølge hentydninger i selve teksten må være skrevet af en dansker, og at denne efter pålidelige håndskrifter og samtidige kommentatorers vidnesbyrd hed Martinus de Dacia og var magister theologiæ i Paris. Da kommentatoren Gentilis de Cingulo udtrykkeligt angiver Martinus som værende i funktion som magister i teologi og da Gentilis de Cingulo vides at have været elev af Johannes Vate, der 1290 var Paris Universitetets rektor, kan vi heraf med stor sandsynlighed slutte, at skriftets forfatter har virket som magister i teologi før 1290. Af forholdet til Boëcius de Dacia kan sluttes, at skriftet må have foreligget ca. 1280.

Hermed sammenlignes nu, hvad vi ved om Erik Menveds

kansler: *magister Martinus, regni cancellarius* eller lignende (kilden til den senere benævnelse Morten Mogensen kendes ikke) optræder første gang i et dokument fra 14. april 1288 (se Diplomatarium Danicum) og derefter med mellemrum indtil 1299. Han var som bekendt 1296–99 kongens procurator ved kurien under processen mod Jens Grand. Han var kannik i Roskilde (i hvis Liber daticus hans obiit står) og han var kannik i Paris, hvor han havde et hus og hvor han døde $^{10}/_8$ 1304 og blev begravet i Notre Dame.

Derimod lykkes det — efter min mening — ikke Pater Roos at sandsynliggøre, at Martin Hammerich skulle have ret i den i 1860 fremsatte, i 1933 af P. Glorieux atter hævdede påstand, at Martinus de Dacia skulle være identisk med den parisiske kannik *magister Martinus de Ripa*, der $^{8}/_7$ 1303, *actu regens Parisius in theologica facultate*, højtideligt må erklære sin tilslutning til Philip den Smukkes appel til et almindeligt koncilium. Ripa kan betyde andet end Ribe (med hvilken by vor Martinus de Dacia ellers ikke vides at have forbindelse, endsiges at det skulle have været hans fødeby), og nationsbetegnelse mangler, mens vor Martinus af kapitlet i Paris 1302 og 1304 betegnes som *Martinus Dacus*. Vi har ingen fuldstændig fortegnelse over parisiske kanniker, der samtidig var *magistri in theologia*, men vi har grund til at tro, at der var mange. Det er naturligvis ingenlunde umuligt, at Martinus de Dacia 1303 under den franske konges strid med kurien kunne indtage en holdning, der afveg fra den, han havde forfægtet for den danske konge få år tidligere, men uden supplerende vidnesbyrd er det ikke sandsynligt.

Martinus synes at have haft præbender som kannik i Lund (efter en omtale i procesakterne) og som provst i Slesvig. Dette sidste kan Pater Roos¹ med nogen sandsynlighed slutte af to dokumenter: 1) en indulgens, som Bonifatius VIII. den $^{15}/_3$ 1299 giver *magistro Daco, doctori in theologia, preposito ecclesie Slesvicensis* til gengæld for et alter, han havde stiftet i kirken i

¹ S. 50, jvf. Alfred Otto S. J.: Liber daticus Roskildensis, Kbh. (1933), 62.

Slesvig *in honorem beate Virginis et beati Martini*; 2) et 1407 forfattet udtoget af *Registrum capituli Slesvicensis* (anlagt af biskop Nicolaus Bruun 1350—57), der ved kirken i Slesvig omtaler et *vicaria fundata per magistrum Martinum Dacum*. Man kan måske undre sig over, at denne værdighed som provst i Slesvig ellers ikke omtales, men med de magre kilder er en slutning *e silentio* intet værd; og at pavebrevets *magister Dacus doctor in theologia* virkelig er kansleren magister Martinus sandsynliggøres i høj grad af datoen $15\frac{1}{3}$ 1299. Thi under denne samme dato udsteder Bonifatius efter den foreløbige afslutning af striden de to pudsige breve til den pavelige nuntius Isarnus, hvorved det trods interdiktet tillades kong Erik, at hans kapellan må læse messe for ham »for lukkede døre og med sagte stemme« og at der i givet fald endda kan læses messe før daggry¹; og kun 3 dage senere, fra $18\frac{1}{3}$ 1299, har vi yderligere 5 pavebreve til gunst for kong Erik og hans mænd, foranledigede af kongens procurator og kansler, magister Martinus². At denne i det en gave til Slesvig domkirke vedrørende pavebrev kaldes *prepositus ecclesie Slesvicensis*, men i det tre dage senere udstedte brev til greven og grevinden af Hainaut kaldes *canonicus Parisiensis*, kan egentlig ikke undre, heller ikke at der den 20. juni 1299 som dokumentvidne i København optræder en *Johannes prepositus Slesvicensis*, thi det er efter vedkommende dokument³ sandsynligt, at dette var den virkelig regerende provst: Det har naturligvis aldrig været meningen, at vor i Paris residerende *canonicus Martinus* ville inlade sig på at passe et embede i Slesvig.

Dersom da ovennævnte pavebrev og udtoget af Nicolaus Bruuns register omtaler den samme gave, kan der drages en for et helt andet område interessant lille slutning. I udtoget hedder det: *fuil ibi una vicaria fundata per magistrum Dacum que habuit citra septuaginta deymath in parochia Sywertmanrype, in valore LXX marcarum. Sed post in adhuc in fundatione submersa sunt*

¹ Acta Processus Litium, 269 f.

² Ibid., 270.

³ Ibid., 289.

in diluvio. Således skriver P. Lauridsen, der fremdrog teksten i dette tidsskrift 1891¹. Det meningsløse *post in rettes* af en senere udgave² til *postea* og hertil slutter Pater Roos sig s. 51. Men med urette, thi der skal sikkert læses *posita*: *Sed *posita adhuc in fundatione*; altså endnu under ordningen af gaven, før stiftelsen var bragt helt i orden, blev disse 70 demat »drukned«, bortskyllede, dækkede af havet under en oversvømmelse.

Pater Roos formoder, at det drejer sig om den store stormflod 1362, men det er jo umuligt: tekstens *adhuc in fundatione* sammenholdt med pavebrevet viser, at katastrofen må have fundet sted på pavebrevets tid, og når vi tænker på, hvor få pålidelige efterretninger vi har om middelalderens stormfloder på den vestslesvigske kyst, så er vi glade, hvis vi mener at kunne notere, at altså Sywertmanrype — der var et sogn i Lundebergers herred i landskabet Strand sydvest for Husum — gik mere eller mindre til grunde ved en stormflod i vinteren 1298—99. Det kan ikke siges at være usandsynligt, at en mindre stormflod i vinteren 1298—99 gjorde skade i de samme egne, der kort efter rammes af en virkelig katastrofe: Den $\frac{7}{9}$ 1300 indtraf den vældige stormflod, der reducerede halvøen Strand til nogle øer og blandt andet oversvømmede det senere sagnberømte Rungholt. Men det er heller ikke umuligt, at Martinus' 70 demat først forsvandt den $\frac{7}{9}$ 1300.

Efter min mening er der grund til at overveje den mulighed, at Martinus i 1299 har forelagt paven bevis for sit valg til præpositus i Slesvig, men at valget ikke senere er blevet effektueret. Når dotationen ikke blev til noget, fordi de 70 demat i Sywertmanrype forsvandt i stormfloden, har kapitlet ikke haft interesse i at lade Martinus få præpositurens indkomster. Og hvis den i Paris residerende Martinus har haft svært ved at give en anden dotation, som formodentlig har været ønsket, så har heller ikke han haft interesse i opretholdelse af valget. Han har da vel abdiceret, hvilket iøvrigt kan være sket af andre grunde.

¹ 6. r. V, 204 n. 2.

² Quellensamml. d. Gesellschaft f. Schleswig-Holst. Gesch. 6 (1904), 57.

Af de den $18/3$ 1299 udstedte pavebreve er der særlig interesse knyttet til det til greven og grevinden af Hainaut¹, i hvilket Bonifacius går i rette med dem for et overfald på nogle udsendinge, der var undervejs til Rom, nemlig *quidam nuncii magnifici principis Erici illustris regis Dacie ac dilecti filii magistri Martini Daci canonici Parisiensis, cancellarii regis ejusdem, qui ad nos et dictam sedem fiducialiter mittebantur*. Pater Roos gør s. 52, note 4 med rette opmærksom på, at det må bero på en misforståelse, når Marius Kristensen i Dansk Biografisk Leksikon XV (1938) taler om, at Martinus på hjemrejsen var genstand for voldelig behandling i Hainaut; men når han siger »die Boten zwischen König Erich und dem Kanzler wurden überfallen«, så burde han have begrundet denne opfattelse. Thi den nærmest liggende udlægning er dog at *nuncii . . . regis Dacie ac . . . magistri Martini . . . cancellarii . . . eiusdem* betyder »udsendinge fra kongen af Danmark og hans kansler« — hvoraf synes at kunne sluttes, at magister Martinus måtte være i Danmark, da overfaldet fandt sted, altså måtte være taget hjem efter domsfor kyndelsen $26/12$ 1297, men en rum tid inden udstedelsen af pavebrevet af $18/3$ 1299. — Dette ville dog være en letsindig slutning, thi forholdet kan være helt anderledes; udsendinge, som magister Martinus har sendt hjem under processen, kan nemt ved tilbage rejsen fra Danmark være blevet suppleret med nye udsendinge fra kongen, og disse kanslerens og kongens udsendinge i fællesskab være overfaldet i Hainaut. Man kan, som Pater Roos siger, ikke heraf slutte, at Martinus skulle være taget hjem. Tværtimod: det er faktisk fremragende usandsynligt, at kongens procurator skulle have vovet at forlade kurien, før de eftertragtede privilegier var i havn — hvilket vil sige, at vi må regne med, at Martinus var ved kurien indtil $18/3$ 1299. Men der er ingen grund til at tro, at han skulle være blevet der stort længere; til den nye proces udnævnes samme sommer en anden kongelig procurator, nemlig Ribe-provsten Esger.

For Arups antagelse, at magister Martinus skulle være for-

¹ Acta Processus, 273 f.

blevet i Rom til 1304 og da være død i Paris på tilbagevejen, savnes der vistnok grundlag.

Det rimelige er, at magister Martinus efter at have tjent kongen som kansler hjemme og som procurator ved kurien nu efter afslutningen af paveprocessen ikke har ønsket at tage til Danmark (hvad skulle han dér? — hans kansler-embede var jo sikkert under hans lange Italien-ophold de facto gået over på andre hænder), men simpelthen har genoptaget sin sikrede — og formodentlig inspirerende — magister- og kanniktilværelse i Paris.

Pater Roos vil s. 54 af et sted i magister Reinalds replik under processen 1296¹ slutte, at kongens kansler, magister Martinus, i 1289 i Rom skulle have anbefalet den daværende pave, Nicolaus IV., at bekræfte Jens Grands valg til ærkebiskop i Lund. Men det er umuligt. Magister Reinalds udtryk *coram domino papa* kan kun gå på den regerende pave, Bonifacius VIII; ellers måtte navnet være nævnt. Og 1289 var der jo foregået det², at kapitlet i Lund havde valgt Jens Grand til ærkebiskop, og at denne kun havde opnået kongens samtykke ved i Roskilde edeligt at påtage sig en række forpligtelser, herunder at skaffe pavens tilslutning til valget. Til den ende rejste Jens Grand til Rom, hvor han over for paven — gav afkald på sit ærkebisperembede: dermed bortfaldt alle hans i Roskilde påtagne forpligtelser, og han kunne frit modtage af paven at blive udnævnt til ærkebiskop *per provisionem*! Lige så selvfølgelig det er, at Martinus som kongens kansler har medvirket ved de hårdhændede aftaler i Roskilde, lige så klart er det, at han ikke har medvirket under forsvindingsnummeret ved kurien. Og ingen bør undre sig over, at Martinus i 1290 ikke kunne få Jens Grands tilslutning til sit valg til biskop i Roskilde (Roos, s. 53)!

Men disse overvejelser har betydning for et sidste sted i procesakterne, som Pater Roos s. 56 f. har søgt at udnytte til

¹ Acta Processus, 196, l. 15—22; smlgn. 192, 2—10.

² Se i det hele taget: N. K. Andersen: Ærkebiskop Jens Grand (Kbh. 1934).

oplysning om magister Martinus. Det er den samme replik af magister Reinald, der omtaler den 1274 afdøde Jacob Erlandsen *quem et magister Martinus hic presens commendabilem novit, tanquam qui ipsum proxime coram domino papa commendavit*. Pater Roos hævder, at dersom man — hvad der er grammatisk nærliggende — lader *quem* og *qui* gå på den samme og lader *ipse* have den velkendte reference til det overordnede subjekt, så skulle der stå, at Jacob Erlandsen *proxime* («på det nøjeste»?) har anbefalet magister Martinus over for paven. Dette måtte være sket før Jacob Erlandsens udnævnelse til biskop i Roskilde 1250, nærmere betegnet 1245—50, da Jacob var *capellanus domini Innocentii IV pape commensalis et dilectus*.

Jeg har selv tilrådet Pater Roos at lade denne vidtrækkende hypotese blive underkastet international prøvelse, men må for mit vedkommende blive ved den mening, at *qui* går på Martinus, og at *ipse*, som så ofte, står hvor ældre sprogbrug ville sætte *ille*, og at de to sætninger skal oversættes: »Jacob Erlandsen, som også den her tilstedeværende magister Martinus har kendt som en prisværdig mand, såsom han selv fornylig har prist ham over for paven«. Herved måtte det antages, at magister Martinus i det under selve pavens forsæde afholdte møde, hvormed processen indledtes, har anset det for rigtigt at sige nogle pæne ord både om den nuværende kirkelige kongemodstander, ærkebiskop Jens Grand, og om den tidligere, ærkebisp Jacob Erlandsen. Det er iøvrigt usikkert, om *novit* betyder »har kendt« (*cognovit?*); *commendabilem novit* kunne vel være det samme som *scilicet commendabilem esse*, altså »kender som prisværdig«, »véd er prisværdig«. I så fald siger stedet intet som helst om nogen forbindelse mellem magister Martinus personlig og Jacob Erlandsen. Men det vigtigste er, at dette sted således forstået ikke kan give nogen art af oplysning om magister Martinus 1245—1250¹.

Facit er efter min mening, at vi intet ved om den 1304 afdøde,

¹ Jeg er dr. Alfred Otto S. J. megen tak skyldig for oplysninger og overvejelser vedrørende opfattelsen af de dokumentariske meddelelser om magister Martinus.

i Notre Dame begravede, danske magister theologiæ Martinus, kannik i Roskilde og Paris, sandsynligvis også i Lund, rimeligvis i hvert fald valgt til provst i Slesvig, førend han i 1288 bliver kongens kansler; og at vi om forfatteren til de modi significandi, der begynder *Cum cuiuslibet artificis*, væsentlig ved, at han var dansker, hed Martinus, var magister theologiæ i Paris, samt at han før 1280 havde fuldført sit grammatiske værk, der fik stor udbredelse, og at han forøvrigt har skrevet nogle logiske arbejder. De to kan være identiske, men behøver ikke at være det.

Videre når vi ved en betragtning af selve værket *Cum cuiuslibet artificis*; jeg har haft lejlighed til at læse den til udgivelse præparerede tekst.

I den trykte bog påvises s. 122, at Martinus bl. a. har benyttet Robert Kilwardby's kommentar til Priscian, der senest kan være skrevet 1250. Åndrigt og med stor beherskelse af stoffet anvender Pater Roos nu den viden om den almindelige lærdomshistoriske udvikling i Paris, som han har fremlagt i kapitel 4 og uddybet i slutningen af bogen, til et forsøg på en nøjere placering af Martinus' grammatiske traktat inden for tiden 1250—1280. Og han hævder med stor energi, at den må placeres meget tidligt i dette tidsrum, hvis to altoverskyggende videnskabelige begivenheder er ophævelsen i 1255 af forbudet mod i artes-fakultetet at læse over Aristoteles' naturvidenskabelige og metafysiske skrifter, og fremkomsten af den hele række af nye oversættelser af disse skrifter, hvoraf fulgte storblædede forsøg på en selvstændiggørelse af artes-fakultetet til et virkelig »filosofisk« fakultet (i tysk og svensk bemærkelse), samt den teologiens filosofiske nyopbygning, hvis største navn er Thomas Aquinas.

Af alt dette findes intet spor hos Martinus de Dacia, hverken i hans Modi significandi eller — efter hvad Pater Roos oplyser¹ — i hans logiske skrifter. Ganske vist citeres (hvad Pater Roos

¹ Festskrift I. c., 214.

ikke nævner) i *Modi significandi* (§ 265 og 267) *De Anima* og *Metafysikken*, altså to af de først i 1255 til artes-forelæsninger frigivne værker. Men dels betød forelæsningsforbudet ikke forbud mod studium, dels var just disse to værker også før 1260'ernes oversættelsesarbejde tilgængelige, nemlig ved fra arabisk stammende versioner. Specielt bemærker Pater Roos, at der intet steds hos Martinus findes noget citat fra Thomas, hvis andet Pariser-ophold var 1269—72; tværtimod har Grabmann, hvad Pater Roos omtaler med en vis tilslutning (s. 59 f.), formodet, at vor grammatiker skulle være den Martinus, der af en samtidig kilde nævnes som Thomas Aquinas' lærer i logik — hvilket da måtte have været 1239—44 i Neapel! Det, Martinus de Dacia har beskæftiget sig med, ligger, så vidt det kan ses af bevarede værker, helt inden for samme kreds som f. eks. Nicolaus af Paris, der af Pater Roos nævnes som typisk for tiden før 1255. Selve formen af hans arbejde, der er en blanding af *lectio* og *questiones*, viser til samme tid.

Med støtte i foreløbige undersøgelser af Grabmann mener Pater Roos, at Martinus de Dacia forudsættes af Boëcius de Dacia (der døde 1284) og Johannes de Dacia (der benytter Wilhelm af Moorbeke's Aristoteles-oversættelser), men selv forudsætter Simon de Dacia, hvis tid endnu ikke er kendt. Og han gør (s. 134, noten) opmærksom på, at Gentilis de Cingulo et sted i sin kommentar, der vel er fra 1280'erne, om en bestemt læremening, som ikke findes hos Martinus, siger: *adhuc non erat notum hoc in illo tempore quo fecit*, hvoraf Pater Roos vil udlede sandsynlighed for, at Martinus' værk er meget ældre end kommentaren.

Imod alle disse betragtninger kan man gøre gældende, at de fleste er argumenter *e silentio* — hvis vi havde Martinus' teologiske forelæsninger, ville måske meget se anderledes ud — eller løst funderede (Grabmanns hypotese om Martinus de Dacia som Thomas' ungdomslærer!), og at f. eks. en bemærkning som den fra Gentilis de Cingulo citerede *in illo tempore*, ikke behøver at betegne en i åremål langt tilbageiggende tid, da der i de sidste decennier af 13. årh. var et så myldrende rigt viden-

skabeligt liv, navnlig i Paris, at et tidspunkt, der kun lå få år tidligere, kan have forekommet fjerntliggende. Det synes efter det foreliggende ikke udelukket, at Martinus de Dacia kan have skrevet sit værk i 1260'erne eller endog i 1270'erne efter en gammeldags metode, men med en ny gennemtænkning af problemerne; at han har ydet det sidste, er sikkert. Og sikkert er det da også, at det i *Modi significandi* givne stof vedblev at stå på artes-fakultetets læreplan, også efter 1255, og at Martinus' »gammeldags« værk blev benyttet og kommenteret endnu i 14. årh.

Nærmere til en afgørelse vil vi først komme efter udgivelsen af teksten, hvorefter man f. eks. måske kan finde ud af, hvem det er, Martinus i § 201 og 203 tager afstand fra med en så påfaldende høflighed (*salva reverentia ita dicentium; sine prejudicio melioris sententiae*). På basis af en kritisk tekst af grammatikken kan man også foretage en filologisk sammenligning med de indlæg, som kansleren Martinus giver i processen mod Jens Grand og se, om der er afgørende lighed mellem grammatikerens og kanslerens udtryksmåde.

På forhånd vil almindelige overvejelser tale for en senere datering end af Pater Roos foreslået. Skulle disse *Modi significandi* nemlig være foredraget ca. 1250, som Pater Roos helst ser, måtte grammatikeren være født ca. 1225 — var han Thomas' ungdomslærer, allersenest 1220 — hvorved han bliver noget gammel til den tid, kansleren virkelig vides at have handlet politisk (1288—99). Og navnlig bliver der et forbavsende hul mellem ca. 1250, da han skal have skrevet de logiske og grammatiske værker, og 1280'erne, da grammatikken bliver kendt og kansleren træder frem. Ukendt i 30 år og pludselig berømt: ikke umuligt naturligvis, men . . .

Man kan næsten ikke væрге sig mod følgende konklusion: Skulle Pater Roos have ret i sin med energi forfægtede these, at Martinus de Dacia's *Modi significandi* helt igennem er et barn af tiden før 1255 eller endog første halvdel af 13. årh. — så bliver det usandsynligt, at samme Martinus i århundredets sidste tiår skulle have været den danske konges kansler! I hvert

fald måtte denne identificering tages op til fornyet undersøgelse med filologiske midler.

Det har for dansk historie interesse at få at vide, om Erik Menveds kansler og procurator, magister Martinus, var identisk med grammatikeren. Men det er for Europas lærdomshistorie i 13. årh. og for Danmarks andel i denne af den største betydning at få fastslået, hvornår Martinus de Dacias så virkningsfulde *Modi significandi* blev skrevet, og at få klarlagt deres forhold til de andre »Daciere«. Dette kan vi vente af den forestående udgave af disse skrifter. Og der er grund til stor taknemlighed mod Pater Roos, fordi han har set og rejst hele dette problemkompleks. Han har med sine studier og navnlig med denne bog placeret sig højt blandt nutidens medieviser.

Zusammenfassung.

Seit etwa 1330 weiss die Tradition zu berichten, dass der Kanzler König Eriks des VI., Magister Martinus genannt, derselbe sei, der einen allbekanntten grammatischen Traktat verfasst hat. Ist diese Überlieferung richtig?

In der bedeutenden Kopenhagener Habilitationsschrift, womit Heinrich Roos eine Ausgabe vorbereitet und deshalb zuerst die Handschriftenverhältnisse klarstellt, wird mit ausgebreiteten Kenntnissen dargelegt, wie sich die grammatischen Traktate (»*De modis significandi*«) in das Lehrsystem des Mittelalters einordnen, und nachgewiesen, dass in der Reihe der für die europäische Bildung recht wichtigen grammatischen Werke dänischer mittelalterlicher Autoren dem *Cum cujuslibet artificis* beginnenden Traktat des Martinus de Dacia eine besondere Bedeutung zukommt. Der Inhalt des Werkes wird der dramatischen Geschichte der Philosophie des XIII. Jh.s gegenübergestellt, und daraus der Schluss gezogen, dass die Abfassung in den Anfang der zweiten Jahrhunderthälfte gesetzt werden müsse. Gleichzeitig wird, z. T. mit neuen bemerkenswerten Argumenten, an der Autorschaft des Kanzlers festgehalten.

Demgegenüber versucht der gegenwärtige Aufsatz den Nachweis, dass wir vor 1288 von dem Kanzler nichts wissen, dass aber an verschiedenen Punkten die Nachrichten über ihn präzisiert werden können. Ferner wird die behauptete frühe Abfassungszeit bezweifelt und darauf hingewiesen, dass ein eingehenderes Stu-

dium des Textes die Datierungsfrage vielleicht lösen könnte. Und es wird der Schluss gezogen, dass, falls Heinr. Roos dennoch mit seiner Frühdatierung Recht haben sollte, der berühmte Grammatiker dann mit dem Kanzler Eriks des VI. nicht identisch sein könne.

2.

Har Valdemar 4. Atterdag i 1342 benyttet titlen: greve af Holsten og Stormarn?

Af

C. A. Christensen.

I Aalborgs ældste privilegium af 1342¹ tillægges der Valdemar 4. Atterdag en ganske enestaaende titel: *Valdemar af guds naade Danmarks og Sclauorum (sic) konge, hertug i Estland, greve i Holsten og Stormarn*. Denne titel er et unikum og forekommer i betragtning af Valdemars forhold til Holsten paa denne tid saa usandsynlig, at man straks fristes til at drage slutningen: dette privilegium kan ikke være ægte.

En nærmere undersøgelse af privilegiets overlevering gør én betænkelig ved denne slutning. Privilegiet findes i AM. 8° nr. 21, der, som Kofod Ancher udtrykker det, er »en kjøn Ansamling af Magistratens Paabudde i Aalborg« fra 16. aarh.² Hovedindholdet er bestemmelser om politiforanstaltninger, vedtægter vedrørende handel og næringsliv o. lign.³ Foruden disse bestemmelser fra 16. aarh. indeholder haandskriftet to tillæg med byens privilegier, det første privilegierne til og med Kristian 2., denne del slutter i modsætning til den efterfølgende med et sagregister; det andet indeholder privilegierne efter Kristian 2.s tid og indtil Frederik 2.s privilegium af 1570.

¹ Trykt Kolderup-Rosenvinge, Saml. af gl. danske Love V, 278—82; P. C. Knudsen: Aalborg Bys Hist. I, 27; Danmarks Gl. Købstadlovgivning II, 271. Gengivet paa moderne dansk i Rismøller: Aalborg, 43.

² Lov Hist. II, 338.

³ Den fyldigste beskrivelse af haandskriftet er givet af H. D. Wulff i Samlinger til jysk Hist. og Topogr. II, 113 flg.

Denne deling af privilegierne bliver klar og indlysende, naar vi læser Kristian 3.s privilegium af 1546 og Frederik 2.s af 1570, i hvilke der siges, at originalerne til byens ældste privilegier blev ødelagt under Grevens Fejde¹. Inden denne ødelæggelse maa de dog være blevet afskrevet og afskrifter heraf omkr. 1550 indført i stadens bog, der nu er AM. 8^o nr. 21.

Det ældste brev i den første del af samlingen er omtalte Valdemars privilegium af 1342. Originalen — eller den fingerede original — maa have været paa latin; hvis den er ægte, følger dette af sig selv, da privilegiernes sprog paa denne tid er latin, og hvis den er uægte, kan dette sluttes af vendingen *Sclauorum konge*, hvilket viser, at oversætteren af den nu foreliggende tekst ikke har vidst, at dette gengiver *Venders konge*². Denne oversættelse maa efter de sproglige vendinger dateres til tiden 1450—1500³.

Dette betyder, at dersom privilegiet er uægte, kan den fingerede original være fabrikeret under de første Oldenburgere. Bedømt som forfalskning maa det siges at være et vellykket stykke arbejde. Det er svært — bortset fra kongetitlen — at sætte fingeren paa noget konkret og sige, at dette kan ikke have staaet i et privilegium af 1342. Nærmest det mistænkelige kommer vel omtalen af »borgermestere og raad« i artikel 14, da eksistensen af borgmestre i Aalborg allerede 1342 er paafaldende tidlig i sammenligning med deres første forekomst i andre nørrejske købstæder. Paa den anden side nævnes de ogsaa i Slesvig i 1342⁴, og det kan ikke siges at være udelukket, at Aalborg, der i disse aar paa en maade var Valdemars hovedresidens, kan have faaet borgmesterinstitutionen paa samme tid som Slesvig. Privilegiet 1342 viser dernæst paa adskillige punkter saglig overensstemmelse med privilegiet for Viborg af 1440. Men heller

¹ P. C. Knudsen: Aalborg Bys Hist. I, 24—26.

² Den uforstaaelige artikel 16 skyldes efter al sandsynlighed ogsaa en daarlig oversættelse af en latinsk tekst.

³ Saaledes ogsaa dr. E. Kroman, udgiveren af Danmarks Gl. Købstadlovgivning, med hvem jeg har drøftet dette spørgsmaal.

⁴ Danmarks Gl. Købstadlov. I, 56.

ikke heraf kan udledes noget bestemt. Som J. Hvidtfeldt har fremhævet, kan dette skyldes enten at Viborgprivilegiet 1440 er paavirket af Aalborgprivilegiet 1342, eller at de begge for disse afsnits vedkommende har en fælleskilde i en nu tabt ældre kilde⁴.

Det mest besynderlige ved privilegiet 1342 er i virkeligheden titlen: *greve af Holsten og Stormarn*. Den er højst besynderlig for 1342, men den er alt overvejet endnu mere besynderlig i et falskneri fra 1450—1500. Holsten og Stormarn kommer som bekendt først ind i den danske kongetitel med Oldenborgerne. Kristian 1.s titel inden 1460 lyder: *Danmarks (Sveriges), Norges, Venders og Goters konge, greve i Oldenborg og Delmenhorst* og efter 1460: *Danmarks, Sveriges, Norges, Venders og Goters konge, hertug i Slesvig, greve (senere hertug) i Holsten og Stormarn, Oldenborg og Delmenhorst*

Lad os nu overveje, hvad der maa være sket, dersom privilegiet 1342 er en forfalskning. Denne maa, da den eksisterende oversættelse er fra det 15. aarh.s anden halvdel, ogsaa høre denne tid til; den kan selvfølgelig ikke være yngre, og den kan paa den anden side heller ikke være ældre, da titlen, greve af Holsten og Stormarn, forudsætter begivenhederne i 1460. Falskneren — eller falsknerne — har da vidst, at af den dagældende kongetitulatur hørte *Sverige og Norge* ikke til i kong Valdemars titel og selvfølgelig heller ikke *Oldenborg og Delmenhorst*. Hertil hørte jo heller ikke megen historisk viden. Mere viden krævedes der derimod til at udelukke *Goternes konge*, da Valdemar benyttede denne titel siden 1361. Fremgangsmaaden har dog været korrekt, da Valdemar tildeles titlen *hertug i Esland*, en titel der hører tiden indtil 1346 til. Paa samme korrekte maade udelades titlen *hertug i Slesvig*, da denne titel paa Valdemars tid førtes af den sønderjyske hertuginie og først 1460 bliver optaget i den danske kongetitel.

Overfor denne historiske korrekthed er det nærmest ufatteligt, hvorledes falskneren har kunnet begaa denne lapsus at tildele Valdemar titlen *greve af Holsten og Stormarn*. Det er næsten

¹ Viborg Købstads Hist. I, 27.

umuligt at forestille sig, at en ellers saa kyndig mand har kunnet overse, at denne del af titlen først optages i den danske konges titulatur med de vigtige begivenheder i 1460, begivenheder som maa have været samtidige eller næsten samtidige med falskneren selv.

Et andet ræsonnement fører til et lignende resultat, nemlig usandsynligheden af at der foreligger en forfalskning. I 1413 2. november stadfæstede Erik af Pommern kong Valdemars privilegier til Aalborg »eftersom deres brev udviser«, og lod sin stadfæstelse sigillatorisk forbinde med Valdemarprivilegiet¹. Heraf følger, at dersom det eksisterende Valdemarprivilegium er en forfalskning, maa det være underskudt for et ældre privilegium, og det kan næppe være andre end raadet i Aalborg selv, som har ansvaret for denne ombytning. Men hvis raadet — eller en af dets embedsmænd — foretager en bearbejdelse af Valdemarprivilegiet, var der et punkt, hvor der i hvert fald ikke var grund til at foretage ændringer, nemlig netop i kongens titel. Derfor skulle man slutte, at titlen, overtaget fra det ældre privilegium, maa være ægte. Men titlen er den væsentligste indvending, der kan rejses mod privilegiets ægthed, altsaa er man lige vidt.

Et tredje punkt kan fremhæves. Privilegiet gives til »os elskelige borgere og bymænd i Aalborg og Hasseris«. Denne sidestillen af Aalborg og Hasseris findes i intet privilegium fra 15. aarh. eller fra senere tid. Hasseris kendes fra mange dokumenter fra 15. aarh. som en landsby i st. Peders landsogn. Det ville derfor være mærkværdigt, om man i en forfalskning fra 15. aarh. skulle gøre et forsøg paa at hæve Hasseris til en ligestilling med Aalborg; det er mere sandsynligt, at Hasseris har haft en saadan stilling paa kong Valdemars tid, men at denne ordning senere er ændret.

Konsekvensen af disse betragtninger er, at man tvinges til

¹ Danmarks Gl. Købstadlov. II, 274. Ægtheden af dette brev er der ingen grund til at betvivle. Det svarer ganske til andre af Erik af Pommerns stadfæstelser paa privilegier, fx. stadfæstelsen til Ribe 1410 12. marts, anf. værk II, 71.

at overveje, om privilegiet er ægte, om kong Valdemar virkelig i 1342 har benyttet titlen *greve af Holsten og Stormarn*.

Titlen førtes paa dette tidspunkt baade af Rendsborglinien og af Plönlinien af det Schauenburgske grevhus, repræsenteret henholdsvis af grev Gerhards sønner, Henrik og Klaus, og af grev Johan den milde. Kong Valdemars forhold til sidstnævnte, hans faders halvbroder, havde lige siden hans tronbestigelse i 1340 været godt, grev Johan støttede Valdemar i de første svære aar under hans diplomatiske og krigeriske sammenstød med Gerhardsønnerne¹. Endnu 1342 17. februar slutter han forbund med Lübeck mod deres fælles og kongen af Danmarks fjender². Disse fjender var greverne Henrik og Klaus af Holsten og kong Magnus af Sverige. I pinsen 1342 udløb den vaabenstilstand, der i efteraaret 1341 var sluttet mellem kongen og hans modstandere³, og krigen genoptoges for fuld kraft. Kong Valdemars marsk Frederik v. Lochen og Lybækkerne foretog i fællesskab et hærgningstogt gennem Holsten lige til Itzehoe og Dänischwohld. Dette togt synes at have været ret kortvarigt⁴, men i eftersommeren samlede de allierede en stor styrke i Lübeck, markgreve Ludvig af Brandenburg, Valdemars ven og svoger og Lübecks værneherr, sendte en hærstyrke, og markgrevens fader kejser Ludvig ydede aktionen diplomatisk støtte⁵. Over for denne truende situation opbød grev Henrik 17. august almindeligt landeværn i Holsten til forsvar mod fjenderne, »som kom for at ødelægge al Holstens land«⁶. Til krigeriske begivenheder kom det dog ikke. Allerede 13. oktober sluttede greverne Johan(!), Henrik og Klaus forlig med deres modstandere, saaledes at de egentlige stridspunkter henskødes til senere drøftelse og afgørelse⁷. Hvad de i det konkrete er gaaet ud paa vides ikke. Det

¹ Reinhardt: Valdemar Atterdag, 109.

² Lüb. UB. II, 680.

³ Detmar, ed. Grautoff I, 252.

⁴ Møllerup i Hist. Tidsskr. 4. rk. V, 14 flg.

⁵ Detmar I, 254; Lüb. UB. II, 686.

⁶ Schlesw.-Holst.-Lauenb. Urks. II, 108 flg.

⁷ Dipl. Svec. V, 123.

er bemærkelsesværdigt, at grev Johan, der begyndte krigen paa kong Valdemars og hans allieredes side, ved dens afslutning optræder som kongens modstander. Hvad der har været aarsag til hans omsving vides ikke, den 2. oktober omtaler han kong Valdemar som en fjende, der er i besiddelse af en umaadelig arrogance¹.

Hvis Aalborgprivilegiet er ægte, maa det være i denne situation, inden traktaten af 13. oktober, at Valdemar har taget titlen *greve af Holsten og Stormarn*. Lad os overveje, hvilke problemer en saadan adfærd ville rejse. De første til at protestere ville selvfølgelig være greverne selv; men da Valdemar var i krig med dem, ville deres protester i den givne situation være betydningsløse. Kong Valdemar var jo ogsaa i krig med kong Magnus af Sverige og udsteder 1342 10. august privilegium til Stralsund paa markederne i Skanør², skønt Skaane paa det tidspunkt tilhørte kong Magnus, og Valdemar 1341 3. januar højt og helligt havde lovet at respektere denne ordning til evig tid³. Paa samme maade spurgte han jo heller ikke Magnus om lov, da han i 1361 tog titlen *Goternes konge*.

Den næste til at protestere ville være grevernes lensherre. Men netop her var der et svagt punkt i grevernes stilling. Hvem var grevernes lensherre? Teoretisk set var det hertugerne af Sachsen-Lauenburg⁴, men de holstenske grever forsøgte netop i denne tid bevidst at stryge dette lensbaand af sig og havde undladt at »mute lenet«, I praksis opnaede de herved en rigs-umiddelbar stilling, i teori var denne hverken anerkendt af kejseren eller hertugen⁵.

Men netop med det Sachsen-Lauenburgske hertughus havde Valdemar snævreste forbindelse; hertug Erik 2. var Valdemars kødelige fætter, dennes moder Elisabeth var søster til Valdemars moder Evfemia, begge døtre af Bugislavs 4. af Pommern. Og

¹ Hans. UB. II, 310.

² Dipl. Svec. V, 118.

³ Ibid., 4.

⁴ N. Falck: Handb. d. Schlesw.-Holst. Privatrechts II, 103.

⁵ G. Waitz: Gesch. v. Schlesw.-Holstein I, 265 og 378—80.

hertug Erik var en af de faa mænd, som Valdemar hele sit liv arbejdede venskabeligt sammen med¹.

Som forklaring paa Valdemars holstenske grevetitel i 1342 behøver man derfor kun at antage, at kongen og hertugen — eller hertugerne, der var flere linier, og der kan være tvivl om hvilken linie, der havde ret til at tildele forleningen — er blevet enige om, at lenet Holsten var et forbrudt len og at lensherren havde ret til at give Valdemar forlening herpaa. Det er muligt, at Valdemar i efteraaret 1342 virkelig har kunnet tænke sig, at krigen ville medføre grevernes forjagelse; men det er ikke givet, at det har været hans endelige maal. Baade fra kongens og hertugens side kan det have været et politisk skaktræk, hvorved begge parter har regnet med at kunne vinde en position i deres kamp med greverne.

Konklusionen af disse betragtninger er derfor, at det er mere sandsynligt, at den enestaende titel i Aalborgprivilegiet skyldes en ganske konkret politisk situation i efteraaret 1342 end en lapsus af en eller flere falsknere i det 15. aarh.

Zusammenfassung.

Der Titel, den König Waldemar IV Atterdag in dem von ihm der Stadt Aalborg im Jahre 1342 gegebenen Privilegium gebraucht, enthält einen einzigartigen Zusatz: comes Holsacie et Stormarie, der sonst niemals von einem dänischen König in diesem Jahrhundert verwendet wird. Und doch muss das Privilegium seiner Überlieferung nach als echt angesehen werden. Es muss daher angenommen werden, dass König Waldemar gleichzeitig mit dem Angriff auf die holsteinischen Gräfen Heinrich und Klaus in ihren Erbländern im Herbst 1342 durch seine freundschaftliche Verbindung mit dem sächsischen Herzogthum ausgewirkt hat, dass die alten dänischen Ansprüche auf Holstein wieder belebt werden konnten. Der scharfe Ausbruch des Grafen Johan III von Holstein, welcher am 2. Oktober 1342 in einem Brief an Stralsund von Waldemars »arrogancia enormis« spricht, obgleich er seit Waldemars Tronbesteigung 1340 bis tief ins Jahr 1342 eine Haupt-

¹ Reinhardt, 87—88.

stütze des Königs gewesen war, erhält damit eine besondere Beleuchtung. — Mit dem von Brandenburg herbeigeleiteten Waffenstillstand am 13. Oktober 1342 muss diese Episode in Waldemars Geschichte als abgeschlossen gelten.

3.

Christian Colbjørnsen som Højesteretsadvokat.

Af

Troels G. Jørgensen

Det Tidsrum, hvori Christian Colbjørnsen levede og virkede i København som en Forgrundsfigur i Danmark-Norges Retsliv, dækker hele den sidste Menneskealder af Rigernes Forening. Hans Virkefelter var disse tre: i Højesteret dels som Sagfører dels som Dommer, i Landbokommissionen, der udarbejdede de store Landboreformer, og i Danske Kancelli som Generalprokurør, der havde med Lovgivningen at gøre. Hans blivende og fremtrædende historiske Betydning knytter sig til det Arbejde han satte ind paa de to sidstnævnte Pladser. Under enestaaende gunstige Forhold fik han her Anvendelse for sin sjældne Evne til at skabe god og højst paakrævet Lovgivning. Paa dette Sted er det kun Hensigten at fremstille en Del af hans Virksomhed i Højesteret nemlig som Advokat i Retten.

Han var født 29. Januar 1749 paa Sørum Gaard i Romerike i Norge som Søn af en Regimentskvartermester, der hørte til den fra Krigen mod Karl XII fortjente Familie Colbjørnsen. Den danskfødte Amtmand Chr. Petersen, der var indgiftet i Familien, tog sig efter Faderens Død i 1761 af Christian, der kom i Latinskolen i Christiania og senere arbejdede hos Amtmanden, hvem han 1768 fulgte til tilsvarende Embede i Bergen. I København levede hans 4 Aar ældre Broder Jacob Edvard som juridisk Manuduktør; han blev i 1771 Højesteretsadvokat men Aaret efter overordentlig Professor i Retsvidenskab. Efter at den yngre Broder omkring 1771 var kommen til Byen, tog Jacob Edvard sig af hans Undervisning. I Juli 1773 blev han juridisk Kandidat

med *laudabilis*, men først et Par Dage forinden var han blevet indskrevet som Student. Allerede 11. November s. A. fik han Bestalling som Prokurator (Advokat) ved Højesteret med Ret til Møde ved Over- og Underretterne i begge Riger. For at vurdere disse ved første Øjekast paafaldende Datoer vil det være oplysende at anføre de tilsvarende Tider for nogle samtidige Advokaters Uddannelse og Beskikkelse. Broderen Jacob Edvard Colbjørnsen (1744—1802) blev Student 1760, Kandidat 1770 og Advokat 1771, den senere Kammeradvokat J. M. Schönheyder (1752—1831) Student 1765, Kandidat 1772 og Advokat 1774, den senere Generalfiskal P. Uldall (1743—98) Student 1755, Kandidat 1763 og Advokat 1769, Kammeradvokat O. L. Bang (1731—89) Student 1747, Kandidat 1750 og Advokat 1758. C. G. Schmidt født 1751 blev Student 1769, Kandidat 1772 og Advokat 1778 og A. Nørager født 1736 blev Kandidat 1755 og Advokat 1764. Noget særlig paafaldende ved hans tidlige Begyndelse er der da ikke. Retten nævnte i Bedømmelsen af hans Prøve, at han var i Besiddelse af en klar Røst og en god Udtale. Broderen, der maa antages endnu at have praktiseret, kunde straks overlade ham en Del Sager.

Foruden den senere Professor Christian Bagger Brorson, der 1788 blev Advokat ved Højesteret og 1800 Assessor, er saavidt vides Brødrene Colbjørnsen de eneste, der har indtaget Stillingen først som Sagfører og senere som ordinær Dommer i Retten. Jacob Edvard Colbjørnsen, der som nævnt praktiserede et Par Aar som Advokat, var Justitiarius fra 27. December 1799 til sin Død 13. Februar 1802 og var desuden ekstraordinær Assessor 1775—88 og 1790—99. Chr. Colbjørnsen fik paa begge Omraader en længere Løbebane. Fra 11. November 1773 til 28. September 1785 var han Advokat deraf fra Februar 1780 tillige Kammeradvokat. Fra 10. August 1787 til 29. August 1788 var han Assessor i Retten og fra 4. Januar 1804 til sin Død 17. December 1814 dens Justitiarius. Hvert af disse Tidsrum udgør altsaa c. 12 Aar. Om hans Oplevelser som Advokat og hans Sammenstød med Rettens Justitiarius har der allerede tidligere været bragt en hel Del Oplysninger tilveje i Erkendelse

af, at de bidrager til at belyse hans Karakter. Akterne og Voteringsprotokollerne har dog ikke været undersøgt saa grundigt, at der er fremkommet det helt sammenhængende Billede af de forskellige Episoder. En saadan Undersøgelse fører ogsaa til at fordele Lys og Skygge anderledes, end navnlig Edv. Holm blev staaende ved, og den fører Billedet udover de to Personligheder til de Institutioner, de var tilknyttet. Se Edv. Holm i Bricka I, Sophus Vedels Højesteretshistorie (1888). S. 502 og H. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer 1660—1869.

Et Begreb om Omfanget af hans Virksomhed faar man ved en Optælling af de Sager, hvori han gav Møde i Højesteret. Foruden ved denne erindres det, at han kunde møde i Over- og Underretter. I Aarene 1774—79, da han endnu ikke var Kammeradvokat, mødte han foruden i egne civile Sager ogsaa i de strafferetlige Justitssager som Aktor eller Defensor eller som befalet Sagfører i civile Sager. Justitssagerne var brødløse Forretninger, og i de befalede gaves kun Salær, hvis det paalagdes den tabende Modpart. En Optælling efter Voteringsprotokollerne har givet følgende Resultat: i 1774 Møde i 18 civile Sager, hvoraf 8 blev vundne, samt i 35 Justitssager, i 1775 Møde i 34 civile Sager, hvoraf 20 vandtes, samt i 40 Justits- eller befalede Sager, i 1776 i 40 civile Sager hvoraf 27 vundne og i 14 Justits-sager, i 1777 i 37 civile Sager, hvoraf 21 vundne, og i 10 Justits- eller befalede Sager, i 1778 i 56 civile Sager, hvoraf 42 vundne, og i 15 Justitssager, og i 1779 i 65 civile Sager, hvoraf 35 vundne, og i 24 Justitssager. Som Kammeradvokat fra 1780—85 var han fritaget for de befalede Møder i Justits- og andre Sager. I Kammersagerne fastsatte Retten et Salær at betale af den tabende eller det offentlige, og der var desuden en Lønning af 400 Rdl. Antallet af dem var c. 12 aarlig, men ikke alle behøvede jo at komme for Højesteret. Antallet af hans egne Sager for Højesteret var i 1780 90, hvoraf 45 vundne, i 1781 72, hvoraf 47 vundne, i 1782 51, hvoraf 21 vundne, i 1783 56, hvoraf 31 vundne, i 1784 52, hvoraf 30 vundne. I den Del af 1785, hvori han fungerede, var der kun en Sag i Marts og en i Juni; som Kammeradvokat mødte han ret ofte ved Mandatarius. De for-

holdsvis faa Sager, hvori 5 Rdl. Afgiften fra den tabende er paa-lagt begge Parter, er opført som vundne, og Aarstallene omfatter Marts-Februar. En dybere systematisk Indtrængen i disse Sager kunde maaske fastslaa visse Iagttagelser om deres Beskaffenhed f. Eks., om Colbjørnsen i særlig Grad havde norske Klienter. Blandt disse ses iøvrigt Kammerherre Tønnes Lüttichau, hvem han som Generalprokurør i 1791 var en saa gram Modpart i Jordrotternes Sag. Det ses flere Gange, at der ikke fandtes Inhabilitetshindringer ved, at Professor J. E. Colbjørnsen sad som ekstraordinær Assessor i de af hans Broder procederede Sager. Der er bemærket to Tilfælde, hvori hans Procedures Form paataltes under Voteringen. 18. Marts 1780 siges det, at han paa en saa haard og upasselig Maade har angrebet Modparten, at Proceduren ikke kan tillade det; Mulkt paalægges dog ikke. 7. Marts 1781 havde han i en gæsteretsvis behandlet Kammersag paaanket en Kendelse, der nægtede at lade to Toldbetjente føre som Vidner, og havde nedlagt Paastand om, at Modparten Advokat Schmidts Beskyldninger imod ham i Skranken skulde mortificeres. Voteringen, der omfattede 14 Dommere, var med 5 Stemmer inde paa at mulktene baade Colbjørnsen og Schmidt for deres utilbørlige Ordstrid, men der blev dog Flertal for at nøjes med »for sidste Gang« at lade Justitiarius give begge en Advarsel. Denne Schmidt, der efter nogle Udtalelser nærmest havde været »Aggressor«, havde iøvrigt første Gang, han i 1778 mødte i Retten, paadraget sig en Irettesættelse for sine Udtalelser overfor Colbjørnsen.

10. Maj 1776 udnævntes han til Justitsraad. Til Sammenlig-ning kan anføres, at Uldall, der begyndte som Advokat 1769, ligeledes fik denne Titel i 1776. J. E. Colbjørnsen, der begyndte 1771, fik den 1775, medens Schönheyder, der blev Advokat 1774, måtte vente til 1803. To Aar senere søgte Colbjørnsen om Ekspektance paa Amtmandsembetet i Stavanger og opnaaede vistnok et Løfte (Edv. Holm hos C. F. Bricka I). Hvis dette ikke skyldtes Svagelighed, viser det, at Advokaturen ikke havde hans højeste Interesse, hvad enten det nu var den administra-tive Virksomhed eller det norske Milieu, der tiltrak ham.

Ledigheden indtraf 1781, da han var blevet Kammeradvokat, og Rentekammeret, hans Foresatte, støttede ham efter Evne, men den 21-aarige Kammerjunker og exam. jur. P. F. U. Benzon udnævntes 15. Juli. Colbjørnsen havde dermed haft et af sine Sammenstød med de adelige, mod hvem han nærrede en hjertelig Modvilje; senere kom Forholdet til Justitiarius Grev v. d. Osten og i Kancelliet til Kammerherre Frederik Moltke, der forbigik ham ved Præsidentudnævnelsen.

Inden denne Afgørelse blev truffet, havde Colbjørnsen haft en anden Modgang — der dog maaske var mere tilsyneladende — idet han forgæves havde bedt sig fritaget for Hvervet som Kammeradvokat. I Promemoria til Rentekamret af 16. Marts 1781 anfører han, at han nu har tjent som Advokat i ni Aar [rettelig c. 7½ Aar], og hans svage Helbred har mindet ham om at forlade dette Embede. »Men Hans Majestæts Naade og publici Tillid har altid oplivet mine svage Evner, og den Bevaagenhed, med hvilken det kgl. Rentekammer har værdiget af anse mine Bestræbelser i Hans Majestæts Tjeneste, har ladet mig glemme baade Sygdom og Smerter«. Imidlertid, fortsætter han, da hans Helbred daglig svækkes og hans besværlige Forretninger tiltager, nødes han til at forlade et Arbejde, som næsten overgaar hans Kræfter. Dette er dog ikke den eneste Grund, der bestemmer ham — og nu kommer formentlig det vigtigste — men han udvikler, at han efter af Generaltoldkammeret at have faaet Ordre til at plædere en Sag i Højesteret, blev offentlig anklaget for Uredelighed og Egennytte, idet han skulde have bevæget Kamret til at forfølge denne Sag og derved have været ledet af Egennytte og privat Had. Højesteret havde givet ham Medhold men tog ikke hans Paastand til Følge om Mortifikation »af disse Beskyldninger mod min Redelighed og Uegennyttighed (de eneste Fortjenester, som jeg har turdet vove at tilegne mig)«. Da Kammeradvokatembedet fortjente at beklædes af en Mand, mod hvem ingen fornærmelig Beskyldning hviler, udbeder han sig at fratræde dette med denne Sessions Udgang, da han ogsaa ophører som Advokat i Højesteret. Der sigtes altsaa til den foran omtalte Episode i Retten af 7. Marts s. A., og da Justitiarius

Peder Rosenørn maa antages i de mellemliggende Dage at have opfyldt Rettens Vedtagelse om at meddele Colbjørnsen en Advarsel for hans egen Optræden ved denne Løjlighed (der ogsaa indeholdt Forklaringen paa, at Mortifikation ikke var givet) maa Forbigaaelsen heraf i Promemoret betegnes som illoyal baade overfor Rentekamret og Højesteret. Som en Demonstration mod sidstnævnte maa Promemoret nærmest opfattes. Om det ogsaa har spillet en Rolle, at Colbjørnsen i 1781 købte Sophienhøj i Nærum og ønskede at bo der, kan jeg ikke afgøre. I sin nedlagte Forestilling af 17. s. M. anførte Kamret bl. a., at ved Embedet Besættelse Aaret forinden havde Uldall vægret sig ved at overtage det, og at Colbjørnsen havde maattet overtales. Resolutionen faldt 26. s. M. og gik ud paa, at det fandtes betænkeligt af samtykke i Ansøgningen, hvorfor det befales ham at vedblive i Embedet »udi hvilket han, ligesom ham udi sin Instruktion er tilsagt, altid kan gøre sig Haab om Vores besynderlige Naade og kongelige Beskyttelse«. I Motiveringens hedder det, at »Kongen er tilfreds med den Flid, Iver og Kynlighed, Colbjørnsen har udvist til hans Foresattes fuldkomne Fornøjelse«, og der dvæles ved hans Duelighed og Redelighed. Rentekamret ledsagede Meddelelsen heraf med Paaskønnelse af hans Talenter og retsindige Embedsførelse. Hvad der havde nedsat ham i Rettens Øjne, var altsaa hos Rentekamret blevet til Succes for ham.

Højesteret havde i den hidtil forløbne Tid været præsideret af Baron Jens Juel Vind til 1776, af H. H. Hjelmsjerne 1776—80 og derefter af Peder Rosenørn. 25. September 1782 tiltraadte Adolf Siegfried Greve v. d. Osten. Han havde senest i nogle Aar været Stiftamtmand i Aalborg, tidligere Gesandt først i St. Petersborg og derpaa i Neapel, hvorpaa han havde været Udenrigsminister. Det var en Mand paa 56 Aar, der havde bevæget sig i større Forhold, og han karakteriseres som selvbevidst og skarp i sine Udtalelser. Han satte vigtige Spor i Rettens Administration og fremkaldte den betydningsfulde Fdg. 20. Februar 1789 om Tyveristraffene. Det kunde ventes, at han med Bestemthed vilde varetage Rettens Tarv og Anseelse.

I 1783 foretog Colbjørnsen paany et Skridt bort fra Advokatbanen, idet han 9. April ansøgte Kancelliet om »naar han en Gang i sin Tid forlader Advokaturen, at blive udnævnt til Assessor i Retten« fra Ansøgningens Dato, saaledes at han ved forefaldende Vakance tiltræder dette Embede, og at hans Anciennitet til Sæde og Løn bestemmes derefter. Ansøgningen fik Paategning af 26. Maj om dens Imødekommen, »fordi Manden er duelig og fordi Vi have for vist Tjeneste givet ham saadant allern. Løfte«. Dette afholdt dog ikke Kancelliet fra i sin Forestilling af 4. Juni om Udfærdigelse af en saadan kgl. Ordre til Justitiarius at tage et Forbehold, i det man skrev: »dog synes det ikke at kunne i sin Tid give Colbjørnsen Fortrin for Kammerjunker Levetzau, som allerede for over et Aar siden har haft Løfte af Deres Majestæt paa den første Plads i Højesteret og har aflagt Prøve«. Antagelig har Ansøgningen faaet Paategningen efter at være forelagt Kongen gennem Rentekamret. Imidlertid corroborerede Kongen 25. Juni Paategningen saaledes, at Colbjørnsen skulde have Anciennitet fra hans Ansøgnings Dato »uden nogen Undtagelse«. Motiveringen for at søge en saadan Gunstbevisning, der ikke var saa usædvanlig, var dels Tilsagnet af 26. Marts 1781 dels Paaberaabelse af Instruks for Retten af 7. December 1771 § 33, der lover Bestillinger til Advokater, naar de »til Publici Bedste har anvendt deres bedste Aar og Kræfter«. Heri laa ganske vist ikke noget Løfte om tilbagevirkende Lønningeberegning, naar denne beroede paa Tjenesteaalder.

Med det samme skal omtales, hvorledes det kom til at forløbe med Ansættelsen. Ledighed indtraadte kort efter ved Assessor Korens Afgang 1. April 1783 og ved Assessor Reiches Død 19. Maj s. A. Colbjørnsen meldte sig ikke, og 18. Juni 1783 ansattes Overhofretsassessor Kammerjunker N. K. Levetzau og 7. Januar 1784 Landsdommer P. H. Graah. 1. Oktober 1784 ansattes C. F. Jacobi som overtallig og med ekstraordinær Løn, da hans Hofstilling som Lektør var ophørt. Da Assessor Ancheren døde 21. November 1785, gik han ind. Først ved Assessor Rosenkrantz Levetzaus Død 27. Maj 1787 kunde da Colbjørnsen, der nu meldte sig, indtræde. Ifølge Tilsagnet om Anciennitet

fra 9. April 1783 gik han ind foran Levetzau og Graah (Nørregaard, som ogsaa nævnes hos Vedel S. 364, var ikke fast ansat). I en ved denne Lejlighed afgivet Erklæring af 25. Juni 1787 til Kancelliet gør v. d. Osten Rede for disse Forhold. Colbjørnsen havde nemlig nu besværet sig over ikke at være kommen ind efter Anchersen. Justitiarius opregner dem, der havde faaet tillagt Anciennitet og Ret til Assessorplads. Det var Konferensraaderne Jacobi og Bornemann, Etatsraad J. E. Colbjørnsen og Justitsraad Wessel. Disse 4 havde faaet Ret til at indtræde med Anciennitet fra en tidligere Dato men kun med yngste Løn. (De 4 yngste havde samme Lønsats, der derefter var stigende). Samme Stilling var givet Stiftamtmand Koren, der havde faaet Tilsagn efter Chr. Colbjørnsen. Alene denne havde faaet Løfte ogsaa om Lønningsanciennitet. Senere havde Assessor Falsen og Kammerjunker Kaas faaet Løfte om Fortrin ved Nyansættelse men uden Anciennitet. Falsen havde henvendt sig efter Anchersens Død og af Justitiarius faaet Besked om, at der ingen Vakance var. Erklæringen slutter saaledes: »Jeg overlader til Cancelliets nærmere Overvejelse om Justitsraad Colbjørnsen kan anses at være fornærmet derved, at en anden berettiget blev af Kongen indsadt i Rækken længe førend han forlod Avocaturen, som skeede i Junii 1785«. Sin Kritik af selve den trufne Ordning holdt v. d. Osten paa dette Sted tilbage, han havde ytret den, da Colbjørnsen afgik som Advokat. Kun Colbjørnsens Tilknytning til Rentekammeret havde bevirket, at Kancelliets og Højesterets vante Cirkler var blevet forstyrret ved hans Særstilling. Levetzau og Graah var iøvrig lidt yngre end Colbjørnsen, medens Jacobi var 10 Aar ældre.

Opgøret mellem Colbjørnsen og v. d. Osten paa Højesterets Vegne kom i 1785 og udviklede sig af en Episode under en Kammersag samt af Forslaget til Plakat 19. Aug. 1785. (Dette sidste har ikke før været paaagtet). Ved Resol. 28. Sept. 1785 blev han entlediget som Kammeradvokat med Udtalelse om, at han havde forestaaet Embedet med udvist Flid og Nidkærlighed i Hans Majestæts Tjeneste; J. M. Schönheyder beskikkedes til hans Efterfølger med Gage efter Reglementet 400 Rdl. Sagen

havde staaet paa siden 21. Marts s. A. Ifølge Sagsfremstillingen i det gennem Danske Kancelli 3. Juni 1785 udfærdigede Reskript tilskrev Colbjørnsen nævnte Dag Rentekamret en Besværing over, hvad der samme Dag var hændt ham ved Højesteret. I en Sag mod Anders Larsen for Vildttyveri havde Retten sat Salæret for Landstinget og Højesteret til 30 Rdl. Begge Steder havde han givet Møde ved Mandatarius. For Omkostninger og Salær ved Landstinget kunde der ikke nægtes denne 20 Rdl. Ved Højesteret maatte der beregnes saa meget i Ekstraktpege, at der kun blev 2—3 Rdl. tilbage. Han bad sig derfor af Rentekamret anvist 30 Rdl. Paa et Aarstid, udviklede han videre, havde det behaget Højesteret i en Del Toldsager at nedsætte Salær og Omkostninger til 20 og 10 Rdl., hvilket han ansaa med LigeGYldighed, naar han selv førte Sagen, men hvor han nødes til at bruge Fuldmægtig, synes det ham haardt, at han skal betale Salær af sin Kasse, skønt Instruksen befaler den udredet af de aktionerede. Rentekamret havde nu anvist ham 30 Rdl. og havde begæret Kancelliet foranstaltet, at Kammeradvokaten kunde for Eftertiden ved Højesteret faa tilkendt et Salær, som efter hans Instruks kan anses passende. Kancelliet havde faaet en Erklæring herover fra Højesteret, hvori det anføres, at paa-gældende Retssag som Delinkventsag kunde være behandlet med almindelig Aktor uden Udgift for det offentlige, og Retten havde udtalt Haabet om, at Kancelliet ikke med LigeGYldighed vilde anse Colbjørnsens Forhold men paa en passende Maade haand-hæve Højesterets Værdighed. Desuden havde Retten benyttet Lejligheden til at indstille en vis Fortolkning fastslaaet af en Bestemmelse i Kammeradvokatens Instruks gaaende ud paa, at der i visse Tilfælde ikke skulde tilkendes Salær. Reskriptet tiltraadte denne og udtalte: »Iøvrigt ville Vi af særdeles Naade for denne Gang oversee med den af bemeldte vores Justitsraad og Kammeradvocat Colbjørnsen . . . imod vores Høyesteret brugte uoverlagte Skrivemaade«. Dette skulde Justitiarius tilkendegive ham. Colbjørnsens Reaktion var atter hurtig. 9. s. M. meddelte han Kamret, at hans svage Helbred og hans øvrige Forfatning havde bevæget ham til samme Dag offentlig at nedlægge sit Embede

som Advokat i Højesteret. Han meddelte, at økonomiske Grunde tvang ham til at tage Bopæl udenfor Byen og at han derfor »meget imod sin Vilje« saa sig nødsaget til at opgive Kammeradvokaturen. Erklæringen fra v. d. Osten var i Kancelliets Forestilling til Reskriptet af 3. Juni refereret saaledes: det er usædvanligt, at Kammeradvokaten indtræder som Aktor i Delinkventsager, og som en saadan var Sagen behandlet ved Underretten. De andre Advokater faar intet for deres Møde og maa selv betale deres Ekstrakter (til Brug for Advokaterne). Det er rigtigt, at han i nogle Toldsager (disse vedkom Generaltoldkammeret), som han enten tabte eller som var af ringe Betydning, og hvor nogle Omstændigheder var i Tiltaltes Favør, kun har nydt 20 Rdl. og i en enkelt 10 Rdl. (en fattig Mand der frikendtes). Efter Instruksen faar han sine Omkostninger skadesløse, naar han lovligen og retmæssigen har søgt den skyldige. »Og ligesom Dommerne i Almindelighed og mindst i Højesteret aldrig efter Kongens og Lovens Retferdighed kand indskrænkes i nogen Sag at dømme anderledes, end de efter deres Eed og Samvittighed finde sig pligtig til, saa vilde det endnu være upasseligere, at Højesteret skulle foreskrives, hvad Kammeradvocatens salarium skulle være . . .« Det var ønskeligt, at hans Løn var større, og at Salarium kunde bortfalde, saa at de skyldige betalte Omkostninger til Kongens Kasse. Nogle skarpe Bemærkninger i Erklæringen, der var af 7. Maj, var ikke medtaget. Justitiarius troede ikke, at de andre stedfortrædende Advokater lod sig noget betale, og Bekostningen ved Ekstrakten var næppe over 1 Rdl., Sagen tog i Retten kun 1¹/₂ Time. Der tales om Colbjørnsens Begærlighed til overdreven Salarium og om hans Tillid til Rentekamret.

Først 20. Sept., efter at Colbjørnsen som nævnt 9. Juni havde søgt Afsked, nedlagde Rentekamret Forestilling herom, der alt-saa bevilgedes 8 Dage senere, og det er troligt, at der som Hjorth-Nielsen skriver i Mellemtiden har været arbejdet paa at faa Colbjørnsen til at ændre Beslutningen, men der var ogsaa kommen nye Argumenter for Dagen for, at det denne Gang maatte blive Alvor. Generaltoldkammeret havde 25. Maj 1785 faaet udfær-

diget en kgl. Resolution, der indeholdt Opfordring til Danske Kancelli om at lade udfærdige Bestemmelse om Forlængelse af Appelfristen til Højesteret i Kammersager til 6 Maaneder, og i en saadan Plakat ønskedes optaget et Paalæg om »at anse de underordnede Domstole og Advokaterne efter de gældende Regler, hvis de udtalte sig utilbørligt om Kammerne« (Rentekamret og Generaltoldkamret), altsaa en Indskærpelse et »Monitum« til Højesteret, hvis naturlige Forudsætning maatte være, at der havde vist sig Trang dertil. Plakaten udfærdigedes 19. August 1785 men uden Paalæget, hvorfra Kancelliet støttet paa stærke Indsigelser fra Generalprokurør Bang og v. d. Osten havde taget bestemt Afstand. Sidstnævntes Udtalelse er af 30. Juni, og den fastslaar, at Ophavsmanden til Ønsket om dette Monitum uden Tvivl var Colbjørnsen, hvorpaa der fortsættes: »... denne Mand, som ved sine Talenter og Naturens Gaver ville lettelig tildrage sig hver Mands Agtelse, naar man ikke nærmere prøvede deres Anvendelse. Jeg vil ikke oprippe, hvad som under og ved hans Indflydelse skeede for 2 Aar siden og som var saa odieux in publico, ei heller lægge ham det alleene til Last.« (Her maa sigtes til den ved Resol. 25. Juni 1783 opnaaede Særstilling). »Jeg har nærmere end jeg ønskede lært at kiende ham i Højeste Ret, hvor Skranken gjorde ham berømmelig for dem, som ei nøje nok kiendte Sagerne hand tracterede. Men iblandt de Advocater som endnu er i Live har vist ingen oftere tilsidesadt sine Pligter end hand.« Justitiarius oplyste derefter, at Colbjørnsens Optræden i Skranken ved under Indstævntes Udeblivelse at tilbageholde et denne støttende Hoveddokument var det, der havde givet Stødet til, at v. d. Osten foranledigede udstedt Reskript 7. April 1784 om skriftlig Behandling af saadanne Sager. Da man under Voteringen fattede Mistanke og afkrævede ham det manglende, havde han undskyldt sig med paakommen Svaghed og Forglemmelse. (I vedkommende Andragende om Reskriptet er der kun talt om, at der var Mulighed for Forglemmelser). Der fortsættes: »Hand søgte gemeenligen at indvelte sig paa sin Vederpart med bidende og fornærmende Udtryk. Et særdeles Exempel derpaa har ieg fundet i Protocollerne i en

Kammer Sag under 7. Martii 1781, da Højeste Ret igiennem da værende Justitiarius tilkiendegav ham og Advocat Schmidt en Tilrettesættelse og Advarsel for deres uanstændige Opførsel imod hinanden [se herom foran]. Især udi Kammer-Sagerne søgte hand at irritere sine Contraparter, fordreyede deres Ord og forvendte enhver Exception eller Argument de brugte i Sagen og imod ham, ligesom om de hafde talt det imod Kammernes Foranstaltninger og fornærmet de kongelige Collegier. Sielden, ja næsten aldrig var hand til rette Tider med sine Sager færdig, saa Højeste Rettes Charta hver anden Dag for hans Skyld maatte forandres, og ved hver en Session for de skriftlige Sager udeblev hand med sine Indlæg eller Besvaringer. De fornødne Bevillinger søgte hand først i sidste Øyeblikke og naar hans Vederparter hafde grundet Aarsage at sætte sig derimod ansaae hand det for Chicaner. Hand ville være over alle, tillade sig selv alle Friheder, men vilde aldrig taale Modsigelse eller Svar af andre.« Det hævdes, at der fra alle Sider er vist ham »all Moderation og føyelighed, saa man mindst skulle have ventet, at hand paa en skiult maade skulle beføre Højeste Ret for Kammerne, at have efterladt sin Pligt og tillige at sværte andre, hvilket ieg aabenbare tør sige Deres Mayestæt.« Det bedes paa-lagt Kammerne at oplyse, hvortil der er sigtet, hvorom der kun kunde gættes. Colbjørnsen havde dannet Skole mellem de unge Advokater med Hensyn til Kaadmundenhed, men da de ikke havde den Gave at indklæde deres Bitterhed saa kunstig som han, vilde det forhaabentlig gaa af Mode.

Colbjørnsen var den Gang 36 Aar, saa der kan nok undskyldende tales om Ungdommelighed. Han var ogsaa en svagelig Mand, der altid havde været plaget af Gigt, og efter sit Udsagn led han af Smerter som Eftervirkning af Anspændelsen ved at staa i Skranken. Naar han som foran oplyst kun havde haft 2 Retsmøder i de 4 første Maaneder af Højesteretsaaret 1785/86, er det vel en Følge deraf og kan forklare en særlig Irritabilitet. Senere ses det, at han i sit Aar som Assessor kun mødte i noget over 2 Maaneder nemlig i Oktober og i November til den 24., saa igen fra 4. December i ca. 1 Uge og 4 Dage i Januar. At han

yderligere gav Møde 6. Marts, da Kongen kom tilstede for at indvarsle det nye Aar, kan give Mistanke om, at Fraværelsen ikke havde været ganske nødvendig. Hans Modstander Grev v. d. Osten afgik som Overpræsident i København 25. April 1788. Hans Gigtlidelse var tiltagende og i de sidste 3½ Aar af sin Embedstid gav han overhovedet ikke Møde i Retssalen. Om v. d. Ostens Erklæring af 30. Juni 1785 bemærker Edv. Holm rigtigt, at den fremkom, efter at Colbjørnsen havde bestemt sig til at søge Afsked, men naar Holm i Stedet for at oplyse, at den til Foranledning havde det over Rentekamret fremkomne Forslag om et ufortjent Monitum til Retten, omtaler den som et blot Produkt af v. d. Ostens Had til Colbjørnsen, er han ganske paa Vildspor. At undertrykke Modpartens Dokumenter under hans Fraværelse var vel nok den groveste Advokatforseelse, der kunde begaas, se om et saadant ældre Tilfælde S. Vedel S. 384, og Undskyldningen med Svaghed og Forglemmelse behøvede vistnok »Moderation og Føjelighed« hos Retten for at akcepteres. Udover dette kunde Justitiarius som hans Chef anke over Efterladenhed og udæskende Optræden som stadige Mangler hos ham. Allerede det foran meddelte om hans Fornærmethed og Illoyalitet i 1781, hans Paagaahed i 1783 og hans Kværulans i 1787 illustrerer hans Holdning paa en ikke tiltalende Maade. Det var ikke saa overmaade længe siden, Højesterets Uafhængighed som Statsinstitution var trængt igennem i den almindelige Bevidsthed paa bestemmende Sted. Chr. Colbjørnsen havde efter sit autokratiske Syn paa Statens Styreform ikke megen Interesse derfor, og »Kamrene«, som han betjente, havde det aabenbart heller ikke. Derfor lod de sig villig af ham anstifte til at søge fremkaldt et administrativt Paalæg til Højesteret om Salærberegning til Kammeradvokaten og en Indskærpelse i Lovsform af Rettens Pligt til at værne om Kamrenes Værdighed. Naturligvis var det Pligt for Justitiarius at gøre stærkest mulige Modstand, og Kancelliet stillede sig da ogsaa hver Gang paa Rettens Side. Det maatte afværges, at det skulde gaa som i 1781, at Colbjørnsen efter at have erklæret at ville gaa vendte tilbage med Komplimenter og Løfte om Ud-

mærkelser. Der er da heller ingen Grund til at mene, at v. d. Ostens Portræt af en arrogant og irriteret Advokattype har været malet med for mørke Farver. Om Colbjørnsen som Generalprokurør skriver Jonas Collin, at for hans Veltalenhed, Advokattalent og Satire maatte alt bukke sig, og det var man den Gang altfor villig til (min Biografi af A. S. Ørsted (1933 S. 128). Ogsaa den meget velvillige Edv. Holm siger herom, at den Tone, hvori Colbjørnsen lod Kancelliet skrive til andre Autoriteter, ikke altid var den behageligste. Det meget karakteristiske Træk, v. d. Osten peger paa at fordreje Modpartens Ord ved at kræve dem opfattet som rettet mod hans fornemme Mandanter, har jeg genfundet som meget fremtrædende paa andre Punkter af hans Virksomhed saaledes i hans Stridsskrift af 1790 forud for Sagsanlægget mod de jyske Jordrotter, der skulde være majestætsfornærmende (Strejflys over Enevældens Retsliv (1949 S. 109 f.) og i Diskussionen i 1795 om Domstolenes Adgang til at prøve Øvrighedens Afgørelser, som han helst vilde have opfattet som formastelig overfor Kongen (Højesteret fra 1790 til Grundloven (1950 S. 27 f.). Hans Ønske om et »Monitum« i 1785 havde samme Grundlag.

Gerne kan man gaa med til, at Christian Colbjørnsen, den fremragende Jurist og store Lovgiver, kastede Glans over Højesterets Skranke ved sin 12-aarige Virksomhed i denne, men det er kun ved en Tilbagekastning af Glansen fra hans senere Aar, og den Modstand, Retten ved sin Justitarius rettede imod ham, og som førte til hans Afgang, var kun den saglige Hævdelse af de berettigede Domstolssynspunkter.

Zusammenfassung.

Der als Mitarbeiter bei den landwirtschaftlichen Neugestaltungen im 18. Jahrhundert und als Gesetzkonzipist (Generalprokurateur) hervorragende, Norweger geborene Christian Colbjørnsen (1749—1814), der seine Laufbahn als Justitarius im Höchsten Gericht endigte, hatte im Jahre 1773 diese als Advokat in dem Gericht begonnen und wurde 1780 zugleich Kammeradvokat. Er

wurde in dieser letzten Tätigkeit von seinem Chef, dem Rentamt, hoch geschätzt, welches bei verschiedenen Gelegenheiten suchte ihn zu stützen, indem es Anforderungen an das Höchste Gericht stellte, dessen Justitiarius A. S. Graf v. d. Osten seinerseits mit Unterstützung bei der Dänischen Kanzlei die Selbständigkeit des Gerichtes der Verwaltung gegenüber verteidigte. Eine Bemängelung seines Betragens brachte ihn im Jahre 1785 dazu, — zum zweiten Male — seine Entlassung zu verlangen, die bewilligt wurde, weil es mit Anerkennung seiner Tüchtigkeit aufgeklärt werden konnte, dass er, ausserdem dass er durch Reizbarkeit m. w. verstiess, im vorhergehenden Jahre durch seine tadelnswürdige Prozedur den Erlass einer besonderen Gesetzbestimmung veranlasst hatte.

=====

Anmeldelser.

Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. 3. Del (1676-1679) med et Kort. Kbh. 1952, 242 sider + 26 sider noter og henvisninger.

I 1952 kunne professor Fabricius udsende tredje del af sit i dansk historisk litteratur enestaaende værk om »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige«, hvis undertitel lyder *Studier over Nationalitetsskiftet i de skaanske landskaber i de nærmeste slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene*. De to første bind, der omfattede tiden indtil udgangen af 1675, fremkom i 1906; men de mellemliggende aar har bl. a. omfattet 30 aars universitetsvirke i et af de mest krævende fag, der ikke har tilladt de rummelige stunder, der er nødige for den historiker, der skal bygge et værk op fra grunden ved egen arkivforskning for en stor del uden for hjemlandets grænser.

Men da professor Knud Fabricius atter, for at tale med Anders Sørensen Vedels tunge, *blev som den frie fugl*, havde han ikke blot sin arbejdsævn og -lyst i behold, han havde ogsaa den stimulans, at han kunne fortsætte sine ungdomsstudier i forvisning om, at de problemer, han derigennem havde søgt at belyse, intet havde mistet i aktualitet. Ja, at det for Danskeren af i dag maatte føles mere livsnært at læse om den skaanske befolknings aandelige reaktioner og materielle livsvilkaar i de lange og svære overgangsaaer i tiden efter 1658, da det skaanske landskab fra at være et af de danske hovedlande ganske brat overgik til at blive en del af det svenske imperium.

Nu var dette imperium, ikke længere rigt og ogsaa under et svagt styre efter Karl X Gustavs tidlige død i 1660. Derfor blev forsvenskningforsøgene uden kraft i tiden op til den skaanske krig. I et indledningskapitel resumeres klart og knapt det svenske styre i Skaane og Blekinge i dette tidsrum og de forskellige befolkningsklassers levevilkaar og indstilling. I alt væsentlig overholdtes

Roskildefredens bestemmelser, ifølge hvilke alle stænder i de skaanske landskaber fik stadfæstelse paa »deres sædvanlige ret, lov og gamle privilegier og friheder . . ., så vidt de ikke løber eller strider mod Sveriges kronens grundlove« (s. 12). For de adelige, der helt vilde give sig under svensk jurisdiktion, gaves der løfte om lige adgang med svenske til embeder. I Københavnsfreden tilføjedes, at de skulle blive optaget paa riddarhuset. Men selv de væsentlige fordele, der bødes, og de lidet tillukkende forhold i det gamle land efter enevældens indførelse, kom dog ikke til at betyde, at den skaanske adel i sin helhed søgte optagelse i den svenske adel. De, der gjorde det, som f. eks. Jørgen Krabbe, blev naturligvis skuffede, fordi den svenske regering ikke »employerede« dem paa lige fod med egentlige svenskere. Det betød dog ikke, at flertallet af den skaanske adel kastede sig i den danske konges arme efter hans landgang i forsommeren 1676. De skaanske adelsmænd havde aflagt personlig undersaatsed til den svenske krone, og endnu i sidste halvdel af 17. aarh. bandt det sin mand, som det interessant fremhæves. — Man føler sig sat tilbage til 16. aarh.s første aartier. — En foreløbig neutralitet har aabenbart staaet for adelsstanden, som det forstandigste og forsigtigste, konkluderer prof. Fabricius (s. 43). Om præsterne, der var landbefolkningens aandelige overhoveder, skrives ligeledes, at mange af disse synes at have vist nogen tilbageholdenhed, selv om deres hjerter var danske, men ogsaa for dem havde undersaatseden betydning. Af svenskfødte præster var kun faa blevet indsatte i Svensketiden, bl. a. fordi besættelsesretten til præsteembederne for en stor del var ude af regeringens haand (s. 18). Om den jævne befolknings lidet venlige stemning overfor det svenske styre var der, skriver prof. Fabricius, ingen tvivl, dertil havde de sidste aars skattetryk været for haardt og ogsaa soldaterudskrivningen havde vakt misstemning, ikke mindst fordi Skaaningerne udskreves til at gøre tjeneste i Baltikum. Slutstenen i modviljen mod det svenske styre lagdes foraaret 1676, da en svensk hær paa 5-6000 mand, der var lagt i Skaane for at imødegaa dansk landgang, provianterede sig hos de skaanske bønder.

Ingen landgangshær kunde ønske sig bedre kort paa haanden, og den overvældende medgang, der fulgte de danske vaaben i den første krigssommer, som gjorde krigshandlinger, der kunne have ødelæggende følger for befolkningen, unødvendige var yderligere til de danskes fordel. Kun udenfor Malmøs porte maatte der standses op. Til at begynde med handlede ogsaa maadeholdent og klogt fra dansk side. Overgang fra svensk til dansk styre maatte under de givne forhold være let. Kun faa embedsmænd behøvede

man at udskifte. Enkelte svenske og tyske borgmestre, der var blevne indsatte i byerne i de forløbne aar, og som iøvrigt ved den danske hærs fremmarsch næsten alle tog flugten, maatte erstattes med danskvenlige Skaaninger. Det samme gjaldt fogeder i nogle herreder. Det fremhæves, at man fra dansk side handlede klogt, derved at der i den proklamation, der udsendtes 1. juli 1676 ikke fordredes undersaatsed (s. 30 f.). Det skulle vente til en lykkelig fred havde vist, at fremgangen i krigen var holdbar (s. 33). Pro-vianteringskatter undgik Skaaningerne derimod ikke. De skulle allerede straks bære de samme byrder, som de andre danske landes befolkning. Ogsaa ryttere skulle de stille. Her overtog man simpelthen de svenske ryttergaarde. Allerede i sommerens løb formeredes et skaansk rytterregiment, der som særlig opgave fik at støtte det lokale grænseforsvar. Kommandoen valgtes med omtanke. Over det kompagni, der lagdes i Øster- og Vester-Gønge herred, fik den 28aarige Holstener Fr. Reventlow kommandoen. Netop her havde der straks vist sig tegn paa varm tilslutning til Danmark. Det var snaphanernes hjemsted.

I behandlingen af *snaphanerne*, datidens frihedskæmpere, giver prof. Fabricius et smukt eksempel paa rolig og objektiv historie-fremstilling. Deres udmærkede indsats i den lille krig, som spejdere, ved opsnapning af transporter og af desertører og deres personlige vovemod fremhæves. Der lægges dog heller ikke skjul paa, at deres lovløshed blev en svøbe for den rolige jorddyrkende befolkning, ja at de sandsynligvis skadede bonden mere end fjenden. Den danske regerings alvorlige bestræbelser for at disciplinere dem forblev forgæves. Der kunne stadig skaffes ny tilgang til Gøngernes skare fra de overbefolkede fattige grænseherreder. Der krævedes, som prof. Fabricius siger, kun en hest og en gøngebøsse til at skabe en snaphane (s. 37). Interessant er, at snaphanernes plyndringstogter ikke rettede sig mod naboerne i Smaaland. Der nævnes eksempler paa enkelte landefrede mellem grænselandsbyer.

Det vises i de følgende kapitler, hvorledes den danskvenlige stemning efterhaanden viger for krigstræthed i vide kredse, efterhaanden som krigen hærgede egn paa egn, og de to fattige lande, der bekrigede hinanden, i stor udstrækning maatte lade deres hære leve af det omstridte land. At læse om den brændte jords politik, anvendt uden paaviseligt fortilfælde, som man fra dansk side konsekvent gennemførte, da det var blevet klart, at de skaanske landskaber ikke ville gaa tilbage til den danske krone, naar freden sluttedes, er bittert for en dansk. Skaaningerne belærttes derved om, at i virkeligheden havde de smukke ord, som den danske konge havde rettet til dem efter sin landgang i Skaane,

ingen dybere mening. Det var ikke først og fremmest deres ve og vel, der laa ham paa sinde. Det var egen stolthed og hadet til den stærkere nabomagt, der havde sporet ham til at begynde krigen. Nu skulle det tabte land gaa ødelagt tilbage til Svenskerne. Ja, den svenske konge skulle, om muligt, ogsaa have et affolket land tilbage. I krigens sidste dage tilbødes det Skaaningerne at flytte over paa den anden side Sundet. Deres løsøre, kvæg og boskab, kunne de medtage, den danske konge ville da forsyne den udvandrede skaanske bonde med en gaard og skaffe købstadsborgerne arbejde efter deres stand. I en allerede tidligere offentliggjort afhandling i dette tidsskrift (11.r. III, s. 349—78), som maa betegnes som demografisk, har prof. Fabricius udførligt redegjort for, hvor letsindigt den danske konge og hans ministre omgikkes med dette løfte. Næsten ingen af de udvandrede Skaaninger naaede til at faa et standsmæssigt udkomne. Uddelingen af bækkenbreve — en foranstaltning, der iværksattes allerede under krigen — er et sørgeligt vidnesbyrd om regeringens opfattelse af, hvem der skulle bære socialforsorgens byrde i datidens Danmark.

Det pointeres, hvor lidet man da forstod grænselandspolitik, hvis alfa og omega maa være, at befolkningen bliver boende, men at tilhørsfølelsen til det gamle land holdes levende, hvis man da ikke ganske vil afskrive den afstaaede landsdel som tabt for altid.

Fremtiden tænkte man næppe meget paa i Danmark i 1679, men for eftertidens historikere maa krigsaarene 1676—1679 staa som afgørende aar for de skaanske landes overgang fra Danmark til Sverige. Det er derfor med fuld ret, at prof. Fabricius har valgt at følge udviklingen i disse aar saa nøje og har behandlet den i en bred fremstilling.

Med udgangspunkt i en undersøgelse af, hvorledes nationalitetsskiftet fra dansk til svensk skete i de gamle dansk-skaanske landskaber, har de foretagne forskninger taget form af en sociologisk undersøgelse af de forskellige skaanske befolkningsklassers livsvaner og levevilkaar og aandelige resonans. Men prof. Fabricius har rigtignok været ulige vanskeligere stillet end den moderne sociolog, der kan foretage de saakaldte markundersøgelser. Han har møjsommeligt maattet stykke oplysning paa oplysning sammen fra spredte arkivsamlinger. Her tænkes først og fremmest paa saadanne, der huses i det skaanske landsarkiv i Lund. Men ogsaa i det danske og svenske rigsarkiv er der søgt vidt og bredt, og jagten efter oplysninger har endda strakt sig til byarkiver. Som eksempler paa hvor grundigt, der er gaaet til værks, skal i flæng blandt benyttede kilder nævnes: Malmø raadstuerets dombog,

Øster-Gønge herreds, Gers herreds og andre herreders dombøger, provstejournaler og optegnelser over bondedødsboer i forskellige herreder. Varsomt og forsigtigt drages slutninger fra dette spredte og hullede materiale. Dets bæreevne som aftegnende tilstande og stemninger i almindelighed overakcentueres aldrig. Som en rød traad gennem de fleste kapitlers henvisninger findes den gode præstemand i Kaagerød, *Sten Jakobsens* navn. Hans bog »Den nordiske krigs krønike« er den bedste samtidige kilde til den skaanske krigs historie, men tillige, som professor Fabricius smukt skriver, Skaanelands sidste bidrag til den danske litteratur.

Ved sin rolige ligevægtige betragtning af baade dansk og svensk politik, ved sin af varm følelse gennemtrængte og dog nøgterne skildring af Skaaningerne under krigens prøvelser faar professor Fabricius' bog en særlig værdi ud over den forskningsmæssige indsats, der er gjort.

En dansk historiker har sat sig ved nordisk samforstaelses vævestol og vævet sit islæt. Traadene er kostelige. De er det dansk-svenske Skaanelands hjærtetreng

Astrid Friis

**Axel Linvald: Kong Christian VIII.
Norges Statholder 1813-1814. Kbh. 1952. 248 Sider.**

Der er gaaet ti Aar, siden Axel Linvald udgav første Del af sit Værk om Christian VIII (se 11. Rk., I, S. 483—87). Det er maaske noget længere, end man kunde have ventet, eftersom Forfatteren allerede ved Fuldendelsen af første Bind var naaet gennem Stoffet til andet. Med en vis Ængstelse maa man spørge, hvor mange Tiaar der endnu vil forløbe, før Kronen er sat paa dette Storværk. Imidlertid, det har været bevægede Tider for os alle, hvis Oplevelser baade har sinket og udviklet. Det skal i hvert Fald siges med Styrke om Linvalds sidste Bind, at Hastværksarbejde er det ikke. Det spænder kun over tre Fjerdingaar af Prinsens Liv, men har man læst det, staar det en klart, at baade Forfatteren og hans Objekt befinder sig i en opadgaende Linie. Man vil ikke tælle Axel Linvald blandt de store Stilister, men han er afgjort en fremragende Historieskriver. Han behersker et uhyre Stof med Sikkerhed og Lethed, han fortæller og afhandler, og han stiller ikke paa noget Punkt sin egen Forfatterpersonlighed ubehageligt frem. Han virker saglig, men ikke tør, og han er ikke uden et stilfærdigt Lune. Den Mand, han skildrer, staar ogsaa i den opgaende Sols Tegn. I Beretningen om de Hændelser, der

gik forud for det egentlige Drama i Norge 1814, er der givet en saa indgaaende og sympatisk Analyse af Prins Christian Frederik, at han staar for os med levende og lysende Farver. Det var ikke nogen ringe Mand, der tog Styret i Norge, og begge Lande har Grund til at glædes over det Billede, Linvald giver af ham.

Maaske har den norske Historieskrivning mindst Grund til Glæde, for saa vidt som Linvalds Fremstilling af Christian Frederiks Gerning i Norge før Januar 1814 giver meget væsentlige Korrektiver til den gængse norske Opfattelse. Problemet er det: Var det Norge, der erobrede den unge danske Prins, eller var det ham, der erobrede Norge? Linvald giver her saa lidt som andre Steder noget kategorisk-polemisk Svar, men den røde Traad i hans Fremstilling er den, at Prinsen vel i høj Grad paa-virkedes af eksisterende norske Strømninger og Ønsker, men at han gennem en personlig Udvikling skabte sig sin egen Opfattelse af Sagen, saaledes at der ved Periodens Udløb, da Baandet mellem Norge og Danmark brødes, stod en enig Front færdig til Kamp. Det er det, der giver Linvalds Bog saa stort Perspektiv, at vi ser Traadene spindes og Sporene lægges til det store Drama i 1814. Hvad man før har taget som et pludseligt Udslag af national Krænkelse og personlig-ærgerrig Idealisme, var solidt forberedt gennem tre Fjerdingsaars Samarbejde mellem en Nation og en Mand. Det er muligt, at Linvald trækker denne Linie vel stærkt op hist og her, om Hovedresultatet kan der ikke være Tvivl, og det føles betydningsfuldt og velgørende af alle, der tror paa de dybe Sammenhænge bag Dramaet og paa den personlige Indsats i Verdenshistorien.

Til Skabelsen af dette Resultat har Linvald kunnet benytte ikke blot det rige Materiale, som danske Arkiver gemmer, og som for en stor Del kun har været tilgængeligt for ham, men ogsaa, hvad der er mere Grund til at markere, selve Statholderskabets Arkiv, som norske Historikere mærkeligt nok ikke har inddraget i deres Studier. Ved hans Fremstilling og udførlige Noter og Henvisninger staar man derfor paa sikker Grund.

Ejendommeligt nok er det ikke lykkedes at opklare den egentlige Begyndelse til det hele. Hvorfor sendte Frederik VI sin unge Fætter til Norge i Maj 1813, efter at han flere Gange tidligere havde afslaaet hans Ønske derom? Noget dokumenteret Svar herpaa har Linvald ikke. Men det er nok berettiget, naar han afviser Sverre Steens Forklaring, at Kongen regnede med, at Prinsen i Nødsfald skulde stille sig i Spidsen for et selvstændigt norsk Rige og hindre Foreningen med Sverige. »Prins Christian Frederik blev ikke statholder for at forebygge Norges løsrivelse.

Snarere skyldtes hans udnævnelse, at kongen betragtede faren som afværget.»

Er der Grund til at tro, at Prinsen selv har gjort sig andre Tanker? Hvis han har det, har han i hvert Fald ikke givet dem Udtryk. Skønt han paa væsentlige Punkter var dybt uenig med Kongen, viste han fuld Loyalitet over for ham. Efter Linvalds Mening er Forholdet mellem dem blevet bedre under Samarbejdet. Ogsaa Christian Frederiks Optræden over for Nordmændene er baaret af Samfølelsen med Danmark og dets Konge. Af stor Interesse er i denne Henseende Linvalds Fremstilling af Begivenhederne ved Bankmødet i Kristiania Dec. 1813—Jan. 1814, da flere af de Delegerede havde til Hensigt at søge Prinsen udraabt til Konge af Norge. Det synes givet, at Prinsen har kendt disse Ønsker, men at han ikke i mindste Maade har søgt at udnytte dem.

Man kan sige, at dette Bind af Linvalds Værk kun giver et Forspil. Ja, vel, men netop Forspillene til de store Begivenheder er af afgørende Betydning for Forstaaelsen. Vi ser nu først med Spænding Behandlingen af Aaret 1814 i Møde. Paa en Maade blev Christian Frederiks Gerning da jo det eneste Drama i hans politiske Liv; det er behandlet ofte og dygtigt, men vi glæder os til at se det belyst ud fra Linvalds Viden og Ræsonnement. Saa meget mere som vi derefter med endnu større Forventning ser frem mod Fortsættelsen. Vil det lykkes Linvald at naa til Vejs Ende, og vil han saa have skabt et helt Billede med Lys og Skygge af denne Danmarks mest begavede Konge?

Store Opgaver venter denne danske Historiker. Han har til fulde bevist sin uhildede Forstaaelse af det øvrige Norden. Men Norden har ogsaa en Grænse og en Kamp mod Syd.

Poul Engelstoft.

**Harald Jørgensen: C. N. David (med Forord af C. L. David).
Kbh. 1950. 536 Sider.**

Efterhaanden begynder Levnedsskildringerne af Mændene fra 19. Aarhundrede at komme frem, og Forfatterne er ikke længere mere eller mindre faderbetagne Sønner, men Forskere, der har deres egne Maal. En bemærkelsesværdig Interesse samler sig stadig om D. G. Monrad, men ogsaa Tscherning har i de senere Aar faaet sig en dygtig Biograf. Nu er der altsaa fulgt en Bog om C. N. David. — Det kan egentlig ikke undre. David var en sælsom og mangesidet Skikkelse i dansk offentligt Liv gennem

næsten et halvt Aarhundrede: Professor ved Universitetet og Leder af Statistisk Bureau, Skønaand og Bladudgiver, Medlem af repræsentative Forsamlinger i Stat og Kommune, Overinspektør ved Fængselsvæsenet og Direktør i Nationalbanken, Raadmand i København og Kongerigets Finansminister, slagfærdig Taler og Skribent med flydende Pen om politiske, økonomiske og literære Emner. Med saa bredt et menneskeligt og samfundsoptaget Sind kunde han selvsagt vanskelig gaa i Dybden noget Steds, men hans Personlighed blev facetteret, og hans Vitalitet var enestaaende til det sidste.

Egentlig er det vel ogsaa i dette Tilfælde en pietetsfuld Ætling, der i alt Fald har foranlediget Værkets Fremkomst, og Højesteretssagfører C. L. David har i Arkivar Harald Jørgensen fundet en Historiker, der er gaaet til Skildringen af hans Farfader med stor Sympati eller har vundet den under Vejs. Det betyder imidlertid ikke, at Levnedstegningen er blevet en Panegyrik. Forfatteren har ikke ladet Kritiken sove overfor Bogens Hovedperson. Han skjuler f. Eks. ikke, at »det karakteristiske for Davids gerning er hverken det kunstnerisk skabende eller det videnskabeligt produktive, men en formidlende, kritisk indsats« (S. 56). Maaske er han ikke saa aarvaagen overfor Davids politiske Virksomhed; Dr. Jørgensen synes saaledes nærmest at dele hans Helstatssyn, men dette har han Lov til. Vi andre kan saa have og forfægte *vore* Meninger.

Harald Jørgensens Fremstilling er forøvrigt i det hele uudfordrende; han skriver ret lidenskabsløst om en bevæget Tid med skærende politiske og sociale Modsætninger. Det skyldes ogsaa i nogen Grad, at Tyngdepunktet i hans Arbejde afgjort ligger paa Forskningens Omraade. Han har med beundringsværdig Energi samlet spredt Stof og udnyttet sit Arkivmateriale; han behersker tilsyneladende fuldkomment Indholdet af Davids Skrifter og Taler. Men hans Fremstillingsevne holder ikke Skridt hermed. En Mængde Oplysninger findes nedlagte i hans Bog, men Læserne maa egentlig selv grave dem op; de træder ikke uvilkaarligt og levende frem af Siderne. Han prøver rigtigt og samvittighedsfuldt nok at skabe almindelig Baggrund for Levnedsskildringen, men det bliver snarest en sideløbende historisk Fortælling. Og her, hvor det gælder om at udtrykke Tanken kort, rammer han ofte ved Siden af. Man kan saaledes ikke uden videre sige, at »de tyske magter« paa London-Konferencen 1864 »accepterede« de Neutrales Delingsforslag (S. 395); der var Forbehold, som maatte gøre den danske Delegation og den danske Regering betænkelig, men de nævnes ikke. Paa lignende Maade, hvor det

hedder, »at det lykkedes kejser Napoleon III at få optaget den berømte § 5 i fredstraktaten« fra Prag 1866 (S. 467); den blev, ganske vist, indsat af Hensyn til ham, men han og hans Diplomati stod ved denne Lejlighed aldeles passive. Undertiden spørger man iøvrigt sig selv, hvorvidt det ikke drejer sig om sproglig Ubehjælpssomhed; S. 308 skriver Forfatteren saaledes: »I Tyskland og i det habsburgske rige var det — med zar Nikolajs hjælp — lykkedes de respektive regeringer med våbenmagt at slå enhver liberal bevægelse til jorden«. Den russiske Kejsers Optræden var imidlertid helt forskellig i Ungarn og i de tyske Lande; man kan ikke sidestille paa denne Maade¹.

Den sammenfattende Karakteristik af C. N. David ved Værkets Slutning falder da ogsaa noget blegt ud; egentlig resumerer Forfatteren blot sin egen Fremstilling. Men i Virkeligheden er Davids Liv og Udvikling næppe den jævnt glide Strøm af Levnedsbegivenheder, det næsten stillestaaende Vand. Harald Jørgensens Værk giver Indtryk af. C. N. David var en udpræget Oplysningstidstype og blev paa en Maade ved med at være det til sin høje Alder, ligesom man endnu indenfor den europæiske Radikalisme finder samtidige, der har Fødderne i 19. Aarhundredes naturalistiske Udviklingslære og dets Tro paa menneskelige Selvforbedringsmuligheder. Der er her naturligvis noget om det stillestaaende Vand; saadan set var David en Epigonnatur og kan minde om A. S. Ørsted. Men der var alligevel adskilligt mere Spring og Temperament i Davids Liv. Medens Ørsted nemlig kunde følge den danske Reformabsolutismes slagne Embedsvej, hævmedes David af sin jødiske Afstamning. Han sluttede sig ganske vist afgjort til de Assimileringsbestræbelser, som fik Fart efter Aarhundredets Begyndelse, og tog her det fulde Skridt ved i 1830 at lade sig døbe. Dér staar vi utvivlsomt overfor et af Vendepunkterne i hans Liv. Var nemlig denne Beslutning Resultatet af en langsom modnet Overbevisning, der kom til Udførelse efter Faderens Død i Sommeren 1830, eller var det den Pris, han maatte betale for Opnaelsen af Professoratet i Nationaløkonomi samme Aar? P. V. Jacobsen² mener tilsyneladende det første, J. L. Heiberg³ det sidste. David var efter hans egne Ord

¹ Overraskende er det ogsaa, at Forfatteren (S. 23) kalder Stormagtsalliancen mod Napoleon I i 1815 for »de forenede nationer«. Han har en besynderlig forkærlighed for Konstruktioner med »man«, der virker meget tungt (S. 14 og 15) og giver et forkert Indtryk S. 395; hvem er »man«, der vilde »kæmpe til sidste mand« i 1864?

² Dagbog trykt i Personalhist. Tidsskrift, 4. R. II, 99.

³ Heibergske Familiebreve, 38.

at dømme, baade i Tale og Skrift, en positivt troende Mand. Spørgsmaalets Besvarelse har derfor betydelig baade personlig og samfundshistorisk Interesse. Dr. Jørgensen lader det egentlig ligge.

Imidlertid var David i de samme Aar blevet grebet af den almen-europæiske Frihedsbevægelse. Juli-Revolutionen havde gjort stærkt Indtryk paa ham; det Borgerherredømme, som fulgte, tiltalte ham. Han kastede sig nu ud i en mere politisk Skribentvirksomhed. Han opgav sit »Statsoeconomisk Archiv«; den nye Interesse tog aabenbart ogsaa Luven fra Virksomheden paa Universitetet. Det endte med, at han grundlagde et periodisk politisk Skrift, »Fædrelandet«. De Synsmaader, som hævdedes deri, var saadanne, at han hurtigt mistede det engang saa attraaede Professorat. Det har, hvor optaget han end var af det nye, umiskendeligt ramt David haardt. Han gik herefter et langt Stykke Vej med de Liberale; han blev et ivrigt Medlem af Trykkefrihedsselskabets Repræsentantskab og mente som Orla Lehmann, at det ogsaa skulde virke politisk. Han deltog i det Stormløb mod Enevældens Finansstyre, der en Overgang gjorde Algreen-Ussing til en Folkehelt, skønt David som Nationaløkonom skulde have vidst bedre. Regeringen havde i den halve Menneskealder, som ligger mellem 1818 og 1836 sat alt ind paa at lægge en urokkelig Grundvold for Landets Pengevæsen, og det lykkedes. Oppositionen hængte sig i det sammenlignelsesvist ganske uvæsentlige, at der var Underskud paa Budgettet; det var forøvrigt ved at svinde. Men større var Liberalismens finansielle Kongstanke alt-saa ikke, var det forøvrigt ingen Steder i Samtiden; det engelske Raab om »peace, retrenchment and reform« gik ud paa det samme. Og i den Henseende blev David forøvrigt altid sin Ungdomsdrøm tro — spare, spare, spare.

Paa anden Maade betænkte han sig. Fra Slutningen af Trediverne satte han sit politiske Tempo kendeligt ned. Var det Professoratet, han alligevel savnede, eller laa der mere bag? Han nærmede sig Christian VIII, omkring hvis Trone der var Glæde over enhver vildfaren liberal Oppositionsmand, som lod sig indfange til sagligt Medarbejderskab, og David kom i Gang med Reformen indenfor Fængselsvæsenet. Han var desuden altid en kongetro Mand; er det rigtigt, som Bille mente¹, at der foresvævede ham noget om »et intelligent Kongedømme med konstitutionelt Tilsnit«? Maaske. Han forandrede egentlig ikke sine Standpunkter i Løbet af Fyrreerne, men nok sin Omgang; i August 1846 udbragte han Ørsteds Skaal ved en Fest, som Stændermænd

¹ Brickas »Dansk Biografisk Lexikon« IV, 215.

i Roskilde¹ holdt for den aldrende Minister. Dér var C. N. David, og dér blev han.

Lehmann mente, det skyldtes »egoistiske Interesser«². Men hvad fik han for det? — Maaske Ledelsen af Fængselsvæsenet, hvor han vel nok kom til at gøre sit største Indskud i dansk Samfundsudvikling, men ikke nogen politisk Førerstilling. Harald Jørgensen paapeger hans betydelige »parlamentariske begavelse« (S. 498). Utvivlsomt som Taler, Debattør og saglig Arbejdskraft, men Dr. Jørgensen ser ogsaa, at »Davids politiske indflydelse var begrænset« og forklarer det rigtigt med, at han var »en espænder i dansk politisk liv«, (S. 492). Han passede ikke paa Christiansborg, hverken i Rigsdags- eller Rigsraadsmilieuet. Det er dette, som danner Baggrunden for Grundtvigs spydige Bemærkning i Folketingets Møde 6. Marts 1852: »Der har sikkert været meget i, hvad den ærede Rigsdagsmand for Kjøbenhavns 5. Distrikt [David] for lidt siden talte, men jeg kunde kun høre meget lidt deraf, og han lider ikke, at man kommer ham for nær (stærk Latter)«³.

Med alt dette blev David til sidst Finansminister, men i et reaktionært Kabinet. Der laa, trods umiskendelig Kontinuitet, alligevel en noget bugtet Livsvej mellem Aarene 1834 og 1864.

Da David gik af 1865, skrev A. Fr. Krieger i sin Dagbog: »han trøster sig imidlertid [bl. a.] med ... et Skjær af Consequents fra Ungdommens Dage af«⁴. Det er ogsaa »en sjælden kontinuitet og fasthed i hans anskuelse«, Harald Jørgensen fremhæver som karakteristisk for David (S. 248). Om Kontinuiteten er der allerede sagt noget ovenfor. Fasthed er iøvrigt næppe en Dyd, hvis det betyder Ubevægelighed gennem længere Tidsrum. Udviklingen løber i saa Fald fra den standhaftige som fra Rip van Winkel i Eventyret. Vi har set, at der virkelig var noget af en Stillestaaen over Davids Liv, men alligevel var ogsaa han under Forvandlingens Lov; han fremhævede netop selv ved en berømt Lejlighed »Historiens Ret«, der omtrent gik ud paa det samme. Det er heller ikke vanskeligt at paavise en Fremadskriden, hvor det gælder hans egen Holdning. Som Nationaløkonom begyndte han med Says doktrinære Liberalisme, men tidligt kommer der et socialpolitisk Indslag i hans Opfattelse. Det brydes dog gennem hele hans Liv med andre Krav, som bunder i den økonomiske Liberalismes ovenomtalte Lidenskab for Sparsommelighed i Stats-husholdningen; denne Lidenskab delte David fuldt ud, og Social-

¹ Danske Politiske Breve III, 179.

² Ibid., 166.

³ Rigsdagstidende 1851—52 Folketinget Sp. 5228.

⁴ A. Fr. Krieger, Dagbøger III, 332.

politik kræver nu engang Penge, mange Penge. Men selv her spores umiskendeligt en Udvikling. I Stænderforsamlingen 1842 udtalte han: »man kan hjælpe de fattige, men at ordne det saaledes, at den, der er født i ringe Kaar, og der maa føle sin Tilfredsstillelse paa Jorden i at indordne sig i den ublide Stilling, som er bleven ham anvist, men som danner et vigtigt Led i Tilværelsens hele Kjede, skulde være betrygget mod alle Armodens og Ringhedens Tilskikkelser, det er en Umulighed.« Da Ministeriet Frijs i Rigsdagssamlingen 1867/68 forelagde Forslag i Landstinget om forskellige sociale Foranstaltninger, hævdede David, at det var Regeringens »Pligt at gjøre alt, hvad den kan gjøre, uden at bringe Offre, som tyngte alt for haardt paa Staten, for at komme de mindrebemidlede til Hjælp i enhver Bestræbelse, som maa kaldes retfærdig og billig«. Ellers bliver Følgen »fuldkommen Stillestaaen og en beklagelsesværdig Nedværdigelse af de mindre heldigt stillede i Staten«. — Tonen er blevet en anden, men: dog ikke »Offre, som tyngte alt for haardt«. Nok Indkomstskat, men ikke med progressiv Skala! Der var Grænsen for Davids Udviklingsmuligheder.

Paa samme Maade forstod David efterhaanden i nogen Grad de nationale Spørgsmaals Betydning; 1849 erklærede han sig bestemt mod Slesvigs Deling; i 1864 var han for en saadan Løsning.

Som Eksempel paa, hvorledes David ikke ændrede »sine politiske anskuelser« (S. 253) fremhæver Harald Jørgensen hans Stilling til Spørgsmaalet om den almindelige Valgret, og det er rigtigt. Han stod her som en Klippe, først, til 1848, sammen med de National-Liberale, derpaa imod dem og endelig atter sammen med dem i 1865—66. Og det var Davids Holdning, der her havde været fast, men var den konsekvent? Under Forhandlingerne om November-Forfatningen 1863 erklærede han (9. XI), at han ikke vilde »rokke ved den almindelige Valgret, hvor den allerede bestaaer for Kongerigets særlige Anliggender«. Det var dengang. Han gjorde det imidlertid allerede to Aar senere — og vandt i den Omgang. Det var dog, som sagt, alene muligt med de National-Liberales Hjælp; der havde indenfor deres Gruppe allerede i Rigsforsamlingen 1848—49 hersket Tvivl om denne Valgretsudvidelses Tilraadighed, og de var aldrig helt forstummede. De prægede først November-Forfatningens og derpaa Den Gennemsete Grundlovs Bestemmelser 1866. Det er Forklaringen paa en statsretslig Udvikling inden for det danske Monarki og senere altsaa ogsaa i Kongeriget Danmark, som gaar stik imod den almen-europæiske i Samtiden. Øst for Øresund og Kattegat stod den gamle svenske

Stænderordning dengang for Fald; ovre bag Vesterhavet var den anden engelske Valgreform allerede paa Trapperne; hinsides Kanalen, hvor den almindelige Valgret stadig raadede, var Udviklingen forlængst i Skred mod det liberale Kejserdømme; i vort sydlige Naboland skulde Løftet om denne Valgret blive et Herrekort i det høje Spil om Førerskabet mellem to Stormagter. Det er næsten ubegribeligt, at David under disse Forhold i Rigsraadets Folketing 1865 kunde sige, at naar Magten (i Kraft af den almindelige Valgret) blev lagt i en enkelt Klasses Haand, var det »en farlig Vei, vi da sloge ind paa, en Vei som intet andet Folk i Europa er gaaet og heller ikke efter alle Kjendetegn vil gaa«. Udtalelsen vidner ikke om det »internationale udsyn«, Dr. Jørgensen tillægger David (S. 501—02), eller om den Forudseenhed, der anses for en Borgmesterdyd.

Videre priser Harald Jørgensen David for hans Realitetssans, hvad han navnlig finder Bekræftelse paa i hans Helstatssyn. Ogsaa her kan Sagen opfattes paa lidt forskellig Maade; Realitetssans kan betyde, at man væsentlig har Blikket vendt mod Spørgsmaalenes materielle Side, og i den Henseende opfyldte David sikkert alle rimelige Krav til Karakteristiken. Han erklærede i en Valgtale 1849, at »jeg ikke slaar Vrag paa de aandelige Baand [mellem Kongeriget og Slesvig], men hvad der binder Folkene fast til hinanden er den daglige Interesses Baand«; han hævdede (Valgtale 1848), at »det immaterielle Bindemiddel brister, hvor alle materielle Baand overhugges«. — Udviklingen skulde imidlertid vise, at Udsigten til Toldfællesskabets Ophør i 1863 ikke ændrede Holstenernes Holdning overfor Danmark, og i vor egen Tid har vi været Vidner til, hvorledes en tysk Bybefolkning ved Nedre-Weichsel dristigt afsavede deres økonomiske Velværes Gren under Kampen for folkelig Samhørighed med det store Fædreland. Menneskene lever nu engang ikke af Brød alene, og David forstod paa det Tidspunkt slet ikke, hvor stor de nationale Faktors Betydning i Virkeligheden var.

Men Realitetssans kan ogsaa betyde noget andet: Hensynet til forhaandenværende Kendsgerninger, forøvrigt baade immaterielle og materielle. Hvorledes forholder det sig her med Davids og andre Helstatsmænds Opfattelse? Jo — David var i 1849 mod Slesvigs Deling, fordi et saadant Skridt formentlig vilde berøve Danmark det Retsgrundlag, der var lagt 1720—21. Han genoptog dette Argument i 1862 og gjorde samtidig gældende, at Integriteten maatte bevares, og de tyske Hertugdømmer ikke udskilles, fordi Stormagterne netop havde Interesse i, at de holstenske Havne blev bevarede paa danske Hænder, og opfattede

den bestaaende Tingenes Tilstand ved Nedre-Elben som nødvendig for den europæiske Ligevægt. Det samme havde Bluhme udviklet 17. Marts 1853 i Den Forenede Rigsdag; Aaret før havde han beroliget Folketinget med, at »den tyske Eenhed har beviist sig selv at være uudførlig«¹. Ørsted mente, at Tanken herom »forlængst er begravet«². — Vest-Magterne gav imidlertid Garantierne fra 1720 en god Dag, havde egentlig allerede gjort det i 1849; to Aar efter 1862 satte de tyske Magter sig i Besiddelse af Holstens Havne, uden at nogen af de andre løftede en Finger til aktivt Forsvar for den europæiske Ligevægt, og i 1871 var den tyske Enhed en Kendsgerning.

Vidner alt dette »virkelig højt« (S. 252) om politisk Realitets-sans?

Harald Jørgensen synes at mene det. Han mener ogsaa, at »sjældent er politiske profetier gået så fuldkommen i opfyldelse som de, David og hans meningsfæller gjorde sig til talsmænd for i rigsrådet« (S. 498). Maaske. Svagheden er blot, at de National-Liberales Profeti om Helstatsmændenes Politik, hvis disse virkelig havde overtaget Ansvar, vilde være gaaet lige saa fuldkomment i Opfyldelse. Forhandlingerne mellem Danmark og de tyske Magter ved Midten af 19. Aarhundrede har nemlig ganske samme Moral som Historien om at tage Hatten op og lade den ligge. Helstatsløsningen var blevet mindst lige saa skæbnesvanger som den nationale Politik.

Hadde David »haft lejlighed til det«, siger Dr. Jørgensen videre, »ville han have støttet Andræ, da han [1858] i ministeriet gik ind for, at man skulle holde fast ved fællesforfatningen« (S. 355—56). Det er muligt. I saa Fald vilde vi have faaet Krigen med alle dens uberegnelige Følger allerede i 1858 eller 1859. Det er imidlertid ogsaa muligt, at et Helstatsministerium vilde have givet efter for de tyske Fordringer. Det er maaske endogsaa sandsynligt, under alle Omstændigheder stillede David og otte andre Konservativer sig i Virkeligheden paa det holstenske Standpunkt under Rigsraadssamlingen i 1859, en Episode, Dr. Jørgensen gaar mærkværdig let hen over i sit Værk (S. 332—34). Og var den danske Regering begyndt at vige, vilde den ikke have faaet Fred, før man var naaet hen til en Unionsordning. Det er nemlig en fuldstændig Misforstaaelse, naar Forfatteren skriver, at »det slesvig-holstenske parti . . . sigtede direkte mod monarkiets sprængning«. Hvad Scheel-Plessen og de, der fulgte ham, lagde ud imod, var den *konstitutionelle* Helstat, ikke Helstaten som

¹ Rigsdagstidende Samling 1852—53 Folket. Sp. 1584.

² Af mit Livs og min Tids Historie II, L-LI.

saadan. Og en vis Svaghed havde ogsaa de Konservative i Kongeriget for Tanken om en Personalunion, selv om det maaske ikke var Davids Standpunkt.

Muligvis kunde en saadan Ordning ogsaa være blevet Følgen af en Krig i 1858—59, men enten den var bragt til Veje paa den ene eller anden Maade, vilde den have rummet alle en Mellemtilstands uoverskuelige Farer; for kun én Ting kan man sige med Sikkerhed: En saadan Ordning var ikke blevet varig. Det vilde have været uholdbart for Danmark at staa i Unionsforhold til et Slesvig-Holsten, hvor det danske Mindretal blev forurettet, og den paagældende Tilstand vilde paa den anden Side have været en Halvhed, som Nationalbevægelsen i Tyskland aldrig havde affundet sig med, naar den først fik Luft under Vingerne. Og saa havde Udviklingsgangen naaet samme Punkt, som den naaede i 1864.

Naar Datidens Konservative kunde mene, at der var Vej frem i deres Politik, er Forklaringen, at de ikke forstod Nationalitetstankens Magt. De mente, at det alene drejede sig om forbigaaende Folkeforvildelser, og at *de* vilde lægge sig igen. Paa det Punkt var og blev de som Parti stærblinde. Harald Jørgensen mener, at »sjældent har vel, som i dette tilfælde, de herskende nationale og skandinaviske stemninger i den grad forblindet et helt folk« (S. 347). Men selv om man lader dette staa ved sit Værd, kan blinde nu engang ikke lede blinde.

De National-Liberales Politik slog fejl, men de forstod i hvert Fald én af Tidens stærkeste Folkebevægelser, og derfor var der, trods Nederlaget, alligevel Fremtid i deres Stræben; efter 1864 kom 1920. Harald Jørgensens Opfattelse har stadig paa underfuld Maade Rod i Samtidens og den nærmere Eftertids ufattelige Sammenløb af Venstre-Agitation og Helstatsforestillinger. Alt det har sin historiske Forklaring, men det er en Misforstaaelse at tro, at saadant er Historie.

Erik Møller.

**Rich. Willerslev: Studier i dansk Industrihistorie 1850-1880.
Kbh. 1952. 301 sider.**

Hovedværket om dansk industrihistorie i 19. årh. er de to bind om perioden 1820—70, som Axel Nielsen udgav i 1944. De er fulde af viden og rige på synspunkter, men ikke lette at overskue, vigtige industrigrene er forbigået, og tiden efter ca. 1850 behandles temmelig summarisk. Kronologisk tager Richard

Willerslev i sin afhandling for doktorgraden fat, hvor Axel Nielsen altså på en måde slipper, og han vil have hovedlinierne frem. Det problem, han især ønsker at belyse, er »om der fandt et industrielt gennembrud sted i perioden mellem 1850 og 1880, hvornår og under hvilke former det fandt sted« (s. 236). Da han i denne henseende stadig har opmærksomheden fæstet på 1850erne og 1860erne, vil anmeldelsen fortrinsvis beskæftige sig med, hvad hans fremstilling viser om industrialiseringen i disse år¹.

Forf. søger pålidelige statistiske oplysninger og begynder med en kritisk behandling af folketællingerne og den på dem byggede erhvervsstatistik. Han finder med rette dette materiale mangelfuldt, men det har rigtignok været erkendt tidligere og mere almindeligt, end det fremgår af hans bemærkninger. Det er ikke rigtigt, at økonomers og historikers tro på pålideligheden af folketællingernes erhvervsstatistik først fik et grundskud ved dr. Skrubbeltrangs undersøgelser over husmandstallene (s. 234). Som fremhævet af departementschef Cohn gør Statistisk Tabelværk gang på gang opmærksom på, hvor usikre erhvervsopgørelserne på grundlag af folketællingerne er, og allerede i tabelværket 1905 siges det, at tallene for stigningen i antallet af husmænd 1787—1801 ikke er rigtige². Hvad industrien angår, er det forlængst påpeget, at en stor del af tællingernes »daglejere« og »arbejdsmand« må være industriarbejdere, at mange kvindelige arbejdere må være anført på skemaerne udelukkende som forsørgede, og at selv tællingernes tal for »hovedpersoner« i et erhverv bør anvendes med forsigtighed³. Bogens behandling af folketællingerne har dog takket være oplysende eksempler en selvstændig værdi. Interessant er navnlig forf.s påvisning af, at der var mange flere faste almissenydere i 1850erne og 1860erne end opgivet på folketællingslisterne, skønt de sidste skulde afstemmes med fattigkommissionernes fortegnelser — et nyt vidnesbyrd om, at selv den statistik, der bliver til under medvirkning af lokale offentlige organer, kan være misvisende.

¹ Anmeldelsen er det andet officielle oppositionsindlæg ved bogens forsvar, med de ændringer og tilføjelser som recensensformen medfører. Enkelte steder er henvist til 1. officielle opponenter, departementschef Einar Cohns indlæg, nu trykt i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1953. Det indeholder meget værdifulde bidrag til dansk økonomisk historie 1855-75.

² Dr. Skrubbeltrang gør selv opmærksom på dette og retter sin kritik udelukkende mod Falbe Hansens brug af husmandstallene, se *Husmand og Inderste* (1940), 63 ff.

³ Se bl. a. *Stat. Tabelværk* 3. r. XVIII, XXIV; *Danmarks Statistik* II (1887), især 478, 480, 482, 487; Henry Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse I* (1938), 90, 117; G. Nørregaard: *Arbejdsforhold* (1943), 113f., 160f.; *Industriens Historie i Danmark* III, 1 (1944), 53.

Forf. kommer ligesom i sin tid Nyrop (og de embedsmænd, der foranledigede de gamle industritællinger) til det resultat, at en holdbar industristatistik må bygge på en opgørelse over industrivirksomhederne og deres arbejdsantal. Han gennemgår kritisk datidens industritællinger, især den utrykte tælling februar 1855, den af finansministeriet foranledigede tælling af fabrikker og »fabrikmæssig drevne håndværk« 1871—72, der i København og landdistrikterne fandt sted i sommeren 1872 (et sammendrag publiceret i Statistiske Meddelelser X, 1873, i nærværende anmeldelse betegnet som »industritællingen«), og den på indenrigsministeriets initiativ foretagne tælling af industri- og håndværksvirksomheder med lønnet medhjælp dec. 1872, af forf. kaldet erhvervstællingen; den trykte bearbejdelse af denne tælling (1874) belyser arbejdernes levevilkår, men kan ikke bruges til forf.s formål. Af de to sidste tællingers råmateriale udskiller forf. samtlige industrivirksomheder med 5 arbejdere og derover, idet han til industrien først og fremmest regner de virksomheder, der arbejder for et marked (s. 52), og altså medtager ikke blot fabrikker, men også forlagsindustri. Da det viser sig, at hver af de to tællinger foruden et fælles stof omfatter virksomheder, som den anden mangler, sammenarbejder han tællingerne, idet han lægger erhvervstællingen til grund og supplerer den ved hjælp af industritællingen og enkelte andre kilder. Resultatet bliver et kartotek, hvor hver virksomhed har sit kort med dens arbejdsantal og andre oplysninger af interesse. Dette materiale, der altså omfatter flere virksomheder med 5 arbejdere og derover end den trykte industritælling, er hovedgrundlaget for hele afhandlingen. På basis af det har forf. udarbejdet en interessant statistik over industriens geografiske placering 1872 og arbejdsantallet i forskellige industrigræne fordelt mellem mænd og kvinder i to aldersklasser samt børn.

Der kan indvendes et og andet mod denne undersøgelse. Man kan spørge, om den gensidige kontrol af arbejdsantallet 1871—72, som forf. s. 44 ff. foretager ved hjælp af de to sidste tællinger samt en meget ufuldstændig privat københavnsk tælling, har synderlig værdi, når disse tre tællinger kun undtagelsesvis kan anses for indbyrdes uafhængige (s. 41). Til støtte for, at 1855-tællingens arbejdsantal er »nogenlunde rigtigt angivet«, anføres i virkeligheden kun, at de af 7 brændevinsbrændere i København opgivne arbejdsantal og tallene på deres hos arbejdsgiveren boende tyende og medhjælpere efter folketællingen tilnærmelsesvis stemmer overens. Kontrolmaterialet er for lille til formålet og for specielt, idet brændevinsbrænderne på grund af beskatningen var

under særligt opsyn; ved at forudsætte, at brændevinsbrændernes arbejdere hovedsageligt boede hos dem, gør forf. sig iøvrigt skyldig i *petitio principii* (s. 20, 34, 39). At hans angreb på David for negativ indstilling til industristatistiske undersøgelser skyder over målet, blev fremhævet af departementschef Cohn, der henviste til de overordentlig vanskelige forhold, hvorunder statistikerne dengang arbejdede. I det hele vidner de to her omtalte kapitler dog om evne til at behandle tal, ikke ringe kritisk sans og en tiltalende utilbøjelighed til skematisering, og den af forf. tilvejebragte nye industristatistik synes mig trods visse af ham selv fremhævede mangler at være det værdifuldste resultat af hans arbejde.

Noget større betænkelighed vækker forf.s forsøg på ved hjælp af 1855-tællingen, sin egen nye statistik og for Københavns vedkommende den trykte industritælling 1882 at finde talmæssige udtryk for den industrielle udvikling. Han behandler 1855-tællingens materiale på samme måde som de to tællingers 1871—72, udelader af sin ny statistik for 1872 de virksomhedsgrene, som 1855-tællingen bevidst forbigik (i København 1872 ialt 62 virksomheder med ca. 3300 arbejdere), og finder for de øvrige københavnske industrier en stigning 1855—72 fra 188 virksomheder med ca. 4400 arbejdere til 355 virksomheder med ca. 12.400 arbejdere, tal der iflg. forf. viser »en industriel udvikling af aldeles overvældende karakter«; udenfor hovedstaden (med visse omegnskommuner) er der kun i enkelte større provinsbyer tale om »et industrielt gennembrud af en lignende styrke«, en tilsvarende »vældig industrialiseringsproces« (s. 65, 73, 78).

Det er værdifuldt, at forf. ved sin bearbejdelse af 1855-tællingen har givet os et holdepunkt for vurderingen af i hvert fald den københavnske industris størrelse mellem de trykte tællinger fra 1847 (i Rawerts Kongeriget Danmarks industrielle Forhold) og 1871—72. Hans sammenligning giver dog grund til visse anmærkninger. Han fremhæver s. 70, at hans nye statistik for 1872 må betragtes som sikrere (d. v. s. fuldstændigere) end 1855-tællingen. Han sigter måske her til tallene for provinsen (jfr. s. 63), men karakteristikken rammer formentlig også de københavnske tal. Mens forf. i sin nye statistik til en vis grad har kunnet kompensere de tilfældige, ikke tilsigtede udeladelser af enkelte virksomheder i hver af de senere tællinger, har han ikke anvist en sådan mulighed for 1855-tællingens vedkommende. Også af andre grunde er det vanskeligt at sammenligne tallene fra 1855 og 1872. Når man som forf. vil benytte arbejdertallene til belysning af industriens udvikling, må man i hvert fald gøre sig klart, at

beskæftigelsen afhænger af sæson og konjunkturer (jfr. s. 69), og at tællingen 1855 fandt sted i vinterens hjerte, mens forf.s statistik 1872 er sammensat af vinter- og sommertal; det er vel også et spørgsmål, om man ikke i slutningen af 1872 var nærmere en konjunkturbølges top end i begyndelsen af 1855. Af samme grunde må forf.s tal for væksten i bedrifternes gennemsnitsstørrelse tages med forbehold¹. Et andet problem er, om fabrikanternes opgivelser var lige korrekte på de to tidspunkter. Det siges 1843, at adskillige navnlig københavnske fabrikker til tællingerne opgiver omfanget af deres bedrift mindre, end det i virkeligheden er (s. 31, jfr. 34), og især indtil næringssskatten i København ved loven af 1861 blev afløst af den kommunale indkomstskat på grundlag af selvangivelse, kan hensynet til beskatningen meget vel tænkes at have fået visse industridrivende til at opgive for små tal også for deres arbejdere. Et virkeligt kontrolmateriale for 1855-tællingens arbejders tal forf. som nævnt ikke præsteret. Endelig vil en betydelig misvisning kunne fremkomme, hvis han, som departementschef Cohn formodede, på grund af spørgeskemaernes forskellige form har medtaget flere af de midlertidige arbejdere 1872 end 1855 og 1882, hvilket ikke sikkert fremgår af bogen; de midlertidige arbejdere udgjorde ved industritællingen 1871—72 ca. $\frac{1}{4}$ af det hele arbejders tal. Den mulighed, at 1855-tællingen forbigår en del dengang eksisterende forlagsindustri, er forf. selv inde på (s. 66, 151).

Det er altså ikke så ligetil at sammenligne tallene fra 1855 og 1872, og de her anstillede rent foreløbige betragtninger kunde tyde på, at forskellen mellem de to år ikke er helt så stor, som man efter forf.s tal skulde tro. Når han til støtte for den antagelse, at 1855-tællingens tal ikke er »urimeligt lave«, anfører Rawerts tælling fra 1847 (s. 65), kan det indvendes, at i hvert fald visse af Rawerts tal netop synes at være urimeligt lave (se bl. a. de af forf. s. 30 f. anførte eksempler). Men selv om man ikke finder en sammenligning af tallene 1855 og 1872 betænkelig, har man lov at betvivle, at en stigning på gennemsnitlig en halv snes virksomheder og nogle hundrede arbejdere årlig gennem 18 år i den hastigt voksende hovedstad med rette kan betegnes som »en industriel udvikling af aldeles overvældende karakter«.

¹ Det skyldes vist undervurdering af konjunkturerne betydning for beskæftigelsen 1872 og 1882 (jfr. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark (1930), 31), når forf. s. 69 påstår, at det egentlige København 1872 var ved at være industrielt mættet. Einar Cohn viste ved hjælp af tællingen 1897, at dette er urigtigt.

I de følgende kapitler, der udgør størsteparten af bogen, behandler forf. træk af den tekniske udvikling, især anvendelsen af mekanisk drivkraft, visse beskæftigelsesmæssigt vigtige industrigrenes historie, kapitaldannelsen i Danmark, industriens kreditforhold og de industrielle aktieselskaber. Han søger stadig at fremhæve, hvad der kan tale for en stærk industrialisering i 1850erne og 1860erne. Selv om han bevidst undlader at gøre rede for en række vigtige faktorerets betydning for industrialiseringen (s. 179), giver disse kapitler en nyttig oversigt. De indeholder også gode iagttagelser og interessante enkeltheder, bl. a. vedr. koncentrationsbestræbelserne og industriens lokalisering, men er som helhed lidet dybtgående. Benyttelsen af det trykte materiale lader en del tilbage at ønske, og af utrykte kilder har forf. foruden tællingerne og Axel Niensens samlinger i Det kgl. Bibliotek kun (sporadisk) brugt Tietgens arkiv.

Til belysning af svagheder i forf.s litteraturbenyttelse kan følgende eksempler tjene: S. 76 taler han om, at det i perioden 1855—72 voldte »de største vanskeligheder« at tilpasse »den kraftigt voksende flod af arbejdere« til det nye fabrikssystem, og tilføjer: »Arbejderreglementerne, som skyder frem i dette tidsrum, står som et monument over denne overgangstids besværligheder såvel for arbejderne som for arbejdsgiverne«. Forf.s kilde, dr. Nørregaards Arbejdsforhold, kender af nogenlunde sikkert daterede arbejdsreglementer 1855—70 to, mens syv er dateret eller kendes fra 1871—72, og dr. Nørregaards vurdering af reglementerne som en naturlig konsekvens af, at mange mennesker skulde arbejde sammen i fabrikkerne, er mere koldsindig end forf.s; det er vel også et spørgsmål, om ikke håndværkssvendene adskillige steder arbejdede under nok så strenge disciplinære forhold som fabriksarbejderne. S. 98 nævner forf. blandt medvirkende årsager til hjemmeindustriens forsvinden, at husmænd og daglejere under landbrugets fremgang blev »kraftigere udnyttet end tidligere«, og anfører N. C. Rom som hjemmelsmand for, at »husmænds og daglejerets kræfter ikke slog til til yderligere sysselsettelse efter endt dagværk«. Rom, der naturligvis kendte landbrugsarbejdets sæsonpræg, og som vilde have husmænd og daglejere til at drive husflid, kan jo ikke godt have ment noget sådant. Man læser da også på det sted, forf. henviser til, at det moderne landbrugs større arbejdskrav ingenlunde »retfærdiggør . . . den ladhed og det driveri, som næsten alle beretninger fra hele landet samstemmer i at tillægge karlene og i det hele mandkønnet, når vinteraftnerne kommer.«¹ Endelig kan i denne forbindelse

¹ N. C. Rom: Den danske Husflid (1871), 24.

nævnes forf.s omtale af handskefabrikationen, der o. 1870 var en af vore få eksportindustrier (s. 99 ff.). Forf. mener, at baggrunden for denne industris opsving »må antages ganske overvejende at have været den lave kvindelige arbejds løn« (s. 241), der atter hang sammen med den store tilvandring af kvinder til København. »For ingen anden industrigren kan vi så sikkert konstatere forbindelsen mellem de sociale forhold og det industrielle opsving« (s. 102). Derimod afviser han den mulighed, at den danske handskeindustri var den udenlandske teknisk overlegen: den eneste maskine, der anvendtes, var, hævder han, handskesymaskinen. Imidlertid var det jo ikke alene i Danmark, at kvindelønnen i dette og beslægtede fag, der ofte blev drevet som bibeskæftigelse af gifte koner, lå elendigt lavt¹. Et sikkert skøn over lønhøjdens betydning for konkurrencedygtigheden kan derfor kun bygge på en sammenlignende undersøgelse af arbejdslønnens andel i salgsprisen pr. par handsker i danske og konkurrerende virksomheder, en undersøgelse som i hvert fald her hjemme næppe kan foretages og som forf. ikke har foretaget. Den samtidige, af forf. ukendte litteratur om den danske handskeindustri anfører andre grunde til de danske handskers success i England, som var hovedmarkedet, nemlig foruden dygtig købmandsmæssig indsats og relativ prisbillighed (der tilskrives ringe avance og billige skind) det udmærkede råmateriale, som især de jyske hedefår leverede; først og fremmest skal englænderne dog have værdsat de danske handskers ensartede kvalitet, der synes at hænge sammen med, at næsten alle københavnske fabrikanter fik tilskåret deres skind på N. F. Larsens franske tilskæremaskine og farvet dem i hans skindfarveri. Sikkert er det, at danske handsker fik høje udmærkelser på de internationale udstillinger². Indenfor sin klasse var vor handskeindustri altså en kvalitetsindustri, en mulighed, som handskemageriets glørværdige traditioner her i landet burde have fået forf. til at tænke på. Selv om adskillige herhenhørende problemer kræver en nøjere undersøgelse bl. a. i engelske kilder, kan det uden videre siges, at forf.s fremstilling på dette punkt er skæv.

De nævnte eksempler er fremdraget, fordi de peger i samme retning. Ved mangelfuld litteraturbenyttelse kommer forf. til at give de sociale modsætninger og udnyttelsen af arbejderne en mere fremtrædende plads i billedet af den industrielle udvikling,

¹ Jfr. J. Clapham: *An Economic History of Modern Britain*. Free Trade and Steel (1952), 464 ff.

² Se bl. a. *Dagens Nyheder* 9/6 1869; Industriforeningens månedsskrift 1870; Conrad Holm: *Pelzner og Handskemagerens Lavsartikler* (1884); Johs. Schrøder: *N. F. Larsen* (1885), især 19 ff.

end kilderne berettiger til. N. F. Larsens indsats kan desuden give anledning til at minde om et forhold, som man let kan glemme, når man læser forf.s fremstilling: at dansk industris fremgang i denne periode også skyldes dygtige industri- og arbejdsledere, mænd som J. C. Jacobsen, O. J. og P. J. Winstrup, J. G. A. Eickhoff, Baumgarten, Burmeister og Wain, foruden en lang række mindre kendte folk.

Endnu mere beklageligt er det, at forf. ikke har benyttet sin fortegnelse over industrivirksomheder som udgangspunkt for arkivundersøgelser, og at han flere steder udtrykker sig mere kategorisk, end hans sparsomme kildestudier berettiger ham til. Adskillige små mangler og unøjagtigheder i fremstillingen kunde være undgået ved et kortvarigt arkivbesøg, men også på mere afgørende punkter kunde benyttelse af utrykt materiale have forøget forf.s og vor viden. Forf. taler med rette om dampmaskinen som noget, der »frem for alt« satte sit præg på den industrielle udvikling og medførte overgang til fabriksdrift, men beklager, at der ikke findes nogen pålidelig kilde til belysning af udviklingen i denne henseende i 1850erne og 1860erne. Ganske særlig beklager han, at der for Københavns vedkommende kun er to holdepunkter, tællingerne 1855 og 1882 (s. 85 ff.). Når københavnske bygninger i 50erne og 60erne blev vurderet til brandforsikring, blev imidlertid efter stikprøver at dømme installerede dampmaskiners HK regelmæssigt opnoteret, ligesom andre maskinanlæg kort blev beskrevet. For landdistrikterne synes vurderingsforretningerne at være mindre givende, men det er jo især de københavnske dampmaskiner, der savnes oplysninger om. Forf. har åbenbart her forbigået et værdifuldt materiale, der formentlig kan bruges til statistik. Forsikringsarkiverne tillader for hele landet at datere nybygninger og udvidelser og bestemme disses assuranceværdi. Det er vel uden sammenligning den bedste kilde vi har til belysning af det vigtige industrihistoriske spørgsmål, når og i hvilket omfang de faste fabriksanlæg blev udvidet eller nedlagt¹.

Også forf.s behandling af industriens finansiering vilde have vundet ved brug af utrykte kilder. Det er ikke ukendt, at Danmark takket være landbrugseksporten ved 1870ernes begyndelse var blevet en kreditorstat, og at det lave danske renteniveau begunstigede industrialiseringen², men det er fortjenstfuldt, at

¹ Den samme lidet påagtede kildegruppe har naturligvis værdi for andre grene af den økonomiske historie og kan f. e. bruges til at belyse det omfattende byggeri i landbruget i 50erne og 60erne.

² Dän. Wirtschaftsgeschichte (1933), 519; Industriens Hist. i Danmark III, 1 (1944), 205.

forf. går nærmere ind på disse forhold og f. e. søger at gøre rede for ændringerne i handels- og betalingsbalance. Når det gælder det spørgsmål, som i første række må interessere læseren: hvor store beløb gik til industriens finansiering især før 1870, og hvordan blev de formidlet, bliver vi imidlertid ikke klogere gennem forf.s fremstilling. Han taler (s. 204 ff.) ganske vist om den »gennemgribende indflydelse« også på industrien, som sparekasser, privatbanker og kreditforeninger fik efter 1850erne, men i næste øjeblik tilstår han, at »materialet svigter« »til en mere konkret påvisning af, hvilke konsekvenser kreditmarkedets udbygning fik for industrien«. I stedet henviser han til »samtidens almindelige vurderinger« (hvoraf dog kun anføres en allerede af Axel Nielsen¹ benyttet udtalelse fra 1858, som ikke har synderlig beviskraft i denne forbindelse), og til to regnskabsuddrag: 1862 for et garveri med overvejende private lån, 1878 for De danske Sukkerfabrikker, der hovedsagelig arbejdede med bank- og sparekasselån. Dette sammenligningsmateriale er dog for beskedent, til at det som forf. mener kan »sandsynliggøre« eller endog »synes ... at dokumentere« nogetsomhelst om en almindelig bevægelse. I øvrigt er den omstændighed, at lånene i garveriet var »ganske overvejende privat formidlet«, ikke just egnet til at illustrere »anstaltkreditens voksende betydning for industrien allerede i slutningen af 50erne«, endsiige dens »gennemgribende indflydelse« i 1860erne.

Departementschef Cohn imødegik især på grundlag af bankers og sparekassers udlånsstatistik den opfattelse, at der via kreditanstalterne skulde være tilgået industrien større beløb før 1870. Sikre tal for industrikreditens størrelse og sammensætning vil man kun kunne hente fra industrivirksomhedernes egne bøger², af hvilke for tiden kun få er afgivet til de offentlige arkiver. Af skifterne vil man dog — som Axel Nielsen for en ældre tid har gjort det — kunne se noget om, hvilke former for kreditgivning der faktisk forekom. Ikke mindst fallitboerne i Sø- og Handelsretten efter konkursloven af 1872 har interesse³; blandt dem findes fra 70erne Albertis foretagenders og Sukkerfabrikken Lollands store boer. Og for enkelte låneformers vedkommende

¹ Industriens Hist. i Danmark III, 1, 205.

² I Sverige har prof. Gårdlund kunnet benytte 33 udvalgte industriarkiver til sin undersøgelse Svensk Industrifinansiering 1830—1913 (1947), sml. H. T. 11. r. III, 502 ff. Man kunde ønske, at private foretagender her hjemme vilde være lige så liberale mod historikerne.

³ I skiftepapirerne findes navnene på ejerne af (partial) obligationer i vedkommende foretagende og forskellige andre oplysninger om, hvem der har finansieret industrien.

tillader det nu tilgængelige materiale en statistisk behandling. Når forf. mener, at sparekasserne især ydede industrien lån mod pant i fast ejendom (s. 199), havde det været nærliggende og med hans kartotek som udgangspunkt ingenlunde uoverkommeligt at gennemgå nogle panteregistre og (evt. for begrænsede geografiske områder eller enkelte industrigrene) kontrollere, i hvilken udstrækning sparekasserne faktisk gav prioritetslån til industrien. Gennem panteregistrene kunde man også få oplysning om f. e. partialobligationslånene, en låneform, der jo blev meget anvendt af aktieselskaberne i 1870erne, og som forf. kun flygtigt berører (s. 223 f.), og om skadesløsbreve som dækning for kassekredit eller kontokurant. I København findes i øvrigt særlige løsøre-panteregistre, som er lette at bruge og indeholder interessant stof, bl. a. eksempler på, at jernindustrien gennem forskud fra kunderne skaffede sig driftsmidler til fabrikation af de store enheder, trafiknettets udbygning krævede (jfr. s. 171)¹.

Det er altså ikke lykkedes forf. at rokke den gamle opfattelse, at 1870erne takket være de mange aktieselskaber dannede epoke i industrifinansieringen. Han kaster heller ikke nyt lys over perioden før 1870 ved sin behandling af bankernes, særlig privatbankens og Tietgens stiftervirksomhed — jeg foretrækker dette ord for det af forf. uden dadlende betydning anvendte »gründer«, som i manges øren har en odios biklang. Det pågældende kapitel giver interessante synspunkter, men det er — måske på grund af mangler i det tilgængelige kildemateriale — meget få præcise kendsgerninger, forf. kan meddele om bankernes medvirkning ved dannelsen af industriselskaber; at en bank ligger med en aktiepost, giver et selskab kredit eller overtager det som ufyldstgjort pant-haver, behøver jo ikke at betyde, at den har været ligefrem deltager i selskabets stiftelse, endsige at den har taget initiativet dertil (en sådan initiativtagen betegnes s. 244 som »gründerbankernes« hovedopgave), og bankberetningernes ord om, at banken har »medvirket« ved stiftelsen af et aktieselskab, kan dække over meget forskelligt, herunder vel almindelig emissionsvirksomhed. Det er derfor uklart, i hvilken udstrækning forf.s meget kategoriske brug af ordet »gründervirksomhed« om bankernes forhold til industrien er berettiget. Det er betegnende (og forvirrende), at han om den samme række foretagender i flæng bruger udtryk som »de af Tietgen og Privatbanken . . . stiftede selskaber« og »selskaber stiftet under Tietgens og Privatbankens

¹ F. e. flere kontrakter om skibsbygning mellem staten og Baumgarten og Burmeister i 1860erne, kontrakt mellem Sjællandske Jernbaneselskab og Smith og Mygind 1874 om bygning af en trappeviadukt.

medvirkning« (s. 227 f.)¹. Hans konklusion, at »det industrielle gennembrud efter 1850erne og i særdeleshed opsvinget i 1870erne ... tillige som baggrund har bankernes overgang til gründervirksomhed« (s. 232), er i hvert fald misvisende. De eksempler på bankers medvirkning ved industrigrundlæggelse, han meddeler, stammer alle fra tiden efter 1870.

Derimod giver forf. i denne forbindelse visse bidrag til Tietgens karakteristik. Skønt han ikke dokumenterer det ved gennemgang af alle relevante vedtægter, har han troligt nok ret i, at Tietgen var den første, der (1866) fik givet aktionærerne i et dansk selskab stemmeret i ligefremt forhold til deres aktietal (s. 217 f.), en bestemmelse, der måtte gøre aktieselskaberne mere tiltrækkende for den store kapital (s. 233). Det er en værdifuld iagttagelse. Han fremdrager også interessante enkeltheder fra Tietgens kopibøger og skitserer bl. a. på grundlag af dem et portræt af Tietgen, som har flere træk af hensynsløshed end de sædvanlige fremstillinger. Vistnok med rette understreger han Tietgens forkærlighed for monopolagtige sammenslutninger, som han i det hele, måske noget stærkere end berettiget, fremhæver monopolistiske tendenser indenfor industrien. Forf.s omtale af Tietgen kan give anledning til at beklage, at M. Vibæks fortjenstfulde arbejder endnu ikke er fortsat med en videnskabeligt forsvarlig skildring af Tietgens virksomhed efter 1857. Først i en sådan kan de af forf. meddelte træk få det rette historiske perspektiv og afvejes mod Tietgens store positive indsats i dansk økonomisk liv.

Den sidste af forf.s undladelsessynder, som her skal nævnes, vedrører hans liste over de i 1870erne stiftede industriaktieselskaber. Listen bygger udelukkende på trykte kilder, som ikke er af første rang, og forf. har undladt at kontrollere dem ved hjælp af de autentiske fortegnelser over aktieselskaber, som førtes i henhold til lov 1862 om benyttelse af firmaer. Det havde været let i det mindste at efterse protokollen over »anonyme selskaber« for København (i Stadsarkivet), der i denne forbindelse er særlig vigtig, dels på grund af den københavnske industris omfang, dels fordi flere udenbys foretagender juridisk hørte hjemme i hovedstaden. Protokollen og dens bilag, blandt hvilke man normalt finder selskabsvedtægterne, viser at forf.s oplysninger på flere væsentlige punkter kan korrigeres eller suppleres. Det gælder antallet af selskaber, aktiekapitalens størrelse, spørgsmålet om

¹ Axel Nielsen mener (Bankpolitik I (1923), 322) at Privatbanken som sådan ikke deltog i aktietegningen, men bygger måske her blot på Schovelin (Privatbanken (1907), 77 f.).

det er ældre virksomheder, der overgår til aktieselskaber m. m.¹ Det er heller ikke uden interesse, at protokollen altid anfører bestyrelsen og ændringer i dennes sammensætning, en enkelt gang tillige aktionærernes navne.

En række af forf.s argumenter for, at industrialiseringen før 1870 var ekseptionelt stærk, har vist sig utilstrækkeligt underbyggede: Københavns kommune var ikke 1872 ved at være »industrielt mættet«. Det er ikke lykkedes forf. at påvise særlige sociale spændinger som følge af fabriksindustriens fremtrængen i 1850erne og 1860erne, og 70ernes faglige arbejderbevægelse blev da også domineret af håndværkere². Han har ligeså lidt kunnet dokumentere, at industrien fik nogen betydelig del i anstaltkrediten før aktieselskabernes glansperiode i 70erne, eller at bankerne inden da medvirkede ved industrigrundlæggelsen. Det kan tilføjes, at han heller ikke har kunnet påvise nogen særlig høj grad af mekanisering i dansk industri 1872. Han finder ganske vist (s. 95), at det gennemsnitlige antal HK pr. dampdrevne fabriksvirksomhed i dette år ikke var meget større i Frankrig end i Danmark, men han glemmer at anføre den oplysning fra sin kilde³, at den franske industris totale antal dampHK samtidig var 338,000, mens det tilsvarende danske tal, brænderier medregnet, vel allerhøjst var 7—8000 (jfr. s. 87). Frankrig, der iflg. forf. kun var »lidet industrialiseret«, og hvis befolkning var en snes gange større end Danmarks, havde formodentlig 1872 mindst 40—50 gange så mange industrielle dampHK.

En vurdering af forf.s påstand om den stærke industrialisering i 1850erne og 1860erne må derfor hovedsagelig støtte sig på hans

¹ Et par eksempler kan anføres: Til protokollen anmeldtes også ældre selskaber, deriblandt det af forf. ukendte Akts. Saltraffinaderiet Lyneborg, vistnok stiftet i begyndelsen af 1850erne. Bryggeriet Aldersro er stiftet 1860, ikke 1858 (s. 210). I forf.s liste fra 1870erne mangler The Scandinavian Preserved Butter Co. (anm. 1873) med 500.000 kr. aktiekapital, kendt fra landbrugseksportens historie (sml. Vagn Dybdahl i Jyske Samlinger 1946); det overtog og drev Busck jun.s dåsesmørfabrik, og i bestyrelsen sad Hans Broge og Hendrik Pontoppidan. Bornholms Kul- og Teglværker havde tysk bestyrelsesflertal og generalforsamlingen kunde holdes i Lübeck eller København; firmaet må altså føjes til forf.s liste s. 186 over tysk finansierede selskaber. De to aktieselskaber Lyngby Glasværk (kapital 200.000 kr.) og Bryggeriet i Rahbeks allé (opr. kapital 580.000, senere 1 mill. kr.) overtog begge bestående virksomheder.

² Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse I (1938), 280 ff.

³ J. Clapham: The Economic Development of France and Germany (1923), 259.

tal for virksomheder og arbejdere og hans data vedr. fabriksgrundlæggelser. Det kan imidlertid til en vis grad være en skønsag, om tal er store eller små, en bevægelse stærk eller svag, og når forf. kan kalde bygningen af to cementfabrikker¹ med tilsammen 49 arbejdere »et egentligt gennembrud for cementindustrien« (s. 158), er det måske forståeligt, at ikke alle kan se et industrielt gennembrud, hvor han finder det. Mere frugtbart end at diskutere forf.s iøvrigt noget vaklende sprogbrug på dette punkt vil det formentlig være at efterse, i hvilken grad hans statistiske undersøgelser har ændret grundlaget for vurderingen af industriens standpunkt i begyndelsen af 70erne og af de foregående års industrielle udvikling.

Det statistiske grundlag for bedømmelsen af den samlede danske industris størrelse ved 70ernes begyndelse har hidtil foruden folketællingerne været den 1873 trykte industritælling for 1871—72, der omfattede omtrent 30,000 arbejdere og 1400 virksomheder, heraf dog kun 851 med 5 arbejdere og derover. William Scharling dømte på basis af denne tælling, hvis ufuldstændighed han var klar over, at de danske fabrikker i det hele var små og kun få i antal. Noget lignende havde C. Nyrop, vel datidens bedste kender af industriens forhold som helhed, sagt i midten af 70erne; senere har bl. a. Henry Bruun (der af industritællingens godt 14,000 københavnske arbejdere udskiller ca. 9600 egentlige fabriksarbejdere) fældet samme dom, og P. Munchs mening om industritællingens tal synes ikke at være meget forskellig fra Bruuns².

Forf. finder, uvist hvorfor, at en generel sammenligning mellem industritællingen og hans egen statistik for 1872 vil »føre for vidt«, og nøjes med at sammenligne de vigtigste erhverv (s. 55 f.). Når man i industritællingen fradrager virksomheder med under 5 arbejdere efter at have tillagt dem 4 arbejdere hver (altså mere end det sandsynlige arbejdetal), ser man af forf.s sammenstilling af særlig vigtige københavnske virksomheder, at han til den gamle industritællings 105 virksomheder med 6837 arbejdere og et gennemsnitligt arbejdetal pr. virksomhed på 65 har kunnet lægge 32 virksomheder og 964 arbejdere (gnsn. 30). Behandler man de samlede tal for hvert af de tre områder, København,

¹ Portlandcement er ikke »en blanding mellem kulsur kalk og ler« (s. 158). Brændingen, som forf. ikke nævner, ændrer blandingens kemiske sammensætning.

² Danmarks Statistik II (1887), 495; C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade (1876), 55; Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse (1938), 119, 283; Schultz Danmarkshistorie V (1942), 573.

købstæder med handelspladser og landdistrikter på samme måde, og fradrager man i industritællingen de erhverv, som forf. udelader i sin egen statistik (brændevinsbrænderier, møbelfabrikker og møllebyggerier, jfr. s. 53), bliver resultatet, at forf. i *København* til industritællingens 291 virksomheder og 13,009 arbejdere (gnsn. 45) har kunnet føje i alt 126 virksomheder og 2679 arbejdere (gnsn. 21). Størsteparten af de af forf. fremdragne københavnske industrivirksomheder er åbenbart små¹. I *købstæder og handelspladser* kender industritællingen 349 virksomheder med 9485 arbejdere (gnsn. 27), hvortil forf. kan føje 252 virksomheder og 2626 arbejdere (gnsn. 10). Herved må bemærkes, at industritællingen i dette område fandt sted i sommeren 1871, og at der mellem de to tællinger kan være grundlagt en del virksomheder (jfr. s. 51). For *landdistrikterne* er forskellen mest påfaldende. Industritællingen har 165 virksomheder med 5118 arbejdere (gnsn. 31), forf. derudover 344 virksomheder og 4353 arbejdere (gnsn. 13). En del af forskellen skyldes dog forskelligt tællingsgrundlag, idet industritællingen af teglværker kun medtager virksomheder med over 10 arbejdere (jfr. s. 59).

Læseren kan herefter selv skønne over, hvorvidt forf. med sin ny statistik, der viser ialt godt 1500 virksomheder med til sammen godt 37000 arbejdere, *væsentlig* har forrykket grundlaget for vor bedømmelse af Danmarks »industrialiseringsgrad« ved 70ernes begyndelse. Jeg mener det ikke: industritællingen viser en industri af beskedent omfang; forf.s tal er større, men e. m. m. stadig beskedne. Han har ganske vist næsten fordoblet antallet af industritællingens virksomheder med 5 arbejdere og derover, men han har kun forøget dens arbejdsantal med godt en trediedel; det er overvejende småvirksomheder, han har fremdraget, og adskillige af dem tilhører nok det usikre grænseområde mellem industri og håndværk. Dertil kommer, at en del af industritællingens 5—600 virksomheder med mindre end 5 arbejdere kan have passeret denne grænse under konjunkturstigningen mellem de to tællinger, et spørgsmål der kun kan klares ved hjælp af tællingernes urmateriale. Bemærkelsesværdig er den ringe forskel på industritællingens og forf.s arbejdsantal for København, hvor iflg. bogen den »voldsomme industrialiseringsproces« først og fremmest havde udspillet sig. Det område, hvor forf.s statistik snarest kan siges at rukke ved gamle forestillinger, er — i overensstemmelse med hans bedømmelse af industritællingen, se

¹ Hvis man kunde udskille industritællingens virksomheder af forf.s egen statistik, vilde de resterende virksomheders arbejdsantal formodentlig vise sig at være mindre end her angivet (jfr. s. 44 ff.).

s. 48 f., 60 — landdistrikterne, hvis industri han jo selv tillægger ringest betydning. Ved vurderingen af arbejdertallene i 1872 må det vel endda have in mente, at mekaniseringen og dermed produktionen pr. arbejder dengang var meget ringere end nu, og at der for en stor del var tale om stærkt forarbejdede produkter.

Hvad udviklingens forløb indtil 1872 angår, tager forf. på et ikke uvæsentligt punkt afstand fra en ældre opfattelse, idet han kategorisk afviser Fr. Krebs' påstand om, at gennemsnitsstørrelsen af håndværks- og industribedrifter taget under eet sank 1855—70 (s. 22, 237). Forf. har ret i, at Krebs' beregningsgrundlag er forkert, men om hans opfattelse af udviklingstendensen også er det, kan ikke afgøres uden en undersøgelse af håndværkets forhold, som forf. ikke har foretaget. Departementschef Cohn argumenterede i sin opposition ud fra egne beregninger for, at der blev væsentlig flere små håndværksbedrifter i den nævnte periode, og at dette trods industriens vækst holdt den gennemsnitlige bedriftsstørrelse nede for hele gruppen industri og håndværk — noget der naturligvis er vigtigt for bedømmelsen af industriens relative betydning. Ligesom Henry Bruun¹ understreger Einar Cohn, at der endnu i 70erne var flere håndværkere end industriarbejdere i København.

Forf. har imidlertid lagt større vægt på at placere »det industrielle gennembrud« i Danmark kronologisk. Han nævner i sin konklusion (s. 236 f.) som »den almindeligt udbredte« opfattelse, at det industrielle gennembrud skulde have fundet sted i årene efter 1870. Denne opfattelse må, siger forf., efter hans undersøgelser modificeres. »Der var allerede fra 1850erne tale om et sådant opsving for den danske industri, at man er berettiget til at tale om et begyndende gennembrud allerede da. Her begynder en industrialiseringsbølge, som i løbet af 1860erne og 1870ernes første halvdel bliver af stadig større styrke . . .« Udviklingsforløbet var, tilføjer han, »i flere henseender betydelig mere kompliceret og nuanceret, end man hidtil har antaget«, bl. a. fordi industrialiseringen overvejende var lokaliseret til København og enkelte større købstæder.

Hvis man efterser nogle essentielle ældre arbejder, som indeholder en begrundet opfattelse af industrialiseringens faser — og det er jo alene den slags arbejder, der har interesse som sammenligningsgrundlag — vil man finde, at forf.s konklusion ikke er helt så ny, som han giver indtryk af; man bør naturligvis ikke her fæste sig ved anvendelsen af det upræcise ord »gennembrud«, men ved det samlede billede af udviklingens forløb. William

¹ Den faglige Arbejderbevægelse I (1938), 284.

Scharling siger i sin udførlige skildring af industriens historie¹, at dansk industri o. 1850 var nået så vidt, »at den kunde følge med i den europæiske industris almindelige udvikling«, og blandt faktorer, der fremmede industrialiseringen, nævner han den lettere adgang til kredit gennem banker og sparekasser, rigelig arbejdskraft som følge af stor indvandring til byerne, toldloven efter hertugdømmernes tab m. m. Da industritællingen henfører de 1871—72 bestående bedrifter til fire perioder² efter deres grundlæggelsesår og udviser, at 374 af de 1400 bedrifter var grundlagt efter 1864 og 231 ældre virksomheder (med 28 0/0 af samtlige arbejdere) væsentligt udvidet i samme periode, slutter han, at »vort fabriksvæsen i årene 1864—72 fik et betydeligt opsving«. Han fremhæver, at København havde de største fabrikker og henved halvdelen af arbejderne. Hovedtræk af denne fremstilling vil man genfinde i en moderne håndbog som Schultz Danmarks-historie³, navnlig i kapitlet »Det industrielle gennembrud 1864—1876«. Særlig uheldigt er det, at den eneste historiker, forf. nævner som tilhænger af den opfattelse, at gennembruddet fandt sted *efter* 1870, Georg Nørregaard, på det af forf. omtalte sted siger, at det er »rimeligt at regne årene omkring 1870 for gennembruddets tid«. Senere nævner dr. Nørregaard, at især aktieselskabsstiftelsen »taler for at kalde industriens opsving i København i 1870erne for et gennembrud«, men tilføjer, at man ikke må »forveksle dette med den moderne danske industris tilblivelse, som snarest tilhører den foregående menneskealder«, hvilket han motiverer i en oversigt over de enkelte industrigrenes udvikling⁴. Om man siger, at f. e. den danske cementindustri »blev til« eller »brød igennem« med anlægget af de ovennævnte to fabrikker, kan vel så nogenlunde komme ud på eet.

En samlet oversigt over de enkelte bedrifters grundlæggelsesår i lighed med den trykte industritællings bringer dr. Willerslevs bog desværre ikke, og den vilde vel i alle tilfælde blive meget ufuldstændig. Da vi heller ikke kan bestemme industriarbejder-tallet på noget tidspunkt mellem 1855 og (1871—)1872, er det ikke muligt på grundlag af forf.s fremstilling at tegne en kurve

¹ Danmarks Statistik II (1887), se navnlig 472 ff., 495 f., 501.

² Nemlig før 1847 (441 bedrifter), 1847—57 (385), 1858—63 (200), og 1864—72. Desværre ses det ikke, hvor mange af nyanlæggene og udvidelserne i den sidste periode der falder før 1870.

³ IV, 791; V, 568 ff.

⁴ Georg Nørregaard: Arbejdsforhold (1943), 114 ff.

over bedrifts- og arbejdertallets bevægelse mellem de to år. Med udgangspunkt i de af forf. meddelte oplysninger kan man dog danne sig visse om end usikre forestillinger om forløbet, og flere holdpunkter vil måske kunne fås f. e. fra forsikringsarkiverne. Da forf. i sin konklusion trækker et skarpt skel ved 1870, mens basis for hans ny statistik er december 1872, er det åbenbart vigtigt at søge at skaffe sig et indtryk af, hvad de første år af 70erne betød for industrien. Forf. synes ikke at have gjort sig dette helt klart. Han ved naturligvis, at opgangen i 1870erne var begyndt inden december 1872 og opregner f. e. 16 industriaktieselskaber, der blev stiftet 1872, men s. 99 anfører han merkeporttallene for handsker 1868—69 (godt 10,000 Ø) og 1876 (godt 30,000 Ø) uden at tilføje, at merudførslen allerede i finansåret 1871/72 havde overskredet 27,000 Ø . Også f. e. importen af bomuldsgarn (vegetabiliske garner), der omtales s. 151, viser en relativt betydelig stigning i 70ernes tre første år. Man må vistnok regne med, at 70ernes opgangsperiode, der synes at følge efter en forbigående nedgang i hvert fald i visse industrigræne allersidst i 60erne, begynder før den fransk-tyske krig. Allerede i første halvdel af 1870 siges der at være sket mange udvidelser af industrivirksomheder, og selve krigen medførte foruden mulig kortvarig stagnation i visse erhverv også ekstra indtægter¹. En relativ stor del af arbejderne og adskillige bedrifter i forf.s nye statistik er da vel kommet til i de sidste tre år før december 1872 og kan altså ikke tages til indtægt for industrialiseringen i 1850erne og 1860erne. Sammenholder man dette med, hvad forf. s. 156 ff. og andetsteds anfører om nyanlæg og industriel fremgang i sidste halvdel af 1860erne, får man et indtryk af den samlede udvikling, som nogenlunde svarer til de nævnte ældre fremstillinger.

Denne traditionelle opfattelse synes ikke uforenelig med de højst interessante oplysninger om nationalindkomsten 1855—75, som departementschef Cohn meddeler i sin anmeldelse. Hans tal viser e. m. m. en relativt stærk vækst i landbrugets indtægter i sidste halvdel af 60erne, mens indtægtskurven for gruppen »andre erhverv« først stiger stejlt fra og med 1870². Men selv en procentvis betydelig forøgelse af den beskedne industris omfang og indtægt kan næppe have påvirket nationalindkomsten væsentligt,

¹ Jens Warming: Gode og dårlige tider (1903), 15.

² Departementschef Cohn skønner derimod, at landbrugets nationalindkomst 1855—70 kun viser »en beskedne stigning«, navnlig når henses til, at landbrugsbefolkningen samtidig øgedes med 12%. Landbrugets årlige gennemsnitsindtægt var i femåret 1855—59: 183. 1860—64: 166, 1865—69: 243 og 1870—74: 292 mill. kr.

Og netop fordi industriens omfang var så ringe, kan selv en lille forøgelse af landbrugets købekraft have betydet forholdsvis meget for den.

Hvis man lægger vægt på ordet »gennembrud«s betydning af en stærk og pludselig bevægelse, må vel stadig årene omkring 1870 og især 70ernes første halvdel, da en lang række betydelige industrivirksomheder udvides eller grundlægges, og da nye storbanker og den almindelige anvendelse af aktieselskabsformen pludseligt og stærkt foreger mulighederne for industriens finansiering, stå som en gennembrudstid¹. For at undgå ufrugtbare terminologiske stridigheder kunde man dog måske fremtidig tale om en lang gennembrudsperiode for dansk industri, ligesom f. e. Torsten Gårdlund anvender udtrykket »genombrottskedet 1830—1913« om den svenske industrialisering.

Selv om dr. Willerslev bruger stærkere ord om industriens vækst i 50erne og 60erne end tidligere forfattere, har han e. m. m. ikke væsentligt kunnet ændre vor opfattelse af industrialiseringens forløb i Danmark. Dette forhold og bogens øvrige svagheder bør dog ikke tilsløre dens fortrin. Trods en ofte angribelig anvendelse af litteraturen og en mangelfuld udnyttelse af arkivmaterialet, trods visse uklarheder og utilstrækkeligt underbyggede påstande, indeholder de egentlig historiske afsnit af bogen både værdifulde enkeltheder og nyttige oversigter, der kan supplere Axel Nielsens som helhed mere dybtgående, men uoverskuelige fremstilling. Man får et indtryk af den danske industrialiserings særlige karakter; hos os dominerer ingen enkelt industri processen i samme grad som f. e. i England eller Sverige, og produktion for eksport spiller kun en ringe rolle. Især må dog forf.s bearbejdelse af de gamle industritællinger påskønnes. Han har gennem den skaffet os kendskab til eksistensen af adskillige hundrede hidtil upåagtede mindre industrivirksomheder og i det hele givet os præcisere forestillinger om industriens omfang og lokalisering i Danmark i 70ernes begyndelse.

Poul Bagge.

¹ Af godt 600 i begyndelsen af 1880erne eksisterende industrivirksomheder, som opgav anlæggelsesår til Bayers Dansk Provinsindustri, var 40 % anlagt i og efter 1870 (Danmarks Statistik II (1887), 501).

**Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie.
Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie. II, 1660-1920.
Kbh. 1952. 468 Sider.**

Det foreliggende Bind, hvormed Dr. Kornerup afslutter sit stort anlagte Arbejde om Katedralskolen i Ribe, præges, ligesom den 1947 udgivne Halvdel, af Forfatterens solide Egenskaber, utrættelige Forskerflid, Omhu for Detaillen og Evne til ud af det omfattende og uensartede Kildestof at skabe en velkomponeret, tiltalende Helhed. Tidsrummet 1660—1805 er behandlet i 3 Kapitler, hvis Overskrifter afspejler Udviklingens Gang: »Streng Tider og ringe Kaar«, 1660—1712, »Chr. Falsters Skolestyre, Skolens anden Guldalder«, 1712—52, og »Stille Vækst«, 1752—1805. Den længe før 1660 begyndte Nedgang maatte naturligvis yderligere forstærkes i de trykkende Aar efter Krigen; Forfald og Fattigdom, Kiv og Strid hjemsøgte Skolen. Klosterbespisningen var 1672 bleven saa elendig, at man maatte søge at faa den forbedret, og da der intet kom ud deraf, ophævedes den 1684 for at afløses af faste Kostpenge, et Bytte, der for Disciplene i Dyrtiden blev meget ufordelagtigt. Ogsaa gamle fornøjelige Traditioner som den aarlige Majfest med »Tranedans« i de grønne Enge kvaltes af Tidens Tristhed. Elevantallet, der dog 1663 havde været 73, var ca. 1700 dalet til 30, ja 1712 til kun 14. Det var derfor i yderste Øjeblik, at der traadte en Mand til med Evne og Lyst til atter at bringe Skolen paa Fode, og det lange Spand af Aar Chr. Falster fik Lov at virke i Ribe, fra 1712 som Konrektor, fra 1723 til sin Død 1752 som Rektor, skulde atter sætte den i Blomst. Paa alle Omraader kom den lærde latinske Filologs fremragende Evner som Organisator og praktisk Skolemand til at spores, en ny og renere Aand skabte Orden og Arbejdslyst, og Lederens frie, humane Syn tilførte Undervisningen friskere Luft. Men ogsaa andre stærkt paatrængende Opgaver blev Falster i Stand til at løse. Økonomien genoprettedes, Biblioteket fornyedes, og takket være hans og Biskop Laurids Thuras forenede Bestræbelser kunde en ny, statelig Skolebygning 1725 komme under Tag og højtideligt indvies to Aar efter. Som det var at vente, har Forfatteren derfor gjort dette 118 Sider store Kapitel ikke blot til Bogens mest omfangsrige, men tillige til det mest fængslende ved sin sluttede Form. For en Forfatter er det naturligvis en stor Fordel at faa Lejlighed til at kunne opbygge et Afsnit af en Institutions Historie omkring Skildringen af en betydelig Personlighed; det er, som om Stoffet derved faar mere Sammenhæng og fremforalt stærkere Liv. Dr. Kornerup har dog foruden at udnytte disse Muligheder tillige kunnet tegne et Tidsbillede paa Baggrund af det Kulturliv, som

netop i denne Periode atter rørte sig i Ribe. Med Mænd som Falster, Thura, H. A. Brorson og P. Terpager var det endnu en Gang den hensygnende lille By forundt at fylde en Plads i Litteraturens Verden og drage Blikkene mod sig.

Selvom Skolen efter Falsters Død endnu et Stykke Tid kunde tære paa Glansen og i »stille Vækst« leve videre paa det Grundlag, han havde lagt, meldte Vanskelighederne sig dog mere og mere mod Slutningen af Aarhundredet. Fremkomsten af nye pædagogiske Ideer i Nyhumanismens Aand maatte naturligvis afføde Brydninger og gøre Mangelen paa almene Retningslinjer end mere følelig. Som Frugt af aarelange Overvejelser i en Kommission under Forsæde af Universitetets Patron, Hertug Frederik Christian af Augustenborg, fremkom da 22. Marts 1805 den vigtige Plakat, som paabød en fuldstændig Omorganisering af Landets højere Skolevæsen. Aaret forud var Peter Nicolaj Thorup bleven knyttet til Ribe Skolen, og med ham, der 1814 forfremmedes til Rektor, fik den en Leder med Kraft og Vilje til at føre Reformerne ud i Livet. Som det havde været Tilfældet med Falster-Perioden, har Dr. Kornerup ogsaa i det Afsnit, han betegner som Skolens tredje Guldalder, omkring Thorups 30aarige Rektortid kunnet sammenstøbe sit Stof med et særpræget Menneske som Midtpunkt, og det har derved vundet baade i Afrunding og Varme. Med god Grund gør han opmærksom paa, hvor knebent et Husrum Aandslivet maatte tage til Takke med i en afsides Smaastad som Datidens Ribe, men ikke desmindre kunde en Række Skoleprogrammer med værdifulde Bidrag til Byens Historie af Thorup selv, samt Adjunkterne P. T. Hansen og P. Adler, bringe Bud om, at Lysten til videnskabelig Forskning indenfor Skolemurene endnu trods alt lod sig forene med det trælsomme Pligtarbejde.

Dr. Kornerups Skildring af Skolens Historie, der indtil 1845 i sin Fremadskriden gennem Aarhundrederne minder om et bredt og roligt Flodløbs, skifter fra dette Aar Karakter, idet han for den følgende Periode op til 1920 har valgt i en lettere Oversigt at trække Hovedlinjerne op. En nærmere Uddybning af dette Tidsrum har han med Rette overladt til Fremtiden, og med det svære Fundament, han har lagt, kan han med god Samvittighed vende sig mod andre Opgaver. Af et tungt og besværligt Materiale har han ved sin aldrig svigtende Sans for Formen forstaaet at gøre Bogen velskreven og let læselig, selvom hans Grundighed og Forsigtighed til Tider kan føre til en vis Bredde. Paa en Maade klæder dog ogsaa den sit Emne, og dette gælder i hvert Fald hans yderst velplejede Sprog og Stilens gammeldags Pyntelighed, som tydeligt nok er inspireret af den Fortidens Latinitet, hvormed Forfatteren er saa fortrolig.

Hugo Matthiessen.

Sagen mod Præsten i Vejlbj og de Sager, der fulgte, fremstillet efter Akterne af A. P. Larsen. Kbh. 1951.

Overleveringen om den skæbne, som ramte sognepræsten i Vejlbj Søren Quist paa Christian IV's tid, er nu for anden gang i løbet af ca. et halvt aarhundrede blevet gjort til genstand for en indgaaende undersøgelse, idet fhv. dommer A. P. Larsen i sit otium har taget den opgave op at gennemgaa de bevarede arkivalier for paa grundlag heraf at give en rent objektiv redegørelse for, hvad der skete. Severin Kjær i og for sig fortjenstfulde bog fra 1894, der viste, hvor langt den af Blicher benyttede tradition fjernede sig fra sagens virkelige sammenhæng, var helt igennem farvet af sin forfatters overbevisning om, at der forelaa et justitsmord. A. P. Larsens fremstilling overlader ganske til læseren at afgøre, hvorvidt præsten maa antages at have begaaet det drab, for hvilket han blev henrettet. Hvis forf. for sit eget vedkommende overhovedet er naaet til noget definitivt resultat m. h. t. dette spørgsmaal, har det i hvert fald hverken fundet udtryk i bogen eller i hans senere afhandling: »Var det et Justitsmord?» i »Juristen« 1952 s. 205—20.

Jo mere man beskæftiger sig med denne sag, desto vanskeligere synes den at være at komme til bunds i. Det »non liquet«, hvormed herredagsdommen af 25. april 1635 satte punktum for videre retsforfølgning, har ikke mindre gyldighed i dag end for 300 aar siden. Ikke desto mindre er det de færreste, som bliver staaende herved. Læseren forsøger selv at komme bag om de tørre vidneudsagn og domme og at løse de psykologiske gaader, sagen indeholder, selv om han er klar over, at hans opfattelse ikke kan gøre krav paa objektiv gyldighed. Beskæftigelsen med en sag af denne art rejser iøvrigt det nærliggende spørgsmaal, hvilke muligheder eftertiden vil have for at efterprøve rigtigheden af en i vore dage afsagt straffedom paa grundlag af kortfattede protokollater, der ikke lader nuancerne i vidneforklaringerne og i de enkelte vidners troværdighed komme til deres fulde ret. Jo mere gennemført bevisumiddelbarheden er, desto vanskeligere bliver det at efterprøve bedømmelsen af de forskellige bevisers og modbevisers vægt. Derfor fastslaar ogsaa retsplejeloven, at anke til højesteret principielt ikke kan støttes paa, at der foreligger en urigtig bedømmelse af bevisernes vægt.

Forf. har bestræbt sig for, saa godt det lader sig gøre med de forhaandenværende litterære hjælpemidler, at ridse den retshistoriske baggrund for dommene op, og hans bog betegner ogsaa i denne henseende et væsentligt fremskridt i forhold til Severin

Kjærs. Det ville dog have forøget værdien af bogen i ikke uvæsentlig grad, hvis forf. i et tillæg havde aftrykt de benyttede aktstykker in extenso. Det maa imidlertid indrømmes, at forf. har meddelt meget udførlige uddrag af dem, og at hans bog overhovedet er præget af grundige studier; men for den, som vil søge at danne sig sin egen mening om de afsagte domme, vil selv den kyndige jurists ekstrakter af aktstykkerne ikke kunne erstatte disse i deres fuldstændige skikkelse.

Det rent ydre forløb af sagerne har ligget fast i alt væsentligt siden Kjærs bog. Husmanden Jesper Hovgaard, der jævnlig arbejdede for præsten i Vejlbj, og som søndag 27. sept. 1607 havde kørt præstekonen til Grenaa, forsvandt samme dag eller dagen derefter, og præstekonen oplyste, at hun havde maattet vende tilbage til Vejlbj uden ham. Præsten foretog ingen efterlysning efter ham, hvad man maaske kunne have ventet, men nogle maaneder senere blev en saadan efterlysning til tinge foretaget af en af den forsvundnes slægtninge. Dette førte til afhøring paa tinget i juni 1608 af forskellige bønder, som forklarede, at de havde set Jesper Hovgaard mandag 28. sept. Præsten var stævnet til tinget og har vel forklaret, at han intet kunne oplyse, hvorefter sagen øjensynlig blev sluttet. Der skete i hvert fald ikke noget fra øvrighedens side før mange aar senere; men rygterne begyndte snart at svirre. 1625 kunne en mængde vidner forklare, at de i mange aar havde hørt det rygte, at Jesper Hovgaard var blevet slaaet ihjel af præsten, og naar præstens tjenestekarl Jep Rasmussen Skade 1612 afgav en formelig æreserklæring til tinge, hvori han fragik at have afgivet en skriftlig erklæring om, at præsten havde begaaet det omtalte drab, kan man heraf se, at rygterne var af gammel dato. Nogle aar senere gentog Jep Rasmussen sin beskyldning over for en af sandemændene i Sønder herred, uden at der dog skete videre i denne anledning.

I 1622 blev der imidlertid fundet et skelet ved gravningen af en savgrav ved byvejen uden for præstegaarden, og et par uger senere lod præsten graven kaste til, for at der ikke skulle ske skade paa kreaturerne. Der gik imidlertid yderligere 3 aar, forinden der blev rejst sigtelse til tinge imod præsten for, at han havde dræbt den forsvundne Jesper Hovgaard. Jep Rasmussen forklarede nu, at han havde været øjenvidne til drabet og senere hjulpet præsten med at begrave liget paa det sted, hvor savgraven senere blev gravet, og hyrden Peder Hansen Vorm forklarede, at han dengang havde tjent hos præsten og den paagældende søndag aften set Jesper Hovgaard komme ind, men aldrig senere ud ad præstens port. Talrige andre vidner fortalte om de rygter, der havde ver-

seret; men for deres vedkommende synes der altsaa alene at have været tale om »hearsay-evidence«.

Paa dette grundlag fandt sandemændene præsten skyldig i drabet, og deres kendelse blev stadfæstet af landstinget, idet dette vel betonede, at der var en dags uoverensstemmelse mellem de forskellige forklaringer — hvilket kunne skyldes den lange tid, som var forløbet — men paa den anden siden fastslog, at vidneforklaringerne bestyrkede hinanden og fundet af skelettet.

Præsten søgte at faa landsdommerens afgørelse underkendt af rettertinget, og to rigsraader blev beskikket til at undersøge og paakende sagen. Denne domstol betegnes af forf. som en ekstraordinær ret, men maa dog snarest betragtes som et udvalg af rettertinget, som paa dettes vegne skulle afgøre presserende sager, idet der overhovedet ikke blev holdt almindeligt retterting i 1625. Naar forf. mener, at de ikke kom til at træde i virksomhed, fordi bestemmelsen herom vakte betænkeligheder, er denne forklaring næppe nødvendig. Forholdet var simpelthen det, at forinden de naaede at tage stilling til sagen, blev der indkaldt til en almindelig herredag, og man foretrak saa at lade sagen finde sin afgørelse her. Herefter foregik der paa herredagen i Kolding i maj/juni 1626 en udførlig afhøring af præsten og vidnerne, hvorunder Jep Rasmussen fremkom med den detaille, at præsten senere havde givet sin søster den tinkande, hvormed han havde dræbt Jesper Hovgaard, fordi han ikke ville have den længere i sit hus. Præsten benægtede først at kende noget til, at hans søster havde faaet en tinkande; men derefter indeholder justits- og voteringsprotokollen de ejendommelige sætninger: »Om det kan befindes, at Sidsel haver faaet nogen tinkande af hr. Søren, om han da ville kende sig skyldig i denne sag. *Svarede sig ikke at vide*«. Resultatet blev, at rettertinget med 6 stemmer imod 2 stadfæstede sandemændenes kendelse. Naar forf. i denne forbindelse udtaler, at man ikke ved, hvorledes opgaven var stillet rettertinget, men at der ikke blev afsagt nogen dom, maa hertil bemærkes, at nogen egentlig dom kunne der ikke afsiges, idet sagen jo endnu slet ikke havde været paadømt i underinstanserne. Det var sandemændenes erklæring, som var indanket, og denne udgjorde ikke nogen dom, men et bevis, som altsaa blev stadfæstet som tilstrækkeligt af rettertinget. Rettertinget foretog saaledes en hjemvisning af sagen til herredstinget til paakendelse i overensstemmelse med det foreliggende bevis, og 20. juli 1626 afsagde Sønder herreds ting dødsdommen over præsten, som ikke appellerede til landstinget, hvilket næppe heller havde nyttet ham.

Der gik nu 8 aar, før næste afsnit af sagen oprulledes for dom-

stolene, efter at præstens søn havde indstævnet de to hovedvidners forklaring for landstinget som følge af, at de under forhør havde fragaaet deres oprindelige udsagn og hævdet, at de var blevet tvunget til at afgive dette af delefogden Jens Mikkelsen. Jep Rasmussen erklærede nu, at han aldrig havde set Jesper Hovgaard, efter at han var kørt til Grenaa, og Peder Hansen Vorm, at han overhovedet ikke tjente i Vejlbj dengang. Naar forf. mener, at en saadan indbringelse af en vidneforklaring for højere instans kun havde hjemmel i praksis, har han overset bestemmelsen i recessen af 1576 kap. 4, som paalagde landsdommerne at afsige endelig dom, bl. a. om vidnesbyrd, som indstævnedes for landsting. Overhovedet maa det erindres, at længe før egentlig appel af domme var blevet indført, havde man i Jylland den ordning, at biskop og bedste bygdemænd kunne tilsidesætte et med ed bekræftet bevis, saasom sandemænds og nævningers erklæringer, partsed med mededsmænd o. s. v. 30. jan. 1634 udstedtes et kongebrev, der paalagde landsdommerne at paakende sagen imod de to vidner. Forf. synes at have visse vanskeligheder ved at faa dette brev organisk indpasset i sammenhængen. Saa vidt jeg kan se, maa brevet opfattes som en slags oprejsningsbevilling, der tillod landsdommerne at tage stilling til rigtigheden af de mange aar tidligere afgivne forklaringer, uagtet disse havde været lagt til grund for dødsdommen over præsten. Landsdommerne gik imidlertid helt uden om det yderst ubehagelige spørgsmaal, hvorvidt det var de gamle eller de nye forklaringer, som var i overensstemmelse med sandheden, idet de indskrænkede sig til at konstatere, at udsagnene var i strid med hinanden, hvorfor der under alle omstændigheder forelaa falsk forklaring, saaledes at vidnerne burde stande til rette, d. v. s. var hjemfaldet til straf for mened (tab af to fingre). Faa dage efter forelaa der imidlertid ordre fra kongen til lensmanden paa Kalø Christian Thomesen Sehested om at rejse tiltale imod de to vidner med paastand om strengere straf end menedsstraf under hensyn til, at præsten var blevet henrettet i henhold til de oprindelige forklaringer. Hvis dommen lød paa livsstraf, skulle vidnerne derefter pinligt forhøres, »paa det den rette sandhed her kan komme for dagen«.

Herefter blev Jep Rasmussen dømt af herredstinget til at have sit liv forbrudt, og denne dom stadfæstedes af landstinget. F. s. v. angik Peder Hansen Vorm, blev resultatet det samme, efter at landstinget to gange havde kasseret den af herredsfogden afsagte frifindelsesdom af formelle grunde. Begge de domfældte fastholdt under torturen deres sidst afgivne forklaringer og udlagde med stor styrke delefogden og et par andre personer som dem, der havde

anstiftet og tvunget dem til at afgive de oprindelige forklaringer. Begge vidnerne blev derefter henrettet.

Forf. mener, at anvendelsen af tortur ikke havde nogen fornuftig mening i en sag som denne. Hertil kan kun siges, at recessen udtrykkelig hjemlede anvendelse af tortur over for dødsdømte, og at det set fra regeringens synspunkt maatte være rimeligt at anvende det ekstraordinære oplysningsmiddel, som det pinlige forhør var, i en sag som denne, der allerede havde ført til 3 dødsdomme paa grundlag af modstridende forklaringer. Medførte torturen, at vidnerne fragik deres sidst afgivne forklaringer — om hvilke man jo strengt taget ikke kunne vide, hvorvidt de var afgivet under tvang fra andre end dommernes side, saaledes som vidnerne hævdede, at deres første forklaringer havde været — stod benaadningsvejen aaben, og under alle omstændigheder kunne man jo ikke udelukke muligheden af, at forhøret kunne føre til, at man kom et skridt videre i retning af oplysningen af den spægede sag.

Efter at vidnerne var henrettet, maatte det næste skridt naturligt blive at søge at drage de udlagte bagmænd til ansvar, og anklagen imod disse udførtes af Christian Thomesen Sehested, der gik frem paa samme maade som det foregaaende aar, idet han for landstinget nedlagde paastand om, at vidnernes sidst afgivne forklaringer blev stadfæstet, og forklaringerne i 1625 kendt magtesløse. Som ovenfor omtalt havde landstinget, da sagen første gang blev forelagt det, undladt at tage stilling til spørgsmaalet om, hvilke af de afgivne forklaringer der maatte anses for at være i overensstemmelse med sandheden; men denne gang var der ingen vej udenom. Rent processuelt laa sagen imidlertid meget vanskeligt for lensmanden. De vidnesbyrd, som skulle stadfæstes, var afgivet af udædiske mænd, idet de paagældende umiddelbart derefter var blevet dømt til døden og henrettet, og han forsøgte derfor at anlægge den fortolkning af recessen af 1558 kap. 18, at en person først kunne betragtes som udædisk, naar der forelaa dom herfor, og i den foreliggende sag var forklaringerne afgivet før dommen.

Landsdommernes afgørelse, der afviste den nedlagte paastand, kritiseres af forf., men saa vidt jeg kan se, med urette. Naturligvis kan hensynet til rettens egen prestige have spillet en vis rolle for landsdommerne og medvirket til at afholde dem fra at anerkende, at landstingsdommen af 1625 var afsagt paa grundlag af urigtige forklaringer; men dengang havde rettertinget dog gjort landstinget følgeskab. Mere afgørende var imidlertid, at de henrettede vidners sidst afgivne forklaring gik ud paa *dels*, at deres første forklaringer havde været løgnagtige, *dels* at de havde været tvun-

get til at afgive disse af de angivne bagmænd. Landsdommerne maatte acceptere eller forkaste forklaringerne i deres helhed, og valgte de det første alternativ, maatte det blive ensbetydende med, at bagmændene blev henrettet. Paa den anden side er det ikke udelukket, at Jens Mikkelsens og hans konsorters procedure for landstinget har gjort et vist indtryk paa dommerne og indgivet dem en vis tvivl om, hvorvidt vidnernes senest afgivne forklaringer var sande og dødsdommene over dem saaledes objektivt rigtige. De to vidner havde imidlertid kun sig selv at takke for den skæbne, som havde ramt dem; men at deres forklaringer skulle faa virkning for helt andre personer og føre til, at disse blev henrettet, var et uhyggeligt perspektiv, hvis der kunne rejses den mindste tvivl om rigtigheden af forklaringerne.

Under disse omstændigheder var det en stor hjælp for landsdommerne, at lensmandens fortolkning af recessen maatte karakteriseres som hasarderet. Der ville ingen fornuftig mening være i en lovbestemmelse, som anerkendte, at en farlig forbryder lige til det øjeblik, da han blev dømt til døden, frit skulle kunne fremsætte alle mulige sigtelser imod uskyldige personer uden at behøve at frygte for konsekvenserne og med den virkning, at saadanne udsagn blev betragtet som gyldige vidneforklaringer. Herefter kunne landsdommerne i og for sig have indskrænket sig til at paaberaabe sig recessens bestemmelse som hindring for at acceptere vidnernes senest afgivne forklaringer, men de anførte yderligere, at de tidligere forklaringer »stander urygget«. Meningen hermed maa være, at rettertinget havde stadfæstet disse, og at de derfor kun kunne tilsidesættes af rettertinget og ikke af en underinstans, som derved ville udøve kritik af en af landets øverste domstol truffen afgørelse. Det er denne betragtning, som forklarer dommens slutningspassus: »medmindre kongelig majestæt, vores aller-naadigste herre, og hans majestæts højeste raad anderledes derom kender«. Udtrykt paa anden maade: Skulle de tidligere afgivne vidnesbyrd underkendes, maatte dette gøres af den højeste instans, som havde stadfæstet dem.

Forf.s indvending imod landsdommernes anerkendelse af, at de tidligere afgivne forklaringer stod ved magt, bestaar deri, at landstinget ved at stadfæste dødsdommene over de to misdædere faktisk havde sat sig ud over, at de gamle forklaringer stod uryggede. Selv om denne indvending maatte være berettiget, rammer den dog kun den ene af de to præmisser, som dommen indeholder for sit resultat — den anden (henvisningen til recessens kap. 18) synes umulig at afsvække — men indvendingen overser, at man ikke uden videre kan overføre nutidens juridiske begreber paa

forholdene i det 17. aarhundrede. Vi betragter det som en selvfølge, at dispositionsmaximen (d. v. s. at parterne principielt har raadighed over det retsforhold, som foreligger til paakendelse, saaledes at de f. eks. ved deres aftale kan vedtage, at et vist forhold skal anses for bevist) kun har gyldighed inden for civilprocessen. Kriminalprocessen maa derimod bygge paa *den materielle sandheds princip*, saaledes at retten ikke bindes af parternes dispositioner. Paa Christian IV's tid bestod der derimod ingen pligt for domstolene til at gaa dybere i sagen, end anklageren og tiltalte ønskede, eller til f. eks. at efterprøve, om tiltaltes tilstaaelse ogsaa rent objektivi var i overensstemmelse med sandheden, herunder om den kunne forenes med tidligere tilvejebragte bevisligheder. Hvis den tiltaltes tilstaaelse accepteredes af anklageren, maatte den lægges til grund for dommen.

Det blev herefter rettertinget, som maatte tage stilling til spørgsmaalet om, hvilke forklaringer der skulle lægges vægt paa, og hvorvidt recessens bestemmelse skulle sættes ud af kraft med henblik paa den foreliggende sag, saaledes at der altsaa tilvejebragtes en *lex specialis*. En saadan kunne rettertinget, der beklædtes af de samme personer, som var indehavere af den lovgivende myndighed, lade fremtræde i form af en dom, og der var fortilfælde for anvendelsen af en saadan fremgangsmaade. Rettertinget veg imidlertid tilbage herfor og lod recessens regel komme til anvendelse samtidig med, at det henviste til, at man efter henrettelsen af de to misdædere ikke havde noget middel til at fjerne tvivlen om, hvilken af forklaringerne der var den rigtige. Dommen slutter med en henvisning til muligheden for en genoptagelse af sagen, hvis nye bevisligheder kunne tilvejebringes.

Der kunne fornuftigvis ikke blive tale om noget andet resultat under de foreliggende omstændigheder; men eet er, at der ikke var tilvejebragt tilstrækkeligt juridisk bevis for de angivne bagmænds skyld, noget andet er, hvorvidt man kan sige, at der trods alt bestaar en vis sandsynlighed for, at de henrettede vidner talte sandhed, da de afgav deres sidste forklaringer. Ingen, der beskæftiger sig med denne sag, kan lade være at gøre sig sine tanker i saa henseende. Var Søren Quist en tragisk skikkelse, som maatte bøde med sit liv som følge af, at en række indicier af datidens dommere med urette betragtedes som tilstrækkelige beviser for hans skyld, eller forelaa der maaske det forhold, at præsten i hidsighed havde tilføjet Jesper Hovgaard et slag, der mod hans hensigt havde døden til følge, og at han derefter havde søgt at udslette sporene af sin handling? Var defogden en skrupelløs person, der ved domstolens bistand fik dømt en personlig uven til døden, eller

var han blot en nidkær rettens tjener, der følte sig overbevist om rigtigheden af de verserende rygter og ønskede sagen gennemført uden persons anseelse? Mod domstolenes behandling af sagen lader sig i hvert fald ingen begrundet indvending fremsætte. De forskellige faser af den blev behandlet med stor grundighed og samvittighedsfuldhed; men som de jyske landsdommere udtalte, var spørgsmaalet om forholdet mellem de modstridende forklaringer »en tvivlesag«. Fremstaaende rigsraader som Christian Friis til Kragerup og Christen Holck havde været i tvivl om, hvorvidt præsten var skyldig, og Christian Thomsen Sehested, der oprindeligt var overbevist herom, skiftede øjensynlig senere mening. Princippet »in dubio pro reo« var ikke trængt igennem i datidens straffepoces, og bevisførelsen vanskeliggjordes ved, at sagens faktum laa mange aar tilbage i tiden. Noget umiddelbart tiltalende indtryk synes præsten ikke at have gjort paa sine dommere, og forskellige antydninger rundt om i sagens akter kan i hvert fald fortolkes som udtryk for, at han ikke var særlig interesseret i, at der blev rodet op i sagen om Jesper Hovgaards forsvinden. Imod teorien om, at hele sagen var iscenesat af delefogden, taler ogsaa den omstændighed, at hovedvidnet Jep Rasmussen havde fremsat sine beskyldninger mange aar, før delefogden tog affære, og dennes rolle i sagen kan i det væsentlige have indskrænket sig til, at han eksercerede temmelig energisk med vidnerne, hvorved man maa erindre, at der i datiden ikke bestod nogen egentlig vidnepligt. Forøvrigt maa det siges, at da præstens søn fik rejst sagen imod de to vidner, og der i denne anledning blev indhentet erklæringer fra 3 temmelig alderstegne adelige damer paa de omliggende herregaarde, bar ogsaa deres forklaringer, som skulle belyse delefogdens andel i sagen, præg af forudgaaende manuduktion. Hvad specielt angaar Peder Hansen Vorm, der under sagen imod ham hævdede, at han slet ikke havde tjent i Vejlbj, da Jesper Hovgaard forsvandt, fremgaar det af en række vidneforklaringer — deriblandt een afgiven af en medtjener — at han havde tjent sammen med Jesper Hovgaard hos præsten, medens andre vidnesbyrd gik i modsat retning. Hvad der her er sandhed, maa staa hen; men det maa dog siges, at hvis Peder Hansen Vorms erklæring var det pure opspind fra delefogdens side, virker det noget ejendommeligt, at denne ikke havde sørget for at tilvejebringe lidt større overensstemmelse mellem de to vidners forklaringer. Som Peder Hansen Vorms første erklæring fremtraadte, afgav den jo kun en meget begrænset støtte for hovedvidnet Jep Rasmussens forklæring. Maaske lader uoverensstemmelsen mellem hovedvidnernes oprindelige og deres sidste udsagn sig i

sidste instans forklare derved, at det drejede sig om svagt begavede individer, der var villige redskaber i stærkere hænder, hvad enten disse lededes af overbevisningen om præstens skyld eller om hans uskyld. Hvorvidt vidnerne selv var i stand til at skelne mellem fantasi og virkelighed, og altsaa paa noget tidspunkt kan siges at have optraadt i egentlig ond tro, er det umuligt at sige, og spørgsmaalet om, hvorvidt Søren Quist blev dømt med rette eller urette, vil formentlig bestandig henstaa som et uløst problem.

Stig Iuul

=====

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 28. juli 1951 døde De kongelige ordeners historiograf, dr. phil. *Louis Bobé*, godt 84 år gammel. Han fødtes 21. april 1867 i København som søn af en fra Naumburg indvandret bogbinder og galanterivarefabrikant og en dansk moder. Slægten var tysk — i adskillige generationer bosiddende først i Johnsbach ved Königstein, senere i Naumburg a. d. Saale, men angivelig indvandret fra Frankrig efter det nantiske edikts ophævelse; navnet er påvist i Troyes. Dette samspil mellem vidt forskellige kulturmilieu'er prægede ham stærkt — fransk åndfuldhed, tysk følsomhed og dansk lune stredes om overtaget i hans fremtoningspræg og blev i høj grad bestemmende for hans emnevalg inden for den historiske forskning.

Bobé begyndte som filolog og litteraturhistoriker; efter at være blevet student fra Efterslægten i 1886 studerede han tysk under Herman Møllers vejledning, men opgav efter fire års forløb konferensen, opslugt af sine kultur- og personhistoriske interesser. Tanken om at skrive en bog om de dansk-tyske kulturforbindelser i 18. årh.s slutn. og en monografi over Jens Baggesen førte ham til Brahe-Trolleborg, hvor studiet af det dengang lille brevarkiv og fundet af de rige Reventlowske arkiver på Pederstrups loft helt optog ham. Resultatet blev den store udgave: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds (I—X, 1895—1931)*, der med sin omfattende personhistoriske kommentar er en fundgrube for enhver, der beskæftiger sig med periodens historie. Samtidig fik han overdraget opgaven at skrive slægten Ahlefeldts historie, og han lagde dermed definitivt universitetsstudierne til side.

Arbejdet med *Slægten Ahlefeldts Historie (I—VI, 1897—1912)*, der bragte Bobé ind i førstehåndsstudier over den holstenske adels genealogi og historie — et næsten uberørt speciale — medførte en række studierejser til holstenske arkiver; mange steder blev Bobé den første fagmand, der åbnede de støvede arkivpakker eller —

som på Haseldorf — møjsommeligt banede sig vej gennem dynger af uordnede papirer. I Haseldorfarkivet fandt Bobé runekodeksen Doberaner Anthyrlied (udg. af Herman Møller) og Detlev von Ahlefeldts memoirer, som han selv udgav 1895. Hovedresultatet blev dog Slægten Ahlefeldt — imponerende i størrelse og udstyr, ikke mindre ved den kundskabsfylde, værket repræsenterer, det rige historiske kildemateriale, der her for første gang fremlægges. I det udførlige notestof, i lærde ekskursioner har Bobés skarpsindighed og kombinationsevne fejret triumfer, og hans lige så velskrevne som indtrængende skildring af adel og adelsliv i Hertugdømmerne gav ham med rette plads blandt vore historikere. Den udkom på Ridderskabets foranledning i tysk oversættelse og var vel medvirkende til den æresdoktorgrad, som Kiels universitet på et upassende tidspunkt (1940) tildelte ham.

1898 blev Bobé ansat i Rigsarkivet; han egnede sig næppe til embedsgeringen og forlod efter nogle års få forløb etaten. 1905 indvalgte han i Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog og 1902 i Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie; 1910 disputerede han med dispensation for doktorgraden med sin afhandling om Frederikke Brun, født Münter.

Foruden dette resultat af hans litterærhistoriske studier må nævnes hans udgaver af Ewalds Levned og Meninger og Baggesens Labyrinth. Han skrev en række småafhandlinger om Ewald, der udkom samlet 1943, og også på anden måde fastholdt han sin tilknytning til litteraturhistorien. Hovedvægten blev dog lagt på det personhistoriske. Selvom Bobé som redaktør af Danmarks Adels Aarbogs historiske afsnit fra 1917 til sin død har leveret over 270 stamtavler, ligger hans hovedindsats mere på det personhistoriske end på det rent genealogiske felt. Han supplerede dog på en heldig måde Thisets indsats i dansk adelsgenealogisk forskning med sine studier over det holstenske ridderskabs ætter, og med stamtavler som Ahlefeldt og Rantzau, med udredningen af ulveslægterne (Wulf, von der Wisch, Pogwisch) og pilespidsslægterne (Tralau, v. Zülow) har han præsteret fortræffeligt genealogisk arbejde, støttet på de topografiske studier og iagttagelser, som han med rette inddrog under genealogens arbejdsfelt, og som gav ham mulighed for skarpsindige konstruktioner; detaillerne havde han ikke i samme grad sans for, medmindre de kunne bruges i den personhistoriske karakteristik.

Med fin forståelse og med en iagttagelsesevne, som utvivlsomt hænger sammen med hele hans artistiske temperament, har han levet sig ind i årtierne før og efter 1800, og det følsomme salonliv, helst grupperet om en åndfuld kvindeskikkelse, har han skildret

på overbevisende måde. Helstatens dansk-tyske kulturveksling blev hovedtemaet, hvorpå han spillede.

En række rejser livet igennem holdt hans ånd frisk. Rom og Danmark og bogen om Moritz Hartmann vidner om hans italienske interesser som Comte d'Angivillers memoires om hans franske; størst almen betydning fik dog hans Grønlandsrejser i årene 1912—14, hvor han ikke alene indsamlede det ved kolonierne opbevarede ældre arkivmateriale, men selv fik et førstehåndskendskab til landets topografi og historie, som blev af betydning under Haagerprocessen, hvor man drog sig hans viden til nytte. Han udgav 1936 *Diplomatarium groenlandicum* og fra tid til anden forskellige rejsebøger og relationer fra 18. årh.s grønlandsfarter — betydningsfuldt var fundet af Carsten Grips beretning om Pienings og Pothorsts rejse i 1472—73, men hovedresultatet blev dog hans vægtige bog om Hans Egede.

Bobé var 1905—10 sekretær i Dansk Forfatterforening, 1911—18 underviste han på Officersskolen, og 1916—47 virkede han først som docent, senere som lektor i tysk sprog og litteratur ved Københavns universitet, hvor han også i en lang årrække holdt øvelser over håndskriftlæsning. 1921 udnævntes han til De kongelige ordrenes historiograf efter Troels-Lund. I sine erindringer *Livsdagen lang* (1947) har han ydet et vægtigt og evnerigt bidrag til dansk memoirelitteratur.

Louis Bobés livsværk er på godt og ondt præget af hans artistiske temperament; hans levende, farvemættede fremstillingsform vidner om et fint sprogøre og en højt udviklet sans for den stilistiske effekt.

Albert Fabritius.

I betragtning af Tysklands og Skandinaviens omfattende politiske og kulturelle forbindelser gennem tiderne må det siges at være et dristigt foretagende at ville sammenfatte disse i et enkelt værk. Det er imidlertid dette, der er sket af de to professorer i Göttingen, den nu afdøde Martin Gerhardt (der var professor i kirkehistorie) og Walther Hubatsch i den henvend 500 sider store bog: *Deutschland und Skandinavien im Wandel der Jahrhunderte* (Ludwig Röhrscheid Verlag. Bonn. 1950). Værket standser dog ved 1914, og det har, som sagt, to forfattere, der har delt arbejdet mellem sig.

Bogen er mættet med stof, årstal og navne, og bag den ligger en stor arbejdspræstation. Fremstillingen er let læselig, og dispositionen i de 7 kapitler stort set naturlig og god. Måske kunde

man dog have ønsket, at den tyske romantik og dens betydning for Norden, der behandles i kapitlet »Skandinavismus und deutsche Einigungsbewegung im neunzehnten Jahrhundert«, havde fået andel i kapiteloverskriften. Ved siden af reformationen (skildret i kap. 3) hører romantikken til de tyske åndsstrømninger, der har betydet mest for Norden. Grundlæggelsen af den nordiske kirke har tyskerne jo ikke ene æren af, selv om kong Gorm pudsigt karakteriseres som en »Christen- und Deutschenfeind«¹.

Det er rimeligt at tilstå et så omfattende oversigtsværk en vis margen m. h. t. unøjagtigheder, misforståelser og alt for summariske domme. En del urigtigheder i personnavne går i øvrigt formodentlig tilbage til tryk- eller skrivefejl; deres forekomst i tekst og register og det, at de ikke er rettede i rettelleslisten, tyder dog nok på manglende fortrolighed med de pågældende. Vi finder således Peter Plads (Plade), Henrik Stange (Stampe), Jakob Bader (Baden), Carl Christoffer Gjømell (Gjørwell) og Frederik Barford (Barfod). Når Grundtvig omtales som »denne danske biskop«, tyder dette heller ikke — lige så lidt som i øvrigt karakteristikken af ham — på større kendskab til manden. Skildringen af begivenhederne omkring slaget på Reden 1801 indeholder adskillige urigtigheder, bl. a. lader forf. englænderne besætte København og flåden, hvad der vel skyldes sammenblanding med hændelserne 1807. En opregning af urigtighederne vil dog her føre for vidt.

I forordet antydes, at værket skal tjene som et bidrag til europæisk forståelse, og at »für die historische Urteilsbildung ist weitgehend die skandinavische Forschung berücksichtigt«. Med beklagelse må man desværre konstatere, at denne opmuntrende udtalelse aldeles ikke svarer til virkeligheden, hvad angår forf.s behandling af Sønderjyllands historie. Typisk er allerede, at det danske værk »Sønderjyllands Historie« (I—V, 1930—43) ikke er nævnt i de godt 40 sider noter, som bogen indeholder. Forf.s gale syn på Sønderjylland, denne gamle danske landsdel og senere danske hertugdømme, manifesteres tilstrækkeligt ved udtryk som den »meerumschlüngene« tyske Nordmark, eller når Slesvig og Holsten betegnes som de tyske hertugdømmer eller Elbhertugdømmerne!

I enkeltheder at korrigere forf.s fremstilling her er uoverkommeligt i en anmeldelse. Et par af uhyrlighederne skal dog

¹ Udtrykket stammer formodentlig fra Otto Brandts lille Geschichte Schleswig-Holsteins (1925), hvor han betegnes som »ein wilder Deutschen- und Christenverfolger«. Som det ses, er der dog byttet om på kristen og tysk. — Brandts udtryk skal formodentlig dække den historisk vel noget tvivlsomme skildring af Gorm hos Adam af Bremen.

anføres. Når det s. 136 siges, at den fortrinsstilling, som højtysk ved reformationen fik i forhold til plattysk, i senere tider mindskede den »slesvig-holstenske« »Volkstums« »modstandskraft« overfor den styrkede danskhed, havde det været rigtigere at erstatte »modstandskraft« med aggression. S. 338 hævdes, at Slesvig i 1848 »stürmisch« krævede optagelse i den tyske forbundsstat, hvorved der ses bort fra nordslesvigernes og flensborgernes bestemte protester herimod, og s. 361 nævnes, at de svensk-norske troppers ophold i Nordslesvig (og Flensborg) i 1849—50 førte til en vis tilnærmelse til »den derværende tyske befolkning« — som om Nordslesvigs befolkning var tysk! At Danmark ved våbenstilstanden i Malmø 1848 fik »freie Hand« i Slesvig (s. 348), er helt urigtigt, og den senere tale om Danmarks talrige brud på Londonprotokollen viser totalt ukendskab til denne. Forf.s behandling af Slesvigs historie bevæger sig således videnskabeligt og moralsk på et lavt plan.

— — —

Ingen skandinav vil vel bestride, at Norden gennem århundrederne har været genstand for kraftig tysk påvirkning — ønsket eller uønsket. Talrige nordiske undersøgelser handler herom. Men virker det ikke naturligere, at det er modtagerne, som gør rede for disse påvirkninger, og er det ikke dem, der møder med de bedste forudsætninger hertil? Det føles lidt ubehageligt, når giveren pukker for stærkt på sine velgerninger over for modtageren. På mig har det i hvert fald virket så underlig aggressivt — og i virkeligheden så lidet oplysende — med forf.s evige opremsning af, hvilke mænd i Skandinavien historie der var »tyskere« eller »deutschblütig« eller som »sprach deutsch«. Vi får Griffenfeld præ-senteret som »tysker«, kong Gustav V »sprach deutsch wie ein Deutscher«, komponisten Weyse nævnes som altonaeren og Kuhlau som hannoveraneren. Meget af dette forekommer så betydningssløst, synes man. Som en særlig »venlighed« mod Danmark skal det formodentlig opfattes, når det om kampen på Dybbøl i 1864 siges, at den danske hær kæmpede tappert — for en stor del ført af »officerer af tysk afstamning«. — Samtidig er det dog rimeligt at nævne, at forf. ikke lægger skjul på, at Norden også kulturelt, navnlig i 19. og 20. årh., har betydet meget for Tyskland. Omtalen af de norske digtere indtager her en stor — forholdsmæssig dog vel for stor — plads.

Som arbejdspræstation må man, som før sagt, beundre bogen, og den vil formodentlig også kunne gøre læsere opmærksomme på adskillige vigtige forhold i de tysk-skandinaviske forbindelser, som man ikke før har haft blik for.

Holger Hjelholt.

Kjeld Winding har naturligvis Ret, naar han i sin bog *Treschow. Advokat, Godsejer, Politiker. 1786—1868 (1951)* siger, at Politikerne af den konservative Fløj fra 50-erne er blevet overstraalet af de nationalliberale. Men deri er intet mærkeligt. For det første var Mænd som Lehmann og Monrad rent menneskeligt ulige interessantere end Bluhme og Sponneck. For det andet er det nu een Gang Avantgarden, der bider sig fastest i Publikums Bevidsthed. Det misbrugte Ord reaktionær er i saa Henseende af magisk Virkning. For nogle Aar siden var en ikke marxistisk Historiker Ansøger til en Universitetslærerpost. Da man gjorde rette vedkommende opmærksom paa, at han dog havde skrevet adskilligt, var Svaret: »Ja, men det er vel noget reaktionært Sludder.»

For Resten lader det sig ikke paastaa, at de store nationalliberale har faaet den historiske Behandling, de har Krav paa. Vi mangler Monografier over Hall, Lehmann og Krieger, og selv med Monrad er der langt igen. I den seneste Tid har pietetsfuld Familie sørget for, at to af de reaktionære har faaet deres Æresminde, først David og nu Treschow. Det er overordentlig fortjenstfuldt, selv om Mæcenatet naturnødvendigt i nogen Maade begrænser Biografens Frihed. Dette tør siges uden at sætte nogen som helst Plet paa Mæcenerne saa lidt som paa Biograferne. Men der er og bliver Forskel paa at sætte en fortjent Mand et Æresminde og at belyse ham helt rundt ud fra selvstændigt Initiativ.

Der foreligger intet om, at Treschow skulde være en naturlig Opgave netop for Kjeld Winding. Saa meget større er Æren for, at Arbejdet dog er lykkedes saa godt. Nu maa det indrømmes, at der er meget forsonende ved Treschows Psyke, selv naar man erkender, at han var en fæl reaktionær og Kapitalist. Hans Livs- og Jordglæde, hans fornemme bon sens, hans kølige Vurdering af ydre Magt er afgjort Træk hos den fødte Patricier og placerer ham et Stykke over adskillige af Tidens Koryfæer. Man kan vurdere hans advokatoriske Indsats og Triumfer forskelligt — jeg vilde mene, at Winding trods al Forsigtighed snarest er for højt oppe — det staar fast, at han ikke har søgt og ikke faaet Lejlighed til at kompromittere sig i Politik, skønt Spillet utvivlsomt interesserede ham. En Reservation, der tiltaler.

Inden for den Trehed, der rummer Treschows Livsværk, er det utvivlsomt hans Gerning som Godsejer, der har sat dybest Spor, og det er ogsaa den, Winding skildrer udførligst og bedst ud fra et stort nyt Kildemateriale. Afsnittet Brahesborg og især »Det forrige Grevskab Laurvigen« er skrevet med Sikkerhed og Grundighed. Noget vanskeligere kan det være at faa fat paa Treschows Indsats i Politik, men det skyldes i væsentlig Grad

den Baghaandsrolle, han spillede, og det bristende Kildemateriale. At der her kunde være sagt et og andet mere, er dog utvivlsomt. At krydsvise Forbindelser Partierne imellem som Halls og Treschows har spillet en langt større Rolle end ofte klargjort, turde være givet. Langt ud over sligt rejser der sig store Problemer, der stærkere og stærkere kræver deres Løsning. Vi spiller med seks Bolde: Enevælde, Demokrati, Helstat, Ejderstat, Dansk og Tysk. I dette Spil ligger Danmarks Historie i Aartierne før og efter 1850. Den brede folkelige Opfattelse, der altid løber og maa løbe hurtigere end den historiske Undersøgelse, har Gang paa Gang hamret Problemløsninger fast, som ikke kan holde. Det samme kan hænde Historikerne. Mere end nogen Sinde trænger vi nu til den stærke Hjerne og det rene Sind, der kan og vil dømme gammelt og nyt, Dansk og Tysk imellem. Det vilde være ubilligt at kræve, at Winding skulde have taget disse Problemer op i sin Bog; men de rejser sig med større og større Styrke hver Gang, man læser om Tiden.

Windings Skøn er som Regel roligt og velovervejet. Naturligvis kan der rettes Indvendinger imod Enkeltheder. Var J. H. A. Tauber (S. 16 f.) en svag eller nidkær Skoleleder? Mon Svaret her ikke som saa ofte falder sammen med et Opgør mellem to Tider. Hvem er *nu* en nidkær og hvem en moderne Skoleleder? Hvis Forfatteren af Stamtavlen i Danmarks Adels Aarvog 1948 ikke har ekstra Beviser i Baghaanden, maa man med Winding erkende, at det henstaar ganske usikkert, om Frederik Vilhelm Rosenkilde Treschow var en Søn af sin officielle Stefader F. W. Treschow.

Bogen om Treschow bærer Spor af sin Oprindelse, og det kan ikke være andet, men Opgaven, som den er stillet, er løst ud fra sikker historisk Metode, med Sporsans over for Materialet og med redelig Villie til at forstaa. Den placerer med eet Slag sin Forfatter blandt dem, man tør vente sig noget af.

Pool Engelstoft.

I 1902 stiftedes de tre største provinssammenslutninger inden for husmandsbevægelsen. De samvirkende danske husmandsforeninger har i anledning af 50-året herfor ønsket at udgive en større samlet skildring af den udvikling, husmandsbruget har gennemgået fra landsbyfællesskabets tid til nutiden, som et vidnesbyrd om den indsats, der er gået forud for de resultater, husmandsbevægelsen er nået frem til i dag. Nu foreligger første del: Fridlev

Skrubbeltrang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne*. I. (1952, 323 sider). Tidspunktet for udgivelsen af et sådant værk kunne i hvert fald i én henseende ikke være bedre; man havde i dr. Skrubbeltrang en historiker, der var selvskrevet til opgaven. Det er da også et værdifuldt værk, hvis første bind nu foreligger, en velunderbygget og velskrevet fremstilling, der nok henvender sig til et bredere publikum, men ikke logrer for det.

Husmænd og Husmandsbevægelse gennem tiderne siger undertitlen noget dristigt; der er vel et par sider almindelig indledning om bonde og landarbejder fra Valdemarernes tid af; men først fra o. 1700 tager den virkelige skildring fat, og den er anlagt således, at den ældre tid får relativt lidt plads, mens derimod skildringen bliver mere fyldig, jo nærmere vi kommer nutiden. Det foreliggende første bind går da også helt frem til 1910; udviklingen derefter får sit eget bind.

Ikke alle det nu udkomne binds kapitler er lige let læste; det forekommer anmelderen, at visse afsnit i dets første halvdel er lykkedes bedst, således kapitlerne om de store landboreformer og husmændene og om årene fra englænderkrigen til stænderforsamlingernes tid; de mange citerede udtalelser af interesserede landøkonomer — fortrinsvis godsejere og præster — gør her fremstillingen levende, omend måske nu og da lidt flimrende. Langt vanskeligere falder opgaven naturligvis i århundredets sidste kvart og i det første medtagne tiår af dette århundrede; nu kommer der så mange nye sider af emnet til: husmandsbevægelsen, først uorganiseret, senere samlet i foreninger, kreditforeninger og hypotekforening for husmænd, husmandsbrandkasse, husmandsrejser, husmandsblade, husmandsskoler, ja, husmandsdigtning, statshusmandslovene, begyndende i 1899, med de senere revisioner, udstykningsforeninger o. m. a. At afveje alle disse sider af samme sag og tilmåle dem deres del af den plads, der utvivlsomt af forfatteren har været følt meget knap, har ikke været let. Nogle læsere vil vel skønne anderledes end forfatteren her, en og anden vel mene, at husmandsbevægelsen og diskussionen deromkring har fået tilmålt sin rigelige del af pladsen og måske i for høj grad dominerer over fremstillingen af det rent faktiske grundlag for husmandsstanden: brugene, deres afgifter og forskellige besiddelsesformer m. m.; skildringen af husmandspionererne i slutningen af århundredet står også langt svagere end billedet af Peder Hansen og Rasmus Sørensen i bogens første halvdel; måske har det sine gode grunde i de forskellige størrelser af formaterne; men det forekommer dog sandsynligt, at bogen — dens

publikum i videre forstand taget i betragtning — her ville have vundet ved en mere levende persontegning. Det ville dog være uretfærdigt at lægge megen vægt herpå; forfatteren må have lov at lægge sit stof til rette, som han vil, når ingen side af emnet forbigås, og det er ikke sket.

Den videnskabelige benytter har i dr. Skrubbeltrangs bog fået en god historisk oversigt over en vigtig og talrig befolkningsklasses historie, også forhåbentlig en bog, der vil vække til fornyet studium; én ting vil denne benytter imidlertid savne, og det er enhver form for kildehenvisning, hvilket er så meget mere beklageligt, som forfatteren ikke er kommet til sine resultater uden et dybtgående kendskab ikke alene til trykt litteratur, men også til et stort arkivalisk materiale; ofte vil man standse og spørge, hvor forfatteren nu har det fra. Der findes vel bag i bindet to sider »kilder«, og en god halv side heraf går på arkivalier; men selv denne er beregnet på det brede publikum og holdt i almindeligheder; på det væsentligste punkt har der tilmed indsneget sig en fejl: de sager vedr. husmandsbrug efter statshusmandsloven af 1899, forfatteren har benyttet, stammer ikke som angivet fra landbrugsministeriets arkivalier, men er finansministeriets 2. statsaktivkontors husmandslånesager; det er også for intetsigende, når det hedder »først i 1896 fik vi et landbrugsministerium, af hvis papirer dog kun en del er afleveret til Rigsarkivet«, et endnu eksisterende ministerium kan naturligvis ikke afgive *alle* sine papirer. Hvad angår husmandsforeningernes egne arkivalier giver forfatteren visse mere interessante, omend meget kortfattede oplysninger, idet han finder det mest naturligt at give en samlet oversigt over denne del af kildematerialet, der får endnu større betydning for fremstillingen i den følgende tid, i bind II.

C. Rise Hansen.

Der er nu forløbet et godt Tiaar, siden det første Bind af den monumentale Udgave af Nicolai Stenonis Opera theologica ved Bibliotekar Knud Larsen og Pastor Gustav Scherz blev udsendt (jvfr. 10. R. VI, 332—35). 1947 kom andet Bind, og nu 1952 foreligger som en Fortsættelse og Afslutning af Værket to svære Bind (eller rettere et Dobbeltbind) af *Nicolai Stenonis Epistolae et epistolae ad eum datae*. Da den tidligere Medudgiver Knud Larsen paa Grund af andre Arbejder har trukket sig tilbage, staar G. Scherz som Eneudgiver. Derimod har man stadig kunnet drage sig Dr. Hans Ræders kyndige Medvirken til Nytte, hvad der sikkert har været af stor Værdi for Udgavens Tilrette-

læggelse og Tekstrecensionen. Medens det første Bind af »Opera theologica« særlig havde Interesse ved at meddele Stensens teologiske og filosofiske Skrifter, havde andet Bind, der bragte hans asketiske og homiletiske Forfatterskab, mindre direkte historisk Betydning. Ganske anderledes forholder det sig derimod med den nu foreliggende Udgave, der rummer Stensens Brevveksling fra 1661 til faa Dage før hans Død 1686.

Det er et overordentlig omfattende Brevmateriale, der herigennem lægges frem for Forskningen. Antallet af de meddelte Breve udgør 478, og trykt fylder de ialt 764 meget store Kvartsider. En Del af Brevene er rettet til Stensen, men langt de fleste stammer fra ham selv. Brevene foreligger paa Italiensk, som han aabenbart skrev med stor Lethed, paa Latin, Tysk og Fransk, et enkelt paa Dansk (Nr. 75). Ikke helt faa Breve har ganske vist været trykt tidligere, jævnlig dog i gamle eller afsidesliggende Værker, men Halvdelen har hidtil været ukendte. Med rastløs Flid og en ikke almindelig Sporsans er det lykkedes Pastor Scherz at fremdrage disse mange Breve fra deres Skjulesteder i Arkiver og Biblioteker i Paris og Rom, i Bologna og Firenze og talrige andre Byer. Brevteksterne gør Indtryk af at være behandlet med stor Omhu og Nøjagtighed, og til hvert Brev er der knyttet en Kommentar, der virkelig — saa vidt det er muligt — oplyser alle de Steder, der kan trænge til nærmere Forklaring. Det er en betydelig Kundskabsfyldte, der er nedlagt i denne Kommentar, og kan den undertiden synes vel bred særlig med Hensyn til det medtagne biografiske Stof, maa det erindres, at den vistnok særlig har en udenlandsk Læserkreds for Øje. (Udgiverens egen Tekst er helt igennem affattet paa Tysk.)

Et Hjælpemiddel af beslægtet Karakter er den særdeles fyldige Indledning, som Udgiveren har forsynet Brevudgaven med (132 S.), en Slags Prolegomena til hans Biografi. Heri behandles i 19 Afsnit Stensen i hans Forhold til de forskellige Korrespondenter. Den langt overvejende Del af disse tilhører helt den almeneuropæiske Lærdoms- og Kirkehistorie. Saaledes kan nævnes saa store Navne som Baruch Spinoza og Leibniz, til den sidstnævnte er det endog lykkedes at finde et ukendt Brev (Nr. 143). Blandt andre Brevskrivere bør fremhæves Hertug Cosimo III af Medici, en trofast Velynder af Stensen, af hvem man gennem denne Brevveksling faar et væsentlig mere tiltalende Billede end i den traditionelle Historieskrivning; desuden en Række hollandske og italienske Lærde, derimellem den fremragende, mystiskfarvede Zoolog og Anatom Jan Swammerdam og Kardinal Leopoldo de Medici, Stifteren af Accademia del Cimento; endvidere den franske Poly-

histor Melchisedech Thévenot og mangfoldige katolske Kirkemænd bl. a. tilhørende Kapuciner- og Jesuiterordenene. Til Kredsen af Stensens danske Korrespondenter hørte oprindeligt Thomas Bartholin, siden Ole Borch og Johan Brunsmund.

Hvad Indholdet i alle disse mange Breve angaar, behandler de Emner af meget forskellig Karakter og ulige Værd. I Breve til Naturkyndige drøftes indgaaende — næsten som i smaa Afhandlinger — medicinske og geologiske Spørgsmaal, i andre Epistler er det teologiske og filosofiske Synspunkter, der er de fremherskende. Mange Breve vedrører rent personlige Forhold, men i de fleste — fra hans senere Aar — er det pastoralteologiske og kirkeretslige Anliggender, der trykker ham Pennen i Haanden. De udgør da talende Vidnesbyrd om hans nidkære kirkelige Virksomhed især i Hannover og Münster. For dansk Historie er det navnlig af Betydning, at der gennem ikke faa Breve (saaledes Nr. 82, 86, 128, 149, 170, 254, 423) kastes Lys over den katolske Kolonis Stilling i Datidens København.

Til Udgaven af Brevene er føjet en Række »Additamenta«, ialt 49. Mange Aktstykker til hans Historie meddeles her, desuden vidtløftige genealogiske Oplysninger om hans Slægt; Fortegnelse over hans Vennekreds i København, Skildringen af hans Dødsleje og Protokollen optaget ved Aabningen af hans Grav i Firenze 1946. Det ypperste Stykke er dog det hidtil ukendte, saakaldte Chaosmanuskript fra 1659, der tillader et forunderligt levende Indblik i hans Ungdoms Sjælerørelser, i hans Forskningsidealer og brændende religiøse Trang. — Et ypperligt Register afslutter det store Værk.

Stensens Breve og Optegnelser afspejler helt igennem en rigt udrustet Natur, der med samme Glød kan udfolde sig i den strengeste Forskning som i praktisk Kirkestyre. Brevudgaven er et smukt Monument over en fremragende Begavelse og en ædel, stort anlagt Personlighed. Den tjener desuden i lige Grad den utrættelige Udgiver og dansk Videnskab til Ære.

Bjørn Kornerup.

Medens spørgsmålet om sammenhængen mellem portrætter av en enkelt person og disses kildeværdi er mønstergyldigt behandlet i Th. A. Müllers Holbergportrætter, og medens der findes udtømmende behandlinger av en vis gruppe billeder med historiske motiver, fx. i Gudmund Boesens Rosenborgtapeter, er der i Jørgen Paulsens bog *Billeder fra Treaarskrigen 1848. 1849.*

1850. *Tekst. Katalog. Billeder. Udgivet af Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg* (1952), for første gang på dansk givet en samlet oversigt og kritisk behandling av alle danske billeder vedrørende en enkelt, stor begivenhedsrække og en del av dens personer. Som forfatteren klart gør opmærksom på, falder billederne i to grupper: de absolut samtidige billeder, der udgør en reportage, men som i ret ringe omfang gengiver og kan gengive egentlige kamphandlinger, medens de fleste skildrer livet bag fronten, og de senere udførte billeder, der vel ofte kan være baseret på kunstneres studier og iagttagelser i felten, men som av kunstneriske grunde eller for at opnå en større populær virkning er bearbejdet og arrangeret. Der er en jævn overgang fra de på basis av kunstnerens selvsyn udførte fremstillinger til de — ofte grove og naive — billeder, der er rene fantasiprodukter. Med rette siger forfatteren, at også de sidste har en vis »kildeværdi«, fordi de er udtryk for tidens stemninger og følelser, og især de naiveste billeder, der i lithografier og træsnit spredtes vidt omkring, er oplysende om, hvordan tidens mennesker opfattede krigen og dens personer.

Efter den fortrinligt skrevne indledning, der både indeholder træffende karakteristikker av de vigtigste kunstnere og principielle betragtninger over billedernes kildeværdi, følger værkets mest omfattende afsnit, et katalog over alle væsentlige danske billeder fra krigen. Det drejer sig om 554 numre, hvorav 125 portrætter, alle forsynet med en præcis beskrivelse, oplysninger om billedets art, mål, kunstner, datering, eventuelle forlæg for lithografiers og træsnits vedkommende og til slut om billedets nuværende eller sidstkendte opholdssted, og enkelte steder er der yderligere oplysninger bl. a. hentet fra nogle av de avbilledes optegnelser. Heri er nedlagt et uhyre og omhyggeligt arbejde, og den, der vil bruge billederne, får alle rimelige oplysninger. Udeladt er tyske billeder, der blot oversigtsmæssigt behandles i indledningen, nogle ret omfattende samlinger av A. P. Madsen og Gustav Møller, der av pladmæssige grunde kun nævnes i udvalg, og illustrationer i nogle populære værker om krigen. Det havde vel været ønskeligt, om i al fald de vigtigste av disse bøger havde været nævnt og behandlet fx. Vilhelm Holst: *Felttogene 1848.49.50* (1852) og F. K. d. v. s. Johan Fr. Chr. Knudsen: *Danmarks Kamp for Slesvig* (1852—53), da disse bøger utvivlsomt har haft stor indflydelse på den almindelige opfattelse av krigen. Der er gode registre og til slut fortrinlige gengivelser av en række av de vigtigste billeder bl. a. en del portrætter. Her havde det måske været rimeligt at medtage flere billeder av menige soldater, således at

tidens soldatertyper var trådt fyldigere frem. I kataloget nævnes en lang række billeder af menige, især udført av A. P. Madsen, I. C. Lund og Niels Simonsen.

Kunstnerne falder naturligt i tre grupper. Først er der kunstnere, der var med som soldater og derfor kun ganske undtagelsesvis kunne tegne under kampene, men som til gengæld skabte de mest autentiske billeder, og heriblandt fremhæves med god grund Carlo Dalgas' tegning av kampen ved Dybbøl d. 13. april, udført under selve kampen. Den anden gruppe er de malere, der som halv-officielle rapportører fulgte med hæren, I. V. Sonne og Niels Simonsen. Sonne sørgede for at skaffe sig virkeligt overblik over slagenes gang, han var således med både ved Fredericia og Isted, men han og de andre kunstnere bearbejdede i deres færdige billeder deres materiale stærkt, især stræbte Simonsen efter en effekt, der var virksomhedsfuld under hans merkantile udnyttelse av stoffet. Endelig var der de hjemmевærende malere, der enten gengav begivenheder præget av krigen, men bag fronten, eller som fantaserede over krigsbegivenhederne, ofte frit og som regel dårligt.

Forfatteren anbringer billederne på en europæisk, kunstnerisk baggrund og viser bl. a. påvirkningen fra Horace Vernet, og han gør rede for N. L. Høyens store indflydelse på en del av kunstnerne, medens han nok i lidt for ringe grad kommer ind på, i hvor stort et omfang rent kunstneriske hensyn har præget billederne. Det er således betegnende, at den betydeligste av kunstnerne, Sonne, bevidst har stræbt i sin farvevirkning, komposition og belysninger at give et helstøbt kunstværk, medens den jævnere kunstner A. P. Madsen har søgt nøjagtigt at gengive det set. Interessant er det at se, at medens Simonsen har været en fortrinlig iagttager og derfor i sine studier gør omhyggeligt rede for soldatertyper, våben etc., er hans færdige billeder i høj grad præget av knald-effekt. Sammenligner man Sonnes på stedet udførte studie fra Istedslaget — nr. 284 — med hans færdige billede fra kampen — nr. 283 — ser man, hvordan han ved at ændre lysfordelingen, udfylde forgrunden og flytte soldatergrupper har ændret billedet, men dog i det væsentlige har fastholdt sit første indtryk. Anderledes med Simonsen, hvis skitse fra Isted — nr. 304 — kun er blevet til et lithografi, medens hans store billeder fra slaget — nr. 301 og 302 — er komponeret uden hensyn til denne skitse.

Kunstneriske billeder må som kilde være præget av den særlige subjektivitet, der ligger i kunstnerens æstetiske indstilling udover den subjektivitet, der findes hos enhver iagttager. Selve motivvalget er også subjektivt, men det gælder også for den

mekaniske gengivelse som et fotografi, og da billeder av begivenheder endelig næsten altid er frembragt efter, ofte endda længe efter, at disse har fundet sted, bliver de præget av begivenhedernes betydning og forhold til senere hændelser. Der er imidlertid ingen grund til derfor at forkaste billedernes »beretninger« til fordel for skriftlige vidnesbyrd om de samme begivenheder som militære meldinger og rapporter, dagbøger og erindringer, der også indeholder subjektive momenter og næsten altid er skrevet efter begivenhederne. Selv om man ikke kan identificere og ikke skal trække sammenligningen for hårdt op, kan man måske sige, at et billede som Dalgas' ovennævnte tegning svarer til en melding, Sonnes skitse fra Istedslaget til en rapport, de mange tegninger fra kvarter og bivouak til en dagbog og Sonnes og Simonsens færdige billeder til erindringer, medens Monies' indtogsbillede er en digterisk behandling. Medens det skrevne kan gøre rede for et handlingsforløb, ligger det i stoffets karakter, at billedet kun kan give en situation, og heri ligger dets begrænsning. Dette forhindrer imidlertid ikke, at billeder skal medtages, når man samler kilder til en begivenheds historie, blot må også de undersøges kritisk.

Forfatteren viser i sin klare indledning, dels at man i følge sagens natur må tillægge billederne av livet bag fronten størst kildeværdi, fordi de er baseret på den rolige iagttagelse, medens billeder av kamphandlingerne med deres stadige bevægelser næsten udelukkende har erindringen som grundlag. Han påviser, at hvert billede må analyseres kritisk, »det er de enkelte Billeder, der maa klassificeres efter deres Autenticitet«, det er ikke nok at vide, at den pågældende kunstner har været til stede ved de begivenheder, han skildrer, hvis man vil bedømme kildeværdien. Pudsigt nok kan en detaille på et billede fra »hjemmefronten« give anledning til, at man kommer i tvivl om dets kildeværdi. På Monies' bekendte indtogsbillede — nr. 245 — gengives indskriften på porten ved Helligåndskirken: »Vore Fædre forlode sig paa dig, og de bleve ikke skuffede. 6. S. 1 C.«, medens H. C. Leys tegning — nr. 246 — av den samme port har indskriften: »Vore Fædre forlode sig paa dig og du hjalp dem Ps. 22, 5.« Det på det første billede citerede står i al fald ikke i 6. salme, og 22. salme er ikke helt rigtigt citeret. Hvad stod der over porten?

Da billeder ofte bliver grundlæggende for den almindelige opfattelse av en begivenhed eller en person — man tænke fx. på Heimbachs billede av arvehyldningen eller på Carl Blochs av Christian II. på Sønderborg — er det av overordentlig betydning,

at denne bog har givet os muligheder for at vurdere et stort billedmateriale kritisk, både når det gælder personer og begivenheder, og når det drejer sig om noget så u håndgribeligt som »ånden fra 48«.

Hans H. Fussing.

I den værdifulde Serie Bibliotheca Norvegiæ sacræ er som Bind XVIII ved nu afdøde Provst Anders Nilssen blevet udgivet en Biografi af en ejendommelig Skikkelse i det 18. Aarhundredes dansk-norske Kirkehistorie *Biskop Eyer Hagerup 1685—1783* (Oslo 1951). Hagerup blev især bekendt ved i sin Præstetid i Kværnæs som fremtrædende Medlem af »Syvstjernen« sammen med Thomas v. Westen og andre at arbejde for kirkefornyende Tendenser. Senere var han Sognepræst i Kallundborg 1715—27, men forflyttedes derpaa til Trondhjem, hvor han virkede til sin Død først som Lector theologiæ, siden (fra 1731) som Biskop. Den historiske Dom over Hagerup er i nyere Tid især blevet formet af Ludvig Daae, der i sin *Trondhjems geistlige Historie* (1863) S. 151 ff. under en Skildring af et Sammenstød mellem ham og den humanistisk prægede Rektor i Trondhjem Benjamin Dass ensidigt tog den sidstnævntes Parti.

Der kunde da være Grund nok til gennem fornyede Under søgelser at faa et mere nuanceret Helhedsbillede frem. Det er denne Opgave, Anders Nilssen har stillet sig. Den nye Biografi af Eiler Hagerup, hvorved Forf. oprindeligt erhvervede sig H. M. Kongens Guldmedaille, men som først nu efter hans Død i høj Alder har kunnet udsendes som et posthumt Skrift, er et flittigt og — som det synes — omhyggeligt Arbejde. Særlig hviler det paa omfattende Studier i Trondhjem Bispearkiv, specielt af Bispe embedets Kopi- og Visitatsprotokoller. Gennem en Analyse af Hagerups Indsats paa en lang Række forskellige Omraader, Stiftsadministrationen, Skolevæsenet, baade det højere og lavere, Katekisation, Kirkedisciplin, Fattigforsorg etc. er det lykkedes Forf., overalt støttet til solide Kendsgerninger, at begrunde en ny Opfattelse af Hagerup som en meget dygtig, nidkær og betydelig Kirkemand. Hans Resultater gør et tillidvækkende Indtryk, og der kan næppe være Tvivl om, at Billedet af Eiler Hagerup i Fremtidens kirkehistoriske Fremstillinger vil komme til at bære andre Træk end hos Daae.

Paa en Del Punkter lader der sig dog indvende adskilligt mod den foreliggende Bog. Den gør i alt for høj Grad Indtryk af at være en blot Materialsamling, ikke en afrundet Behandling.

Ganske særlig gælder det det meget vidtløftige Kapitel om Hagerups Visitatsrejser (S. 152—207), der fremtræder halvt som en Udgave af Kildestof og i Virkeligheden ganske sprænger Rammerne for en biografisk Fremstilling. En Mangel er det endvidere, at Forf. i for ringe Grad indlader sig paa at tegne den almindelige kirkehistoriske Baggrund for Hagerups Standpunkt og Gerning og forøvrigt næppe er helt sikker i Bestemmelsen af de enkelte Retningers og Typers Karakteristika. Han synes saaledes for tilbøjelig til ensidigt at fortolke Hagerup som »Pietist«, medens han dog oprindeligt vist var nok saa meget paavirket fra »den engelske Retning«, der spillede en saa betydelig Rolle herhjemme ved Overgangen til det 18. Aarhundrede.

I sidstnævnte Henseende vilde det have været ønskeligt, om Forf. af Selvsyn havde gjort sig bekendt med Hagerups tre første litterære Arbejder, Oversættelser fra 1715—27 af Skrifter af en tysk »Præpietist« (Georg Grabow) og af to Englændere (den ene af dem ingen ringere end den berømte Richard Baxter). Det virker unægteligt paafaldende, at en Forf., der vil skrive en Monografi som den her omhandlede, lader sig nøje med et overfladisk Andenhaandskendskab til saa vigtige Kilder (S. 31, 115).

Ligeledes er det mærkeligt, at Forf. ikke har benyttet en kort, men ingenlunde betydningsløs Selvbiografi af Hagerup. Det er nemlig urigtigt, hvad der siges S. 13: »noen selvbiografi etterlot han seg ikke«. Allerede den af Forf. saa haardt angrebne Ludvig Daae har dog gjort opmærksom paa, at Litterærhistorikeren Albert Thura i Afskrift i sine »Valvæ apertæ« (Addit., 4^o, 205) har opbevaret en 1738 i Brevform affattet Autobiografi af Hagerup. Det havde da været bedre i paakommende Tilfælde at bygge paa denne end paa en sekundær Kilde som Erich Pontoppidans Annales.

Gennem Fortalen til et af de ovennævnte Smaaskrifter kastes der noget Lys over et Afsnit af Hagerups Liv, der ellers henligger i det dunkle, Kallundborgperioden. Det samme gælder Hagerups her heller ikke benyttede Afskedsprædiken i Kallundborg 31. Marts 1728 (Addit., 4^o, 586). Med Hensyn til Kilderne fra Bispetiden er der især Grund til at anke over, at Forf. ikke har underkastet det af Daae og Erichsen kun ufuldstændigt benyttede Brevstof i Ny kgl. Saml., Fol., 743 d og i Ledreborg, 4^o, 500 en fornyet Undersøgelse. Her findes meget af Vigtighed til Belysning af indre trondhjemske Forhold i Hagerups Bispetid. Heller ikke har han draget sig den samtidige Isak Schwartzkopfs værdifulde Karakteristik (Danske Saml. IV, 100) til Nytte, og hvad der i endnu højere Grad er beklageligt, ikke en Række vigtige Breve 1729—34

af fortroligt Indhold fra Hagerup til Hans Gram (i Gl. kgl. Saml., Fol., 1101; heller ikke den trykte Udgave af Hans Grams Breve, 1907, synes han at kende). Adskillige lignende Mangler kunde anføres, og den foreliggende Biografi bliver da for saa vidt et Skoleeksempel paa, hvor utilfredsstillende det er, naar man ved Behandlingen af Emner fra den fælles dansk-norske Kirkehistorie mener det tilstrækkeligt, overvejende blot at bygge paa lokalt norsk Materiale og se bort fra det Kildestof, der findes i danske Samlinger.

Bjørn Kornerup.

Nutidens fint udviklede Teknik med Hensyn til Fremstilling af Reproduktioner af Haandskrifter og Aktstykker har allerede paa mange Maader sat dybe Spor — fra Danmark kan der saaledes mindes om de store Rækker med Gengivelser af islandske og orientalske Manuskripter. Nylig har man i Finland udsendt en lignende Serie *Codices medii aevi Finlandiae*, 1—2, 1952, under Præsidium af Finska historiska Samfundet og Redaktion af Professorerne Jalmari Jaakkola og Aarno Maliniemi samt Arkivraad John E. Roos.

Det første, meget svære, Bind indeholder *Registrum ecclesiae Aboensis*, den saakaldte »Svartbok«, en Kopibog beslægtet med den danske Avia Ripensis. Heri er indført Breve vedrørende Aabo Domkirke og dens Præbender. Bogen er anlagt ca. 1480 af den nidkære Domprovst, senere Biskop, Magnus Särkilax og fortsat et godt Stykke ind i det 16. Aarhundrede. Originalen findes nu i det svenske Rigsarkiv. Svartboken maa betegnes som en Hovedkilde til Oplysning om Finlands Historie i Middelalderen.

Andet Bind, der allerede i det væsentlige var bragt i Stand 1935, men hvis Udgivelse hindredes af to Krige og paafølgende Besværligheder, bringer *Codex Särkilahli (Codex Aboensis Skokloster)*. Det er en vigtig Diplomsamling grundlagt til personlig Efterretning for den ovennævnte Biskop Särkilax. Den danner for saa vidt et Supplement til den egentlige Codex Aboensis. I mange Aar hørte den hjemme paa Skokloster, men ogsaa den er nu havnet i det svenske Rigsarkiv.

Reproduktionerne af Teksterne i de gamle Codices er meget smukke og giver et naturtro Billede af Originalerne. Begge Bind er forsynede med knappe, men meget oplysende Indledninger af J. Jaakkola paa Latin, Finsk, Svensk og Engelsk. Baade af Hensyn til Forskningen og af Sikkerhedsgrunde glæder man sig over, at disse vigtige Diplomsamlinger nu paa en saa værdig Maade foreligger mangfoldiggjorte.

Bjørn Kornerup.

U.S.A.s unge forbundsarkiv, National Archives i Washington, har siden 1940 arbejdet med mikrofotograferinger af visse serier af sine arkivalier. Formålet er dels at sikre mod tab af arkivaliernes oplysninger, hvis de skulde gå til grunde, dels at gøre stoffet tilgængeligt også for interesserede uden for Washington. Positivkopier af optagelserne, der foretages på 35 mm rullefilm, sælges nemlig frit, for tiden for § 4 pr. 50 Eng. fod. Ved midten af 1950 havde man nået at optage over 2 millioner sider. En fortegnelse over disse optagelser: *List of File Microcopies of the National Archives* (National Archives Publication No. 51—5, Wash. 1950), viser, at de fordeler sig på en lang række arkivfunds fra forskellige rets- og administrationsorganer, som f. ex. højesteret, udenrigs-, finans-, krigs-, marine-, indenrigs-, landbrugs- og handelsministerierne. Desuden er der optagelser af dokumenter, som Amerikanerne i den 2. verdenskrig erobrede i det Tyske Heeresarkiv i Potsdam, bl. a. Groeners og v. Seckts papirer.

Af de talrige films fra Department of State har en del direkte interesse for Dansk historie. Man finder nemlig her bl. a. instruktioner til U.S.A.s diplomatiske repræsentanter i Danmark 1833—1906 (2 ruller = 85 ft. film) og depecher fra dem til Department of State 1811—2 og 1827—61 (8 ruller = 302 ft.). Endvidere findes der konsulære indberetninger fra St. Thomas 1805—21 (1 rulle = 40 ft.) og endelig noter fra den Danske legation i Washington til Department of State 1801—32(—49) (1 rulle = 59 ft.) samt noter fra dette til den Danske legation og konsulaterne 1834—1906 (3 ruller = 82 ft.). Størstedelen af disse optagelser er nu også tilgængelige herhjemme, idet Rigsarkivet har anskaffet serierne af instruktioner og depecher. Til vejledning for brugeren findes forrest på hver filmsrulle en kort indledning fotograferet fra maskinskrevne blade. Den giver normalt en angivelse af filmens indhold, en kort beskrivelse af de fotograferede arkivalier, eventuelt med henvisning til beskægtede arkivserier, og lignende oplysninger; desuden giver den som regel praktiske vink om, hvordan man bedst kan henviser til det fotograferede kilde-materiale.

Sune Dalgård.

I begyndelsen af året 1951 døde godt 70 år gammel den betydelige østrigske historiker Heinrich Ritter von Srbik, af hvis værker de to 1925 udkomne bind om »Metternich. Der Staatsmann und der Mensch« i sin tid omtales her i tidsskriftet (9. r. V, 125 ff). Året før sin død udgav han 1. bd. af et stort historiografisk værk

Geist und Geschichte vom Deutschen Humanismus bis zur Gegenwart, hvis 2. og afsluttende bd. først er udkommet efter hans død, sidst på året 1951 (I, 437 s., II, 422 s., Verlag F. Bruckmann, München og Otto Müller, Salzburg).

I et indledningskapitel giver Srbik en redegørelse for sit værks plan og en kort omtale af tidligere historiografiske fremstillinger som f. eks. Ed. Fueters *Geschichte der neueren Historiographie* fra 1911. I redegørelsen nævnes, at værket ikke er en række historikerbiografier, men skal skildre de betydeligere historiske værkers forbindelse med tidsånden og de politiske tilstande; der gives den politiske og filosofiske baggrund for de pågældende værker, derfra vel dobbelttitlen: *Geist und Geschichte*. Skildringen omfatter al »tysk« historieskrivning, således også den tysk-østrigske og den tysk-schweiziske (her først og fremmest Jacob Burckhardt), og den lader ikke påvirkningerne fra franske og engelske historikere uomtalte. S. fremhæver endvidere om sin bog, at den både vil tjene som en videnskabelig syntese for faghistorikere og som »introduktion« for en større kreds. Af den grund gives der udførlige analyser af de historieteoretiske og filosofiske systemer og karakteristikker af førende historikere. Herved forklares også, at i værket »forskningen« kvantitativt træder tilbage for »fremstillingen«, og delvis også den vægt, der er lagt på den klassiske og nye idealisme. Her har dog også, som S. skriver, hans personlige interesse for denne været afgørende. Men han mener — og det vil læseren sikkert bekræfte — at emner som den tyske historieskrivning med politiske formål, materialismen, positivismen og kultur morfologien heller ikke er kommet til kort i hans behandling. Således behandles »Der kleindeutsche nationalstaatliche Realismus« med dens fremtrædende repræsentanter: Droysen, Sybel og Treitschke udførligt i kap. 12, den økonomiske (materialistiske) historieopfattelse, økonomisk og forfatningshistorie i kap. 18, naturalisme og positivismen i kap. 19 og »Historische Kultur morphologie des Abendlandes und der Menschheit« med Oswald Spengler som hovedperson i kap. 21. Foruden indledning og slutning indeholder de 2 bd. i alt 22 kapitler.

S.s værk rummer en rigdom af oplysninger og betragtninger, og til grund for det ligger megen kærlighed til den historiske videnskab og en lærds erfaring og tænkning gennem et langt liv (I, 23). Her skal kun gøres et par spredte bemærkninger om det. Den »store kreds«, for hvilken det også er skrevet, vil nok have lidt svært ved at komme gennem den sine steder stærkt koncentrerede fremstilling med et utal af historikernavne, hvorom der tit siges meget lidt. Men hvilken nydelse vil »den dannede

læser» på den anden side ikke have af den udførlige skildring af Leopold von Ranke, som et eget (8.) kapitel er viet, og om hvem det hedder: »Når vi læser Ranke, gribes vi af følelsen, som stod vi på et højt bjerg og skuede vidt ud over høje og dale, under en strålende himmel, og med rolig betragtning af det nære og af det umålelige fjerne«. Eller læs karakteristikkene af historikere som Theodor Mommsen, Jacob Burckhardt, Friedrich Meinecke (som værket er tilegnet »in alter Verehrung«) eller Oswald Spengler! — Fængslende er ligeledes de kortfattede, men meget oplysende skildringer af den kulturelle og politiske tilstand, der er baggrunden for historikernes eller »retningernes« optræden. Jeg henviser f. eks. til de få sider herom i kap. »Der neue Idealismus. Geistesgeschichte und Höhe des Historismus«.

Man får ved gennemlæsningen et overvældende indtryk af, hvorledes historieforskning og historieskrivning i de århundreder, som værket omfatter, stadig har udvidet sit område — i tid (præhistorien) og i rum (universalhistorie) og hvad selve indholdet angår: forfatnings- og forvaltningshistorie, økonomisk historie og sociologi, religion og moral, kunst og videnskab. S. fremhæver dog her med rette, at der er store områder, som historikeren ofte i hvert fald ikke vil kunne behandle på grundlag af egen forskning: teologi, filosofi, kunst og naturvidenskaber. Historikeren må her nøjes med at følge de tilforladeligste resultater, som disse discipliner er nået til.

Med særlig interesse vil faghistorikere læse om de stridende historiske retninger: som den stor- og lilletyske historieskrivning og dens problemer, den marxistiske (materialistiske) retning eller den kulturhistoriske. Fængslende er således skildringen af den mest kendte »positivistiske« tyske historiker Karl Lamprecht, om hvilken S. siger, at han med en profets troskraft hævdede, at hans lære alene var sand, men: »Profeter kan ikke udelukkende bedømmes forstandsmæssigt«. S.s egen bedømmelse af de forskellige retninger forekommer velbegrunderet og velafvejet, og han savner ikke blik for, at også de historikere og retninger (Ranke, nyidealismen), der står hans hjerte nær, ikke i et og alt formår at omfatte den historiske virkelighed.

I mængden af navne, bogtitler og årstal har der indsneget sig en og anden ukorrekthed. Sådant er petitesser i relation til den viden og lærdom, som værket rummer.

Derimod er der for en dansk historiker grund til at beklage, at S. ukritisk har overtaget den omkring midten af forrige århundrede i tysk-national propaganda rådende opfattelse af det slesvig-holstenske spørgsmål. Stort set var denne propaganda

hyklersk og forløjet. S. burde med hensyn til denne have anlagt samme betragtning som m. h. t. propagandaen mod Frankrig, at tysk nationalisme næredes af had mod den anden nation. Hvordan tingene stilles på hovedet, ses f. eks. af udtalelserne om historikeren Lorenz von Stein, født i Ekernförde, død i Wien (II, 180), om hvem det hedder, at han var dybt engageret i de »nordelbiske« hertugdømmers kamp for deres forfatningsretlige særstilling og »um die Muttersprache«! Det sidste må vel i den forbindelse betyde, at han bekæmpede de dansktalende nordslesvigeres ønske om dansk rets- og forvaltningsprog, hvor det var kirke- og skolesprog.

På en dansk virker S.s gentagne udtalelser om »den tragiske udgang af den første verdenskrig« selvfølgelig fremmed. S.s betragtning her bestemmes også af, at han er tysk-østriger og ser på Østrigs opløsning, »en uoprettelig skade for menneskeheden«, som fremkaldt af kortsynethed og nationalistisk forblindethed (II, 91, sml. 338). Mon han vilde anlægge samme synspunkt på det danske monarkis opløsning?

S.s omtale af nationalsocialismen og dens historiefilosofi er ret kort. Han overlader eftertiden at analysere de historieanskuelser, der som ideologisk overbygning voksede sammen med nationalsocialismens praktisk-politiske bevægelse (II, 361). I øvrigt forekommer hans bedømmelse undskyldende, og Versailles-freden må også her holde for som delvis forklaring. Når han siger (II, 362), at nationalsocialismen til sidst satte Europa og verden i flammer og styrtede »mange millioner af tyske og ikke-tyske mennesker i navnløs ulykke og kaos«, vil de fleste ikke-tyskere jo nok finde denne rækkefølge af nazismens ofre underlig.

Imidlertid må det fremhæves, at S. stærkt tager afstand fra magt dyrkelse og fra den opfattelse, at staten er ubundet af moralske love. I det smukke slutningskapitel betoner han, at staten atter må betragtes som retfærdighedens, rettens og moralens tjener, ikke som mål i sig selv eller herre over retten. Han fastholder, skønt tilhænger af en begrænset »historisme«, værdiernes absolutte gyldighed og hævder, at der for historikeren ved siden af den »eigennationale Wertwelt« også gives en »overnational værdiorden«, hvis kilder klarest udspringer fra den kristelige universalisme og den idealistiske humanisme.

Holger Hjelholt.

Til Friedrich Meineckes 90-årsdag — 30. oktober 1952 — udsendte *Historische Zeitschrift* et større hæfte med afhandlinger

(bd. 174, hæfte 2, s. 225—514) som festskrift, tilegnet M. af »venner og elever«. Det indledes med en smuk hilsen fra den vesttyske republiks sympatiske præsident Theodor Heuss og indeholder både en levnedsskildring af M. (ved Walter Goetz) og en bibliografi over hans arbejder. Hovedindholdet er dog en række afhandlinger væsentlig af idéhistorisk karakter, der alle i større eller mindre grad knytter sig til M.s egen forskning. M.s navn og værker forekommer i disse afhandlinger så hyppigt, at allerede dette udgør en sjælden hyldest til festskriftets modtager. Når Srbik i sit ovennævnte værk (II, 292) siger om M., at han var ikke kaldet til at blive fører for de mange, er dette dog rigtigt nok. Sandt er det også, hvad schweizeren Walther Hofer i sit bidrag: *Geschichte und Politik* (s. 297) til festskriftet konstaterer, at M.s bestræbelser for at skabe et nyt syn på tysk og europæisk historie ikke fandt større genklang i Tyskland. Karakteristisk for tidsforholdene er, at af bidragyderne til hæftet er de tre tyskere, der er professorer i Amerika, medens en 4., Hans Rothfels, fra Amerika er vendt tilbage til Vesttyskland.

Den længste afhandling skyldes S. A. Kaehler: *Realpolitik zur Zeit des Krimkrieges — eine Säkularbetrachtung*. Dens enkelte stykker synes lidt løst sammenføjede. Men fængslende er det at læse om den østrigske udenrigsminister grev Buols »diplomatiske revolution« af 2. dec. 1854, d. v. s. Østrigs traktat med vestmagterne, og om Cavours udholdende kamp for at blive vestmagternes allierede. Sammen med disse »realpolitikere« skildres realpolitikens teoretiske forfægttere: A. L. v. Rochau og Treitschke. Af megen almindelig interesse er afhandlinger som Eduard Sprangers: *Aufgaben des Geschichtschreibers* med udgangspunkt i Wilhelm v. Humboldts tale »Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers«, Gerhard Masurs klare, både anerkendende og kritiske undersøgelse over Arnold Toynbees *Philosophie der Geschichte*, Hofers ovennævnte bidrag og Hans Rothfels' *Grundsätzliches zum Problem der Nationalität* med redegørelsen for den forskellige vægt, som man i vest og øst har lagt på henholdsvis det subjektive og objektive i nationalitetsbegrebet. Uden i nogen måde at ville forklejne de unævnte bidrag (af D. Gerhard, H. Holborn og W. Mommsen) vil jeg dog fremhæve hæftets sidste, Ludwig Dehios stilistisk så smukke afhandling: *Gedanken über die deutsche Sendung 1900—1918* med dens åbne fremhævelse af de pågældende tyske kredses storpolitiske offensive mål. Dehio, den ene af *Historische Zeitschrifts* udgivere, har i øvrigt foruden ved sin virksomhed for dette festskrift bidraget til at hylde M. ved en, nu trykt festtale på 90-årsdagen: *Friedrich Meinecke, der Historiker in der*

Krise (Colloquium-Verlag, Berlin-Dahlem, 1953). Her gives i sammentrængt form et smukt billede af M.s personlighed og forskergering. Storheden i denne ses af, at Dehios sammenstilling af M. med Ranke og Jacob Burckhardt føles naturlig.

Holger Hjelholt.

Det er vist almindelig anerkendt, at kapitalismen i Vest- og Nordeuropa i 17. og til dels 18. årh. nåede sin kraftigste udvikling i Holland og specielt i Amsterdam, og at denne bys erhvervsformer i betydelig udstrækning dannede mønster for og gav impulser til den noget senere udvikling af kapitalismen i de omliggende lande, navnlig England, Frankrig og de Skandinaviske riger. Des mærkelige er det, at der hidtil ikke synes at være gjort forsøg på at give en alsidig og sammenfattende skildring af kapitalismen i Amsterdam, dens karakter og udvikling.

Et sådant forsøg er nu for 17. årh.s vedkommende gjort af den Nordamerikanske historiker Violet Barbour med værket *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Baltimore, 1950, 171 sider). Forf. oplyser i sit forord, at hun oprindelig vilde have behandlet emnet i et kapitel i et planlagt værk om rivaliteten mellem Engelsk og Hollandsk handel i 17. årh., men at det voxede ud over denne ramme og antog selvstændig form. Det er der næppe grund til at beklage. Med sine kun godt 130 textsider synes den foreliggende bog at give en overraskende fyldig gennemgang af den Amsterdamske kapitalismes grundlag, udvikling og forskellige ytringsformer, afrundet med en sammenfattende bedømmelse af dens almene karakter. Fremstillingen hviler først og fremmest på et overordentlig omfattende kendskab til litteraturen, både til den samtidige og til senere videnskabelige behandlinger. Til supplerung heraf er i nogen grad inddraget arkivmateriale fra Public Record Office i London, Algemeen Rijksarchief i Haag og Gemeente Oud-Archief i Amsterdam. I det sidstnævnte arkiv, hvis store righoldighed, navnlig på notararkiver, gør det vanskeligt at bruge for forskningen, har den dærværende arkivmand dr. Simon Hart — hvis generøse hjælp også en del Nordiske historikere har nydt godt af — hjulpet forf. til at drage interessant stof frem.

Som udgangspunkt gives en skildring af det Amsterdamske markedes opvæxt, af byens udvikling fra en ikke ubetydelig søfarts- og varehandelsby i 16. årh., udledende sin trivsel af en betydelig handelsflåde og en mellemhandel baseret på vareudvexlingen

mellem det Skandinavisk-Baltiske område og Sydvesteuropa, til dens stilling i 17. årh. som Europas vigtigste generelle stapelmarked og som dets førende kapitalcentrum. Denne forvandling fuldbyrdedes i det væsentlige i løbet af de første 25 år efter Antwerpens ulykke i 1585. Det betones, at tilstrømningen til Amsterdam af dygtige og kapitalstærke borgerkredse fra de af Spanierne »pacificerede« sydlige provinser og af Portugisiske og Spanske Jøder blev et vigtigt incitament for byens hastige udvikling; men forf. fastholder dog, at det Hollandske element forblev grundstammen i alle vigtigere grene af byens erhvervsliv. Ligeledes advarer hun mod at overvurdere betydningen af de nye faktorer for dens trivsel, som f. ex. handelen på Levanten, Ost- og Vestindien med de dertil hørende kompagnidannelser, de nye industrier, banken o. s. v., idet midtpunktet i dens økonomi stadig var den Baltiske handel, der beslaglagde hovedparten af den disponible handelskapital.

Pengene, kapitalismens nødvendige virkemiddel, får deres særlige omtale i et kapitel, der behandler de former for pengeomsætning, der i denne forbindelse har størst interesse, nemlig vexelbankens forretninger, handelen med ædle metaller og vexelhandelen. I de to sidstnævnte handelsgrene var det Amsterdamske marked dominerende i hele Vest- og Nordeuropa, og byens Wisselbank nød en sådan tillid, at også de udenlandske kontohavere var talrige; som et eksempel af interesse for Dansk historie kan nævnes, at Corfitz Ulfeldt havde konto i banken i 1651—52.

I en række kapitler skildres herefter, hvorledes de store kapitalmængder, der samledes i Amsterdam, kom til anvendelse, nemlig til den omfattende udbygning af selve byen og af dens havne- og pakhusanlæg, til dens opvoxende forædlingsindustrier, til den omsiggribende spekulationshandel i varer og aktier, til offentlige lån og først og sidst til selve varehandelen. En af hovedårsagerne til den Amsterdamske handels overordentlige slagkraft og konkurrenceevne var netop dens lette adgang til rigelige og billige kapitaltilførsler, der tillod den at afvente de fordelagtigste købs- og salgstidspunkter, at betale sine køb kontant og at give udenlandske forbindelser en udstrakt og ret langvarig kredit. Dette var selvsagt navnlig af betydning ved handelen på de Baltiske og Skandinaviske områder, hvis købmandsstand kun havde sparsom kapitaltilgang og nok kunde være fristet til at udvide sin virkekreds ved hjælp af lånt Hollandsk kapital. Denne kredit til fremmede handelsforbindelser betød i sig selv en løbende udlandsinvestering, men ved siden heraf fandt betydelige kapitaler vej fra Amsterdam til udlandet gennem lån til fremmede fyrster og

investering i fremmede industrier og handelskompagnier. Udviklingen af den Svenske og Norske bjergværksindustri skyldtes i vid udstrækning Amsterdam-kapital, ligesom de Danske handelskompagnier — skønt direkte konkurrenter til de Hollandske — støttedes af Hollandsk kapital, der ikke fandt tilstrækkelig frit råderum inden for hjemlandets monopolistiske kompagnier.

I sin sammenfattende karakteristik af den Amsterdamske kapitalisme fremhæver forf. denne frigjorthed fra hensyn til snævrere nationale erhvervsinteresser som betegnende. Trods ikke helt få forbud og indgreb til bedste for enkelte erhvervsgrene måtte hovedsynspunktet være frem for alt at søge at opretholde byens stilling som internationalt centrum for vare- og pengehandel. Det krævede den størst mulige frihed for vareomsætningen og kapitalbevægelserne, ja endog tolerance over for foretagsomhed, der kunde synes direkte stridende mod Nederlandenes politik og interesser, f. ex. handelsforbindelse med magter, som man lå i åben krig med eller stredes med om det kommercielle herredømme.

I det hele må det siges, at denne lille bog giver et klart, vel-disponeret og nuanceret billede af den Amsterdamske kapitalismes hovedtyringsformer i Nederlandenes storhedstid. Den udmærkede fremstillingsform synes at hvile på et ret omfattende materiale, der er benyttet med kritik og evne til at fastholde de større linjer uden at tabe blikket for enkelthederne. Blandt de enkeltheder, forf. har medtaget, findes adskillige, der har direkte interesse for Dansk og Nordisk historie.

Sune Dalgård.

Med Commonwealth Fund professoren i amerikansk historie ved Londons universitet H. Hale Bellot's værk *American History and American Historians* (London, 1952, XII + 336 sider + 7 kort) er der strakt en hjælpende hånd ud mod de talrige Europæere, som i disse år søger orientering i amerikansk historie. Den opgave, som prof. Bellot har stillet sig, er 1) at skitsere de karakteristiske træk i amerikansk historieskrivning i perioden 1890—1940, så vidt den har beskæftiget sig med De forenede Staters historie, og, med dette rids som baggrund, 2) at give en oversigt over staternes historie under stadig hensyntagen til forskernes diskussion af de pågældende emner. Dette uddybes med fyldige bibliografiske noter.

Første punkt løser forf. gennem sit indledende kapitel, »Recent American Historiography«. Det skildres, hvorledes den dilettantisme, som var herskende indenfor amerikansk historieskrivning

o. 1850 i løbet af årh.s sidste halvdel veg pladsen for fagarbejde af stedse stigende standard, således at historieskriverne o. 1910 næsten udelukkende var uddannede historikere. Baggrunden herfor var den reformation af universitetsundervisning med forbillede især fra tyske, i nogen grad også fra franske universiteter, som i denne tid gennemførtes i USA. Pionererne var folk som C. W. Eliot (Harvard), A. D. White (Michigan-Cornell) og D. C. Gilman (Johns Hopkins), men større betydningen for uddannelsen af trænede forskere fik dog C. K. Adams (Michigan-Cornell), M. C. Tyler (Cornell 1881 — den første eller måske den anden udnævnelse, til en virkelig lærestol i amerikansk historie), Henry Adams (Harvard), J. W. Burgess (Columbia) og Herbert B. Adams (John Hopkins), der alle arbejdede med seminarformen og havde lært tysk metodisk forståelse. 1884 grundlagdes »The American Historical Association«, og 1895 begyndte »The American Historical Review«, der udgik fra Harvard og Cornell, at udkomme. En noget sent udviklet, men solidt europæisk forankret historisk videnskab var føjet til amerikansk kulturliv. Også emnevalget var i høj grad europæisk præget.

Imod denne stærke europæiske orientering vendte den unge historiker F. J. Turner (Johns Hopkins — Wisconsin) sig 1893 med sit foredrag »The Significance of the Frontier in American History«. Turner fremhævede den afgørende betydning, som kolonisationen af det store vesten havde haft i amerikansk historie, og opfordrede sine kolleger til at hellige sig denne egentlig amerikanske del af historien. Kun ved at drage den stadig fremrykkende kolonisationsgrænse (»the frontier«) ind i synsfeltet kunne man vinde den fulde forståelse af begivenhederne i nyere amerikansk historie. Turners these blev afgørende for den følgende generation af amerikanske historikere. Fra 1910 udgik der strømme af bøger om frontier-emner fra universiteterne i den øvre Mississippidal, og i virkeligheden blev der tale om en helt ny historikerskole, den midtvestlige, blandt hvis grundlæggere foruden Turner også C. W. Alvord (Illinois) må nævnes. De enkelte stater fik nu større betydning for arbejdet, historiske foreninger og tidsskrifter skød frem overalt. Wisconsin og Illinois var førende blandt staterne, derefter Michigan og Minnesota, mens borgerkrigens eftervirkninger sinkede udviklingen i sydstatene. Her spillede universiteterne en mindre rolle, de historiske foreninger og arkiverne en større.

Denne koncentration om »egentlig amerikansk historie« førte med tiden til en vis isolation og snæversynethed, hvilket prof. Bellot indrømmer. Han fremhæver dog, at studiet af social hi-

storie og den amerikanske mentalitets historie, som er et bemærkelsesværdigt træk ved moderne amerikansk historieskrivning, fører forskerne bort fra den snævre nationalhistorie, således som tilfældet har været med immigrationshistorikeren M. L. Hansen og den ledende skikkelse indenfor den sydvestlige og californiske skole H. E. Bolton («Wider Horizons of American History», 1939), der arbejder i et område, hvor det sociale grundlag er spansk. I øststaterne spores Turners indflydelse mindre, og der fremkom her værker med mere internationalt præg, af hvilke mange med afgørende betydning for amerikansk historieforskning. Navne som Osgood, Dunning og Beard kan tjene til eksempel.

De følgende 6 kapitler af prof. Bellots arbejde er viet gennemgangen af De forenede Staters historie fra kolonistytet i 18. årh. til New Deal-perioden i 1930'erne. Opdelingen af stoffet er den i amerikansk historieskrivning sædvanlige, hvilket i dette tilfælde næsten er en nødvendighed, da omtalen af forskningens problemstilling er et integrerende led i fremstillingen. Man kunne have ønsket, at forf. var gået videre på dette punkt, selv om bogen herved var blevet vanskeligere tilgængelig. Ofte savnes en præcision af, hvilke forskere der står bag de omtalte synspunkter, og en nærmere udredelse af forskningens enkelte faser.

Efter J. W. Burgess' og G. L. Beer's grundlæggende arbejder om kolonitiden var det den midtvestlige skoles opdyrkning af baglandets historie, der gav studiet af denne tid videre perspektiv. Modsætningen mellem østens og vestens interesser og det pres, som en passiv handelsbalance fremkalder på en debitorstats økonomi, hører til de vigtigste problemer. O. G. Libby brød 1894 med den gængse opfattelse af forfatningen og så denne mere som et produkt af særlige historiske forudsætninger end af ræsonneren, og afgørende betydning for forståelsen fik C. A. Beard med sit værk «An Economic Interpretation of the Constitution of the United States» (1913), et af de mest diskuterede skrifter i amerikansk historieforskning. Beard kunne vise, at den amerikanske forfatning ikke var et demokratisk instrument i den forstand, at den ville indføre majoritetens afgørende indflydelse, men at den var kreditorklassens sejr over debitorklassen.

Prof. Bellot's fjerde kapitel, der omhandler kolonisationen af Mississippidalen, er vel det afsnit, hvor man stærkest sporer forf.s fortrolighed med stoffet. Det er Turners fortjeneste at have givet den første betydende fremstilling af denne proces i «The Rise of the New West, 1819—29» (1906). Transportmidlernes udvikling og jordpolitikken er nøglen til forståelse af veststaternes sociale og politiske forhold, og disse er atter afgørende for for-

klaringen af sektionsdannelserne i USA. Interessantest blandt de enkelte statshistorier er J. Schafer's forsøg på at skabe en nøjagtig oversigt over jordfordelingen i Wisconsin, men kun 1. bd. af »Wisconsin Domesday Book«, omfattende 23 af statens 2000 townships, så lyset (1924).

Af de indre konflikters periode 1847—77 er større forståelse vundet gennem studierne af ekspansionen mod vest, der har vidt forskellige virkninger i syd og nord, og af forfatningen, der placerer tidsafsnittet mere sikkert som led i en lang udvikling. Bedst er perioden klarlagt i sydstaterne, hvor problemstillingen er mere enkel end i nord. Efter Bellot's mening er den dybereliggende årsag til borgerkrigen ikke slaveriet, men spørgsmålet om unionens enhed, altså af forfatningsmæssig karakter, men slavespørgsmålet giver modsætningen mere glød. Sydens løsrivelse er nu også grundigt behandlet af en sydstats-historikerskole med rødder i Johns Hopkins og den midtvestlige skole. 1947 påbegyndtes en kooperativ »History of the South« i 10 bd.

Tiden 1877—1939 behandles i to afsluttende kapitler »Integration and Reform« og »New Complexities«. Perioden har givet emner for en kolossal litteratur, mest dog enkeltundersøgelser, mens den almindelige struktur er ufuldkomment klarlagt. Iøjnefaldende træk er lukningen af kolonisationsgrænsen, ændringen af USA's økonomiske forhold til omverdenen, sammensmeltningen til en nation og ændringen i opfattelsen af staten og dens opgaver, der danner baggrunden for opgivelsen af den republikanske selvtilstrækkelighedspolitik med New Deal. (R. Hofstadter: »Social Darwinism in American Thought, 1860—1915«, 1944). De sidste nybyggeres svære problemer er rigt behandlet, bl. a. af W. P. Webb i »The Great Plains« (1931). Den nationale samling trues dog af nye sektionsdannelser, især trusten og fagforeningen, i nogen grad også partimaskinen, som bliver stater i staten uden hensyntagen til andre end egne medlemmer. I forretningslivet går man videre og erstatter hensynet til aktionærerne med hensynet til »the enterprise«, hvorved der skabes små krese af aktive forretningsfolk, som har afgørende indflydelse. Patriotismen har lukket øjnene for denne nye opdeling, og den er derfor utilstrækkeligt behandlet. Udenrigspolitikken har ikke affødt lignende problemer, og e. 1900, især e. 1914, er megen litteratur fremkommet, bedst for forholdet til Latinamerika og Østen, mere sporadisk for forholdet til Europa.

Det har i det ovenstående kun været muligt at give spredte glimt og optrække visse hovedlinier i prof. Bellot's stoffyldte arbejde, hvis fortjeneste ikke alene er at give en fyldig introduk-

tion til amerikansk historisk litteratur, men også at pege på de opgaver, som endnu står uløste. En mangel er det, ikke mindst da bogen er beregnet for europæiske læsere, at USA ofte behandles som isoleret fra omverdenen, hvilket navnlig virker uheldigt ved omtalen af de økonomiske kriser. Også mod det udvalg på ca. 1300 værker, som forf. fremlægger for sine læsere, er der visse invendinger at gøre. Eksempelvis er Jeffersonlitteraturen yderst sparsomt repræsenteret, og også ved omtalen af slaverispørgsmålet og monopolerne savnes vigtige værker. Mærkeligt forekommer det endvidere, at forf., der selv fremhæver socialhistoriens afgørende betydning i USA, udelader så fremtrædende ting som R. S. og H. M. Lynd's bøger om »Middletown« og J. Dollard's interessante socialpsykologiske »Caste and Class in a Southern Town« (1937), ligesom det vel havde været på sin plads at nævne de mest fremtrædende oversigtsværker som Morison og Commager's »The Growth of the Republic«, ægteparret Beards' »The Rise of American Civilization«, H. U. Faulkner's »American Economic History« og Ch. W. Wright's »Economic History of the United States.« Af ialt 85 erfaringsmæssigt værdifulde bøger for studiet af De forenede Staters historie fandt anm. kun godt halvdelen optaget i prof. Bellot's bibliografi.

Uanset de rejste indvendinger må prof. Bellot's bog dog anerkendes som den bedste foreliggende introduktion til amerikansk historieforskning for enhver, der har et beskedent forhåndskendskab til staternes historie. Som allerførste orientering heri vil den næppe være at anbefale, dertil vil den formodentlig vise sig for krævende.

Svend Ellehøj.

Blandt de mange betydelige Arbejder over Oldtidens Historie, som er blevet skrevet i Tyskland under Krigen, men først fremkommet efter Sammenbruddet af det 3. Rige, bringer to en universalhistorisk Skildring af det Aartusind, som adskiller Alexandertoget fra Araberstormen: Ernst Kornemann's efterladte Værk *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philip II von Makedonien bis Muhammed I—II* (München 1947—48) og Franz Altheim's *Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter I—II* (Halle a. S. 1947—48); vidt forskellige i Anlæg og Udførelse udfylder disse to Værker gensidigt hinanden paa en bemærkelsesværdig Maade og giver tilsammen et fyldig og afrundet Skildring af dette i Oldtidens Historie saa betydningsfulde Tidehverv.

Kornemann har som Motto for sit Værk sat Versene fra

Aischylos' »Perserne«, der taler om Hellas og Iran som »de tvende Søstre af samme Blod« (Pers. V, 181—87). Kornemann sætter sig som Opgave at klarlægge, hvad den hellenske og den persiske (iranske) Kultur har betydet som virkende Faktorer i Oldtidens Historie, og bryder herved med Historieforskningens fast forankrede Dogme om den hellenske Kulturs Prioritet. De senere Aartiers Undersøgelser over det gamle Irans Historie, saavel i Akhemenidetidens som i Parthernes og Sassanidernes Tidehverv, har ført til en helt ny Vurdering af Iran som Kulturcentrum, og fremfor alt klarlagt den Betydning, som den iranske Kultur har haft for den græske og den romerske Verden, og navnlig i Senantikens paa éngang opløsende og nyskabende Tid. Med Udgangspunkt i disse Forskninger opstiller Kornemann »Hellenismen«, »Romanismen« og »Iranismen« som polære Modsætninger gennem de tusind Aars Verdenshistorie omkring Middelhavet fra Alexander-toget til Muhammed. Som Historiker har Kornemann gennem et langt Forskerliv beskæftiget sig med Antikens Historie, fortrinsvis med romersk Historie; det er derfor forstaaeligt, at han betragter sit Emne ud fra et fast Stade i den antike Historie og bygger Skildringen op med Udgangspunkt i de Verdensriger, der i den senere Oldtid opstod i Middelhavs-Rummets Nordlande. Efter det Grundsyn, som Kornemann har anlagt, at betragte de behandlede Tidsrums Historie som et Spil af tre Faktorer stadigt skiftende i parvis Opgør, leddes Værket naturligt i tre Bøger, svarende til de tre i Tidsfølge hinanden afløsende Modsætningsforhold: Hellenisme-Iranisme (Makedonernes Verdensherredømme og Hellenismens store Indgreb paa Asiens Jord ved Alexander-toget og Oprettelsen af hellenistiske Riger og Lydlande i Asien), Hellenisme-Romantisme (det romerske Verdensvælde og Romerrigets Hegemoni i Vesten til 305 e. Kr., da den diokletianske Statsform brød sammen) og Romanisme-Iranisme (Mødet mellem Ny-Rom og Ny-Persien i Oldtidens sidste Aarhundreder). Med et overlegent og aldrig svigtende Herredømme over det omfattende Stof, hvorpaa Værket bygger, fortæller Kornemann fængslende uden nogensinde at fortabe sig i Enkeltheder, eller maaske rigtigere sagt, han véd at fremstille Enkelthederne saaledes, at de faar den rette Plads i det brogede Billede af en idelig skiftende Handling, der oprulles for Læseren.

Altheim har ikke lagt saa vid en Ramme om sit Værk, som Kornemann har gjort det; han begrænser sig til at behandle Asiens Historie i Tiden c. 300 f. Kr. til c. 600 e. Kr., men Værket gaar dybere end Kornemann's og bliver derfor ogsaa tungere i Læsningen. I Modsætningen til Kornemann's brede sammen-

fattende Fremstilling giver Altheim en Række Undersøgelser, som han dog med megen Snille véd mosaikagtigt at sammenstille til en sluttet Helhed. Altheim opbygger sin Fremstilling om de to store udløsende Begivenheder i Aartusindets Historie: (1) Make-donerstormen, som rev det gamle persiske Rige over Ende og paa dets Ruiner opbyggede en Række hellenistiske Riger som Forposter for græsk Kultur helt frem til Økumenens Grænser mod Asiens kontinentale Ocean, og (2) Nomadestormen, der fra Midt-Asiens Vidder hvirvlede mod Vest og gjorde Parthernes Høvdinger til Storkongernes Arvtagere i et genrejst Perserrige, der nogle Aarhundreder senere endog formaaede at byde det romerske Verdensrige Trods. Skolet i den »romerske Historie« strenge Tugt, som en Arv fra Mommsen's Dage, har Altheim med skrap Sporsans omhyggeligt samlet, og med en ligesaa dybtgaaende som omfattende Lærdom sigtet og ordnet det næsten uoverskuelige Kildestof, der spænder fra græske Historiekrivere til kinesiske Aarbøger; og ikke mindst har Forfatteren evnet at forme, hvad disse Kilder har at berette om Vest-Asiens Historie i det Aartusind, som skiller Alexander den store fra Muhammed, i en Skildring, som staar med faste og klare Linjer. Allerede i sine tidligere Arbejder — »Epochen der römischen Geschichte«, »Römische Religionsgeschichte« — har Altheim vist en stærk Trang til at vandre sine egne Veje og tage nyt Land under Dyrkning; det er den samme Trang til at være Nybygger, som bærer denne Bog, et dristigt og djærvt Fremstød, der kaster nyt Lys, ikke blot over den Tidsalder, som den skildrer, men ogsaa ind over den antike Verdens Historie i Oldtidens sene Aarhundreder, i den europæiske Middelalder og i Midt-Asiens historiske Ethnografi.

Otto Koefoed-Petersen.

Omkring Kielerfreden.

Bidrag til Danmarks og Norges historie i de første måneder af 1814.

AF

AXEL LINVALD

Extra. Blad.

Tirsdag
d. 25de Jan.

Siden.

No. 55.
1814.

Et offentligt Blad af blandet Indhold.

anden Aargang 1ste Bind.

Privilegeret til Forsendelse med de Kongelige Budeposter.

Samlet af Pastor N. Wulfsberg.
Christiania, trykt hos E. Grøndahl.

Den mørke og for menneskelige Dine uigjennemtrængelige Taage er splittet, og et Glimt af Solens Klarhed blander næsten det glade stirrende Die.

Fred, Fred i Norden!

Dette glade Budskab, som Udgiveren er bemyndiget at kundgjøre, iler han herved at meddele.

Ifølge aldeles paalidelige Efterretninger ere Præliminarierne for Freden til Lands og Vandts afsluttede imellem Hs. Majestæt Kongen af Danmark og Norge og de allierede Magter.

Om Fredsvilkaarene kan Udgiveren Intet tilføie, da han ikke kjen-der dem, og da de rimeligviis i den Skynding, hvormed dette vigtige Budskab er bragt os, ei kunde blive fuldstændigen meddeelte; men det faste Haab ville vi nære, at de ikke kunne være vanærende, og ikke skulle vorde edelæggende for Danmarks, for Norges Lykfsalighed. Saa freidigen siøle vi paa Gud, der er Herrerens Herre, og paa den Kraft, der luer i begge Nationens Bryst, at vi uden Banghed tør see Fremtiden imøde.

»Tidens« bekendtgørelse om fredsslutningen har været genstand for megen kritik¹.

Tidligst og skarpest kom den til orde inden for kredsen af »selvstændighedspolitikens« norske modstandere og har senere fundet udtryk i historiske fremstillinger af 1814-årets begivenheder, hvis forfattere havde hørt hjemme i samme lejr eller delte dens anskuelser. Myndigst og med størst menneskelig overbevisning har *Jacob Aall* skildret sine følelser: »En ubeskrivelig Glæde gik igjennem mit hele Væsen«, skriver han 31. januar til kammerherre Peder Anker på Bogstad², »og hvor ofte jeg gennemlæste det, fandt jeg ikke Andet end Stof til Glæde og Haab om en fordeelagtig Fred. Men efter faa Timer bragte en Ven fra Arendal mig den rette Sammenhæng, og denne Omveksling af Følelser gjorde et Indtryk paa mig, som jeg seent forvinder og aldrig forglemmer.« Da Jacob Aall en menneskealder senere, 1844—45, udsendte sine kendte »Erindringer som Bidrag til Norges Historie fra 1800—1815« (2. udg. v. Chr. C. A. Lange, 1858), var hans bitterhed blevet endnu større: »Aldrig er vel nogen politisk Efterretning i falskere Farver bleven forelagt Landsmænd«, skriver han³ og taler om »det falske Document«, som han i sin første glæde lod offentlig opslå, men dagen efter »nødsagedes til at nedrive«. Sine følelser, »tør han troe«, deltes på den tid »af den større Deel af Nationen«.

Lignende eller endnu skarpere domme fældes af *Henrik Wergeland* i hans »Norges Konstitutions Historie« (1841)⁴ og *G. P. Blom* i »Norges Statsforandring i Aaret 1814« (1860)⁵.

Inden for en del af nyere norsk historieskrivning har følel-

¹ Hvor ikke andet meddeles, findes de anførte breve og aktstykker i det danske rigsarkiv. Alle citater gengives i datidens sprogform og med dens anvendelse af store og små bogstaver. Når der i nogle tilfælde findes tilsyneladende inkonsekvenser, beror det på, at pågældende citater er oversat, i reglen fra fransk. Fremhævelser, med kursiv, skyldes forfatteren; findes de i aktstykkerne, angives det udtrykkelig.

² Breve fra slekten Aalls arkiver 1738—1905 (1948), 195 ff.

³ 2. udg., 334 og smstds. note 1.

⁴ 1. hefte, 77.

⁵ S. 86.

serne ikke været meget blidere. På adskillige hold har man dog samtidig haft blik for den politiske baggrund og forstået, at det måtte være Christian Frederik magtpåliggende at forberede folkestemningen og skaffe sig tid til at tilrettelægge den modstandspolitik, der mere og mere var modnet i hans sind, og som han fra første færd, da han fik underretning om Kielerfredens afgørelse, var besluttet på at gennemføre.

Til en vis grad fortsættes meningsudvekslingen stadig. For politisk skolede historikere som *Halvdan Koht* og *Sverre Steen* — der mere end andre har haft forståelse for Christian Frederiks betydning for det norske frigørelsesværk i 1814 — har det først og fremmest været bestemmende, at prinsens taktik blev til fordel for dets fremme. Medens sidstnævnte — både i VII. bind af »Det norske Folks Liv og Historie gennem Tiderne« (1933)¹ og derefter i »Det frie Norge. 1814« (1951)² — blot med nogle få linjer omtaler »Tidens« extraudsendelse, har Halvdan Koht i »1814« (1914)³ gengivet den fuldstændig. Selv om han ikke nævner den i denne forbindelse, er det næppe for dristigt at indordne den i den række af tilkendegivelser, som efter hans opfattelse var led i den »ypperlig gennemtænkte plan« »at reise landets selvstændighed under statholderens førerskab«⁴.

Kun i *Arne Bergsgård*: »Året 1814. Grunnlova« (1943) sporer man genklangen af tonerne i oppositionskredsens samtidige breve og senere skrifter: Indholdet i »Tidens« meddelelse »var usanning« og »å halda folket for narr«⁵.

Til ovenstående bemærkninger — og mere eller mindre som deres forklaring — kunde tilføjes en redegørelse for de forskellige forfatters fejlagtige og ufuldstændige viden om de meddelelser om Kielerfreden og dens aktstykker, som den danske konge og regering tilsendte Norges statholder, og om tidspunkterne, på hvilke han har modtaget dem. Ønsket om — som led i forarbej-

¹ S. 356 f.

² S. 94 f.

³ S. 49 f.

⁴ Smstds., 54.

⁵ S. 98 f.

derne til en skildring af Christian Frederiks gerning som Norges regent og konge i 1814 — at fastslaa efterretningernes indhold og omstændighederne ved deres ekspedition har været udgangspunktet for efterfølgende studie. Mangt og meget er forlængst berigtiget; redegørelsen vil dog antagelig godtgøre, at der stadig fandtes fejl og lacuner, som det har historisk betydning at søge klarlagt. En dokumentarisk fremstilling af Frederik VI's og hans ministres skrivelser og private breve og af aktstykkerne, der fulgte med, med tilføjede bemærkninger om budbringernes mundtlige meddelelser vil tillige give ikke uvigtige oplysninger om overvejelser, stemninger og anskuelser inden for den danske regering og om de virkninger, budskaberne har haft i tiden efter afslutningen af freden i Kiel den 14. januar og frem til stormandsmødet på Eidsvold den 16. februar.

På Christian Frederiks afgørende beslutning om at rejse en modstandsbevægelse mod Kielertraktatens afståelse af Norge har de ikke øvet indflydelse. Derom var han øjeblikkelig på det rene efter oberstløjtnant Rømers ankomst den 24. januar. Efterhånden som de følgende meddelelser indløb, har de kun måttet bestyrke Christian Frederiks følelse af, at han kunde regne med sin konges og fætters sympati og tilslutning til det værk, han var i gang med.

For vurderingen af virkningen på prinsen finder man direkte og indirekte fingerpeg i hans dagbogs gengivelse af — eller tavshed om — de modtagne breve.

På Frederiks VI's meddelelse 7. december om muligheden af en fremtvungen afståelse af Trondhjems stift svarede Christian Frederik med en propagandaaktion, som jeg har karakteriseret som »en formelig generalprøve på hans taktik i de første dage efter ankomsten af meddelelsen om Kielerfreden«¹. Det vil dog være helt urigtigt at påstå, at Frederik VI og hans mænd skulde have taget i den grad ved lære af julebrevets oplysninger om hans forholdsregler, at de har ladet dem være bestemmende for den langsomme og etapevise fremsendelse af aktstykkerne vedrørende Kielerfreden, der fandt sted. En række sammenstødende

¹ Axel Linvald: Christian VIII. Norges statholder (1952), 184f.

omstændigheder: Forvirringen og nødvendige overvejelser inden for den danske regering tillige med tidens samfærdselsvilkår forøget ved vinterkuldens virkninger er forklaringen.

Derfor bliver det ligefuldt et ubestrideligt factum, at begivenhedernes forløb har muliggjort, i hvert fald i højeste grad lettet gennemførelsen af Christian Frederiks indre og ydre politik frem til Eidsvoldmødet.

For berettigelsen af samtidens og eftertidens skarpe fordømmelse af hans stykvisse og sene bekendtgørelse for det norske folk af fredstraktaten, bliver det samtidig vanskeligere af finde holdpunkter.

I

Den 24. januar 1814, ved 8-tiden om aftenen¹ modtog Christian Frederik den første officielle meddelelse om fredsslutningen i Kiel. Budbringeren, kong Frederik VI's adjutant oberstløjtnant Carl Rømer havde den 17. forladt det danske hovedkvarter på herregården Hindsgavl ved Middelfart på Fyn², var samme dag trods storm og is sluppet over Storebælt³ og nåede, efter en overmåde forceret og besværlig rejse gennem Sverige om aftenen den 23. til Frederikshald, hvorfra han endnu den samme aften agtede sig videre til Carsten Tank på Rød⁴.

¹ Således opgiver oberstløjtnant Rømer tidspunktet for ankomsten til Christiania (Rapport 4/2 1814. Generaladjutantstabens Bureau. Indk. Sager. Prot. II A, 1814 nr. 77); jeg skylder (norsk) major Kjærland tak for at have gjort mig opmærksom på rapporten. I Chr. Fr.'s dagbogsoptegnelse d. 24. hedder det alene, at Rømer ankom »aujourd'hui«.

² Breve f. Niels Rosenkrantz t. Fr. VI 17/1 1814 (tr. Medd. f. Krigsark. IX, 34) viser, at det var udenrigsministeren magtpåliggende, at kongens »Befalinger« nåede Christiania »inden nogen Efterretning dér er indløbet fra den svenske Regering«.

³ Se Danske Kanc. Rev. Dept. N. nr. 15 b. Navnefortegnelser over ind- og udpasserende rejsende i januar måned 1814. Korsør. En anden liste har mærkelig nok datoen 18/1. Romers pas har iflg. samme kilde været dat. 17/1 og udstedt af general Bülow. Det besynderlige er, at passet er indført i Generaladjutantstabens kopibog 1814 nr. 135 med datoen 18/1.

⁴ Iflg. medd. f. Carsten Tank t. Chr. Fr. i en efterskrift til et brev, dat. 23/1 1814 kl. 9 om aftenen. Om Romers ankomst havde Carsten Tank på

Frederik VI's skrivelse til statholderen, dat. 17. januar, samme dag som Rømer havde forladt Hindsgavl, var ikke egenhændig — alene underskriften er kongens — og tydelig nok blevet nedskrevet i største hast. Indholdet er velkendt¹. Bortset fra nogle indledende ord om Frederik VI's »underlige Bedrøvelse« indeholder brevet i hovedsagen en kortfattet redegørelse for de ulykkelige militære, politiske og finansielle forhold, der havde nødvendiggjort »den uheldige Fred«, og forklarer, at den var blevet »det eneste Middel, der blev tilovers, for ei aldeles at opløses«. Desuden meddeles nogle forholdsordrer om sikringen af korrespondancen mellem kongen og statholderen, af kort og andet og om tilintetgørelsen af papirer og cifrer, der ikke kunde bringes til Danmark. »De Svenske maa ei finde Noget af Vigtighed, uden de Ting, hvorpaa Privates Velfærd beror, eller deslige Papirer, hvorpaa offentlige Foranstaltninger grunder sig til Landets Tarv«. »Naar De har udnævnt Kommissærerne til Aflevering af Fæstningerne, da anseer De Deres Embede som endt og rejser snarest mulig her til Danmark, hvor De vil finde den Modtagelse, en saa værdig Prins fortjener, som har ofret sig for det Almindelige«.

Så få og fattige var ordene.

Om fredstraktatens bestemmelser gav brevet ingen oplysninger. Med desto større spænding har Christian Frederik gennemlæst skrivelsens bilag. »De Artikler«, hedder det i en slutningsbemærkning, »der særdeles ere vigtige for Dem at vide af Traktaten, følger hermed, lige som den hemmelige Artikel om Laurvig bør kjendes af den Embedsmand, der bestyrer Grevskabet«.

Allerede »Tidens« Extra-Blad d. 25. jan.² indeholdt en passus, som hentyder til de nævnte traktatbestemmelser: »Om Fredsvilkaarene kan Udgiveren Intet tilføie, da han ikke kjender

dette tidspunkt fået underretning af generalmajor kmh. J. D. F. Petersen, næstkommanderende i Frederikssten fæstning.

¹ Se bl. a. Medd. f. Krigsark. IX, 154f. Original med bil. i Chr. VIII's ark. Afd. Norge.

² Se gengivelsen s. 165.

dem, og da de rimeligviis i den Skynding, hvormed dette vigtige Budskab er bragt os, ei kunde blive fuldstændigen meddeelte«. Først efter offentliggørelsen af Christian Frederiks norske dagbog, i 1883, har 1814-årets historieskrivere for så vidt forstået baggrunden for denne udtalelse, som de er blevet klar over, at den danske konge ikke havde medgivet Rømer »den hele Fredstraktat¹ eller nogen »avskrift av selve traktaten«², men kun »avskrift av visse punkter i traktaten«³, »ikkje sjølve traktaten, men berre ei førehands melding«, »ei stutt melding til Christian Frederik om, at Noreg var avstått til Sverige, ordre om å nemna ut kommissærar til å overgje festningane og landet og deretter snu attende til Danmark«⁴. Eller med andre ord: Christian Frederik har »ikke faat hele fredstraktaten, ikke engang selve hoved-artikkelen om avståelsen, og heller ikke kongens kundgjørelse til folket«⁵.

Aktstykket er så ejendommeligt, at det bør gengives i sin helhed. Alene gennemlæsningen af det giver muligheder for forståelsen af *formålet* med dets udarbejdelse og fremsendelse⁶.

14.^{de} Artikkel.

Strax efter nærværende traktats *Underskrift*, skal umiddelbar Efterretning derom skyndsomst afgaae til de gjensidige Generaler og Armeer og alle Fiendtligheder ophøre fra begge Sider, baade til Lands og Vands.

Det hændelsesviis maaskee i Mellemtiden forefaldte tages in- genlunde i Betragtning.

¹ Yngvar Nielsen i Vidar. Tidsskr. for Videnskab, Literatur og Politik. Chria. 1887, 638.

² Sverre Steen: Det frie Norge. 1814, (1951), 93.

³ Sverre Steen: Det norske folks liv og hist. VII, 356.

⁴ Arne Bergsgård: Året 1814. Grunnlova, 98.

⁵ Koht: 1814, 46.

⁶ I den Højstkommanderendes ark. H. P. Papirer vedr. Kielerfreden og Norges afståelse findes duplikater af og delvis koncepter til næsten alle de i d. flg. nævnte bilag. Kursiveringerne gengiver aktstykkets understregninger.

Hvad fra den ene eller anden Side imidlertid maatte være bleven erobret eller taget, gives tilbage.

15.de Artikkel.

Fra nærværende Traktats Underskrift af *ophøre* alle Contributioner, Betalinger i Penge, Requisitioner, Leverancer og Udredelser, af hvad som helst Slags og de, som *forud maatte have været anordnede*, kræves ikke.

De sequestrede Eiendomme tilbagegives Eierne, *undtagen* de [de] Svenske eller Allierede Magters Undersaatte tilhørende Fartøier, hvilke maatte være blevne tilbagetagne i de Holstenske og Slesvigske Havne og følgelig forblive i bemeldte Eieres Vold.

Der udnævnes fra begge Sider Commissarier, som forsynes med tilstrækkelige Fuldmagter og umiddelbar efter nærværende Traktats *Underskrift* paalægges at overgive og modtage de befæstede Stæder /: places fortes :/ og de Lande, som afstaaes fra begge Sider i Overenstemmelse med de foregaaende Artikler 4^{re a)} og 7^{b)}, saavel som ogsaa at besørge de af den forøenede tyske Nordarmee besatte danske Besiddelsers Rømnings.

Disse Commissarier afgjøre venskabelig alle her ei udtrykkelig navngivne stridige Punkter.

Iøvrigt tiene til Grundregler for benævnte Commissarier følgende Forskrifter:

a) denne 4^{de} Artikkel indeholder heele Norges Afstaaelse med Undtagelse af Island, Grønland og Færøerne. — Artiklen skal blive vedføiet.

b) 7^{de} Artikkel indeholder Pommersens Afstaaelse, Fyrstendømmet Rygen indbefattet. — Artiklen skal vedføies.

1. At Hertugdømmet Slesvig, Fortet Fredriksorth iberegnet, rømmes af de Allierede Tropper, *umiddelbar* efter nærværende Traktats Underskrift.

2. At de Allierede Tropper, med Undtagelse af de som høre til Blokerings Corpset for Hamborg, fra den Tid af, skal begynde efterhaanden at rømme Hertugdømmet *Holsteen*, saa at *umiddelbar* efter *Ratificationernes Udveksling*, *heele* Hertugdømmet skal være rømmet af de Allierede Tropper og overgives til de Kongelig danske.

3. At Fæstningen Glückstadt skal rømmes og overleveres til de Kongelig danske Tropper *umiddelbar* efter Udvekslingen af Hs. Danske Majestæts *Ratificationer mod den svenske Kronprindses provisoriske Ratificationer*, som indtil videre erstatte Hs. [Svenske] Kongelige Majestæts egne.

4. At de *Svenske* Tropper, som forblive i Hertugdømmet *Holsteen*, indtil den Tidspunkt, da samme rømmes, betale i dette Mellemrum deres Underholdning i rede Penge, i Overensstemmelse med en særskildt Convention, som til det Øiemed bør afsluttes med de Kongelig danske *Authoriteter*.

Men disse sidste kan desuagtet ligesaalidet nægte Tropperne Hielp og Bistand og sørge for deres Nødtørftigheder, som Tropperne tillade sig nogen Slags *directe Requisitioner* til Last for *Indvaanerne*.

Dette kan antages allerede at være sat i Gang.

Forskiellen er altsaa: at Glückstadt kan blive rømmet før end det øvrige Hertugdøm *Holsteen*, naar der iles med at tilveiebringe *Ratification*, imod den af *Kronprindsen* *provisorisk* udstillende.

Dersom *Commissairene* ikke treffe denne *Overenskomst*, maae de dog have *Tilsyn* dermed.

5. At umiddelbar^e) efter nærværende Traktats *Underskrift*, rykke de Svenske Tropper ind i Norge og besætte de der sig befindende befæstede Pladser. Hs. Kongelige danske Majestæt forpligter sig til at give de nødvendige Befalinger desangaaende paa den i følgende Artikel nærmere opgivne Maade.

6. At Svensk Pommern og Øen Rügen skal rømmes af de Svenske og overgives til de danske Tropper, *naar de Norske Fæstninger, Fridrikshald, Kongsvinger, Fridriksstad og Aggershuus ere blevne besatte af de Svenske Tropper.*

16.^{de} Artikel.

Kongen af Dannemark og Sverrig lade udgaae Proclamationer til Indbyggerne af de paa begge Sider aftraadte Lande. De lade tillige udstæde de nødvendige Befalinger til de gien-sidige saavel militaire som civile Authoriteter i Henseende til Overgivelsen af alle Fæstninger og befæstede Pladser, Arsenaler eller andre militairiske Etablissementer af hvad Navn og Beskaffenhed som helst, — saavel som i Henseende til Kronens Eiendomme og tilhørende Besiddelser, uden mindste Undtagelse, saa at de afstaaede Lande overgaae gandske og aldeles med Roelighed under den nye Souverains Herredømme.

De høie contraherende Magter tilbagekalde umiddelbar fra

^e) Er altsaa nødvendig, at med Befalingens Udstædelse iiles, da ellers der kan reise sig Vanskeligheder. — Afsendelse kan nu finde Sted til Vands.

De Norske Fæstningers Afstaaelse gaaer altsaa forud.

Disse Proclamationer maae udstædes strax uden at oppebie Ratificationerne, hvorimod Slesvig strax rømmes og Holsteen begyndes at rømmes.

Statholderens Tilbagekaldelse.

de afstaaede Lande, deres General-Gouverneurer og andre offentlige ei indfødte Embedsmænd, som ikke skulde bestemme sig til at forblive under det nye Herredømme, og tage i Almindelighed de hensigtsmæssigste Foranstaltninger for at forebygge al Forhaling i Udførelsen og ethvert Indbrud i Stipulationerne af nærværende Traktat.

24.^{de} Artikkel.

De den nu paa det faste Land værende Svenske Armee tilhørende og i Svensk Pommern eller Øen Rygen nedlagde Gods, af hvad Slags eller Benævnelse som helst, *kan frit oversendes til Sverrig uden at nogen Afgift derfor erlægges.* — Men det til Fæstningen Stralsund hørende Artillerie, samt andet militairisk Gods, hørende til ovennævnte Fæstning og alle andre befæstede Pladse, i Pommern og Øen Rygen, overleveres i deres nuværende Tilstand til Kongen af Danmark. — De i de afstaaende Lande forhaanden værende Krigsfartøier og Paquetbaade tilbagetages fra begge Sider, som det behages.

Af den anden »*article séparé et secret*« var vedlagt en fuldstændig afskrift, på et særligt stykke papir, og med udtrykkelig anførsel af underskriften: »Fait à Kiel le 14. janvier 1' an de grace 1814.

Edmond Bourke. (L.S.) G. Baron de Wetterstedt. (L.S.).

Som nævnt i Frederik VI's skrivelse vedrører den grevskabet Laurvig og har følgende ordlyd:

«Il est expressément et formellement convenu entre Sa Majesté le Roi de Danemark et Sa Majesté le Roi de Suède que le comté de Laurvig en Norvège avec ses dépendances et tous les privilèges et prérogatives y attachés restera en toute propriété à Sa Majesté Danoise pour en jouir et en disposer librement, suivant les stipulations de l'article 20 du présent traité».

Endelig indeholdt Rømers postpakke et særligt kgl. rescript¹ — ligesom Frederik VI's skrivelse dat. 17. januar — i hvilket det pålægges Christian Frederik at give admiral Lütken, øverste chef for Norges søstridskræfter, ordre til at lade samtlige »Os tilhørende« krigsbrigger og andre dæksfartøjer sætte i sejlklar stand og uopholdelig afsejle fra de forskellige norske havne til København eller anden sikker havn i Danmark. Admiral Lütken skulde selv følge med skibene.

Ved blot en overfladisk gennemlæsning af aktstykkerne, som oberstløjtnant Rømer medbragte, er det iøjnefaldende, at hverken Frederik VI's skrivelse eller traktatuddraget blot med et eneste ord omtaler fredsslutningen med England (Kielfredens art. 3), endside den svenske konges løfte om hurtigst muligt og af al sin evne at bidrage til at bringe krigen med Rusland og Preussen til ophør (art. 2). Når Christian Frederik så tillidsfuldt lod redaktøren af »Tiden« forkynde det glade budskab om »Fred, Fred i Norden!« og tilkendegive det norske folk, at »Præliminarierne for Freden til Lands og Vands [vare] afsluttede imellem Hs. Majestæt Kongen af Danmark og Norge og de allierede Magter«, har han i virkeligheden draget en indirekte slutning

¹ Tr. bl. a. Medd. f. Krigsark. IX, 154. At Rømer har overbragt Chr. Fr. 10 breve: Fr. VI's skrivelse (med bilag) vedr. fredsslutningen og d. kgl. reskr., begge dat. 17/1 1814 bekræftes af en skr. 15/2 1814 (Generalstabens Bureau. Kopib. II 1814 nr. 378), med hvilken Generaladjutantstaben iflg. kongens befaling tilsendte udenrigsminister Rosenkrantz kopier af de breve, som kongen siden 17/1 havde tilskrevet prins Chr. Fr. »nemlig 2 breve af 17. januar, der sendtes med generaladjutant Rømer«.

af de modtagne meddelelser eller alene stolet på Rømers mundtlige oplysninger.

Anvendelsen af betegnelsen »fredspræliminaries«, som man i særlig grad har lagt statholderen til last, giver under disse omstændigheder udtryk for diplomatisk forsigtighed. Rimeligvis har han også taget i betragtning, at han ikke havde nogen underretning om, at Kielerfreden var ratificeret.

Adskillige tegn — og også direkte udsagn — vidner om, at det for fredsslutningen havde været et bestemmende synspunkt for den danske udenrigsledelse — navnlig repræsenteret ved udenrigsminister Niels Rosenkrantz¹ — *at sikre hertugdømmernes snarest mulige befrielse for Karl Johans allierede hærstyrker*. Kun som led i bestræbelserne herfor bliver det forklarligt, at *det fortrinsvis har været den danske regering magtpåliggende at meddele Christian Frederik næsten fuldstændige referater af netop de fredsbestemmelser (art. 15, 16 og 24), der sikrede opfyldelsen af dette ønske, og på hvis hurtige iværksættelse han var i stand til at øve indflydelse*.

Straks efter fredstraktatens underskrift, hedder det i traktatuddragets gengivelse af art. 15, skal der af begge parter 3: de danske og svenske regeringsmyndigheder — for Norges vedkommende af Christian Frederik — udnævnes kommissærer, som, forsynet med tilstrækkelige fuldmagter skulde overgive og modtage de befæstede stæder (»places fortes«) og de lande, som afstås fra begge sider — randbemærkninger oplyser, at denne bestemmelse gjaldt både Norge, Pommern og Rügen — »saavel som ogsaa at besørge de af den forenede tyske Nordarmee besatte danske Besiddelsers Rømning«.

Derefter nævnes fristerne for denne:

Først hertugdømmet Slesvig (fortet Frederiksorth iberegnet). Denne landsdel rømmes »umiddelbart efter nærværende Traktats Underskrift«. Til Christian Frederiks underretning tilføjes som randbemærkning, at rømningen »kan antages allerede at være sat i Gang«. *Dernæst*, at fæstningen Glückstadt umiddel-

¹ Se f. eks. brev f. Rosenkrantz t. Fr. VI ^o/₁ 1814. Medd. f. Krigsark. IX, 25f.; jvf. s. 180.

bart efter udveksling af fredstraktatens provisoriske ratificationer af den danske konge og den svenske kronprins overgives til danske tropper. *Og som tredie etappe:* At de allierede tropper efter traktatens underskrift skulde påbegynde rømningen af Holsten og fremskynde den så meget, at »heele hertugdømmet« skal være overgivet til danske tropper »umiddelbart efter [de endelige] Ratificationers Udvexling«.

Derefter følger den for Christian Frederiks medvirken afgørende bestemmelse:

»At umiddelbar efter nærværende Traktats Underskrift rykke de Svenske Tropper ind i Norge og besætte de der sig befindende befæstede Pladser«. Senere i aktstykket nævnes udtrykkeligt Frederikshald, Kongsvinger, Frederiksstad og Akershus. For at indskærpe Christian Frederik nødvendigheden af uden tøven at yde sin bistand hertil tilføjes som særlig randbemærkning: »*Er altsaa nødvendig, at med Befalingens Udstædelse iiles, da ellers der kan reise sig Vanskeligheder*« [underforstået med hensyn til hertugdømmernes befrielse for Karl Johans allierede tropper]. Som yderligere påmindelse får han at vide, at besættelsen af de norske fæstninger »gaaer forud« for Pommerns og Rügens overgivelse til Danmark.

Enhver må erkende, at Christian Frederik har modtaget utvetydig besked om de pligter, det — efter Norges afståelse og af hensyn til resten af det danske monarki — påhvilede ham at varetage.

Jævnside de ovenfor kommenterede bestemmelser påkalder traktatuddraget opmærksomhed ved *udeladelserne*, der har fundet sted. Selv om travlheden i hovedkvarteret på Hindsgavl tages i rimelig betragtning, skulde man have troet, at embedsmændene, som har ansvaret for affattelsen — først og fremmest er det Niels Rosenkrantz — havde lagt vægt på at gengive de artikler, der måtte have særlig interesse for Norges statholder. Har de haft det i tankerne, har de gjort så slet arbejde, at man fristes til at undersøge bestemte formål.

Grellest er omtalen af den for Norge afgørende art. 4, blot *som en randbemærkning* til bestemmelsen om udnævnelsen af

kommissærerne, der skulde overgive de norske fæstninger: »Denne 4de Artikkel«, hedder det, »indeholder heele Norges Afstaaelse med Undtagelse af Island, Grønland og Færøerne«. Tilføjelsen: »Artikklen skal blive vedfoiet«, vidner tilsyneladende om den gode hensigt. At den ikke er sket fyldest er til gengæld så opsigtsvækkende, at det bliver en nærliggende gisning, at man ikke har ønsket saa hurtigt at give Christian Frederik traktatens hovedbestemmelse i hænde.

En anden næsten ligeså betydningsfuld udeladelse bekræfter antagelsen.

I Christian Frederiks skrivelse til Frederik VI 25. december 1813¹ — nedskrevet under indtrykket af kongens meddelelse om, at han kunde blive nødsaget til at prisgive Trondhjems stift — havde statholderen indtrængende lagt sin kongelige herre på sinde i så fald selv at løse undersåtterne i de afståede landsdele fra deres troskabsed:

»Naar Deres Majestæt skulde blive nødt til ved en formelig Konvention eller Fredslutning at overlade benævnte Del af Norge, da beder jeg indstændigt, at De ikke udtrykkeligen vil afstaa den til Sverig. Deres Majestæt bør ikke røve sig Deres Undersaatters Hengivenhed, og De kan kun fritage dem for deres Troskabsed; siden er det til dem selv at handle, at vælge Underkastelse eller Modstand. Den første vælges sikkert ikke; under hvad Form det sidste vil ske, kan ej vides«.

Mange udtalelser fra tiden omkring Kielerfredens afslutning lægger for dagen, at formodningen om, at Christian Frederik vilde rejse Nordmændene til kamp mod afståelsen af deres land, har »ligget i luften«². Det er et vidnesbyrd om, hvor stor betydning den danske udenrigsminister under indtrykket heraf har tillagt statholderens tilkendegivelse i »julebrevet« til kongen, at han allerede 13. januar — endnu inden fredsslutningen var en

¹ Medd. f. Krigsark. IX, 137 ff.; jvf. Axel Linvald: Chr. VIII. Norges statholder, 185f.

² Se bl. a. Georg Nørregaard: Freden i Kiel 1814. Scandia XXI (1951—52), 40f.

kendsgerning — havde afsluttet udarbejdelsen af udkastet til de aktstykker, som overfor det danske og norske folk skulde forklare og kundgøre Norges afståelse. Da Niels Rosenkrantz over for kongen skulde begrunde hastværket, henviste han da ogsaa til nødvendigheden af at fremskynde aktstykkernes formulering, »*naar Maaleet, som er Hertugdømmernes Befrielse, skal fremmes, inden maaske Efterretning om Opstand eller Uroligheder i Norge naar til det svenske Hovedkvarter*«¹.

Efter afslutningen af Kielerfreden, da han 17. januar afsendte Rømer med traktatuddraget, fandt Rosenkrantz dog ingen anledning til at oplyse Christian Frederik om, at hans ønske om udstedelsen af en kongelig proklamation, der løste de norske Indbyggere fra deres troskabsed fra kongen var sket fyldest:

»Afin de faciliter l'exécution de l'article précédent« — hedder det i fredstraktatens art. 16. — har den danske og svenske konge gensidigt forpligtet sig til »à adresser dès la signature du présent traité des proclamations aux habitants des pays cédés des deux côtés, qui les instruisent du changement qui s'est opéré dans leur situation, les délient de leur serment de fidélité et les invitent à recevoir avec tranquillité les troupes de leurs nouveaux souverains qui entrèrent sur leur territoire...«

Traktatuddraget, som Rømer medbragte, indeholdt alene den lakoniske meddelelse, at kongerne af Danmark og af Sverige »lade udgaae Proclamationer til Indbyggerne af de paa begge Sider aftraadte Lande«. Udeladelsen af tidsfristen: »dès la signature du présent traité« har den gode grund, at proklamationen til Norges indbyggere først vilde foreligge endeligt udarbejdet på et langt senere tidspunkt². At man ogsaa har strøget meddelelsen om, at den vilde løse dem fra deres troskabsed, falder derimod saa godt i traad med forglemmelsen at

¹ Brev f. Niels Rosenkrantz t. Fr. VI ¹³/₁ 1814. Medd. f. Krigsark. IX, 28f.

² Jvf. afsnit IV.

medsende ordlyden af selve artiklen om Norges afståelse, at sammenhængen synes åbenbar:

I det ene som i det andet tilfælde kan det kun have været hensigten at forhale virkeliggørelsen af Christian Frederiks modstandsplaner.

»De høje contraherende Magter«, hedder det i fortsættelsen af referatet af samme artikel, »tage i Almindelighed de hensigtsmæssigste Foranstaltninger for at forebygge al Forhaling i Udførelsen og ethvert Indbrud i Stipulationerne af nærværende Traktat«. Er det også med vilje, at man efter ordet »Foranstaltninger« har strøget fredstraktatens ikke uvigtige tilføjelse: »dépendantes d'elles?«. Og i bekræftende fald: har Niels Rosenkrantz foreløbig ikke ønsket at give Christian Frederik et argument i hænde, som senere i tiden med held skulde blive anvendt af den danske regering til at afvise Svenskernes krav om straffeforanstaltninger mod den ulydige statholder?¹

Tilsyneladende var Christian Frederik i høj grad misfornøjet med de modtagne brevskeer. »I den grad er deres ekspedition under al kritik«, skriver han i sin dagbog allerede d. 24 om natten (»aujourd'hui«) straks efter gennemlæsningen og samtalen med oberstløjtnant Rømer, »at jeg slet ikke kan se klart« (»que je n'y vois point jour«). »Man har kun sendt mig nogle artikler af fredstraktaten, [nemlig] dem, der efter hvad man siger, angaar mig selv;« »den 4. artikel omhandlende kongerigets [c: Norges] afstaaelse er kun omtalt som en tilføjelse«. (»nommée qu'additionnellement«). »Har man nogensinde set noget lignende«. »Jeg er endnu ikke i stand til at offentliggøre noget som helst af det modtagne«, er hans øjeblikkelige konklusion. »Da jeg slet ikke har nogen viden (»n'étant point instruit verbalement«) om ordlyden af fredsbestemmelserne«, er »jeg ude af stand til at publicere dem«, gentager han dagen efter i sin dagbog.

¹ En fortsat sammenligning mellem selve traktaten og uddragene af den, der blev sendt til Norge, vil henlede opmærksomheden på et utal af andre artikler, som det måtte være af praktisk interesse både for Chr. Fr. og for Nordmændene at få hurtig kendskab til. Blot i forbigående nævnes art. 5—6, 12, 17—18, 20—23, 26 etc. etc. I alle disse tilfælde vil udeladelserne dog kunne forklares ved ønsket om at fremskynde Rømers afrejse.

I virkeligheden havde Christian Frederik al anledning til at være veltilfreds. Med den fuldstændige fredstraktat i hænde havde han stået over for opgaven øjeblikkelig og uden tøven at skride til handling; kun de ufuldstændige efterretninger, han havde modtaget, skaffede ham tid og mulighed for at forberede folkestemningen og selv nå til klarhed over den indre- og ydre-politiske linje, som han skulde følge. Om målet var han ikke i tvivl. »Det er min faste beslutning«, skriver han i dagbogen, at rejse modstanden mod Kieleskraktatens afgørelse. »Gud vil fremme en så retfærdig sag«, tilføjer han. »Af den Almægtige venter jeg velsignelsen«. Først når han havde fået proklamationen i hænde, var handlingens tid inde.

Uden at ville og vide det, havde Christian Frederik og den danske udenrigsstyrelse fælles interesser.

Det ligger uden for denne afhandlings opgave at gengive og kommentere prinsens bedømmelse af den danske konges militære og politiske handlinger. Først og fremmest giver han udtryk for skuffelsen over, at Frederik VI tilsyneladende regnede med, at statholderen vilde følge anvisningerne i hans officielle skrivelse og opgive alle modstandsplaner, udlevere de norske fæstninger og vende tilbage til Danmark.

Åbenbart som en bekræftelse af kongens vilje anfører han ydermere en mundtlig besked, som Rømer har haft befaling til at overbringe statholderen:

Kongen har mundtligt frarådet mig at gøre forsøg på at forsvare Norge, skriver Christian Frederik i sin natlige dagbogsoptegnelse. »Han og Rosenkrantz havde den opfattelse («croyait»), at de Allierede og navnlig England var alt for indstillede for, («trop portés pour») Sveriges interesser og Norge følgelig udsat for de største ulykker i tilfælde af en hårdnakket og uheldig modstand«.

Eftertiden, som har kendskab til de modstridende anskuelser, der gjorde sig gældende inden for både kongehus og regering — og i Frederik VI's eget sind¹ — vil i højere grad end prinsen være lydhør for tone og nuancer i Rømers meddelelse. Navnlig

¹ Jvf. s. 188 og 195.

vil den fæste sin opmærksomhed ved omtalen af de ulykker, som Norge havde i vente, vel at mærke »i tilfælde af en hårdnakket og uheldig modstand«.

Indholdet i det ovenfor omtalte brev fra Carsten Tank¹, nedskrevet sent om aftenen d. 23. januar, bidrager yderligere til at svække indtrykket af tilkendegivelsens alvorlige karakter.

»Just, som jeg skulde forsegle dette [brev], kom Hr. Kh.^{rne} von Pettersen [som nævnt den næstkommanderende i Frederikssten fæstning] og bringer den gyselige Efterretning, at en af Hans Majestæt Kongen af Dannemarks Adjudanter ved Navn Rømer eller Rømling, (der agter sig hid [til Rød] i Aften, er kommen med Depecher fra Kongen til Deres Kongelige Højhed om Norges Overleverelse til Sverrig, *dog med den Forbeholdenhed, at det tildeels skulde komme and paa Nordmændenes egen Bestemmelse*, og de vil vist helst leve med Deres Kongelige Højhed som deres Beskytter, eller døe, idet de vil stræbe efter at naae det sande Gode med alle dem muelige Opofrelser; overalt Gud give Deres Kongelige Højhed de bedste Raad«.

Ingen kan være i tvivl om, at Carsten Tank's meddelelse — med generalmajor Petersen som mellemmand — bygger på udtalelser af Rømer. Mulig misforståelse og overdrivelse taget i betragtning, må den have virket som en yderligere svækkelse af den mundtlige besked, som Frederik VI's sendebud havde overbragt Christian Frederik. Selv om prinsen ikke i sin dagbog har omtalt brevet fra Carsten Tank, er det lidet sandsynligt, at det ikke skulde have givet ham stof til eftertanke².

¹ S. 169, note 4. Samme eftermiddag, fortæller Tank iøvrigt, skal der til Strömstad være ankommet to svenske »med Ordener decorerede Persohner«, som har foregivet at skulle rejse videre til prinsen »med Depecher fra Hans Majestæt Kongen af Danmark betreffende Overleverelse af det kiære Norge«. Carsten Tank fæster ikke lid til rygtet, men anser sig dog forpligtet til snarest muligt at befordre meddelelsen videre til Chr. Fr. Først d. 24. og 25. januar har feltmarskal Essen sendt 2 breve til Chr. Fr. om Norges overdragelse til Sverige, fæstningernes besættelse etc. (se Yngvar Nielsen: Bidrag til Norges og Sveriges Historie 1812—16 (1869), 21f.).

² Derimod er der selvfølgelig ingen anledning til at fæste lid til svenske meddelelser — i breve f. baron Adlersparre t. d. svenske udenrigsminister

Hvorom alting er, aner man allerede i kildestoffet vedrørende Rømers sendelse det første vidnesbyrd om en modsætning mellem de *officielle* og *uofficielle* tilkendegivelser, som fra den danske konge og regering blev tilsendt Christian Frederik.

Andre postsendinger taler et endnu tydeligere sprog.

II

Kong Frederik VI benyttede ikke alene oberstløjtnant Rømer som sendebud til Christiania¹. Efter en dramatisk overrejse var Christian Frederiks særlige tillidsmand, hans overadjutant major *L. F. Brock* om natten til 5. januar ankommet til det danske hovedkvarter på herregården Hindsgavl på Fyn og havde straks om morgenen kl. 5 haft audiens hos kongen og overleveret ham statholderens betydningsfulde »julebreve«². Både nu og senere gjorde han sig personlig til talsmand for prinsens tanker om at samle Nordmændene til kamp mod afståelsen af deres land. »General Bülow gik med Varsomhed ind paa, hvad jeg foreslog, men [Udenrigsminister] Rosenkrantz slet ikke«. Bülow, har Brock fortalt Christian Frederik³, gjorde endda sit bedste for at fjerne alle personer af kongens omgivelser, der ikke delte hans anskuelser. Når Rømer blev sendt til Norge, skyldtes det da også hans tro på, at Brock vilde fremme (»animerait») Christian Frederiks planer om ikke at prisgive Norge, »hvad svagsindede sjæle (»les faibles d'esprit») troede var nødvendigt for at frelse Danmark«.

Allerede inden fredsslutningen var bekendt på Hindsgavl, blev det betydet Brock, at han skulde rejse til København for

grev Engeström ^{20/2} og ^{12/3} 1814 — om at Rømer havde overbragt hemmelige instruktioner til Chr. Fr., og at denne spillede under dække med Danmark. Rimeligvis er de alene en følge af rygter og efterretninger fra Norge, måske også af misforståede udtalelser af Rømer på tilbagerejsen gennem Sverige (se Yngvar Nielsen: Anf. arb. 22f).

¹ Om det flg. se: Anmærkninger af L. F. Brock til Jacob Aalls Erindringer. Ved F. Schiern. Hist. Tidsskr. 5 r. III, 460ff.

² Se Axel Linvald: Christian VIII. Norges statholder, 184ff.

³ Chr. Fr.'s dagbog ^{7/2} 1814.

at modtage nærmere ordrer. Iflg. rapporten om hans rejse¹, havde han brev med fra generaladjutant Bülow; desuden, skriver han, medbragte båden »et 3 Segls Brev² fra Hovedquarteret til Kjøbenhavn«. I hovedstaden ventede Brock at modtage andre brevskaber, som skulde sendes efter ham³.

Overfarten over Storebælt voldte mange besværligheder⁴. I selskab med en anden af Christian Frederik's tillidsmænd, premierløjtnant J. C. de Falsen forlod Brock hovedkvarteret på Hindsgavl søndag nat 16. januar ved 11-tiden og nåede Nyborg næste morgen henimod kl. 10. Medens Rømer slap over allerede d. 17., blev Brock og Falsen slået ud af kurs, drev i land på Langeland og måtte derfra søge tilbage til Sprogø. Først d. 21. slap de over til Korsør⁵. »Gud give Hans Majestæt og Dem en lykkeligere Reise«, skrev Brock til general Bülow. I hovedstaden forefandt Brock »nogle depecher« fra kongen til Christian Frederik, med hvilke han uopholdelig skulde begive sig over Helsingør gennem Sverige til Christiania⁶. Mere ejendommelig var en anden mission, der samtidig blev ham overdraget: At overlevere dronningen en »egenhændig allernaadigst Skrivelse« fra kongen⁷.

Desværre synes brevet ikke at være bevaret. Selv har Brock omgivet det med megen mystik. En ytring af ham, som gammel og blind — dens rigtige gengivelse forudsat⁸ — tillader dog ingen tvivl om, at han har været bekendt med indholdet: »Jeg

¹ Dat. Sprogø 19/1 kl. 8 aften, med en efterskrift d. 21/1. Generaladjutantstabens Bureau. Indk. sager. Prot. IIA. (1814) nr. 110A.

² »3 seglsbreve« : særlig vigtige breve, der afsendtes med ekstraordinære stafetter (Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1808—48 (1908), 35.

³ Jvf. skr. f. generalmajor F. Bülow t. L. F. Brock 19/1 1814. Medd. f. Krigsark. IX, 158.

⁴ Se anf. rapport f. Brock 19/1 og 21/1 1814.

⁵ Danske Kanc. Rev. Dept. N. nr. 15b. Navnefortegnelser over ind- og udpasserede rejsende i januar måned 1814. Korsør. Passet, udstedt af generalkvartermesteren, var dateret 16/1.

⁶ Den i note 3 anf. skr. f. Bülow 19/1 1814.

⁷ Anf. »Anmærkninger« af L. F. Brock. Hist. Tidsskr. 5 r. III, 464.

⁸ Af Fr. Barfod i bladet »Fædrelandet« 1854 nr. 50; jvf. anf. »Anmærkninger« af L. F. Brock. Hist. Tidsskr. 5 r. III, 464, note 2.

har . . . aldrig betroet det til nogen Anden« — skal han have erklæret — »og jeg tager dets Indhold med mig i Graven. Over 31 Aar ere siden henrundne, men endnu idag skulde jeg diktere det aldeles ordret, hvis jeg ei var bunden ved min Ed«. Også omstændighederne ved brevets overrækkelse må bestyrke formodningen om dets betydning. Hvorfor skulde netop Christian Frederik's udsending være overbringeren? Og tilmed af et brev, som han ikke havde medbragt fra Hindsgavl, men først fået eftersendt til København? Særlig bemærkelsesværdigt er det, at kongen har ladet Brock blive bekendt med indholdet¹.

Efter audiensen hos dronningen, dog først på månedens sidste dag, har Brock passeret Helsingør² — samme dag som Rømer vendte tilbage til Sjælland³ — og nåede en uge senere 7. februar til Trondhjem, hvor han mødte Christian Frederik⁴. »Har jeg ikke altid sagt det, jeg stolede på Brocks Lykke«, skal prinsen have udbrudt, da han blev meldt. Andre havde været mere sortseende, havde troet på rygterne om, at han var gået ned på turen over Storebælt, og modtog ham som en genganger. Sin egen familie på Faaberg, fortæller han, fandt han i sørgelklæder. Først efter tallet i Trondhjem hos den gamle general Krogh fik Brock lejlighed til at aflevere sine papirer. Iflg. Christian Frederik's udtrykkelige vidnesbyrd⁵ indeholdt de alene kopier af de samme skrivelser, som Rømer havde overbragt.

Prinsens meddelelse er ikke korrekt.

Ganske vist er der mellem Christian Frederiks papirer bevareret et »Duplicat« af Frederik VI's brev af 17. januar tillige med det samme på dansk affattede resumé af fredstraktatens artikler 14, 15, 16 og 24 med påførte randbemærkninger, som Rømer havde overbragt. Af en skrivelse fra Generaladjutantstabens

¹ Jvf. de nedenfor s. 193f. og 196 anf. citater af Brocks breve til J. G. Adler og C. Holten.

² De flere gange (bl. a. s. 185 note 5 anf. lister over rejsende. Helsingør 1—31. januar.

³ Smstds.

⁴ Det iflg. på grundlag af L. F. Brocks anf. »Anmærkninger«. Hist. Tidsskr. 5 r. III, 464.

⁵ Chr. Fr.'s dagbog ⁷/₂ 1814.

Bureau til udenrigsminister Niels Rosenkrantz¹ fremgår imidlertid, at kongen har tilskrevet prins Christian Frederik et brev af 19. januar, »som sendtes med Overadjutant Brock«. Hermed kan alene hentydes til skrivelsen af nævnte dato², hvormed kongen tilstillede fætteren »den fornødne Fuldmagt, udstædt in blanco, for deri at indføre de Mænds Navne, der af Dem udnævnes som Commissairer til at besørge Udførelsen af de Bestemmelser, som angaa Norge, i den mellem Os og Sverrig oprettede Fredstraktat«. I selve fuldmagten — ligeledes dateret Hindsgavl 19. januar, underskrevet af Frederik VI og parapheret af Rosenkrantz — henvises til Kielstraktatens artikler 4, 15 og 21. Da en fuldstændig afskrift af netop disse §§ (og af § 7) — som i særlig grad vedrører de afståede lande og landsdele — er bevaret i Christian Frederiks norske arkiv, er det en nærliggende slutning, at de har været vedlagt fuldmagten³.

I så fald har Christian Frederik 7. februar — og først da — fået ordlyden af fredsslutningens norske afståelsesparagraf i hænde.

Samtid og eftertid har med særlig iver drøftet muligheden af, at Brock har været overbringer af mundtlige meddelelser fra Frederik VI, der deri skulde have tilkendegivet en mere eller mindre vidtgående tilslutning til prinsens oprørsplaner.

Til held for eftertidens historikere har Christian Frederik, endnu om natten efter sin første samtale med Brock, nedskrevet

¹ Jvf. s. 176 note 1.

² Chr. VIII's ark. Norge. Depecher og reskripter f. Fr. VI og koncepter til depecher t. ham 1813—14. Tr. Medd. f. Krigsark. IX, 155 (med datoen 19/1 1814) og Yngvar Nielsen: Aktstykker vedk. Stormagternes Mission . . . 1814, 1 rk. Videnskabselskabets Skrifter II. 1895. No. 1, 8f. (med datoen 19/1).

³ Antagelsen bestyrkes ved, at duplikatet af fuldmagten til fæstningernes overlevering til Svenskerne — som er bevaret i Generaladjutantstabens Bureau. H. P. — indeholder et eks. af fredstraktatens 4, 7, 15 og 21 art. Rimeligvis — skont det ikke direkte kan konstateres — har Brock også medbragt en mindre væsentlig skr. f. Fr. VI t. Chr. Fr., dat. Hindsgavl 18. januar — hvormed fulgte afskrift af traktatens 21. art. — i hvilken kongen modificerede sin befaling »af Gaars Dato« (c: i Fr. VI's brev t. Chr. Fr. 17/1 1814) vedr. dokumenter og kort. Tr. i Yngvar Nielsen: Anf.

et udførligt referat i sin dagbog¹. Ind mellem hverandre, undertiden med afgørende fejl, som skyldes Brocks ufuldstændige viden, indeholder prinsens meddelelser en tilsyneladende udførlig gengivelse af hans hjemmelsmands mundtlige oplysninger om Frederik VI's og hans rådgiveres vurdering af statholderens norske modstandsplaner. Med særlig glæde har Christian Frederik gengivet dronningens udtalelser under Brocks audiens. »Dronningen har forsikret Brock«, refererer prinsen, »at hendes gode ønsker vilde følge mig under alle livets tilskikkelser. Hun så vel faren, for hvilken Norges modstand kunde udsætte Danmark; hun vilde dog forblive den samme, også om de allierede magter skulde tage anledning af den til at ofre monarkiet«. »Dronningen er almindeligt elsket og agtet«, tilføjer prinsen. Christian Frederik har vanskeligt kunnet tænke sig, at hun vilde udtale sig, som hun havde gjort, om hun ikke følte sig i overensstemmelse med sin ægtefælles inderste tanker.

Iflg. Christian Frederiks dagbogsoptegnelse har også Frederik VI *inden fredsslutningen* godkendt prinsens forehavende. »*Til at begynde med*«, hedder det, »*var kongen gået ind på alle de forslag, som jeg havde stillet ham*«. Til overflod gengives de uden omsvøb: »*At jeg i værste fald skulde stille mig i spidsen for det norske folk som dets fører eller konge*«². Først efterhånden, som begivenhederne udviklede sig og under indtrykket af Bülow's og Rosenkrantz' ængstelse, voksede også Frederik VI's betænkeligheder ved fætterens planer. »Brock har bemærket«, skriver Christian Frederik, »hvorledes kongen dagligt skiftede mening og dag for dag fik mere øje for vanskelighederne ved en modstand, som disse elendige mænd (*ces misérables*) fremstillede som unyttig«. »Rosenkrantz synes at have tabt hovedet«, fortsætter Christian Frederik; »til Brock har han endda talt om de ulykkelige forhold (*de la misère*)«, i hvilke hans broder befandt sig«.

aktstykker vedk. Stormagternes Mission, 8; jvf. Medd. f. Krigsark. IX, 154, note 2.

¹ Chr. Fr.'s dagbog 7/2 1814.

² At Brock i sine kommentarer hertil er på vildspor, er en anden sag.

Da L. F. Brock forlod Hindsgavl 16. januar om natten, har han — fraregnet indholdet i Frederik VI's brev til dronningen og hendes udtalelser under samtalen med ham — været uden viden om kongens senere sindsstemninger. Som bidrag til kundskaben om Frederik VI's følelser og anskuelser i tiden nærmest efter Kielerfredens afslutning foreligger dog et par hidtil ukendte breve d. 21. og 30. januar til søsteren hertuginde Louise Augusta på Augustenborg¹. Brevene er begge nedskrevet under kongens nødtvungne ophold i Nyborg, da vejr- og isforhold umuliggjorde farten over bæltet. Navnlig det sidste og længste var en formelig redegørelse, om man vil et forsvarsskrift, for hans hele politik i de sidste afgørende to krigsår. Om fredsslutningen og om Norges afståelse indeholder begge brevene nogle bemærkelsesværdige udtalelser.

Først i brevet af 21. januar:

»Tusind tak for Dine Breve af 16. og 17., der var mig meget behagelige og trøstelige. Gud skee Lov, at alle maae føle, at vor Skiæbne var uheldig, men uforskyldt.

En stor Lykke, at Hertugdømmene ere bleven af med disse ubudne Gjæster. Enten vil dette gjøre, dette frembringe, at alle 3 Riger snart blive forenede, eller[s] bliver vor Stilling engang endnu vær[r]e, end den er. Det er besynderligt, som alle smigre Cronprindsen. De sidste Taler i Paris er det ligeledes, og den Tone, der hersker i alt, er saa heelt anderledes, end man skulde have kundet vente det for flere Aar siden. Men Vinden er ogsaa saa forandret, at man ikke kjender den igjen; thi hvo havde kundet ventet, at en Mand som Pontecorvo med faae Hielpe Midler havde faaet alle Monarker til at danse efter hans Piibe. Den, der har gjort os alle ulykkelig, er den infame Allexander. . . .«

Og som efterskrift:

». . . Jeg glemte at besvare dit Spørgsmaal, om vi fik Neutralitet. Dette er en Umuelighed, thi om man endog kunde erholde samme,

¹ Fr. VI's arkiv. Brevveksling med hertuginde Louise Augusta. Af førstnævnte brev har hertuginde dog gengivet efterskriften i et brev til E. P. Tscherning ^{26/1} 1814, som er tr. Hans Schulz: Briefwechsel des Herzogs Friedrich Christian zu Augustenborg . . . mit König Friedrich VI (1908), 430.

blev man aldeles udelukket ved hver Underhandling, hvilket man ikke bør være i min Stilling.

Vi maae stille 10.000 Mand. Derfor betaler Engelland 400.000 £ St. aarlig og Sverrig til Udrustningen 1.000.000 Svensk Banco i 7 Termin[er], 400.000 strax og 100.000 maanedlig, indtil Summen er betalt. Vi har altsaa Kriig med Frankrig. De maa desuden overtage sig Statsgiælden, forsaavidt Norges Deel angaaer. Lev vel, jeg kysser Dine Hænder. Din tro

F.«

Dernæst hedder det i brevet af 30. januar:

». . . [Norges afståelse] blev nu en uomgjængelig Fornødenhed; thi med 16.000 Mand kunde jeg let have kastet, hvad der stod i Hertugdømmet Slesvig; men 69.000 Mand foruden Reserve vare alt der. Urimeligt vilde det da være ei at iile med Freden, som dog havde blevet værre, naar Foraaret var kommet, og Engelland havde angrebet Öerne. Hertil kommer, at 7 Aars Krig for Danmark, som skal leve af Handel og Skiibs fart . . . Norge kunde ikke mere udholde at fødes af Haanden, deels for Penge Mangel, deels fordi at Skiibe mangle; thi den $\frac{1}{3}$ Deel tabes hvert Aar af Provisionen og Kornskibe, som anvendes for at forsyne Norge i Krigstiid. Man kan sige, det er ikke behageligt at give Tropper for at hjælpe sine nye Venner; men deels er det fornødent for ikke at være udelukket engang, naar Fred sluttes, for at faae sine Fingre med, deels er det en Fordeel for Stats Indtægterne, og endelig giver det øvede Tropper. Men jeg veed, Du har altid haft meget imod sligt. Du finder, Tropper skal blot bruges for Landets Forsvar; men man bør bruge Tropper, hvor Statsklogskab [byder det], thi Politikken er just ikke altiid efter de Principper i det daglige Liv.

.

Jeg frygter, Du kjedes over min lange Snak; men til Dig maa jeg sige Alt. Din Dom er mig for vigtig for ei at tale reent ud til Dig, om vi endog var ikke altiid enige i Meninger; ellers ere vi det vist, min beste ejegode Veninde. Jeg ligger her endnu, og Gud veed, naar jeg kommer over; paa mig ligger det ikke, men paa vor Herre, som er mig lidt paa Halsen; man muss bessere Zeiten hoffen.

At de Norske skulde modsætte sig, det er mueligt; for mig vilde det ikke være got; thi da havde vi vist mange Uleiligheder deraf. Desuden maae Du troe, at de Svenske have altiid havt et stort Partie i Norge, og de Persohner, man ei skulde troe det om, ere hemmelig svenske.

Men jeg maa slutte, da dette skal gaae med en Extra Post, i Haab at det kommer desto snare[re] til sin Bestemmelse.

Hils meget Caroline, Christian og Fritz.

Evig Din Ven og Broder
Frederik.«

Endnu i det første af brevene fantaserer Frederik VI om storpolitiske omvæltninger, der vilde kunne forene Nordens tre kongeriger under hans scepter; i det sidste er han mere resigneret og forudser uden større affekt de vanskeligheder, for hvilke virkeliggørelsen af Christian Frederiks modstandsplaner kunde udsætte Danmark. At fætterten vilde sætte dem i værk, betragtede han åbenbart som så nogenlunde givet.

Tilbage er stadig det ovenfor fremhævede spørgsmål, om Frederik VI har benyttet Brock som overbringer af *direkte, mundtlige meddelelser*. Sikkert er det, at det i hofkredse, som stod Christian Frederik nær, har været opfattelsen, at han medbragte »de vigtigste og tilforladeligste Nyheder¹. Sine egne tanker, skriver den lille prins Frederiks (VII) gouvernør, marinekaptajn J. F. Bardenfleth til Christian Frederik², vil han hellere betro til Brock »end til et Papir, som saa let kan komme i Fiendes Haand. Han vil kunne sige Deres Højhed, hvorledes jeg har tænkt, følt og handlet«.

Mere afgørende er Brocks egne vidnesbyrd.

Mange år senere, i tiden omkring Christian VIII's tronbestigelse, i 1839/40 har prinsen (kongen) af en eller anden grund beskæftiget sig med sine gamle papirer fra tiden i Norge og ikke kunnet genfinde to kopibøger, i hvilke Brock siden Christian Frederiks ankomst til landet og indtil efter Kielerfreden havde indført afskrifter, i den ene af prinsens skrivelser til Frederik VI, i den anden af kongens breve til statholderen. Åbenbart ængstelig ved tanken om, hvad der kunde være blevet af dem, har han

¹ Brev f. lederen af Chr. Fr.'s hofholdning i København kæmner W. Harbou t. Chr. Fr. ³⁰/₁ 1814.

² Brev ²²/₁ 1814.

først gennem *I. G. Adler*, Brocks nære ven og efterfølger som prinsens sekretær i Norge, senere Christian VIII's geheimekabinetssekretær, søgt oplysning hos Brock om deres skæbne. Da dennes meddelelser tydeligt nok ikke har beroliget ham, har han derefter, nu som konge, ladet en anden af sine tidligere norske medarbejdere, etatsråd *Carl Holten*, i 1813/14 chef for statholderskabets kontorer, fra 1839 geheimekabinetsarkivar, officielt afkræve Brock en nærmere forklaring.

I sine to svar, i et brev til Adler 6. sept. 1839¹ og i et nyt til Holten, kun bevaret i en udateret koncept², men skrevet kort efter Christian VIII's tronbestigelse, antagelig i 1841, har Brock derefter fortalt følgende om de to kopibøger:

Begge bindene — skriver han — var i kvart, indbundet i simple papbind, påklæbet med rødt papir »uden al Forgyltning og Stads«. Engang efter sin hjemkomst fra Danmark og rejsen til Trondhjem, forklarer han videre, i februar eller marts 1814, »i hvert Fald forinden Forsamlingen paa Eidsvold«, har han overgivet både kopibøgerne, Frederik VI's originale skrivelser og prinsens koncepter til Christian Frederik³. Forklaringen — at der efter regentskabets begyndelse blev anlagt nye kopibøger — forudsætter Brock bekendt for både prinsen, Adler og Holten. Derefter fortsætter han: »Da Sagen i Norge tog en betænkelig Vending«, og prinsen i hvert fald vilde sikre bevaringen af dem, blev både bøger og breve pakket i en kasse og med Brocks tidligere tjener og senere lakaj hos prinsen, Søren Jensen Borup sendt over land til Bergen. Efter afslutningen af konventionen i Moss, da hjemrejsen til Danmark var en besluttet sag, blev Borup tilbagekaldt og bragte også bøger og papirer i god behold til Ladegaardsøen, hvorefter kassen uåbnet blev taget med ombord på skibene, som førte prinsen tilbage til Danmark. »Jeg veed med Vished«, tilføjer Brock, »at den saaledes er ankommet med

¹ J. G. Adlers ark.

² L. F. Brocks ark. Af koncepten fremgår, at Holtens henvendelse har været dat. »19 d. m.«

³ Iflg. brevet til Holten skete det i Chr. Fr.'s arbejdsværelse (i »Palæet») i Christiania.

Prindsens øvrige Sager til Kjøbenhavn, thi i selv samme Casse havde jeg forsejlet og forsynet med min Adresse nogle Dokumenter hørende til den norske Historie«, hvoraf han senere havde meddelt I. G. Adler enkelte stykker »og endnu har alle øvrige i Behold«. »Lang Tid derefter, vel endog meer end eet Aar«, oplyser Brock, har Christian Frederik spurgt efter bøgerne, som han ikke kunde genfinde. »Dette forundrede mig storligen«, bemærker Brock, og han havde også straks spurgt, om heller ikke brevene og koncepterne var tilstede. »De findes vel«, skal prinsen have svaret.

Sikkert er det, at ingen af de to kopibøger nu er bevaret i Christian VIII's efterladte arkiv. Da både Frederik VI's originale breve og også Christian Frederiks koncepter er i behold, synes tabet dog ikke svært at forvinde.

Spørgsmålet om de to kopibøger har i sig selv interesse som bidrag til bedømmelsen af den større eller mindre fuldstændighed, i hvilken Christian Frederiks norske papirer er bevaret. Når det her er fremdraget, har det dog den særlige forklaring, at Adlers og Holtens forespørgsler har givet *Brock anledning til i sine svar at fremsætte oplysninger om de mundtlige meddelelser fra Frederik VI, som han ved sin ankomst til Trondhjem 7. februar havde overbragt Christian Frederik.*

I brevet til I. G. Adler skriver han herom:

«. . . men mig var Sagen mistænkelig og især ubehagelig, fordi der blandt Brevene [fra Frederik VI] fandtes eet, egentlig kuns en Seddel, skreven i Ciffer, bragt af Fru Kaas [Kirstine Clauson, i andet ægteskab g. m. Kancellipræsident F. J. Kaas] og adresseeret til Fru Tulstrup [g. m. Christian Frederiks gode ven, i 1814 stabskirurg og professor i Christiania M. A. Thulstrup], *hvilken lille Seddel indeholdt det Kongens Sindelag, han havde udtalt til mig, og [som] var det eneste skriftlige Beviis for Sandheden af, hvad jeg ved min mundtlige Forhandling med Kongen, Norge og Prindsens Stilling vedkommende, havde underrettet Prindsen om.* Vel kunde jeg have havt et anden Beviis herom, hvis jeg vilde have handlet uredeligt; thi i *en Haandskrivelse af Kongen selv, som jeg den 28. Jan. 1814 modtog i Kjøbenhavn [ɔ: brevet til dronningen]*, hvor jeg, afreist fra Hinsgavl den 17—18 [ɔ: 16—17, se ovenfor] havde Ordre at opholde mig, indtil jeg modtog nærmere Ordre, *indeholdt*

en ligedan Tilstaaelse om Naturen, Hensigten og de Bestemmelser, Kongen havde givet mig i Henseende til det medbragte Forslag. Men Brevet indeholdt udtrykkeligen, at jeg skulde aflevere det samme i Kjøbenhavn, og jeg gjorde det uden at tage Copie deraf. Og jeg har heelt vel bemærket efter de Forsikringer, jeg efter Opfordring har givet Gøssel (oberstløjtnant F. L. C. Gøssel) om i hver Henseende at have afleveret mine Vaaben, har sadt Bylow i Stilling til at turde behandle mig, som han vilde . . .¹.

I brevet til Holten udtaler Brock sig endnu udførligere:

«. . . fremdeles erindrer jeg dunkelt, at Hans Høihed i Kbhn. talte til mig . . . især om en Depeche, der saae ud som en Seddel og var medgivet Frue Kaas med Adresse til Frue Tulstrup og dog skrevet i Gen. Stabens Bureaus Chiffre, som sædvanlig ved Chiffrebrevne uden Underskrift, men indeholdende Kong Fr. 6tes Tilsagn om², »at hvad Allerhøistsamme end maatte finde sig nødtvungen til at foretage mod Prinds Regenten, vilde han dog stedse forblive hans Ven«. . . »Denne Seddel« — bemærker Brock senere i brevet — »er det eneste skriftlige Document, som jeg troer Prindsen har fra Fr. 6te om hans Indvilligelse i, hvad Prindsen foretog i Norge, og som hovedsageligen beroede paa de Meddelelser mig mundtligten vare overdragne at overbringe Prindsen . . .«³.

Brock omtaler derefter prinsens »julebrev« til kongen⁴ og hans rejse til hovedkvarteret på Hindsgavl.

«. . . I Slutningen af denne Depeche«, hedder det, »tilføjede Hs. Høihed med egen Haand, og denne Depeche maa findes i Gen. Stabens Bureau, hvorlunde Overbringeren heraf, Major Brock, som han vidste at have Hs. Majestæts Tillid, tillige besad hans (Prindsens) Tiltroe i saadan Maade, at Hs. Majestæt kunde meddele ham, hvad Allerhøistsamme vilde at skulle komme til hans (Prindsens) Kundskab . . .«⁵.

¹ Sidstnævnte passus er udtryk for Brocks bitterhed mod generalmajor Frantz Bülow, af hvem han folte sig dårligt behandlet.

² Det flg. fremhævet i brevet.

³ Sidstnævnte passus er som bekendt helt uoverensstemmende med de virkelige forhold og beror på Brocks erindringsforskydning, at Chr. Fr. først under stormandsmodet på Eidsvold d. 16. februar skulde have truffet beslutningen om sit »oprør«.

⁴ ɔ: Skrivelsen ²⁵/₁₂ 1813., tr. Medd. f. Krigsark. IX, 137 ff.

⁵ Den originale skrivelse bekræfter dette Brocks udsagn.

Brock fortæller derefter om rejsen til Danmark og om hans ankomst til Hindsgavl »Natten til 5te Januarii«.

Og fortsætter:

«. . . Her forblev jeg, indtil Freden var afsluttet, og havde i den Tid flere Gange Audientz hos Hs. Maj. Kongen i Anledning af den fra Hs. Høihed Statholderen medbragte Forestilling. *Hs. Maiestæt, som stedse har havt Kjærlighed for den arvede Throne og det Folk, han beherskede, og vistnok indseende det Tab, det vilde være for den danske Stat og hans Efterfølger paa Thronen, naar Norge skulde skilles fra Danmark, lyttede stedse til Forslaget [underforstået: om at Christian Frederik skulde rejse modstand mod afstaaelsen af Trondhjems stift]; kun var han uvis om Maaden, hvorpaa det kunde udføres, yttrede, da jeg bragte i Erindring »Selskabet for Norges Vel«, sin Mistanke om sammes Hensigt i sin første Opstaaen, men sagde mig engang reent ud: Nu har jeg givet ham hele landet, nu faaer han see, hvad han kan gjøre med det . . .»¹.*

Brock indskyder her som forklaring: »Denne Ytring har jeg først forstaaet, da jeg senere, og tilsidst af Wergelands og Munch-Ræhders Historie om Norge², seer, at der først har været forlangt af de allierede Magter at aftræde til Sverrig Trondhiems Stift og Nordlandene«.

Videre skriver Brock:

«. . . *Gen. Bülow hældede i Begyndelsen til Kongens Mening og talte til mig i denne Aand og om Maaden, paa hvilken det kunde udføres, men Statsminister Rosenkrantz talte stedse imod den Plan eller Tanke, at Prinds Christian skulde holde sig i Norge. I Hjertet troer ieg ogsaa, [at] Gen. Bülow var derimod, meest vistnok for at faae Fred, og Kongen blev ogsaa omsider stemt for samme Ønske . . .«.*

¹ Iflg. L. F. Brocks: Anmærkninger til Jacob Aalls Erindringer. Hist. Tidsskr. 5 r. III, 463 var denne ytring »den sidste Besked paa mit Ærinde, jeg der fik af Kongen«. Som det vil ses, svarer udtalelsen ikke til indholdet i det her gengivne brev.

² Brock hentyder temmelig sikkert til en bemærkning i Henrik Wergelands Norges Konstitutions Historie, 1. hefte (1841), s. 50. Ved »Munch-Ræhders Historie om Norge« tænker man nærmest på Munch-Ræhder: Den norske Statsforfatnings Historie og Væsen, som også udkom i 1841. Nogen oplysning om de mislykkede forhandlinger om at begrænse afståelsen til Trondhjems stift synes dette arbejde dog ikke at indeholde.

Brock fortæller derefter om sin vanskelige rejse til København og om sin ankomst til hovedstaden:

». . . Her modtog jeg 28. Januarij istædetfor Depeche en allern. Haandskrift fra Hs. Maj., hvori Allerhøistsamme tillader mig at rejse, men lægger mig paa Hjertet at betænke, hvorlunde hvad vi i Norge foretog, mulig kunde falde tilbage paa Danmark, som havde fordring paa vor Taknemmelighed, og befalede mig at aflevere delle Brev enten til Oberstlieuten. Romer eller til Hendes Maj. Dronningen, hvilken Befaling jeg ogsaa udførte, uden at tage nogen Copie af samme, ved en Audientz hos Hds. Maj. og afreiste samme Dag til Norge uden nogen Depecher . . .¹.

Vurderingen af Brocks to breve volder mange vanskeligheder.

Først og fremmest må tages i betragtning, at de skyldes en ca. 65årig blind mand, der siden 1831 måtte benytte sine børn eller andre som forelæsere og nedskrivere af sine diktater. Alle legemlige skrøbeligheder til trods bevarede han dog sin fulde åndskraft og uafhængighed, nærede uskrømtet sympati og også beundring for Christian Frederik, men var ingensinde nogen ukritisk lovpriser af hans gerninger og har ligeledes som medlem 1836—44 af Viborg stænderforsamling forfægtet sine standpunkter uden skelen til egne interesser eller fyrstegunst. Også efter at have forladt Norge bevarede han interessen for landet og dets folk, har bestandig tumlet med erindringerne om sin virksomhed i Christian Frederiks tjeneste og i skrifter og breve givet vigtige bidrag til oplysning om prinsens og hans egen andel i Norges skæbne. Selv om de her fremdragne skrivelser er nedskrevet mere end 25 år efter de omhandlede begivenheder, indeholder fejl og misforståelser og også er mærket af memoireforfatteres sædvanlige trang til at bringe sammenhæng i erindringernes stykkevis og brogede overleveringer, har de alligevel deres historiske betydning. Ved vurderingen af denne bør man tillige have i stadig minde, at begge breve — og navnlig skrivelseren til Holten — var bestemt for Christian Frederik og dermed

¹ Da Brock bl. a. overbragte Chr. Fr. et duplicat af Fr. VI's brev af 17/1 med bilag foruden blanco-fuldmagten til de norske fæstningers overlevering til Svenskerne, er bemærkningen ikke korrekt.

for den eneste mand, der — såvidt hans hukommelse rakte — var i stand til at bedømme rigtigheden af de fremsatte meddelelser. Så meget mere, som han i sit væрге havde alle papirerne fra hans ophold i Norge, ved hvis hjælp han vilde være i stand til at genopfriske sine erindringer.

Ud derover er vel især anledning til at fremhæve følgende betragtninger:

1. Referatet, i brevet til Holten, af Brocks samtaler med Frederik VI i hovedkvarteret på Hindsgavl bærer så afgjort sandhedens præg og bekræftes i næsten alle enkeltheder af Christian Frederiks dagbogsoptegnelse 7. februar. Navnlig fremgår det af begge sæt beretninger, skønt nedskrevet med 25 års mellemrum, at kongen oprindelig havde været fuldstændig vundet for sin statholders dristige »oprørsplan« og først under indtrykket af Rosenkrantz' indvendinger blev betænkelig ved dens konsekvenser.

2. Som bevis for, at Frederik VI *desuagtet* har medgivet Brock den mundtlige besked til Christian Frederik, der var ensbetydende med en godkendelse af prinsens forehavende, henviser Brock — i begge skrivelser — til et brev fra kongen, som fru Kaas 19. marts har overbragt prinsen¹, og hvis indhold skulde svare til meddelelsen, han selv havde haft med. Iflg. Brocks vidnesbyrd i skrivelsen til Holten har kongen i »fru Kaas' brev« givet Christian Frederik tilsagn om, »at hvad Allerhøistsamme end maatte finde sig nødtvungen til at foretage mod Prinds Regenten, vilde han dog stedse forblive hans Ven«.

Med kendskab til dette citat er det ikke vanskeligt at finde frem til selve brevet, som den dag i dag er bevaret mellem Frederik VI's andre mere private breve til fætteren². I god overensstemmelse med Brocks beskrivelse er det lille brev, i oktavformat, affattet helt i ciffer — men dechiffreret i Norge — uden datering, overskrift og underskrift. Både helt og delvis

¹ Iflg. Chr. Fr.'s dagbog.

² Tilmed er en kopi — som Brock formoder det — indført i den Højstkommanderendes »hemmelige« kopibog som nr. 77 med datoen $\frac{7}{3}$ 1814.

har det tidligere været offentliggjort¹. I det følgende gengives det alene på grund af dets kildemæssige betydning for vurderingen af Brocks mundtlige meddelelse til Christian Frederik:

»Jeg har modtaget Deres Proclamationer [o: af 17. februar]; vær forvisset om mit Venskab, og at jeg aldrig skal svigte Dig. Betænk, at det defencive er en farlig Stilling for Norge. Englands Venskab er Du ey sikker på, og hvorledes kan Norge da sikkres for Sult.

Hvad Du har paalagt mig betreffende Din Søn og Dit Huus skal følges nøyagtig. Jeg skal staae Din Søn i Faders Sted.

Mine Handlinger vil Du kanskee finde ey at være overensstemmende med, hvad jeg har lovet Dig, men mit Hjerte er uforanderligt, og Følgerne af mine Handlinger skal svare til mit Hjertes Følelser«.

3. Som en indirekte bekræftelse af, at Brock har overbragt Christian Frederik en mundtlig besked fra Frederik VI, der gav statholderen underretning om kongens sympati for hans oprørsplaner, kan anføres endnu en bemærkning i hans skrivelse til Holten:²

». . . Længere hen [o: senere end samværet i Trondhjem], dog endnu i Februarii, som jeg troer, ankom til Norge Capt. Falsen, der paa Bæltet havde deelt mit Uheld [i virkeligheden en fejlhuskning for kaptajn Haffner³] og bragte til Statholderen en Depeche af et Indhold aldeles modsat den Mening, Hs. Maj. havde yttret til mig, og i hvilken Hs. Højhed blev befalet saa snart muligt at overgive Norge til de svenske Autoriteter og forlade Landet; men Prindsen var dengang gaet forvidt i den anden Retning til at kunne opfylde denne Befaling, og der var saaledes ingen Grund til Anke fra Kongens Side, eller til Frygt fra Prindsens, over at være gaet for vidt . . . «.

Brocks bemærkning genspejler, i hvor høj grad han har følt sig desorienteret ved modsigelserne i Frederik VI's tilkendegivelser over for Christian Frederik. Nogen forståelse for, at

¹ Bl. a. i Medd. f. Krigsark. IX, 172.

² Med det flg. jvf. s. 229f.

³ Smsts.

der har været forskel på kongens officielle og private meddelelser til fætteren, har han åbenbart ikke haft. Endsige for, at han selv har været en brik i et politisk spil, som blev den nødvendige følge af modsætningen mellem Danmarks officielle politik og Frederik VI's personlige følelser.

4. Mod rigtigheden af Brocks oplysninger om meddelelsen, han overbragte Christian Frederik, kan alene anføres den tilsyneladende mærkelige omstændighed, at prinsens dagbog ikke med et eneste ord bekræfter, at hans udsending har medbragt kongens udtrykkelige mundtlige godkendelse af hans planer. Lige så uforklarlig er dog også prinsens tavshed om Frederik VI's betydningsfulde udtalelser i brevet, som fru Kaas, eller fru Thulstrup, vitterlig nok har overleveret ham: »Elle apporta beaucoup de lettres, bien chères, bien intéressantes pour moi; mes soeurs, mon frère, mes cousins et cousines me temoignèrent leurs participation sincère, m'assureront de leur amitié et qu'ils auraient des soins paternels pour mon fils. *Officiellement je n'ai pas eu le mot du Roi*¹.

I det ene som i det andet tilfælde har Christian Frederik vist en så vidtdreven diskretion, at han ikke engang i sin private dagbog har anført udtalelser, som kunde være politisk kompromitterende for Frederik VI, om de blev bekendt. Også for vurderingen af dagbogen som historisk kilde har konstateringen betydning².

5. Ved gengivelsen af dronningens mundtlige hilsen har prinsen ikke næret nogen betænkelighed. Som det fremgår af de ovenfor gengivne uddrag af Brocks skrivelser til I. G. Adler og Holten, indeholder de to forskellige referater af Frederik VI's brev til dronningen.

Iflg. brevet til Adler:

». . . indeholdt [det] en ligedan Tilstaaelse [som i det af fru Kaas overbragte brev] om Naturen, Hensigten og de Bestemmelser, Kongen havde givet mig i Henseende til det [fra Christian Frederik] medbragte forslag . . .«.

¹ Chr. Fr.'s dagbog 1^o/₃ 1814.

² Jvf. Sverre Steen: Det frie Norge. 1814, 93.

I brevet til Holten meddeles derimod, at:

»... Allerhøistsamme [o: Frederik VI] tillader mig at rejse, men lægger mig paa Hjertet at betænke, hvorlunde hvad vi i Norge foretog mulig kunde falde tilbage paa Danmark, som havde Fordring paa vor Taknemmelighed . . . «.

Om nogen tilbagekaldelse af Brocks mundtlige instruktion har der således ikke været tale, derimod nok om en påmindelse om *også* at tage hensyn til Danmarks interesser.

I Christian Frederiks dagbogsoptegnelse 7. februar findes der ingensomhelst hentydning til dette brev. Efter behag kan man gætte på, om det skyldes Brocks tavshedslofte — som ikke gjaldt dronningens mundtlige hilsen — eller er et gentaget vidnesbyrd om Christian Frederiks konsekvent gennemførte beslutning ikke at betro papiret selv den ringeste oplysning om kongens »private« tilkendegivelser.

Hvorom alling er, efterlader alle indtil nu fremdragne oplysninger om Brocks sendelse et stærkt indtryk af Frederik VI's sympati med Christian Frederiks oprør mod Kielexertraktaten. Heller ikke efterlader de nogen tvivl om, at Norges statholder har været vidende om kongens standpunkt og derfor også har kunnet tage del i betragtning ved fastlæggelsen af sin politik. Hvor megen indflydelse denne viden har øvet — og hvorlænge Frederik VI fastholdt sin anskuelse — er andre spørgsmål, hvis undersøgelse ligger uden for denne afhandlings opgave. Givet er det, at kundskaben om Frederik VI's tilslutning må have været afgørende for Christian Frederiks overbevisning om at kunne regne med Danmarks mere eller mindre vidtgående støtte. Både for ham selv personlig og for Norges sag, i særlig grad dets kornforsyning, skulde den blive til fordel.

III

Kun med bistand af Christian Frederiks optegnelser og brevsamlinger kan man besvare spørgsmålet, hvornår og ved hvem prinsen *har fået et fuldstændigt eksemplar af fredstraktaten i hænde.*

Af major Brocks meddelelser får man et levende indtryk af

modsatningerne i hovedkvarteret på Hindsgavl: mellem på den ene side kong Frederik VI og på den anden hans nærmeste rådgiver udenrigsministeren Niels Rosenkrantz, delvis støttet af chefen for generaladjutantstaben, generalmajor Frantz Bülow. Iflg. Brocks udsagn har meningsforskellen blandt andet givet sig udtryk i valget af de to udsendinge til Christian Frederik, af oberstløjtnant Rømer som overbringer af den *officielle* efterretning om freden, og af Brock, hvem kongens *fortrolige* budskab blev betroet. Alene vejrgudernes luner var bestemmende for, at de nåede frem til så forskellig tid.

Lige så ejendommeligt er det, at også Niels Rosenkrantz i de samme dage har foranlediget en særlig sending.

Som mellemmand benyttede han Christian Frederiks nære ven og tillidsmand, den tidligere finansminister og stadig medlem af Geheimestatsrådet *Ernst Schimmelmänn*. Da denne — under Rosenkrantz' fraværelse sammen med kongen på Hindsgavl og i Middelfart — varetog Udenrigsdepartementets forretninger i København, var det tilsyneladende den naturligste sag af verden, at Rosenkrantz benyttede ham som hjælper. Også henvendelsen til ham — et kortfattet brev af 19. januar¹ — synes ligetil. Uden kommentarer af nogen art sendte han kollegaen en dansk oversættelse af den fuldstændige Kieltraktat, underrettede ham om kongens vilje, at den uden ophold og under Udenrigsdepartementets tilsyn skulde trykkes, og pålagde ham at sørge for, at et passende antal eksemplarer med kurer blev afsendt til Christian Frederik i Norge.

Først ved nærmere eftertanke — og med kendskab til, hvorledes Schimmelmänn røgtede opgaven — bliver det sandsynligt, at *Niels Rosenkrantz har spillet sine egne kort og foranlediget afsendelsen af et budskab til Christian Frederik, der måtte virke som en svækkelse af Brocks mission.*

¹ Afskr. vedl. Schimmelmännns nedenfor omtalte på dansk affattede skr. t. Chr. Fr. 1/2 1814. Chr. VIII's ark. Norge. Breve fra Ernst Schimmelmänn. Vedr. de forudgående forhandlinger i hovedkvarteret om traktatens oversættelse, trykning og forsendelse til Norge se brev f. Niels Rosenkrantz t. Fr. VI 19/1 1814. Medd. f. Krigsark. IX, 36f.

Af Schimmelmans nedenfor gengivne skrivelse til Christian Frederik fremgår det, at han først »i Forgaars«, d: 30. januar har fået Rosenkrantz' anmodning i hænde. Da Rømer var sluppet over til Korsør allerede 17. januar, og Brock og Falsen d. 17.—19. drev om i Storebælt (med ophold på Langeland) og derefter fra d. 19. om aftenen og indtil engang d. 21. sad fast på Sprogø, kan ingen af disse tre have overbragt Rosenkrantz' brev. Af Danske Kancellis navnefortegnelse over ind- og udpasserede rejsende i Korsør i januar måned 1814 fremgår imidlertid, at der i tiden mellem 19. og 30. januar — bortset fra de nævnte tre danske officerer — kun er tre svenske herrer, som 29. januar er ankommet til Korsør på rejse fra Middelfart eller Kiel til [København og] Sverige: baron Adlercreutz og oberstløjtnant Stiernkrantz som kurerer og oberstløjtnant Essen, med pas 20, 22. og 18. januar af henholdsvis Rosenkrantz, den svenske udenrigsminister Engeström og Rosenkrantz. Så vigtigt har Rosenkrantz anset sit brev til Schimmelman, at han ikke har forventet kongens og sin egen tilbagerejse fra Hindsgavl til København — som han i brevet til Schimmelman bebudede skulde finde sted dagen efter dets affattelse, d: 20. januar — men har betroet det til en af de svenske herrer. Ved tilrettelæggelsen af Rømers postsending viste udenrigsministeren ingen interesse for at give Norges statholder udtømmende underretning om fredstraktatens norske bestemmelser. Til gengæld synes det at fremgå af brevet til Schimmelman, at han ved nærmere eftertanke har forstået, at forsinkelsen snarest måtte lette Christian Frederik spillet. Som ovenfor nævnt er Rosenkrantz' skrivelse til Schimmelman dateret 19. januar. Samme dag har generalmajor Frantz Bülow sendt depecher og rejseordre til Brock¹. Også denne sending må være overbragt af de svenske rejsende. Åbenbart har Rosenkrantz ikke næret noget ønske om at benytte Brock som budbringer, men foretrukket en særlig kurer.

Uvilkårligt gør man sig sine formodninger.

Også Ernst Schimmelman har haft hastværk. Allerede 1. februar underskriver han følgende brev til Christian Frederik:

¹ Se den s. 185 note 3 anf. skr.

»Geheime-Statsminister Rosencrantz har tilsendt mig hoslagte Oversættelse af den med Sverrig sluttede Fredstractat og ifølge Hans Majestæts Allerhøieste Befaling paalagt mig uden Ophold at lade trykke et vist Antal Exemplarer og at sende dem pr. Coureer igiennem Sverrig til Christiania for snarest at bringe Tractaten til Deres Høyheds og Normændenes Kundskab.

Da denne Ordre var dateret Middelfart d. 19. Januar og paa Grund af Beltets standsede Passage først har kunnet komme mig til Hænde i Forgaars, da Tractatens Trykning her vilde medtage 5 à 6 Dage¹, og da det i alle Henseender maa være magtpaaliggende snarest at skaffe den til Norge, saa har jeg holdt det for Pligt underdanigst uden Tidsspilde foreløbigen at tilstille Deres Høyhed en skreven Copie.

Deres Høyhed vil naadigst bemærke, at Tractatens Udvexling skal skee i Kjøbenhavn, efter at Ratificationen er kommen hertil fra Stockholm. Geheimstatsminister Rosencrantzes ovenanførte Yttringer gjøre imidlertid Bekjendtgjørelsen i Norge ikke afhængig af Ratificationen, og Hans Majestæts og bemeldte Ministers Tilbagekomst fra Fyen hertil er paa Grund af Beltets Tilstand ubestemt. Det synes derfor at svare til Hans Majestæts Hensigt, at Tractatens Publication ikke opsættes indtil dens Udvexling. Jeg skal ikke desmindre underdanigst oversende Deres Høyhed et Antal trykte Exemplarer, saasart jeg er sat i Stand dertil.

Kjøbenhavn den 1^{te} Februari 1814
E. H. Schimmelmänn.«

Skrivelsen er efter al sandsynlighed affattet i Udenrigsdepartementet — efter Schimmelmänn's anvisning som en almindelig embedsskrivelse — og i færdig stand blevet forelagt ham til underskrift. Dens ydre form er også vidtforskellig fra hans sædvanlige breve til Christian Frederik. Først og fremmest er den skrevet på dansk — ellers skriver han altid fransk til prinsen — med skriverhånd og uden fjerneste hilsen. Ved, ganske unødvendigt, at vedlægge en afskrift af Rosenkrantz' henvendelse til ham, har han yderligere understreget, at skrivelsen skyldes et direkte pålæg.

¹ Den flg. passus indeholder den officielle bekræftelse på, at hverken Romer eller Brock har medbragt noget fuldstændigt eksemplar af fredstractaten.

Intet under, at Ernst Schimmelmann *samtidig og ligeledes med datoen 1. februar* har fundet det påkrævet at sende Christian Frederik et egenhændigt personligt brev¹. I betragtning af deres nære venskab og fortrolige forhold havde det også virket mere end besynderligt, om han ikke havde medgivet postsendingen — den første efter Kielerfredens afslutning, der afgik i hans navn — en skildring af hans tanker og følelser ved statens og fædrelandets ulykke.

Alligevel er indholdet så påfaldende, at det vækker opmærksomhed.

Om ellers hos nogen inden for regeringskredsen var Christian Frederik — ud fra de foregående måneders åbenhjertige meningsudveksling — berettiget til at nære sikker forventning om Schimmelmanns godkendelse og tilslutning til hans modstandsplaner. Da afgørelsen var faldet i Norge 16. februar, var han da også en af de første, der opmuntrede prinsen til at fortsætte ad den bane, han var slået ind på². Lad endda være, at også Ernst Schimmelmann har været så lammet af slaget, da han modtog de første efterretninger om afgørelsen i Kiel, at han i sin fortvivelse har betragtet opgaven som håbløs. Alligevel må hans lange brev til statholderen vække forundring. Nærmestliggende er forklaringen, at han under påvirkning af Rosenkrantz, uden kendskab til Frederik VI's sindsstemninger og som udenrigsministerens særlige repræsentant i København har følt sig forpligtet til at optræde som talsmand for statens officielle politik.

Sikkert er det, at han — med Romer eller Brock³ — har modtaget skrivelser fra udenrigsministeren, der måtte virke som direkte opfordringer til at give udtryk for udenrigsministerens anskuelser.

Brevene, dateret Middelfart 15. og 16. januar 1814⁴ gengives i det følgende i deres franske ordlyd:

¹ Findes også mellem Sch.'s andre breve t. Chr. Fr. i Chr. VIII's ark. Norge.

² Brev f. Ernst Schimmelmann t. Chr. Fr. 8/3 1814. Smstds.

³ Muligvis i »det 3 Segls Brev«, denne omtaler. Se s. 185.

⁴ Schimmelmanns papirer pk. 16 og 17.

Middelfart 15. januar 1814.

» . . . Si l'on met devant le public à quoi montent les dépenses qui ont été faites par le Danemarck pour empêcher les Norvégiens de mourir de faim, et combien peu il a été remboursé, — il jugeroit des efforts qui ont été faits pour sauver ce Royaume. Il ne sera pas moins facile de prouver, que les Provinces Danoises sont hors d'état, surtout depuis l'occupation des duchés par l'ennemi, de fournir à la Norvège les subsistances d'ici à la récolte prochaine, comme la Norvège sans commerce est hors d'état de rembourser ce qu'elle a reçu.

Si l'on trouve que la Monarchie reduite aux Isles peut exister au de la du printems prochain et fournir aux besoins de la Norvège, avec qui toute communication sera, ou est déjà, interrompue par les rigueurs de l'hiver, il seroit sans doute facile de prouver, que la resistance à toute extrémité seroit préférable.

Pour avoir une opinion, il faut considerer l'état actuel dans le quel nous nous trouvons et ne point porter les regards en arrière, sur les causes qui nous ont mis en état de guerre avec la moitié de l'Europe qui nous environne et coupés du seul allié auquel le Roi s'étoit attaché. Il faut considerer qu'un Etat, qui, en pleine paix et en possession d'énormes et extraordinaires avantages de commerce et de navigation, qui faisoient la base de sa prospérité, n'avoit point pu porter ses recettes au niveau de ses dépenses, et qui près de sept ans les a tous perdus, n'a plus les moyens de faire resistance, quand il se trouve reduit au tiers et au quart de sa surface.

On peut vouloir sa dissolution entière, on peut même, à bien des égards, la trouver préférable pour telle ou telle Province et pour quelques individus; mais le Souverain et l'ensemble tendent à la prolongation de l'existence, qui est le but de l'union, sous un même gouvernement. Ce n'est pas le déplorable état dans lequel la Monarchie se trouve aujourd'hui qui la menace de la chute; mais les sept ans de guerre qui ont précédé. Il peut être mis en question, si la resistance a été trop prolongée; mais il est hors de doute, qu'elle ne peut plus avoir lieu, sans que l'Etat soit englouti et disparaisse pour toujours . . . «

16. januar 1813 (!).

» . . . Il seroit plus que présomtueux à moi de vouloir donner à Votre Excellence *des assurances propres à la tranquiliser à l'égard des dangers dont l'Etat est menacé. Il est, comme Vous le savès bien, Monsieur le Comte, dans la volonté du Roi d'en delourner les effets*

de ses Peuples. J'execute avec zèle et fidélité les ordres que Sa M^{té} daigne me donner. Les resultats des sages combinaisons du Roi dependent de la Providence Divine . . .«.

Som indledning i sit mange sider store brev til Christian Frederik gav Schimmelmänn gribende udtryk for sin fortvivelse over begivenhedernes forløb:

«. . . Hele min livsbane«, skrev han, »synes mig nu en frugtesløs drøm; resten af mine dage vil være formørket af en dunkel sky, som aldrig mere vil sprede sig. Kun ruiner omgiver os; grundvolden er blevet rystet og omstyrtet«. Og dog. »Man må ikke uden videre hengive sig til en følelse, som sønderriver en og slår en ned. Så længe der eksisterer et almenvæl, må man overvinde den. *Jeg* vil ikke mere og har intet at vente. Men *De*, prins, er mere end nogen anden kaldet til at rådspørge Deres store hjerte, til at hæve Dem over ulykken og til at skønne om, hvilket håb fremtiden endnu bærer i sit skød . . .

Schimmelmänn minder om brevet, han skrev til prinsen, da han var trådt tilbage som minister, og om memoiren om nødvendigheden af at skifte politisk system, som han i sin tid havde forelagt kongen¹. Sine sædvaner tro tumler han endnu engang med vidtspændende tanker om Europas fremtid, tillægger Karl Johan større indflydelse i stormagternes råd, end fremtidens begivenheder skulde vise, han var i besiddelse af, og regner med, at alene Sveriges kronprins som født franskmand og den store kriger vil være i stand til at gennemføre sine egne og Englands ønsker om igen at sætte Frankrigs krone på en Bourbon'ers hoved. Ud fra denne opfattelse — og med betragtninger, som »det udvidede statsraad« i de samme dage gav udtryk over for kongen² — forsvarede han Frederik VI's afslutning af Kielerfreden.

Og derefter vendte han sig til Norge:

«. . . *Il y a des personnes qui croient qu'une partie du peuple en Norvege voudroit encore tenter la resistance, mais cette resolution ne*

¹ Axel Linvald: Chr. VIII. Norges statholder, 73.

² Se s. 218f.

se fonderoit-t-elle pas sur le faux espoir de trouver des secours pour l'approvisionnement et d'obtenir quelque soutien indirect de la Grande-Bretagne? Qui peut prévoir les suites de cette résistance pour la Norvege et même pour le Dannemarc?

La nation norvegienne a deployé un caractère heroique; je conçois quand la destinée la separe de son Roi et de la famille chérie de ses souverains pour la joindre à un autre état, elle voudra encore se considerer comme une nation qui a toujours su se faire respecter par le sentiment de ce qu'elle se doit à soi même et par sa loyauté. Autant que j'en suis instruit, le P[rince] R[oyal] de Suede ambitionne de montrer tous les égards, toute la condescendance possible aux Norvegiens . . .».

Sine egne pessimistiske ord til trods forblev Schimmelmann stadig den samme drømmer og fantast, han altid havde været. Selv i ulykkens stund undlod han ikke at forestille sig muligheden af en strålende fremtid for et samlet Norden og dermed også for Danmark og Norge:

«. . . Europa har ikke været forbavset over ideen om at se et kongerige Skandinavien genopstå. Hvis der kunde tilvejebringes en skandinavisk liga mellem Nordens folk, selv om de ikke havde samme souveræn, vilde disse folk føle sig mere trygge og indflydelsesrige (»formidables«).

Uden tvivl; hvad der nu er tilbage af det danske monarki er ikke nogen mægtig stat; alligevel er denne stat tilstrækkelig stærk til at slutte en alliance med; den har stor betydning for nabolandene, i Norden eller i Nordtyskland som Mecklenburg, Hannover, Hessen, Brunswig. En alliance med Hannover vilde kunne skabe en forbindelse med England, som vilde være til vor fordel, når den frygtelige kamp med Frankrig er afsluttet, eller en almindelig fred tilvejebragt, som i fremtiden skænker de stater fasthed og en vis ubevægelighed, som bygger deres tilværelse på ligevægten [mellem magterne], på folkeretten og på overbevisningen om, at en klog politik alene kan sikre folkenes ro . . .».

Som advarsel mod et norsk æventyr, der kunde forstyrre disse udsigter, ikke formet i direkte ord, men alligevel tydeligt nok fortsatte Schimmelmann:

«. . . Danmark, som to gange har været offer for uretfærdigheden [i 1807 og 1814], har al ret til at drage til sig [»fixer sur lui«] de

souverainers og regeringers interesse, som kun kan anføre skæbnen til undskyldning for, at de har overvældet det«. . . »*Il peut et doit faire valoir à chaque occasion ce qui a été promis dans le traité du paix avec la Suede, de lui procurer des dedomagemens aussi longtems que — si je puis m'exprimer ainsi — l'etat revolutionair de l'Europe dure encore, ou de les mettre en avant si un congres avoit encore lieu . . .*«.

Efter at have fortalt nyheder fra den europæiske krigsskueplads, som viste de Allieredes fremgang, sluttede Schimmelmans sit lange brev med en personlig hilsen og en appel:

«. . . Pourquoi nôtre joie ne pourra-t-elle pas être pure et sans melange quand nous aurons le bonheur de Vous revoir.

Monseigneur

Tres humblement
E. H. Schimmelmans

Iflg. fortegnelsen over rejsende over Helsingør må Schimmelmans sending være overbragt Christian Frederik af *hofkurer Glass*, der 2. februar passerede den danske sundby på vej til Norge.

Om modtagelsen af Schimmelmans brev — endsige om dets betragtninger — har Christian Frederik ikke gjort fjerneste notits i sin dagbog. Da han en god måned senere, 19. marts, ved fru Kaas modtog vennens næste skrivelse af 8. marts, hvis indhold måtte være ham mere kærkomment, forsømte han ikke at give udtryk for sin tilfredshed: »Grev Schimmelmans har tilskrevet mig et brev »pleine de genie«¹. Også Christian Frederik har været behæftet med den menneskelige svaghed kun at lægge vægt på de tilkendegivelser, der svarede til hans ønsker.

Givet er det, at *oversættelsen af fredstraktaten — og naturligvis også Schimmelmans breve — 11. februar under prinsens ophold i Roros er kommet i hans besiddelse*. I et brev, skrevet og dateret samme dag, fortæller Christian Frederiks adjutant, kaptajn Gregers Fougner Lundh sin svigerfar, generalauditor Christopher

¹ Chr. Fr.'s dagbog 1^o/₃ 1814.

A. Bergh¹, at han havde overværet, at prinsen åbnede postsendingen fra København, som blev overbragt ham af en kaptajn Reuss. Såvidt Fougner Lundh kunde se, indeholdt den »foruden en Mængde Breve ogsaa den længe ventede Fredstraktat«. »Nu maa og vil han vel altsaa snart gjøre det definitive Skridt. Gud give, Nationen og ham til Held og Lykke! Jeg er nu overbevist om, at han alvorlig har opgivet enhver Tanke om Danmark, og at han vil staae og falde med et Folk, som fra ham venter Redning og Gjenløsning«. Uden tøven og straks efter modtagelsen af fredstraktaten traf Christian Frederik sine forholdsregler. I et brev, skrevet allerede samme dag i Røros², underrettede han den svenske feltmarskal grev Essen om modtagelsen både af traktaten og af kongens fuldmagter til udnævnelsen af kommissærer, der skulde udlevere de norske fæstninger. Ifølge en dagbogsoptegnelse har han ogsaa om morgenen dagen efter sendt stiftamtmand Thygeson i Christiania fredstraktaten »for at lade den trykke, men ikke offentliggøre«³.

¹ C. A. Berghs papirer vedr. 1814. For adgangen til at benytte samlingen, der tilhører højesteretsadvokat Carl Lundh i Oslo, bringer jeg denne min tak.

² Chr. Fr.'s egh. konc. og en kopi af brevet findes i Chr. VIII's ark. Norge. Bil. t. Chr. Fr.'s Kopi- og Efterretningsbog III. Sverige. Nr. 14a. Brevet er tr. G. Anderson: Handlingar ur v. Brinkman'ska Archivet på Trolle Ljungby, II, 99f.

³ Chr. Fr.'s oplysning (i dagbogen), at han ¹²/₂ har afsendt fredstraktaten til Thygeson, giver en plausibel forklaring på, at den ikke nu findes vedlagt Schimmelmans skrivelse. ¹/₂ havde Chr. Fr. noteret i sin dagbog, at han havde modtaget to breve fra feltmarskal Essen [af ²⁴/₁ og ²⁵/₁ 1814] med meddelelse om fredstraktaten og om den svenske konges ratification af den ²⁵/₁. Af et brev t. Chr. Fr. f. stiftamtmand Thygeson ³/₂ 1814 fremgår iøvrigt, at denne den foregående dag fra Christiania har tilsendt prinsen nogle svenske aviser, »som indeholder Traktaten om Norges Afstaaelse«. En afskrift heraf med Carsten Tanks hånd siges at circulere i byen. »Hvad skal dette sige?« bemærker Thygeson, »er det for at gjøre sig vigtig, da synes det mig at være saare mal à propos«. C. Th. Sørensens notits (Medd. f. Krigsark. IX, 37, note 3), at Chr. Fr. ¹⁴/₂ modtog »Eksemplarer af Fredstraktaten« beror på en misforståelse. Chr. Fr. meddeler udtrykkelig, at han den nævnte dag modtog fredstraktaten med England samt kongens proklamation og bekendtgørelse (jvf. s. 229).

IV

Christian Frederik var det en særlig skuffelse, at hverken Rømer eller Brock — og heller ikke udenrigsdepartementets kurer Glass — havde medbragt den kongelige proklamation, som var stillet ham i udsigt¹.

Forsinkelsen havde sine gode grunde.

Som ovenfor nævnt² havde udenrigsminister Niels Rosenkrantz 13. januar³, endnu inden fredsslutningen var i endelig orden, udarbejdet og overgivet kongen udkastene ikke alene til et åbent brev, hvori Norges afståelse skulde kundgøres og dets indbyggere løses fra troskabseden, men også til en offentlig bekendtgørelse, »hvori Anledningen til det sørgelige Offer, som Statens Vedligeholdelse fordrer, fremsettes i Forbindelse med Deres Mayestæts Følelser ved Opløsningen af det Baand, der knyttede Norges Jndbyggere til Deres Mayestæts Trone«. Niels Rosenkrantz henstillede til kongens egen afgørelse, »om den brugte Form, der gjør denne Bekiendtgjørelse mindre høytidelig, skal vedligeholdes, eller om, som maaskee ville være rigtigere, Deres Mayestæt Selv indførtes deri, som den der taler til Europa og til Deres Folk«. Det har historisk interesse, at det var udenrigsminister Niels Rosenkrantz, som tog initiativet til udsendelsen af disse betydningsfulde aktstykker og har skrevet de første udkast til dem.

For første gang i den danske enevældes historie følte det som en nødvendighed, at Danmarks konge forsvarede sine handlinger⁴.

Det giver Niels Rosenkrantz' henvendelse et særligt perspektiv, at det var en ætling af Danmarks ældgamle adel — af den samme adel, som i 1660 efter tabet af de skånske landsdele havde måttet afgive regeringsmagten til enevoldskongen — der

¹ Jvf. s. 174.

² S. 179f.

³ Medd. f. Krigsark. IX, 28f. Originalerne til dette brev og de i det flg. nævnte aktstykker findes i: Den Højstkommanderendes arkiv. H. P. Akter vedr. Kielerfreden og Norges afståelse.

⁴ Med det flg. jvf. Niels Rosenkrantz: *Journal du Congrès de Vienne 1814—1815*. Publié par Georg Nørregaard (1953), 12.

følte sig kaldet til nu efter Norges tab at tale alvorsord til sin herre og lægge ham på sinde, at det var utilstrækkeligt, om han alene og personligt talte til sine undersåtter. Intet kan i højere grad vidne om den rystelse i sindene, som Norges afståelse har fremkaldt, at Niels Rosenkrantz har givet kongen til kende, at det var nødvendigt, at også statsstyrelsens øverste repræsentanter ved deres underskrift på den kgl. redegørelse vidnede for det danske og norske folk, at afgørelsen havde været uafvendelig:

» . . . Den Kundskab, ieg har om de politiske Begivenheders Gang og om de Grunde, der have bestemt Deres Mayestæt til at bringe Statens Vedligeholdelse et saa smerteligt Offer, synes ogsaa i min Stilling at paalægge mig fremfor nogen anden at forelægge disse allerunderdanigste Udkast til Bekiendgiørelse.

Men, allernaadigste Konge! ieg kan ikke *eene* optræde som Mellemand mellem Deres Mayestæt og Deres Folk! Hvad enten De vælge, at Fremstillingen af Begivenhederne, som have sat Staten i den sørgelige Stilling, hvori den befinder sig, skal gives Form af et aabent Brev eller Manifest, hvori Allerhøyst De tale Selv, eller Deres Mayestæt bestemmer, at denne Fremstilling kommer for Lyset i en anden Skikkelse, saa maae ieg i Underdanighed udbede mig, at den forinden bringes til Stats Raadets eller, maaskee, til de Mænds Kundskab, som Deres Mayestæt allernaadigst fandt for godt at høre, da det østerigske Forslag blev taget i Overvejelse, og at disse Deres Mayestæts betroede Mænd, som desuden ere fuldkommen underrettede om alle Statens Hielpe Kilders Udtømmelse, pålægges med deres Hænders Underskrift at tilstaae, at Nødvendigheden byder under nærværende Omstændigheder at samtykke i Norges Aftrædelse.

Enkelt Deeltagelse fra min Side i denne vigtige Forhandling er ikke tilstrækkelig for at vejlede Nutids og Efterverdets Omdømme.

Mig synes, at Deres Mayestæt skylder Dem selv at vise, at De i den vigtigste Begivenhed i Deres Regierings Tiid have adspurgt Deres betroede Mænd.

Det aabne Brev, hvorved Norges Indbyggere skulle løses fra Eed og Pligt, synes [ogsaa] at maatte forsynes med Stats Raadets Underskrift.

Middelfart d. 13. Januar 1814.

Allerunderdanigst
N. Rosenkrantz«

Frederik VI fulgte udenrigsministerens råd.

Da kongen 3. januar om aftenen havde forladt hovedstaden og taget ophold i hovedkvarteret på Hindsgavl, har han alvorligt overvejet fastsættelsen af en midlertidig styrelsesordning og også ladet opsætte og personlig gennemrettet koncepterne til en særlig »Instruks for Dronningen og Statsraadet«¹. Under dronningens »Præsidio«, under kongens fraværelse, og så længe forbindelsen med ham var afbrudt, skulde et »Raad« — kongen slettede omhyggeligt i alle forekommende tilfælde forledet af betegnelsen »Statsraad« — bestående af geheimstatsministrene, justitsminister Kaas og finansminister Møsting behandle samtlige kollegiers og departementers forestillinger og med stemmeflerhed træffe resolution i deres sager. Ved nærmere eftertanke har Frederik VI dog atter opgivet planen og i stedet foretrukket den mere tilfældige ordning, som allerede to eller tre gange — under fredsforhandlingerne — havde stået sin prøve². Det har hidtil ikke vakt opmærksomhed, at det såkaldte »udvidede Statsraad« eller »Vore betroede Mænd« — denne gang under dronning Mariæ forsæde — også efter Kielerfredens afslutning er blevet sammenkaldt for udtrykkelig at godkende Frederik VI's politik og samtidig foretage den endelige affattelse af de to betydningsfulde aktstykker, i hvilke kongen efter Niels Rosenkrantz' forslag skulde besegle ophøret af den mere end 400-årige statsforbindelse mellem Danmark og Norge, løse Norges indbyggere fra deres troskabsed og over for det danske og det norske folk gøre rede for de ulykkelige begivenheder, som havde gjort adskillelsen uafvendelig.

I en skrivelse, dateret 16. januar³ — overbragt statsminister

¹ Akter desang. i Kongehusets arkiv. Fr. VI. Dronning Marie Frederikke.

² Om forhandlingerne i »det udvidede statsraad« 3. og 6. december og de deraf fremgaaede betænkninger se Aage Friis: Nye Aktstykker vedr. de politiske Forhandlinger i København i December 1813 og Kielerfreden i Januar 1814. Danske Mag. 5 r. IV. Jvf. Axel Linvald: Chr. VIII. Norges statholder, 183. Som her påpeget (note 2) fremgår det af et brev f. Charlotte Schimmelmänn t. Chr. Fr. ²⁸⁻²⁹/₁₂ 1813, at der endnu i decbr. har været afholdt et tredje møde.

³ Tr. C. Th. Sorensen: Kampen om Norge II, 129f. Af et brev f. Rosen-

grev I. G. Moltke af oberstløjtnant Rømer¹ — henvendte kongen sig til de af statens højeste embedsmænd, som var tilstede i København, gehejmestatsministrene *I. G. Moltke*, *Ernst Schimmelmann* og *Fr. Moltke*, justitsminister *F. J. Kaas* og finansminister *J. S. Møsting*, *Ove Rammel Schested*, præsident i Økonomi- og Kommercekollegiet, overdirektøren i Rigsbanken og førstedeputeret i Generaltoldkammeret gehejmekonferensraad *Ove Malling*, præsidenten i det Slesvig-Holstenske Kancelli *Otto Joachim Moltke*, den øverstkommanderende i København generalmajor *A. Kardorff* og kontreadmiral *Steen Bille*.

Frederik VI var til visse ingen ordets mester og havde heller ikke let ved at give sine følelser udtryk. Desto mere gribende virker hans henvendelse².

Efter en kortfattet redegørelse for forholdene, som havde nødvendiggjort de sørgelige fredsforhandlinger — ikke meget forskellig fra skrivelsen af 17. januar til Christian Frederik — fortsatte kongen:

» . . . Af hoslagde vil sees, hvad Geheime-statsminister Rosenkrantz har udkastet, hvilket Jeg har bifaldet.

Gid Jeg aldrig havde oplevet den sørgelige Dag, da Jeg maatte afgive den Tilstaaelse, at Norge, mit kiære Norge, maatte være det Offer, som maatte gives for ikke aldeles at opløse Alt.

Hvilken Beroeligelse for Mit Hierte, om Mine høystbetroede Mænd maatte ved deres Blik give Mig [i] et af dem undertegnet Skrivt den Beroeligelse, at Jeg havde gjort Alt for at redde det hele; ja selv det skrækkelige af Norges Afstaaelse vilde da være Mig taaleligere.

krantz t. Fr. VI ¹⁴/₁ 1814 (tr. Medd. f. Krigsark. IX, 30f.; originalen i anf. aktpakke i den Højstkommanderendes ark.) havde Rosenkrantz lagt kongen på sinde, at henvendelsen til »det udvidede statsraad« burde afgå, »forinden maaskee Efterretning indløber fra Kammerherre Burke, at Fredstraktaten er underskrevet«.

¹ Af dronning Maries nedenfor gengivne brev, sammenholdt med de til anf. lister over rejsende, der passerede Korsør, fremgår det, at han er den eneste, som kan komme i betragtning.

² Da Fr. VI's originale skrivelse ikke er henlagt mellem de i den Højstkommanderendes ark. i anf. pk. henlagte akter, gengives den efter sm.'s kopibog 1814 nr. 24. En anden afskrift — af Ove Malling — findes i Malligiana (Registr. 76 s. 135).

Endelig troer Jeg, at trykte Bekiendtgjørelser i Mit Navn vil være fornødent, hvortil Geheimstatsminister Rosenkrantz har opsadt det Fornødne, og som kunde nærmere af Dem alle redigeres til at blive et af Mig underskrevet Document. Ligeledes maae overlægges, paa hvad Maade en saadan Act skal udfærdiges over Norges Afstaaelse, samt hvad videre fornødent maatte være.

Vi forvente snarest mueligt det Fornødne herover.

Befalende Eder alle Gud.

Fredrik R«.

Som det vil ses, har Frederik VI trods kummeren over krigens udfald haft tilstrækkelig styrke eller omtanke til stilgende at underkende Rosenkrantz' krav om, at hans »betroede mænd« *over for offentligheden* skulde sige god for fredsslutningens nødvendighed. I stedet påkaldte han blot »til egen beroligelse« deres vidnesbyrd om hans handlemådes forsvarlighed.

Sent om aftenen 17. januar modtog også dronningen et brev fra kongen¹, i hvilket han underrettede hende om fredsslutningerne med Sverige og England og samtidig overdrog hende at sammenkalde medlemmerne af statsrådet og de andre høje embedsmænd for med dem at overveje den kgl. skrivelse, der var blevet dem tilsendt. Af dronning Maries svar, påbegyndt samme nat og fortsat dagen efter, fremgår det, at også dronningen og »fornuftige folk«, som hun havde talt med, var kommet på samme tanke om udsendelsen af en offentlig redegørelse, som Rosenkrantz og Frederik VI havde drøftet. I brevet til kongen, skrevet på datteren prinsesse Vilhelmines 6års fødselsdag, fortæller hun om børnene og dagens småbegivenheder og giver hjertelige udtryk for sin medfølelse med ægtefællen. Beskedent og klogt gør hun rede for sine betragtninger og meddeler, at hun næste dags formiddag kl. 10 vil sammenkalde medlemmerne af »det udvidede statsråd« til møde i kongens palæ på Amalienborg og efter hans ønske forelægge sagen.

Dronning Marie Frederikkes brev til Frederik VI havde — med nogle udeladelser — flg. ordlyd:²

¹ Hverken dette eller et andet brev fra kongen ¹³/₁ 1814 synes bevaret.

² Fr. VI's ark. Dronning Marie Frederikke.

København, 17. Januar 1814.

» . . . Eben erhalte ich Dein liebes Schreiben v. 13^{ten}. Herzlichen Dank dafür, mein bester Freund. Immer noch keine Antwort also von Bourcke. Gott gebe, dass, da der Friede nothwendig ist, er uns nur aufs baldigste gegeben werde! Gott hilf alsdann weiter! Ich hoffe das beste noch für die Zukunft. Dürfte ich wohl, meinen besten geliebten Freund, vorschlagen, was ich von verschiedenen vernünftigen Leuten höre, u. auch meiner geringen Meinung nach recht gut finde, nemlich, dass so wie der Friede geschlossen, unmittelbar aber *ehrer*, dass er bekannt gemacht wird, eine Art Exposé durch die Canzlei im Publicum gegeben werde, wo kurz u. bündig gesagt sey, ohne Entschuldigung für die Regierung, die gewiss keiner bedarf, u. ohne invektiven gegen die andern Mächte, welche nicht erlaubt sind, dass die innern u. vorzüglich äussern Umstände den Frieden für Dännemark nothwendig machten, u., da diese Nothwendigkeit nicht zu bestreiten ist, die Bedingungen, die die ersten Mächte Europa's vorschreiben, auch nicht zu bestreiten sind. Verzeihe mir, mein Engel, dass ich diesen Vorschlag dir mache. Du wirst am besten wissen, ob er auszuführen sey oder nicht . . .

Adieu mein Engel; vergiss nicht deine

Marie.

d. 18^{ten}.

Dein so liebes, so rührendes Schreiben v. 16^{ten}, mein angebeteter Freund, erhielt ich Gestern Abend im Augenblick wie ich zu Bette gieng. Ich brauche gewiss nicht meine Empfindungen dir, Engel, zu schildern bei Lesung dieses theuern Schreibens, wie auch der übrigen Papiere, du kennst mein Herz, es ist mit dem deinigen zerrissen. Gott stärke dich, Gott erhalte dich, das ist mein aufhörliches Gebet; Gott gebe dir noch Freuden hier auf Erden! Gott gebe es! — Den Gr. Moltke habe ich eben gesprochen u. habe ihm auf dein Geheiss die Papiere übergeben. Morgen Vormittag, um 10 Uhr, werden die Herren, die du genannt hast, in deinem Zimmer sich versammeln u. ich, wie du es verlangst, ihnen die Sache vortragen.

Alles was du, mein Liebster auf der Welt, bei dieser Gelegenheit sagst, hat mich durchdrungen . . .

Adieu, bester, liebster Freund.

Om »de betroede mænds« forhandling i dette deres fjerde møde har hidtil intet været bekendt.

Iflg. et konceptreferat — udarbejdet af *Ove Malling*¹ — afholdtes mødet i Frederik VI's audiensgemak 19. januar kl. 11 om formiddagen, efter dronningens forudgaaende tilsigelse og under hendes forsæde. Alene justitsminister F. J. Kaas var ved sygdom forhindret i at deltage. »Hendes Majestæt« — fortsætter *Ove Malling* — »som indtoeg sit Forsæde med ald den Værdighed og ald den Blidhed, som er Allerhøystsamme eegen«, indledte drøftelsen med at oplæse brevet, som kongen havde sendt hende, og i hvilket han havde overdraget hende »at sammenkalde ovenanførte det geheime Stats Raads Medlemmer med fl. og med dem at deliberere over Gienstande, som Hans Majestæt i særskilt Skrivelse havde fremsat«.

» . . . Geheime Statsminister Grev I. G. Moltke fremlagde dernæst ovenmeldte og ham tilhændekomne Rescript, hvormed fulgte som Bielage 2 Udkast, forfattede af Geheime Statsminister Rosenkrantz, det eene til et Aabent Brev for Norge, som skulde løse Norges Indvaanere fra deres Hyldings- og Troskabs Eed, det andet en Kundgiørelse for samtlige Hans Majestæts Undersaatter angaaende Indholdet af Underhandlingerne og Norges Afstaaelse. Ved Oplæsningen udtalede Hendes Majestæt, og med Allerhøystsamme alle de tilstædeværende Forsamlingens Medlemmer, dyb Bekymring over den uheldige Vending, som Negotiationerne havde taget, over den haarde Nødvendighed, der havde fremtvunget Norges Afstaaelse, og over de Krænkelser, Hans Majestæts landsfaderlige Hierte maatte føle ved saa sørgeligt et Udfald . . . «.

Ved mødets begyndelse forefaldt en episode, som viser, hvor opskræmt sindene har været. *Ove Malling* fortæller derom:

» . . . Umiddelbart førend Forsamlingen var indløben Anmeldelse fra Stranddistrictet om, at svenske Tropper vare seete i Anmarsch over Isen til Sielland; hvorudover General Major Kardorff var reden ud for at erkyndige sig om, hvorvidt det anmeldte forholdt sig rigtigt, og imidlertid at føje fornødne Anstalter, saa at han ikke

¹ *Mallingiana* (registr. 76, s. 135). Navnlig i begyndelsen er referatet så gennemrettet, at det er meget vanskeligt at rekonstruere en endelig redaktion. Nogle enkelte udslettelser, som indeholder positive oplysninger, er medtaget i det iflg.

ved Forsamlingens Begyndelse var nærværende. Men da han havde bragt i Erfaring, at det var blind Allarm foranlediget uden Tvivl, deels af nogle faae væbnede Mænds Overgang fra Skaane til Hveen, deels af Iisninger ved Skaane, deels af nogen sig bevægende Taage, kom han tilstæde og deeltog i Deliberationerne.

Efter at enhver foreløbigen havde yttret sine Tanker og Bemærkninger i Henseende saavel til det Svar, som til Hans M^t. skulde afgaae, som til de 2de med Hans Majestæts Rescript i Udkast tillagte Proclamationer, hvilke det var de Forsamlede befalet nærmere at redigere, og efter at Gh. Statsminister Greve Schimmelman havde anmeldt at ville afgive en nærmere skriftlig Note i den Anledning, bleve samtlige Acter afgivne til Gh. Conference Raad Malling og til ham overdraget at forfatte i Udkast

1. et allerunderdanigst Svar til Hans M^t. paa Allerhøistsammes Rescript,
2. 2^{de} Proclamationer som de, Bielagene indeholdt, modificerede efter de Bemærkninger, som derved i Forsamlingen mundtligten vare giorte.

Dernæst vedtoges: at de sammenkaldte Medlemmer skulde samle sig allerede næste Dags Torsdagen d. 20. Jan. om Eftermiddagen for at høre oplæst og nærmere deliberere om foranførte Udkast, som da det hastede lovedes til den Tid færdig, og derefter næste Dag Fredagen, nemlig d. 21., atter at samles under Hendes Majestæts Forsæde for allerunderdanigst at foredrage og til Hendes Majestæts Allerhøjeste Bedømmelse at henstille det, som man ansaae for rigtigst og passende at oversende til Hans M^t. Kongen.

Hvorefter Hendes Majestæt hævdede Forsamlingen for i Dag«.

Som aftalt mødtes deltagerne i forhandlingen for anden gang torsdag 20. januar kl. 5 om eftermiddagen. Kancellipræsident F. J. Kaas var nu blevet så rask, at han kunde komme til stede. Ove Malling, hedder det i den af ham selv forfattede beretning, »som samme Dags Formiddag havde modtaget den af Gh. Statsminister Grev Schimmelman lovede Note, oplæste de af ham forfattede Udkaste [og] medtog de Bemærkninger, som derover et og andet Sted giordes«.

Af et brev fra I. G. Moltke til Malling¹ fremgår, at denne —

¹ Dat. 20/1 1814 og vedlagt Ove Mallings konceptberetning.

hvad han ikke omtaler i sin beretning — om formiddagen inden mødet havde sendt sine udkast til Moltke og saaledes på forhånd sikret sig dennes godkendelse: »Med den varmeste Taknemmelighed og grundet Bifald haver jeg læst de af Deres Excellenz saa heldig forfattede Udkast«, skrev den gamle statsminister.

Den vanskeligste opgave, som påhvilede »det udvidede statsråd«, var udarbejdelsen af svaret til Frederik VI.

Iflg. Niels Rosenkrantz' skrivelse til kongen skulde det pålægges »Hans Mayestæts betroede Mænd . . . med deres Hænders Underskrift . . .« og over for offentligheden at »tilstaae, at Nødvendigheden byder under nærværende Omstændigheder at samtykke i Norges Aftrædelse«. I Frederik VI's eget brev var det dog blevet til, at de »ved deres Blik« i et af dem undertegnet skrift skulde give deres kongelige herre »den Beroeligelse, at Jeg havde gjort Alt for at redde det hele«. Efterverdenen vil bemærke, at »de betroede mænd« har fundet en tredje løsning og med overordentlig takt — eller behændighed — har undgået *personlig* at sige god for Frederik VI's politik.

Resultatet af overvejelserne blev følgende værdige og smukke tilkendegivelse:¹

»Allernaadigste Konge.

Med de følelser, som Deres Majestet kan og vist nok vil tiltroe Mænd, der sætte deres Ære og Glæde i at være Konge og Fædreland tro og hengivne, have undertegnede modtaget de sørgelige Underretninger, som Deres Majestets allerhøieste Rescript af 16de d. M. og derhos fulgte Bielage indeholde«.

»De betroede mænd« gentog — i omskreven form — kongens fremstilling af de grunde, som havde nødvendiggjort freden og Norges afståelse og fortsatte: »Allernaadigste Konge! Vi indsee med Deres Majestet, hvor stort, hvor vigtigt det Offer er, som saaledes er tilstaaet Dannemarks foreenede haardnakkede Fjender, og vi dele med Deres Majestet den dybe Bekymring, som et saa betydeligt Offer kan og bør forvolde. Men vi have ved flere

¹ »Det udvidede statsraads« svar på kongens henvendelse findes i anf. aktpakke i den Højstkommanderendes ark.: Papirer betr. Kielerfreden og Norges afståelse.

Leiligheder seet saa mange og saa talende Beviser paa Deres Majestets yderste Modvillie imod den gientagne Fordring og paa Allerhøistsammes bestemteste Nidkiærhed til at modstaae samme, at vi ere fuldeltigen overbevist om, at Deres Majestet, nu Kamppladsen saa nær, og overskuende Negotiationernes Gang og Forholdet imellem Stridskræfter og Evner af alle Slags, har i Tingenes nuværende forviklede og for den danske Stat fortvivlede Stilling fundet paatrængende Nødvendighed til at ansee denne Udvei som den eeneste muelige for af det heele at redde noget og for at aabne Vei for de Deres Majestet og os alle kiere Nordmænd til at afværge fra dem den overhængende Hungers Nød, til hvilken deres Korntrang i sidste Aar vilde, efter al muelig Sandsynlighed, forvandle sig i det indeværende, naar ikke hastig og klækkelig Hielp kunde tilveiebringes.

Gud give Deres Majestet og Fædrelandet i Fremtiden heldigere og gladere Dage end dem, som Evropas Forvirring og saa mange af dens Magthaveres forunderlige, ustadige, tildeels høisturetfærdige Politik i de senere Tider frembragte. Han, den Alstyrrende lade vore Fienders Overmod falde, deres Egennytte segne og Agtelse for Sandhed og Ret, hvor denne endnu ikke er flygtet fra Tronerne, seire.

Ofte ligger Sæden til sandt og varigt gode i Ulykkerne selv, naar Spiren fremkaldes ved vundne Erfaringer. Gid dette vorde Tilfældet for Deres Majestet, Kongehuset og Fædrelandet, til Opreisning for det Uheld, som nu rammede, og til varigt Held efter forsvunden Kummer.

Kiøbenhavn d: 21 Januari 1814.

Allerunderdanigst

I. G. Moltke. E. Schimmelmänn. Moltke. Kaas. I. S. Møsting.
O. R. Sehested. Malling. Moltke. Kardorff. Steen Bille.

I beretningen om »de betroede mænds« drøftelser om eftermiddagen 20. januar har Ove Malling i nogle få og intetsigende vendinger omtalt de foretagne ændringer i de af ham udarbejdede udkast. Uvist hvornår, men i hvert fald engang inden for de 48 timer, der forløb mellem de to officielle forhandlinger, i hvilke dronningen førte forsædet, er der imidlertid blevet truffet beslutning om at indgive en formelig forestilling, med hvilken »det udvidede statsråd« vilde forelægge kongen de omredigerede forslag saavel til det åbne brev som til den almindelige kund-

gørelse. Navnlig dette betydningsfulde aktstykke¹, som ligeledes er blevet ført i pennen af Ove Malling, giver vigtige oplysninger om adskillige af de betragtninger, der er blevet gjort gældende under forhandlingsdeltagernes overvejelser.

Ved udarbejdelsen af forestillingen, dateret 21. januar, og for beslutningen om aktstykkernes ydre form har det således været forslagsstillerne magtpåliggende at finde et statsretligt »fortilfælde«. Af et bevaret brev fra I. G. Moltke til Ove Malling, ved en fejlskrivning forsynet med datoen 22. januar — i stedet for d. 21.² — fremgår, at det skyldes den gamle statsminister, at forsamlingen som paradigma har grebet tilbage til patentet af 10. december 1773, i hvilket kong Christian VII efter afslutningen af mageskiftet med det russiske kejserhus — hvorved dette til gengæld for afståelsen af den gottorpske del af Holsten erhvervede Oldenburg og Delmenhorst — havde løst indbyggerne i disse landsdele fra deres ed.

«. . . Da Kongen haver befaleet os at give vor Betænkning angaaende Formen, udi hvilken de udfærdigende Acter skulde udfærdiges«, hedder det i I. G. Moltkes brev, »[og] Geheimeraad Rosenkranz haver foreslaaet, at Stats Raadet skulde paraphere, saa indstilles til Deres Excellenzes bedre Bedømmelse, om ikke udi Forestillingen Exemplet om Oldenburg og Delmenhorst maatte anføres, paa det at Documenterne kand expederes, parapheret paa forhen brugelig Maade, og ei en ny Form indføres, som ikke synes passende med Stats Raadets hidentil værende Forfatning . . .«.

Det er en nærliggende tanke, at I. G. Moltke med slutningsbemærkningen har ønsket at unddrage statsraadet et medansvar, som de foregående års styrelsesordning faktisk havde befriet det for.

I overensstemmelse med I. G. Moltkes henstilling anbefalede »de betroede mænd« i deres forestilling, at såvel det åbne brev til Nordmændene som den almindelige kundgørelse om freden blev underskrevet af kongen, udfærdiget gennem Udenrigske Departement og paraferet af udenrigsministeren. I det hele og

¹ Den s. 218 note 1 anf. aktpakke i den Højstkommanderendes ark.

² Malligiana (registr. 76 s. 135).

store — fremhævede deltagerne i »det udvidede statsråds« forhandlinger — havde de fulgt Niels Rosenkrantz' to udkast, men dog fundet det »passende« også i den særlige proklamation til det norske folk »korteligen« at hentyde »paa den Hungersnød, fra hvilken Deres Majestæt vilde see Norge reddet, og derfor have vi desangaaende indført en kort Periode«. Mere behændigt end overensstemmende med den historiske sandhed fik de derigennem anført, at også hensynet til Nordmændene havde været bestemmende for afståelsen.

Åbenbart regnede medlemmerne af »det udvidede statsråd« med udstedelsen af en særlig »Afstaaelses-Act«. For affattelsen af denne var det imidlertid »nødvendigt at kjende det, som derom er afsluttet«.

»... Overdragelses Acten for det Kielske vil gandske vist her kunne give megen Veiledning. Fordelingen af nuværende Statsgjeld og Banksedler, Bestemmelser i Henseende til de nuværende Embedsmænd og Pensionister i Norge, kongelige Skibe og maaskee andre militaire Apparater, Laurvigs Grevskab o. s. v. blive vigtige Puncter til Iagttagelse, men hvad derom kan iagttages, beroer meget paa, hvad allerede er vedtaget, ligesom og fælleds Samtykke [af den danske og svenske regering] dertil er nødvendig...«.

Et par særlige finesser har større interesse:

»... Til Slutning være det os tilladt allerunderdanigst at anmærke: at det vilde være hensigtsmæssigt, at Folket ved at underrettes om, at Freden er sluttet, tillige kunde faae Kundskab om Vilkaarene, især naar frie Skibsfart og andre Fordele kunde bekjendtgjøres, for at give nogen Trøst i det samme, da Norges Afstaaelse forkyndes. Og skulde derom intet kunde tilføyes i den her hoslagte Bekjendtgjørelse til Folket, skulde vi allerunderdanigst foreslaae, at en særskilt Bekjendtgjørelse derom maatte kunne gaae umiddelbart ved Siden af samme...«.

Videre perspektiver åbnede en anden bemærkning.

I sit udkast til proklamationen til det norske folk havde Niels Rosenkrantz anvendt det forbindende Udtryk: »til evig Tid«

om Norges afståelse og tillige talt om »Frasigelse ogsaa for Deres Majestæts Arvinger«. Disse vendinger, erklærede »de betroede mænd«, »have vi anseet mere henhørende til Aftrædelses Acten . . . end til dette Document«. Ved affattelsen af aftrædelsesakten, udtalte de *»maa gandske vist blive taget under nøyeste Overveyelse, om al eventuel Arveret til Norge skal fraskrives. Der ere mange regjerende Fyrster, som skrive sig Arvinger til en Stat, som er i andre regjerende Herrers Besiddelse, om endog Udsigten til Arverettens Gyldiggjørelse er nok saa bortfiernet«.*

Det er en naturlig gisning, at Danmarks ledende statsmænd med denne udtalelse har villet tilkendegive deres ønske om ikke at overskære det sidste bånd, som kunde sammenknytte Danmark og Norge. Med vor viden om deres forventning om, at den nærmeste tronarving til Danmark, prins Christian Frederik, vilde rejse oprørsfanen mod Kielerfredens gennemførelse, er det en nærliggende tanke, at de gerne har villet sikre, at Danmarks konge formelt skulde forbeholde sig muligheden for engang i fremtiden — om prinsens forehavende lykkedes — at medvirke ved den genforening, som i så fald kunde blive konsekvensen. »De betroede mænds« forestilling af 21. januar bliver derigennem et betydningsfuldt vidnesbyrd om tanker og forhåbninger, som i 1814 var rådende i den danske regering.

Til Niels Rosenkrantz' udkast til *»det åbne brev«*,¹ hvormed Frederik VI løste Norges indbyggere fra deres troskabsed, føjede »de betroede mænd« en betydningsfuld afslutning. Da den første gang foreligger i Ove Mallings affattelse af aktstykket, er det utvivlsomt ham, som har formuleret den. Om han også har taget initiativet til dens optagelse i forslaget, er umuligt at afgøre.

Den havde følgende ordlyd:

» . . . Hvorhos Vi paa Grund af, og i Overensstemmelse med Tractatens 16^{de} Artikel indbyde dem alle [ø: kongens norske

¹ Niels Rosenkrantz' udkast såvel til det åbne brev som til den alm. kundgørelse findes i den ovenfor s. 218 note 1 anførte aktpakke i den Højstkommanderendes arkiv. Ove Mallings omarbejdede forslag beror derimod i Mallingiana (registr. 76 s. 135).

undersætter] til med Orden og Roelighed at gaae over til den nye Regiering, som paa den meest forbindende Maade har forpligtet sig til at lade Norges Indvaanere beholde og nyde deres Love, Frietagelser, Rettigheder, Frieheder og Privilegier, saadanne som de for nærværende Tid ere . . .«.

Ved den endelige affattelse af *kundgørelsen om nødvendigheden af Kielerfredens afslutning* forelå i forhandlingsmødet d. 20. januar — foruden det af Niels Rosenkrantz udarbejdede udkast — den af *Ernst Schimmelmänn* til Ove Malling fremsendte »note«, der var ledsaget af et formeligt ændringsforslag til udenrigsministerens affattelse¹. Hverken »noten« eller forslaget synes at have vundet tilslutning og er åbenbart stiltiende blevet lagt til side. Ved sine betragtninger og som vidnesbyrd om den selvstændighed, hvormed de høje herrer og mangeårige ministerkolleger gensidigt bedømte hverandres forslag, har Schimmelmännns »note« alligevel krav på eftertidens opmærksomhed:

»Ich finde dass wenn die Proclamation von Seiner Majestät selbst unterschrieben wird, dass es alsdann nöthig wird den Style gantz zu ändern. Was der König sagt muss überzeugend, von einer erhabenen Gesinnung ausgehen, von Herten kommen und zum Herten gehen. Was in der diplomatischen Form Sprache verträglich ist, ist es nicht mehr, wenn der König mit seinem Volcke spricht. Eine Schonung ist auch für die nöthig, welche grausam und ungerecht gegen den König sind, aber sie werden doch die Wahrheit, welche mit Mässigung gesagt wird, selbst achten. Ein Mann der sich selbst preissgibt um seine Kinder zu retten, der um ihrent willen den Widerstand vermeidet, kann den grössten Heldenmuth ausüben. Dieses scheint mir muss der Sinn der Proclamation seyn. Der Kayser Napoleon wird in manchen Betracht vom König in Anspruch zu nehmen, dessen unmässige Ehrsucht hat die Welt mit Trümmern u[nd] Blut bedeckt, hat

¹ En hastig nedskrevet og vanskelig tydet koncept til »noten« beror i Schimmelmännnske papirer pk. 19. Koncepter, forslag etc. henhørende til udenrigspolitikken 178 . . .—1816. For bistand ved læsningen takker jeg mine medarbejdere i Rigsark. I den omtalte meget broget sammensatte aktpakke findes også et gennemrettet udkast, som *muligvis* er koncepten til den redogørelse, der medfulgte »noten«.

endlich dessen Macht erschüttert, seine Bundesgenossen gegen ihn aufgeregt oder ins Verderben gestürzt. Aber in diesem Moment, wo dessen Feinde eine ungeheure Ungerechtigkeit gegen Danmark ausüben, erscheint jeder Vorwurf gegen den Kayser Napoleon und Frankreich in einem andern Licht. Diese sind meine Gesichtspuncte, welche ich der Beurtheilung Ew. Excelentz [Ove Malling] überlasse. Ich wollte Ew. Excelentz nur einzelne Bemerkungen mittheilen, aber da alles auf den Zusammenhang u. den Ausdruck ankomt, ist mir dieses nicht möglich gewesen. Ich habe also dem Faden gefolgt, welchen der Staatsminister Rosenkrantz angegeben und das gantze nach meinem Gesichtspunct umfassen müssen um das einzelne anzugeben. Ich überlasse es Ew. Excelentz welchen Gebrauch Sie davon machen können«.

Såvel for »det åbne brev« som for »kundgørelsen« er Niels Rosenkrantz og Ove Malling fælles om ansvaret og om æren¹. Ikke alene indholdet og hele gangen i fremstillingen skyldes udenrigsministeren. Det samme gælder adskillige af de særlig smukke vendinger, der genfindes i hans udkast. Særlig slutningsordene bør anføres:

» . . . Aldrig vil Kongen glemme den Troskab og Hengivenhed for ham og hans Stamme, som det ædle norske Folk, endog under Savnet af Livets første Fornødenheder, har givet saa rørende Beviser paa. Saalænge Troeskab blandt Folkeslægterne agtes som en Dyd, ville Nordmændene nævnes som de, der overtraf ethvert andet Folk i denne Dyds Udøvelse. Kongen og hans Forfædre have steds faderlig regjeret over det norske Rige. Villig ydede Danmark i disse sidste Nødens Aar det Korn, som de norske Brødre trængte til. Hans Majestæts oprigtige Ønske er, at Lykke og Held maae til den seneste Tid blive det tappre og ædle Folks Lod!«.

Når ovenstående er sagt, bør dog med samme styrke nævnes, at det er Ove Mallings mangfoldige strygninger og tilføjelser, hans hele retouchering af forlæggene, fine sprogpøer og sans for

¹ I Jacob Aalls »Erindringer« (2. udg.), 330, note 2 meddeles om den almindelige kundgørelse: »Det hedte i Norge, at Ove Malling havde forfattet denne Adresse«. Som det fremgår af nærværende undersøgelse, er spørgsmålet om forfatterskabet mere kompliceret end som så.

ordenes nuancer, der fortrinsvis giver de to aktstykker deres blivende værd som udtryk for de følelser, der i adskillelsens stund nærredes af Danmarks konge og regering.

Med slutningsordene i Rosenkrantz' udkast sammenligne man de tilsvarende vendinger i Ove Mallings affattelse:

»... Aldrig kunne, aldrig ville Vi glemme den Troskab og Hengivenhed for Os og Vores Stamme, hvilken det ædle norske Folk i alle Tider og Tilfælde har givet saa rørende Beviser paa.

Saalænge Troskab blandt Folkeslægterne agtes som en Dyd, ville Nordmændene nævnes som de, der stode ved Siden af, eller overgik ethvert andet Folk i denne Dyds Udøvelse.

Vi og Vore Forfædre have stedse faderligen regjeret over det norske Rige. Villigen ydede Danmark i disse sidste Nødens Aar det Korn, som de Norske Brødre trængte til.

Vort oprigtige Ønske er, at Lykke og Held maa til den seneste Tid blive det tappe og ædle Norske Folks Lod«.

Det mærkes, at det er forfatteren til bogen om »Store og gode Handlinger af danske, norske og Holstenere«, der har ført pennen.

Om afslutningen af forhandlingerne i »det udvidede statsråd« beretter Ove Malling:¹

»... Fredagen d. 21. Jan. Kl. 5 Eftermiddag indfandt samtlige Forsamlingens Medlemmer sig efter Hendes Majestæts Befaling. Efter at Hendes Mt. havde taget Sæde, foredroges... de ovenmeldte affattede Udkast, ... hvilke Hendes Mt. i et og alt biefaldt, tilkiendegivende derhos i de naadigste Udtrykke Allerhøistsammes særdeles Tilfredshed med det Svar, som samtlige Medlemmer havde været eenige i allerunderdanigst at afgive til Hans Majestæt angaaende Udfaldet af Underhandlingerne med Sverrig. Hendes Majestæt forloed derefter Forsamlingen, tilkiendegivende sit allernaadigste Biefald med dens Forhandlinger og tilsigende at ville endnu samme Aften modtage Expeditionerne for med egenhændigt Brev at afsende dem med Feldtpost, som General Major Kardorff havde at besørge, til Hans Mt. ...«.

¹ Anf. konceptberetning.

Efter at dronningen havde forladt forsamlingen, fik »de betroede mænd« betæneligheder med hensyn til kundgørelsens adressering: »*Til det Danske og Norske Folk*«, »fordi de Slesvig-holsteenske Undersaatter [derved] kunde synes at være udelukte«. Resultatet blev, at man i stedet foretrak overskriften: »*Til Vort Folk*« og derfor opsatte og underskrev en særlig og ganske kort forestilling til kongen, i hvilken man henstillede til hans overvejelse, »hvilken af Titlerne der helst maatte vælges«¹. I selve forestillingen, dat. 21. januar, gjorde forhandlingsdeltagerne yderligere opmærksom på, at det muligvis kunde være betænkeligt — nu efter fredens afslutning — at omsende i Norge en proklamation rettet til »Vort Folk«.

Samtlige aktstykker, underskrevet af »de betroede mænd«, blev om aftenen d. 21. januar afgivet til dronningen. Tilbage stod nu kun, om kongen og Niels Rosenkrantz vilde godkende deres værk.

Isspærringerne i Storebælt udsatte overvejelsernes afslutning. Allerede 20. januar havde Frederik VI og udenrigsministeren været færdige til at forlade Hindsgavl, men var blevet standset i Nyborg, hvor de måtte vente måneden ud. Da listerne over rejsende, som passerede Korsør, ikke giver holdepunkter for at fastslå tidspunktet for ankomsten af Generalmajor Kardorffs feltpost², har eftertiden ingen nøjagtig viden om, hvornår postsendingen med »de betroede mænds« forestillinger og forslag er nået frem til kongen og Rosenkrantz. Rimeligvis har de fået dem i hænde 31. januar, måske dog allerede d. 30. Givet er det, at udenrigsministeren d. 31. overleverede Frederik VI en skrivelse³, i hvilken han — i syrlige vendinger, som rimeligvis afspejler rancune'n over »de betroede mænds« omarbejdelser af hans udkast — tog kongens tilfredshed med deres værk ad notam:

¹ Også det originale eksemplar af denne forestilling findes i den tit anf. aktpakke i den Højstkommanderendes ark.

² Om organisationen af feltpostvæsenet i krigen 1807—14 se Fr. Olsen: *Postvæsenet i Danmark 1808—48* (1908), 33 ff.

³ Kopi (af Ove Malling) i Mallingiana (registr. 76, s. 135).

»... Det Biefald, Deres Majestet skienker Arbeidet, vilde have tilbageholdt Yttringer derom fra min Side, om jeg ikke fandt Fremstillingen fuldkommen svarende til Deres Majestæts Hensigter og til Omstændighederne...«.

Kongens godkendelse forhindrede dog ikke, at Rosenkrantz gjorde opmærksom på, at udtrykkene i det åbne brev til Nordmændene nødvendigvis måtte stemme overens med fredstraktatens 4. og 16. artikel, »om der fra Svensk Side ikke med Rette skal blive at gjøre Indvending derimod som ikke svarende til den paadragne Forpligtelse«. Havde »de betroede mænd« haft selve fredstraktaten i hænde, bemærkede han spydigt — han tænkte eller foregav at tænke sig muligheden af, at oversættelsen af fredstraktaten, som han 19. januar havde tilsendt Schimmelmann, var gået tabt på vejen — »saa vilde de Tvivlsmaal, som deri [ɔ: i deres forestilling] under Lit. C ere fremsatte, ikke være blevne optagne«. Bemærkningen gjaldt »de betroede mænds« ønsker om, at udtrykkene »til evig Tid« og »Frasigelse ogsaa for Deres Majestæts Arvinger« skulde udelades af det åbne brev »som mere henhørende til Aftrædelses Acten«.

Både det åbne brev og den almindelige kundgørelse, tilføjede Rosenkrantz, burde antedateres til en dag mellem *14. januar*, fredstraktatens dato, og *18. januar*, idet dens ratification havde fundet sted d. 19.

Rimeligvis til udenrigsministerens fulde tilfredsstillelse anerkendte kongen hans indvendinger. Endnu 31. januar underskrev han flg. reskript til medlemmerne af »det udvidede statsråd«¹:

»I det Vi aldeles biefalde det heldige Arbeide, Vore troe Mænd have forelagt Os, saa ere dog de Bemærkninger, som Vor Geheime Statsminister Rosenkrantz har givet, betreffende det aabne Brev, af den Natuur, at man ei vel kan undgaae at bruge Udtrykkene om Norges Afstaaelse, da de bestemt ere anførte i den 4. og 16. Artikel af Alliance Tractaten med Sverrig.

Frederik Rex«.

Heller ikke hermed var sagen i endelig orden.

Med naturlig utålmodighed forsøgte Frederik VI at frem-

¹ Kopi i Mallangiana.

skynde sin tilbagekomst til hovedstaden. 1. februar gik han i en isbåd, men »strandede« på Sprogø — hvor han sammen med Christian Frederiks broder, prins Ferdinand, den østrigske gesandt og følget forkortede ventetiden med at spille »Basset«¹ — og nåede først til København 6. februar om aftenen². Niels Rosenkrantz havde været heldigere og var ankommet nogle dage tidligere. Kongen var tilsyneladende »ret rolig«, skrev Christian Frederiks søster, prinsesse Louise Charlotte³, »det er en stor Lykke for ham; thi hans Stilling er sørgelig i alle Henseender«. »Dronningen er vel, men meget bekymret over saa meget, som nok aldrig bliver anderledens her«.

Allerede efter Rosenkrantz' ankomst til hovedstaden har åbenbart de øvrige ministre søgt at fremskynde offentliggørelsen af både fredstraktaten og »Proklamationen« (antagelig både den almindelige kundgørelse og det åbne brev). Af en skrivelse fra Rosenkrantz til Ove Malling 3. februar⁴ fremgår i hvert fald, at Justitsministeren har henvist til, at Kielerfreden forlængst var bekendtgjort i provinserne vest for Storebælt. Over for Ove Malling, som rimeligvis havde presset på med hensyn til de øvrige aktstykker, erklærede Rosenkrantz imidlertid, at han trods kongens skriftlige tilkendegivelse, at arbejdet havde vundet hans bifald, dog ikke kunde vide, »om hvert Udtryk er blevet antaget som ufravigeligt«, og derfor heller ikke mente at have »tilstrækkelig Hiemmel . . . til at tilraade, at Publikationen til Folket ved Trykken offentlig kundgjøres forinden Kongens Ankomst«. I Norge, hvor »den bør giøre meest Indtryk«, tilføjede Rosenkrantz, vilde den i hvert fald komme for sent, da Schimmelmänn allerede tre dage i forvejen havde afsendt selve fredstraktaten⁵. Derimod holdt Rosenkrantz det for hensigtsmæssigt, at proklamationen blev holdt »saaledes i Bered-

¹ Et kortspil; se Ordbog over det danske Sprog II, sp. 6f.

² Breve f. kæmner Harbou ⁸/₂ 1814 og f. Chr. Fr.'s søster Juliane Sophie ¹⁴/₂ 1814 t. Chr. Fr.

³ Brev ⁸/₂ 1814 t. Chr. Fr.

⁴ Mallingiana (registr. 76, s. 135).

⁵ Se s. 202f.

skab til at trykkes, at »den kun behøvedes at udtages fra Pressen«, når man var helt forvisset om kongens approbation.

I hvert fald 8. februar forelå de to aktstykker, et »Kongeligt aabent Brev angaaende Norges Afstaaelse til Sverrig« og den almindelige kundgørelse, begge med datoen 18. januar 1814 og »trykt hos Directeur Johan Frederik Schultz, Kongelig og Universitets-Bogtrykker«. Det vanskelige spørgsmål, til hvem den almindelige kundgørelse skulde rettes, havde man løst ved simpelthen at udelade enhver overskrift.

8. februar 1814 modtog divisionsadjutant, kaptajn J. F. W. v. Haffner befaling til som kurer »strax« at afrejse til Norge¹. Dagen efter passerede han Helsingør² og ankom 5 dage senere, om natten til 14. februar til Eidsvold, hvor han mødte prins Christian Frederik³. Ifølge dennes udtrykkelige vidnesbyrd medbragte han »kongens proklamation [ø: det åbne brev], fredstraktaten med England og en formel deklARATION som forsvar [»apologie«] for, hvad er sket i Danmark«.

Med postsendingen fulgte et brev fra Frederik VI⁴. Denne gang talte kongen »officielt« og med Rosenkrantz' »tunge«.

København, 8. februar 1814.

»Herved følger følgende sager, som snarest fordeles til samtlige Øvrigheder i Norge, hvilket er vigtigt, at det skeer uopholdelig, da det deels er vigtigt, at Norges Cession til Sverrig kommer til alles Kundskab, men ogsaa for at forekomme vrang Meninger og Domme over Sagen, samt at Cessionen skeer saa rolig som mulig. Ligesom at jeg maae bede Dem og paalægge Dem med sand Kulde at udføre alt, og uden Ophold, naar Befalningerne ere givne, at forføje sig her ned. Passerne ere reqvirerede af den svenske Regjering for Dem og Deres Suite, og Deres uopholdelige Nedreise vil lette det hele, som ved Tractaten er afgjort og ufravigelig; inden

¹ Generaladjutantstabens Bureau. Kopib. II nr. 277. Skr. t. General-kommissariatskoll. 8/2 1814.

² Danske Kanc. Rev. Dept. De ofte anf. lister over rejsende, som passerede Helsingør.

³ Chr. Fr.'s dagbog 14/2 1814.

⁴ Bl. a. tr. Medd. f. Krigsark. IX, 158 f.

De reiser, er jeg vis paa, at de, som maatte tale om Sagen til Dem, raader til Rolighed. Jeg beklager Dem, ligesom De vist beklager mig at have maattet cedere Kongeriget Norge, men Politikkenes strænge Bud, Engelland, Rusland, Preusen og Østerrigs ufravigelige Beslutning bør vise Dem Nødvendigheden af Sagen. Reisen her hid bør De paadrive, saasnart Commissarierne til Fæstningernes Overleverelse af Dem er nævnt.

Deres altid hengivne
Cousin og Ven
Frederic R.«

Efterverdenen vil bemærke, at Frederik VI's skrivelse — ligeså lidt, som det var tilfældet med Schimmelmanss brev af 1. februar — har foranlediget kommentarer i Christian Frederiks dagbogsoptegnelser. Både nu og dengang er det rimeligvis forklaringen, at prinsen i sit stille sind har været overbevist om kongens virkelige sindelag. »Politikeren« Christian Frederik har det sikkert været mere magtpåliggende, at proklamationen til Nordmændene, som han så længselsfuldt havde afventet, omsider var kommet ham i hænde. »Dette sætter mig i stand til at handle i overensstemmelse med nationens ønske og således, som jeg har været besluttet på, lige siden båndene med Danmark ulykkeligvis er bristede«.

Allerede dagen efter, den 15. februar, udgik indbydelserne til »stormandsmødet« på Eidsvold.

Summary.

The object of this investigation is to ascertain the nature as well as the contents of the various official and unofficial written and oral statements concerning the treaty of peace in Kiel that king Frederic VI and the Danish government sent to prince Christian Frederic, the then vice-regent of Norway, in the period intervening between the 14th of January 1814 and the convening of "stormandsmødet" (the meeting of outstanding Norwegians) at Eidsvold on the 15th of February. Further, to analyse the nature and contents of the commentaries they evoked. Examination, both of already familiar documents and letters and of those now brought to light for the first time, establish not only

the exact dates of their despatch and receipt, but also elucidate the purpose of their composition. At the same time the documents and letters throw light on the views held by and differences of opinion between members of the royal family and inside the circle of the highest officials of state. The discussions of "the enlarged Cabinet Council" in meetings held on the 19th and 21th of January 1814 by order of Frederic VI (then at Hindsgavl) respecting the formulating of a proclamation to the Norwegians notifying the cessation of their allegiance to the king and of an apology for the policy of the preceding years, the ultimate result of which was the unfortunate peace at Kiel has for the first time been revealed and fully reviewed here. The contents of all the statements contribute to the understanding of the source value of the diaries of prince Christian Frederic. The principal importance of the statements is, however, the light they throw on assertions, frequently made by Swedes, that a secret understanding existed between prince Christian Frederic and leading men of the Danish government for the purpose of overthrowing the treaty of peace of Kiel and preventing the realization of Karl Johan's and the Swedish government's policy.

Det engelske Kabinet og den dansk-tyske Strid 1863—64.

AF

ERIK MØLLER

Politisk Baggrund og Dramaets Personer.

Fra første Færd havde den engelske Regering beskæftiget sig levende med den dansk-tyske Strid, der kom til et aabent Udbrud i 1848, og blussede op paany efter 1855¹. Det skyldtes

¹ Materialet, paa hvilket Afhandlingen er bygget, er indsamlet gennem Undersøgelser i engelske og franske Arkiver i Aarene 1950—52. Kilderne er i dette Tilfælde væsentlig engelske Politikeres og Diplomaters store halvofficielle Brevsamlinger, hvis Indhold har muliggjort en mere detaljeret Fremstilling af Kabinettets Holdning til den dansk-tyske Konflikt fra August 1863 til Juli 1864. Det drejer sig væsentligt om følgende: *The Cowley Papers*. Nu i Public Record Office — Foreign Office 519 (smlgn: *The Paris Embassy during the Second Empire . . .* Edited by F. A. Wellesley (1929)). — *The Gladstone Papers*. Nu i British Museum — Index 44835 flg. B (smlgn. Morley: *The Life of W. E. Gladstone* (1903) og Guedalla: *The Queen and Mr. Gladstone 1845—79* (1933)). — *The Granville Papers* i P.R.O. Gifts and Deposits 29. (Smlgn. Fitzmaurice: *Life of Earl Granville* (1905)). — *The Palmerston Papers*, findes stadig paa hans Hustrus Herresæde: *Broadlands*. (Smlgn. Ashley: *Life of Viscount Palmerston* (1879); *The Palmerston Papers, Gladstone and Palmerston being the Correspondence of Lord Palmerston with Mr. Gladstone*. Edit. by Ph. Guedalla (1928). H. C. F. Bell: *Lord Palmerston* (1936)). — *The Russell Papers*. P.R.O. G. & D. 22. (Smlgn. Walpole: *Life of Lord John Russell* (1889); *The Later Correspondence of Lord John Russell 1840—78*. Edit. by G. P. Gooch (1925)). — *The Royal Archives*. Windsor Castle. (Smlgn. *The Letters of Queen Victoria*. Second Series 1862—78. Edit. by G. E. Buckle (1926—28)). — Den officielle Korrespondance mellem London og Paris P.R.O. — F.O. 27

ikke nogen afgørende og umiddelbar politisk Interesse for Sagen. Lord Palmerston havde ganske vist engang i 1849 udviklet for Underhuset, »at det er vor Pligt ikke at staa som passive Tilskuere ved Begivenheder, som gennem deres umiddelbare Følger angaar andre Lande, men hvis fjærnere og sikre Følger maa falde tilbage paa os selv med fordærlige Virkninger«¹. Og Hendes Majestæts Regering havde tre Aar senere medunderskrevet en Traktat, der fastslog, »at Opretholdelsen af det danske Monarkis Integritet, der indgaar i den europæiske Ligevægts almindelige Interesser, har høj Betydning for Bevarelse af Freden«²; men man opfattede paa engelsk Side aldrig denne Forpligtelse som en Garanti, og Udviklingen skulde give »The Times« fuldkommen Ret, naar Bladet (1. Januar 1864) skrev: »Det betyder slet ikke noget for os, om Slesvig og Holsten forbliver forenede med det danske Monarki eller danner en anden af de Smaastater, der udgør [det tyske] Forbund. I intet Tilfælde vil deres Forhold til dette Land [Stor-Britannien] blive ændret, hverken politisk eller kommercielt«.

Aarsagen til London-Regeringens Optagethed af det danske Spørgsmaal var følgelig mere middelbar. »Vi er altid interesserede i at hindre ethvert Brud paa Verdensfreden«, noterer Greville (4. Januar 1857)³. I den Henseende havde Canning sagt det samme som Lord Palmerston. Selv den mindste Forstyrrelse her virkede uheldigt tilbage paa den mellemfolkelige Vareom-

France er ogsaa benyttet ligesom den mellem London og København: 22 Denmark. — Hvor Breve og Aktstykker allerede er publicerede, refereres deres Indhold kun ganske kort i Fremstillingen. — Dr. F. Cierpinski har i sin Afhandling i »Zeitschrift der Gesellschaft für Schlschw. Holst. Geschichte« 1915 med ikke ringe Dygtighed benyttet det dengang foreliggende Materiale ogsaa til Skildring af den indre-engelske Udvikling; de tyske Iagttagere, hvis Depecher og Rapporter han i denne Sammenhæng navnlig bygger paa, var ikke daarligt underrettede, men ser selvsagt kun Forholdene ude fra. C. Voelke: Die Haltung Englands in der deutsch-dänischen Frage Herbst 1863—Juli 1864 synes ikke at findes paa vore offentlige Biblioteker.

¹ Lorne: Viscount Palmerston (1906), 122.

² Indledningen til London-Traktaten af 8. Maj 1852.

³ Greville: Memoirs VII (Udg. 1938), 254 f.

sætning og dermed paa den Eksportindustri, der var Rygraden i britisk Erhvervsliv¹; derfor maatte England være »Fredens Bolværk«². Men man maa samtidig ikke underkende, at stærke humanitære og, hvad vi kalder, ideologiske Strømninger ligeledes gjorde sig gældende her. Den offentlige Mening i De Forenede Kongeriger gik ikke alene kraftigt mod Landets Deltagelse i Krig, men mod Krig i det hele taget. Det engelske Udenrigsministerium maatte af disse samhørende Grunde stadig rette sine Bestræbelser paa at stifte Fred, og dets Ledere var alle Vegne til rede med Raad og Formaninger. Det blev imidlertid en farlig Fremfærd, fordi man let, ved at ville afværge Sammenstød, kommer med i dem, og fordi »den sletteste Politik af alle er at vælge en stræng og diktatorisk Linje uden at være forberedt paa at opretholde den med tilstrækkelig Kraft«³. Det var, hvad den hjemlige Opposition og fremmede Kritikere stadig stærkere bebrejdede den engelske Liberalisme mod Slutningen af det 19. Aarhundredes anden Menneskealder. Men Indtrykket fortættede sig først efterhaanden; Krim-Krigen havde alligevel vist, at Engelskmændene vedvarende i givet Fald, kunde sætte Handling bag Ordene.

Alle disse sammenstødende Faktorer fremkaldte altsaa den engelske Regerings rastløse Arbejde med Løsningen af »det slesvig-holstenske Spørgsmaal«. Der var ogsaa Stemning for Danmark i den engelske Offentlighed. Den preussiske Gesandt, Albrecht v. Bernstorff, skriver i en af sine Depecher, at hvor et Folk modigt kæmper for sin Ret, vil det altid kunne regne med Sympati i England⁴. Det gjaldt ved denne Tid ogsaa Danskerne. Men velvillige Iagttagere advarede for Resten imod at vente for meget af denne Popularitet⁵.

¹ Dette Forhold er rigtigt paapeget af Albert Olsen, Hist. Tidsskr. 11. R. II (1947—49), 231 ff.

² Gathorne Hardy i Underhuset 7. Juli 1864, Hansard: Parliamentary Debates, 176 III, Sp. 1022.

³ Udtalelse af Lord Granville til Greville (Memoirs VII, 304).

⁴ Die auswärtige Politik Preussens 1858—71, I (1933), 641.

⁵ Udtalelse af den russiske Gesandt i London, Baron Brunnow til Torben Bille, se Depeche 16. April 1861 (RA.).

Siden Danmark pacificerede Slesvig og Østrig-Preussen Holsten efter Rejsningen 1848—50, havde Udviklingsgangen, stort set, været følgende: De tyske Magter havde gjort bestemte Indrømmelser og stillet forskellige Fordringer angaaende Ordningen af det danske Monarkis Forhold. Man mente, at de var sket Fyldest med Gennemførelsen af Fællesforfatningen af 2. Oktober 1855; i hvert Fald blev der dengang ingen Indsigelser fremsat imod den. Hvordan *dette* Statssystem derefter senere kunde opfattes som Brud paa tidligere Tilsagn overgaar almindelig Forstand. Men Holstenerne havde fundet Fejl derved; i Wien og Berlin saa man dem nu ogsaa og forlangte dem rettede, og de andre Stormagter raadede for Fredens Skyld Danmark til at give efter. Det skete navnlig med Kundgørelsen af 6. November 1858, der satte Fællesforfatningen ud af Kraft for Holstens og Lauenburgs Vedkommende, og den daværende engelske Udenrigsminister erklærede, at den danske Regering hermed havde handlet »i den højeste Forsonligheds Aand«¹. Det hindrede imidlertid ikke en senere engelsk Udenrigsminister i at gentage Opfordringerne til Eftergiven, saa snart de tyske Magter rejste nye Krav. Fra Downing Street manedes til Maadehold i Wien og Berlin og Indrømmelser i København. Om *det* »Maadehold«, London-Regeringen ønskede, blev der aldrig Tale. Altsaa støttede den, praktisk taget, Tysklands Fordringer overfor Danmark, hvor Henstillingerne om »Indrømmelser« Gang paa Gang blev fulgt. Det var slet ikke Mening, men saadan faldt det ud.

Egentlig er det forbavsende, for nogen dybere Tilbøjelighed nærede hverken det officielle England eller engelske Offentlighed for de tyske Magter. Man talte nok om dem som »Allierede« fra Napoleons-Krigenes Tid og saa dem vedblivende som en heldig Modvægt mod Frankrig. Men man foragtede tysk Politik, navnlig Det Tyske Forbund, og »The Times« gav med Mellemrum den offentlige Mening Ord i meget saarende Artikler. Det Spil, der blev drevet overfor Danmark, gennemskuedes nok, navnlig af Gesandterne i København, først og fremmest af Sir Andrew Buchanan, men ogsaa Henry Elliot saa efter et Aars Ophold i

¹ Malmesbury til Bloomfield (i Wien) 29. Dec. 1858 (Foreign Office 97).

den danske Hovedstad klart, hvorledes »enhver Indrømmelse blev mødt med et nyt Forlangende«¹, og Augustus Paget sagde i 1861 rent ud, at den preussiske Regering handler troløst². Alligevel maledede Svikmøllen videre, ogsaa — som det vil vise sig — ind i den Periode, der her skal nærmere behandles.

Den Regering, som kom til at bestemme Stor-Britanniens Holdning i de krisesvangre Maaneder efter Frederik VII' Død, var dannet i Juli 1859 gennem en Sammenslutning af forskellige mere eller mindre liberalt indstillede Grupper: Aristokratiske Whigger, Robert Peels tidligere Tilhængere (*Peelites*) og mere venstreorienterede »Radikale«; der laa altsaa dybtgaaende Meningsforskelle gemt under Ministeriets tilsyneladende sikre Fler-talsflade, og de gjorde sig hurtigt gældende. Der var ogsaa skarptprægede personlige Modsætninger.

Lord Palmerston havde været den givne Premierminister. Han havde indehaft Pladsen fra 1855 til 1858 og stod endnu med Glansen af Sejren i Krim-Krigen over sig. Han havde tidligere som Udenrigsminister fastlagt et Diplomati, der frydede det Borgerskab, som Reformen 1832 havde givet Valgret. Hans Statsmandsskik var »at gøre det der maa forekomme bedst i hvert enkelt Tilfælde, som det falder for«³; han kunde følgelig støtte det nye Italien Syd for Alperne og Habsburger-Riget Nord for samme Bjærgkæde. Han hævdede ogsaa i fremskreden Alder »Retten til at have og fremsætte Meninger om [alle] Sager, der berører [Englands] Interesser«, og til i saadanne Sager »at give alle de Raad, der kan anses for nyttige, og bringe enhver Ordning i Forslag, som formentlig kan bidrage til det almene Vel«⁴. Efterhaanden — han var allerede dengang et Stykke hindsides Støvets Aar — havde hans Samtidige dog Indtryk af, at han egentlig var tilfreds, naar han blot fik sagt sin Mening og

¹ Elliots Depeche 28. Januar 1859 (F.O. 22).

² in bad faith, Paget til Russell 11. Okt. 1861 (Russell Papers 51).

³ Udtalelse til Lord Clarendon 1856 cit. Bell: Lord Palmerston II 161.

⁴ Cit. Lorne: 195—96.

givet sit Besyv med. Folk syntes, at han ældedes, skønt han stadig var fysisk rask og rørig.

Hans egentlige Medbejler ved Regeringsdannelsen havde været Lord John Russell, men det Navn, han havde vundet i Liberalismens egentlige Fremgangstid, var blegnet i det sidste Tiaar. Da han veg Førstepladsen i 1859, forbeholdt han sig til Gengæld Udenrigsministeriet, hvor han fortsatte Indblandingspolitikens bedste Traditioner. Han saa det som sit skæbnebestemte Kald at bøde paa alle Samtidens politiske Skader i tre Verdensdele. Hans Impulsivitet, hans hastigt skiftende Synsmaader, hans ringe ydrepolitiske Erfaring, hans manglende Viden om Udlandets Forhold og hans maadelige Færdighed i Fransk lagde imidlertid alvorlige Hindringer i Vejen for denne velsignelsesrige Virksomhed; Lord Derby karakteriserede den under Trontaledebatten 1864 med to betegnende Ord: »pilfigerere og fumle«¹. Spørgsmaalet om Hertugdømmerne forstod han aldrig; under en Overhusdebat i April 1864 paastod han i en snæver Vending, at Tilsagnene fra 1851—52 og London-Traktaten hørte sammen². Med alt dette mente han imidlertid, efter Lord Clarendons Sigende³, at han var den bedste Statssekretær, England nogensinde havde haft — men mærkeligt nok kom disse »to rædsomme gamle Mænd«, som Dronning Victoria engang kaldte dem⁴, ret godt ud af det med hinanden i den givne Situation. Ingen af dem begreb iøvrigt den nye, bredt-borgerlige Liberalisme, der rykkede ind i Regeringen med Mænd som Gladstone og Milner Gibson. Kabinettet var spaltet og derfor mindre handledygtigt.

Men hertil kom noget andet. Allerede 21. Oktober 1859 erfarer Greville, at »hverken Pam [Palmerston] eller John [Russell] er videre yndede af Dronningen, [og] de kan ikke faa alt paa deres egen Maade i udenrigske Spørgsmaal, da Resten af

¹ Meddle and muddle (Hansard 173 III, Sp. 28).

² were one arrangement — ib. 174 III, Sp. 776.

³ Clarendon til Cowley 29. Juni 1864 (Cowley Papers 179).

⁴ Letters of Queen Victoria 2. Series I, 168.

Kabinettet er meget paapasseligt og Dronningen ikke mindre¹. Dengang havde Dronning Victoria endnu Prins Albert ved sin Side, og de havde ved denne Lejlighed faaet placeret en Lyttepost paa Regeringsbænken i Lord Granvilles Skikkelse. Han var en ikke alt for begavet Adelsmand, en vindende Selskabsherre og ganske behændig Parlamentariker i Overhuset, der en kort Tid havde været Udenrigsminister, og som saa sin Fremtid i at koble sin Karrièrevogn til Hoffet. Han holdt Kronens Bærer og hendes Ægtefælle nøje underrettet om, hvad der skete indenfor Kabinettets lukkede Døre.

Samtidig havde Hoffet en Tillidsmand af en ganske anden Stilling og Støbning: Lord Clarendon. Han var ikke kommet med i Regeringen 1859, fordi han alene vilde overtage Udenrigsministeriet, og det havde Russell lagt Haand paa. Dronningen og Prins Albert havde i 1851 været mod, at *han* fik denne Post, fordi de mente, at det vilde blive den lige afgaaede Lord Palmerston paa en ny Maade². Men her tog de afgjort fejl. Han og Palmerston var ganske vist Standsfæller og, saadan set, vel ogsaa politiske Meningsfæller, men Clarendons Holdning var helt igennem ganske anderledes forstandsbestemt, nøgtern og forsigtig; han var ikke uvidende om, at Palmerstons Ønsker »altid var Fædre til hans Tanker«³, og han tilstræbte fra 1853—58, da han havde Ansvaret for Udenrigsministeriet, at gennemføre en Optræden, der nærmest laa paa Linje med Lord Salisburys tilbageholdende Isolationspolitik en Menneskealder senere. Som uafhængig Tilskuer kritiserede han i Aarene efter 1859 Lord Russells mellemstatslige Nævenyttighed skarpt, og det var Synsmaader, som stemmede godt med Dronning Victorias i Tiden før og efter hendes Ægtefælles Død.

Hvad Kabinettet imidlertid skinsygt overvaagede var, først og fremmest, de »gamle Mænds« italienske Politik. Hvorvidt de andre Ministre før Efteraaret 1863 kom til at beskæftige sig

¹ Greville: Memoirs VII, 441 f.

² H. Maxwell: The Life and Letters of the fourth Earl of Clarendon I (1913), 341. Smlg. Fulford: The Prince Consort (1949), 137.

³ Maxwell I, 223.

méd deres danske er derimod et andet Spørgsmaal. Lord Robert Cecil udtalte engang i Parlamentet, at der indtraadte en fuldstændig Forandring i Regeringens Holdning overfor Danmark fra det Øjeblik, Milner Gibson »og de, der er enige med ham, begyndte deres Studier over det danske Spørgsmaal«. Sagen er her sat paa Spidsen, men det siges med tydeligt Sigte paa ovennævnte Tidsrum¹. Den Linje, der skulde følges, blev foreløbig stukket ud af Udenrigsministeren i en vis Kontakt med Første-ministeren, men før Efteraaret 1863 spiller Sagen ikke nogen større Rolle i den Brevveksling mellem Palmerston og Russell, som findes i deres efterladte Papirer. Derimod fulgte Dronningen og Prinsgemalen nøje Udviklingen i det danske Spørgsmaal og gjorde stadig Bemærkninger til Russells og Gesandternes Depecher. Det var en af Prins Alberts Hjærtesager, og hans og hans Ægtefælles Opfattelse var rent tysk; Udenrigsministeren tog imidlertid ikke meget Hensyn til den. Alligevel fortsatte Dronning Victoria paa samme Maade efter Mandens Død (14. Dec. 1861) trofast støttet af sin Privatsekretær General Charles Grey, der søgte helt at handle i den hedengangnes Aand. Hun saa det som en hellig Pligt². Selvsagt forstod Dronningen ikke Spørgsmaalet³, havde alene tilegnet sig visse Fundamentalfraser om London-Traktatens Uretfærdighed og Danskernes Brud paa Løfterne fra 1851—52. Hun mente imidlertid, at hun kunde

¹ Hansard 176 III, Sp. 843. — I Anledning af, at Oppositionen formentlig ogsaa vilde benytte det danske Spørgsmaal under et Stormløb mod Regeringen, skrev Palmerston 24. Dec. 1862 til Russell, at det vilde være heldigt, om Udenrigsministeriet udarbejdede et Memorandum, der viste, hvordan England var blevet blandet ind i Sagen, og hvad Linje Regeringen havde fulgt (Russell Papers 14). Et lignende Brev af samme Dag er skrevet til Cornwall Lewis (Broadlands Papers). Det omtalte Memorandum skulde aabenbart være til Brug for Ministrene. Hvorvidt det blev udarbejdet er ikke klart. — Dette er den eneste Antydning af Kabinetetsbehandling, jeg har fundet, inden 1863.

² Gladstone til Mrs. Gladstone 7. Okt. 1863 (Morley: Life of Gladstone II, 102).

³ Brev til Russell 24. Nov. 1863 viser ganske eventyrlige Forestillinger om Begivenhederne 1848—50 (Letters 2 I, 121).

tale »med mere gennemført Upartiskhed end nogen anden«¹, men udbryder alligevel i de samme Maaneder: »Mit Hjærte er desuden saa tysk, at det at tænke paa Fare dér — og at se dette mit eget, kære Land villedt og bedraget er for frygteligt«². Hun vil endnu i Maj 1864 »sætte sin Ære i Pant paa« at Kongen af Preussen ikke vil tage noget af Hertugdømmerne for sig selv³. Og dog havde Paget, Gesandten i København, ganske sikkert Ret, naar han efter Besøg paa Windsor, ved samme Tid refererer Udtalelser af Dronning Victoria saaledes: »Hun lagde ganske vist ikke Skjul paa, at hendes Sympatier er med Tyskerne, men hun tilføjede, at som Suveræn vilde hun aldrig sætte sig mod, hvad der fremmede Stor-Britanniens Ære og Interesser«⁴. Den alvorlige Modstand mod Palmerstons og Russells Politik skulde komme fra Kabinetkollegerne.

Foreløbig havde de dog haft Ledelsen. *De* var egentlig ikke uvenligt stemte mod Danmark. Russell vilde naturligvis ogsaa løse Stridsspørgsmaalet med Tyskland og mente straks, at der dog maatte være en tredje Udvej; det vilde bedrøve *ham* at hugge Knuden over med Sværdet⁵. Selvsagt trættedes *han* efterhaanden, da den tungnemme Regering i København ikke kunde følge med i hans Løsningsforslag, som det ene Aar (1861) regnede med Holstens Udskillelse, saa Hertugdømmet kun stod i Personalunion med Resten af Monarkiet, og det næste fandt Frelsen i en Helstatsforfatning, hvor Lauenburg stillede paa fuldkommen lige Fod med Kongeriget. En Del af Uviljen mod Danskerne skyldtes sikkert ogsaa det aristokratiske Hovmod, der havde gjort Englænderne uglesete paa Fastlandet⁶.

¹ Brev til Datteren, Kronprinsessen af Preussen (27. Jan. 1864, Letters 2, I, 153).

² Brev til Kong Leopold af Belgien 19. Nov. 1863 (Royal Archives, Windsor—Schleswig-Holstein I 91); den citerede Passus er ikke taget med i Udgaven af Brevene (Letters 2, I, 116 f.).

³ Brev fra Lord Torrington til Delane, Redaktøren af »The Times« 10. Maj 1864. (Dasent: John Thadeus Delane II (1908), 109).

⁴ Den svenske Gesandt Bjørnstjernas Depeche 25. Maj 1864 (Sv. RA.).

⁵ Russell til Paget 16. Juli 1859 (Russell Papers 102).

⁶ Greville skriver: We have made ourselves universally odious by our insolence and our domination (Memoirs VII, 301 f.).

Ministrenes danske og Dronningens tyske Standpunkter.

I Sommeren 1863 tætnede de storpolitiske Skyer over Nord-Europa; Tordenvejret var indenfor Synsranden. Den danske Regering havde med Marts-Kundgørelsen indledet og bebudet en Nyordning af Monarkiets Forhold, der skulde bringe dets Statsliv ud af det Dødvande, Ophævelsen af Fællesforfatningen for Holsten og Lauenburg i 1858 havde skabt. Det tyske Forbund svarede med Beslutningen af 9. Juli, hvor den danske Regering opfordredes til at sætte Kundgørelsen af 30. Marts ud af Kraft, og paalagde Det Holsten-Lauenburgske Udvalg og Eksekutivkommissionen at gøre Forslag om passende Forholdsregler i Tilfælde af dansk Vægning. Forbundsdagen var hermed naaet til det virkelig sublime Standpunkt at anvende Tvangsforanstaltninger (Eksekution), antagelig først og fremmest Besættelse af det tyske Hertugdømme, overfor Danmark i Henhold til en Situation, som Forbundet selv havde fremkaldt med sine Fordringer. Det maatte enten være den transcendentale Statskunst i egentligste Forstand eller en Politik, der var haandgribeligt dobbeltbundet.

Under alle Omstændigheder vakte den Uro i England. Seymour FitzGerald, der var Oppositionens ydrepolitiske Sagkyndige i Underhuset, stillede Forespørgsel den 23. Juli, og Palmerston svarede med en Erklæring, i hvilken han bl. a. udtalte, »at hvis der blev gjort voldeligt Forsøg paa at omstøde [Danmarks] Rettigheder og røre ved [dets] Uafhængighed, skulde de, der gjorde Forsøget, inden Enden kom, faa at føle, at det ikke vilde blive med Danmark alene, de kom til at kæmpe«¹.

¹ Hansard 172 III, Sp. 1252 — Gladstone skrev en Menneskealder senere, at Palmerstons Erklæring ikke var blevet drøftet i Kabinettet og for Resten kun gjorde ringe Indtryk i Landet (Morley II, 116); bemærkelsesværdigt er det ogsaa i den Sammenhæng, at der ikke synes at være kommet Indvendinger fra Dronning Victoria. Imidlertid sagde Gladstone i Efteraaret 1863 (søen vi senere skal se) noget helt andet, og saa meget er sikkert, at Udtalelsen straks blev forstaaet efter sin naturlige Mening; Lord Palmerstons eget Organ, »Morning Post« skrev, at hvis de tyske Trusler førte til Krig, vilde England givet være at finde paa Danmarks Side (Leder

Imidlertid mente Lord Palmerston, at der ikke var nogen umiddelbar Fare¹, og Dronning Victoria, der ikke troede paa, at der var Planer om Angreb paa Danmarks Integritet², rejste ved Midten af August til sit kære Coburg; hun forbeholdt sig blot, at intet udenrigspolitisk Skridt blev taget uden hendes Billigelse under hendes Fraværelse. Og Palmerston og Russell gav hende i saa Henseende de bedste Forsikringer³; Russell mente iøvrigt, at der i det hele ikke vilde blive nogen Nødvendighed for at tage saadanne Skridt⁴. Hans Opfattelse var, at baade Tyskere og Danskere havde saa megen Uret, at der ingen Mulighed blev for at gribe ind, og han havde udtalt sig i den Retning overfor den preussiske Chargé d'affaires⁵.

24. Juli 1863 — smlgn. »Times 1. Septembr 1863). Da Kabinetkets Fredspolitik senere skulde forsvares, gjaldt det imidlertid Livet at bortfortolke Udtalelsen; Palmerston forklarede selv, at han havde tænkt paa en europæisk Krig (Hansard 176 III, Sp. 1274); Gladstone klarede for sig med at hævde, at det i Juli 1863 drejede sig om et uretmæssigt tysk Angreb, nu (4. Febr. 1864) om en ganske vist haardhændet, krigersk Hævdelse af utvivlsom Ret fra tysk Side (Hansard 173 III, Sp. 133—36) — Man tænker uvilkaarlig paa FitzGerald's Bemærkning: Gladstones mind . . . seems to be so subtle, and he is able to draw such fine distinctions that I am always in doubt whether he is deceiving himself, or whether he believes that the ingenious arguments he advances will deceive others (Hansard 176 III, Sp. 122) — Endelig forsikrede Roundell Palmer, at hvad Palmerston havde tænkt paa var *svensk* Hjælp til Danmark. Det lyder straks absurd, da der slet ikke havde været Tale om Sverige-Norge, men maaske er der alligevel noget om det. Faktisk findes mellem Udenrigsministeriets Papirer et Notat af 12. Juli 1863 paraferet af Palmerston, der lyder: These German Gentlemen might have it suggested for their consideration that if they enter into conflict with Denmark, they may find the Danes tougher antagonists than they expect them to be, and that it is just that they might find Denmark not destitute of support from other quarters. Og derpaa som en Slags P.S. Sweden would probably be too happy to give her troops an opportunity of practise. (F.O. 96—27).

¹ Smlgn. »Morning Post» 4. August 1863.

² General Grey til Russell 19. Maj 1863 (R.A.W., Poland 1863—64 H 51—35), smlgn. Dronning Victoria til Russell 19. Maj (Letters 2, I, 86).

³ Dronning Victoria til Palmerston 11. Aug. 1863 (Letters 2, I, 102). Palmerstons Svar ib. 103 f.

⁴ Russell til Palmerston 13. Aug. 1863 (Broadlands Papers).

⁵ Russell til Dronning Victoria 13. Aug. 1863 (R.A.W., Poland 1863—64 H 51—170).

Lord Palmerstons Indstilling var her en anden; han kunde ikke se, at Forbundsdagen paa forstaaelig Maade havde paa-vist, hvor Marts-Kundgørelsen stred mod Forbundets Love og Regler, og at Kravene om »at foreskrive Kongen af Danmark, hvad han skulde gøre med Slesvig«, overhovedet ikke kunde have nogen Begrundelse¹; han udbad sig, 15. August, bestemte Oplysninger fra Udenrigsministeriet om Sagen². Lord Clarendon, der foreløbig saa Tingene ude fra, mente aabenbart noget lignende; han skrev lidt senere til Russell, at Marts-Kundgørelsen havde opfyldt alle Forbundets Krav angaaende Holsten »og Grunden til, at dens Tilbagetagelse kræves, er [Ønske om] at holde et Saar aabent, der skal omfatte Slesvig, hvor de tyske Magter ikke har noget Paaskud for Indblanding«³. Og 4. September er ogsaa Russell naaet til et andet Standpunkt. Det er ganske vist umuligt at tage Parti i den dansk-tyske Strid, »men vi kunde sammen med Frankrig tilbyde diplomatisk Mellekomst [good offices] — eller Mægling. Afvises disse Tilbud imidlertid af Tyskland, kunde vi næppe tillade, at Fjendtligheder foregaar«. Den 27. September kommer han tilbage til Sagen: »Tyskerne har nu bragt [Eksekutionen] over paa det værste Grundlag af alle, nemlig Antagelsen af en Forfatning, ved hvilken den danske Regering vilde blive lammet af Holsten og Lauenburg eller et af disse Lande«. Hvis Forbundsdagen vedtager Eksekution, maa vi tilbyde begge Parter Mægling og, hvis den bliver afvist af Tyskland og ikke af Danmark, love Hjælp til Danmark«⁴.

Der er Tilgivelse for den, der omvender sig. Det var netop »en Forfatning, hvorved den danske Regering vilde blive lammet af Holsten og Lauenburg«, Lord Russell selv havde foreslaet med sin Depeche af 24. September 1862; nu saa han Farerne, men for Resten er det ikke klart, hvilken Hjælp det er, han vil love Danmark. Forslaget faldt naturligvis i god Jord hos

¹ Brevet til Dronning Victoria af 11. Aug. 1863.

² Layard Papers i British Museum 38989 S. 254 — Muligvis findes et Brudstykke af dette Memorandum i F.O. 96—27 under 15. Aug. 1863.

³ Clarendon til Russell 2. Okt. 1863 (Russell Papers 29).

⁴ Russell til Palmerston 4. Sept. og 27. Sept. 1863 (Broadlands Papers).

Lord Palmerston, der angaaende Forholdet mellem de tyske Stormagter og Forbundet skriver, at »det er den gamle Historie om den Faarebov, som den ene Tyv ikke havde faaet, og som den anden ikke havde stjaalet«¹. Og 29. September skrev Russell til Lord Clarendon, at da Forbundsdagen »bliver ved med sin Taabelighed«, vil han sende »en alvorlig Advarsel« til Frankfurt².

Hvad det drejer sig om er Depechen af 29. September 1863 til Alexander Malet, den engelske Gesandt ved Forbundsdagen, hvor det hedder, at Hendes Majestæts Regering ikke kan se med Ligegyldighed paa en militær Besættelse af Holsten³. Dronning Victoria havde været meget betænkelig ved Koncepten til Depechen, men hendes Sekretær General Charles Grey har haft en lang Samtale med Gladstone om den; han fandt ganske vist Slutningen kraftig, men ikke kraftigere, end hvad Palmerston sagde den 23. Juli, og da det er blevet godkendt som Grundlag for den engelske Politik, saa han ikke Nødvendigheden af at henvise Sagen til Kabinettet. Dette er en helt anden Forklaring end Gladstones ovenomtalte senere, men for Resten mente han, at man maaske burde undersøge, om Malets Opfattelse af den tyske Politik var rigtig⁴. Under disse Omstændigheder meddelte General Grey Russell, at Dronningen billigede Depechen, saafremt det virkelig forholdt sig saaledes, at Forbundsdagen trak Spørgsmaalet om Slesvig ind i Drøftelsen⁵.

Lord Russell beroligede; havde Malet taget fejl, faldt det hele bort⁶. Imidlertid var Dronningen vedvarende bekymret: Hun troede stadig, at Forbundet ikke var gaaet videre, end det havde Ret til, og blev Depechen af 29. September bekendt, vilde den styrke Danskerne i deres Modstand⁷. Det var ogsaa galt med Depecherne af 30. September til Buchanan i Berlin og

¹ Palmerston til Russell 29. Sept. 1863 (Russell Papers).

² Russell til Clarendon (Clarendon Papers 104).

³ Actstykker angaaende Hertugdømmerne Holsteen og Lauenburgs Forfatningsforhold VII (1864), 15 f.

⁴ Ch. Grey til Dronning Victoria 26. Sept. 1863 (R.A.W.).

⁵ samme til Russell 26. Sept. 1863 (Russell Papers 14).

⁶ Russell til Ch. Grey 3. Okt. 1863 (R.A.W., Schl.H. I 90).

⁷ Ch. Grey til Russell 1. Oktober 1863 (Russell Papers 14).

Bloomfield i Wien¹. Udenrigsministeren søgte ogsaa her at stille tilfreds²; Forbundets Svar maa overvejes af Kabinettet før ny Meddelelse afgik til Frankfurt. Men Palmerston dømmer kort og fyndigt om Meningsudvekslingen: Hvad Dronningen siger er urimeligt, og hvad De [Russell] siger selve den sunde Fornuft³.

Men angaaende det rent saglige Spørgsmaal følger han yderligere til i Brevet, at De Forenede Udvalg i Frankfurt tydelig har udtalt Ønske om, at Forbundsdagen rent ud skal erklære, at en Ophævelse af Marts-Kundgørelsen alene maa være et Førsteskridt fra Danmarks Side; hvad de i Virkeligheden forlanger er en ny Forfatning for hele det danske Monarki – Den danske Regering kunde lige saa godt forlange en ny Forfatning for Forbundet. Gladstone redegør i de samme Dage overfor Dronningen paa ganske tilsvarende Maade for Ministrenes Opfattelse⁴.

Tilsyneladende maatte den engelske Politik nu ligge fast. Palmerston, Russell og Clarendon havde klart erkendt, hvad Forbundsdagen tilstræbte; Lord Palmerston gentog det 19. Oktober: Mening var at paatvinge Kongen af Danmark en ny Forfatning for Monarkiet, »der giver det tyske Element overvejende Indflydelse«⁵. Gladstone, som senere kom til at staa som den passive Politikens fremmerste Forfægter, gjorde ingen Indvendinger. Pressen — »The Times«, »Morning Post«, »Globe« sang paa samme Melodi. Efter denne Opfattelse kunde det ikke være Tvivl underkastet, hvor Skurken var i Skuespillet. — Men dog skriver Russell 9. Oktober til Dronningen: »Hvis Danmark kan formaas til at gøre nogle Indrømmelser, kunde Faren blive afværget«⁶. Og Dagen efter telegraferer han til Paget i København: Den danske Regering vilde gøre klogt i at meddele, at den som

¹ Blaabogen: Denmark and Germany III (1864) No. 139 og 140, Letters 2, I, 111.

² Russell til Dronning Victoria 9. Oktbr. 1863 (Letters 2, I, 111 f.).

³ Palmerston til Russell 10. Oktbr. 1863 (Russell Papers 14).

⁴ Guedalla: The Queen and Mr. Gladstone I 127.

⁵ Palmerston til Russell 19. Okt. 1863 (Russell Papers 14).

⁶ Russell til Dronning Victoria 9. Okt. 1863 (Letters 2, I, 112).

Bevis for sin Imødekommenhed var rede til at tage Marts-Kundgørelsen tilbage¹.

Bortset fra alt andet er denne Instruktion et Vidnesbyrd om, hvor ufatteligt formalistisk uforstaaende det engelske Udenrigsministerium tog paa Sagen. Forbundsresolutionen af 9. Juli var ganske vist rettet mod Marts-Kundgørelsen, men siden da havde den danske Regering i Fortsættelse af, hvad der var blevet bebudet i Foraaret, forelagt Forslag i Rigsraadet til en Fællesforfatning for Kongeriget og Slesvig. Som Situationen havde udviklet sig, vilde en Ophævelse af Kundgørelsen intet betyde. Paget saa det ogsaa godt². Men Russell blev ved at trænge paa med Sagen.

Samtidig var Russell noget betaget af den Adskillelse, Bismarck havde gjort mellem det holstenske Spørgsmaals tyske og det slesvigskes europæiske Karakter³. Men for Resten tog han ikke Indvendingerne fra København ilde op; 31. Oktober skrev han: »Danskerne har efter vore og Preussernes Raad gjort alle de rigtige Indrømmelser, saa at hvis Tyskland ypper Kiv, vil det helt og holdent blive en »querelle d'Allemand«⁴.

Nu som før: Den danske Regering havde gjort alle rimelige Indrømmelser, og endda skulde den opfordres til at gøre nye. Ministrene saa dengang, at Danskerne havde Ret, men Tyskland maatte føjes.

I det næste Par Uger havde de engelske Ministre andet at tænke paa end det særligt dansk-tyske Spørgsmaal, Napoleon III' Kongresplan. Men saa forelaa den 15. November, paa en ked-sommelig London-Søndag, Efterretningerne om Kong Frederik VII' Død, Telegram fra Reuters Repræsentant i København, Telegram fra Paget til Udenrigsministeriet.

Nyheden stod paa fremtrædende Plads i Mandagsaviserne.

¹ Allerede 8. Okt. 1863 havde Russell ganske kort telegraferet til Paget (F.O. 22).

² Depeche af 14. Okt. 1863. Denmark and Germany No. 165.

³ Russell til Palmerston 20. Okt. 1863 (Broadlands Papers).

⁴ Russell til Granville 31. Okt. 1863 (Granville Papers 18).

Den maa aabenbart have foreligget saa tidligt, at Lord Palmerston har faaet Tid til at retlede »Morning Post« om Stillingen; i hvert Fald svarer Bladets Lederkommentar ganske til de Betragtninger, han samme Dag fremsatte overfor Dronning Victoria og Lord Russell: Man maatte vente, at den nye Konge af Danmark var mindre bundet end den afdøde ved tidligere Forhandlinger og Overenskomster. Der kunde altsaa blive større Mulighed for en venskabelig Ordning af Spørgsmaalene mellem Danmark og Forbundet¹. Men Dronningen, der samtidig havde grebet Pennen, saa ikke saa lyst paa Fremtiden; hun skrev til Russell, at hun frygtede »snarlig Krig« og »paa den mest indtrængende Maade opfordrede Regeringen til ikke at foretage noget uden i Samraad med de andre Magter, men navnlig med Tyskland«². Udenrigsministeren svarede mildt, men bestemt, at Kabinettet intet Skridt vilde foretage »uden at gøre Indstilling til Deres Majestæt. Men Lord Russell ser ikke, hvordan Kabinettet kan indstille andet, end at Deres Majestæt maa forblive tro mod Deres Majestæts Krones Forpligtelser«³. Det var Spørgsmaalet om den af Dronningen saa forhadte London-Traktat fra 1852, det nu stod paa. Og Meningerne skilte sig skarpt. Palmerston havde ogsaa skrevet i Brevet til Russell af 16. November:

Jeg er bange for, at vi maa bede [Dronningen] huske paa, at hun er Dronning af England og ikke en tysk Fyrstinde. Prinsgemalens Følelser og Meninger og tyske Tilbøjeligheder, som han havde Forstand nok til at holde nogenlunde i Baggrunden, bryder ud hos hende, og hun tror, det er en Pligt mod hans Minde kraftigt at fremføre alt, hvad hun ved, at han tænkte og følte⁴.

Imidlertid indløb der telegrafisk Forespørgsel fra Paget om en mere politisk aktuel Sag: Saafremt den engelske Regering

¹ Palmerston til Russell 16. Novb. 1863 (Russell Papers) og til Dronning Victoria (R.A.W., A 31).

² Dronning Victoria til Russell 16. Novb. 1863 (Letters 2, I, 114 f.).

³ Russell til Dronning Victoria 16. Novb. 1863 — paa Koncepten (Russell Papers 14) er noteret 26.-XI, men Originalbrevet i R.A.W. (Schl.H. I 91) har den rigtige Datering.

⁴ Denne Passus af Brevet er citeret i Bell: Palmerston II, 338.

ønsker, at Kong Christian skal vente med at underskrive (November-) Forfatningen til det internationale Spørgsmaal er ordnet, maa han (Paget) have Instruktion med det samme¹. Dronning Victoria saa øjeblikkelig Vej frem i dette; hun lod 17. November General Grey anmode Lord Russell om at give Paget den ønskede Anvisning². Udenrigsministeren svarede imidlertid den næste Dag, at han *havde* givet Paget Anvisning om at sige, at Hendes Majestæts Regering ikke ønskede at raade Kong Christian til at følge en Linje, hans Undersaatter misbilligede; hvis han (Paget) blev spurgt, skulde han dog svare, at en Udsættelse vilde lette Mægling³. — Der var intet Udkomme med de »rædsomme gamle Mænd«.

Ogsaa paa en anden Maade havde Dronning Victoria det ikke let ved denne Tid. Mandens Død havde ramt hende som et knusende Slag. I de to Aar, der var gaaet siden da, kom hun atter og atter i sine Breve tilbage til det Tab, hun havde lidt, hvor ensom hun var, hvor svag hun var; hun var vel ogsaa i en vanskelig Alder. Hun afsøndrede sig fra Verden og saa det som Utaknemlighed, at Folket ikke var tilfreds dermed. Hun fordrede Hensyntagen til sin Enkestand ikke blot af Ministrene, men ogsaa af Oppositionens Ledere. »Det er altsammen saa utaaleligt for mig uden den Interesse, min Engel gav det«⁴. Det er hendes tilbagevendende Betegnelse for den højsalige Prinsgemal; hun næsten bad til ham som Skytshelgen⁵. Hun skyldte ham utvivlsomt det meste af sit aandelige Indhold; hun havde øst Kundskaber af »hans beundringsværdige Memoranda«⁶, men egenraadig havde hun altid været, og den Vilje havde ogsaa

¹ Pagets Telegram 16. Nov. 1863 Kl. 15⁴⁰ (F.O. 22, Hist. Tidsskr. 9. R. VI (1929), 235).

² Ch. Grey til Russell 17. Nov. 1863 (Russell Papers 14); i Letters 2, I, 115 (efter Kopi) er Brevet sat til 18. Nov.

³ Russell til Dronning Victoria 18. Nov. 1863 (Letters 2, I, 116), telegrafisk Instruktion til Paget 17. Nov. 1863. F.O. 22, Hist. Tidsskr. 9. R. VI, 230.

⁴ Dronning Victoria til Kong Leopold 20. Okt. 1865 (Letters 2, I, 279).

⁵ samme til samme 25. Febr. 1864 (ib. 168).

⁶ Memorandum 25. Nov. 1862 (Letters 2, I, 50).

Prins Albert i høj Grad maattet tage Hensyn til¹. Hun var det endnu, og hendes to Tillidsmænd, Lord Clarendon og Lord Granville maatte gaa ikke mindre varligt; den sidste skal dog i August 1863 have taget sig sammen til at sige hende, at hun ikke var »almægtig«².

Nu var det rent galt. Den dansk-tyske Strid var rykket ind i hendes eget Hjem paa Windsor Slot med Prins Edward af Wales og hans danske Hustru paa den ene Side, Kronprinsparret af Preussen og Halvsøsteren, Feodora af Hohenlohe-Langenburg paa den anden. Dronning Victoria skildrer selv, hvordan det gik til i et Brev til Kong Leopold af Belgien³. Prins Friedrich Wilhelm er meget voldsom »baade angaaende Arvefølgen i Hertugdømmerne og Forholdet mellem Preussen og Østrig«, Prinsesse Feodora ogsaa til Tider. »Jeg er elendig og ussel, næsten fra Forstanden uden min Engel til at staa hos mig og sætte de andre ned paa deres rette Plads. Ingen tager Hensyn til mine Meninger nu, og denne Hjælpeløshed gør mig næsten gal«. General Grey, som Dronningen har vist Brevet til Kong Leopold, skriver omtrent det samme til Lord Russell, men som Forklaring paa en Besked fra Dronningen om, »hvor stor en Trøst det vilde være for hende at se Dem og høre Deres Mening om det danske Spørgsmaals højst kritiske Stilling i Øjeblikket og lære deres Opfattelse angaaende den bedste Chance for at undgaa Forviklinger«. Grey slutter: »For Dronningens Helbreds Skyld — og afgjort for at trøste hende forekommer det mig meget vigtigt, at De skulde tale med hende«⁴.

En Forkølelse⁵ hindrede Russell i at rejse til Windsor allerede

¹ Greville gengiver 12. Dec. 1858 Udtalelser af Prins Albert til Clarendon om, at Dronningen ikke taalte Modsigelse; Stockmar har sagt det samme (Memoirs VII, 388 f.). Lord Torrington til Delane 10. Maj 1864 (Dasent II, 108).

² Fitzmaurice: Life of Earl Granville I, 453.

³ Dronning Victoria til Kong Leopold 19. Nov. 1863 (R.A.W., Schl. H. I 91); det meste er medtaget i Letters 2, I, 116 f. Jfr. Dronning Victorias Dagbog 18. Nov. 1863 (R.A.W.).

⁴ Later Correspondence of Lord John Russell II, 304.

⁵ Cold — ikke Gout, som Udgiveren af Dronning Victorias Breve siger (Letters 2, I, 119¹).

den 19. Han kom først den 20. og tvivlede paa Forhaand om at kunne foreslaa andet end Formaninger til de stridende Parter om Maadehold og Udsættelse, og han mente, at England først skulde røre paa sig, hvis Forholdene »blev desperate og der blev gjort Forsøg paa at ødelægge Danmark som uafhængig Stat«¹. — Det var mærkeligt nok, hvad den engelske Politik endte med i 1864 — Men Dronningen haabede, at det augustenborgske Parti vilde lade det blive ved en Protest, og at England kunde holde sig udenfor Krigen². Russell fortalte Dagen efter i et Brev Lord Palmerston om sit Besøg, og Palmerston, der med al sin Løsmundethed var en godlidende Sjæl, udtrykte nu til Russell sin Medfølelse med Dronningen i hendes Prøvelser; dog føjer han til: »Hun har nu [ogsaa] Familieinteresser, der harmonerer med [London-]Traktaten«³.

London-Traktatens Opretholdelse og November- Forfatningens Ophævelse — Lord Wodehouses Sendelse — Kabinettets første Indgriben.

Medens den folkelige Bevægelse i Tyskland til Gunst for Augustenborgernes Arverettigheder gennem de næste Uger syntes at rive alt med sig, stod Striden paa Forbundsdagen mellem Østrig-Preussen og en Del af Smaa- og Mellemstaterne om, hvorvidt en Okkupation af Holsten nu ikke skulde træde i Stedet for den vedtagne Eksekution, ved hvilken den bestaaende Arveordning i Hertugdømmet i Virkeligheden anerkendtes. Stormagterne holdt paa det sidste; de erklærede sig bundne af London-Traktaten, men forlangte til Gengæld Aftalerne fra 1851—52

¹ Russell til Grey 19. Nov. 1863 (R.A.W. Schl.H. I 91).

² Russell til Palmerston 21. Nov. 1863 (Broadlands Papers).

³ Palmerston til Russell 21. Nov. 1863 (Russell Papers). Hvordan det gik til i Dronningens Familiekreds var ret almindelig kendt, se Clarendon til Cowley 19. og 24. Nov. 1863 (Cowley Papers). Datteren Alice (af Hessen) skrev ogsaa til Dronningen ud fra tysk Synsmaade (Alice, Biographical Sketch and Letters — Oversættelse af Carl Sell: Alice, Mittheilungen aus ihrem Leben und Briefen) — Se Brev af 21. Nov. 1863).

opretholdt, navnlig November-Forfatningens Tilbagepagelse, da den formentlig betød Indlemmelse af Slesvig i Kongeriget. Paa sin Side mente det engelske Kabinet, at Hendes Majestæts Regering ikke kunde gøre andet end anerkende Christian IX, og at London Traktatens andre Signatarmagter maatte handle paa tilsvarende Maade¹.

Hendes Majestæt mente egentlig noget helt modsat. Hun kunde »ikke andet end væsentlig dele den preussiske Regerings Synsmaade«². Hun oversendte 23. November et Memorandum, Stockmar, Prins Alberts Mentor og Ven, havde udarbejdet, til Indenrigsministeren, George Grey; det udvikledes her, at de Magter, som havde underskrevet London-Traktaten, »paa ingen Maade er absolut og betingelsesløst bundne til at anerkende Kong Christian som Hertug af Holsten«³. Palmerston svarer, at Kabinettet har fundet Stockmars Syllogismer »mere sindrige end forstandige«; paa den Maade kunde alle Traktatforpligtelser bortforklares⁴. Hans Stræben var i det hele at holde de tyske Magter fast ved Anerkendelsen af Integriteten; 29. November skrev han til Russell:

Vilde det ikke være nyttigt at gøre det begribeligt for de tyske Stater, der underskrev eller tiltraadte Traktaten af 1852, at intet Brud paa tidligere Forpligtelser, som de beskylder Danmark for, kan løse dem fra de klare, positive og ubetingede Forpligtelser, Traktaten af 1852 indeholder.

Det maa, fortsætter han, blive de tyske Regeringers Sag at paavise, at Danmark har paataget sig Forpligtelser og brudt dem, og derpaa ad diplomatisk Vej at opfordre den danske Regering til at opfylde dem samt endelig at overveje, hvorvidt den Fremgangsmaade, Danmark vælger, giver berettiget Grund

¹ Palmerston til Dronning Victoria 19. Nov. 1863 (Letters 2, I, 118).

² Ch. Grey til Russell 29. Nov. 1863 (Russell Papers 14).

³ Dronning Victoria til Ch. Grey 23. Nov. 1863 (R.A.W., Schl. H. I 91).

⁴ Palmerston til Dronning Victoria 23. Nov. 1863 (samme Sted); ogsaa G. Grey til Dronning Victoria (samme Dag og Sted).

til Krig. Selv om Danmark gør Uret, berettiger dette ikke Tyskland til det samme¹.

Spørgsmaalet blev straks efter brændende i Anledning af den Depeche, Russell under 2. December sendte til Buchanan i Berlin; den fulgte i sin Argumentation samme Linjer som Palmerston i Brevet af 29. November². Men Dronning Victoria var meget betænkelig ved den, selv om hun ikke vil gøre Indvendinger imod den, da den er blevet billiget af Kabinettet³. Imidlertid har hun aabenbart alligevel mobiliseret Statssekretæren for Indien, Sir Charles Wood, en Herre, der stod General Grey nær. Han udvikler i et Kabinetsmemorandum, at Danmark har givet klare Løfter om ikke at indlemme Slesvig; Østrig og Preussen har altsaa nu virkelig Grund til Klage, og da Englands Haab om at afværge Krig maa staa til disse Magter, »bør vi ikke støde dem ved Tonen af det, vi siger til dem«, og samtidig maa vi prøve paa at faa Danmark til at følge en Linje, »der maa tvinge dem til at handle i Overensstemmelse med deres egne Forpligtelser«⁴, altsaa ved ny Eftergivent.

Palmerston bemærker da ogsaa straks i Anledning af dette, at Wood vilde have Ret, hvis det gjaldt om at faa Tyskland til at give noget, det ikke var forpligtet til, men hvad Udenrigsministeriet forsøger er at faa Tyskland til at opfylde, hvad det har lovet. Misforstaaelsen bunder forøvrigt, efter hans Mening, i den tyske Sammenblanden af Aftalerne fra 1851—52 og Traktaten af 1852; den sidste er ikke betinget af de første. Saafremt det kan bevises, at November-Forfatningen er i Strid med tidligere Tilsagn, maa Magterne lægge Pres paa Christian IX og hans Regering, saa de ophæver den; lykkes det ikke, *kan* Tyskland faa Ret til at føre Krig⁵. Men Premierministeren er altsaa ikke sikker paa det.

¹ Palmerston til Russell 29. Nov. 1863 (Russell Papers 14).

² Russells Depeche til Buchanan, Denmark and Germany No. 341.

³ Dronning Victoria til Russell 2. Dec. 1863 (Letters 2, I, 125 f.).

⁴ Smlgn. Wood til Ch. Grey (Letters of Q. V. 2, I, 126 f.) — Det er her første Gang, der foreligger fortrolige Memoranda til Klaring af Stillingen i Kabinettet. Ch. Woods ligesom de følgende findes i Russell Papers 14.

⁵ Smlgn. Palmerston til Dronning Victoria 3. Dec. 1863 (Letters 2, I,

Det var den rene Palmerstonske Vin. Andre Kabinetmedlemmer — Gladstone (Statskammerkansler), George Grey, Granville (Lord President of the Council) slog noget Vand i Glassene ved stærkere at fremhæve de stridende Parters gensidige Forpligtelser; kun Hertugen af Argyll (Lord Privy Seal) skænkede en endnu stærkere Drik op: »Jeg bliver mere dansk jo mere jeg faar af denne slesvig-holstenske Sag«. Han mener ikke, at gamle Løfter, afgivet for at opnaa Holstens Rømning, kan hindre den danske Regering i at gennemføre en Fællesforfatning for »Danmark og Slesvig«; en saadan betyder ikke mere Indlemmelse, end en Helstatsforfatning vilde have gjort. Den danske Regering har været villig til at give en Fællesforfatning, men Tyskland har hindret den deri; den er nu fuldt berettiget til at give en »Fællesforfatning for saadanne Dele af Monarkiet, der vil modtage den«.

Hvordan man end ser paa disse Argumentationer, saa meget er sikkert, at den engelske Regering stadig stod fast paa Traktatens Grund, og Russell skrev til Dronningen: »Enhver Opgivelse af Danmarks Integritet vilde være meget upopulær her i Landet«¹. Rent personlig dømmer Lord Clarendon paa lignende Maade i Brev til Lord Cowley: »Hvis de Regeringer, der har underskrevet Traktaten af 52, prøver paa i Fællesskab at sno sig ud af deres formelle Forpligtelser, vil det blive en Lavhed uden ethvert Sidestykke i Historien«².

Vægtstangen syntes stadig at hælde til Danmarks Fordel; et Blad som »Morning Post« var meget erklæret i sin Partitagen³. Men der havde jo ogsaa været Tale om »at lægge Pres paa Christian IX og hans Regering«. Lord Palmerston kom gentagende tilbage til Nødvendigheden af at ophæve Marts-Kundgørelsen. Han mener, at England under Henvisning til et saadant

127—29) og Dronning Victorias Svar 5. Dec. 1863 (R.A.W., Schl.H. I 91); ogsaa hun advarer »kraftigt og alvorligt« mod at irritere Østrig og Preussen.

¹ Russell til Dronning Victoria 23. Nov. 1863 (Letters 2, I, 120).

² Clarendon til Cowley 24. Nov. 1863 (Cowley Papers 179).

³ se navnlig 16. Dec. 1863.

Skridt vil kunne styrke Østrig og Preussen i deres Modstand mod Okkupation af Holsten overfor »Smaastjærnernes Mælkevej« i Frankfurt. Forbundet havde, efter hans Opfattelse, ingen Ret til at bestemme, hvem der skulde være Hersker i Holsten. Det var »Hertugen af Devonshires Folkestue, der tilriver sig Retten til at bestemme, hvem der skal have en Landejendomsbesidders Gods i Derbyshire«¹.

Marts-Kundgørelsen var blevet sat ud af Kraft samme Dag, Lord Palmerston skrev dette Brev; der indtraadte imidlertid ingen mærkbar Forandring som Følge af dette Skridt, og den engelske Regering havde da ogsaa forinden lagt langt mere vidt-rækkende Planer om at gøre Indflydelse gældende i den danske Hovedstad. Den 24. November havde den russiske Udenrigsminister, Fyrst Gortchakov, foreslaaet, at London-Traktatens Signatarmagter skulde sende særlige Gesandter til København for at lykønske Kong Christian til hans Tronbestigelse; de skulde samtidig forsikre om deres Hoffers vedvarende Troskab mod Integritetsprincippet, men ogsaa opfordre den danske Regering til at opfylde Aftalerne fra 1851—52². Czarens Gesandt i London, Baron Brunnov, havde sagt, at det danske Hof lige som et tysk Hof vilde være henrykt ved, at der blev sendt nogen for at lykønske³. Englænderne greb Tanken. Nu var det at finde Sendemanden.

Lord Russell foreslog Lord Wodehouse, tidligere Gesandt i Petersborg og parlamentarisk Understatssekretær i Udenrigsministeriet, men frygtede dog, at han vilde blive anset for at være »for anti-tysk«, og nævner samtidig Legationssekretæren i Paris, William Grey som en Mulighed⁴. Senere var der Tale om Gesandten i Hannover, Howard. Begge stod dog aabenbart ikke højt nok oppe i Rang⁵. Det blev Wodehouse — Saa kom

¹ Palmerston til Russell 25. Nov. og 7. Dec. 1863 (Russell Papers).

² Denmark and Germany No. 300.

³ Russell til Palmerston 26. Nov. 1863 (Broadlands Papers).

⁴ samme.

⁵ Palmerston til Russell 29. Nov. 1863 (Russell Papers), Russell til Dronning Victoria 1. Dec. 1863 (R.A.W., Schl.H. I 91) — Krieger skriver

Spørgsmaalet om hans Instruktioner. Et Memorandum om Sagen af 4. December nævner intet om en Fællesforfatning, da en saadan Ordning ikke lod sig gennemføre, men Wodehouse skulde sammen med sine franske, russiske og svenske Kolleger prøve at udforme Forslag, som begge Parter kunde gaa ind paa. Dette var dog alene muligt, naar Østrig og Preussen »havde bragt deres Krav i en enkel og forstaaelig Form, og det maatte være en Forudsætning, at de ikke havde yderligere Betingelser i Baghaanden«. Forslagene skulde imidlertid ledsages af »en Tilkendegivelse« om, at den danske Regering maatte tage Ansvar, hvis de forkastes fra dens Side. Hvis Østrig og Preussen gjorde det, »vil Hendes Majestæts Regering anse sig for frit stillet ved Valget af den Linje, Stor-Britanniens Ære og Interesser maa kræve«¹.

Om disse Slutningssætninger kom der imidlertid til at staa Gny.

Lord Granville spørger i sine Bemærkninger til Udkastet, hvorvidt det sidste Afsnit er en Trusel om Krig?

Jeg mener, at vi hellere skulde holde begge Parter i fuldstændig Uvidenhed om, hvad vore mulige Hensigter er. Det gaar ikke at true, med mindre vi udfører vore Trusler — og jeg vilde være imod at gaa til Krig med Tyskland paa det slesvig-holstenske Spørgsmaal, saa at Frankrig og Preussen kunde tage hvad Del, de vilde, i en saadan Krig og til hvilken som helst Tid, de fandt passende.

Gladstone var ogsaa mod at true og at sige noget om Regeringens Hensigter. Hertugen af Argyll mente, at hvis Tyskland trues, trues Danmark ogsaa, og han var derfor mest tilbøjelig til at stryge begge Sætninger. Krigsministeren, Lord de Grey vilde intet stryge, men arbejde hele Afsnittet bedre sprogligt sammen; som det stod, saa det ud, som Regeringen vilde gaa

(med T. Bille som Kilde), at Dronning Victoria hindrede, at Valget faldt paa Clarendon (Dagbøger II, 355); af dette er der intet Spor i de engelske Arkiver.

¹ Instruktionsudkastet i Russell Papers 14; de efterfølgende Indlæg samme Sted 27.

stærkere frem mod Østrig og Preussen end mod Danmark, og England burde staa fuldkommen frit. Endelig hævdede Sir Charles Wood, at man frem for alt maatte undgaa at tage Parti mod Tyskland, saa at England blev ude af Stand til at protestere mod den Politik, Frankrig vilde vælge at føre; han ønskede begge Sætninger udeladt.

Lord Palmerston var meget utilfreds; han fandt Indvendingerne »haartrukne og forhastede«. Han refererer korteligt Udkastet og tilføjer: »Denne Instruktion er, saa sandt, paa den sikre Side. Den tager kun Sigte paa en fremtidig Meddelelse i et Tilfælde, som maaske vil indtræde, maaske ikke. Den forpligter os ikke til andet, end at vi bevarer vor Frihed til at handle efter Omstændighederne«.

Lord Russell var helt enig med ham. Imidlertid var ogsaa Dronningen mod den famøse Sætning; man maatte føre samme Sprog til begge Sider. »Men hvis stærkere Tryk skal udøves paa den ene Side end paa den anden, skulde det snarere blive mod Danmark end mod Tyskland — for det er Danmarks Optræden, som alene faar de tyske Magter til at tøve med at bekræfte Ordningen fra 1852«¹.

Dronning Victoria havde megen sund Fornuft og adskillig politisk Erfaring, men skarpsindig var hun ikke. Imidlertid havde hun her et Flertal af Kabinettet med sig. Og Enden blev, at Russell med egen Haand ændrede Slutningen af Koncepten, saa der kom til at staa, at Hendes Majestæts Regering vilde »anse disse Regeringer [den østrigske og preussiske] ansvarlige for Følgerne, og en Tilkendegivelse vilde blive meddelt dem af denne Art« — Nu sagde man altsaa helt det samme til begge Sider.

Det betød ikke meget, praktisk politisk set, men alligevel synes det her at have været første Gang, Kabinettet gav den danske Politik en anden Nuance, end Palmerston og Russell havde foreslaet, over mod det, Dronningen ønskede.

Lord Wodehouse rejste, efter at han under en Samtale med General Grey havde forsikret, at han vilde »bruge samme Sprog

¹ Dronning Victoria til Russell 6. Dec. 1863 (R.A.W., Schl.H. I 92).

til begge Sider, og undgaa ethvert Skin af at anvende Trusler«¹. Dronningen var foreløbig tilfreds, Lord Palmerston underholdt vedvarende Lord Russell om, hvad han passende kunde meddele de tyske Regeringer. Et enkelt af disse Forslag standser man ved: »Kunde det ikke«, skriver han 10. December, »fortroligt siges til Østrig og Preussen, at Krig gør Ende paa alle Traktater og forudgaaende Forpligtelser«, og at Danmark følgelig i saadant Tilfælde løses fra sine Tilsagn overfor de tyske Stormagter, medens Traktaten af 1852, der ogsaa er undertegnet af andre Magter, stadig binder dem². — Det var imidlertid ganske overflødig fortroligt at meddele Otto v. Bismarck, at Krig ophæver alle Traktater; den Erkendelse var han forlængst naaet til³, og han tænkte sig at udnytte den paa en for de engelske Ministre mærkeligt overraskende Maade.

Kabinetetsmøderne 2. og 12. Januar 1864 - Modstand mod isoleret engelsk Optræden.

Aarsskiftet var inde. Lord Wodehouse virkede stadig i København; han og Paget sendte lange Beretninger til London om deres Bestræbelser. Efterhaanden opnaaede de virkelig noget: En forholdsvis stærk Regering blev afløst af en udpræget svag; Hall, »denne Danmarks Kræftskade«, som Palmerston kaldte ham⁴, havde vejet Pladsen for Monrad. Man haabede i London paa yderligere Eftergiven fra dansk Side.

Ejendommeligt nok var det dog ikke disse Begivenheder, som gjorde Indtryk paa den engelske Regering; de omtales næppe nok i Ministrenes indbyrdes Brevveksling. Hvad der fangede Opmærksomheden var Udviklingen mellem Elben og Ejderen. »Morning Post« skrev 30. December:

¹ Ch. Grey til Dronning Victoria 6. Dec. 1863 (R.A.W., Schl.H. I 92).

² Forslag af samme Art fra Palmerston til Russell i Breve af 21. og 29. Nov. Notater 21. og 26. Dec. 1863 (alt i Russell Papers).

³ Bismarcks Briefwechsel mit dem Freiherrn von Schleinitz 1858—1861 (1905), S. 184.

⁴ Palmerston til Dronning Victoria 22. Febr. 1864 (Letters 2, I, 164).

Besættelsen af Holsten har antaget en Karakter, som er helt forskellig fra en almindelig Forbundseksekution. Alle Vegne, hvor Forbundets Soldater har sat deres Ben, er Revolutionens Banner blevet løftet . . . Det er ofte blevet paastaaet, at Holsten kun var et Skærnbrædt, der skulde skjule et Angreb paa Slesvig; men nu indrømmer Forbundet aabent, at dette er Tilfældet.

Den herskende Stemning er her kort og træffende udtrykt. Selv Dronning Victoria noterer i sin Dagbog 31. December: »Det er et Misgreb og en Vanskelighed, at Fritz Holstein [Augustenborgeren] er taget til Kiel¹.

Lord Russell, der endnu 23. December skrev til Paget, at England maatte »staa med korslagte Arme, indtil Tyskland optraadte endnu mere uretmæssigt end Danmark«², udvikler i et Brev til Palmerston næste Dag, at hvis Forbundets Tropper rykker ind i Slesvig »for at sætte Prinsen af Augustenborg paa Tronen«, maa Hendes Majestæts Regering erklære, »at vi vil modsætte os en Krig, der ikke føres for [at afhjælpe] tyske Forurettelser, men for at lemlæste Danmark«³. Lord Palmerston er ganske enig; gaar Tyskerne over Ejderen, er det en Krigshandling, »der efter min Mening vilde berettigede Danmark til aktiv militær og maritim Støtte. Men De og jeg kan ikke give Meddelelse om en saadan Beslutning uden Kabinettets Samstemmen og Dronningens Billigelse«⁴.

Dronning Victoria saa det saaledes, at Spørgsmaalet ikke mere drejede sig om London-Traktaten, men om »hvorvidt Krig skal *afværges eller ikke*«⁵. Russell svarer, at ogsaa han ønsker Forstaaelse mellem de stridende Parter, men han kan ikke billige en Besættelse af Slesvig⁶. Nu skulde Spørgsmaalet imidlertid for i Kabinettet. Der var lidt Vanskelighed med at finde

¹ R. A. W.

² Russell til Paget 23. Dec. 1863 (privat — Russell Papers 102).

³ Russell til Palmerston 24. og 25. Dec. 1863 (Broadlands Papers).

⁴ Palmerston til Russell 25. og 26. Dec. 1863 (Russell Papers 14. Smlgn. Walpole: Life of Lord John Russell II, 388 og Russell til Cowley 28. Dec. (Cowley Papers 200).

⁵ Dronning Victoria til Russell 24. Dec. 1863 (Letters 2, I, 131 f.).

⁶ Russell til Dronning Victoria (ib. 132).

en Dag; Palmerston, som tidligere havde været imod at ulejlige Ministrene med at rejse til London, bad nu (28. December) om, at Mødet ikke blev sat til første Nytaarsdag, da »Folk vil tro, at der maa være noget raaddent ikke med Danmarks, men med Englands Tilstand, som tvinger Dem [Russell] til at vælge netop den Dag til at kalde Kabinettet sammen fra alle Kanter af Landet«. Han mener iøvrigt, at baade »Hensynet til vor Ære og vore Interesser forpligter os til at staa sammen med Danmark«, og raader til en Tankeudveksling om Stillingen mellem London-Traktatens Signatarer, der maa opfordres til ikke at opgive Integritetsgrundlaget¹.

Lord Russell havde knap saa frit et Mod. Han mente, at den politiske Linje, der engang var fastlagt, maatte følges,

- 1) fordi det er den Fremgangsmaade, der er vedtaget,
- 2) fordi det er den mildeste Fremgangsmaade,
- 3) fordi den vil gøre det muligt for Frankrig, Østrig og Preussen at gaa sammen med os til Forhindring af Krig.

Der er andre Vanskeligheder ved den Fremgangsmaade, De [Palmerston] omtaler, som jeg skal ridse op overfor Dem og Kabinettet . . .

Imidlertid mener jeg, at dersom vi kan faa en Konference, udskyde Indrykningen i Slesvig og senere begrænse Forbunds-eksekutionen til en Forbundseksekutions virkelige Maal, er vi kommet meget godt fra det.

En Konference om det danske Spørgsmaal var, hvad Russell ved denne Tid arbejdede for². Palmerston var her mere tvivlende og frygtede, at ogsaa selve London-Traktaten vilde blive sat under Debat ved en saadan Sammenkomst, men han mente iøvrigt, at han og Udenrigsministeren var enige³. Russell svarede: »Som De staar jeg fast ved Traktaten, men tænker at faa den uden Krig og uden at gaa stik imod alt, hvad vi har sagt i Italien«⁴.

¹ Palmerston til Russell 28., 29. og 30. Dec. 1863 (Russell Papers 14).

² Russell til Palmerston 31. Dec. 1863 (Broadlands Papers).

³ Palmerston til Russell 31. Dec. 1863 og 1. Jan. 1864 (Russell Papers 14. 15.).

⁴ Russell til Palmerston 2. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

Umiddelbart inden Kabinetetsmødet fik Lord Palmerston et Anfald af sin slemme Gigt og maatte blive hjemme. Lord Russell var forkølet og holdt derfor Kabinetetsmødet den 2. Januar i Udenrigsministeriet. Ministrene vidste paa Forhaand, at Spørgsmaalet fra Russells Side vilde blive, hvorvidt Flaaden i givet Fald skulde sendes til de danske Farvande¹. Et Brev fra Hertugen af Argyll giver levende Indtryk af, hvor spændte Forventningerne var. Han beder Russell paa Forhaand meddele ham, om han (Russell) paa Kabinetetsmødet virkelig vil foreslaa, at Signalet til Slag skal flyve »langs den vældige britiske Linje«, og at vore »Bolværker« skal sendes til »Din vilde og stormfulde Klint, Helsingør«².

Vi ved meget lidt om Kabinetetsmødets Gang. Russell stillede sit Forslag og forelagde et Brev fra Dronning Victoria, hvori hun rekapitulerede sit Standpunkt, som var rent tysk; hun vilde iøvrigt kun modstræbende give sit Bifald til »noget Skridt, der var rettet mod at inddrage England« i en Krig mellem Danmark og de tyske Magter³. Kabinetet besluttede da ogsaa kun »at søge Samarbejde med Frankrig og andre Magter, før man talte om, i noget Tilfælde, at anvende Magt«⁴. Om Grundene faar vi sikkert et Indtryk gennem Hertugen af Argylls oven-citerede Brev; det hedder videre:

Der er flere Grunde, som *ikke* gør mig *ivrig* efter at gaa dør hen [til Kattegat og Østersøen]; først — »Vejen er lang og Vinden er kold« — skønt jeg ikke ligefrem kan sige, at jeg er »svag og gammel«.

Dernæst, føler jeg mig saa ærgerlig og krigerisk, at jeg helst holdt mig klar af Fristelsen. Jo mere jeg læser, jo mere *Dansk* bliver jeg . . .

Samtidig ved jeg ikke, om det helt vil svare Regning at gribe til Krig for at give disse Taaber Besked efter deres Taabelighed. Resultatet er, at jeg bliver tilbøjelig til at give Lord Russell et Tillidsvotum — hvis han vil lade mig gøre det.

¹ la Tour d'Auvergues Depeche 4. Jan. 1864 (Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—1871 I (1910), 95 f.).

² Hertugen af Argyll til Russell 31. Dec. 1863 (Russell Papers 26).

³ Dronning Victoria til Russell 1. Jan. 1864 (Letters 2, I, 139).

⁴ Optegnelse af Gladstone 2. Jan. 1864 (Morley II, 104 smlgn. 192).

Lordkansleren, Lord Westbury, der trak til samme Side som Palmerston og Russell, sagde nogle Dage senere til Delane, at de havde savnet Palmerston meget paa Kabinetsmødet, og at de forsagte Raad sejrede paa Grund af hans Fraværelse¹; la Tour mener, at den endelige Afgørelse blev udsat, til han atter kunde være med². Det er, som vi straks skal se, tvivlsomt, om dette er rigtigt, men tilfreds med Sagernes Gang var Lord Palmerston aabenbart ikke. Det viser sig af et Brev, han sendte Dronningen i Anledning af hendes Skrivelse til Kabinettet; han beder hende her om aldrig at glemme, at hun er »Hersker over Stor-Britannien, og at Deres Majestæts Krones Ære og Deres Majestæts Landes Interesser altid vil lede Deres Majestæts Handlinger«³.

Dronning Victoria blev naturligvis dødelig krænket; hun svarede næste Dag, at det netop var, fordi hun følte sit Ansvar, at hun ikke vilde styrte Riget ud i Krig⁴ og bad samtidigt Sir Charles Phipps om at faa Granville til at tale med Palmerston. »Alle Ministrene undtagen Lord Palmerston og maaske Lord Russell har *forsikret* Dronningen om, at *ingen* havde til *Hensigt* at støtte Danmark«.

Som kvindelig Suveræn — som Enke er Dronningen bekymret for Menneskehedens Vel og *føler* stærkt det umaadelige Ansvar, hun vilde paatage sig ved at tillade, at en Krig bliver begyndt; hun maa betænke sig, *inden* hun giver sit Samtykke til, at der gives Danmark Støtte, og maa nægte det helt, hvis vi skal trækkes ind i en Angrebskrig mod Tyskland⁵.

Naar man husker, hvor lidenskabelig krigsbegejstret Dronning Victoria havde været under Kampene paa Krim i 1854—55, og hendes Tilbøjelighed til at gribe ind paa Østrigs Side 1866⁶,

¹ Delane til Dasent 7. Jan. 1864 (Dasent II, 96).

² la Tours ovenomtalte Depeche.

³ Palmerston til Dronning Victoria 4. Jan. 1864 (Letters 2, I, 140).

⁴ Dronning Victoria til Palmerston 5. Jan. 1864 (Letters 2, I, 141 f.).

⁵ samme til Ch. Phipps 5. Jan. 1864 (R.A.W., Schl.H. I 92).

⁶ Maxwell II, 311. The Cambridge History of British Foreign Policy III (1923), 7 f.

klinger disse Deklamationer noget hult. Men Granville rejste altsaa ned til Lord Palmerston paa Broadlands og opnaaede en Udtalelse af ham, der gik ud paa, »at der overhovedet ikke var Tale om, at England skulde komme i Krig«¹.

For Resten saa Lord Palmerston stadig frejdigt paa Fremtiden: »Sandheden er«, skrev han 4. Januar til Russell, »at hele Sagen nu bliver meget enkel, hvis man bare tager den praktisk«. Forbundstropperne rykker ikke ind i Slesvig, og November-Forfatningen ophæves snarest for Slesvigs Vedkommende. »Naar det er sket, vil ethvert berettiget Krav fra Tyskland være tilfredsstillt«². Han opfattede Stillingen saaledes, at »baade Recheberg og Bismarck kæmper i Strømvandet og raaber paa en Vennehaand til Hjælp — Lad os række dem den«³.

Lord Russell bedømte Stillingen betydelig mere nøgternt. »Vi har samme Maal«, skriver han 5. Januar til Palmerston, »men jeg tror ikke, Spørgsmaalet er saa enkelt, som De mener, og jeg tror, min Vej til at naa Maalet, skønt langsommere, er sikrere end Deres«. Med Marts-Kundgørelsens Tilbagetagelse og November-Forfatningens forestaaende Ophævelse var to Klagepunkter fjærnede, men en Nyordning af hele det danske Monarkis Forhold maatte til, og Russell skitserede derpaa en Løsning under otte Punkter, der nærmest falder sammen med hans Forslag fra 1861: Personalunion mellem Danmark og Holsten, nærmere Forbindelse mellem Kongeriget og Slesvig eller mellem Holsten og Slesvig, der under alle Omstændigheder skal have en lokal Dobbeltrepræsentation. — Billiger Palmerston dette, vil han (Russell) forelægge Planen for Dronningen og prøve at føre den igennem paa en Konference eller ved Mægling⁴.

Lord Russell havde samtidig sine egne Vanskeligheder med

¹ Phipps til Dronning Victoria 7. Jan. 1864 (Letters 2, I, 142).

² Palmerston til Russell 4. Jan. 1864 (Russell Papers 15, smlgn. Letters 2, I, 140 f.).

³ Palmerston til Russell 7. Jan. 1864 (Later Correspondence II, 304 f.).

⁴ Russell til Palmerston 5. Jan. 1864 (Broadlands Papers — Koncept i Russell Papers 15).

Dronningen. Hun var blevet meget forfærdet over af nogle Depechekoncepter til Bloomfield og Buchanan at se, at Russell under en Samtale med den østrigske og preussiske Gesandt meget tydeligt havde ladet forstaa, at England vilde støtte dansk Modstand mod en Besættelse af Slesvig; dette vilde efter Dronningens Mening føre til Krig med Tyskland ikke for Opretholdelse af London-Traktaten, men til Hjælp for Danmark i dets Vægring ved at opfylde Forpligtelserne fra 1851—52. Noget saadant havde hun aldrig billiget, og Kabinettet havde vist heller ikke gjort det¹. Palmerston indskærpede i sit Svar, at han var ganske enig med Udenrigsministeren, naar han, som sin personlige Mening, havde udtalt, at England for sin Æres Skyld maatte hjælpe Danmark², og Russell forklarede, at Apponyi og Bernstorff udmærket havde forstaaet, at han talte uden Bemyndigelse fra Dronningen og Kabinettet, men at det kraftige Sprog var nødvendigt for at faa de tyske Regeringer til at fatte, at England mente det alvorligt³. Dronningen og de to Ministre kom imidlertid ikke hinanden nærmere⁴. Men hvad sagde Kabinettet?

Russell ansaa det nemlig for nødvendigt atter at høre dets Mening, men 8. Januar spørger han Palmerston: »hvis en Konference ikke kan opnaas, og Preusserne ikke vil standse, hvad skal vi saa gøre? Jeg er stemt for at holde fast ved London-Traktaten, selv med Sverige alene«. Imidlertid tilføjer han: »Maaske vil Kabinettet være betænkelig ved dette«. Et Brev fra Palmerston af samme Dag viser ham, at Premierministeren tænker sig, at England skal træde op sammen med Frankrig, men uden Rusland og Sverige-Norge, og Russell bemærker hertil: »Denne Fremgangsmaade vilde imidlertid stride mod Kabinettets

¹ Ch. Phipps til Granville 8. Jan. 1864 (R.A.W., Schl.H. I 93) og Dronning Victoria til Palmerston 8. Jan. 1864 (Letters 2, I, 143).

² Palmerston til Dronning Victoria 8. Jan. 1864 (Letters 2, I, 145—48).

³ Russell til Palmerston 12. Jan. 1864 (Broadlands Papers), til Dronning Victoria 11. Jan. 1864 (R.A.W., Schl.H. I 93).

⁴ Dronning Victoria 10. Jan. 1864 (Letters 2, I, 149 f.), Ch. Phipps til Granville 10. Jan. 1864 (Granville Papers 31).

Beslutning [af 2. Januar]¹, og jeg tror, den vilde være umulig i Øjeblikket².

Et Brev fra Gladstone, som Russell modtog et Par Dage efter, gav imidlertid Indtryk af, at ogsaa Kabinettet vilde stille sig paa Traktatens Grund »i fuld Forstaaelse med Frankrig, i det mindste³, og 10. Januar skrev han saa atter om sit Forslag til Kabinettet; saafremt Østrig og Preussen vil standse Operationerne, indtil Rigsraadet har ophævet November-Forfatningen, kan han tænke sig at sige til Kong Christian:

Hvis De tager Forfatningen tilbage og deltager i en Konference med det faste Forsæt at opfylde Løfterne fra 1851—52, vil vi staa sammen med Dem i Hævdelse af Deres Arveret efter London-Traktaten! Mindre end dette tror jeg ikke, vi kan sige — mindre tror jeg ikke, vi bør sige. Men lad mig høre Deres Mening.

Intet uden Vægten af en Kabinetserklæring vil faa Dronningen til at antage en saadan Fremgangsmaade⁴.

Kabinetetsmødet fandt Sted den 12. Januar, og Palmerston rejste, trods sin Gigt, ind til London for at støtte Russells Forslag⁵. De andre Ministre erklærede sig dog straks imod i Depecherne til Wien og Berlin at udtale noget om, hvad London-Regeringen havde til Hensigt at gøre, men billigede den tidligere Beslutning om at spørge London-Traktatens Signatarer, hvorvidt de var rede til at give Danmark materiel Hjælp, hvis der blev gjort voldeligt Forsøg paa at omstøde denne Overenskomst, og at sætte sig mod en Indrykning i Slesvig, »i Tifælde af, at Danmark satte November-Forfatningen ud af Kraft⁶. Granville

¹ Der synes altsaa at være blevet taget en Beslutning.

² Palmerston til Russell 8. Jan. 1864 (Russell Papers 15); Russell til Palmerston 8. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

³ Gladstone til Russell 9. Jan. 1864 (Russell Papers 23).

⁴ Russell til Palmerston 10. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

⁵ Palmerston til Russell 11. Jan. 1864 (Russell Papers 15).

⁶ Granville til Phipps 12. Jan. 1864 (Letters 2, I, 150) og Russell til Dronning Victoria 13. Jan. 1864 (R.A.W., Schl.H. I 93) — Granvilles og Russells Beretninger om Mødet falder ikke sammen, men hver af dem har vistnok refereret sin Del af Forhandlingerne.

fortæller, at han mindede Palmerston om hans Udtalelse paa Broadlands, da han sluttede sig til Russells Forslag, og at Udenrigsministeren bag efter talte om at træde tilbage¹. Det maa staa ved sit Værd.

Utilfreds var Lord Russell umiskendeligt; han skriver 13. Januar til Palmerston: »Kabinetet har ødelagt alt, [hvad jeg har tilstræbt] for en Tid; jeg tror og haaber blot for en Tid«². Han vidste fra Gesandten i Paris, Lord Cowley, at Frankrig ikke gik med. Udenrigsministeren, Drouyn de Lhuys, havde ikke været utilbøjelig, men Kejsers Napoleon havde selv forklaret:

Uretfærdigheden af Tysklands Handlemaade overfor Danmark var en given Sag, [men] den var Resultatet af en national Stemning, som det ikke vilde lønne sig at se bort fra. Han kunde følgelig ikke gøre noget for Danmark, fordi han alene vilde blive udsat for hele Tysklands Raseri³.

Det skulde ikke blive sidste Gang, Napoleon III med sin Holdning lammede den engelske Politik. Foreløbig prøvede Lord Russell dog at tage Sagen fra den bedste Side og trøstede Dronningen med, at Østrig og Preussen næppe tænkte paa at knuse Danmark, fordi disse Magter da vilde komme til at mangle Englands Hjælp til Forsvar af Tyskland (mod Frankrig)⁴. — Det var Dagen før deres »Punktuation« om at stille Ultimatum i København!⁵

— Foreløbig levede man nemlig i England under Indtryk af Forbundsdagens Møde den 14. Januar, hvor Østrig og Preussen havde erklæret, at de vilde tage Sagen i deres egen Haand⁶. I London havde baade Udenrigsministerium og Presse altid regnet med disse Magters Maadehold. Palmerston og Russell var

¹ Granville til Phipps 14. Jan. 1864 (Letters 2, I, 153) — Hvor hører Brev fra Granville til Ch. Grey dateret 13. Febr. 1862 (ib. 157) egentlig hen?

² Russell til Palmerston 13. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

³ Cowley til Russell 7. Jan. 1864 (privat — Cowley Papers 231).

⁴ Russell til Dronning Victoria 15. Jan. 1864 (Later Correspondence II, 306).

⁵ Politik Preussens IV, 431 f.

⁶ Actstykker VII, 102 ff.

da ogsaa enige om, at det skete betød en Forandring til det bedre; Premierministeren mente, at »foreløbig og under den kommende Konference vil ingen af dem trænge ind i Slesvig og ikke tillade nogen som helst anden at gøre det«¹. Russell mener, Dronning Victoria nu har opgivet Tanken om, at Hertugen af Augustenborg kunde faa Holsten². Palmerston svarer med at udtrykke sin Glæde over, at hun er naaet til bedre Erkendelse, men tilføjer dog:

Jeg er overbevist om, at hun har gjort umaadelig Skade ved at udbrede den Forestilling over Tyskland, at hun aldrig vilde samtykke i at gaa med til aktive Forholdsregler til Fordel for Danmark. Dette har opmuntret de mindre tyske Hoffer i deres voldsomme og lidenskabelige Paagaahed³.

Kabinetts Holdning afventende efter det østrigsk-preussiske Ultimatum.

Selvsagt fremkaldte Efterretningen om det østrigsk-preussiske Ultimatum et fuldstændigt Stemningsomslag i London. Lord Russell greb i sin Forvirring atter i Posen og foreslog først, at man skulde forlange en Erklæring af de tyske Magter om, hvorvidt de stadig holdt fast ved London-Traktaten⁴, eller en Redegørelse for, hvad deres Hensigter var⁵. Lord Palmerstons større ydrepolitiske Indsigt og længere diplomatiske Erfaring kom her tydelig for en Dag. Hans Standpunkt var, at da Regeringerne i Wien og Berlin aldrig, formaliter, havde sagt sig løs fra Traktaten, skulde man gaa ud fra, at de fortsat anerkendte

¹ Palmerston til Russell 16. Jan. 1864 (Russell Papers 15).

² Russell til Palmerston 17. Jan. 1864 (Broadlands Papers), smlgn. Phipps til Russell (Later Correspondence II, 307).

³ Palmerston til Russell 18. Jan. 1864 (Russell Papers 15). — Max Duncker skrev i Decb. 1863 til Th. v. Bernhardt: Ist es wahr, dass die Königin von England der Fürstin Hohenlohe [-Langenburg] geschrieben, dass England in keinem Falle activ sich einmischen werde? (Aus dem Leben Th. v. Bernhards V (1895) 198.

⁴ Russell til Palmerston 20. Jan. 1864 (Russell Papers 15).

⁵ samme til samme 26. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

den¹, og ligeledes tage det for givet, at de tyske Magter ikke havde yderligere Fordringer end de allerede fremsatte². Han havde nu ganske gennemskuet de tyske Magters Politik: De forlangte det umulige med Kravet paa omgaaende Ophævelse af Forfatningen og vidste det selv:

Bismarck ønsker Krig med Danmark under den fejlagtige Forudsætning, at en saadan Krig vilde befri Preussen fra dets Forpligtelser i Følge London-Traktaten ... [Han brugte kun November-Forfatningen som Paaskud] og har andre Fordringer i Baghaanden, som han ved, Danmark ikke vil og ikke kan gaa ind paa, og som Preussen ikke har nogen som helst Ret til at stille, men hvis de forkastes, vil Preussen dermed begrunde Skridt, der betyder varigt Angreb paa det danske Monarkis Integritet.

Østrig burde derimod efter Palmerstons Mening klart se Farerne ved en Krig i Europa³.

Men denne rigtige Erkendelse til Trods bliver han ved at skrive vildt om Pression mod den danske Regering, saa den, klog af Skade, tog Forholdsregler til November-Forfatningens Ophævelse⁴. Det engelske Diplomati gjorde i Ugen efter det østrigsk-preussiske Ultimatum's fortvivlede, men frugtesløse Forsøg paa at opnaa en Udsættelse, der kunde muliggøre de ønskede Skridt fra dansk Side. Palmerston foreslog saaledes 25. Januar i Brev til Russell at skaffe Tid til og Garantier for, at noget saadant vilde ske med en Protokol, undertegnet af England, Frankrig, Rusland og Sverige-Norge, Østrig, Preussen og Danmark; hvis dette ikke lykkedes, tænkte han sig en anden Protokol, undertegnet af de samme syv Stater, hvorved de tyske Magter fik Ret til at besætte Slesvig, men lovede at rømme Landet igen, saa snart Forfatningen var taget tilbage⁵. Spørgs-

¹ Palmerston-Notat 20. Jan. 1864 (Russell Papers 15).

² Palmerston til Russell 26. Jan. 1864, ib.

³ Notater af Palmerston, et dateret 24. Jan. 1864, et andet udateret (Russell Papers 15).

⁴ Palmerston til Russell 19. Jan. 1864 (Russell Papers 15).

⁵ Samme til samme 25. Jan. 1864 (ib.).

maalet blev aabenbart drøftet paa et Kabinetssmøde den 25. Januar i Premierministerboligen i Downing Street¹, og en Indbydelse om at tiltræde den første Protokol udsendtes allerede næste Dag telegrafisk foreløbig til Paris, Petersborg og Stockholm.

Det lød allerede nu som »Krigens Larm og Gny«. »Morning Post« bragte baade 25. og 26. Januar højst harniskklædte Artikler². Ovre i København mente Sir Augustus Paget, at det nu var ved at brænde løs³. Men stadig stod det egentlig paa Frankrigs Holdning, og man var indenfor det engelske Kabinet ganske klar over, at den kejserlige Regering *ikke* vilde gaa med til Magtanvendelse overfor Tyskland. Vi kan følge Brydningen mellem Ministrenes Opfattelser gennem en Række Bemærkninger foranledigede af en Beretning fra Paris⁴; de kom tilbage til Lord Russell sammen med den Afskrift af den paagældende Depeche, som havde cirkuleret⁵.

Et klart Standpunkt indtager Lord Westbury. For ham er Spørgsmaalet, om England hellere skal lade Danmark lemlæste »end løbe Fare for Krige ved straks at yde materiel Hjælp«; han mener iøvrigt ikke Risikoen er stor, for Østrig og Preussen vil ikke lade deres Tropper rykke ind i Slesvig, hvis de forstaar, at de i saa Fald vil møde engelske og svenske Styrker.

Jeg tror, at vor Ære og vore Interesser (hvis vi anser det for betydningsfuldt fortsat at staa som en Stormagt i Europa) kræver denne Optræden.

Der er Forpligtelserne, som følger af Traktaten fra 1852 og

¹ »The Times« 26. Jan. 1864 — der havde ogsaa været Kabinetssmøde 23. Jan. (se ledende Artikel). Smlgn. la Tours Depeche 26. Jan. 1864 (Origines I, 204 f.).

² De gjorde betydelig Opsigt og fremkom paa den Maade, at Bladets Redaktor (Brodrick) havde søgt Oplysninger hos den danske Gesandt (Billes Depeche 25. Jan. 1864) og derpaa talt med Palmerston. Layard skjuler heller ikke, at de var inspirerede (Layard til Cowley 25. Jan. 1864 — Cowley Papers 195).

³ Kriegers Dagbøger III, 70 f.

⁴ Legationssekretær William Greys Depeche 26. Jan. 1864 (F.O. 27).

⁵ De paagældende Memoranda findes i Russell Papers 27.

af de Raad, vi allerede har givet Danmark, og det skammelige i intet at gøre efter det stærke Sprog, vi har ført, fordi vi, ganske rigtigt, ikke kan faa Frankrigs Hjælp. Hvis Frankrig sluttede sig til os, vilde vi være rede til at inklade os paa Krig, og det vilde være det rette i vore Øjne, men vi er bange for at gøre det rette. Det er den virkelige Forklaring paa vor frygtsomme Optræden, og det er en Politik, som vil nedsætte dette Land i Europas Øjne og Regeringen i Landets Omdømme.

Han ønsker derfor, at der skal gives ren Besked i Wien og Berlin.

Næsten lige saa klar er Sir Charles Woods Holdning. Han hævder, at England under ingen Omstændigheder skal gribe til Krig alene, og Forhandlingerne med Frankrig bør altsaa fortsættes. Det sidste var ogsaa Lord Palmerstons Opfattelse, og hans Plan var at gaa videre med Forslag i Overensstemmelse med den 2. Protokol, han havde skitseret i sit Brev til Russell af 25. Januar. Gladstone mener saadan set noget lignende, men er betænkelig ved den nævnte Protokol No. 2, fordi England i saa Fald maatte opfordre København-Regeringen til at afstaa fra Modstand mod Besættelsen af Slesvig; det gjaldt netop om at undgaa at »give Raad til Danmark, som, hvis de accepteredes, maatte paalægge os en Forpligtelse til at hjælpe Danmark med Vaabenmagt«. Wood var her ganske enig med ham, men Hertugen af Argyll bemærker skarpt: »Vi har allerede fremført Raad og Meninger [overfor den danske Regering], som gør det umuligt at vaske vore Hænder«. Ogsaa han henviser til Følgerne for Englands Stilling i Europa, og hans Indlæg munder ud i følgende:

Lad os tage Frankrig med os, saa langt vi kan — gøre alt for at vise, at vort ærlige Ønske har været at undgaa Krig, og saa *maa vi være rede* til at støtte det rette.

Russell skrev selv til Lord Cowley, at hvis London-Traktaten blev omstødt, vilde han, som han (Cowley), være »stemt for materiel Hjælp til Danmark«¹. Men han forstod nok, hvad Vej Vinden blæste i Kabinettet; »Morning Post« slog ogsaa Retræte

¹ Russell til Cowley 29. Jan. 1864 (Cowley Papers 200).

28. Januar, og de Punkter, Russell opstiller i et Brev til Palmerston den 27., fører ikke hans Politik videre paa nogen afgørende Maade. De gaar ud paa, 1) at Stor-Britannien skal tilbyde diplomatisk Mellekomst (good offices) og 2) garantere Østrig-Preussen Gennemførelsen af en Ordning som den i 1851—52 tilsagte; 3) det danske Monarkis Integritet anerkendes, saa længe Forhandlingerne varer. og 4) de militære Operationer indstilles. 5) Hvis Danmark *ikke* gaar ind paa alt dette, vil Stor-Britannien ikke mere »gribe ind . . . til Fordel for det«. Endelig 6) hvis Østrig og Preussen viser sig umedgørlige,

vil Stor-Britannien foretage saadanne maritime og militære Forberedelser, at det derved bliver i Stand til at indtage en Holdning, der muliggør væbnet Mægling eller Hjælp til Danmark¹.

Det sidstnævnte Punkt har sikkert umiddelbart tiltalt Kabinettets Flertal, da der blev holdt Møde den 29. Januar²; det blev i hvert Fald noget tilsvarende, den engelske Regering efterhaanden faldt tilbage paa. Det havde tilmed den Fordel, at man ved en saadan Holdning intet foregreb. Allerede 24. Januar 1864 havde Russell været klar over, at »det har ingen Hast med dette — Vi maa afvente [yderligere] Forhandlinger og Foraaet«³ — Det var en Misforstaaelse, naar man i Henhold til Udtalelser af Paget paa dansk Side mente, at Dronningen skulde have hindret Ministrene i at optræde energisk⁴. Afgørelsen laa i Kabinettets egen Haand; den var gledet bort fra Lord Palmerston og Lord Russell — Dronning Victoria forstod godt, at Udenrigsministeren maatte være meget urolig og ilde berørt; hun troede forøvrigt, at det var Palmerston, som drev ham frem⁵.

¹ Russell til Palmerston 27. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

² »The Times« 30. Jan. 1864. Smlgn. G. Grey til Palmerston 27. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

³ Russell til Palmerston 24. Jan. 1864 (Broadlands Papers).

⁴ Kriegers Dagbøger III 65.

⁵ Fitzmaurice I, 456 ff., Dronning Victorias Dagbg. 27. Jan. 1864 (R. A. W.).

Desuden — Parlamentets Sammentræden var umiddelbart forestaaende ligesom Krigens Udbrud ved Ejderen. Det var bedst at afvente Begivenhedernes Udvikling¹.

Efter Fredsbrudet - Kabinettet mod Flaadesendelse til Østersøen.

Parlamentsamlingen begyndte den 4. Februar 1864. Nogen større Spænding omgav ikke Aabningsmøderne. Dronning Victoria havde bedt Oppositionens Fører, Lord Derby, om ikke at gøre det danske Spørgsmaal til en Partisag, og han gav det ønskede Tilsagn². Ogsaa han saa en Krig med Tyskland som en Ulykke³; en anden fremtrædende konservativ Politiker, Sir Stafford Northcote, mente som han og troede ikke, »at de Konservative som Helhed kan ønske at komme i Krig med vore gamle tyske Allierede og med Frankrig i Flanken paa os færdig til at drive sit eget Spil ved Rhinen«, »selv om vi havde en stærk dansk Stemning i vort Parti«⁴. Hvad Disraeli fordrede var kun en klar Standpunkttagen fra Regeringens Side, og det samme gjaldt egentlig om Lord Robert Cecils berømte Artikel i »Quarterly Review« (Jan. 1864). Det saa ikke truende ud. Foreløbig havde Lord Palmerston kun Vanskeligheder med Dronningen om Trontalen. Hun var, alt i alt, ret tilfreds med hans Udkast, der i stor Almindelighed henviste til Englands og de andre Signatarmagters Bestræbelser for at bevare Freden, men ikke med en Bemærkning om, at der »i visse Dele af Tyskland« blev gjort Forsøg paa at gaa mod London-Traktaten. Palmerston holdt paa sit og ønskede ogsaa en Tilføjelse, hvori Fredsbrudet omtaltes. Men Dronningen satte sin Vilje igennem⁵

¹ Bernstorffs Depeche 1. Febr. 1864 (Politik Preussens IV, 503 f.), la Tour 1. Febr. 1864 (Origines I, 245 f.).

² Dronning Victoria til Palmerston 2. Febr. 1864 (Letters 2, I, 154).

³ Bernstorffs Depeche 28. Jan. 1864 (Politik Preussens IV, 487, smlgn. Hansard 173 III, Sp. 38).

⁴ Northcote til Lady Northcote 3. Febr. 1864 (Andrew Lang: Life of Stafford Northcote I (1890), 208).

⁵ Dronning Victoria til Palmerston 1. Febr. 1864, Palmerston til Dron-

og oplæste en Tale, som ikke nævnedes med et Ord, at der nu var Krig i Nord-Europa¹. Oppositionen godtede sig over dette tavse Vidnesbyrd om, hvad Vanskeligheder Ministrene havde været i².

Der kom under disse Forhold intet politisk ud af Adresse-debatten. Disraeli spurgte: Hvad er egentlig Regeringens Politik? Og Palmerston svarede med et nyt Spørgsmaal: Hvad er det egentlig Oppositionen forlanger af Regeringen?³ Men det kom til en noget pinlig personlig Episode. Lord Palmerston havde udtalt, at Østrig-Preussen stadig følte sig bundne af London-Traktaten og »nu har erklæret, at de har til Hensigt saa snart som muligt at sende os en formel Erklæring om, at de holder fast ved Traktaten af 1852«⁴. Noget senere under Debatten bad Sir John Parkington Understatssekretær Layard meddele Ordlyd eller Indhold af den Depeche, Palmerston havde henvist til: efter hvad der nemlig samtidig var blevet sagt i Overhuset, maatte Underhuset være blevet vildledt. Layard oplæste saa en Udtalelse af Bismarck om Beredvillighed til Forhåndling, hvis en Nyordning af det danske Monarkis Forhold blev nødvendig. Det var jo en helt anden Sag, og Mr. Whiteside spurgte derpaa, om Layard havde forstaaet, hvad han læste op⁵. Senere (9. Februar) tvang Disraeli Palmerston til at indrømme, at det, Layard havde gengivet, var »den sidste officielle Meddelelse fra Østrig og Preussen«⁶. — Palmerstons Misbrug af denne Depeche var iøvrigt saa meget mere fældende, fordi han godt saa, at nu vilde Rømningen af Slesvig blive betinget af

ning Victoria samme Dag (R.A.W. A 32), Dronning Victoria til Palmerston 2. Febr. 1864 (Letters 2, I, 154 f.), smlgn. Ch. Grey til Granville 1. Febr. 1864 (Fitzmaurice I, 457 f.).

¹ Hansard 173 III, Sp. 3 f.

² Stafford Northcote til Lady Northcote ? Febr. 1864 (Lang I, 210).

³ Hansard 173 III, Sp. 100 og 105.

⁴ *ib.* Sp. 111 f.

⁵ Hansard 173 III, Sp. 146 f.

⁶ *ib.* Sp. 327 — Der var samtidig en Forespørgsel af Lord Malmesbury i Overhuset (*ib.* Sp. 302 flg.), smlgn. Malmesbury til Russell 8. Febr. 1864 og Russell til Palmerston samme Dag (Russell Papers 30).

Opfyldelsen af nye tyske Krav¹; Russell havde allerede 2. Februar skrevet: »Det er vanskeligt . . . at fæste Lid til noget, der kommer fra M. de Bismarck«², og la Tour skrev da ogsaa hjem, at begge de engelske Ministre havde brugt de østrigsk-preussiske Erklæringer for adskilligt mere, end de virkelig var værd³.

Men General Grey havde utvivlsomt Ret, naar han 5. Februar skriver til Dronningen: »Hele [Adresse] Debattens Tone viser, at England ikke er rede til at gaa i Krig for Danmark«⁴. Og allerede forinden var Lord Russell ligeledes naaet til Klarhed over, at Spørgsmaalet er indtraadt i en ny Fase, og indtil Østrigerne og Preusserne indbyder til Forhandlinger, eller indtil Frankrig og Rusland, efter et stort Blodbad, gaar sammen med os i en Fordring om Vaabenstilstand, er der intet at gøre⁵.

I et Brev til Palmerston udtaler han dog Haab om, at »det fremadskridende Foraar vil blive til Fordel for os«⁶.

Imidlertid passede en saadan afventende Holdning ikke til John Russells handlelystne Natur; han var samtidig eller umiddelbart efter inde i Bestræbelser for at faa en Vaabenstilstand bragt til Veje og en Konference sammenkaldt. *Det* billigedes af Kabinettet, men Forsøgene ledsagedes af en Mitrailleuseild af Forespørgsler i Parlamentet. Og under alt dette var Dronningen stadig utilfreds; *hun* stolede fuldt og fast paa, at Østrig og Preussen vedstod Traktaten fra 1852⁷, men nærede vedblivende Mistro til Palmerstons og Russells Politik⁸. Hun mente, at »den

¹ Palmerston til Russell 4. Febr. 1864 (Russell Papers 15).

² Russell til Dronning Victoria (R.A.W., Schl.H. I 94), smlgn. til Palmerston 6. Febr. 1864 (Broadlands Papers).

³ la Tours Depeche 7. Febr. 1864 (Origines I 270 f.).

⁴ Ch. Grey til Dronning Victoria 5. Febr. 1864 (R.A.W., Schl.H. I 94), Bernstorffs Depeche 5. Febr. 1864 (Politik Preussens IV, 520).

⁵ Russell til Cowley 3. Febr. 1864 (Cowley Papers 200).

⁶ Russell til Palmerston 6. Febr. 1864 (Broadlands Papers).

⁷ Ch. Grey til Russell 9. Febr. 1864 (Later Correspondence II, 308 f.).

⁸ Det er ved denne Tid, at Dronning Victoria i et Brev til Sonnen Prins Alfred (15. Febr. 1864) jamrer over »the old Italian Masters Jean

eneste Chance for at bevare Fred i Europa er ikke at støtte Danmark«¹. Ogsaa Granville prøver nu at berolige: Russell har sluttet sig til den almindelige Opfattelse i Kabinettet, at England ikke alene skulde gribe ind i Krigen; han mener, at heller ikke Palmerston vil med, men han forklarer, at det vil svække det engelske Diplomati, hvis Forholdet bliver almindelig kendt, Sir Charles Wood gav General Grey lignende Forsikringer². Dronningen svarede Granville, at hun agtede at hævde sit Standpunkt, selv om det skulde medføre Lord Johns Demission. Hun begyndte aabenbart at føle sig sikker, meddelte Russell, at hun ikke behøvede »at blive mindet om Englands Ære«, rettede glat væk i Depecher til Napier og Paget og fik Kabinettsflertallets Tilslutning³. Palmerston var højst fortørnet over, at Gladstone havde »benyttet en Samtale med Dronningen til at opmuntre hende til at gøre Indvendinger mod en Depeche, der var læst og billiget af Kabinettet«, og han tilføjer: »I Begyndelsen var Gladstone varm for Danmark, men tænker nu ikke paa andet end at blive i Stand til at sætte Indkomstskatten en Penny ned« pr. Pund St.⁴. Grev Bernstorff var ogsaa ganske klar over, at Dronningen stod fast, fordi hun mente, at en anden Regering i givet Tilfælde kunde dannes, og at Palmerstons Stilling var vanskelig; hans Pirrelighed steg⁵.

Bellino & Palme Vecchio«, der vil styrte Europa i Krig (R.A.W. S. 16). Morsomheden er iøvrigt visnok ikke Dronning Victorias egen; den skal skyldes Lady William Russell (Vitzthum v. Eckstädt: St, Petersburg und London II (1886) 105 f.

¹ Dronning Victoria til Granville 12. Febr. 1864 (Fitzmaurice I, 458 f.).

² Granville til Ch. Grey 13. Febr. 1864 (Letters 2, I, 157) og Ch. Grey til Dronning Victoria 16. Febr. 1864 (R.A.W., Schl.H. I 94).

³ Dronning Victoria til Granville 14. Febr. 1864 (Fitzmaurice I, 460), til Russell 13. og 15. Febr. 1864 (Letters 2, I, 156, 158 f.), Russell til Dronning Victoria 17. Febr. 1864 (R.A.W. 1. c), Granville til Dronning Victoria, 17. Febr. 1864 (Letters 2, I, 160).

⁴ Palmerston til Russell 19. Febr. 1864 (Russell Papers 15). Smlgn. ovf. S. 12.

⁵ Bernstorffs Depeche 17. Febr. 1864 (Politik Preussens IV, 560 f.).

Saa indløb 19. Februar fra forskelligt Hold Efterretningerne om, at Preusserne var gaaet over Grænsen mod Nørre-Jylland. Lord Palmerston svarede den Dag paa en Forespørgsel i Underhuset, at der ingen autentiske Meddelelser forelaa¹. Samtidig var Forholdene blevet yderligere forviklede ved, at den engelske Regering havde faaet Vished for, at en østrigsk Flaade vilde optræde i de nordlige Have. To Dage senere havde Stillingen klaret sig saa vidt, at Kabinettet (20. Februar) fandt det tilraadeligt at kalde Kanal-Flaaden hjem fra den portugisiske Kyst². Det saa truende ud. Sir Charles Wood skrev til sin Ven, General Grey, at Indrykningen i Nørre-Jylland »skaber nye alvorlige Komplikationer og forøger i høj Grad Vanskeligheden ved at bevare Freden — Jeg begynder virkelig at føle Betænkeligheder«³. Ogsaa Dronningen »ønskede i høj Grad, at de tyske Magters Operationer skulde blive begrænsede til de oprindeligt angivne Maal«, og billigede, at Lord Russell i den Anledning gjorde bestemte Forestillinger i Wien og Berlin; hun mente dog ikke, at København var truet⁴. Lord Palmerston var af en noget anden Mening; han saa det som »en national Skændsel«, hvis den østrigske Flaade erobrede Sjælland, og »vilde ikke nedværdige sig til at være medansvarlig herfor«⁵.

Nogen videre Meningsudveksling medførte dette Brev dog ikke; for Afgørelsen faldt paa et andet Sted.

Lord Palmerston og Lord Russell handlede aabenbart i disse Dage ud fra den Forudsætning, at Kabinettet den 20. ikke blot havde billiget, at Kanal-Flaaden skulde hjemkaldes, men ogsaa at den skulde sendes videre til København. Russell havde 21. Februar underrettet Dronningen om, at en saadan Beslutning

¹ Hansard 173 III, Sp. 799.

² Hertugen af Somers set til Dronning Victoria 21. Febr. 1864 (Letters 2, I, 160).

³ Wood til Ch. Grey 21. Febr. 1864 (R.A.W., Schl.H. I 94).

⁴ Dronning Victoria til Russell (ib. Letters 2, I, 161 — med Datering 22. Febr.).

⁵ Palmerston til Dronning Victoria 22. Febr. 1864 (Letters 2, I, 163).

var taget, og han mente iøvrigt, at George Grey allerede havde givet hende Meddelelse herom¹. Han telegraferede samtidig til Lord Cowley i Paris og skrev til Baron Brunnow om Muligheden af, at franske og russiske Eskadrer kunde deltage i Flaadedemonstrationen². Og at denne Opfattelse af Kabinettets Holdning var rigtig synes iøvrigt ogsaa at fremgaa af et Brev, som Hertugen af Somerset, 22. Februar, sendte Lord Palmerston; han opregner her, hvilke Skibe der i Løbet af nogle Dage vil være samlede ved Portland, og tilføjer, at han lader nogle Panserskibe blive tilbage i Middelhavet, »da jeg mener, at de ovennævnte vil være tilstrækkelige til at beskytte København«³. Men da Kabinettet atter traadte sammen den 24., og Lord Russell begyndte sin Redegørelse ud fra den Forudsætning, at Flaadesendelsen var en given Sag, »vendte de [andre] sig kraftigt imod« ham⁴; kun Lord Palmerston og Lord Westbury skal have støttet ham. De øvrige Ministre mente ikke at have billiget en Flaadesendelse og navnlig ikke Udenrigsministerens Henvendelse til Paris og Petersborg om Deltagelse; et saadant Skridt vilde efter deres Mening blive opfattet som Begyndelsen til en Gliden ind i Krigen. Gladstone skal have talt »med stor Varme« og Hertugen af Somerset beklaget sig over, at han ved Udenrigsministerens Optræden var kommet til at sige ét til Dronningen, medens de fremmede Magter fik en helt anden Meddelelse⁵.

Det er ubegribeligt, hvorledes en saadan Misforstaaelse har kunnet opstaa mellem politisk og administrativt kyndige Ministre, der i halvfemte Aar havde arbejdet sammen, om end

¹ Russell til Dronning Victoria 22. Febr. 1864 (R.A.W., Schl. H. I 94).

² Russell til Cowley 21. Febr. 1864 (officielt Telegram. F.O. 27).

³ Hertugen af Somerset til Palmerston 22. Febr. 1864 (Broadlands Papers). Palmerston havde 20. Jan. 1864 skrevet til Somerset, at Flaaden burde sendes til København (Ashley I, 249). Somerset gjorde i sit Svar ingen Bemærkninger mod dette.

⁴ Granvilles Beretning refereret i Dronning Victorias Dagbog 1. Marts 1864 (R.A.W.).

⁵ Dronning Victorias Dagbog 24. Febr. 1864 (R.A.W.), smlgn. Ch. Greys Memorandum af 25. Febr. 1864 (Letters 2, I, 166 f.).

ikke uden Gnidninger¹; navnlig forekommer Hertugen af Somerset's Optræden besynderlig. Man mærker imidlertid, hvordan alle Løftestænger er blevet sat ind mod Planen om Flaadesejlsdelsen. Granville mente, at Kabinettet vilde være blevet sprængt, hvis Dronningen ikke havde standset Russell. Hun takker ham for, »det gode Stykke Arbejde, Kabinettet har gjort«²; han har aabenbart atter været Mellemmand. Maaske er det dog gaaet mindre forvirret til i Kabinetsværelset, end den sejrende Gruppe bag efter fremstillede det. Men saa meget er sikkert, at Lord Russell 24. Februar længere hen paa Dagen skrev til Dronningen:

Der blev opnaaet almindelig Forstaaelse indenfor Kabinettet om, at da Sagen ikke er aktuel, bliver der ikke Tale om i Øjeblikket at sende Kanal-Flaaden til Østersøen, men i Tilfælde af, at der blev Fare for København, vilde Grundene [hertil] gøre sig gældende paany, og at det vilde være uforsigtigt at trække ethvert Forslag om Sagen tilbage³.

Men er dette Referat saa rigtigt? Vilde andre Kabinetsmedlemmer have godkendt Slutningsbemærkningerne? De minder i hvert Fald meget om det sidste af de Punkter, Russell selv opstillede 27. Januar⁴. General Greys Memorandum omtaler andre Ting, men er maaske et Supplement til Russells Brev. Under alle Omstændigheder meddelte Udenrigsministeren samtidig, at Cowley og Napier havde faaet telegrafisk Underretning om, at Flaaden ikke vilde blive afsendt⁵.

Dronningen havde sejret med Kabinetsflertallets Hjælp, men følte sig, som hun skrev til Granville, inderlig »opskræmt« og »krænket«. Hun savnede atter sin »dyrebare Mand«, men det

¹ Ogsaa G. Grey (Brev til Ch. Grey 25. Febr. 1864, R.A.W. Schl. H. I 94) mener, at Kabinettet *ikke* havde givet Billigelse den 20.

² Dronning Victorias Dagbog 6. Marts 1864 (R.A.W.) og Brev fra hende til Granville 24. Febr. 1864 (Granville Papers 31).

³ Russell til Dronning Victoria 24. Febr. 1864 (R.A.W., Schl. H. I 94).

⁴ Smlgn. ovf. 35f.

⁵ Russell til Dronning Victoria 24. Febr. 1864 (R.A.W. I. c.).

værste »for den stakkels Dronning er *Umuligheden af at nære Tillid til visse Folk*«¹. Lord Russell stod utvivlsomt heller ikke med Palmer i Hænderne efter Episoden. Lord Clarendon skrev til Lord Cowley:

Jarlen, der vaklede mellem to Opfattelser, eller som, rettere sagt, nødig vilde ned fra den Højde af store Ord, til hvilken han er kravlet op, havde ingen Mulighed for, at hans Kolleger vilde tillade, at han gik i Krig med Tyskland uden Hjælp . . .

Jeg kan dog ikke lade være næsten at beundre hans Ro. Der foretages netop nu et vældigt Stormløb, som tilsyneladende ikke [rører ham]². Underhuset er i en Tilstand af Irritation og Malaise og kræver et Offer. Altsaa forlanger man Johns [Johannes'] Hoved ikke saa meget paa Grund af hans Misgerninger som fordi John Bull føler sig ydmyget ved at se sin lille danske Ven mørbanket af to store Slagsbrødre, skønt han ikke vil vove en Mand eller et Skib for at forsvare ham³.

Med alt dette var John Russells Ro maaske ikke saa overraskende. Det vilde næppe have været muligt at tvinge ham ud af Ministeriet uden at sprænge Regeringen, og noget saadant ønskede de Venstre-Liberale ikke. Oppositionens Maal var nok at styrte Regeringen, men den ønskede helst at gøre det paa et andet Spørgsmaal end det danske, hvor de Konservative egentlig ikke havde anden Politik end de Liberale; de mente blot, at *deres* Kabinet vilde have en heldigere Haand til at gennemføre den; det udvikles meget klart i »The Press (12. Marts):

Deres [Ministrenes] eneste Alternativer er Krig eller Ydmygelse. Men hvis de Konservative blev kaldt til Roret, vilde England blive i Stand til at underhandle paa et ganske andet Grundlag. Deres Diplomati vilde i en Haandevending genvinde sin kendte Kraft og Betydning. Et Ministerskifte vilde derfor, tvært imod at gøre Krisen større, give den bedste Garanti for en fredelig Løsning. Vort Forhold til alle Europas Stormagter vilde hurtigt faa et hjærteligt og værdigt Præg.

¹ ovenciterede Brev af 24. Febr. 1864.

² for which he does not seem to care *one single two penny damn*, as the Duke of Wellington used to say of the French.

³ Clarendon til Cowley 27. Febr. 1864 (Cowley Papers 179).

Clarendon troede da ogsaa, at »Torierne« var i hyppig Forbindelse med Franskændene, idet de »mener at intet vilde passe Kejseren mere end Palmerstons Fald, og at de med Frankrigs Hjælp kunde ordne Europas Forhold«¹.

Forøvrigt tog Parlamentet Paaskeferie den 18. Marts; der blev altsaa foreløbig Sikkerhed fra den Kant.

Kabinettet og den østrigske Eskadres Bevægelser.

Alt imens var Spørgsmaalene om Flaadesendelse til Østersøen og den østrigske Eskadres Bevægelser blevet ved at spøge og dukke op i de forskellige Forbindelser. Der stilledes stadig Interpellationer i Parlamentet herom. Lord Clarendon udtaler gentagende i sine Breve til Lord Cowley Frygt for, hvad der kan ske, hvis de østrigske Orlogsmænd fortsætter mod Nord; Flaaden kan da ikke holdes tilbage, og han forudsaa i saa Tilfælde Muligheden af et nyt »Navarino i de danske Farvande«². Lord Russell skriver til Palmerston 13. Marts: »Hvis den østrigske Flaade gaar til Østersøen, kommer vi paa Randen af Krig«³. Den 4. Marts havde Hertugen af Somerset gjort opmærksom paa Helgolands forsvarsløse Tilstand⁴. Den 24. Marts drøftede Russell atter i et Brev til Palmerston Muligheden af en engelsk Flaadesendelse⁵, og tidligere havde han bedt Gesandten i Stockholm om at sende alle opnaaelige Oplysninger om den svenske Flaade⁶. Hertugen af Cambridge, The Commander in Chief, mente personlig, at Flaaden burde afgaa under Hensyn til den engelske Østersø-Handels Interesser og 28. Marts meddelte Hertugen af Somerset Russell, at Kanal-Flaaden nu laa sejlklar ved Portland og kunde naa til København paa fem Døgn og

¹ ovenanf. Brev.

² Clarendon til Cowley 9. og 23. Marts 1864 (Cowley Papers 179). Smlgn. Bernstorffs Depeche 25. Febr. 1864 (Ringhoffer: Im Kampfe für Preussens Ehre (1906), 559 f.).

³ Russell til Palmerston 13. Marts 1864 (Broadlands Papers).

⁴ Hertugen af Somerset til samme 4. Marts 1864 (ib.).

⁵ Russell til Palmerston 24. Marts (ib.).

⁶ Lord Torrington til Delane 11. Marts 1864 (Dasent II, 98 f.).

fire Timer¹. Da Harmen steg i England over Formerne for den preussiske Krigsførelse (navnlig Bombardementet af Sønderborg), skrev Russell til Palmerston, at den eneste virksomme Protest mod disse Metoder var at sende en Eskadre til Store-Bælt; hvis Palmerston støttede ham, vilde han stille Forslag herom i Kabinettet².

Der kom intet ud af dette, men i sidste Halvdel af April fik Sagen Aktualitet paa en helt anden Maade.

Saa snart Telegrammerne indløb den 18. April om Stormen paa Dybbøl, greb Lord Palmerston Pennen og spurgte Russell, om dette ikke gav »Grund til at sende Flaaden til Østersøen for at dække den danske Hærs Tilbagetog«; han mente, at den engelske Delegation paa den forestaaende Konferences første Møde skulde meddele, at hvis de tyske Magter ikke gik med til øjeblikkelig Vaabenstilstand, »har vor Flaade Ordre om at gaa til Østersøen og gennemføre de Ordre, vi anser det for rigtigt at give den«³. Russell skrev straks til Dronningen i lidt mildere Form, at han og Palmerston havde til Hensigt at stille Forslag af denne Art i Kabinettet; Dronningen udtalte næste Dag sin Misbilligelse, og Russell kunde derpaa omgaaende meddele, at han og Lord Palmerston havde ladet Sagen falde⁴.

Men alt imens var de østrigske Fregatter endelig naaet til Kanalen; der var Fare for et Sammenstød med den danske Nordsø-Eskadre ud for Englands Kyster. Lord Russell drøftede Sagen med de neutrale Magters Delegerede paa Konferencen; de foreslog, at han skulde skrive til den østrigske Gesandt, Grev Apponyi, og Russell fandt, at dette var en god Plan⁵, men saa fulgte et Kabinetmøde, som forandrede hele Billedet.

¹ Hertugen af Somerset til Russell 28. Marts 1864 (Russell Papers 20).

² Russell til Palmerston 1. April 1864 (Broadlands Papers).

³ Palmerston til Russell 18. April 1864 (Russell Papers 15).

⁴ Russell til Dronning Victoria 18. April 1864 (Letters 2, I, 173 f.). Dronning Victoria til Russell 19. April 1864 (ib. 174), til Granville 18. April 1864 (Granville Papers 31), Russell til Dronning Victoria 19. April 1864 (Letters 2, I, 174). Smlgn. Walpole II, 391 f.

⁵ Russell til Palmerston 29. April 1864 (Broadlands Papers).

Begivenheden er i sine Hovedtræk kendt gennem offentliggjorte Breve, men utrykt Materiale gør det muligt at skabe mere indre Sammenhæng. Kabinettet traadte sammen 30. April; Lord Palmerstons Gigt hindrede ham atter i at være med, men Lord Russell foreslog, at Flaaden blev sendt til Østersøen med Ordre om at hindre den østrigske Eskadres Indtrængen i de danske Farvande; han haabede ogsaa at kunne faa Frankrig, Rusland og Sverige-Norge til at sende Skibe. Lord Clarendon, der ved Slutningen af Marts var gaaet ind i Regeringen efter Hertugen af Newcastles Tilbagetræden paa Grund af et Slagtilfælde, udtalte sig mod Forslaget, da han ansaa fransk Deltagelse i Aktionen for udelukket. Ydermere mente de andre Ministre, at den engelske Flaades Bevægelser ikke burde omtales i den Depeche, der skulde sendes til Wien, og dette gik Russell ind paa. Men af en eller anden Grund fjærnede han sig derefter fra Mødet, og de kære Kolleger prøvede saa at forme et Udkast til en Depeche efter de aftalte Linjer. Dette følte Udenrigsministeren sig imidlertid ikke bundet af¹; han var i det hele meget utilfreds og skrev Dagen efter til Palmerston:

Jeg indrømmer, at jeg var dybt krænket, ved hvad der blev sagt og skete paa Kabinetsmødet igaar. De vilde næppe med Held have kunnet modstaa dette Udfald, men alligevel maa det huskes, at paa Dem og mig falder Skammen ved at have svigtet en Allieret i Nød og ved at have nedbrudt det europæiske System.

London-Traktaten maa muligvis opgives, men vi kan ikke tillade, at Danmark mister Raadigheden over det Omraade, det har tilbage.

Jeg har skrevet to Udkast [til Depecher], No. 1 og No. 2, som Kabinettet kan overveje i Morgen, og jeg ser ikke, hvordan jeg med Ære kan blive paa min Plads, hvis disse Forslag forkastes².

Lord Palmerston opfattede imidlertid Mulighederne noget anderledes; den gamle Løve vaagnede. Samme højhellige Søn-

¹ la Tours Depeche 1. Maj 1864 (Origines II, 333), Granville til Russell 5. Maj 1864 (Letters 2, I, 181), Russell til Granville 6. Maj 1864 (ib. 182 f.) og General Grey til Granville 9. Maj 1864 (ib. 183).

² Russell til Palmerston 1. Maj 1864 (Broadlands Papers).

dag, den 1. Maj, sendte han Bud efter Grev Apponyi og meddelte rent personlig Østrigeren, at han vilde se det som »en Udfordring og en Fornærmelse mod England«, hvis den østrigske Eskadre gik videre til Østersøen, og han agtede ikke at forblive Premierminister, hvis den engelske Flaade i saa Fald ikke fulgte med og handlede efter Omstændighederne¹.

Det blev denne Lord Palmerstons personlige Forklaring, Kollegerne om Mandagen (2. Maj) nu maatte tage Stilling til. Han mente selv, at »Kabinettet syntes meget tilfreds med det Resultat«, han havde naaet gennem Samtalen med Apponyi. Saadan skrev han i hvert Fald til Dronningen². Hun erfarede imidlertid fra Granville, at det havde været »et meget alvorligt Spørgsmaal; for Kabinettet vilde blive meget ilde berørt, og de to Ministre muligvis vilde gaa af, hvad der vilde være meget alvorligt netop nu«³. Palmerston og Russell fik iøvrigt her saglig Tilslutning fra Clarendon, og deres Trusel om Demission har aabenbart virket. Lord Russell gik forøvrigt videre med den, da Granville, som sædvanlig, prøvede at kværulere paa Dronningens Vegne i Anledning af Advarslen til Apponyi og Referatet af Samtalen i en Depeche til Bloomfield⁴. Han svarer: »Jeg mener, at Lord Palmerstons Meddelelse enten maa bekræftes eller underkendes af Kabinettet«⁵. Og saa langt som til det sidste vovede Fredsgruppen ikke at gaa. Granville indskrænkede sig i sit Svar til en Bemærkning om, »at det ikke var ønskeligt at rejse dette Stridsspørgsmaal i Kabinettet, da den Situation, som det drejede sig om, sandsynligvis aldrig vilde indtræde«⁶. Krigsministeren, Lord de Grey havde raadet til et saadant Svar⁷.

¹ Ashley: II 249 f., smlgn. Jules Hansen: Femten Aar i Udlandet (1880), 18 ff.

² Palmerston til Dronning Victoria 3. Maj 1864 (R.A.W., Schl.H. I 97).

³ Dronning Victorias Dagbog 4. Maj 1865 (R.A.W.).

⁴ Paa dette svarede Russell, at det var umuligt ikke at nævne Samtalen i en fortrolig Depêche — Ganske selvfølgeligt.

⁵ ovenanførte Brevveksling.

⁶ Granville til Russell 8. Maj 1864 (R.A.W., Schl.H. 97), til Dronning Victoria ? Maj 1864 (ib.).

⁷ de Grey til Granville 6. Maj 1864 (Granville Papers 18).

I Dronningens Omgivelser skumlede man¹. Selv mente hun, at hun var blevet »skammelig behandlet«², men kunde denne Gang ingen Vegne komme, da Kabinettet ikke rørte paa sig. Palmerstons Autoritet havde endnu engang gjort sig gældende, ligesom det *fait accompli*, han havde skabt med sine Udtalelser uvilkaarligt virkede³. Hele Spørgsmaalet om den østrigske Eskadre mistede iøvrigt foreløbig al Aktualitet gennem Kampen ved Helgoland og Afslutningen af Vaabenstilstanden den 9. Maj.

Kabinettet overfor Delings- og Voldgiftsplanerne paa London-Konferencen.

Paa det Tidspunkt, da disse Begivenheder indtraadte, havde Signatarmagternes Konference allerede været samlet i London i henved tre Uger. Det var den Løsningsplan, Lord Russell endnu inden Aarsskiftet havde arbejdet for, der endelig var blevet til Virkelighed. Den havde mødt Skepsis og Betænkeligheder fra de forskelligste Hold, og Lord Palmerston havde været grundig nervøs ved Ministeriet Monrads Sendrægtighed med at acceptere⁴. Russell saa, at det maatte blive Opgaven »at lamme Preussens Ærgerrighed og Hovmod«⁵, men Konferencen mødtes uden noget aftalt Grundlag for sine Forhandlinger og følgelig flød alting. Russell havde oprindelig staaet stærkt paa London-Trak-

¹ Ch. Grey til Dronning Victoria ? Maj 1864 (R.A.W., Schl.H. 97), til Granville 9. Maj 1864 (Letters 2, I, 183 f.).

² Dagbog l. c. — Iøvrigt havde hun bedt Det Tyske Forbunds Repræsentant paa Konferencen, Grev Beust, om at fraraade Østrigerne at lade Eskadren fortsætte — Bernstorffs Depeche 6. Maj 1864 (Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens I (1929), 96), smlgn. Notat af General Grey paa Brev af 6. Maj fra den sachsiske Gesandt Vitzthum v. Eckstädt (R.A.W., Schl.H. 97).

³ Russell, der glædede sig over, at Palmerston havde »frelst os . . . fra . . . en Ulykke eller en Ydmygelse paa Kabinetetsmødet« (Brev af 3. Maj 1864 — Broadlands Papers) bad samtidig om Afskrift af et (vistnok tabt) Brev fra Palmerston om Episoden for at kunne vise det til Understatssekretæren.

⁴ Vitzthum v. Eckstädt: St. Petersburg und London II 322.

⁵ Russell til Palmerston 24. Marts 1864 (Broadlands Papers).

taten, men havde nu sine Tvivl om, »hvor meget vi skal blive i Stand til at redde ud af Ilden for Danmark«¹. Lord Clarendon, der var den anden engelske Delegerede, og som i sin Tid havde fordømt Forsøg paa at sno sig fra Forpligtelserne, spurgte nu: »Hvorledes kan vi efter den Politik, England har ført i Italien, tvinge Hertugdømmerne ind under Danmarks fornyede Herredømme?«² Traktatstandpunktet var i Virkeligheden opgivet paa Forhaand. Der blev efterhaanden ogsaa gjort rent Bord med Planerne om Personalunion og et selvstændigt Slesvig-Holsten. Ganske naturligt meldte Tanken sig under disse Forhold om en Løsning efter nationale Linjer.

Den 5. Maj prøvede Lord Russell at gøre Stillingen op overfor sine Kolleger. Han stod endnu her paa et Mellemstandpunkt. Det Princip, han lagde til Grund for sine Overvejelser, var at lade ethvert Folk ordne sine Sager, som det selv vilde, dog med visse praktisk-politiske Begrænsninger. For Resten maatte der tages Hensyn til, at England i givet Fald alene vilde være i Stand til at optræde aktivt paa Havet og kun i Sommerhalvaaret, samt, at ingen materiel Hjælp var at vente, hverken fra Frankrig eller Rusland. Han foreslog derfor at forene Syd-Slesvig til Slien og Danevirke med Holsten, at give dette Omraade tillige med Lauenburg fuldt Selvstyre og dernæst at lægge Resten af Slesvig sammen med Kongeriget, dog saaledes at Landet bevarede en egen Stænderforsamling for lokale Spørgsmaal. Det var altsaa: Personalunion med Deling, en Plan, som forøvrigt ikke havde Mulighed for at gennemføres³, men den betød alligevel et stort Fremskridt i Klarhed og Saglighed sammenholdt med det Program, Russell havde opstillet i Slutningen af Januar.

Udenrigsministerens Memorandum fik da ogsaa i Hovedsagen Tilslutning fra de Kabinetsmedlemmer, det blev tilstillet. Lord Palmerston holdt noget mere paa London-Traktaten end de andre; Hertugen af Somersset mente, at Holstenerne aldrig

¹ Samme til Clarendon 13. April 1864 (Russell Papers 31).

² Clarendon til Cowley 27. Febr. 1864 (Cowley Papers 179).

³ Festskrift til Kr. Erslev (1927) 521.

vilde slaa sig til Taals med Personalunion. Der var andre Uoverensstemmelser: Lord Clarendon formente, at »Kongen af Danmark uden fremmed Hjælp vilde være ude af Stand til at oprette eller hævde sin Myndighed i Holsten«, medens Palmerston snarere vilde sige, at Landet ikke uden fremmed Hjælp kunde fravristes Danmark¹. Men alt dette var underordnet. Spørgsmaalet drøftedes forøvrigt ogsaa under de diplomatiske Forhandlinger, som løb jævnsides med Konferencens officielle Møder, og 14. Maj var de ført saa langt, at Russell kunde skrive til Cowley:

Kabinettet er paa det nærmeste rede til at antage den franske Opfattelse af det danske Spørgsmaal, nemlig: at det er bedre for Danmark at skilles ved Holsten og en lille Del af Slesvig end at fortsætte en vedvarende Fribyttekrig under Navn af Personalunion².

Han var endelig færdig med Integriteten ogsaa i en Personalunions Skikkelse.

Hvem der blev lykkelig var Dronning Victoria. Hun havde allerede været glad ved Vaabenstilstanden³; hun udtalte fra Balmoral sin »højeste Tilfredshed« overfor Lord Russell⁴. »Dyrebareste Albert havde ogsaa altid ment, at [Deling] var den eneste Vej til at ordne Spørgsmaalet«⁵. Hun nærrede visse Tvivl — Alberts Tvivl — om hvorvidt Nord-Slesvigerne vilde ønske Adskillelse fra deres Landsmænd i Syd⁶, men General Grey skrev, at han »ikke længe havde set Hendes Majestæt saa fuldt ud tilfredsstillet«⁷; han forsikrede hende ydermere ud fra sin dybe Indsigt i Sagen om, at Hertugen af Augustenborg, trods

¹ Russell og de andre Ministres Memoranda i Russell Papers 27.

² Russell til Cowley 14. Maj 1864 (Cowley Papers 200), smlgn. Dronning Victorias Dagbog 14. Maj 1864 (R.A.W.) og la Tours Depeche (Origines III, 27 f.).

³ Dronning Victoria til Clarendon 9. Maj 1864 (Letters 2, I, 184 f.).

⁴ Samme til Russell (R.A.W., Schl.H.I. 97).

⁵ Dronning Victorias Dagbog 9. Marts 1864 (R.A.W.).

⁶ Ch. Grey til Russell 20. Maj 1864 (Later Correspond. II, 310).

⁷ ib.

alle Clarendons Betæneligheder, nok skulde komme i Besiddelse af Holsten¹.

Malurt var der alligevel i Livsalighedens Skaal. Den 7. Maj hører vi, at Dronningen var ude af sig selv over en Artikel i »Times« med Angreb paa Preussen og en høj preussisk Ordensdekoration til Prins Alfred. Lord Torrington, som General Grey fortalte dette til, svarede, at man paa Osborne aabenbart ikke kendte Stemningen i Landet; ét var iøvrigt, hvad Dronningen selv mente, men han (Grey) behøvede absolut ikke at mene det samme. Torrington gentog senere (10. Maj) sine Forklaringer om Stemningen til Dronningen personlig². Og ved samme Tid modtog hun ydermere et Brev fra Lord Palmerston i Anledning af en Artikel i et forøvrigt ikke særlig anset Presseorgan, hvoraf det formentlig fremgik, »at der var ved at skabes et Indtryk af, at Deres Majestæt har fremsat personlige Meninger om Danmarks og Tysklands Forhold, som har vanskeliggjort Regeringens Politik«. Han betegnede ganske vist disse Beskyldninger som fuldkommen grundløse for Dronningens eget Vedkommende, men advarede mod »uoverlagte Ytringer af Personer i Deres Majestæts Omgivelser«³.

Dronning Victoria svarede efter Forslag af Sir Charles Phipps, at den Slags maatte hun se bort fra⁴. Men det blev værre endnu; 26. Maj henviste Lord Ellenborough i Overhuset til, at der paa Fastlandet herskede et Indtryk af, »at i alle Spørgsmaal, som angaar Forholdet til Tyskland, har Hendes Majestæts Ministre samme Vanskelighed ved at gennemføre en rent engelsk Politik som [deres Forgængere] mødte i tidligere Tid under de første Hannoveranere«. Lord Russell førte omgaaende et varmt Forsvar for Dronningen⁵, og hun var foreløbig veltilfreds hermed; hun

¹ Samme til Dronning Victoria 25. Maj 1864 (R.A.W., Schl.H. I 97).

² Lord Torrington til Delane 7. og 10. Maj 1864 (Dasent II, 108, 108 ff.).

³ Palmerston til Dronning Victoria 10. Maj 1864 (Letters 2, I, 186)

— Det var en lidt anden Forklaring end den, han gav Russell i Brevet af 18. Januar.

⁴ Dronning Victoria til Palmerston 11. Maj 1864 (ib. 187).

⁵ Hansard 175 III, Sp. 609.

udtrykte sin Tak til ham og sin Foragt for Ellenborough¹. Men da Russell nogle Dage senere i et Brev fremførte en Beklagelse af, at den Slags Rygter var kommet ud², stod Balmoral Castle paa røde Pæle. General Grey havde aldrig set Dronningen i den Grad ilde berørt³; det er iøvrigt noget vanskeligt at forstaa, hvorledes han kan tale om Russells Brev som »meget haardt«⁴. Men den egentlige Sammenhæng er vistnok, at det endelig var gaaet op for Dronning Victoria, hvor stærk Misstemningen var i Landet mod den Holdning, hun selv opfattede som »upartisk«⁵. Hun mindedes de Angreb, der i sin Tid blev rettede mod Prins Albert, og beklagede sig i skærende Toner til Lord Granville:

hendes rystede Helbred og Nervesystem - hendes aldrig hvilende Arbejde *burde* have beskyttet den énsomme Enke med det sønderknuste Hjærte mod en saadan *Utaknemlighed* og *Uvenlighed* — og det er dette, som saarer og nager hendes, nu smerteligt følsomme, Natur⁶.

Bedre blev det vel heller ikke ved, at hun samtidig havde modtaget et Brev fra Svogeren, Hertug Ernst af Coburg, der netop tolkede Tyskernes Tak for hendes Holdning⁷. General Grey søgte imidlertid at trøste hende med, at det virkelig skyldtes hende, at England og Europa var blevet forskaanet for Krig, men han indrømmer iøvrigt, at han selv maaske ikke havde været tilstrækkelig forsigtig med sine Udtalelser, skønt han mente, de var upartiske⁸.

Dér har vi utvivlsomt Humlen.

¹ Dronning Victoria til Russell 27. Maj 1863 (Letters 2, I, 197 f.).

² Russell til Dronning Victoria 31. Maj 1864 (ib. 208 f.).

³ Ch. Grey til Granville 1. Juni 1864 (Fitzmaurice I, 467 f.).

⁴ Samme til Dronning Victoria 1. Juni 1864 (R.A.W., B 20).

⁵ Anførte Brev fra Ch. Grey til Granville, smlgn. Dronning Victoria til Kronprinsessen af Preussen 31. Maj 1864 (Letters 2, I, 207) og til Hertugen af Argyll 31. Maj 1864 (R.A.W., Schl.H. I 97).

⁶ Dronning Victoria til Granville 5. Juni 1864 (Granville Papers 31 og Fitzmaurice I, 468 f.).

⁷ samme til Hertug Ernst 4. Juni 1864 (Letters 2, I, 211 f.).

⁸ Ch. Grey til Dronning Victoria 6. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98 og Letters 2, I, 214 f.).

Imidlertid var Konferenceforhandlingerne gaaet deres Gang, og paa Mødet den 28. Maj havde Lord Russell fremsat sin Delingsplan, men Grev Bernstorff havde straks taget Forbehold overfor den foreslaaede Grænse, og paa Mødet den 2. Juni erklærede han ikke at kunne gaa Syd for en Linje: Aabenraa—Tønder¹. Wachtmeister, den svenske Gesandt, fortæller, at Russell overfor denne Modstand allerede da var ved at opgive Sli—Danevirke-Linjen². Det afgørende for den engelske Udenrigsminister blev dog sikkert, at Kejsers Napoleon vendte sig bestemt mod denne Løsning, fordi den vilde betyde, at en større tysk-sindet Befolkningsdel forblev under dansk Herredømme³. Naar Forholdene laa saaledes, kom Russell ganske naturligt ind paa Tanken om at lade en Voldgiftskendelse, af en eller anden Art, afgøre de stridende nationale Krav — den franske Plan om en Folkeafstemning var Englænderne afgjort imod — og han formede nu sin Politik med noget saadant som Udgangspunkt. Men her maatte der atter blive Tale om Kabinettets Godkendelse, og medens vi har set, hvordan der havde hersket væsentlig Enighed mellem Ministrene om Delingsplanen, vilde Meningerne paa dette Spørgsmaal atter støde haardt sammen. Russell skrev straks til Palmerston, at han nu var utilbøjelig til »at give efter for de andres Indvendinger«, men et Par Dage senere er han alligevel naaet til den Erkendelse, at i Betragtning af Frankrigs og Ruslands Uvilje mod at lade det komme til Fjendtligheder mod Tyskland og Ministrenes Utilbøjelighed til at bruge kraftige Midler »kan vi ikke presse Kabinettet til at tage Beslutning om at anvende Tvang overfor Tyskerne«⁴.

Palmerston har antagelig faaet Russells Brev i Hænde sent paa Dagen den 10. Juni eller den 11. om Morgen, men netop da modtog han en Skrivelse fra den liberale *Chief Whip* i Under-

¹ Hist. Tidsskr. 3. R. IV (1865–66) 689 f., 709.

² Privatbrev fra Wachtmeister til Manderström 3. Juni 1864 (Manderströms Samling. Sv. RA), smlgn. Kriegers Dagbøger III, 154 f.

³ Cowleys Depecher 5. Juni 1864 (F.O. 27) og Privatbrev til Russell (Cowley Papers 231); han mener, det er Beust og v. d. Goltz, der har faaet Napoleon III til at indtage dette Standpunkt.

⁴ Russell til Palmerston 8. og 10. Juni 1864 (Broadlands Papers).

huset, Henry Brand. Han undskyldte denne Henvendelse med, at det var hans Pligt at hejse Faresignalet, naar Partiet var i Vanskeligheder, og han mente dette var Tilfældet nu i Anledning af Udviklingen paa Konferencen. Han trækker kort og skarpt Stillingen op og fortsætter derpaa: Forholder England sig passivt, vil der blive stillet Mistillidsvotum til Russell, og dette vil rimeligvis blive vedtaget, fordi

Stemningen i Underhuset er utvivlsomt dansk og ligesaa ude i Landet, skønt Stemningen maaske endnu ikke er steget til Krigshede.

Parlamentet er ved at blive gammelt, og mange Medlemmer vil stemme med Henblik paa Valgtribunerne, og da Raabet paa Valgtribunerne vil blive for Danmark, vil de stemme i Samklang hermed for at sikre deres fremtidige Mandater.

Vi kom til at staa paa Valgtribunerne med et Mistillidsvotum for vor Holdning overfor Danmark. Det er et forfængeligt Haab, at Landet skulde gaa imod Parlamentets Kendelse . . . Jeg kan ikke uden Bekymring tænke paa en Opløsning [af Underhuset] under saa uheldige Omstændigheder.

Helt anderledes vilde Stillingen efter Brands Opfattelse være, hvis Regeringen tog aktive Skridt. Der blev da ikke Tale om Mistillidsvotum, og gik det saa vidt, at Krigen brød ud, antog Brand, at de nødvendige Bevillinger vilde blive vedtaget; hvis ikke »har vi [i dette Tilfælde] Landet at falde tilbage paa, for jeg er overbevist om, at Vælgerne vil støtte en dristig Politik«¹.

Det var talt helt ud af Lord Palmerstons gamle Krigsmands-hjærte. Han sendte uopholdeligt Brevet videre til Russell og tilføjede:

Jeg for min Del vilde langt foretrække at appellere til Vælgerne eller træde tilbage, som Følge af at vi har ført et mandigt Sprog i Overensstemmelse med vore Forpligtelser og med vor nationale Ære og Stilling i Europa end at gøre det, fordi vi har ladt alt og alle i Stikken, som vi burde have staaet sammen med.

Lord Palmerston mener iøvrigt, at hvis den engelske Regering staaer fast, vil Østrig og Preussen gaa ind paa en rimelig Ord-

¹ Brand til Palmerston 10. Juni 1864 (Broadlands Papers).

ning, det vil sige: Linjen fra Kappel til Husum — Endelig beder han Russell tage Brevet med til det Kabinettsmøde, som skal holdes samme Dag¹.

Dette fik dog et noget andet Forløb, end man skulde have troet efter den Fanfare, Palmerston i den friske Morgenrøde førte i Pennen. Granville var nok klar over, »at Kabinetts Flertal ikke mere staar saa samlet som forhen angaaende Spørgsmaalet om, hvad Englands Holdning skulde være i Tilfælde af Konferencens Sprængning«². Men Russell synes at have holdt den Linje, han trak op i Brevet af 10. Juni; han sammenfattede i sin Redegørelse til Dronningen Resultatet af Mødet saaledes, at saafremt Danskerne modtog den foreslaaede Voldgift, og Tyskerne afslog den, »vilde Stor-Britannien maaske« — i Tilfælde af Fjendtlighedernes Genoptagelse — »gaa med til at yde Danmark materiel Hjælp«³.

Det er, som man vil se, temmelig hypotetisk og svarer ganske godt til Granvilles Bemærkning om »en springende og stridig Drøftelse«⁴. Alligevel beklagede Dronningen udtalt en saadan Beslutning, der kunde medføre Partitagen for Danmark; hun vil ikke, naar det kommer saa vidt, nægte at give sin Billigelse til Regeringens Forslag, men ønsker grundig Overvejelse forinden⁵. Russell svarede: Hvis Danmark forkaster Voldgiftsplanen, maa man overlade det til sin Skæbne; hvis Tyskland gør det, vil Hjælp til Danmark være berettiget gennem Blokade af Nordsø- og Adriaterhavs-Kysterne⁶. Palmerston var dog her af en noget anden Mening. Under visse Omstændigheder, bemærker han, vilde det være rimeligt at gaa mod den Part, som afviste Forslagene, men ikke i dette Tilfælde.

¹ Palmerston til Russell 11. Juni 1864 (Broadlands Papers).

² Granville til Dronning Victoria 13. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98).

³ Russell til Dronning Victoria 12. Juni 1864 (Letters 2, I, 215 f.).

⁴ Granvilles ovenanf. Brev af 13. Juni.

⁵ Dronning Victoria til Russell 12. Juni 1864 (Letters 2, I, 216 f.) — Mærkeligt nok mener General Grey her, at Kabinettet i de givne Omstændigheder ikke kunde komme til andet Standpunkt (R.A.W., Schl.H. I 98).

⁶ Russell til Dronning Victoria 13. Juni 1864 (Later Correspondence II, 312).

Det engelske Folk vilde aldrig finde sig i, at vi erklærede os mod Danmark, alene fordi det vægrede sig ved at afstaa Land-omraade ud over den Grænse, vi selv havde ment, [smlgn. Forslaget af 28. Maj] indbefattede alt, hvad med Billigelse kunde fordres af det . . .

Men Tyskland vil modtage [Forslaget] i Forvisningen om, at det vilde blive i Stand til at opnaa en gunstig Afgørelse¹.

Der er her Mindelser af den Stemning, Brevet fra Brand skabte, men de slog altsaa ikke igennem.

Den grundige Overvejelse, Dronning Victoria havde udtalt Ønske om, blev foretaget paa Kabinetsmødet den 14. Juni. Hendes og Lord Russells Breve blev her læst op, og flere af de andre Ministre erklærede straks, at Russell ikke havde været berettiget til at give de paagældende Meddelelser til Dronningen — de synes forøvrigt at have opfattet hans Promemoria, som mere positiv, end den egentlig var. Selv ønskede Udenrigsministeren at opnaa »en tydelig Erklæring om deres [Kabinet-medlemmernes] fremtidige Hensigter« angaaende Krig og Fred, men de andre, ogsaa Palmerston, gjorde gældende, »at Tiden endnu ikke var inde til en Afgørelse af Spørgsmaalet«, i hvert Fald ikke saa længe Danskernes Stilling til Problemet om Voldgift var ukendt. Nogle, bl. a. Gladstone, formentede iøvrigt, at man under ingen Omstændigheder skulde yde materiel Hjælp².

¹ Palmerston til Russell 13. Juni 1864 (Russell Papers 15).

² Granville til Dronning Victoria 15. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98), smlgn. Wood til Granville 13. Juni 1864 med Granvilles Bemærkninger (Letters 2, I, 217 f.) og Dronning Victorias Dagbog 16. Juni 1864 (Letters 2, I, 220 f.), der bygger paa Oplysninger fra Gladstone; det er her Dronningen refererer en eventyrlig Udtalelse af ham om, at det »har været Regel aldrig at holde Møde med de tyske befuldmægtigede alene og aldrig at foreslaa andet, end hvad Danskerne vilde lade os sige« — Vi ved imidlertid positivt, at Clarendon havde ført særskilte Forhandlinger med Bernstorff og Apponyi i de sidste Dage af April (Clarendon til Russell 1[?]. Maj 1864 — Russell Papers 26), og senere med Biegeleben og Bernstorff (samme til Dronning Victoria 24. Maj 1864 — R.A.W., Schl.H. I 97), samt at Tyskerne 31. Maj havde været samlede med de Neutrale (Krieger til Andræ 3. Juni 1864 — Hist. Tidsskr. 6. R. V (1894–95) 160*, Sybel: Begründung des Deutschen Reiches III, (Udg. 1913), 249 f.

Nogen Afgørelse blev dog heller ikke naaet ved denne Lejlighed, idet der under Mødet ankom et Brev fra Grev Bernstorff, hvori han bebudede et ændret preussisk Grænsetilbud¹. — Et nyt Kabinetmøde blev derpaa afholdt den 15. Juni. Vi ved ikke meget om, hvad der skete, men Dronning Victoria skrev Dagen efter til Granville, at hun havde haft tilfredsstillende Svar fra Gladstone om dets Forløb². Nogen Sejr for Lord Russell har det altsaa næppe været.

Baade Granville og Gladstone mente for Resten, at Palmerston paa Mødet den 14. havde skiftet Standpunkt; førstnævnte skrev, »at skønt han nok stadig vil bruge store Ord, er han ganske klar over det taabelige i at gribe til Krig«³. Paa den anden Side siger Clarendon i de samme Dage, at baade Palmerston og Russell er »krigerske — de er frygtelig tirrede af alle Spottegloserne, hjemme og ude, om Englands Fejghed«⁴ . . . Hvad skal man tro?

Det sikre er, at Fredsgruppen ikke var ude af Skoven endnu, og dens Mænd vidste det. Bernstorff refererer 17. Juni en Udtalelse af Clarendon om, at »vi« glider ind i Krigen som for ti Aar siden⁵, Dronning Victoria noterer i sin Dagbog 18. Juni, at Lord de Grey »talte med stor« Uro om Faren for Krig, hvis Preussen forkastede, og Danmark modtog en Voldgiftsavgørelse⁶. Wood skrev samme Dag til General Grey: »Hvis Preussen vægrer sig ved Voldgift, kan jeg ikke svare for Følgerne«⁷. Dronningen var dog meget utilbøjelig til, overfor Lord de Grey, »at indrømme, at et Afslag fra Tyskernes Side paa den seneste [Voldgifts]plan« — som hun iøvrigt billigede — »sandsynligvis vilde

¹ Russell til Dronning Victoria 15. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98) og ovenanførte Dagbogsoptegnelse.

² Dronning Victoria til Granville 16. Juni 1864 (Fitzmaurice I, 470).

³ Ovenanførte Brev og Dagbogsoptegnelse, smlgn. Wood til Ch. Grey 15. Juni 1864 (R.A.W. Schl.H. I 98).

⁴ Clarendon til Cowley 18. Juni 1864 (The Paris Embassy during the Second Empire. Edit. by F. A. Wellesley, 267).

⁵ Bernstorffs Depeche i Politik Preussens, V, 235 f.

⁶ R. A. W.

⁷ Samme Sted — Schl.H. I 98.

gøre det nødvendigt at give Flaadehjælp til Danmark¹. Alt var, saadan set, rede. Hertugen af Somerset havde 17. Juni meddelt Russell Lister over de Orlogsskibe, der var sejlklare, og over dem, »som kunde indtage Kanal-Flaadens Plads, hvis den skulde blive sendt til København². Lord Clarendon forudsaa, at hvis saadant ikke skete, vilde »Offentlighedens Harme være uimodstaaelig³.

Kabinetsmøderne 24. og 25. Juni - Ingen Deltagelse i Krigen om Hertugdømmerne.

Her bragte imidlertid et halvprivat Brev til Russell fra Lord Cowley et ganske nyt Moment ind i Overvejelserne. Den franske Udenrigsminister, Drouyn de Lhuys havde nemlig under Indtryk af de Møder, som samtidig fandt Sted mellem Øst-Magternes Monarker, spurgt den engelske Sendemand: »Hvorfor kan vi ikke komme til en Forstaaelse⁴?»; Cowley mente, at Drouyn de Lhuys her talte paa Kejserens Vegne⁵, ellers vilde han ikke have vovet sig saa langt ud.

¹ de Grey til Russell 18. Juni 1864 (Russell Papers 26); Dronningen kunde iøvrigt tænke sig at adspørge Befolkningen, hvis Voldgiftplanen forkastedes (samme til samme 19. Juni ib.) — Det var en mærkbar Nyomvendelse til Tanken om Folkesuverænitet.

² Somerset til Russell 17. Juni 1864 (Russell Papers 27).

³ Clarendon til Dronning Victoria 22. Juni 1864 (R.A.W., Schl. H. I 98), smlgn. Dronningens Dagbog 21. Juni (R.A.W.).

⁴ The Paris Embassy, 268 f.

⁵ Han gjorde det utvivlsomt. Drouyn de Lhuys fortalte senere den danske Gesandt, Moltke-Huitfeldt, at Napoleon III, 20. Juni, havde sendt det engelske Kabinet et personligt Brev med Tilbud om Samarbejde mod passende Kompensationer (Depeche 4. Juli 1864 RA.). Dette Brev omtales ikke direkte i de engelske Dokumenter, men *maaske* er det dette, Russell sigter til, naar han 21. Juni skriver til Palmerston: For some time the Emperor has been waiting for an offer, & as none has come, he states the price himself (Broadlands Papers); det kan imidlertid ogsaa alene være en Slutning, Russell drager af Cowleys Beretning. Episoden synes iøvrigt at have været mere almindelig kendt paa fransk Side se Debidour: Histoire diplomatique de L'Europe 1814—78, II (1891), 267 f.

Russell saa ganske klart, hvad Meningen var, og hvad Forslaget indebar. Napoleon III tilbød Hjælp, men vilde selvsagt forlange noget til Gengæld. Men medens han fire Maaneder tidligere havde haft sine store Betænkeligheder ved »at friste Frankrig til at gøre et Træk mod Rhinen«¹, var han nu i hvert Fald straks paa ingen Maade afvisende og udviklede i et Brev til Palmerston:

Venezias adriatiske Provinser til Italien og et Stykke af Rhin-Grænsen er ikke extravagante Betingelser [for fransk Støtte], og hvis de tyske Magter afviser vort Forslag [om Voldgift], vilde jeg ikke staa stift paa deres Forkastelse².

Palmerston, som under en Samtale med Dronningen samme Dag kun i al Almindelighed havde udbredt sig om Kejser Napoleons politiske Maal³, var i sit Svar til Russell paa ingen Maade uenig med ham, men han mente dog, at »som fremtidig Fare for Belgien og Holland og gennem dem for os vilde en saadan fransk [Land]erhvervelse [ved Rhinen] være skadelig for os«⁴.

De »gamle Mænd« var altsaa i første Omgang paa ingen Maade utilgængelige for Tanken om gennem Indrømmelser at vinde Frankrigs Medvirken i en aktiv Politik, men Piben havde en ganske anden Lyd paa Slottet, efter at Russell i et Brev af 22. Juni overfor Dronningen havde gjort rede for Indholdet af Cowleys Beretning og de Slutninger, han drog af den⁵. Hun følte sig »overordentlig foruroliget«, og frygtede for, at Kejser Napoleon kun vilde lokke England ind i Krigen for at skabe den Situation i Europa, han længe havde stilet imod; hun hævdede iøvrigt, at England nu var berettiget til at trække sig ud

¹ Russell til Palmerston 15. Febr. 1864 (Broadlands Papers).

² Samme til samme 21. Juni 1864 (ib.) — Det var noget lignende, Paget tidligere paa Aaret havde opfordret Clarendon til (Vedel til Quaade 9. Maj 1864 — Danske Mag. 7. R. III (1940) 202 f.).

³ Dronning Victorias Dagbog 21. Juni 1864 (Letters 2, I, 223 f.).

⁴ Palmerston til Russell 21. Juni 1864 (Russell Papers 15).

⁵ Russell til Dronning Victoria 22. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98).

af det hele, efter at Danskerne paa Konferencemødet den 22. Juni havde forkastet Voldgiftsforslaget¹.

Sikker var Lord Russell forøvrigt heller ikke selv i sin Sag. Han havde Dagen før svaret Palmerston, at han vilde foretrække at modtage Kejser Napoleons »Hjælp paa bestemte og godt udtrykte Betingelser frem for at gribe ind og blive skuffet«². Han skrev efter Konferencemødet den 22. til George Grey: »Jeg ser ingen Mulighed for andet end at holde fast ved Freden eller at gaa ind i en stor Krig for Nationaliteterne. Jeg hælder stærkt til det første Alternativ«³. I sit Svar til Dronningen paapeger han nok Vanskelighederne ved ikke at hjælpe Danmark, men ogsaa hvor utilstrækkelig denne Hjælp vil være uden Frankrigs Bistand — og han spørger, hvad Frankrig vil forlange til Gengæld⁴. Samtidig havde ogsaa Hertugen af Somersets Indvendinger gjort stærkt Indtryk paa ham; Betragtningen var, at naar Danskerne havde afvist Voldgiftsplanen, skulde England foreløbig intet foretage sig. Russell vilde dog, som han skrev til Palmerston, overveje Sagen endnu engang inden Kabinetmødet næste Dag, hvor han agtede at udvikle sit Standpunkt⁵.

Paa Kabinetmødet den 24. Juni begyndte Lord Russell med at oplæse Brevene fra Cowley og Dronningen og derefter paapegede han de forskellige Muligheder:

- 1 at sende en Flaade til København, som vilde tage Del i Fjendtlighederne.
- 2 at forsøge en Alliance med Frankrig med almindelig Indgriben [som Maal].
- 3 aabent at erklære, at vi ikke vil blande os ind.
- 4 at genoptage tidligere Holdning d. v. s. at holde den østrigske Flaade ude af Østersøen.

¹ Dronning Victoria til Russell 23. Juni 1864 (Letters 2, I, 226 f.). Smlgn. til Palmerston 22. Juni 1864 (ib. 225 f.), til Granville 23. Juni 1864 (Fitzmaurice I, 472 f.), General Grey til Granville samme Dag (ib. 473 f.), til Dronning Victoria 22. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98).

² Russell til Palmerston 22. Juni 1864 (Broadlands Papers).

³ Russell til G. Grey 22. Juni 1864 (Later Correspondence II, 313).

⁴ Samme til Dronning Victoria 23. Juni 1864 (Letters 2, I, 227 f.).

⁵ Russell til Palmerston 23. Juni 1864 (Broadlands Papers).

Russell bemærkede dernæst til de enkelte Punkter, at man maatte regne med franske Kompensationsfordringer, der kunde blive uheldige for England; endvidere, at selv om »vi ikke blandede os i *Krigen*«, var Danmarks Uafhængighed en Sag af Betydning for os og alle«. Han nævnede endelig Muligheden af at opnaa Tilsagn fra Østrig og Preussen om, at de vilde begrænse deres Operationer til Fastlandet og de nærmest liggende Øer og ikke angribe København¹.

Der var mellem Ministrene afgjort Stemning mod at indlade sig i saadanne Forhandlinger med Preussen og ligeledes mod at sende en britisk Flaade til Kattogat, og denne Modvilje skal, efter Sir Charles Wood's Beretning, være vokset under Drøftelsen af Sagen².

Clarendon skrev til Cowley om Hovedpersonernes Holdning: »Palmerston meget fredelig som Følge af, at Krigsstemningen var stærkt afkølet i Overhuset. Jarlen [Russell] kamplysten, men ude af Stand til at bevise, at Krigsforanstaltninger ikke rummede en Fare for England eller var til Nytte for Danmark«³. Endelig sammenfattede Russell selv Resultatet af Mødet saaledes i sin Redegørelse til Dronningen:

Kabinettet . . . var bestemt imod nogen som helst Fjendtligligheder nu til Fordel for Danmark; og mod ethvert Forsøg paa at tilvejebringe en Forbindelse med Frankrig mod Østrig og Preussen.

Lord Russell ønskede at genoptage vor tidligere Holdning deri indbefattet Depechen til Lord Bloomfield angaaende den østrigske Flaade — Men nogle⁴ ønskede at følge en helt ny Linje og vise fuldstændig Ligeegyldighed for Danmarks Skæbne — Men Fler-

¹ Kilden er her Optegnelser af Gladstone om Mødets Forløb (Gladstone Papers 44753). De er paa sine Steder, navnlig den Del, der gengiver »General discussion«, saa kortfattede — i Virkeligheden drejer det sig om rene Støttenotater — at det ikke er muligt at naa ind til deres nærmere Mening. Men alligevel faar man et paa sine Punkter ganske vist taaget, men levende Ojebliksbillede af et Kabinetmødes Gang.

² Ch. Wood til Ch. Grey 24. Juni 1864 (Letters 2, 1, 228 f.).

³ Clarendon til Cowley 25. Juni 1864 (F.O. 179).

⁴ Gladstone, Granville, Wood og Milner Gibson (Woods ovenanf. Brev).

tallet af Kabinettet var ikke sindet for at antage denne Linje. Drøftelsen blev imidlertid udsat til imorgen¹.

Samtidig forsikrede Sir Charles Wood Dronningen om, at efter hans Mening var »Fredssiden den tungeste«. Og for at give denne end mere Vægt rejste General Grey den næste Dag ind til London fra Windsor med et tidligt Tog for at gøre Dronningens Synsmaader gældende overfor Lord Russell; han vilde selvsagt ogsaa tale med Granville og Wood. For Resten antog han, at Meningerne indenfor Kabinettet maaske ikke var saa forskellige endda².

Og i denne Opfattelse havde han Ret. Kabinetsmødet den 25. Juni beskæftigede sig aabenbart væsentlig med Udformningen af en Erklæring om, at England foreløbig ikke vilde gribe ind i Krigen. Efter forskellige skriftlige Tilløb fik den følgende endelige Form:

Vi foreslaar ikke at gaa i Krig for Bilæggelsen af den nuværende Strid, saa vidt som den angaar Hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

Men hvis Krigen skulde antage en anden Karakter og Københavns Sikkerhed eller Danmarks Eksistens som et uafhængigt Kongerige skulde blive truet, vilde de saaledes ændrede Omstændigheder kræve en ny Afgørelse af Regeringen³.

¹ Russell til Dronning Victoria 24. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98).

² Ch. Grey til Dronning Victoria 25. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98).

³ Kilden er her atter Gladstone Papers 44753 og Russell Papers 27; smlg. Russell til Dronning Victoria 25. Juni 1864 (Letters 2, I, 228 ff.). — Mellem Gladstones Papirer findes ogsaa et Memorandum, dateret 25. Juni, hvormed han vistnok har villet klare sine egne Tanker. Her fremhæves, at Maalet med Traktaten af 1852 var at bevare Monarkiets Integritet; nu gælder det imidlertid Danmarks Eksistens. If confined to Zealand the Monarchy can hardly be said to exist, except provisionally.

Et Skridt, der hindrer Tyskerne i at gaa til København, does *too little* to satisfy the spirit of Treaty of 52.

Hvordan man end ser paa Krigen, maa England, naar det ikke griber ind, anerkende de krigsførendes Rettigheder og undlade Indblanding, saa længe det angaar Hertugdømmernes Skæbne.

Men hvis vi standser en tysk[østrigsk] Flaades Indtrængning i Østersøen,

Det eneste Punkt, angaaende hvilket der synes at have hersket nogen Uenighed, var Spørgsmaalet om, hvorvidt Henvisningen til »Københavns Sikkerhed« skulde medtages! Her stemte Kabinettet: 8 for at bevare den, 7 imod¹.

Den engelske Regerings Politik laa altsaa nu i hvert Fald foreløbig fast. Dronning Victoria var i Lyksalighedens Himmel; General Grey havde ikke længe set hende saa glad²; hun takkede baade Russell og Clarendon for den Maade, paa hvilken de havde ført deres Politik paa Konferencen³. De to Ministres Følelser ved at modtage Takken har formodentlig været noget forskellige ligesom den tabende og sejrende Gruppes indenfor Kabinettet. Vi skal høre mere om dette. Nu stod Regeringens Medlemmer imidlertid fast sammen om den Politik, der var blevet knæsat i Kabinetetsmødet den 25. Juni. Det første Skridt var, at Palmerston og Russell under stor Tilstrømning og aandeløs Opmærksomhed 27. Juni afgav Forklaring om Konferencens Forløb i Parlamentets to Huse⁴. Men hvad mente Offentligheden? Hvad agtede Oppositionen herefter at gøre?

betyder det Indblanding, 1) fordi saadant vilde gøre det muligt for Danskerne atter at gribe til deres Hovedvaaben: Blokaden, 2) fordi de tyske Magter, ogsaa naar de *bona fide* holder sig til Spørgsmaalet om Hertugdømmerne, ikke kan bringe Krigen til Afslutning uden ved Landgang paa Sjælland og Besættelse af København — at standse deres Indtrængen i Ostersøen bliver altsaa Indgriben i Krigen.

As regards England

The measure is too much and too little
a *beginning* & not an *ending*

it involves all the liabilities of the war & yet has(?) no promise of securing its termination in a time favourable to the Danes — will compromise our position as to the Prussian threat [om at udstede Kaperbreve].

By abandoning it we do not surrender Denmark to extinction. But may under the treaty of 52 act with Great force against it.

¹ Palmerston, Russell, Argyll, Westbury, Somerset, de Grey, Stanley of Alderley og Sir G. Grey stemte for, Granville, Clarendon, Cardwell, Gibson, Gladstone, Villiers og Wood imod.

² Ch. Grey til Granville 26. Juni 1864 (Granville Papers 31).

³ Dronning Victoria til Clarendon 25. Juni 1864 (Letters 2, I, 231 f.).

⁴ Times 28. Juni 1864; la Tours Depeche 28. Juni (Franske U.M. Angleterre 1864, 730).

Stemningen i Offentligheden - Parlamentsslaget i Juli 1864.

Gang paa Gang havde engelske Ministre og Politikere i Skrift og Tale givet Udtryk for den Opfattelse, at Stemningen i Landet saa aldeles afgjort var for Danmark, og at det navnlig vilde være umuligt at holde igen, hvis den østrigske Eskadre virkelig gik Skagen rundt. Der havde været Glæde baade over Udfaldet af Kampen paa Dybbøl den 28. Marts¹ og navnlig over Træfningen ved Helgoland². Alligevel skrev Lord Clarendon til Dronningen, 25. Juni, at han havde talt med Folk, som var i Stand til at skønne, og alle mente at Fredsstemningen var vokset; en Flaadesendelse til Østersøen vilde blive opfattet som »et Varsel om Krig«³. En Folkestemning er imidlertid noget af det mest uhaandgribelige at have med at gøre, og Enkeltmands-udtalelser er her farlige at bygge paa. Visse Holdepunkter faar man vistnok dog ved at følge Pressen.

Der er ingen Tvivl om, at de førende engelske Blade i Efteraaret 1863 var helt paa den danske Side; »Morning Post« siger det (9. Oktober 1863) rent ud. »The Times«, hvis Indflydelse i høj Grad beroede paa, at de ledende Artikler blev skrevet med det rigtige Sideblik til den offentlige Menings Vindfløj og i fast Forvisning om Læsernes korte Hukommelse, anslaar imidlertid fra 1. December en noget anden Tone; det hedder saaledes, at Forudsætningerne for London-Traktaten — betyder vel »Aftalerne fra 1851—52« — maa ske Fyldest. »Morning Post« kommer først lidt senere med, men finder det 28. Januar underligt, at Britannia »hvæsser sin Trefork«. »The Times« gør 9. Januar 1864 rigtigt opmærksom paa Forskellen mellem »Sympati og Indblanding«⁴. Efter Krigens Udbrud er det gennemgaaende Stand-

¹ Delane til Dasent 28. Marts 1864 (Dasent II, 100).

² Krieger til Monrad 11. Maj 1864 (Danske Mag. 7. R. III 206).

³ Lord Clarendon til Dronning Victoria 25. Juni 1864 (R.A.W., Schl. H. I 98), til Reeve 24. og 26. Juni 1864 (Life and Correspondence of Henry Reeve II (1898), 106—07), smlgn. Wood til Ch. Grey 27. Juni 1864 (R.A.W., Schl. H. I 98).

⁴ Palmerston beklagede sig i Brev til Redaktøren, Delane af samme

punkt i Pressen, at England skal holde sig klar af Fjendtlig-hederne.

Der kom Tilkendegivelser til Gunst for Danmark fra Møder i Glasgow, Newcastle og Hull i Foraarets Løb; de to sidst-nævnte Steder udtalte Forsamlingen sig virkelig for at yde materiel Hjælp¹. Det er vanskeligt at sige, hvor meget det betød. Vi hører i den første Uge af Maj fra forskellig Side om stærk Stigning af den tysk-fjendtlige Stemning², der stadig herskede; »The Times«s Artikler fra de samme Dage³ svarer ganske hertil, og i Underhuset paatalte Lord Robert Cecil 6. Maj skarpt Sir Harry Verneys Forsøg paa gennem sine Forespørgsler at skabe Indtryk af, at der var et tysk Parti i Parlamentet⁴. Det var imidlertid kun en Krusning paa Overfladen; 9. Maj er »The Times«s Lederartikel atter inde i den kendte Skure om Ønskeligheden af at bevare Freden. Cobden kom i sin Underhustale den 5. Juli med en ganske interessant Oplysning:

Jeg tror, at de Medlemmer af dette Hus, der repræsenterer Landets store Interesser, der kommer fra de store Midtpunkter for Minedrift, Industri, Handel, Skibsfart og Landbrug utvivlsomt er i stadig, ja, man kan næsten sige mesmerisk Forbindelse med den mere intelligente Del af deres Vælgere, har følt en uset Magt, der indprentede dem Nødvendigheden af at undgaa Krig⁵.

Dette staar i mærkelig Modsætning til Henry Brands tidligere gengivne Skøn fra 10. Juni. Men det er sikkert rigtigt.

Dag over Artiklens »Tyske Tone« (Dasent II, 105 f.). Ejendommeligt nok skriver Delane selv til Dasent 6. Januar: we can't afford to retract and talk of moral „force“ this time (ib. 94 f.). Smlgn. nyt Brev af 7. Jan. 1864 (ib. 96). Anden Indflydelse eller andre Hensyn maa altsaa have gjort sig gældende.

¹ »Berlingske Tidende« 31 Marts (Aften), 6. April (Morgen) og 30. April 1864 (Aften).

² Vitzthum v. Eckstädt II, 320, 330; Beust: Aus drei Viertel-Jahr-hunderten I (1887), 380.

³ 3., 4. og 5. Maj 1864.

⁴ Hansard 175 III, Sp. 165 f.

⁵ Hansard 176 III, Sp. 836.

Og Sammenhængen har altsaa været, at den dansk-venlige Stemning skyldtes Englændernes i Kødets baarne Sympati for den svagere Part¹, medens alle Erhvervsinteresser talte mod Deltagelse i Krigen² — og sejrede.

Det var denne Holdning fra Offentlighedens Side, Oppositionen maatte regne med, og stadig indbød den ikke til at forsøge Ministerstorm paa det danske Spørgsmaal. Disraeli undgik 19. April en Afstemning, der vilde være blevet til et Mistillidsvotum, under en Debat, som Bernal Osborne havde rejst; han foreslog Overgang til Dagsordenen³. Umiddelbart efter begyndte London-Konferencen, og under denne var den officielle konservative Parole, at Stillingen ikke maatte vanskeliggøres for Regeringen⁴. Disraeli holdt sig denne i saadan Grad efterrettelig, at Lord Derby blev bange for, at hans Fredsstræben kunde føre ham ind i uoverlagte Forbindelser med de tyske Diplomater⁵. En Politiker som FitzGerald var nok rede til at tage en parlamentarisk Kamp op i Underhuset om den dansk-tyske Konflikt, men Krieger mener, at hans Motiver var noget personlige⁶. Det svirrede dog stadig med Rygter; 14. Juni bragte »The Times« en Meddelelse om, at Oppositionen nu var rede til Angreb, og at dens Førere allerede fordelte Ministerposterne imellem sig. Regeringen sad imidlertid uanfægtet Maaneden ud, men efter at Konferencen var brudt sammen, sagde de Konservative, som Lord Robert Cecil længe havde gjort: Nu eller aldrig⁷. Og skønt de efter Lord Clarendons Mening var inderligt skuffede over den Modtagelse, Palmerstons og Russells Erklæring, den 27. Juni,

¹ George Orwell: *The English People* (1947) 14 f.

² Smlgn. Krieger til Vedel 3. Maj 1864 (*Danske Mag.* 7. R. III, 191).

³ Hansard 174 III, Sp. 1292 flg. navnlig 1360 og flg.

⁴ Smlgn. Kriegers *Dagbøger* III, 159 f.

⁵ Buckle: *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield* IV (1916), 344; smlgn. Kriegers *Dagbøger* III, 140 f.

⁶ Kriegers *Dagbøger* III 140 f. Han bemærker, at FitzGerald var ved at gaa fallit og derfor ønskede en Ministerpost (Krieger til Vedel 20. Maj 1864, *Danske Mag.* 7. R. III, 219).

⁷ Smlgn. Kriegers *Dagbøger* III, 157.

havde faaet i begge Huse¹, besluttede de endelig at indbringe Forslag om Mistillidsvotum.

Vi ser, hvordan Ministrene forberedte Forsvaret. Palmerston opfordrede 28. Juni Gladstone til straks at svare Disraeli i Underhuset², og Skatkammerkansleren rustede sig til Holmgangen ved at bede Udenrigsministeren om Materiale³. Han forstod iøvrigt godt, at Hensyn maatte tages til den dansk-venlige Stemning; Flertallet i Huset og Folket sympatiserede med Danmark⁴.

Forhandlingerne begyndte Mandag den 4. Juli. »The Times« skrev i den Anledning: »Begge Underhusets Partier tvivler, mærkeligt nok, om et heldigt Udfald«. Spændingen var altsaa stor; allerede Kl. 8 om Morgenen begyndte de, der havde faaet Adgangskort til Members Gallery i Følge »Globe« at stille op i Rad og Række ved Indgangen. Debatten, der først afsluttedes den 8., gav Lejlighed til Udfoldelse af stor parlamentarisk Veltalenhed, men den bragte ikke noget nyt og var sagligt set ikke paa noget højt Plan. Talerne benyttede sig rigeligt og ikke alt for samvittighedsfuldt af Udpluk fra de forelagte Blaabøger, hvad der medførte gensidige Beskyldninger for uærlig Citering — i mere eller mindre direkte Vendinger; efter en temmelig bevæget Scene den 7. Juni maatte Gladstone næste Dag gøre Undskyldning for Brug af Udtrykket: »forfalsket«⁵.

Det Resolutionsforslag, Disraeli og Lord Malmesbury forelagde, henholdsvis i Under- og Overhuset, udtalte Beklagelse af, at samtidig med at Regeringen ikke havde formaaet at opretholde »Danmarks Integritet og Uafhængighed«, havde den med sin Politik »forringet [Englands] berettigede Indflydelse i Europas Raad og dermed svækket Garantierne for Freden«.

¹ Clarendon til Dronning Victoria 27. Juni 1864 (R.A.W., Schl.H. I 98).

² Guedalla: Palmerston and Gladstone, 289.

³ Gladstone til Russell 1. Juli 1864 (Russell Papers 80), Russells Svar 2. Juli 1864 (Gladstone Papers 44292); Gladstones egne Overvejelser kendes fra et udateret Memorandum, der hører herhen (Gladstone Papers 44753).

⁴ Guedalla l. c. 290. Russell raadede til det samme 4. Juli 1864 (Gladstone Papers 44292).

⁵ Hansard 176 III, Sp. 1003 ff., 1196 f.

Gladstone erklærede straks, at dette ikke betød andet end: »Skrub ud af jeres Stillinger og lad os komme til«¹; og da Lord Stanley senere forsikrede, at det ikke drejede sig om en Krigs-resolution, og at den kun udtalte: »I har forkvaklet disse udenrigske Forhandlinger fra først til sidst«², fik Regeringen egentlig Ret. Udfaldet var imidlertid usikkert til det yderste Øjeblik³, fordi ingen vidste, hvordan de irske Medlemmers Stemmer vilde fordele sig; de blev nemlig afgivet ud fra helt andre Hensyn end dem, der angik Krig og Fred⁴. Da Resultatet endelig blev bekendt — 296 for og 314 mod Resolutionen — foranledigede det Scener, som man ikke havde set dem siden Valgreformkampen. »Mænd hoppede paa Gulvet og Bænkene, svingede deres Hatte og Lommetørklæder, raabte Hurra og jublede«⁵. Udenfor var Westminster Hall fuld af Folk, der »hyldede Palmerston hjærtelig«⁶, da han forlod Parlamentsbygningen; Lord Cowley fortalte, at han »bogstaveligt blev baaret til Vognen af Mængden og lagt i sin Ladys Arme«⁷.

Det var en afgjort parlamentarisk Sejr for den siddende Regering og en umaadelig Beroligelse for Dronningen; hun følte, at hendes afdøde »Elskede har velsignet og vejledet mig, og at *han* vedblivende arbejder for os alle«⁸. Ministrenes personlige Følelser var vel noget forskellige. Russell skrev lidt senere til Palmerston:

Jeg tror stadig, at med et mindre frygtsomt Kabinet kunde vi være blevet i Stand til at skræmme Østrig fra den danske

¹ Hansard 176 III, Sp. 772 f.

² ib. 816.

³ Clarendon til Cowley, Hammond til Cowley 9. Juli 1864 (Cowley Papers 179, 191).

⁴ Af 511 tilstedeværende Underhusmedlemmer for De Forenede Kongeriger stemte 223 for og 288 mod Resolutionen (Regeringsflertal paa 65); af 96 Medlemmer for Irland stemte 73 for og 26 mod Resolutionen (Oppositionsflertal paa 47).

⁵ Layard til Cowley 9. Juli 1864 (Cowley Papers 145).

⁶ Hammonds ovenanf. Brev.

⁷ Cowley til Elliot 12. Juli 1864 (Cowley Papers 231).

⁸ Dronning Victoria til Kong Leopold 30. Juni 1864 (Letters 2, I, 232 f.).

Krig — og vist, at vi formaaede *pacis imponere morem*¹ — Men nogen Risiko rummede det, og den Linje, der blev fulgt, var forsvarelig, skønt ikke saa glimrende, som vi kunde have ønsket².

Palmerston svarede: »Vor almindelige Behandling af Sagerne er blevet billiget af Landet og særlig vor Ledelse af Udenrigspolitikken«. Men han tilføjer, at han og Russell ikke havde været stillede som Pitt; i saa Fald kunde de have faaet deres Vilje. Men der var for mange dygtige Mænd paa de forskellige Ministerposter, der først og fremmest tænkte paa deres Opgaver og havde deres egne Meninger³. Det var rigtigt, men hertil kom ogsaa noget andet. Lord Palmerston gik paa dette Tidspunkt i sit firsindstyvende Aar; kun nu og da (som f. Eks. 1. Maj 1864) havde han den gamle Kraft til at sætte sin Vilje igennem overfor et tvivlende og nølende Kabinet⁴. Og derfor blev den engelske Politik aldrig fast i det dansk-tyske Spørgsmaal.

Tilbageblik og Udsyn.

Lord Granville skrev engang i Begyndelsen af Maj til John Russell: »En betydelig Del af Kabinettet har hele Tiden ønsket at bevare fuldkommen Frihed til at handle, hvordan og hvor vi vil«⁵. Det var den, der havde sejret, og Resultatet var blevet, at England overhovedet ikke handlede; den 29. Juli svarede

¹ tvinge Freden igennem — et lidt lempet Citat fra Æneiden.

² Russell til Palmerston 8. Sept. 1864 (Broadlands Papers).

³ Palmerston til Russell 11. Sept. 1864 (Ashley II, 257) — Det er altid orkesløst at gruble over, hvad der kunde være sket, men undertiden trænger Tankerne herom sig alligevel uafværgeligt paa. I Foraaret og Forsommeren 1859, inden Dannelsen af det Ministerium, hvis Gerninger i 1863 og 1864 vi her har beskæftiget os med, og da de forskellige Grupper endnu stod stærkt splittede, henvendte Disraeli sig til Palmerston med Forslag om, at han og hans trofaste mellem Whiggerne skulde danne Regering sammen med Lord Derbys Konservative. Palmerston sagde Nej, og de Liberale fandt sammen paany. Men hvor ganske anderledes stærkt vilde en Kombination, som den foreslaaede, have staaet overfor Løsningen af de forskellige ydrepolitiske Spørgsmaal. (Smlgn. Buckle IV, 237).

⁴ Granville til Russell 5. Maj 1864 (Letters 2, I, 182).

⁵ Granville til Russell 6. Maj 1864 (Letters 2.-I. 182).

Lord Palmerston paa en Forespørgsel af Sir Harry Verney i Underhuset: »Det er ikke Hendes Majestæts Regerings Hensigt frem efter at blande sig i Sagen« med Hertugdømmerne¹. Hvordan Udviklingen var naaet saa vidt, har den nu afsluttede Fremstilling skullet vise. Nogen Dom om den engelske Politik kan og skal ikke fældes her, men naar vi overskuer Begivenhedernes Gang, kan det ikke andet end fremkalde Undren over det evige Frem og Tilbage i Kabinettets Drøftelser, Usikkerheden angaaende de enkelte Ministres Opfattelse og de tilbagevendende Misforstaaelser angaaende de Beslutninger, der var fattede eller ikke fattede; noget forklares her ved de løse Former under hvilke Kabinetsdrøftelserne dengang foregik, men alligevel er der tilstrækkeligt at undres over.

Angaaende disse Brydninger er der sagt nok i det foregaaende, men til virkelig Forstaaelse af Ministeriet Palmerstons Politik er et lidt mere almindeligt Tilbageblik nødvendigt.

Den engelske Regering følte sig aldrig bundet af folkeretslige Garantier, hverken dem, som London-Traktaten indeholdt, eller af de gamle fra 1720. Den mente ikke at have nogen umiddelbar Interesse i Spørgsmaalet om Hertugdømmerne; det hørte ikke til de store i Datidens mellemstatslige Spil. Engelske Politikere var ligesom Pressen nok opmærksomme paa, at de tyske Stater var ude efter Erhvervelsen af Havne. Lord Palmerston forstod det ogsaa, men udtalte i sin Erklæring af 23. Juli 1863, at selv om disse Bestræbelser »lykkedes, vilde de ikke virkeliggøre deres Forventninger, som arbejdede herfor«². Det var umuligt dengang at regne med den tyske Flaadebygning, som først kom til Udfoldelse en Menneskealder senere. Hvad der omkring 1860 foruroligede de engelske Statsledere var Forholdet til Frankrig — mærkværdigt nok, da Ønsket om god Forstaaelse med England var et af de faa faste Punkter i Napoleon III's politiske System. Der kunde komme Kurrer paa Traaden mellem Paris og London; Kejseren var højst fortørnet siden November 1863, da Lord Russell havde vendt sig saa bestemt mod hans Kongres-

¹ Hansard 176 III, Sp. 2188—89.

² Hansard 172 III, Sp. 1252.

plan, men saa snart det dansk-tyske Spørgsmaal ikke længere spillede nogen storpolitisk Rolle, var der atter fra fransk Side Onske om at naa til Forstaaelse med England »paa alle Punkter«¹.

Den afgørende Betragtning i London var imidlertid, at De Forenede Kongeriger ikke med nogen Virkning kunde føre Krig mod de tyske Magter uden i Forbindelse med Frankrig, og den kejserlige Regering var ikke rede til at deltage i en saadan Aktion uden Sikkerhed for at opnaa »Kompensationer«; og dér havde Englænderne deres store Betæneligheder. Det er iøvrigt et Spørgsmaal, om selv begge Vest-Magterne vilde have været de tyske Stater og Østrig militært voksne². Men Sagen laa alligevel knapt saa enkelt. Det blev fremhævet med stor Styrke af Lord (Earl) Grey i Overhuset, at Østrig aldrig vilde have vovet af gaa i Krig, hvis Wien-Regeringen klart havde forstaaet, at det betød Sammenstød med engelske Styrker; der var alt for farlig Gæring i Ungarn og Venezia, som i saa Fald kunde have antaget aktive Former³. Palmerston og Russell mente i Grunden det samme⁴. Men det er aldeles uoverskueligt, hvordan Udviklingen i Tyskland vilde have formet sig, hvis Østrig virkelig var sprunget fra. Og ingen af disse Spekulationer havde nogen Betydning, efter at Fjendtlighederne først var begyndt, og de tyske Hære havde besat Halvøen. Det var umuligt for England at fordrive dem derfra.

Overfor denne Argumentation kunde Oppositionen egentlig ikke anføre noget. Hvad dens Ordførere faldt tilbage paa var Anklager mod Regeringen for, at Udenrigsministeriet havde anvendt Trusler overfor de tyske Magter uden at have Evne eller Vilje til at lade Handling følge Ordene, og derved var Englands Anseelse og Indflydelse i mellemstatsligt Samkvem blevet sat over Styr. Endvidere: at der ikke blot evindeligt var

¹ Russell til Cowley (privat) 16. Juli 1864 (Cowley Papers 200).

² Lord Malmesbury henviste med Rette til den Overlegenhed, de preussiske Bagladevaaben gav den anden Part (Memoirs of an Ex-Minister II (1884), 319).

³ Hansard 174 III, Sp. 748 ff.

⁴ Notat af Palmerston 24. Jan. 1864 (Russell Papers), Russells ovencit. Brev af 8. Sept. 1864.

blevet givet den danske Regering Raad, men i Virkeligheden ogsaa Løfter om Hjælp. Det sidste benægtede Ministrene paa det bestemteste, og i Hovedsagen havde de Ret, selv om det nok er muligt at finde Tilfælde, hvor de valgte Udtryk ikke var uangribelige¹. Men Sagen er ikke afgjort, selv om Benægtelserne saadan set var rigtige. Lord Chelmsford udtalte 8. Juli 1864 i Overhuset:

Det er sandt, at Regeringen maaske ikke har givet noget direkte Løfte om materiel Støtte, men rummer de Afsnit [af Blaa-bogen], jeg har citeret ikke implicite et kraftigt Løfte! Skønt den ædle Lords [Russell's] Erklæring derfor maaske er bogstavelig sand, vil jeg tillade mig at spørge enhver hæderlig Mand, om den er sand i en dybere Mening?²

Det var »Puddelens Kærne«. Spørgsmaalet havde allerede været fremme under Ministrenes Drøftelser i Januar³, og John Russell forstod det godt. Han havde saa tidligt som Oktober 1863 skrevet til Dronningen: Hvis Danmark gør Indrømmelser, kan Faren afværges. »Men Danmark lader sig kun formaa til at gøre dem i Tillid til, at saafremt dets Tilværelse virkelig skulde komme i Fare, vilde England være der som dets Ven«⁴. At Liberalismen her havde syndet mod Danmark blev en Trossætning indenfor engelske Højrekredse i den følgende Tid. Sir Augustus Paget udtalte i 1869 til Hall en Fordømmelsesdom over den Politik, hans Regering havde ført⁵, og Traditionen holdt sig ned til dette Aarhundrede⁶.

Noget helt andet er, hvor meget disse halve Løfter og Antydninger har betydet for de danske Regeringer. Egentlig spillede

¹ Paget sagde f. Eks. engang saaledes: by adopting the suggestion of H.M.G. . . . they [the Danish Government] might appeal with Confidence to the Powers of Europe to support against exaggerated and unjustifiable pretensions (Depeche 14. Aug. 1860).

² Hansard 176 III, Sp. 1145.

³ se ovenf. S. 35.

⁴ Russell til Dronning Victoria 9. Okt. 1863 (Letters 2, I, 112).

⁵ Hall til Hamilton 1. Aug. 1869 (Ur Henning Hamiltons Brefsamling II (1914), 203 f.).

⁶ Se Erik Møller: Britisk Politik (1916), 104, 105 f.

de vistnok paa, at de neutrale Magter i sidste Omgang ikke vilde tillade Danmarks Tilintetgørelse. Og derfor gik navnlig Monrad saa langt, som han gik.

Oppositionens Mistillidsvotum under Parlamentsdebatten i Juli havde, som nævnt, gjort gældende, at Regeringen med sine tomme Trusler havde forringet Englands berettigede Indflydelse i mellemstatslige Forhold. Lord Palmerston benægtede rent ud Fakta; Englands Indflydelse var ikke blevet forringet. Gladstone og Granville sagde det samme, Lord Clarendon ogsaa, skønt han dog havde vidst bedre Besked, den Gang han gik ind i Regeringen¹. Hertugen af Argyll erklærede: »Vi skammer os ikke over noget, vi har sagt eller gjort«². — En god Samvittighed giver Fred i Sindet, men ganske uden Betydning er det ikke i Sammenhæng med offentlige Forhold, hvad andre mener. Den bayerske Sendemand ved Forbundsdagen, v. d. Pforten, kom en Dag af Vanvare til at sige til den engelske Gesandt, at han saa paa Lord Russells Depecher som Makulatur³. Det var altsaa den Opfattelse, den engelske Politik havde skabt i Tyskland. Den havde for Resten intet Steds højnet Landets Anseelse.

Alt i alt er det forbavsende, hvor forskelligt Indtryk, de samme Begivenheder kan fremkalde. Gladstone mente saaledes, at det var en ærefuld Linje, Regeringen havde fulgt.

Og jeg tror, at Nationernes Interesefællesskab begynder at blive anerkendt. At den civiliserede Verdens Kollektivkræfter skulde blive organiserede med dette Formaal er en af de bedste Garantier for Freden⁴.

¹ Hansard 176 III, Sp. 1281, 775 f., 1189, 1132 f.. — Dronning Victoria noterer i sin Dagbog 24. April: [Lord Clarcudon] condemned in the strongest terms the muddling, blustering & yet weak polity pursued of late by the Gov^t which has sadly lowered the prestige of this country (R.A.W.).

² ib. 1109.

³ Alex. Malet: *The Overthrow of the German Confederation by Bismarck* (1870) 15*. — Den hannoveranske Ministerpræsident Grev Platen sagde det samme til den franske Gesandt under lidt mere urbane Former (Reiset: Souvenirs (1903), III, 338).

⁴ Hansard 176 III, Sp. 768.

Det er, hvad Verden, snart et Aarhundrede senere, endnu venter paa. Cobden holdt sig derimod mere paa det jævne, da han spurgte: »Hvorfor plage os selv med denne Fastlandspolitik?« Og W. E. Foster tilraadde »ikke-Indblandings-Princippet«. De Ord var der Fremtid i; og der er noget af Historiens spøgefulde Ironi over den Kendsgerning, at det blev Lord Robert Cecil, der den 5. Juli 1864 direkte svarede Cobden i Underhuset¹, der senere, som Marquis af Salisbury, kom til at virkeliggøre den Isolationspolitik, der i nogen Maade svarede til Cobdens og Fosters Idealer.

Imidlertid var det kun godt med Stor-Britanniens »glimrende Ensomhed« til en Tid. Lidt efter Aarhundredskiftet begyndte den at blive uhyggelig, og da Lord Salisbury var lagt i Mulde, fandt engelsk Diplomati nye Veje tilbage til Fastlandet og Ligevægtpolitikken. Og om den enedes Flertallet af de to store Partier nu engang igen.

Summary.

The Cabinet did not exercise any tangible influence upon the policy of the Palmerston Government in the Dano-German conflict till late in the year 1863; perhaps they did not even deal with the question till then. The Prime minister and the Foreign Secretary so far had staked out their line of conduct of the government.

The policy of Lord John Russell who took over the Foreign Office in 1859 had never been consistent. But as soon as the Cabinet got their hands in, the conflicting opinions of the ministers also made themselves felt in the conduct of these affairs; however, the attitude of the ministers was still decidedly pro-Danish in the autumn of 1863. Only the Queen all along stuck to her pronouncedly German proclivities.

The Danish problem did not come to the forefront in European politics till after the death of King Frederic VII (November 15.), when the Augustenburg pretender entered the stage. It was now a question of upholding the London-Treaty of 1852. Lord Palmerston and Lord Russell went in for the defence of the order of succession to the Crown of Denmark then established, while the

¹ Hansard 176 III, Sp. 838, 858 og 842 ff.

Queen had been taught by Prince Albert that the said treaty did injustice to the Duchies. The controversy, however, came out into the open when, at the beginning of December, Lord Wodehouse was sent to Copenhagen to felicitate King Christian IX on his accession to the throne, but at the same time to press upon him and the Danish Government the repeal of the new Constitution of November 18. 1863 as demanded by the German Powers. A majority of the ministers thought and the Queen heartily agreed with them, that Wodehouse was instructed to hold different language as against the Germans and the Danes, and the wording of the documents in question was altered accordingly.

Here for the first time, the Cabinet really made their influence felt in these proceedings. When new-years-day dawned, it had obviously become a question of peace and war, and of course the English Government now strove to prevent the outbreak of hostilities, but in this case not even the Prime minister and the Foreign Secretary looked eye to eye. Lord Russell wrote on January 2.: "I am like you for standing by the Treaty, but I think to get it without war & without flying in the face of all we have said in Italy." At a Cabinet-meeting the question put by the Foreign Secretary was whether an English fleet in certain circumstances should proceed to the Baltic, but the general trend of opinion went against such decisive action.

In the course of the following month Lord Johns attitude towards the German Powers hardened. But he was hampered in his activity by the political passivity of France, and a Cabinet-meeting on January 12. showed that the ministers were positively disinclined to lend any material assistance to Denmark. Meanwhile the Austro-Prussian ultimatum of January 16. made it clear that an armed collision was almost inevitable. Lord Russell did his level best to stave off the evil day, but his endeavours were of no avail. Like Lord Palmerston he now felt more inclined to active intervention, and Lord Westbury (Lord Chancellor) was almost more pronouncedly in favour of such an action; however, in a Cabinet-meeting on January 29. the majority decided to follow a different line, and for all practical purposes it was resolved that Great Britain should "make such naval & military preparations as may enable her to assume the attitude of armed mediation or of assistance to Denmark."

Thus it was no more Lord Palmerston and Lord Russell who decided the policy of the Government. The majority of the Cabinet had taken the lead.

When the ministers chose to wait and see the reason also was that Parliament was going to assemble on February 4. But this did not imply any imminent danger to the Government. The debates on the address took such a turn that general Ch. Grey, the private Secretary of the Queen, was quite right in writing that "the whole tone of the debate" proved that England was "not prepared to go to war for Denmark."

During the next weeks the campaign on the Danish peninsula had run its course, but about February 20. it was realized that an Austrian squadron was going to operate also in Northern waters, and in these circumstances the Channel-Fleet was recalled from the coast of Portugal. However, the "Activists" of the Government had construed this decision to the effect that the men of war after a short call in English harbours were to proceed to Copenhagen. But at a Cabinet-meeting, February 24. the other ministers demurred and denied ever to have approved of such a decision; so in the end Lord Russell had to submit to necessity and beat his retreat with a letter to the Queen in which he explains: "It was generally agreed in the Cabinet that the case not arising there is no question of sending the Channel Fleet to the Baltic at present."

In spite of all this the English Cabinet had not heard the last word of the Austrian squadron. At the end of April captain Tegetoffs frigates had reached the Channel. On April 30. Lord Russell once more, in a Cabinet-meeting, proposed to send the Channel-Fleet to the Baltic and met with the same refusal. He yielded reluctantly, but this time Lord Palmerston would not put up with the decision of the majority. Paralyzed by his gout he on Sunday (1. of May) sent for the Austrian ambassador, Count Apponyi and made his wellknown personal declaration to him. The important fact, however, is that the Cabinet on the following day submitted to the *fait accompli* thus created. — The Queen was in a rage, but could not effect anything without the assistance of the peace-group in the Cabinet.

For once Lord Palmerston had brought his old authority to bear on his dissenting colleagues.

At this time a conference of the signatories of the London-Treaty had been convened in Downing Street, but from the beginning the very treaty had been scrapped, and the integrity of the Danish monarchy given up; Lord Russell now aimed at a partition of Slesvig. This suggestion was accepted by all the ministers and warmly approved by the Queen. But when the Foreign Secretary made his actual proposals to the conference

(May 28.) the belligerents objected to his line of partition, and Napoleon III positively declined to accept it, because it meant the inclusion of a comparatively large German population into the Danish state. Consequently Lord Russell tried to find a solution through some form of arbitration, but here the Cabinet once more differed as regards the attitude to be adopted by Great Britain in case the German Powers should decline to bow to the decision of the arbiter. The question was discussed at Cabinet-meetings on June 11. 14. and 15., but no agreement was arrived at.

At this juncture quite a new vista opened up to the warlike section of Cabinet. Alarmed by the Eastern Powers drawing closer together through various meetings of their sovereigns Napoleon III, through his foreign minister, sounded the British Government regarding the reestablishment of an intimate entente between Paris and London; the Danish minister at Paris even reported that the Emperor himself had written a personal letter. Lord Russell instantly realized what this meant; there was now a possibility of close collaboration with France, but also that the Emperor in such case would ask for territorial compensations somewhere. It is, however, remarkable that Lord Russell was not now wholly averse to these suggestions. He wrote to the prime-minister on June 21: "The Adriatic provinces of Venetia for Italy & a bit of the Rhine-frontier are not extravagant terms, & if the German Powers refuse our proposal, I should not be obstinate in rejecting them." Lord Palmerston more clearly saw the dangers which might result from such a line of conduct, but even he did not absolutely decline while the Queen of course was very alarmed.

However the French advances proved abortive. Lord Russell himself grew doubtful about them, and after some wranglings the Cabinet (June 25.) decided once more on a policy of wait and see: "We do not propose to engage in a war for the settlement of the present dispute so far as the Duchies of H & S1 are concerned.

But if the war should attain another character & the safety of Copenhagen [or] the existence of Denmark as an independent Kingdom be menaced such a change of aim[?] would require a fresh decision of the Government."

The attitude of the Cabinet had now been clearly set forth, and this policy was approved by the House of Commons on July 8.

Salpeterolden af 1638—39 og den private spekulationshandel bag den.

A F

SUNE DALGÅRD

Med den Dansk-Svenske krig 1643-45 udløstes 30 års stadig rivalisering og gensidig uvilje mellem de Nordiske riger. Resultatet af krigen viste klart for alverden den omvæltning af magtforholdene i Nordeuropa, der havde fundet sted siden Kalmarkrigens slutning i 1613, da Danmark-Norge havde trukket det længste strå i våbenopgøret. Det måtte ganske vist allerede inden 1640'ernes krigeriske opgør stå klart, at magtbalancen var ændret til fordel for Sverige, der gennem sine sejre i Tyskland var kommet til at indtage pladsen som en af Europas ledende militærmagter og havde sikret sig et stærkt fodfæste på den anden side af Østersøen. Alligevel måtte Danmark-Norge regnes for en vanskelig modstander for de Svenske hære, idet Christian 4.s stærke flåde gjorde det umuligt for Svenskerne uden hjælp fra anden side at ramme arvefjenden dødeligt. Krigens gang viste da også, at først samvirket mellem Sverige og de Forenede Nederlande, Vesteuropas stærkeste handels- og flådemagt, var i stand til at knække den Dansk-Norske modstand.

Denne for Danmark så skæbnesvangre alliance havde sin rod i Østersø-politikken. Danmark og Sverige stredes om herredømmet over Østersøen — dominium maris Baltici — der først og fremmest havde interesse på grund af den overordentlig intense handel, der gennem Sundet blev drevet på dens sydlige og øst-

lige kyster, og hvorved Østersø-området blev sat i forbindelse med det Vest- og Sydeuropæiske marked.

Nederlænderne havde langt hovedparten af denne øst-vest-trafik, der spillede en central rolle for de Forenede Provinsers, navnlig Hollands, Zeelands og Frislands søfart og handel. De fik derved en vital interesse i Østersø-politikken og i rivaliteten mellem de Nordiske riger. Deres interesse var selvsagt at sikre sig den friest mulige sejlads og handel på det Baltiske område. Dette mål nåedes i almindelighed bedst ved at virke for oprettholdelsen af magtbalancen mellem de egentlige Østersø-magter, således at ikke en enkelt magt fik nogen dominerende indflydelse og blev i stand til at diktere den Baltiske handel dens vilkår.

Som regel kunde Generalstaterne opnå dette blot ved at lade rivaliteten mellem Østersø-magterne arbejde for sig og selv indtage en neutral stilling over for deres indbyrdes stridigheder. Men hvis en af dem ved sin politik alvorligt truede Nederlandenes handelsinteresser, kunde det blive nødvendigt for Generalstaterne at optræde aktivt og alliere sig med modparten. Det var dette forhold, der lå til grund for det Nederlandsk-Svenske samarbejde mod Danmark fra 1640 til 1645.

Anstødsstenen var Christian 4.s toldpolitik i Øresund. Den Dansk-Nederlandske modsætning med hensyn til Sundtolden var ganske vist af gammel dato og havde så hyppigt været genstand for forhandlinger mellem parterne, at spørgsmålet nærmest kunde betragtes som stående; men 1630'erne kom dog til at betegne et højdepunkt i Sundtoldens politiske betydning. Årsagen hertil var Christian 4.s gentagne kraftige forhøjelser af toldsatserne. Disse forhøjelser ødelagde de muligheder, der ellers skulde synes netop på denne tid at have foreligget for en Dansk-Nederlandsk forståelse og muligvis endda for et vist samarbejde mod andre Østersø-magters toldpolitik. Den Nederlandske Østersø-handel, der i så lang tid havde vænnet sig til at affinde sig med Øresundstolden som noget givet, blev nemlig i disse år generet af nye toldpålæg andre steder i det Baltiske område, navnlig de af Spierinck'erne administrerede Svenske, Polske og Brandenburgske opkrævninger ved en række af de vigtigste havne på

Østersøens sydkyst. Disse afgifter var eller kunde blive en lige så stor trusel mod den Nederlandske handel som Øresundstolden og måtte naturligt bidrage til at kølne forholdet mellem Generalstaterne og de andre Østersø-magter. Nogle af Christian 4.s toldforhøjelser i Sundet i 1630'erne synes da også at have haft en vis sammenhæng med de nye toldpålæg ved Østersø-havnene og delvis at have haft til formål at drive Generalstaterne frem til en kraftig optræden mod disse¹. De fik imidlertid den modsatte virkning, idet de kastede Nederlænderne i armene på Svenskerne.

Blandt 1630'ernes forhøjelser af Øresundstolden kom salpetertolden af 1638-39 til at stå som kulminationen, og den blev både for samtiden og den senere historiske opfattelse det mest slående eksempel på Christian 4.s yderliggående og uforsigtige toldpolitik over for de Forenede Nederlande. Dens reelle økonomiske betydning har — skønt den ikke var ringe — næppe kunnet måle sig med dens politiske betydning, der beroede på, at den i en situation, hvor Nederlændernes tålmodighed var bragt til bristepunktet, kom til at virke som dråben, der får bægeret til at flyde over. Yderligere var dens propagandamæssige værdi på grund af dens extreme karakter så iøjnefaldende, at den naturligt måtte finde sin plads i første række ved en aktion mod toldpolitikken i Øresund i det hele taget, selv om en sådan aktion måske mere tog sigte på økonomisk betydningsfuldere, men for den almene opfattelse mindre påfaldende og udæskende afgifter. Endelig måtte salpetertolden forekomme Nederlænderne særlig uantagelig på grund af den — som det skal søges påvist — velbegrundede mistanke, man nærede om, at der bag den skjulte

¹ For 1631-pålæggenes vedkommende se således: RA. TKUA. NEDERLANDENE A. II. 10. *Akter og dok. vedr. det politiske forhold til Nederlandene 1623-40*, kopi af Carel v. Cracauws indberetning til Generalstaterne 21. maj 1631, de Nederlandske ambassadørers 3. proposition afleveret 10. sept. 1631 (gl. stil) og deres replik af 11. sept. 1631 (gl. stil) samt koncept til resolution til C. v. Cracauw 19. jan. 1632. — Hvor intet specielt anføres, er i det følgende dateringerne på Nederlandske akter, herunder også indberetninger fra Generalstaternes resident i Danmark, efter ny stil, mens dateringerne på akter af Dansk oprindelse er holdt i gammel stil.

sig private spekulationsinteresser, hvis heldige fremgang delvis var afhængig af tab og skade for bestemte forretningskredse i Holland¹.

Efter at Generalstaterne i 1632 ved deres kraftige og vedholdende protester mod toldforhøjelserne i Sundet 1629 og 1631-32 i det væsentlige havde opnået en tilbagevenden til forholdene fra før 1629, var der i årene 1632-35 i det store og hele ro om toldspørgsmålene². Fra 1635 begyndte forhøjelserne imidlertid atter. I maj dette år indførtes nemlig en ny 1 % told, en såkaldt »100-penge«, på salpeter, krudt og al anden ammunition, ud over den sædvanlige told på disse varer³. Den betød vel ikke alverden i penge, men er bemærkelsesværdig ved de varer, den ramte. Det drejer sig om de direkte krigsfornødenheder, som den Danske konge mente at have ret til efter forgodtbefindende at tillade eller forbyde gennemførselen af gennem Sundet og eventuelt overtage af, hvad han selv behøvede⁴. Når passagen tillodes, mente man altså, at disse varer passende kunde udrede en extra høj afgift i forhold til andre varer. Denne første moderate specialtold på salpeter og anden ammunition blev dog foreløbig en isoleret foreteelse i den almindelige sundtoldpolitik. Først fra 1638 tilspidsedes forholdet til Nederlandene atter alvorligt, idet Christian 4. fra 1. april dette år genindførte de høje toldsats

¹ Med hensyn til Danmark-Norges stilling i forhold til Sverige og Nederlandene, navnlig i Østersø- og Øresundsspørgsmålene henvises i almindelighed til J. A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie* . . . I (1629-35) (Kbh., 1876) og II (1635-45) (Kbh., 1881). Specielt om salpeter-tolden se II, 218-20.

² Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* I, 201-06, II, 212.

³ *Kancelliets Brevbøger 1635-36* (Kbh., 1940), 172-73, jfr. Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* II, 212.

⁴ Fridericia, sidst anf. arb., 200-01, 218. — I 1620 havde Generalstaterne bedt Chr. 4. om tilladelse til at føre 150.000 pd. salpeter, som de havde købt i Danzig, toldfrit gennem Øresund. De fik tilladelsen, men kongen lod dem forstå, at han kun nødigt gav den på grund af sine egne rigers behov, og han understregede, at han efter gammel skik hævdede et prærogativ med hensyn til salpeter (RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Ausländisch 1620-21*, 112 a-113 a).

fra 1629. Hvor kraftige forhøjelserne var, ses bedst af, at indtægten af tolden mere end fordobledes fra 1637 til 1638¹. Mærkeligt nok synes Generalstaternes reaktion at have været ret spag. De protesterede ganske vist over for Christian 4.s resident i Haag², men til mere energiske forholdsregler, f. ex. afsendelsen af en særlig ambassade til kongen som i 1631, gik de endnu ikke.

De skulde imidlertid snart få grund til at føle deres interesser endnu mere krænkede, og det på en måde der kunde tænkes at indebære de farligste konsekvenser for fremtiden. Den 20. november 1638 udfærdigede Christian 4. nemlig fra Glückstadt en kort ordre til øresundstolderne om fremtidig at opkræve en told på ikke mindre end 14 rdl. af hvert centner rå salpeterjord, som førtes igennem Sundet³. Toldpålægget er dog næppe blevet publiceret og fik næppe heller nogen praktisk betydning de første måneder på grund af den fremrykkede årstid. Umiddelbart før sejladsens genoptagelse i foråret 1639 bekræftede kongen imidlertid 28. februar ordren og indførte samtidig foruden en specialtold på fløjl en generel toldforhøjelse, hvorved det pålagdes Nederlænderne og alle andre fremmede undtagen Svenske at betale en 1 % værditold på alle varer, »den 100. penge«, en afgift som hidtil kun Englændere, Skotter og Franskmænd havde betalt, men som Nederlænderne kun havde mærket ved den specialafgift, der som nævnt i 1635 var blevet lagt på salpeter og anden ammunition⁴. Af disse nye afgifter er det salpetertolden, der falder mest i øjnene, idet den var af en så ekstrem karakter, at Nederlænderne vist aldrig i Øresundstoldens historie havde været udsat for noget lignende. Efter den gamle toldrulle, der havde været i kraft til 1. april 1638, havde 6 centner salpeter svaret

¹ Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 212-14.

² RA. TKUA. NEDERL. B. 42. *Gesandtskabsrelationer ... fra resident Martin Tancke 1638-45*, Tancken til Chr. 4. Haag 9./19. aug. 1638.

³ RA. ØRESUNDS TOLDKAMMER. *Kgl. missiver, instruktioner og kvittancer m. m. til toldere og toldskrivere ved Øresunds Toldkammer 1554-1660*, orig. kgl. ordre til øresundstolderne dat. Glückstadt 20. nov. 1638.

⁴ *Ibid.*, orig. kgl. ordre til øresundstolderne dat. Kronborg 28. febr. 1639; RA. ØRESUNDS TOLDREGNSKABER. *Indtægtsbilag 1639 C*, 1 a; Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 217-19.

1 rdl. i lastpenge, og hertil kom så fra 1635 1 $\frac{1}{6}$ -afgiften. Ved indførelsen af den almindelige toldforhøjelse i 1638 lagdes der yderligere 3 rdl. told på hver 6 centner, så den samlede afgift nu synes at have været godt $\frac{3}{4}$ rdl. pr. centner¹. Tolden på 14 rdl. var således kolossal selv i forhold til forhøjelsesrullens stærkt øgede satser, og sammenholdt med den gamle rulle måtte den naturligvis forekomme endnu mere udfordrende. Aller mest graverende tog den sig dog ud, når den blev sat i forhold til salpeterets handelsværdi, der vel normalt højst var ca. 25 rdl. pr. centner.

Det er forståeligt, at disse forhøjelser af tolden udløste en kraftig reaktion i Nederlandene. Man havde endnu knap nok sundet sig ovenpå det foregående års forhøjelser, da meddelelsen om de nye afgifter kom. Den Danske toldpolitik syntes at skulle

¹ V. A. Secher, *Corp. Const.* V (Kbh., 1903), 405; RA. ØRESUNDS TOLDKAMMER 2. bind nr. 4. »Den Gambel Told Rulle«; RA. TKUA. ALM.AFD. 445. *Briefschaften den Öresundischen Zoll betreffend 1547-1697*, sammenstilling af toldrullerne gældende i 1627 og 1636; KGL. BIBL. KDH. NY KGL. SAML. 447 FOL. »Copia aff Kongel: Majj: Toldrulla« 1638 1. jan. — 1639 1. jan.; ALGEMEEN RIJKSARCHIEF HAAG, STATEN GENERAAL 5904, *Liassen Denemarken 1636-39*, indlæg til Carel van Cracauws skr. til Generalstaterne 18. marts 1639. — Måske var der allerede inden indførelsen af tolden på 14 rdl. foretaget forhøjelser ud over den generelle forhøjelsesrullens satser. En rulle over toldsatserne i Sundet i 1638 dateret 24. marts 1640 og egenhændigt underskrevet af øresundstolderne Hermand Holstein og Goddert Braem (RA. TKUA. ALM. AFD. 445. *Briefsch. den Öresund. Zoll betr. 1547-1697*; jfr. Bricka & Fridericia: *Kong Christian den Fjerdens egenhændige Breve* IV (Kbh., 1882), 318) anfører nemlig for 6 centner salpeter eller krudt en lastetold på 6 rdl., mens rubrikkerne for fyrpenge og forhøjelsestold står tomme, og dette er igen ved overstregning rettet til 6 rdl. for eet centner. På samme måde som tolden på 14 rdl. inkluderede fyrpenge, defensionspenge, lastepenge og den almindelige forhøjelsestold, har der således måske allerede forud for den været indført en samlet toldafgift på salpeter på 1 rdl. pr. centner. Da tolden i 1640 atter nedsattes fra de 14 rdl., blev den sat til 6 rdl. pr. centner. Det er sandsynligt, at rettelsen fra 6 til eet centner først er foretaget i 1640, idet den pågældende rulle synes at have forbindelse med de forhandlinger og overvejelser, der da fandt sted vedrørende ændring af toldsatserne, og som bl. a. medførte den nævnte nedsættelse af salpeteretolden.

blive en skrue uden ende, hvis der ikke blev grebet energisk ind imod den. De første meddelelser om de nye toldpålæg synes endda at have gjort forholdene endnu grellere, end de i virkeligheden var, ved at tale ikke om en 1 0/0 afgift, en 100. penge, men om en 40. penge, altså en 2¹/₂ 0/0 værditold. Det skulde naturligvis ikke stemme gemytterne blidere. Hvad specielt salpeterolden angår, måtte den på flere måder virke særlig uheldigt. For det første måtte det selvsagt være meget betænkeligt for en krigsførende magt som Generalstaterne at se tilførselen af salpeter, det vigtigste råstof for krudtfabrikationen, truet eller blot hæmmet ved fremmede indgreb mod salpeterhandelen på Østersø-området, der var en hovedleverandør af denne vare. Netop på dette tidspunkt måtte det endda virke særlig betænkeligt, fordi de Forenede Nederlande truedes ved udrustningen af en stor Spansk flåde, en ny armada, der skulde søge at knække dem militært og maritimt. Til imødegåelse af denne fare måtte Generalstaterne i foråret 1639 foretage betydelige flåderustninger, der bl. a. krævede store mængder af salpeter til det nødvendige krudt¹. Også fra et toldpolitisk synspunkt måtte den Danske salpeterold på grund af sin extreme karakter virke faretruende. Hvis Nederlænderne bøjede sig for den og uden videre betalte den, måtte de jo regne med, at lignende ublu afgifter når som helst kunde blive pålagt andre enkelte varer. Allerede for konsekvensernes skyld måtte de derfor være tilbøjelige til en kraftig optræden. Endelig var der det ved salpeterolden, at den ikke som de generelle afgiftsforhøjelser ramte moderat over en bred front, men slog hårdt mod en meget begrænset gruppe storkøbmands interesser. Sagen var nemlig, at salpeter var et produkt, der på det Nederlandske marked var udsat for stærke monopolistiske tendenser. Vi har fra en halv snes år senere vidnesbyrd om monopol- og karteldannelser inden for salpeterhandelen², og alt tyder på, at det også i 1639 var en lille gruppe af Amsterdam-

¹ Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 122, 126.

² Violet Barbour: *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, (Baltimore, 1950), 75-76.

købmænd, der i indbyrdes forståelse drev hovedparten af salpeterhandelen og ved kontrakter havde bundet sig til betydelige leverancer til Generalstaterne, admiraliteterne og visse udenlandske magter¹. En sådan organiseret interessentgruppe var naturligvis i stand til hurtigt, kraftigt og med virkning at gøre forestillinger over for de Nederlandske statsorganer for at få dem til at tage affære.

Allerede inden den faktiske indførelse af de nye afgifter i Sundet synes man i Nederlandene at have fået nys om, hvad der forestod. I hvert fald meddelte borgmestrene i Amsterdam 11. februar 1639 byrådet, at der fra forskellige sider var indløbet meddelelse om, at den Danske konge havde i sinde at standse alt salpeter i Sundet. Det blev bestemt at underrette Staten van Holland, provinsen Hollands stænder, om sagen, for at der eventuelt kunde blive truffet forholdsregler imod dette eller udstedt udførselsforbud for salpeter fra Nederlandene².

Det var dog først i slutningen af marts, at der til Holland indløb meddelelser om, at forskellige skibe på vej fra Danzig til

¹ Foruden Johan Coymans, Gasper van Vickvoort (Wickevoort) og Antonio Cuyper (jfr. næste side) nævnes Amsterdam-købmændene Cornelis Martsen Pronck, Simon Barchman Wuytiers og Ant. Gommaerts de jonge, der ved forhandlingerne om det i 1639 i Sundet beslaglagte salpeter optrådte som repræsentanter for ejerne af salpeteret i 18 af de 19 tilbageholdte skibe. Som ejer af salpeteret i det 19. skib nævnes Jacques Merchier de oude (GEMEENTE ARCHIEF AMSTERDAM. NOTARIELE ARCHIEVEN nr. 422 (notar Jacob Jacobs), 79, 139-40. — Jeg skylder dr. Simon Hart tak for at have henvist mig til disse akter og overhovedet for på den bedste måde at have bistået mig ved mine studier i byarkivet i Amsterdam). Endelig vides det, at Amsterdam-handelshuset Samuel Sautijn & comp. havde del i det i 1639 standsede salpeter (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. *Resolutien 1639*, 149 b). Jfr. videre, s. 335.

² GEN. ARCH. AMSTERDAM. VROEDSCHAP. *Resolutiën 16* (1633-39). — Også i Danzig synes man på forhånd at have haft bange anelser. Paulus Pels, der var både Nederlansk og Svensk kommissær i byen, skrev således 10. marts 1639 til Axel Oxenstierna, at der sendtes over 6.000 centner salpeter til Holland, og at man frygtede for, at det skulde blive tilbageholdt i Sundet under et eller andet påskud (RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNA SAML.; jfr. også ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 6578. *Liassen Polen 1638-43*, Pels til Generalstaterne 14./24. marts 1639).

Holland med betydelige mængder salpeter var blevet afkrævet den nye høje salpeter told i Sundet. Skipperne havde ikke penge nok med til at betale tolden, og skibene var derfor foreløbig blevet tilbageholdt ved Helsingør. Fra de købmanskredse i Amsterdam, der var interesseret i salpeteret, skete der naturligvis strax henvendelse til Staten van Holland og Generalstaterne for at få dem til at intervenere. Det var også ganske betydelige mængder, det drejede sig om. Af en henvendelse til Generalstaterne fra de tre Amsterdamske købmænd Johan Coymans, Gasper van Wickevoort og Antonio Cuyper fremgår det, at alene de i Polen og Danzig havde købt 300.000 pund (3.000 centner) salpeter, som i marts skulde være sendt fra Danzig med 7 Nederlandske skibe¹.

Den 31. marts kom sagen til behandling i Staten van Holland, der handlede hurtigt og kraftigt. Det blev strax bestemt, at der skulde sendes et ekspresbud til den Nederlandske resident i Danmark Carel van Cracauw med ordre til denne om at protestere mod tolden over for Christian 4. og fremføre alle formålstjenlige argumenter for at få den afskaffet igen. Hvis han ikke kunde opnå noget hos kongen, skulde han forsøge, om der kunde udvirkes noget ved henvendelser til rigsråderne. Det der bedst viser stemningen i de Hollandske stænder er dog nok, at man bestemte sig til et så usædvanligt skridt som toldnægtelse. Det skulde pålægges residenten, hvis han ikke opnåede afskaffelse, simpelthen at forbyde skipperne at betale tolden. Man vilde under ingen omstændigheder gå ind på toldforhøjelserne. Cracauw skulde så i stedet anmode om tilladelse til, at salpeteret og de andre varer blev sendt tilbage til udskibningshavnen².

Den næste dag indfandt der sig et betydeligt antal repræsentanter for Holland i Generalstaterne, som efter at have fået sagen forelagt sluttede sig til de Hollandske stænders stand-

¹ ALG.RA. HAAG. ST. GEN. 7402. *Requesten 1639 I*, rekvest uden underskrift og dato, men mærket: 29. marts 1639.

² IBID. STATEN VAN HOLLAND EN WESTFRIESLAND. 72. *Resolutien 1639*, 75-76.

punkt og strax udfærdigede ordrer til Carel van Cracauw i overensstemmelse dermed¹.

Cracauw, der allerede fra midten af marts havde arbejdet med sagen, udstedte herefter et direkte forbud til skipperne mod at betale tolden på salpeter. Den 100. penge har man derimod åbenbart ladet dem betale, og denne afgift synes i det hele taget at være trådt i baggrunden, efter at Cracauw havde meddelt Generalstaterne, at de første underretninger om, at det drejede sig om en 40. penge, var fejlagtige. Alle hans forsøg på at opnå en afskaffelse af den høje salpeteretold var imidlertid forgæves. Selv var han tilbøjelig til at træde i forhandling med Christian 4. om at afkøbe ham tolden for en kontant sum af 10-25.000 rdl. eller eventuelt mere — den samme tanke som en halv snes år senere blev ført ud i livet i større målestok ved Redemptions-traktaten — og måske var salpeterkøbmændene i Amsterdam ikke helt uinteresserede heri; men Generalstaterne vilde, antagelig af hensyn til de betænkelige konsekvenser, slet ikke høre tale derom og forbød ham på det bestemteste at indlade sig i sådanne forhandlinger. Salpeterskibene måtte altså blive liggende ved Helsingør, og forholdene kompliceredes yderligere, da deres antal efterhånden forøgedes med skibe, der ankom fra Königsberg med salpeter². Sagen syntes at skulle gå i hårdknude.

Christian 4. besluttede da at hugge knuden over. Når de Nederlandske skippere ikke vilde eller kunde betale tolden i penge, vilde han opkræve den in natura ved at udtage så stor en del af salpeterladningerne, som i værdi svarede til hans toldkrav. Denne fremgangsmåde var allerede i marts anvendt over for et Engelsk salpeterskib fra Dover, der til tolderne havde angivet værdien af salpeteret til 18 rdl. pr. centner³. Den 21. april/

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 64. *Resolutien 1639*, 113 a-b (1. apr.); *IBID.*, ST. GEN. 5904. *Liassen Denemarken 1636-39*, koncept til ordre til C. v. Cracauw 1. april 1639.

² *IBID.* ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, Cracauw til Generalstaterne 11. og 23. april, 6. og 20. maj samt koncepter til ordrer fra Generalstaterne til Cracauw 2. og 14. maj 1639.

³ *Ibid.*, ekstrakt af skrivelse til Carel van Cracauw fra hans sekretær

1. maj lod han de 19 Nederlandske salpeterskibe, der lå ved Helsingør, føre til København og lod $14/18$, d. v. s. næsten 78% af salpeteret udlosse i Provianthuset. Man gik altså ud fra den samme pris, 18 rdl. pr. centner, som det tidligere behandlede Engelske skib havde opgivet, skønt de Nederlandske skippere efter deres egen påstand havde opgivet værdien over for tolterne til 25 rdl. Hvordan det end forholder sig hermed, blev resultatet af den lave prisansættelse i hvert fald, at næsten $4/5$ af salpeterladningerne blev taget som told, ja måske endog mere på grund af spild og unøjagtigheder ved vejningen i København¹.

dat. Kbh. 22. marts 1639 (bilag til C.s indberetning til Generalstaterne 1. april 1639).

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, Cracau til Generalstaterne 17. maj 1639 m. bilag; RA. TKUA. NEDERL. A. I. 4. *Breve . . . fra Generalstaterne . . . til kong Chr. 4. . . 1619-46*, Generalstaterne til Chr. 4. 23. juli 1644. — Dover-skibet, der skulde have opgivet de 18 rdl., har jeg ikke fundet i øresundstoldregnskaberne. Den eneste Engelske skipper, der ifølge disse i 1639 har fortoldet salpeter, var fra Sandwich og kom til Sundet 18. marts, på hvilket tidspunkt Dover-skipperen efter de Hollandske kilder allerede var sejlet til København for at klarere sin last. Sandwich-skipperen slap først igennem Sundet 25. juni. Han havde haft både krudt og salpeter ombord, men om værdien pr. centner af begge varer under eet kan kun siges, at den er angivet til under 22 rdl. (RA. ØRESUNDS-TOLDREGNSKABER. *Indtægtsbilag 1639 B*, 286a). I 1637 havde to Engelske skibe fort salpeter og krudt gennem Sundet. Værdiangivelsen var da 22 og 24 rdl. for salpeteret og 20 og 23 rdl. for krudtet (IBID. *Indtægtsbilag 1637 A*, 283a, B, nr. 66). Krudtprisen synes altså at have ligget lidt under prisen på salpeter. Af talrige indforsler i sundtoldregnskaberne 1635-38 ses, at Nederlænderne gennemgående havde opgivet følgende værdier pr. centner salpeter: 1635: 16-20 rdl., 1636: 12-20 rdl. (overvejende 14-16 rdl.), 1637: 16-20 rdl. og marts 1638: $16-21\frac{2}{3}$ rdl. En sammenligning mellem de Engelske og de Nederlandske angivelser er kun mulig for 1637, hvor de Engelske, som det ses, lå væsentligt over de Nederlandske, altså det omvendte af, hvad der skulde have været tilfældet med det famose Dover-skib i 1639. Muligvis kan forskellen i 1639 delvis forklares ved, at de 18 rdl. skulde forstås som en indkøbspris i Danzig, mens de 25 rdl. svarede til Amsterdampriisen, som man måske har opgivet af frygt for, at kongen vilde overtage salpeter til den opgivne værdi. Under toldforhandlingerne i 1640 hævdedes fra Engelsk side kraftigt, at varerne burde fortoldes efter indkøbsprisen, og at kongen, hvis han overtog dem, burde betale denne plus evt. udfor-

Det var ganske betydelige mængder og værdier, kongen hermed sikrede sig. Fra Nederlandske side hævdede man, at der fra 18 af de 19 skibe var blevet beslaglagt ialt 7.312 centner salpeter, mens man fra Dansk side satte tallet til 6.983 centner. Det svarede til en samlet ladning i skibene på rundt regnet 9.000 centner¹. De omkring 7.000 centner, kongen havde taget, var efter den ansatte pris på 18 rdl. pr. centner ca. 125.000 rdl. værd, men da handelsværdien vistnok snarere var 25-28 rdl. pr. centner², var partiets værdi i handel ogandel måske nærmere 175.—200.000 rdl., altså et beløb der i størrelse nærmede sig det samlede udbytte af Øresundstolden i årene 1636 og 1637 inden de store forhøjelser, da den havde indbragt godt 225.000 rdl. årligt³.

For ejerne af salpeteret var fortoldningen in natura et langt selstold og et rimeligt vederlag for fragt, risiko m. v. (jfr. L. Laursen, *Danmark-Norges Traktater 1523-1750* IV (Kbh., 1917), 211-12).

¹ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10. *Akter og dok. vedr. det polit. forh. til Nederl. 1623-40*, optegnelse — formentlig med Poul Klingenberg's hånd — om udleveringen i København [1640] af det beslaglagte og tilbagekøbte salpeter; GEM. ARCH. A'DAM. NOT. ARCH. nr. 422 (notar Jacob Jacobs), 139-40, fortegnelse over salpeterladningerne i 18 af de 19 tilbageholdte skibe samt Hollandsk oversættelse af bevis fra tøjmaster Christoffel Schwenck om udleveringen af det tilbagekøbte salpeter til Albert Baltser Berns' tjener Poul Klingenberg dat. Kbh. ult. jan. 1640. Ifølge fortegnelsens summa skulde der have været i alt 8.886 centner salpeter i de 18 skibe. En sammenregning af de enkelte ladninger giver dog et lidt højere tal. I øresundstoldskriverens indtægtsbøger for 1639 har jeg fundet 18 af de naturalfortoldede 19 skibe; dog mangler der for 2 af dem mængdeangivelse. Af disse 18 genfindes de 17 utvivlsomt i fortegnelsen, mens det sidste er det skib, der ikke medtages i denne. Ved en kombination af de to kilder — der for det fælles stof stemmer godt overens — når man til det resultat, at den samlede salpeterlast i de 19 skibe må have udgjort 8.900-9.000 centner (jfr. RA. ØRESUNDSTOLDREGNSKABER. *Indtægtsbilag 1639 A*, 94b — 98a, *B*, 80a, *C*, 80a-85b).

² RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10, kgl. resolution til C. v. Cracauw 5. april 1639 samt to promemorier, der synes at ligge til grund for denne, angiver prisen for salpeter solgt til Holland til 28 rdl. pr. centner; Hollænderne påstod som nævnt selv at have opgivet værdien over for tolderne til 25 rdl.; det salpeter, som Johan Braem omkring januar 1639 havde købt i Danzig til levering i Amsterdam, var kontraheret til ca. 26 rdl. pr. centner, jfr. s. 335.

³ Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 212.

hårdere økonomisk slag, end det vilde have været at betale tolden i penge. Går vi ud fra den ansatte værdi på 18 rdl., vilde hvert centner med de 14 rdl. told have stået dem i 32 rdl. Nu kom kun godt en femtedel af ladningerne frem til Holland, således at salpeteret kom til at stå dem i op mod 90 rdl. pr. centner. Selve det logiske grundlag for fortoldningen in natura var nemlig højest vaklende. Ganske vist kunde det hævdes, at kongen kun fik så meget salpeter, som svarede til hans toldkrav i penge. Men, bortset fra at den tvivlsomme værdiansættelse måske rokede ved sandheden heri, betød opkrævningen in natura, at der toges told af hele partiet, skønt kun den tilbageblevne rigelige femtedel virkelig blev ført igennem Sundet. På den måde kom hvert centner, der nåede Holland, til at bære tolden for næsten fem, og tolden kom følgelig i forhold til det virkelig passerede kvantum til at svare til flere gange varens værdi.

Tvangsfortoldningen løste naturligvis ikke de politiske vanskeligheder, men måtte tværtimod bidrage til at gøre Nederlænderne endnu mere overbeviste om situationens alvor og opsatte på at få gennemtvunget en ordening, der tog hensyn til deres handelsinteresser. Christian 4. havde ganske vist på et tidligt tidspunkt af sagens udvikling tilbudt at lade alt det salpeter, som tilhørte Generalstaterne selv, passere toldfrit gennem Sundet¹, men disse negligerede denne indrømmelse som ganske utilstrækkelig og uden betydning for deres hovedinteresse, handelens trivsel². Det naturligste skridt måtte foreløbig være at sende

¹ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10., koncept til resolution overgivet C. v. Cracauw på Glücksburg 5. april 1639. — Fra Dansk side søgte man at afvise Cracauws henvendelser om salpeteret med, at sagen ikke så meget angik Nederlænderne som Danzigerne, der ejede hovedparten af de beslaglagte partier. C. bekræftede faktisk rigtigheden af denne påstand, da han 28. maj 1639 meddelte Generalstaterne, at nogle Danzig-købmænd havde været hos kongen og forvaklet hele sagen ved at indromme, at størstedelen af salpeteret hørte hjemme i Danzig. Hvis ikke C.'s sekretær havde hindret det, havde de betalt tolden. Sekretæren var af denne grund kommet i stor unåde hos statholderen Corfitz Ulfeldt (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. til Gen. St. 17. og 28. maj 1639).

² Derimod søgte den Franske konge flere gange om tilladelse til at føre partier på i alt 5.-6.000 centner salpeter, som han over Amsterdam havde

en extraordinær ambassade af højtstående øvrigheds personer til Christian 4. for at forhandle sagen direkte med ham og foreholde ham Generalstaternes meget alvorlige syn på den. Allerede i midten af april opfordrede Staten van Holland hertil¹, og den 14. maj udpegedes borgmester i Amsterdam Albert Burgh og ridderskabsmedlemmet Bernard Conders van Helpen til at drage til Danmark som extraordinære ambassadører². Generalstaterne pålagde dem flere gange at fremskynde afrejsen mest muligt³, men de kom dog først af sted i juli, og på grund af deres langvarige venten på kongen i København kom forhandlingerne først til at finde sted i Glückstadt i september og oktober 1639. Det er kendt, hvorledes disse forhandlinger endte i et fuldstændigt sammenbrud på grund af kongens pludselige bortrejse, og at de derved kom til at markere et vendepunkt i Nederlændenes Østersø-politik, idet Generalstaterne nu vendte sig til en direkte alliance med Sverige som den sidste udvej til uden åben krig at tvinge Christian 4. til medgørlighed⁴.

ladet eller vilde lade opkøbe i Danzig, igennem Sundet uden at betale den høje told. Ønsket blev imidlertid — bortset fra et mindre parti — afvist under påberåbelse af de hindringer, der blev lagt i vejen for Christian 4.s undersåtters handel i Frankrig. En imødekommelse af det vilde naturligvis i realiteten også have været en indrømmelse til de Hollandske købmænd, som forsynede Franskmandene med krudt. — RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Latina 1632-51*, 137 a-138 a, 144 b-145 a; *IBID. FRANKRIG A. I. 2. Breve . . . fra medl. af det Franske kongehus til medl. af det Danske 1615-1730*, skrivelser fra Ludvig 13. til Chr. 4. 30. april, 23. nov. 1639, 6. jan., 11 febr. og 7 april 1640; *IBID. FRANKRIG A. II. 7. Akter og dok. vedr. det polit. forhold til Frankrig 1589-1640*, skrivelser fra grev d'Avaux 18. juni, 15. juli 1639 og 25. april 1640; *Kanc. Brevb.* 1640-41 (Kbh., 1950), 83.

¹ ALG. RA. HAAG. STATEN V. HOLLAND EN WESTFRIESLAND 72. *Resolutien 1639*, 94 (15. april 1639) jfr., 97.

² *IBID. ST. GEN. 3336. Acte Boeck 1639-42*, 96 a; ST. GEN. 5904, *Liassen Denemarken 1636-39*, koncepter til skrivelser til Chr. 4., kongens kansler, Rigsrådet m. fl. 14. maj 1639.

³ *Ibid.*, koncepter til skr. fra Generalstaterne til ambassadørerne 31. maj og 9. juli 1639.

⁴ Om forhandlingerne i Glückstadt og den påfølgende Svensk-Nederlandske alliance se: Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 228 ff; *HIST. TIDSSKR.* 11. r., I (Kbh., 1944), 150-167 Knud Fabricius: *Christian IV og*

Imens fortsattes imidlertid striden om salpeteret fra Østersø-området. Christian 4. søgte på alle måder at forhindre, at det slap til Vesteuropa uden om hans fortoldning. Nederlænderne søgte selvsagt netop at finde midler til at undgå denne. Den 20. april 1639 udkom der skrappe regler for anmeldelse af salpeter i Sundet¹. Samtidig søgte man at stoppe de andre veje, det kunne slippe ud ad. Således lagde kongen orlogsskibe ved Travemünde, der skulde kræve tolden af skibe, som vilde føre salpeter til Lübeck, hvorfra det ret let kunde føres vestpå ad landruter eller til Nordsø-havne og videre søværts til Vesteuropa², og i Kiel-fjorden blev der ligeledes lagt et fartøj³. Derimod synes der en tid at have været en sprække ved Egernførde. Carel van Cracauw meddelte i hvert fald 24. maj Generalstaterne, at købmænd i Hamborg og Danzig arbejdede stærkt på at finde en fri passage for salpeteret, og at der var kommet et betydeligt parti til Egernførde, der tilhørte Gottorp-hertugen, for derfra at blive bragt på vogne til hertugens havneby ved Ejderen, Frederiksstad. Cracauw forudså imidlertid, at der vilde blive truffet forholdsregler også mod denne trafik⁴. Det skete ganske rigtigt, da kongen 3. oktober udstedte et almindeligt forbud mod landtransitten over hertugdømmerne af hensyn til formindskelsen af Øresundstolden⁵. Få dage senere sendtes der vagtskibe ikke blot til Kiel og Egernførde fjord, men også til Slien, hvor der var en god transitmulighed over Slesvig⁶. De samme forholdsregler blev truffet i 1640 og 1641 og udvidet til også at dække *det nederlandske Gesandtskab 1639* og Knud Fabricius i *Holland-Danmark I* (Kbh., 1945), 77-82.

¹ Secher, *Corp. Const.* V (Kbh., 1903), 9.

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 6. maj 1639; RA. TKUA. *Ausländisch 1638-39* 118 b-119 a, Chr. 4. til borgmestre og råd i Lübeck 5. maj 1639.

³ *Kanc. Brevb. 1637-39* (Kbh., 1944), 731, missive til guvernøren i Christianspris Axel Urup 1. maj 1639.

⁴ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904.

⁵ RA. TKIA. A. I. 1. 12. *Reg. koncepter til Patenten VII 1638-45*; RÆGERINGSKANC. I GLÜCKSTADT II. 7. »Königreiche Dännemark und Norwegen« nr. 1 stykke 4.

⁶ *Kanc. Brevb. 1637-39* (Kbh., 1944), 901, missiver af 8. okt. 1639.

Weseren, således at landtransitten syd om den Jyske halvø ramtes¹. I sin indberetning af 24. maj 1639 havde Cracauw imidlertid også antydnet en anden mulighed, nemlig at føre salpeter til Kalmar og derfra over land til Gøteborg. Denne vej interesse-rede åbenbart Generalstaterne. De udsendte nemlig sammen med ambassaden til Sverige i 1640 en mand, der skulde undersøge mulighederne for at etablere en passage gennem landet bl. a. ved hjælp af kanalgravning². Faktisk synes der også at være kommet noget salpeter igennem ad denne vej. Den 29. september 1640 meddelte Cracauw i hvert fald Generalstaterne, at der var kommet et parti fra Danzig til Gøteborg, som skulde sendes videre til Holland. Forinden havde Christian 4. imidlertid nedsat salpetertolden i Sundet betydeligt, til 6 rdl. pr. centner³, måske ikke uden påvirkning af faren for at Østersø-handelen i større omfang kunde blive diverteret fra Sundet.

Generalstaterne havde imidlertid truffet deres forholdsregler

¹ *Kanc. Brevb. 1640-41* (Kbh., 1950), 81, 90-91, 216, 227, 461. — Omgåelse af tolden ved udførsel ad Elben var i forvejen hindret, idet Elb-tolden ved Glückstadt strax fra foråret 1639 opkrævedes med samme høje sats for salpeter som i Øresund (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Dene-marken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 6. april 1639).

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 3336. *Acte Boeck 1639-42*, 101b-102b, kommission for Baltus Lobij 8. juni 1640; jfr. *Handlingar rörande Sveriges historia 3. serien. Svenska riksrådets protokoll VII* (Stockh., 1895), 495-96, 500, 545, VIII (Stockh., 1898), 17, 213, 356, 685, 703; RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNAS SAML., Paulus Pels til Axel Oxenstierna 6. april 1640; *Om Sveriges kanalbyggnader intill medlet af adertonde seklet* (Sth., 1846), 59-60.

³ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905; jfr. Fryxell: *Handlingar rörande Sveriges historia I* (Stockh., 1836), 75. — Det kunde måske også tænkes, at dette parti egentlig var bestemt for Skotland. 4. sept. 1639 havde den Engelske ambassadør Thomas Rowe i en skrivelse til Christian 4. meddelt, at der mellem nogle Skotter og Hollændere var sluttet kontrakt om transport af salpeter, krudt og våben fra Danzig og andre havne deromkring gennem Sundet til Skotland. Under henvisning til Skotternes oprør mod Karl 1.s styre henstillede han til kongen at lade disse transporter anholde i Sundet. Han ventede, at de vilde finde sted i november eller december. (RA. TKUA. ENGLAND A. II. 14, jfr. KGL. BIBL. KBH. NY KGL. SAML. 1019, 4^{to}). Da Hollænderne næppe har villet forsøge at få sådanne ladninger igennem Sundet, er det muligvis dem, der er blevet ført gennem Sverige.

mod at blive sat i forlegenhed af mangel på krudt. Flere gange i løbet af 1639 udstedte de forbud mod udførsel af krudt og salpeter fra Nederlandene¹, men de var dog ikke mere i knibe, end at de kunde tillade export af forskellige partier til Frankrig og andre nærtstående magter². Nederlandenes verdensomspændende handelsforbindelser gjorde også, at de var i stand til at skaffe sig betydelige kvanta salpeter fra andre produktionsområder. Navnlig fra Ostindien kunde der trækkes salpeter hjem, men også fra Marokko og fra Rusland via Arkangel var der mulighed for at få tilførsler³. Generalstaterne var heller ikke sene til at udnytte disse muligheder i deres forhandlingstaktik over for Christian 4. Allerede i instruxen af maj 1639 pålagdes det ambassadørerne at fremføre, at der kom salpeter til Nederlandene også fra andre steder end Østersø-området, så kongen ikke kunde regne med at få nogen varig fordel af den høje told⁴. Under forhandlingerne i Glückstadt i september meddelte Burgh og Conders van Helpen da også, at der allerede andet steds fra var kommet så store tilførsler til Nederlandene, at prisen igen var faldet mærkbart⁵. På grund af den taktiske interesse, Nederlænderne kunde have i at fremhæve, at salpetertolden egentlig skadede dem mindre end kongen selv, bør man dog nok betragte disse fremstillinger med nogen reservation. Under de fornyede forhandlinger i 1641 gav Christian 4. da også spydigt Nederlænderne deres eget argument i hovedet igen, da han over for

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 64. *Resolutien 1639*, 203 a, 65. *Resolutien 1640*, 23 b.

² *Ibid.* samt 24. marts 1640.

³ *IBID.* ST. GEN. 64. *Resolutien 1639*, 430 b; GEM. ARCH. A'DAM. VROEDSCHAP. *Resolutien 17*, 24. dec. 1639; RA. TKUA. NEDERL. A. II. 12. *Akter vedr. og protokol over forhandlingerne i Stade . . . 1641*, orig. kgl. instrux for Jørgen Vind, Jørgen Seefeld og Detlef Reventlow 19. maj 1641; Thomas Birch: *A Collection of the State Papers of John Thurloe I* (London, 1742), 126.

⁴ L. v. Aitzema: *Historie of Verhael van Saken van Stael en Oorlogh IV* (s' Graven-Hage, 1659), 265.

⁵ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10. *Akter og dok. vedr. det polit. forh. til Nederl. 1623-40*, ambassadørernes proposition 18./28. sept. 1639.

deres fortsatte klager over salpeterfortoldningen henviste til, at de jo selv i 1639 havde sagt, at de bare kunde tage salpeter hjem fra Ostindien i stedet¹.

Da forhandlingerne i efteråret 1639 ikke førte til nogen ordning om det i København udlossede salpeter, blev de Hollandske købmænd, der havde interesser i det, mere ivrige efter at opnå en speciel overenskomst, der kunde erstatte dem noget af deres tab og skaffe dem partiet tilbage for en rimelig pris. Da de mente, at Christian 4. efterhånden var betænkelig ved sagen og tilbøjelig til større imødekommenhed, søgte de omkring årsskiftet 1639-40 at få Generalstaterne til at henvende sig til ham på ny; men efter den fornærmelse, de mente var tilføjet deres ambassadører, ønskede de ikke at foretage nogen direkte henvendelse². 23. januar 1640 meddelte Carel van Cracauw, at kongen var begyndt selv at lave krudt af tolsalpeteret, men at han var meget utilfreds med kvaliteten af det³. Tre uger senere, 13. februar, kunde han imidlertid indberette, at Christian 4.s faktor i Amsterdam, købmanden Gabriel Marselis den yngre, en søn af kongens kommissær i Hamborg, Gabriel Marselis d. æ., på de interesserede Amsterdam-købmænds vegne havde sluttet overenskomst med kongen om at tilbagekøbe salpeteret for 60-70.000 rdl., hvoraf de 10.000 rdl. skulde betales kontant, mens Gabriel Marselis' svoger Albert Baltser Berns for resten af beløbet skulde levere kongen to orlogsskibe fra sit skibsværft i Neustadt i Holsten⁴. Da residenten skrev dette, var salpeteret allerede blevet udleveret i København til Berns' handelstjener Poul Klingenberg, der lod det laste i to store Danske handelsskibe for at føre

¹ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 12, instruxen af 19. maj 1641.

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 65. *Resolutien 1640*, 4b, 7b-8a. — Forhandlinger mellem kongen og interessenterne om tilbagegivelse af salpeteret synes at være ført allerede omkring 1. dec. 1639, jfr. uexpederet kgl. resolution til interessenterne, Haderslev, 2. dec. 1639, i: RA. REGERINGSKANC. I GLÜCKSTADT. II. 7. »Königreiche Dänemark und Norwegen« nr. 1, [6].

³ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905. *Liassen Denemarken 1640-42*.

⁴ *Ibid.*; jfr. Bricka & Fridericia: *Kong Chr. den Fjerdes egenh. Breve IV* (Kbh., 1882), 284, 300.

det til Amsterdam¹. Således nåede det endelig med et års forsinkelse gennem nåleøjet ved Kronborg. Ejernes senere forsøg på at opnå tilbagebetaling af de 70.000 rdl. skal vi her lade ligge og nøjes med at fastslå, at overenskomsten om toldsalpeterets indløsning, hvorved Nederlænderne blev tvunget til delvis at affinde sig med den høje specialfortoldning, naturligvis ikke kunde afbøde salpeteretoldens skæbnesvangre politiske virkninger.

Det spørgsmål rejser sig nu, hvad der lå bag den extreme salpeteretold. Allerede samtiden stillede naturligvis spørgsmålet. Den Nederlandske resident Carel van Cracauw, der i en årrække havde haft lejlighed til at følge med i øresundstoldpolitikken og gang på gang havde måttet forhandle med de Danske myndigheder om den, søgte at besvare det i en indberetning til Generalstaterne 6. april 1639. Det må dog i denne forbindelse strax bemærkes, at han under hele sagens udvikling havde opholdt sig i hertugdømmerne og forblev der og i Hamborg indtil begyndelsen af maj. Hans foreløbige bedømmelse blev derfor mere præget af hans almindelige erfaringer på Sundtoldens område end af konkrete oplysninger om det foreliggende tilfælde eller af de uofficielle informationer, som bedre kunde skaffes i begivenhedernes centrum, København og Helsingør. Cracauw lagde i sin indberetning ikke skjul på, at salpeter altid havde indtaget en særstilling i Sundet. Der havde også tidligere været vanskeligheder med passagen af det, og han havde hvert forår møjsommeligt måttet indhente Christian 4.s tilladelse og undertiden garantere, at han senere, hvis kongen forlangte det, vilde levere ham et lige så stort kvantum som det, han lod passere. Cracauws fremstilling bekræfter altså ganske det før nævnte forhold, at salpeter som krigsmunition var underkastet særlige restriktioner,

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905. *Lias. Denemarken 1640-42*, Cracauw til Generalstaterne 20. febr. 1640; GEM. ARCH. AMSTERDAM. NOT. ARCH. nr. 422, 139-40. — De to skibe klareredes i Helsingør 10. april 1640, jfr. RA. ØRESUNDSTOLDREGNSKABER. *Indtægtsbilag 1640 A*, 206 a og B, 261 b.

idet kongen principielt hævdede en ret til at overtage alt salpeter, som anmeldtes til gennemførelse i Sundet. Cracauw lagde heller ikke skjul på, at han var ærgerlig på Danzingerne, fordi de efter hans mening i et forhold, der krævede smidighed og forsigtighed, tværtimod var gået plumpt og udfordrende til værks ved med en enkelt flåde at afsende en så stor mængde salpeter, som der her var tale om. Det var, mente han, denne uforsigtighed, som havde fremkaldt den prohibitive told, idet Christian 4. over land havde fået meddelelse om den usædvanligt store transport. Hvis Danzingerne blot havde været mere forsigtige og sendt salpeteret lidt efter lidt med mange skibe over en længere periode, vilde kongen aldrig have indført den besværlige told, som det nu vilde blive forbistret vanskeligt at slippe af med igen¹.

Det skulde imidlertid ikke vare længe, inden Cracauw kom til en anden opfattelse af baggrunden for salpeteretolden. Denne opfattelse gik kort og godt ud på, at der bag tolden skjulte sig private spekulationsinteresser. Han fik såmænd den første henlydning til, at det forholdt sig således, fra Generalstaterne, som han jo ellers skulde forsyne med nyheder fra Danmark og ikke omvendt. Man må åbenbart i Holland samtidig med meddelelsen om toldforholdsreglerne i Sundet eller måske allerede tidligere fra forretningsforbindelser i Danzig have modtaget efterretninger, der antydede, at disse forholdsregler måtte ses i forbindelse med nogle private købmænds spekulationer. De tre Amsterdamkøbmænd Johan Coymans, Gasper van Wickevoort og Antonio Cuyper, som i de sidste dage af marts henvendte sig til Generalstaterne, begrundede i hvert fald deres henvendelse med, at de havde fået underretning om, at nogle udenlandske købmænd, som tragtede efter deres egen private gevinst, søgte at forhindre, at de 3.000 centner salpeter, de havde købt i Danzig, kom igennem Sundet². På grundlag af de efterretninger, der havde nået

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Liassen Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne, Glückstadt 6. april 1639.

² IBID. ST. GEN. 7402. *Requesten 1639 I*, rekest mærket 29. marts 1639.

Nederlandene, meddelte Generalstaterne 1. april Carel van Cracauw, at nogle personer, som hemmeligt havde haft forhåndsviden om indførelsen af den nye told, havde opkøbt alt det salpeter, de kunde få fat i, så at mange ærlige folk i Nederlandene, der havde bundet sig til leverancer til en bestemt pris, vilde blive ruinerede på grund af tolden¹.

Ud fra denne antydning arbejdede Carel van Cracauw videre med sagen, og efter sin tilbagekomst til København-Helsingør i begyndelsen af maj kunde han fuldt ud bekræfte Generalstaternes opfattelse, idet han meddelte dem, at salpeteret fra begyndelsen havde været privates værk, men derefter var blevet kongens². Fra troværdigt hold havde han forstået — ligesom det i øvrigt var kendt både i Danzig og Hamborg — at en borger i København Jan Braem, der stammede fra Hamborg, og som nød stor gunst hos statholderen Corfitz Ulfeldt, var årsag til monopolhandelen i salpeter. Braem havde nemlig ved en skrivelse af 4. december 1638 (gammel stil) givet sin faktor i Danzig Christian Horstman — som denne selv åbenlyst havde udtalt det — ordre til der i byen at købe nogle tusinde centner salpeter til senere levering i Amsterdam. Da Horstman ikke selv var borger i Danzig, lod han salpeteret opkøbe af en borger ved navn Tewes (Teus) Sivertsen, der altså mod betaling fungerede som stråmand. Cracauw sluttede heraf, at Johan Braem måtte have haft kendskab til den forestående indførelse af salpeteret. Som også implicerede i transaktionen nævnte han videre de to Amsterdam-købmænd Jeronimus og David Heesters, der var faktorer for Chr. Horstman og Tewes Sivertsen, og endelig rettede han mistanken mod Johan Braems faktor i Amsterdam købmanden Philips Pelt, der også mistænkte for at være i kompagni med Braem inden for hvalfangsten, idet han kraftigt havde varetaget hans interesser over for den Nederlandske hval-

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Liasen Denemarken 1636-39*, koncept til ordre fra Generalstaterne til C. v. Cracauw 1. april 1639.

² »Int eerste is het geweest een werck der particulieren maer daernaes des Coninckx werck gewoorden«. *Ibid.*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 17. maj 1639.

fangstsammenslutning Noordse Compagnie. Man mente derfor, efter hvad Cracauw havde erfaret, at de nævnte personer var ophavsmænd til hele salpeteraffæren. Resultatet af deres spekulationer vilde, hvis de lykkedes, blive, at mange handlende led store tab, fordi de havde solgt salpeter til spekulanterne til senere levering. Det kunde efter Cracauws mening kun forhindres, hvis Generalstaterne besluttede at fritage dem for deres forpligtelser¹.

Det, den Nederlandske resident mente at have opdaget, var altså en stor terminsforretning, der hvilede ikke på almindelig kommerciel spekulation, men på forudviden om en toldpolitisk forholdsregel. Johan Braem skulde i Danzig i løbet af vinteren have opkøbt betydelige mængder af salpeter med den klausul, at varen skulde leveres på et senere tidspunkt i Amsterdam. Når nu salpeterskibene på vej fra Danzig til Holland blev standset i Sundet, vilde salpeteret enten slet ikke nå frem eller i hvert fald blive fordyret med toldens 14 rdl. pr. centner, hvorved prisen i Amsterdam kunde ventes at stige. Braem og hans formodede forretningsfæller kunde da indkassere en ganske net spekulationsgevinst, hvad enten sælgerne virkelig leverede salpeteret eller foretrak at frigøre sig for leveringsforpligtelsen ved at betale prisdifferencen.

Men var de efterretninger, Cracauw havde indhentet om dette spekulationsforetagende, nu rigtige? Meget tyder på det, da andet kildemateriale synes at bekræfte dem. I den Amsterdamske notar Jan Warnærtsens akter findes der således en række indførsler om insinuationsforretninger, som Johan Braem og de af Cracauw nævnte købmænd Jeronimus og David Heesters 4. maj og navnlig 4. juni 1639 har ladet foretage over for nogle købmænd og assurandører i Amsterdam. Det drejede sig om forskellige partier salpeter på i alt 2.055 centner, som nogle

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 24. maj 1639. — Efter C.s oplysninger havde også en vis Nicolaes Pres i Danzig, da han fik kendskab til Tewes Sivertsens salpeterkøb, opkøbt et stort parti og åbenbart planlagt i forbindelse med transporten at optage et bodmerilån i Sundet på ikke mindre end 150.000 rdl.

købmænd i Danzig og Amsterdam, Christof Rumler, Jan Passavant, Fabian Hoorn, Nickel Sander, Nicolaes van den Heuvel og Hans Gommerts havde solgt til Tewes Sivertsen gennemgående for 64-65 Hollandske gylden (d. v. s. ca. 26 rdl.) pr. centner, og som senest ved udgangen af henholdsvis april og maj skulde leveres i Amsterdam til Jeronimus og David Heesters gennem forskellige købmænd i byen, nemlig Jan Gerritsen Verhoudert, Daniel og Paulus Godyn, Paulus Ridder, Balthazar, Joseph og Jan Coymans, Anthony Gommerts de jonge, Nicolaes van den Heuvel og Hans Willemsen Elbingh. Hertil kom 100 centner, som tilsyneladende skulde leveres direkte til brødrene Heesters af en Amsterdammer Andries Pels ved hjælp af en mægler. Forholdet må vist snarest fortolkes således, at Danzigerne og de ganske enkelte Amsterdammere, der havde kontraheret i Danzig, var de egentlige sælgere og altså ejere af de solgte partier, som nu for 78 %s vedkommende var konfiskeret i Sundet, mens de nævnte Amsterdam-købmænd, når vi undtager Nic. v. d. Heuvel, der selv havde sluttet kontrakt i Danzig, var deres faktorer eller kommissionærer, som skulde sørge for udleveringen i Amsterdam og modtage betalingen. Det udelukker dog ikke, at Amsterdammere kan have haft direkte økonomiske interesser i de beslaglagte partier salpeter. Det er tværtimod højst sandsynligt, at de har taget del i finansieringen og risikoen ved at yde bodmerieller grosaventurlån til Danzigerne¹. Johan Braem og brødrene Heesters tilbød nu øjeblikkelig betaling af alle de kontraherede partier og fordrede dem til gengæld udleveret, idet leverance-terminen var overskredet. Hvis salpeteret ikke blev leveret, protesterede de herimod og forbeholdt sig erstatning for alle svingninger i prisen. Naturligvis må de have været fuldstændig klare over, at de fastsatte kvantiteter ikke kunde leveres på grund

¹ Generalstaternes kommissær i Danzig Paulus Pels indberettede 9./19. maj 1639, at de købmænd i Danzig, som var interesseret i det beslaglagte salpeter, over for ham havde udtalt, at alt salpeteret var sendt med Hollandske skibe til indbyggere i de Forenede Provinser, »an de welcke toekommen de Gelden van bodemerye«. Ligeledes var al assuranzen Nederlandsk (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 6578. *Liassen Polen 1638-43*).

af beslaglæggelserne i Sundet. Daniel Godyn, som Johan Braem havde ladet protestere overfor, anførte da også i sit svar denne force-majeure-omstændighed og henviste brødrene Heesters til selv at indfordre det manglende salpeter i Danmark, hvor det var tilbageholdt.

At også Philips Pelt, som formodet af Cracauw, var deltager i salpetertransaktionerne synes at fremgå af, at Amsterdamkøbmanden Abraham Eschwiler 3. august 1639 erkendte at have solgt 100 centner salpeter til ham og tilbød at levere det kvantum, som var nået frem til Amsterdam efter tvangsfortoldningen i Sundet.

I øvrigt kunde det se ud til, at salpeterspekulanterne ved at assurere de købte salpeterpartier — selv om grundlaget for deres spekulation jo netop var, at de aldrig skulde nå uhindret frem til bestemmelsesstedet — har søgt at presse endnu mere ud af situationen, end selve den forventede prisstigning indebar. Den 4. juni 1639 har Jeronimus og David Heesters nemlig også ladet Jan Warnaertsen henvende sig til Roeloff og Jacob Codde i Amsterdam, der havde udstedt forsikring fra Danzig til Amsterdam for salpeter og vedaske på 5.000 rdl. for hver af disse varer. Assurandørerne mente imidlertid at have et godt svar på alle krav, idet de henviste brødrene Heesters til blot at betale de i Sundet forlangte afgifter, der var assurancen ganske ivedkommende.

Det kan næppe undre, at de uheldige sælgere i Danzig ikke uden videre bøjede sig, da forretningens karakter blev klar og køberne begyndte at gøre deres krav gældende. I notar Jan Warnaertsens protokoller, hvor de ovennævnte indførsler findes, er der også, under 7. juni 1639, indført afskrift af en protest, som den ene af sælgerne Nickel Sander allerede 19. april havde overgivet en Danzig-notar, og som han nu lod overlevere til Jeronimus og David Heesters. Han hævdede heri, at han havde indgået kontrakten i god tro og også i god tid afskibet salpeteret. Han havde imidlertid lagt sin handel an på de hidtil kendte og bestående udgifter og følte sig ikke forpligtet over for ekstraordinære situationer, der helt kuldcastede disse. På grund af den

Danske konges store nye toldkrav mente han følgelig at være fritaget for den kontraktlige forpligtelse til at levere salpeteret i Amsterdam. En berettigelse til denne holdning fandt han yderligere i det moment, at køberen Tewes Sivertsen uden al tvivl, da han indgik kontrakten, havde været vidende om den forestående toldforhøjelse. Det var ganske urimeligt, at han på dette grundlag skulde kunne tilføje en medborger så stor skade og selv høste så stor fordel, idet han naturligvis ved videresalget af salpeteret vilde indkalkulere den høje told, som han ikke selv havde betalt¹.

Da sælgerne eller i hvert fald nogle af dem således ikke uden videre vilde makke ret, måtte Johan Braem søge at tvinge dem. Den 31. maj kunde Carel van Cracauw fra København indberette til Generalstaterne, at han netop havde modtaget meddelelse fra Danzig om, at Braems faktor Christian Horstman havde stævnet sælgerne for retten og krævet, at de enten skulde levere salpeteret eller betale den prisstigning, som havde fundet sted siden kontraktens indgåelse. Rådet i Danzig havde imidlertid ikke villet afsige nogen kendelse, men afvist sagen, fordi det var klart, at det i denne handel drejede sig om et rent monopol².

Det syntes altså at knibe for Johan Braem med at føre sagen igennem ved egen hjælp. Han måtte derfor søge støtte hos statsledelsen. Allerede tidligere havde han fået en anbefalingsskrivelse til byøvrigheden i Danzig fra statholderen i København Corfitz Ulfeldt, men da virkningen af den ikke var efter ønske, måtte kongen selv mobiliseres, hvilket skete ved udstedelsen af en kongelig skrivelse til borgmestre og råd i Danzig i midten af juni 1639. Indholdet af denne skrivelse bekræfter ganske de oplysninger, som de tidligere nævnte kilder kunde give om Johan Braems salpeterkøb. Efter brevet fremstilling havde nogle af sælgerne godvilligt rettet sig efter kontraktens bestemmelser,

¹ Alle de nævnte notarakter findes i: GEMEENTE ARCHIEF AMSTERDAM. NOTARIELE ARCHIEVEN nr. 681 og 682.

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39.*

men nogle andre, først og fremmest Christof Romler og Niclas Sander, havde nægtet at efterkomme deres forpligtelser og tværtimod forfulgt og truet Tewes Sivertsen, da han efter Christian Horstmans anmodning havde opfordret dem dertil. Deres plan syntes at være at trække sagen i langdrag ved at appellere til hofretten i Warszawa, hvis borgmestre og råds dom i Danzig gik dem imod. Da sagen ved de afsluttede købmandskontrakter lå ganske klar, og Johan Braem kunde bevise at have lidt et betydeligt tab ved, at de ikke var blevet overholdt, henstillede kongen kraftigt til byøvrigheden, at den enten søgte at bringe de genstridige sælgere til at boje sig eller ved hurtig rettergang skaffede Braem hans ret og forhindrede, at sagens afgørelse blev forhalet ved langvarige processer. Ligeledes bad han den sørge for, at Tewes Sivertsen ikke i anledning af sin rolle i sagen blev udsat for ubehageligheder. I modsat fald, hed det truende, vilde kongen blive nødt til at beskytte Braem og hans hjælpere med andre midler¹.

Den kongelige mellemkomst synes dog ikke at have haft den tilsigtede virkning. Først 11. oktober svarede borgmestre og råd i Danzig og meddelte da, at de efter kongens ønske havde foreholdt Rumler og Sander Johan Braems krav. De to borgere havde imidlertid holdt sig til det formelle i sagen og afvist Braems indblanding med, at hverken han eller Horstman med et eneste ord var nævnt i kontrakten. Byøvrigheden mente derfor ikke at kunne gøre mere for at forlige sagen, men henviste til, at Tewes Sivertsen havde anlagt proces mod de to sælgere. Denne proces måtte have sin gang, og borgmestre og råd vilde da fælde dom efter rettens krav og stedets skik og brug².

Kildematerialet lader os her i nogen grad i stikken og gør det ikke muligt med sikkerhed at afgøre, i hvor høj grad det fak-

¹ RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Austländisch 1638-39*, 136a-139b, Chr. 4 til borgm. og råd i Danzig 10. juni 1639; *IBID. Koncepter til Austländisch Registrant 1637-47*, koncept dat. 10? juni 1639; i svarskrivelsen fra borgmestre og råd i Danzig angives skrivelsens dato som 18. juni 1639.

² RA. TKUA. DANZIG A. I. 2. *Breve fra borgmestrene og råd i Danzig 1571-1659*.

tisk er lykkedes Johan Braem at høste det planlagte udbytte af sine transaktioner. Måske kunde akter fra Danzigske arkiver give svar på spørgsmålet, men de har ikke stået til min rådighed.

Derimod er der tegn på, at der har været gjort forsøg på at føre spekulationen endnu videre. Da Christian 4. havde udtaget toldsalpeteret af de Nederlandske skibe, havde han meddelt, at ejerne inden 6 uger kunde få det udleveret igen mod at betale tolden i penge. Denne frist udløb imidlertid, uden at der var truffet nogen ordning. Kort efter dens udløb indberettede Carel van Cracauw 20. juni til Generalstaterne, at salpeterkontraktanterne i København — han forudsatte altså nu, at Braem ikke havde været alene her om spekulationen — havde henvendt sig til kongen og tilbudt ham at betale tolden mod at få det beslaglagte parti overdraget, et forslag som kongen blankt havde afvist¹. Det synes altså, som om Braem og hans eventuelle medspekulanter har prøvet at udnytte Nederlændernes og Danzigernes faktiske afvisning af kongens tilbud til at søge at træde i deres sted og overtage det. Det vilde utvivlsomt også have været meget fordelagtigt. For det første vilde de have fået salpeteret til 18 rdl. pr. centner eller væsentligt under markedsprisen, og for det andet har det vel været tanken, at de vilde have lov til at føre det gennem Sundet uden at betale told på ny. Det, de vilde betale for det, var jo netop tolden, og de trådte blot i stedet for de oprindelige ejere, der efter det tilbud, de havde fået, men ikke benyttet, naturligvis frit havde kunnet føre det forbi Kronborg, når de havde betalt den fra begyndelsen krævede told. På den måde vilde forslagsstillerne, samtidig med at de tilfredsstillede kongens toldkrav, både have fået salpeteret til underpris og faktisk have undgået den høje told, mens de oprindelige ejere havde mistet muligheden for en fordelagtigere ordning end den hårde opkrævning *in natura*. Hvis denne tankegang har ligget bag forslaget, hvad sammenhængen nok kunde tyde på, har det

¹ ALG. RÅ. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 17. maj og 20. juni 1639.

unægteligt været godt regnet ud — så godt, at man forstår den kraftige kongelige afvisning.

Braems og Horstmans interesse for salpeterhandelen var dog ikke slut hermed. Da tolden i 1640 blev nedsat fra de 14 rdl. pr. centner til 6 rdl., synes de strax at have grebet chancen for at lave forretning ved at skaffe forsyninger til Vesteuropa, der i over et år havde måttet undvære de normale tilførsler fra Østersøen. Cracauw kunde 29. september meddele, at de havde fået lov til at føre ikke mindre end 4.000 centner toldfrit gennem Øresund, hvoraf de 2.000 allerede befandt sig i den Nederlandske koffardiflåde, som da lå i Sundet, mens resten ventede på at blive afskibet fra Danzig. Til erstatning for toldbeløbet skulde Horstman levere Christian 4. et parti krudt af tilsvarende værdi¹. Det ser altså ud til, at Braem og hans forretningsforbindelser har søgt at udnytte ikke blot toldforhøjelsen, men også den påfølgende toldnedsættelse til en handelsspekulation².

Spørgsmålet om den private spekulationshandel bag salpeter-tolden frembyder visse problemer. Carel van Cracauws opfattelse af forholdet, der i det foregående har været benyttet som udgangspunkt, synes at hvile på to påstande eller slutninger, nemlig for det første den mindre vidtgående, at Johan Braem drev sin spekulation på grundlag af en forudviden om tolden, og for

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905. *Lias. Denemarken 1640-42, C. v.* Cracauw til Generalstaterne 29. sept. og 13. okt. 1640.

² Også fra anden side synes der at have været interesse for at udnytte de særegne forhold for salpeterudførselen fra Polen. Den Nederlandske og Svenske kommissær i Danzig Paulus Pels skrev således 6./16. marts 1640 til Axel Oxenstierna, at den Polske storskatmester søgte at opkøbe alt Polsk salpeter efter råd af nogle Dansk-Portugisiske jøder, der vilde søge at opnå en ordning med Christian 4. om passagen af det gennem Sundet. Hvis Pels' oplysning er korrekt, må det nok snarest være jøden Gabriel Gomez i Glückstadt, der har været tale om. Han havde netop et par år forinden opnået Christian 4.s anbefalingsbrev til borgmestre og råd i Danzig for at begynde en fast handel på byen med udførsel derfra af adskillige varer (RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNA SAML.; RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Ausländisch 1638-39*, 29 a-b, 14. april 1638).

det andet på den mere vidtgående, at han ikke alene kendte tolden på forhånd, men selv havde fremkaldt den ved hjælp af sin indflydelse hos statholderen i København, Corfitz Ulfeldt.

Efter det i det foregående fremlagte materiale kan det vist betragtes som givet, at Cracauw havde ret i den første af disse påstande. Dog med visse modifikationer. Braems transaktioner i Danzig fandt nemlig først sted i december 1638 og januar 1639, mens Christian 4.s første ordre om salpetertolden blev undertegnet i Glückstadt allerede 20. november 1638. Der var imidlertid det ved denne ordre, at den ikke synes at være kommet til almindeligt kendskab. Tolderne i Øresund var taget i ed på ikke at røbe de ordrer om forandringer i tolden, som de fik fra kongen¹, og selv om der er sluppet enkelte antydninger ud om den planlagte høje salpetertold², synes det dog først at have været ved ordrens fornyelse 28. februar 1639 og dens anvendelse over for de Hollandske salpeterskibe, der i det tidligste forår kom fra Danzig, at Nederlænderne og Danzigerne fik sikkert kendskab til den. Braem har altså efter alt at dømme faktisk kunnet udnytte en forhåndsviden, for så vidt som han var underrettet om den kongelige ordre af 20. november, hvad alt jo tyder på, at han har været. Når man søger en forklaring på, hvorfra han havde sin underretning, ligger det nok nærmest at søge den i det forhold, som Carel van Cracauw fremhævede i denne forbindelse, nemlig hans nære tilknytning til og gunst hos statholderen Corfitz Ulfeldt.

Johan Braem var på denne tid utvivlsomt Københavns største købmand og den, der havde det mest internationale snit med effektive og indflydelsesrige forbindelser i de vigtigste udenlandske handelscentre. Gennem al sin tid i København, hvor han havde bosat sig i 1618, havde denne Hamborger af Nederlandsk afstamning og med Portugisisk handelsuddannelse været nært knyttet til kongen og staten som storleverandør af alt fra krydderier til orlogsskibe, som aftager af kronens produkter, som kongens bankforbindelse, som ledende kraft i det Ostindiske

¹ Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* II, 195 note 2.

² Jfr. s. 320.

Kompagni, som eneindehaver af privilegiet til hvalfangst ved Spitsbergen og Nordnorge, som leder af postvæsenet i Danmark og på mange andre måder. For en mand af denne kaliber måtte det naturligvis være meget nærliggende at søge kontakt med den opgående stjerne i statsstyret Corfitz Ulfeldt, der ved sin stilling som statholder i København havde en stærk indflydelse på finansstyrelsen og på fordelingen af ordrerne til statens leverandører bl. a. ved leverancerne til flådens udrustning. Mange træk tyder på, at det tidligt er lykkedes ham at træde i snævrere forbindelse med Ulfeldt, en forbindelse der vel nok kan have været til gensidig fordel. Allerede i 1637, samme år som Ulfeldt blev statholder, solgte Braem f. ex. sin gård på Gråbrødretorv til ham, og få år senere i 1641 kunde den Svenske resident Johan Strömfelt i en indberetning til sin regering anføre, at Johan Braem daglig omgikkes med de højeste ministre og jævnlig modtog breve fra Corfitz Ulfeldt, der på det tidspunkt opholdt sig i Regensburg på en diplomatisk sendelse til Kejseren. Også broderen Goddert Braem trådte nu stærkere frem i rampelyset. I marts 1639, altså netop som de Hollandske salpeterskibe i Sundet rantes af de nye toldforhøjelser, udnævntes han til øresundstolder og havde således mulighed for nidkært at våge over, at intet salpeter slap ufortoldet gennem Sundet i strid med kongens ordrer og broderens forretningsinteresser. Det er nok ikke helt tilfældigt, at Godderts førstefødte søn samme år i dåben fik navnet Corfitz¹.

Som forholdene ligger, er det vist altså meget naturligt med Cracauw at tro, at forbindelsen mellem Ulfeldt og Braem har spillet en rolle for salpeterspekulationen, og at Braem har haft

¹ Bricka: *Da. Biogr. Lex.* II, 585; Engelstoft: *Da. Biogr. Leks.* III, 560-61; Claus Plum: *Universitetsprogram o. Johan Braem (1646)*; *Kanc. Brevb. 1633-34* (Kbh., 1936), 729-30; *ibid. 1635-36* (Kbh., 1940), 681; *ibid. 1637-39*, 694; S. Elvius & H. R. Hiort-Lorenzen: *Danske Patriciske Slægter* (Kbh., 1891), 26-27; O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV* (Kbh., 1885), 220-24; RA. DA. KANC. B. 223 b. *Diverse akter og dok. vedr. afregning og kvittance III Johan Braem*; RA. RTK. *Afregninger VIII*, 15-17; RA. STOCKHOLM. DANICA. *Residenten Strömfjells bref till K. M^t 1636-43*, kopi af indberetning 24. sept. 1641.

sin viden fra statholderen. Men selv om vi antager dette, ved vi ikke noget om, hvor vidtgående et muligt samarbejde mellem dem har været. Det er derfor meget vanskeligt at bedømme berettigelsen af den videregående slutning, som Cracauw synes at have draget af de kendsgærninger, han så, og af de rygter, han opnusede, nemlig at Braem ikke alene havde udnyttet sin viden, men også selv stod bag ved salpetertolden og direkte havde fremkaldt den. Denne slutning må naturligvis i endnu højere grad end den foregående hvile på den forudsætning, at Ulfeldt har anvendt sin indflydelse til fordel for ham. I og for sig er der selvfølgelig ikke noget i vejen for, at statholderen kan have benyttet sin stilling til at virke for indførelsen af en høj specialtold på salpeter, der kunde tjene som basis for Braems spekulationshandel. Men bortset fra, at kilderne, som man måtte vente, tier herom, kan der under alle omstændigheder næppe have været tale om andet end en yderligere tilskyndelse til støtte for forhold, som i forvejen gjorde kongen tilbøjelig til en sådan told. Grundlaget for den var naturligvis hans almindelige hævdelse af retten til at råde over den krigsmunition, der førtes gennem hans riger, men den øjeblikkelige anledning må snarest søges i den udenrigspolitiske situation i efteråret 1638 og foråret 1639. Christian 4. havde i løbet af 1638 foretaget betydelige rustninger og samlet hvervede troppestykker i Holsten til afvisning af eventuelle Kejserlige eller Svenske indfald i landet. Mod slutningen af året vendtes hans opmærksomhed navnlig mod forholdene i den Nedersaxiske Kreds. Fyrsterne her søgte at danne et forsvars- og neutralitetsforbund for at kunne afvise både de Kejserlige og de Svenske troppers udsugelser og indkvarteringer i kredsens lande. For med større udsigt til held at kunne gennemføre dette søgte de energisk at drage Christian 4. med ind i forbundet i hans egenskab af Holstens hertug. Kongen var også selv meget tilbøjelig til at hjælpe kredsfyrsterne, ikke mindst da det navnlig var fra Svensk side, de truedes, idet den Svenske hærfører Banér i december 1638 rykkede over Elben ind i de Lüneburgske lande. Kun Rigsrådets bestemte modstand synes at have holdt ham tilbage fra at gøre fælles sag med

kredsen om at modsætte sig Svenskerne med magt. Også efter at disse forviklinger havde løst sig, vedblev situationen at være spændt. I februar 1639 var Christian 4. således øjensynligt bange for, at der forestod et snarligt Svensk angreb på Holsten og Danmark¹.

Under denne truende fare for krig eller i hvert fald væbnede sammenstød var det naturligt, at kongen tænkte på visse forholdsregler for at sikre sig de nødvendige krigsforsyninger, hvis det skulde gå løs. En hel række breve viser hans bestræbelser i denne retning. Den 9. oktober krævede han således Rigsrådets betænkning om, hvordan man skulde sætte grænser for hesteudførselen, så man ikke selv kom til at mangle heste til krigsbrug². Ikke mindst salpeter synes kongen at have været nervøs for at komme til at savne. Den 24. oktober udgik der fra Glückstadt ordre til øresundstolderen Herman Holstein om at købe for 5.000 rdl. ulutret salpeter af de partier, der førtes gennem Sundet fra Danzig³. Den 8. november fik borger i København Johan Ettersen åbent brev om forpagtning af en krudtmølle i Skåne med det udtrykkelige vilkår, at han ikke måtte udføre det producerede krudt, men skulde tilbyde kongen det for en rimelig pris⁴. Den 14. november udstedtes et andet åbent brev, hvori kongen lovede sin faktor i Hamborg Albert Baltser Berns at støtte ham i hans bestræbelser for at begynde en salpeterhandel i Rusland, men på det vilkår, at han, hvis det ønskedes, skulde levere kongen halvdelen af det indkøbte salpeter for indkøbsprisen, og hvis han ved hjælp af kongens anbefalingsskrivelser fik et parti foræret af tsaren, skulde kongen have de $\frac{2}{3}$ af det⁵. I øvrigt synes Christian 4. på denne tid at have regnet med at kunne skaffe et betydeligt parti salpeter hjem fra Ost-

¹ Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* II, 92-101; *Kanc. Brevb. 1637-39*, 648-49.

² *Kanc. Brevb. 1637-39*, 532.

³ *Ibid.*, 540.

⁴ *Ibid.*, 543. — Udførselsforbud var dog en normal klausul i krudtmølleprivilegier.

⁵ *Ibid.*, 551; jfr. Bricka & Fridericia: *Kong Chr. den Fjerdes egenh. Breve* IV, 299; *Kanc. Brevb. 1640-41* (Kbh., 1950), 494.

indien gennem den Danske handel på Østen, men denne plan lykkedes ikke. I maj 1639 henvendte han sig derefter til den Russiske tsar og bad ham under henvisning hertil og til, at hans forråd af salpeter var opbrugt, om at måtte lade opkøbe og udføre salpeter fra Rusland¹. Tsaren gav tilladelsen², men da kongen åbenbart frygtede for, at det kunde blive vanskeligt strax at få de ønskede mængder på det frie marked, og synes at have haft hast med at skaffe sig salpeteret, bad han 9. februar 1640 yderligere tsaren om, at hans faktor Peter Marselis måtte få lov til om nødvendigt at købe det fra tsarens egne lagre. På den måde synes han i 1640 at have fået 3.000 poud eller rundt regnet 1.000 centner salpeter til låns af tsaren³. Endelig må det bemærkes, at kongen fra slutningen af 1638 lod indkøbe ganske betydelige partier krudt igennem Københavnske handlende. Rentemestrene har således i 1639-40 — bortset fra betalingen af de sædvanlige små mængder salpeter, der leveredes af salpetersydere i Danmark — betalt 17.945 rdl. for 690 centner krudt (à 100 skålpund), som Rasmus Jensen (Helkand) og Margrethe Rosenmeyers fra den 30. november 1638 til den 11. november 1639 havde leveret til Tøjhuset⁴.

Ved siden af disse særlige Danske forhold kan der være grund til at fæstne opmærksomheden ved den Nederlandske salpeterexport fra Østersø-området og de årsager, der kan have ligget i den til salpeterfoldens indførelse. Man finder her en iøjnefaldende stærk stigning i exporten i årene 1635 til 1638-39. Den afspejles i følgende tal for salpetertransitten gennem Sundet på Neder-

¹ RA. DA. KANG. U. A. *Russiske acta 1631-70*, 52a-53a, Chr. 4. til storfyrsten af Moskva 4. maj 1639. — Der var tidligere hjemsendt visse partier salpeter fra Ostindien, i 1633 således 284 centner og i 1636 53 centner (RA. DA. KANG. RTK. AFD. B. 244 b. *Sager ang. det Ostindiske Handelskompagni 1617-48* III, 3). Jfr. *Kong Chr. den Fjerdes egenh. Breve* IV, 270.

² RA. TKUA. RUSLAND A. I. 5. *Brevvevling mellem tsar Michael Feodorowitsch og kong Christian 4. 1629-39*, tsaren til Chr. 4. 6. okt. 1639.

³ RA. DA. KANG. U. A. *Russiske acta 1631-70*, 54b-56a, 68a-69a, 114a-115b, Chr. 4. til storfyrsten af Moskva 9. febr. 1640, 5. jan. 1641, 30. okt. 1647.

⁴ RA. *Rentemesterregnskab 1639-40. Udgift*, 104a-105a.

landske skibe, nemlig 1635: 2.439¹/₂, 1636: 5.578, 1637: 8.299 og 1638: 9.796 centner¹. I 1639 kom der, som vi har set, allerede med de tidligste skibe omkring 9.000 centner til Sundet². Denne stærke stigning i udførselen har efter alt at dømme fremkaldt mærkbare prisstigninger på salpeteret. Det fremgår bl. a. af, at Carel van Cracauw om de 25 rdl. pr. centner, som skipperne i 1639 skulde opgive salpeterværdien til, bemærker, at det var en høj pris³. Over for den voldsomme stigning i eksporten i årene forud for salpetertoldens indførelse står et endnu voldsommere fald som en direkte virkning af denne. I 1640 var transitten på Nederlandske skibe kun 3.671 centner⁴, og i 1641 faldt tallet endog til 2.427 centner⁵. Jævnside med det kraftige fald i eksporten må salpeterprisen i udskibningshavnene være faldet stærkt. Den Nederlandske og Svenske repræsentant i Danzig Paulus Pels udtalte således i 1639-40 i flere breve, at prisen var lavere end i mange år, nemlig 39-43 gylden, altså 16-17 rdl., pr. centner⁶.

Det er antagelig på denne indre og ydre baggrund og i forbindelse med de omtalte forholdsregler, at ordrerne af 20. november 1638 og 28. februar 1639 om salpetertolden må ses. Ud fra det synspunkt, kongen anlagde med hensyn til sin ret til at råde over den krigsmunition, der førtes gennem hans områder, måtte det synes ganske naturligt, at han i en situation, hvor han selv trængte til salpeter, gjorde sin tilladelse til fri gennem-

¹ Nina Bang: *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660*. II A (Kbh., 1922), 423, 443, 447, 451, 455-56, 468, 480.

² Jfr. s. 324.

³ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, indlæg til C. v. Cracauws skrivelse til Generalstaterne 18. marts 1639.

⁴ Af ØRESUNDSTOLDREGNSKABERNE, *Indlægsbilag 1640 A, B, C* fremgår det endda, at det hovedsagelig drejede sig om en del af det parti, Christian Horstman havde sluttet kontrakt om at måtte føre igennem uden direkte toldbetaling (jfr. s. 340), og desuden om et mindre parti, som den Franske konge havde fået tilladelse til at lade passere for den gamle told (jfr. s. 325 note 2).

⁵ Nina Bang: *Tabeller* II A, 463, 467, 487, 489.

⁶ RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNASAML., Paulus Pels til Axel Oxenstierna, Danzig 8./18. novbr. 1639, 3./13. og 7./17. aug. 1640.

førsel i Sundet afhængig af en stor told, der måske dels kunde begrænse den stærkt stigende udførsel og derved trykke prisen på salpeter i Østersø-området og således skaffe ham bedre køb, dels indbringe ham midler til hans egne nødvendige køb af salpeter og andre krigsfornödenheder. Hertil kom hans stadig mere indædte uvilje mod Nederländerne, som det — vel navnlig på grund af deres maskepi med Svenskerne — voldte ham sand fryd at træde over tærne, uden at han vilde indse, at han netop derved løb en dødelig risiko for at skabe et virkeligt Svensk-Nederlandsk samarbejde imod sig. Det er ikke usandsynligt, at det har spillet en rolle, at han med tolden kunde genere Nederländernes og navnlig Franskmændenes krigsførsel, der var en støtte for den Svenske politik i Tyskland¹. Alt i alt var der således politiske momenter nok, der kunde gøre kongen tilbøjelig til at indføre en høj salpeter told, så at man ikke behøver at fremdrage private spekulationsinteresser til forklaring. At disse alligevel gennem statholderen kan have virket yderligere tilskynende, er vel muligt, men intet kan siges herom, da kilderne, bortset fra Cracauws løse antydninger, tier.

I øvrigt kunde mistanken, hvis man med Cracauw vil søge oprindelsen til tolden i private interesser, måske også rettes til anden side, selv om vore kilder ikke direkte antyder noget herom. Det er i hvert fald påfaldende, at det familieforetagende, der i disse år vinder så stærkt fodfæste i Dansk-Norsk erhvervsliv som en af statens vigtigste forretningsforbindelser, den Nederlandsk-Hamburgske handelsslægt Marselis-Berns åbenbart interesserede sig stærkt for salpeterhandelen. Christian 4.s faktor i Hamborg Gabriel Marselis d. æ.s sønner Selio og Gabriel Marselis d. y., der på denne tid virkede i Amsterdam, var kendt som købmænd i krigsmunition og stærkt mistænkt for uden smålige hensyn at

¹ Derimod kunde tolden for så vidt blive en direkte fordel for Svenskerne, som standsningen af transitten gennem Sundet gjorde det muligt for dem at købe salpeteret billigere end hidtil i Danzig. Det synes da også, som om de har søgt at benytte sig af lejligheden til at opkøbe betydelige partier. — Jfr. *Handlingar rörande Sveriges historia 3. serien. Svenska riksrådets protokoll VII* (Stockh., 1895), 502.

forsyne Nederlandenes fjender med kontrebandevarer, bl. a. salpeter¹. Hans svigersøn Albert Baltser Berns, der drev forretning i Hamborg sammen med en tredie af hans sønner Leonhard Marselis, fik som nævnt i efteråret 1638 løfte om Christian 4.s bistand over for tsaren for at opnå tilladelse til at begynde en export af salpeter fra Rusland, et foretagende der åbenbart skulde varetages af den fjerde af Gabriel Marselis d. æ.s sønner, Peter Marselis, der var fast bosiddende købmand i Rusland og virkede som den Danske konges faktor, for hvem han bl. a. også skulde foretage salpeteropkøb. Endelig har vi set, hvorledes det var Gabriel Marselis d. y. og Albert Baltser Berns, der i 1640 ordnede tilbagekøbet af det salpeter, som året før var blevet beslaglagt i Sundet. Dette indflydelsesrige handelsdynastis interesse for salpeterhandelen er således åbenbar, og det kunde være fristende at se en forbindelse mellem dets planer om at etablere salpeterindkøb i Rusland, hvorfra udførselen jo kunde ske over Arkangel og dermed uden om Østersøen, og den kgl. ordre om forhøjelse af salpeterolden i Sundet, der udstedtes første gang fra Glückstadt nogle få dage efter, at kongen havde givet sit skriftlige løfte om at støtte disse planer. Noget direkte medhold i kilderne finder en sådan gisning imidlertid ikke.

Det materiale, der her er fremdraget lider utvivlsomt af svagheder og ufuldkommenhed. Det er meget sandsynligt, at det ved fremtidige fund i hjemlige eller fremmede arkiver vil kunne fuldstændiggøres og fremstillingen måske udvides eller korrigeres. Som det er, synes det dog at tillade den slutning, at salpeterolden af 1638-39, der hidtil i den historiske litteratur kun har været omtalt for sine udenrigspolitiske virkninger skyld, også fra et handelshistorisk synspunkt frembyder forhold af interesse. Det synes evident, at den af i hvert fald een af den Københavnske storhandels mest fremtrædende repræsentanter har været benyttet som grundlag for spekulationsforretninger

¹ Violet Barbour: *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, 39-40, 113; Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 231-32; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* LII (1935), II 51.

af international karakter og format. Om den også har sin oprindelse heri, er mere tvivlsomt, men allerede det, at samtiden troede på muligheden deraf, er værd at konstatere. Materialet kaster således lys fra en ny side over salpeter-tolden, hvis politiske betydning i vor historie er åbenbar, idet den blev en vigtig faktor for det Svensk-Nederlandske samarbejde, der i de følgende år fik så skæbnesvangre følger for Danmark og Norge.

Summary.

During the 1630's relations between Denmark and the Netherlands seriously deteriorated on account of the heavy and repeated increases of the dues exacted in the Sound. Undoubtedly, the most famous single increase is the saltpetre duty of 1638-39. Because of its extreme character it may justly be considered as the climax of the Sound dues policy of Christian 4.

The first special duty on saltpetre and other war munitions — 1 per cent to be paid ad valorem — was introduced in 1635. After the general increase in 1638, on an average doubling the revenue of the Sound dues, the saltpetre duty was approximately $\frac{3}{4}$ dollar (*rdlr.*) per cwt. On 20. November 1638 and again on 28. February 1639 Christian 4. ordered his customs officers in the Sound to levy a duty on saltpetre of no less than 14 dollars (*rdlr.*) per cwt. This extremely high tariff was tantamount to a taxation on saltpetre and gun-powder of 50-100 per cent of the normal value of these goods.

The new impositions roused a great fury among the Dutch merchants, especially those of Amsterdam, and the States General decided to instruct Carel van Cracauw, their resident in Denmark, (1) to forbid the masters of ships passing the Sound with saltpetre to pay the duty, and (2) to make all efforts to obtain abolition of it. He did not, however, succeed in this. A further development took place when Christian 4. on 20. April/1. May took the 19 Dutch ships detained at Elsinore to Copenhagen and unloaded $\frac{14}{18}$ or nearly 78 per cent of the saltpetre contained in them, equalating the duties in cash at a saltpetre-price of 18 dollars (*rdlr.*) per cwt. In reality this taxation in kind was much more unfavourable to the owners than paying in cash, because in this way payment was taken for the total cargoes of saltpetre, although only little more than one fifth of them really passed the Sound. Of course, this procedure only stimulated the Dutch fury, and as no redress

was achieved by diplomatic negotiations the saltpetre duty seems to have been an important factor in the Dutch-Swedish co-operation initiated shortly afterwards and displaying its disastrous effects for Denmark during the war of 1643-45 with Sweden.

No other explanation of the saltpetre duty has ever been given than a general reference to the immoderation and imprudence of the policy of Christian 4. in regard to the Sound dues. Some contemporary sources, however, suggest another explanation, mentioning a speculative trade having been carried out behind the high tariff. The States General made the first hints in this respect, and in May 1639 their resident in Denmark thought himself able to confirm their suspicion. He had found out that during the winter Johan Braem, a prominent citizen of Copenhagen, had ordered Christian Horstman, his factor in Danzig, to buy considerable quantities of saltpetre for deliverance in Amsterdam during the spring. The purchase was performed by Horstman with the aid of Tewes Sivertsen, a citizen of Danzig, and in Amsterdam Braem's assistants were said to be Jeronimus and David Heesters, brothers and merchants, and Philips Pelt, Braem's factor. By way of the rising prices in Amsterdam to be expected as a result of the duty the speculators were likely to make an easy and considerable profit. The resident's observations are fully supported by other sources. The most convincing evidence is given by notarial acts found among the papers of the Amsterdam notary Jan Warnaeertz. disclosing contracts made by Tewes Sivertsen for the deliverance of more than 2000 cwts of saltpetre in Amsterdam to Johan Braem or the Heesters. Insufficiency of the sources makes it impossible to establish Braem's actual benefit from the transactions.

The Dutch resident obviously drew two conclusions from his observations, viz. (1) that Braem knew of the duty before it was introduced and based his transactions on this knowledge, and (2) that Braem was the real originator of the duty, explaining both conclusions by the fact that he was strongly favoured by Corfitz Ulfeldt, the King's son-in-law, vice-roy in Copenhagen and leading statesman. There may be little doubt that the resident was right in his first conclusion, and probably Braem had his advance knowledge from the vice-roy. Possibly he was right in his second conclusion too, but no certain evidence of this is likely to be found. Besides, several other circumstances might dispose the King to introduce an especially high tariff on saltpetre. The development in Germany threatened to bring about a war between Denmark and Sweden, and the King seems to have feared lack of saltpetre for gun-powder. He tried to buy considerable quantities in the

Sound, in East India and in Russia. Just during the years 1635-39 the Dutch export of saltpetre from the Baltic increased very markedly, undoubtedly resulting in some rise of prices. This situation in itself could present a sufficient explanation of the reasons for the introduction of the saltpetre duty, but of course the influence of the vice-roy representing Johan Braem's speculation interests may have given an additional impulse.

Smaastykker.

1.

Store og små mark guld.

Et bidrag til diskussionen om guldvurderingen og
Jyske lovs ledingsbestemmelser¹.

Af

Poul Rasmussen.

Af det store materiale, Svend Aakjær har fremdraget til belysning af guldvurderingens historie, fremgår det, at en mkg. j. så godt som altid svarede til om ved 12 tdr. ld. dyrket jord i 1682 og 1683. Foruden de gængse mkg. j. går Svend Aakjær og alle, der efter ham har beskæftiget sig med guldvurderingens problemer, imidlertid ud fra, at der fandtes mkg. j., som var $\frac{8}{3}$ gange så store og altså svarede til om ved 32 tdr. ld. 1682 og 1683. I det følgende vil det blive undersøgt, om det er nødvendigt at opretholde teorien om de to guldvurderinger, og om de store mkg. i bekræftende fald er ældre eller yngre end de små.

Guldvurderingen er i alt fald ældre end 1168. Ifølge Øm klostets krønike, hvis ældste del er skrevet i begyndelsen af det 13. århundrede, var hele Venge i Hjelmslev herred nemlig vurderet til 30 mkg. i 1168 («Weng tota . . . inter possidentes precia batur XXX marcis auri», S. M., II, 169). I 1683 havde Venge by og Vengegård et dyrket areal på henholdsvis 391,5 og 113,4

¹ Førkortelser: mk. = mark, mkg. = mark guld, mkg. j. = mark gulds jord, mks. = mark sølv, mks. j. = mark sølvs jord, K. V. J. = Svend Aakjærs udgave af Kong Valdemars jordebog, indl. = indledningen, kom. = kommentaren.

tdr. ld., således at hver mkg. svarede til højst 16,8 tdr. ld. Venges mkg. i 1168 var altså de små.

Næste gang mkg. omtales, er i kong Knuds gavebrev på gods, han i 1183 overlod St. Knuds kloster i Odense (Dipl. A.M., I, s. 269 ff., og Repertoriet nr. 40). Dette gods, som var vurderet til 20 mkg. (»viginti scilicet marcharum auri secundum pecuniariam pretii earum pensationem et pensionem«), bestod af nogle enge samt af 2 bol og jord, hvori der kunne sås $\frac{1}{2}$ mk. korn. Da $\frac{1}{2}$ mk. korns sædeland svarede til ca. 25 tdr. ld. 1682¹, og et bol gennemsnitlig svarede til ca. 100 tdr. ld. (se K.V.J., indl., s. 80), svarede hver mkg. antagelig til om ved 11 tdr. ld. Der kan således næppe være tvivl om, at også de mkg., der omtales i gavebrevet, er de små.

Tre år efter udstedelsen af kong Knuds gavebrev døde Skjalm Hvides sønnesøn, Sune Ebbesøn, som havde lovet Sorø kloster sin halve hovedlod. Af denne gave modtog klosteret kort tid efter hans død $34 \frac{5}{8}$ mkg. j. (Sorø gavebog, S.R.D., IV, 468), som ville svare til 416 tdr. ld. 1682, hvis de var små mkg. På Sjælland svarede 13 tdr. ld. 1682 gennemsnitlig til 1 øre skyldjord (se K.V.J., indl., s. 92, og kom., s. 454, 466 og 469), således at de $34 \frac{5}{8}$ mkg. i så fald kan omregnes til 32 øre skyldjord eller 4 bol². Da Poul Nørlund i Festskrift til Kristian Erslev (1927), s. 166 f., har påvist, at den del af Sune Ebbesøns halve hovedlod, som hver af hans syv sønner skulle afstå til klosteret, netop udgjorde 4 bol, er det overordentlig sandsynligt, at de $34 \frac{5}{8}$ mkg. j.

¹ På Sjælland, Lolland og Falster svarer 1 ørtug = $\frac{1}{24}$ mk sædeland i det 13. århundrede gennemsnitlig til 2,3 tdr. ld. 1682 (K.V.J., indl., 92). Medens 1 ørtug byg på Sjælland og Lolland-Falster i det 13. århundrede antagelig var 10 sjællandsskæpper à $\frac{1}{6}$ td. byg, var 1 ørtug byg i åbomålets område, der bl. a. omfattede hele Fyn, antagelig 12 åboskæpper à $\frac{1}{8}$ td. byg (Kjell Runquist: Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i kung Valdemars jordebok (1950), 30 ff., og Hist. tidsskr., 11. r. III, 514 f., se også Jyske samlinger, 5. r. V, 114 ff.). 1 ørtug sædeland på Fyn skulle altså svare til 2.07 tdr. ld. 1682, og $\frac{1}{2}$ mk. = 12 ørtug sædeland skulle svare til 24,84 tdr. ld.

² I Århusbogen står der, at »per totam Sielendiam census octo orarum facit unum bol« (S.R.D., VI, 424).

var en sådan part af den halve hovedlod, hvilket altså forudsætter, at de ligeledes var små mkg.

Kong Valdemars jordebog 1231, Århus kannikebords jordebog ca. 1315 og flere yngre kilder opgiver, hvor mange mkg. j. der lå til en del byer og gårde, hvis tilliggenders størrelse kendes fra landmålingerne i 1682 og 1683. Disse byers og gårdes mkg. er ligesom de mkg., man kender fra det 12. århundrede, praktisk talt altid små mkg., som svarer til om ved 12 tdr. ld. 1683 (se K.V.J., indl., s. 111, kom., s. 481—84, 498, 503 og 505, og Jyske samlinger, 5. r. VIII, 60). Kun i Vantore på Lolland, i Grundfør i Jylland og i Vissenbjerg på Fyn svarede 1 mkg. j. til mere end 25 tdr. ld. 1682 og 1683, nemlig til henholdsvis 35,07, 27,3 og 33,92 tdr. ld. (se K.V.J., kom., s. 320 f. og 483, og Jyske samlinger, 5. r. VIII, 60). Hertil kommer, at 39,4 mkg. j. i Langelandslisten i Kong Valdemars jordebog muligvis er talt sammen til 100 mkg. j. Svend Aakjær antager derfor, at Langelandslistens mkg. er store mkg., medens slutsummens er små (K.V.J., kom., s. 113). Sikkert er det imidlertid ikke, at de 100 mkg., der nævnes sidst i Langelandslisten, er summen af listens andre mkg.,¹ og udelukket er det ikke, at det dyrkede areal i Vantore, Grundfør og Vissenbjerg er vokset ualmindelig meget i tiden mellem guldvurderingen og landmålingerne 1682 og 1683, således at disse byers mkg. oprindelig ikke har været større end andre byers. Vantore er sammensat med ordet ore, der betyder stenet jordbund, udmark, skovjord, og i alt fald for denne bys vedkommende er det således givet, at der har fundet en betydelig opdyrkning sted på et forholdsvis sent tidspunkt.

Vidnesbyrdene om de store mkg. er altså få og usikre. Når man ikke desto mindre i almindelighed regner med mere end een guldvurdering, skyldes det, at de store mkg. j. omkring år 1300 ville være 1 mkg. værd, og at ledingssatserne i Jyske lov

¹ De fleste af de jorder, Langelandslisten omtaler, er usædvanlig små — og det, hvad enten man regner med, at listens mkg. er store eller små mkg. Man kunne derfor tænke sig, at jorlebogens forfatter, da han havde redegjort for de første 39 mkg. j., var blevet træt af denne opremsning af små jordstykker og nøjedes med at anføre en omtrentlig slutsum.

og i forordningen for Sjælland 1284 stemmer overens med hinanden, hvis man går ud fra, at Jyske lovs mkg. er de store. Hertil kommer, at nogle lovhåndskrifteres bemærkninger om en styreshavn og en mkg. j.'s størrelse bliver forståelige, såfremt man antager, at de mks., de opererer med, er store mks.

De jyske og de sjællandske ledingsbestemmelser, prisen på en mkg. j. ca. 1300 og lovhåndskrifternes bemærkninger om styreshavnens og en mkg's. størrelse kan udtrykkes i nedenstående ligninger:

- a) Jyske lov 1241, III, 12: Regler for, hvor stor en part af en havnes ledingsskat en selvejerbonde skulle udrede, når han ejede 1 mkg. j., 4 mks. j., 2 mks. j. eller under 2 mks. j. :
 - 1) 1 mkg. j. eller mere = $\frac{1}{3}$ havne,
 - 2) 4 mks. j. = $\frac{1}{6}$ havne,
 - 3) 2 mks. j. = $\frac{1}{12}$ havne,
 - 4) under 2 mks. j. = 0 havne.
- b) Jyske lov 1241, III, 13: Regler for, hvor stor en part af en havnes ledingsskat en fæstebonde skulle udrede, når han betalte 8 eller 4 ørtug sølv i landgilde:
 - 1) 8 ørtug sølv i landgilde = $\frac{1}{3}$ havne,
 - 2) 4 ørtug sølv i landgilde = $\frac{1}{6}$ havne.
- c) Forordningen for Sjælland 1284, paragraf 11:
 - 1) 1— $1\frac{1}{2}$ mk. skyldjord = 1 havne.
- d) Prisen på en lille mkg. j. 1284—1315 (se Jyske samlinger, 5. r. V, 133 f.):
 - 1) 1 mkg. j. = ca. 12 tdr. ld. 1683 = ca. 3 mks.
- e) Lovhåndskrifternes bemærkninger om styreshavnens og en mkg. j's. størrelse (se Svend Aakjær, Nordisk Kultur, XXX, 234 f.):
 - 1) 1 styreshavne = 8 mkg. j.,
 - 2) 1 styreshavne = 24 mks. j.,
 - 3) 1 mkg. gør (d. v. s. udgør, er) 3 mks. over al Danmark, altså 1 mkg. j. = 3 mks. j.

For at man skal kunne sammenholde disse ligninger med hinanden, må de suppleres med fire andre, der angiver forholdet mellem mkg. og mks., forholdet mellem mark, øre og ørtug samt en mark skyldjords størrelse:

- f) 1 mkg. jord eller metal = 8 mks.
 g) 1 mk. skyldjord, guld eller sølv = 8 øre = 24 ørtug.
 h) 1 mk. skyldjord = jord, hvoraf der på skyldvurderingens tid blev svaret 1 mks. i årlig landgilde (se Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 23 f., og Kjell Runquist, Hist. tidsskr., 11. r. III, 415 ff.).
 i) 1 øre skyldjord på Sjælland = ca. 12,9 tdr. ld. 1682 (se K. V.J., indl., s. 92, kom., s. 454, 466 og 469, Svend Aakjærs afhandling, Plov og Havne, i Med Lov skal Land bygges (1941), 261). I det følgende regnes der dog med den afrundede ideale størrelse 12 tdr. ld. (jvnf. Kjell Runquist, Hist. tidsskr., 11. r. III, 424).

Går man ud fra, at vægtenheden 1 mkg., landgilden, jordprisen og inddelingen i havne holdt sig uforandret og var de samme i Jylland som på Sjælland¹, og regner man med, at der kun har været een guldvurdering, således at alle mkg. var små mkg., der svarede til ca. 12 tdr. ld. 1683,

- j) 1 mkg. j. = ca. 12 tdr. ld. 1683,

kan man af de ovenfor anførte ligninger udlede:

- A) Jyske selvejere 1241: $\frac{1}{3}$ havne = 1 mkg. j. = 12 tdr. ld. (se ligningerne a,1 og j).
 B) Jyske fæstebønder 1241: $\frac{1}{3}$ havne = jord, hvoraf der blev betalt 8 ørtug eller $\frac{8}{3}$ øre sølv i årlig landgilde = $\frac{8}{3}$ øre skyldjord = 32 tdr. ld. (se ligningerne b,1, g, h og i).
 C) På Sjælland 1284 = 1241: $\frac{1}{3}$ havne = $\frac{1}{3}$ mk. skyldjord = $\frac{8}{3}$ øre skyldjord = 32 tdr. ld. (se ligningerne c, g og i).

Tilsvarende ligninger kan udledes for $\frac{1}{6}$ og $\frac{1}{2}$ havnes vedkommende.

¹ Disse forudsætninger holder ikke alle stik. Det er således lidet sandsynligt, at den jyske mark 1241 er den samme som den, der blev benyttet på Sjælland på skyldvurderingens tid (se Kjell Runquist, Rydmått, vikter och kronovärderingsvärden i kung Valdemars jordebok, 15 ff.). Forskellene på størrelsen af de mark, der kan komme i betragtning, er dog så små, at de ikke spiller nogen rolle for ræsonnementets rigtighed. Vedrørende jordprisen se nedenfor s. 363 f.

Da en havnes ledingsskat overalt var det samme beløb, skulle nogle jyske selvejere herefter betale lige så meget i ledingsskat som jyske fæstere og bønder på Sjælland, hvis gårde var næsten tre gange så store.

Antager man, at alle mkg. j. var små mkg., får man desuden de selvmodsigende ligninger:

D) Prisen på 1 mkg. j. = 3 mks. = $\frac{3}{8}$ mkg. (se ligningerne d og f).

E) 1 mkg. j. = 3 mks. j. = $\frac{3}{8}$ mkg. j. (se ligningerne e og f).

Går man derimod ud fra, at Jyske lovs mkg. er store mkg., der svarer til ca. $\frac{8}{3}$ gange så mange tdr. ld. 1683 som de små, bliver ligningen A til:

Aa) Jyske selvejere 1241: $\frac{1}{3}$ havne = 1 stor mkg. = $12 \times \frac{8}{3}$ tdr. ld. = 32 tdr. ld. eller lige så mange tdr. ld. som fæsternes og de sjællandske bønders tredingshavne.

Endvidere kan man af D udlede ligningen:

Da) Prisen på 1 stor mkg. j. = $\frac{3}{8} \times \frac{8}{3}$ mkg. = 1 mkg.

Endelig kan ligningen E omskrives til

Ea) 1 lille mkg. j. = 3 store mks. j., som ikke indeholder nogen selvmodsigelse, da 3 store mks. = $3 \times \frac{8}{3}$ små mks. j. = 1 lille mkg. j. (se ligning f).

Både Svend Aakjær, C. A. Christensen og Kjell Runquist har derfor antaget, at Jyske lovs mkg. er store mkg. (se K.V.J., kom., s. 96, C. A. Christensen i hans afhandling om Jyske lovs ledingssatser, Med Lov skal Land bygges (1941), 297 ff., og Kjell Runquist, Hist. tidsskr., 11. r. III, 424 ff.).

Praktisk talt alle mkg. j., hvis størrelse man kan beregne, er, hvad enten de omtales i kilder, der er ældre, eller i kilder, som er yngre end 1241, små mkg. (se ovenfor s. 353 f.), og Jyske lov antyder ikke med et ord, at dens mkg. har en anden størrelse end den gængse. Selv om teorien om de store mkg. løser problemerne

og gør det på en elegant måde, er den altså ikke så selvindlysende rigtig, at man på forhånd må opgive alle forsøg på at finde en forklaring på modsigelserne, der forudsætter, at lovens mkg. er de almindelige små mkg.¹

Ifølge Jyske lov, III, 18, skulle en havnebonde, der købte jord, kun betale mere i ledingssskat, hvis han forøgede sine jorder så meget, at de ikke kunne pløjes med een plov. Ordet havnebonde betyder utvivlsomt en ledingspligtig bonde (se Kjell Runquist, Hist. tidsskr., 11. r. III, 408, Danmarks gamle Love, kommentaren, s. 170 f., og den der citerede litteratur). Var det meningen med Jyske lov, III, 18, at havnebønder, der ejede mindre end en plovs jord, ikke skulle betale ledingssskat af den jord, de havde købt, kunne alle selvejerbønder, hvis gårdes tilliggender ikke overskred denne grænse, altså sikre sig skattefrihed ved skinkøb af hinandens jorder. Det må derfor formodes, at fritagelsen for ledingssskat kun gjaldt den jord, en mand kom i besiddelse af ud over 1 mkg. j., det mindste stykke jord, af hvilket der skulle svares $\frac{1}{3}$ havnes ledingssskat (jvnf. Kjell Runquist, Hist. tidsskr., 11. r. III, 409, fodnoten). Da arvejord og gavejord pro forma kunne gøres til købejord, må man til gengæld antage, at al jord, en mand ejede ud over 1 mkg. j., men under 1 plovs jord, uanset erhvervelsesmåden var skattefri (jvnf. Sture Bolin, Ledung och frälse, 113 f., og Kjell Runquist, Hist. tidsskr., 11. r. III, 408 f.). Jyske lov, III, 18, sætter med andre ord en øvre grænse for tredingshavnen, men gør det i kasuistisk form. En plovs jord svarede til om ved 48 tdr. ld. 1683 eller 4 små mkg. j. (se Svend Aakjærs afhandling, Plov og Havne, i Med Lov skal Land bygges, 277 ff., og K.V.J., indl., s. 115 og 120, og kom., s. 452 ff.). Forudsat at Jyske lov regner med små mkg. j., skulle $\frac{1}{3}$ havnes ledingssskat altså svares af alle

¹ I afhandlingen, Plov og Havne, Med Lov skal Land bygges, 251 ff, og i K.V.J., indl., s. 111 og 119, identificerer Svend Aakjær ikke længere Jyske lovs mkg. med de store mkg., men antager, at de er små mkg. Som Kjell Runquist har påpeget i Hist. tidsskr., 11. r. III, 431 f., har Svend Aakjær imidlertid ikke fremsat nogen hypotese, der forklarer, hvorfor de jyske tredingshavne er langt mindre end $\frac{1}{3}$ af de sjællandske havne.

jordegne bønder, der ejede mellem 1 og 4 mkg. j., hvad der svarede til mellem 12 og 48 tdr. ld. 1683.

Med de diskontinuerte ligningsskalaer i Jyske lov, III, 12 og 13, og forordningen for Sjælland 1284, paragraf 11, in mente forekommer det sandsynligt, at selvejerbønder, hvis jorder svarede til mellem 32 og 48 tdr. ld. 1683, også før Jyske lovs ledingsbestemmelser trådte i kraft, plejede at betale $\frac{1}{3}$ havnes ledings-skat. Derimod kan der ikke være nogen tvivl om, at lovens ledingsbestemmelser, såfremt dens mkg. j. var små mkg., *påligner de gårde, hvis tilliggender svarede til mellem 3 og 32 tdr. ld. 1683, en ledingsskat, der var højere end den, der blev betalt af lige så store sjællandske gårde og jyske jæstegårde, og den, der oprindeligt blev betalt af de pågældende gårde* (se ovenfor s. 356). Antager man, at selvejernes ledingsskat før udstedelsen af Jyske lovs ledingsbestemmelser har været lige så stor som den skat, fæsterne måtte betale i henhold til Jyske lov, III, 13, blev der betalt $\frac{1}{3}$ havnes skat af selvejergårde, hvis tilliggender svarede til mere end 32 tdr. ld., og $\frac{1}{6}$ havnes skat af gårde, hvis tilliggender svarede til mellem 16 og 32 tdr. ld. Da der efter Jyske lov skulle betales $\frac{1}{3}$ havnes skat af de sidstnævnte gårde, var deres skat altså blevet sat op til det dobbelte. Hvor stor skatteforhøjelsen var for de mindre gårdes vedkommende, kan man ikke sige, da Jyske lov, III, 13, ikke omtaler mindre brøkdele af en havne end sjettingshavnen.

Efter hvad normanniske kilder oplyser, var det i Norden skik og brug, at en mands gård gik udelt i arv til en af hans sønner, medens de andre henvistes til at skaffe sig land og formue bl. a. ved vikingefærder til fremmede lande. At der ligger realiteter bag de normanniske kilders beretning, fremgår af træk af den danske sagnhistorie og af de regler, hvorefter normannerne, de danske vikingers efterkommere, fordelte arven mellem deres sønner. Desuden må man formode, at landskabslovene så stærkt fremhæver, at alle sønner var lige berettigede til at arve, netop fordi de ikke altid havde været det (se Johs. Steenstrup; Normannerne I, 245—55, og Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rets-historie, 194). Med Knud den Stores død hørte vikingetogene

og udvandringen til England op, og i løbet af det trettende århundrede tog anlæggelsen af nye landsbyer på hidtil uopdyrket jord stærkt af for helt at høre op omkring år 1300. Begge dele skyldes utvivlsomt især, at kurven for befolkningsoverskuddet var dalende (se Aksel E. Christensen i Nordisk Kultur II, 30 ff.); men en medvirkende faktor har det sandsynligvis været, at man havde opgivet princippet om gårdenes udelelighed og nu lod alle arvinger få part i deres forældres jord (Landskabslovenes arveregler). Vikingetidens gårde var gennemgående store gårde, hvis tilliggender som regel udgjorde hele bol, og de ældste gårddele har utvivlsomt været ledsaget af en forøgelse af de dyrkede dele af bymarkerne. Når alle en mands børn skulle arve hvert sin del af hans gård, kunne det desuagtet ikke undgås, at nogle gårde efterhånden blev delt i mange små parceller, hvis drift var urentabel, og hvis anparter af de skatter, der havde været lignet på de oprindelige gårde, kunne være vanskelige at fastslå. Forordningen for Nørrejylland 1466, paragraf 5, og Fyns vedtægt 1492, paragraf 18, viser da også, at man i det 15. århundrede på ny fulgte vikingetidens praksis, idet man åbenbart lod en enkelt arving overtage gården, men ganske vist pålagde ham at udkøbe sine medarvinger eller betale dem bonde-skyld af de parter af ejendommen, der tilkom dem (se Svend Aakjær, Hist. tidsskr., 9. r. II, 74, og Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 467). Forholder det sig således, at man både i vikingetiden og i det 15. århundrede fandt det hensigtsmæssigt, at selvejergårdene ikke blev delt mellem flere arvinger, kan det ikke undre, hvis kongen og stormændene i valdemarstiden ønskede at *hindre gårdenes deling ud over en vis grænse og at fremme nedlæggelsen af gårde, der var for små. Begge dele kunne de opnå ved at forhøje den ledingskat, der skulle betales af gårde, hvis tilliggender svarede til mellem 3 og 32 tdr. ld. 1683, således som ovenstående fortolkning af Jyske lovs ledingsbestemmelser forudsætter*¹.

¹ I sin afhandling om Jyske lovs ledingssatser, Med Lov skal Land bygges, 305 f., har C. A. Christensen fortolket Jyske lov, III, 19, således, at hensigten med denne paragraf ligeledes bliver den at gøre delingen af selvejergårde vanskelig.

Under Frederik I blev der nedlagt forbud mod, at selvejergårde blev formindsket ved frasalg eller arvedeling (se Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 467). Sammenlignet med denne rigoristiske bestemmelse er Jyske lovs forhøjelse af ledingsskatten langt mere hensigtsmæssig. Den tillod nemlig deling af de store gårde, og den gjorde det fordelagtigt at nedlægge de små gårde, der allerede var opstået.

Var det vanskeligt at drive en lille selvejergård således, at den kunne give en familie sit underhold og kongen de skatter, der tilkom ham, var det naturligvis endnu vanskeligere at gøre driften af en lille skatskyldig fæstegård rentabel. Når Jyske lov desuagtet ikke forøger fæstegårdenes ledingsskat, skyldes det, dels at herremændenes bryder og de fleste af kirkens fæstere ikke skulle betale skat af deres gårde, dels at delinger af fæstegårde var sjældne. Største parten af fæstegårdene tilhørte nemlig kirkelige institutioner, hvis ejendomme aldrig skulle deles mellem flere arvinger, kronen og de store godsbesiddere, som ejede mange bøndergårde. Var det endelig nødvendigt at dele en fæstegård, behøvede man heller ikke at opløse den i flere selvstændige brug, men kunne nøjes med at dele landgilden. Hensynet til ejernes interesser skulle derfor nok bevirke, at fæstegårdene ikke blev så små, at det var til skade for bønderne selv og for kronen.

Endnu i det 16. århundrede betalte selvejerbønderne ledingsskat, hvis størrelse kendes fra de ældste lensjordebøger. I Aarhus Stifts Aarbøger 1950, s. 18—23, er det påvist, for det første at størrelsen af denne ledingsskat i alt fald i Hasle og Vester Lisbjerg herreder ikke står i noget bestemt forhold til gårdens mark guldtal, for det andet at der blev betalt lige så meget i ledingsskat af isolerede tofter som af hele gårde. Da vi ved, at ledingsskatten i Skåne og på Sjælland har hvilet på hustofterne (Skånske lov, D. g. L., tekst I, kap. 75, og Valdemars sjællandske lov, D. g. L., tekst I, kap. 202 f.), ligger det nær at antage, at det samme har været tilfældet i Jylland før udstedelsen af Jyske lovs ledingsbestemmelser. I så fald må man imidlertid formode, at Jyske lovs ledingsbestemmelser aldrig er blevet ført ud i livet,

men at ledingen før som efter deres vedtagelse var lignet på tofterne¹.

I Hist. tidsskr., 11. r. III, s. 400 ff., har Kjell Runquist på grundlag af iagttagelser, Sture Bolin har gjort, og som han selv har suppleret, fremsat en hypotese om en fast regel, som bestemte størrelsen af de skatter, der skulle betales af selvejer- såvel som af fæstegårde. Ifølge denne regel, som han kalder tremarksregelen, skulle selvejernes samlede skat til staten altid være proportional med deres gårdes mark sølvstal, således at en relativ lille ledingskat ville blive opvejet af store gæsteriafgifter (anførte sted, s. 403 f.). Skulle forhøjelsen af ledingskatten tjene til at hindre deling af selvejergårde og fremme sammenlægningen af gårde, der var for små, siger det sig selv, at tremarksregelen ikke kan have været i kraft i 1241. Jyske lov, III, 13, tyder på, at dette virkelig var tilfældet. I henhold til dette kapitel skulle alle fæstebønder, der betalte mindre end 4 ørtug sølv i årlig landgilde, nemlig svare 8 ørtug sølv i statsskat, og 8 ørtug sølv var den skat, der efter tremarksregelen skulle betales af fæstere, der svarede 4 ørtug sølv i landgilde, medens skatten skulle have været mindre for de fæstere, hvis landgilde ikke var så stor. Selv om man ikke rettede sig efter tremarksregelen i 1241, er der naturligvis intet til hinder for, at den gjaldt på den tid, da skatter som studen og den ældre ledingskat blev pålignet.

Også en anden af de antagelser, hvorpå Kjell Runquist bygger sine teorier, stemmer mindre godt overens med den fortolkning af Jyske lovs ledingsbestemmelser, der er givet ovenfor. I Kong Valdemars jordebog 1231 og i Århus kannikebords jordebog ca. 1315 angives størrelsen af jordegods henholdsvis på Fyn og i to østjyske byer i mkg. »secundum antiquam æstimationem«. Da de pågældende jyske byers mkg. er små mkg., antager Kjell Runquist at antiqua æstimatio betyder *den gamle vurdering* til forskel fra en yngre vurdering, som han identificerer med den, hvorved de store mkg. skulle være fremkommet (se Hist. tidsskr., 11. r. III, 427 ff.). Går man ud fra, at Jyske lovs mkg. er små mkg., er der imidlertid ingen grund til at regne med en omvurdering fra små til store mkg. Antiqua æstimatio betyder i så fald snarest *en gam-*

¹ Dette udelukker ikke, at ledingskatten har været det, Arup kalder personlig, selv om han og Sture Bolin har påvist, at den personlige ledingskat aldrig blev indført i Skåne, hvor ledingskatten netop vedblev med at være lignet på tofterne (Hist. tidsskr., 8. r. V, 224 ff., og Bolin: Ledung och frälse, 20 ff.).

mel vurdering og skal blot angive, at vedkommende jorder ikke var så mange mark guld værd i 1231 og 1315. I Fynslisten og i kannikebordets jordebog omtales mkg. som mkg. secundum antiquam æstimationem, henholdsvis første og tredje gang de nævnes, og i beskrivelserne af de to sogne, der behandles først af dem, hvis jorder var guldvurderet. Tilføjelserne, secundum antiquam æstimationem, står altså repræsentativt, og der er intet påfaldende i, at de ikke gentages oftere.

Når man antager, at formålet med Jyske lovs ledingsbestemmelser bl. a. var at begrænse selvejergårdenes udstykning og fremme nedlæggelsen af gårde, der var for små, har man forklaret de modsigelser, der fremgår af ligningen A, sammenholdt med B og C (se ovenfor s. 356), men ikke dem, der er udtrykt i ligningerne D og E. Oplysningerne om styreshavnens størrelse og bemærkningen om, at 1 mkg. gør 3 mks., findes i lovhåndskrifter fra det 15. og 16. århundrede. På den tid havde man naturligvis glemt hensigten med Jyske lovs ledingsparagraffer, der aldrig blev ført ud i livet, og kunne kun konstatere, at en havne, der efter loven skulle være på 3 mkg. j., i virkeligheden var på om ved 8. Man drog heraf den samme slutning, som vore dages historikere har draget af denne kendsgerning, og regnede med, at Jyske lovs mkg. var en særlig form for mkg., af hvilke 3 svarede til 8 af de gængse. Bemærkningen, 1 mkg. gør 3 mks., skulle herefter betyde, 1 af de sædvanlige mkg. udgør 3 af Jyske lovs mks., og styreshavnen ansættes i nogle lovhåndskrifter til 8 mkg., i andre til 24 mks. = 3 mkg., fordi nogle af forfatterne til disse noter til lovteksterne har regnet med de gængse mkg., medens andre har regnet med de mkg., man antog, var Jyske lovs.

Hvad prisen 3 mks. for 1 mkg. j. 1284—1315 angår (se ligning D, s. 357), kan den forklares, hvis man antager, at landsbyernes marker blev guldvurderet engang før år 1200, og at anparter af bymarkerne, som svarede til ca. 12 tdr. ld. dyrket jord 1683, på den tid kostede 8 mks. = 1 mkg. Denne vurdering fastholdt man i kraft af hævde og sædvane, uagtet prisen på jorden faldt, således at den 1284—1315 kun var $\frac{3}{8}$ af prisen før år 1200. Der er i alt fald noget, der taler for, at det prisfald,

der er en forudsætning for, at denne forklaring kan være rigtig, virkelig har fundet sted. I sin afhandling om nedgangen i landgilden anfører C. A. Christensen således 5 priser på 1 øre skyldjord i tiden 1259—61 og 8 priser på 1 øre skyldjord i tiden 1275—99. Gennemsnitsprisen på 1 øre skyldjord 1259—61 var 6,8 mark sølv, medens gennemsnitsprisen på 1 øre skyldjord 1275—99 var 4,8 mark sølv (Hist. tidsskr., 10. r. I, 448). Sture Bolin og Kjell Runquist regner ligeledes med et stort fald i kornprisen i tiden 1231—1315. De antager nemlig, at 1 mark byg sjællandsmål kostede 5 mark sølv valdemarsvægt i 1231. 1 mark byg åbomål, som i 1315 kostede 2,25 mark sølv jyllandsvægt, kostede altså i 1231 3,75 mark sølv jyllandsvægt (se Kjell Runquist: Ryindmått, vikter och kronovärderingsvärden i kung Valdemars jordebok, s. 30 ff. og tabellerne s. 99, samt Hist. tidsskr., 11, r. III, 744, og den der citerede litteratur). Nævnes må det endelig, at de 3 mks., 1 mkg. j. kostede ca. 1300, er mks. jyllandsvægt, som efter Kjell Runquists beregninger er den største af alle de danske mark (se Ryindmått, vikter och kronovärderingsvärden s. 99). Var den mark, man benyttede ved guldvurderingen, en af de mindre, hvilket ikke er udelukket, bliver det prisfald, man må regne med, væsentligt mindre.

Tør man ikke forudsætte et stærkt fald i jordpriserne i løbet af det 13. århundrede¹, og fastholder man, at 1 mkg. j. oprindelig har været 1 mkg. værd, må man nødvendigvis regne med, at der har fundet en omvurdering sted fra store til små mkg. j. engang i det 12. århundrede. En sådan omvurdering kan man forklare, hvis man antager, at den ældste guldvurdering foregik på den måde, at man dividerede det antal øre korn, der kunne sås i de dyrkede dele af bymarkerne, med det antal øre korn, der normalt kunne sås i den dyrkede del af en mark, som var 1 mkg. værd. Dengang den ældste guldvurdering fandt sted, dyrkedes

¹ I Kongemagt og aristokrati, s. 110 ff., gør Aksel E. Christensen således gældende, at den politiske opløsning, møntforringelsen og den voksende statsgæld i tiden efter Valdemar Sejrs død ikke stod i forbindelse med en almindelig økonomisk depression.

markerne efter alsædsbrugets principper, således at den mængde korn, der kunne sås i det stykke af bymarken, som var taget under plov, var identisk med den mængde korn, der hvert år blev sået i den pågældende bymark. I alt fald i store dele af landet afløstes alsædsbruget efterhånden af et tovangsbrug, d. v. s. et brug, efter hvilket kun halvdelen af det dyrkede areal var besået, medens resten hvilede, (se Jyske samlinger, 5. r. VIII, 65 f., og den der citerede litteratur). Da den årlige udsædsmængde ikke var blevet mindre, men antagelig var vokset de fleste steder, var dette ensbetydende med, at den dyrkede del af bymarken blev udvidet til noget mere end det dobbelte af det areal, der var under plov, dengang jorden blev guldvurderet. Foretog man nu — i nogle egne af landet allerede før 1168 (se ovenfor s. 352) — en omvurdering af bymarkerne, idet man benyttede den gamle fremgangsmåde og dividerede det antal øre korn, der kunne sås i den dyrkede del af markerne, med det antal øre korn, der på den ældste vurderings tid normalt kunne sås i jord, som dengang var en mkg. værd, ville bymarkernes mark guldtal blive betydeligt større, og 1 mkg. ville komme til at svare til langt færre tdr. land 1683 end ved den ældste vurdering. Sagt med andre ord: Kunne der på den ældste guldvurderings tid normalt sås a øre korn i den dyrkede del af bymarkerne, som var 1 mkg. værd, og kunne der i den dyrkede del af en bestemt bymark sås $b \times a$ øre korn, blev vedkommende bymark vurderet til $b \times a : a = b$ mkg. Udgjorde bymarkens agerland $32 \times b$ tdr. ld. i 1683, svarede 1 mkg. altså til 32 tdr. ld. 1683. Ved overgangen fra alsædsbrug til tovangsbrug måtte det dyrkede areal, såfremt den årlige udsæd ikke skulle blive mindre, fordobles, således at der i den del af bymarken, der var under plov, kunne sås $2 \times b \times a$ øre korn. Tænker man sig, at det årlige udsædsareal desuden var vokset med en trediedel, må der til de $2 \times b \times a$ øre korn, der kunne sås i den dyrkede del af bymarken, lægges $\frac{1}{3} \times 2 \times b \times a$ øre korn, således at den samlede udsæd blev $\frac{8}{3} \times b \times a$ øre korn. Blev bymarken derefter omvurderet efter det gamle princip, ville den blive takseret til $\frac{8}{3} \times b \times a : a = \frac{8}{3} \times b$ mkg., og hver mkg.

ville svare til $(32 \times b) : (\frac{8}{3} \times b) = 12$ tdr. ld. 1683. (Se også Jyske samlinger, 5. r. VIII, 66 ff.).

I det foregående er det påvist, at man kan løse de problemer, der knytter sig til guldvurderingen, selv om man forudsætter, at Jyske lovs mkg. er de sædvanlige små mkg. Det må understreges, at der derimod ikke er ført noget bevis for, at det er forkert at antage, at lovens mkg. er store mkg., som er $\frac{8}{3}$ gange så store som de små. Om den her fremsatte teori eller en af de andre, der lader Jyske lovs mkg. være store mkg., er den rigtige, må det blive den fremtidige forsknings sag at afgøre. I betragtning af kildematerialets beskaffenhed er det dog et spørgsmål, om det nogensinde vil lykkes at føre sådanne argumenter i marken, at en sikker afgørelse kan træffes.

Summary.

The medieval unit of land valuation one mark gold's (*mark gulds*) land (presumably in its origin a gold mark's worth of land) was as a rule equal to 12 *tdr.* of arable land, pursuant to the surveying of 1683. Assuming mark gold's land to be land of this extent, the freeholders the acreage of whose farms was between 3 and 32 *tdr.* of land in 1683 had, by section III paragraph 12 of *Jyske lov*, war taxes (*ledingskatter*), levied on them which were in some instances more than twice as big as the taxes that the tenants and freeholders in Zealand had to pay on farms of the same size. Most historians who have taken up this problem for examination assume that the mark gold's land mentioned in *Jyske lov* is worth more than the mark gold's land usually mentioned in medieval letters and rent-rolls. It is, however, possible that the war regulations (*ledingsbestemmelserne*) of *Jyske lov* did intentionally impose disproportionately heavy taxes on the small freehold properties. By this means the tendency to subdivide freehold properties into unprofitable small holdings was discouraged. This tendency made itself felt before and after the enacting of *Jyske lov* and actually led to a ban being placed on the division of freehold property. The price of $\frac{3}{8}$ mark gold for one mark gold's land about the year 1300 and also the big mark

gold's (*mark gulds*) land that are mentioned in some notes in legal manuscripts from the 15th and 16th centuries are also easy to explain, even though we may assume that since the end of the 12th century the existing mark gold's (*mark gulds*) land was generally equal to about 12 *tdr.* land in 1683.

2.

Om originalmanuskriptet til Leonora Christinas franske selvbiografi.

Af

Holger Hjelholt.

I »Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie«, 2. r. I (1871-72) offentliggjorde *S. Birket-Smith*, vor bedste kender af Leonora Christinas historie, hendes danske selvbiografi efter en afskrift, der findes i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling (Ny kgl. saml. 2146, 4to): Leonora Christina (Ulfeldt)s Selvbiografi. Birket-Smith gjorde i sin indledning rede for de to af ham kendte »fuldstændige« afskrifter — foruden den nævnte en afskrift i Thottske saml. 1971, 4to — samt for nogle forkortede latinske oversættelser, der tilskrives Andreas Hojer. I det ene af disse sidste håndskrifter: Ny kgl. saml. 2143, 4to er titlen således *Vita Eleonoræ Christinae conjugis Cornificii Comitis de Ulfeldt ex ipsius autographo Gallico in latinum idioma translatum ab Andr. Hoyern*. Birket-Smith henledte desuden opmærksomheden på, at der hos den Ulfeldtske families ætling, grev Johan Waldstein, i Østrig beroede et håndskrift, hvoraf Johannes Ziegler [d. v. s. C. Dirckinck-Holmfeld] havde meddelt uddrag i sin tyske oversættelse af Jammers Mindet¹. Om dette håndskrift udtalte Birket-Smith, at det — efter de meddelte prøver — i hvert fald kun kunde være et be-

¹ Danske Saml. f. Hist., Top., Personalhist. og Literaturh. 2. r. I, 131 ff. — Johannes Ziegler: *Denkwürdigkeiten der Gräfin zu Schleswig-Holstein Leonora Christina . . . aus Ihrer Gefangenschaft . . .* (Wien. 1871), 274 ff.

tydeligt forkortet uddrag af selvbiografien. Han fandt imidlertid, at det dog havde »en vis betydning«.

Hvor originalmanuskriptet befandt sig, eller om det længere eksisterede, vidste man på den tid intet om. Otto Sperling den yngre, sønnen af den Ulfeldtske families gode ven, der samtidig med Leonora Christina sad i Blåtårn, havde i sin tid (1673) fået det, og fra ham var det kommet til bogsamleren professor Christian Reitzer. Da dennes bogsamling i 1721 købtes af kongen, omtales det som værende blandt de købte manuskripter. Denne omtale findes i Andreas Hojers *Nova Litteraria*, hæfte XI (12. juni 1721). Her hedder det, at Christian Reitzer vilde, at det skulde overleveres i kongens egne hænder. Det siges at bestå af »XI plagæ« (ark, læg) i kvart: *Scriptio est tersa, dictio perspicua, narratio facilis etc.* I slutningen af beskrivelsen fremhæves som særligt bemærkelsesværdigt, at det fremgår, at Ulfeldt intet kendskab havde til den malmøske sammensværgelse.

Da Reitzers bogsamling kom til Det kongelige Bibliotek, kunde man vente, at selvbiografien ligeledes var havnet her. I sine »Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliotek i Kiøbenhavn« konstaterer E. C. Werlauff imidlertid (2. udg. 1844, s. 77) at den ikke findes blandt bibliotekets manuskripter. Årsagen hertil, mener han, kan vel være, at Frederik Rostgaard, der havde afgivet et skøn over Reitzers samling, om nogle af manuskripterne i denne havde udtalt, at de kunde fortjene plads i det kongelige arkiv¹. Hertil er at bemærke, at »selvbiografien« ikke findes her.

Afvigende fra Werlauff udkastede Birket-Smith, da han publicerede afskriften i 1871-72, den tanke, at originalen var kommet til kongens håndbibliotek og gået til grunde ved Christiansborgs slotsbrand i 1794². Til denne formodning sluttede

¹ I Rostgaards betænkning af 26. marts 1718 hedder det, at der er »adskillige rare Manuscripta, som meget vel kunde fortiene sted i Eders Kong. May^{ts} Bibliotek, ia endogsaa i det Kongl. Archiv«. Bilag til Sjøll. Miss. 10/1 1718, nr. 8 i Rigsarkivet. — Betænkningen er trykt i Chr. Bruun: *Frederik Rostgaard og hans Samtid. II* (1871), s. 84.

² *Danske Saml. f. Hist., Top., Personalhist. og Literaturhist. 2. r. I*, 130.

C. O. Bøggild-Andersen sig, da han i 1949 sammen med Johs. Brøndum-Nielsen udgav »Leonora Christina Jammers Minde og andre selvbiografiske Skildringer«¹. Mod denne formodning kunde man dog måske indvende, at »Kongens håndbibliotek« først begyndte at tage form ved kronprins Frederik (V.)s bogindkøb².

I den gode og udførlige redegørelse, som Bøggild-Andersen i sin udgave har givet for de da kendte manuskripter af selvbiografien, findes også nærmere oplysninger om det håndskrift, som Birket-Smith havde omtalt (se s. 367), og som da fandtes hos grev Waldstein. Det var i mellemtiden kommet her til Danmark sammen med de mange andre Ulfeldtske sager, som takket være afd. museumsdirektør O. Andrups initiativ erhvervedes kort efter den 1. verdenskrigs afslutning (1921). De erhvervede manuskripter og arkivalier deltes stort set mellem Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek og Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Andrup fik imidlertid personlig nævnte bearbejdelse af selvbiografien³.

Andrup formodede ifølge Bøggild-Andersen (anf. arb. s. 302 anm. 1), at dette håndskrift skulde være »købt herhjemme, måske gennem Otto Thott [1703-85] af den sidste grev Ulfeldt« [Corfitz Anton Ulfeldt, d. 1769]. Det kan imidlertid med ret stor sikkerhed fastslås, hvorledes den sidste grev Ulfeldt er kommet i besiddelse af det. I dennes privatarkiv (i Rigsarkivet) findes nemlig et brev fra 1730 fra gehejmeråd Fr. Emanuel v. Kötzschau, der da var bosat i Bremen. Han havde i sin tid været hofmarskal hos enkedronning Charlotte Amalie. K. lover her Ulfeldt at gøre sit bedste for at skaffe ham dokumenter og skrifter af interesse for den Ulfeldtske historie. Hvad der navnlig interesserede Ulfeldterne, var som bekendt spørgsmålet om lovformeligheden af Christian IV.s og Kirsten Munks ægteskab. Kötzschau nævner derpå, at han har et manuskript med titlen

¹ Leonora Christina Jammers Minde. Udg. af Johs. Brøndum-Nielsen og C. O. Bøggild-Andersen (1949), 297.

² Werlauff: anf. arb., 217.

³ Det ejes nu af fru Andrup. Jeg nyter lejligheden til at takke for villigt udlån af manuskriptet.

»La Vie de Eleonora Christiana Fille du Roi Christian IV et de Madame Kirstine Munk, femme de Corfitz Ulfeldt ecrite d'Elle meme, et adressee au Professeur de Copenhague le Docteur Otto Sperling . . . Elle envoyoit ce Manuscrit au dit Docteur de Maribo en Lalande, ou Elle demeuroit alors l'an 1693 à onze heure de Soir«. Senere bemærker Kötzschaus om dette manuskript, at det er en kopi, og anfører, at han i sit bibliotek også har Corfitz Ulfeldts i Stralsund 1652 publicerede apologi. Han erklærer sig i brevet villig til at sende grev Ulfeldt disse stykker. Jeg kan ikke tænke mig andet, end at dette også er sket. Kötzschaus bemærkninger om manuskriptet passer på det manuskript, som O. Andrup erhvervede, således lægger man mærke til den gale navneform Christiana¹ og til den ligeledes urigtige henførelse af manuskriptets tilblivelse til Låland i året 1693 i stedet for Blåtårn 1673. I Kötzschaus datering kl. 11 aften er glemt 1. maj.

Af det her omtalte manuskript er i øvrigt endnu et eksemplar kendt. Det findes i Århus statsbiblioteks håndskriftsamling nr. 44, og der er nærmere gjort rede for det af Sigvard Skov i *Personalthistorisk Tidsskrift* 10. r. IV (1937, s. 186-92). Sigvard Skovs opfattelse af manuskriptet er, som påvist af Bøggild-Andersen (anf. arb. s. 301, anm. 6), urigtig, og jeg kan nøjes med her at henvise til Bøggild-Andersens kritiske bemærkninger, hvilke også gælder de publicerede stykker af teksten.

Godt et par år efter, at det i den nye udgave af Jammers *Mindet* og andre selvbiografiske skrifter igen var udtalt, at selvbiografiens original var forsvundet — og formodentlig brændt — indløb der imidlertid til Rigsarkivet en forespørgsel fra den i dansk historie stærkt interesserede Baurat a. D., dr. *Werner Jakstein*, »Altonaer bauhistorisches Archiv«. I sin skrivelse — fra april 1952 — meddelte han, at der i Altona fandtes et manuskript: »La Vie d'Eleonore Christine Comtesse d'Wlfeldt, écrite de sa propre main, dans sa prison a Copenhague en l'an 1673«, der havde forskellige tilføjelser i margen, hvorfor det muligvis kunde dreje sig om originalen. Er det originalen eller en kopi, der haves i København, spurgte han.

¹ På selve titelbladet og i øvrigt flere steder i teksten er det urigtige a dog senere tilføjet, men Christiana findes bl. a. på tekstens 1. side.

Det sidste spørgsmål var let at besvare. Hvorvidt Altona-manuskriptet, der beroede i »Christianeums«, det under Christian VI oprettede gymnasiums bibliotek, var originalen, krævede en mere indgående undersøgelse. Da Christianeum ikke var villig til at udlåne manuskriptet til Danmark, er undersøgelsen udført på basis af en erhvervet mikrofilm. Både skriften og manuskriptets hele karakter: overstregninger, rettelser og tilføjelser viser nu tydeligt, at det er Leonora Christinas egenhændige udarbejdelse. Dette hævdes også i et slags titelblad (fra senere tid) til manuskriptet, der på fransk omtaler, hvorledes manuskriptet blev til, at det fandtes mellem Sperlings papirer ved dennes død 1715 i København, kom i Christian Reitzers besiddelse og med dennes bibliotek i 1721 [der står fejlagtigt 1621] blev solgt til kongen.

Disse oplysninger stemmer, som det ses, med de af Andreas Hojer forhen givne. Det af Hojer anførte format: kvart passer også til Altona-manuskriptet, hvor sidens størrelse er 15,4 × 19,9 cm. Derimod stemmer unægtelig Hojers opgivelse om XI læg ikke med manuskriptet, der har en nummerering fra 1 til 18 og tæller i alt 71 beskrevne sider, titelbladet ikke medregnet. At Hojers opgivelse er en lapsus, skal jeg senere anføre yderligere bevis på. Hvorledes den er opstået, kan jeg ikke sige; kan det være hæftets nr. XI, der har fremkaldt fejlen?

Før jeg går over til at fremsætte et par bemærkninger om originalmanuskriptet sammenlignet med den af Birket-Smith trykte afskrift, skal jeg kort omtale et par hidtil oversete håndskrifter, der findes blandt de Ulfeldtske sager, som kom til Rigsarkivet. De findes i privatarkivet »Korfits Ulfeld og efterkommer«, pk. C-D i et omslag, som Kr. Erslev har givet påskriften »Forskellige afskrifter af sager, især trykte, vedrør. Korfits Ulfeld«. Det ene håndskrift, der er på 55 sider, er, som vi i dag kan konstatere, en afskrift af originalmanuskriptet¹, der bestræber sig på at følge dette bogstavret, men dog bl. a. ikke har med-

¹ Håndskriftet omtales i Andrup's optegnelser fra 1921 om de breve og manuskripter, der var i grev Kalnokys besiddelse. A. henfører det til tiden ca. 1720. Se Rigsarkivets journalsag vedr. erhvervelsen af de Ulfeldtske papirer.

taget nogle af randbemærkningerne. Da originalmanuskriptet nu er kendt, har nævnte håndskrift jo tabt i hvert fald den aktuelle interesse.

Det andet håndskrift, der udgøres af løse læg, mærkede A osv., begynder: L' on garde a La Bibliotheque du Roy de Danne-mak à Copenhague une longue lettre manuscritte, de la Comtesse d'Ulfeld, tout entiere de sa main, a ce qu' on pretend, ou elle raconte sa vie . . . Det meddeles derpå, at det er dateret [1.] maj kl. 11 om natten 1673, men er grevinden forfatter, er det underligt, hedder det, at hun altid omtales i 3. person: nostre femme. Det lille skrift består af 72 sider, og det får af skribenten her et meget dårligt skudsmål: fort mal conçu, plein de pauvreté, la narration trainante, le style pitoyable, et en tout peu curieux.

Alligevel findes der dog, mener manuskriptets forfatter, et og andet, som er værd at notere, og som kan korrigere tidligere forfatteres meddelelser; de forfattere, der anføres, stammer fra tiden omkr. 1700. Jeg skal her kun nævne et enkelt notat, der klart viser, at han har haft originalmanuskriptet for øje. Leonora Christina omtaler i dette, at i hendes sorg over Christian IV.s død søgte Frederik (III) at trøste hende med ordene: »Jeg vil være en fader for eder, græd ikke«, hvorefter hun — med de følgende hændelser i tanke — bemærker: »Jeg finder, at der har været fædre, som var unaturlige imod deres børn«. Den logiske fortsættelse på denne bemærkning findes i originalmanuskriptet: il pourroit estre conté au nombre de ceux la, men dette er overstreget og heller ikke gengivet i den af Birket-Smith trykte afskrift. Men i det her omhandlede håndskrift gengives det understreget og med tilføjelsen, at dette findes i originalen!

Den udtrykkelige meddelelse i håndskriftet her, at originalmanuskriptet findes i kongens bibliotek i København, hvormed næppe kan forstås andet end Det kongelige Bibliotek, stemmer med, hvad vi skulde vente efter oplysningerne om Reitzers bog-samlings skæbne. Hvorledes manuskriptet så er kommet ud af biblioteket — ved lån eller tyveri — og havnet i Christianeum, har jeg ikke kunnet konstatere. Christianeum har på forespørgsel meddelt, at de intet kan sige om manuskriptets erhvervelse.

Efter hvad dr. Jakstein har udtalt, skulde det imidlertid være kommet fra Wien. I dette tilfælde kunde man være fristet til at sætte det i forbindelse med den østrigske legationssekretær i København Franz Leopold v. Metzburg, der sidst i 1770'erne på den Ulfeldtske families vegne fik købt forskellige arkivalier vedr. Ulfeldterne på auktionen efter Klevenfeldt¹. Metzburg indhentede også udtalelser navnlig om gyldigheden af Kirsten Munks ægteskab med Christian IV fra den danske historiker J. H. Schlegel, der i 1778 blev Det kgl. Biblioteks chef. I et brev fra 1778² omtaler Metzburg nu, at han har Otto Sperling den ældres selvbiografi til låns (Gl. kgl. saml. 3094, 4to). Den er, skriver han, meget lidt bekendt »und wird in geheim sorgfältig aufbewahret. Es hat mir viele Mühe gekostet selbes ausfündig zu machen, und noch mehr es in meine Hände zu bekommen. Auf mein Versprechen es wegen verschiedenen [!] Ursachen ein für allemal geheim zu halten, hat man mir es auf einige Zeit anvertrauet«. Han lader nu en afskrift forfærdige. Denne kom dog kun til at omfatte den del af manuskriptet, der havde særlig berøring med Corfitz Ulfeldt. Men når Metzburg således har haft dette manuskript til låns, er den tanke måske ikke helt usandsynlig, at han også kan have lånt Leonora Christinas selvbiografi, forudsat naturligvis, at den stadig var i Det kongelige Bibliotek, og at han ikke har fået den leveret tilbage. Jeg fremsætter dog tanken med alt muligt forbehold.

Til slut skal jeg gøre nogle bemærkninger om originalmanuskriptet sammenlignet med den af Birket-Smith trykte afskrift. Som allerede sagt, udviser Altona-manuskriptet et ikke ringe antal overstregninger, ændringer af den først givne ordstilling, tilføjelser såvel i selve teksten over linjerne som i margen. Ved henvisninger er det som regel angivet, hvor disse marginaltilføjelser skal indføjes, og i afskriften er dette sket, bortset fra de enkelte randbemærkninger, der savner henvisningstegn. Disse gives også i afskriften i margen. Leonora Christinas fransk er i

¹ Johanne Skovgaard: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. VIII (1947), indl. s. VIII.

² Brevet omtales i det anm. 1 anf. arb.

afskriften korrigeret til en vis grad og stavemåden »moderniseret«, d. v. s. bragt i overensstemmelse med den omkring 1740 »autoriserede« skrivemåde. Trods dette fremhæver Birket-Smith (anf. arb. s. 141) mængden i afskriften af mere eller mindre grove forsyndelser mod fransk sprogbrug.

Leonora Christinas overstregninger og rettelser er i de fleste tilfælde af ren formel karakter. En enkelt undtagelse er lige nævnt. Lidt mere interesse har de tilfælde, hvor afskriveren ikke har kunnet læse originalen, eller hvor han har læst galt, men disse tilfælde er dog hverken mange eller særlig betydningsfulde. Jeg skal anføre nogle af disse, idet jeg betegner originalmanuskriptet som L. Chr., Birket-Smiths udgave som B.-S. og Bøggild-Andersens oversættelse som B.-A.

L. Chr. s. 20 har i margen: *lors que nostre paire se voulurent embarquer le Mari prit un batteau vis a vis le logis . . .* B.-S. s. 163 (B.-A. s. 18) har en tom plads for *nostre paire* og i stedet for *batteau vaisseau*. S. 62 har L. Chr.: *Cette disagreeable Visite dura jusques a les deux heures*, men efter *dura* er foroven indføjet *depuis les dix heures*, hvad afskriveren ikke helt har kunnet læse, hvorfor han (B.-S. s. 210, sml. Bøggild-Andersen og Brøndum-Nielsen, anf. arb. s. 136) har ladet en tom plads stå efter *depuis*. Endelig har L. Chr. s. 64: *il la disoit, ce que c'estoit, car ils l'avoient déchiffrees*, medens afskriften (B.-S. s. 211) mellem *ce que* og *estoit* har en åben plads.

Af fejllæsninger, som jeg har bemærket ved sammenligningen mellem original og afskrift, skal jeg nævne, at L. Chr. s. 8 har *D. Chrestien Lar.*, hvor B.-S. s. 152 (B.-A. s. 9) har *Sar.*, og s. 34 *sa garce*, hvor B.-S. s. 181 (B.-A. s. 31) har *sa grâce*. B.-A. har altså ret i sin formodning, at *grâce* »er uden tvivl fejllæsning for *garce*«. Endelig skal jeg omtale et ord, som forekommer 2 gange hos L. Chr., men ikke ses at eksistere på fransk. Det er tydelig skrevet og må sikkert læses som *quais* (således også i den s. 371 omtalte afskrift); for *u* kan dog også læses *n*, og for *q* kunde, skønt det er usandsynligt, læses *g*. Ordet forekommer hos B.-S. s. 183 og er her læst som *gvets* (B.-A. s. 34). Det drejer sig om generalmajor Fuchs, kommandanten på Hammershus, der for at fortrædige sine fanger »lukkede alle vinduerne til li

deres værelser], for nogle satte han jernstænger, for andre vagtposter og træskodder«. Vagtposternes forekomst mellem jernstænger og træskodder synes ret urimelig. Det andet sted, hvor ordet findes, er hos B.-S. s. 184 (B.-A. s. 34), hvor det er læst som gnais (?). B.-A. skriver her, at der »må menes stolen (la chaise), hvori, eller brættet (l'ais), hvorpå hun hissedes ned«. Ordet l'ais vilde passe godt i begge tilfælde. Utænkeligt er det måske ikke, at Leonora Christina har troet, at l'ais hed quais, men mere sandsynligt er det vel, at quais står for caisse¹.

Hvad her er anført, viser, at et studium af den genfundne original nok vil kunne bringe visse forbedringer til en eventuel nyudgave af biografien, men at disse dog er af forholdsvis ringe reel betydning. Af megen interesse er det alligevel for fremtidige Leonora Christina-forskere at kunne have hendes egenhændige udarbejdelse for øje, hendes eget fransk, hendes rettelser og tilføjelser i den fortælling om sit liv, som hun havde hast med at få færdig, da Otto Sperling stod foran sin afrejse, og som hun satte punktum for den 1. maj 1673 kl. 11 nat.

Zusammenfassung.

In den Jahren 1871—72 wurde von S. Birket-Smith die französische Selbstbiographie, die Leonora Christina im Jahre 1673 in ihrem Gefängnis schrieb, veröffentlicht. Die Veröffentlichung geschah nach einer in der Königlichen Bibliothek in Kopenhagen befindlichen Abschrift, und das Original wurde als verlorengegangen betrachtet. Bekannt war, dass es sich in der Büchersammlung Christian Reitzers befunden hatte, welche 1721 vom König gekauft worden war, wohin es aber später gekommen, wusste man nicht. — Vor zwei Jahren wurde es aber festgestellt, dass das Original sich in der Bibliothek des »Christianeum« in Altona befand. In der Untersuchung werden verschiedene Vermutungen über das Schicksal des Originals aufgestellt, und eine Vergleichung zwischen Original und Abschrift vorgenommen. Grosse Unterschiede bestehen wohl nicht, es wird doch gezeigt, dass verschiedene Leserfehler des Abschreibers jetzt mit Hilfe des Originals berichtigt werden können, und die Bedeutung die originale Ausarbeitung Leonora Christinas vor Augen zu haben wird hervorgehoben.

¹ Den sidste hypotese skyldes flv. registrator, frk. Elna Kringelbach.

3.

Christian Colbjørnsens Afgang fra Kancelliet i 1804.

Af

Troels G. Jørgensen.

Ved en umiddelbar Beslutning af Kronprins Frederik blev Generalprokurør og 1. Deputeret i Danske Kancelli, Konferensraad Christian Colbjørnsen den 4. Januar 1804 afskediget af disse Stillinger og udnævnt til Justitiarius i Højesteret, hvori han før sin administrative Udnævnelse i 1788 i et Aartid havde gjort Tjeneste som Assessor og tidligere 1773-85 som Advokat. Samtidig besluttedes det, at Kancellipræsidenten Kammerherre Frederik Moltke skulde vende tilbage til sin i 1799 forladte Stilling som Chef for Generaltoldkammeret, nu med Titlen Præsident mod tidligere Førstedeputeret, men dog en noget mindre anselig Post. Generalprokurørens Embede forblev foreløbig ubesat, Præsidentembedet besattes med Højesteretsjustitiarius, Kammerherre Frederik Julius Kaas. Denne Omskiftelse i den højeste Embedsverden vakte stor Opsigt, og i Omrids var det bekendt, at Baggrunden var at søge i personlige Uoverensstemmelser mellem Colbjørnsen og Moltke, der var brudt frem i en Sag vedrørende adelige Rettigheder. De nærmere Omstændigheder dækkes heller ikke af noget hemmelighedsfuldt Slør men fremgaar af Akterne i D. Kanc. 4. Dep. E Nr. 108 Diverse henlagte Sager og er fremstillet hos Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807 I (1923) S. 88-91 og tidligere navnlig i A. S. Ørsteds Af mit Livs og min Tids Historie, 3. Del (1855) Kap. LXIV, Udgaven 1951 S. 358. Ikke desto mindre kan der være Grund til paany at gennemgaa Sagen. Ved Bedømmelsen af Kronprinsens Indgriben og de to Embedsmænds Mellemværende kan man nemlig ikke nøjes med at konstatere, at der forelaa et indviklet Retsspørgsmaal, men det maa have Interesse at fastslaa, hvad der kunde anses for den rigtige og velbegrundede Besvarelse deraf. Her har vi ganske vist Ørsteds Behandling, og man bøjer sig gerne for hans juridiske Autoritet,

men i dette Tilfælde er der Grund til at forholde sig kritisk ikke blot til hans Løsning af Retsproblemet men til hans hele Omtale af Mellemværendet.

Sagens Behandling havde lagt Beslag paa hele Aaret 1803. I Januar androg den Kronprinsen nærstaaende Generaladjutant Hans Lindholm Kancelliet om at faa sine Døtre indskrevet i Vemmetofte adelige Kloster, men idet han erkendte, at Fundatsen krævede Adelskab, som han ikke besad, gik Andragendet nærmere ud paa en Dispensation, der kunde ligestille Døtrene med adelige Jomfruer. I deres indhentede Erklæring havde Klosterets Kuratorer paapeget, at Andragendet kunde imødekommes ved en Nobilitering af Andrageren, men under den mundtlige Drøftelse i Kancelliet hævdede Generalprokurøren, at Privilegierne af 11. Februar 1679, der ligestillede en Rangspersons Hustru og ægte Børn med adelige, gjorde Dispensation overflødig. 17. Januar vedtoges skriftlig Cirkulation, og 14. April afgav Colbjørnsen en særskilt Betænkning, der 14. Maj besvaredes af Præsidenten. Paany cirkulerede Sagen og nye Betænkninger afgaves af Colbjørnsen og Moltke 19. December 1803 og 3. Januar 1804. Disse sidste blev oplæst i Kollegiet af deres Forfattere (eller muligvis en tilstedeværende Departementssekretær) og havde saaledes Udseende af Replik og Duplik i en Højesterets-sag. Om en Højesteretsdom uden Præmisser mindede ogsaa Kronprinsens Afgørelse, der drog Kancelliets Jordbund bort under Fødderne af begge Parter. Lindholms Sag gik i Realiteten ud af Verden. Den 20. Januar nedlagde Kollegiet under Anførsel af Kaas, der officielt ikke havde taget Standpunkt, sin allerunderdanigste Forestilling med Indstilling om, at endelig Resolution henstilledes til Kongens Befaling; Akterne vedlagdes. I Forestillingens Tekst var kortelig sagt, at der var Meningsforskel i Kancelliet, men ikke hvori den bestod endsige hvorledes motiveret kun med Oplysning om Datoerne for Indlægene. Der gaves altsaa blankt op, og Resolution fremkom ejheller, men Sagen ses at have været sat i Cirkulation i Statsraadet. For at følge denne Linie til Ende maa det tilføjes, at Lindholm 12. maj 1808 optoges i Adelstanden med Tilbagevirkning til 20. Februar

1803. Han blev altsaa stillet tilfreds men ikke ad den af Colbjørnsen anviste Vej.

Før der redegøres for Indholdet af de vekslede Indlæg maa en Oversigt leveres over Rækken af Lovbestemmelser tillige med en Standpunkttagen til dem. I Privilegier for den adelige Stand af 24. Juni 1661 § 7 havde Kongen forbeholdt sig at give en særlig Forordning om kgl. Betjente i fornemme Charger af ikke-adelig Stand og denne den første Rangforordning fremkom 25. Maj 1671. Den opregner under 55 Punkter dels bestemte Personer dels Charger som havende Rang i Gang og Sæde og forbeholder Adelen dens sædvanlige Præ. Kvinder følger Ægtemanden ogsaa som Enker. 11. Februar 1679 konfirmeres og forbedres saa kgl. Betjentes Privilegier saaledes: 1. Civile og militære Betjente af borgerlig Stand i de Charger, der specificeres i Rangs-anordningen, nyder Privilegier som Adel for dem deres Hustruer og ægte Børn, 2. dette gælder ogsaa de øverste Charger, hvortil de lige med adelige kan ophøjes, 3. de kan føre Vaaben (Hjelm med 4 Traller), 4. Kongen og hans Sukcessorer vil haandhæve dette. Indgreb heri kan anses med Bøder paa 3.000 Rdl. Den bebudede Anordn., der kun opregner Betjentene i 16 Klasser og ingen Regel om Børnene indeholder, udkom 31. December 1680.

En ny Fdg. om Rangen udkom 11. Februar 1693. Den indeholdt 1. Rangfølgen ordnet i 7 klasser, 2. følgende almindelige Regler: Betjente i de 3 første Klasser nyder lige Privilegier, Ære, Værdigheder og Prærogativer som de med Skjold og Vaaben benaadede og dette for dem selv, deres Kvinder, ægte Børn og Afkom til evig Tid, medens Betjente af de 4 sidste Klasser nyder Privilegier som givet under 11. Februar 1679 og i D. L. 1-2-11 (Højesteret Værneting i Livs og Æres Sager). Med disse almindelige Regler stemmer de to følgende Rangforordninger fra Chr. Vs og Fr. IVs Tid daterede 11. Februar 1699 og 11. Februar 1717. Klasserne udvides til 9 og i de almindelige Regler er om de 3 første Klasser tilføjet Ordene »være og holdes for ældgammel Adel«. [Ørsted siger herefter, at »det er indlysende,« at disse Klasser »bleve virkelig Adel«, men dette pleonastiske Udtryk »være og holdes lige« genfindes i Bkg. 12. Aug. 1808, hvor

det kun betegner den for Chargerne ejendommelige Parallelstilling — forskellig fra Sammenfald — med »født Adel«. Hvad der derimod er indlysende og tillige det springende Punkt, er, at disse Fdg. — efterhaanden den yngste af dem — der med deres Indhold af dels en Rækkefølge af privilegerede Stillinger dels almindelige Regler om Rettighedens Indhold. forsaavidt Rang angaar, dækkede hele Omraadet af Privilegierne af 1679 plus Anordn. 1680, ophævede disse og fremover blev det fuldstændige Retsgrundlag for dansk Rangvæsen i Forhold til hvilket — om udvidende eller indskrænkende — nye Rangfdg.r maatte ses. Kort efter Chr. VI's Tronbestigelse skiftede Billedet nemlig med Fdg. om Rangen af 13. December 1730. Klasserne er vedblivende 9, og der findes dels specificerede dels almindelige Regler om Fruerne men intet om Børn og Afkom. Dette gentages i Fdg. af 11. Februar 1734 og 11. Februar 1744 og ligeledes i den sidste af Fr. V udstedte af 14. Oktober 1746. Fortolkningen heraf kan ikke være tvivlsom: af Bipersoner har Hustruer men ikke Børn Rangsrettigheder. Ørsteds Argument, at Fdg.erne fra 1730 at regne var blottet for de nødvendige almindelige Regler og derfor maatte suppleres med Priv. 1679, er ikke rigtigt, thi selve Opregningen af en Række Personer som værende i Rang indeholdt uden nogen udtrykkelig Udtalelse, at det drejede sig om det traditionelle Fortrin i Gang og Sæde i Lighed med Adel. I saa Henseende var Priv. 1679 altsaa stadig gentaget og bekræftet, og desuden var Fruerne medtaget.

Ørsteds Udtalelser om Retsproblemet fremkom paa et tidligt Tidspunkt nemlig allerede i 1806 i 2. Del af hans Supplement til Nørregaards Forelæsninger. Han gik videre end Colbjørnsen havde turdet, ved at anse Reglen om fjernere Afkom i Fdg. 1693, 1699 og 1717 for stadig gældende i 1803. Han opretholdt dette og de foran anførte Meninger i juridisk Arkiv Nr. 23 (1810), gentaget i Arkiv for Retsvidenskaben 6. Bd. (1831) men erkender, at naar Bkg. 12. Aug. 1808 for de 3 første Rangklasser gav Rettigheder til Hustruer og Børn og for de lavere maatte antages kun at give dem til Hustruer, var dette i Pagt med en mere end halvhundredaarig Forstaaelse af den gældende Fdg. om Rangen

af 1746, der ikke lod Børnene være Bipersoner. Tilbageblikket i Erindringerne anlægger ikke noget nyt Synspunkt, og det fremtræder ogsaa der som fortjenstfuldt af Colbjørnsen at have »fremdraget« Priv. 1679, selv om andre afgørende Indvendinger mod ham fremsættes. Efter det her bemærkede maatte det fortjenstfulde — der ikke havde det fjerneste med Lindholmsagen at gøre men laa Colbjørnsen saa stærkt paa Sinde — indskrænke sig til Fremdragelsen af det i Privilegiernes Punkt 2 indeholdte Tilsagn om at ville lade borgerlige Betjente avancere til de højeste Charger lige med Adelen. Det var rigtigt, at dette stadig stod ved Magt, fordi Priv. 1679 ikke i deres Helhed var ophævede men kun delvis omdannet af senere Regler — men dette bestredes ikke af nogen. Det er vanskeligt at tilbageholde en Forundring over den Tanke, at man i 1730 enten skulde have været saa ubehændig af Vanvare at have ladet Priv. 1679 med Børnereglen blive bestaaende eller have glemt, at der havde været en saadan højtidelig Regel, hvis Dato 3 Gange senere var gentaget i Fdg.r om Rangen.

Jeg gaar derefter over til Meningsytringerne i Kancelliet, idet jeg om de Deputerede nøjes med at oplyse, at Reiersen, Feddersen og Cold fulgte Moltke, medens Knudsen og Monrad var tvivlende. Colbjørnsens indledende Ord i hans 85 Sider store Betænkning giver i en Nøddeskal baade hans Syn og den Tone, han anslog: »Det er besynderligt nok, at en enkelt Mands Begjæring om »at maatte, paa Grund af sin Embeds Rang tillades at faae sine Døttre indskrevne i *Vemmelofte* adelige Kloster« har givet Anledning til at drage frem af Støvet en af 5te Christians merkeligste Lovgivninger hvilken — uagtet den findes offentligen kundgiort ved Trykken, og uagtet den indeholder en deel af det, der umiddelbar vedkommer Statsforfatningen selv, baade fordi den bestemmer de militaire og civile Embedsmænds Rettigheder, under Navn af Privilegier, og fordi hiin Lovgiver deri udtrykkeligen har erklæret *for sig og sine Efterkommere i Regjeringen*, at denne Lov skulde bestandigen vorde opretholdt og *haandthævet* — dog har været saa aldeles forglemt og tilsidesat, fra den Tid, 4de Friderich forlod Verden, som om dens Bogstaver da vare

blevne udslettede ved de Taarer, Fædrenelandet fældede ved denne ædle Fyrstes Grav.« Han betoner som en væsentlig Side ved Statsforfatningen, at Borgerstanden er draget frem til Delagtighed i Statsstyrelsen paa lige Fod med Aristokratiet: »Neppe kunde Retfærdighed og Statsklogskab i Forening med hinanden, udfinde et sikrere Middel til at befæste den, Vore Konger af *Folket* overdragne Eeneregiering, end dette, ved Siden af hiin stolte Fødsels Adel (der fra Waldemarernes Tid, havde underkuet Nationen, ved at svække den Kongelige Myndighed) at stifte et nyt Slags arveligt Adelskab, hvis karakteristiske Kiendemærke skulde være *Fortjenester*, baade med Hensyn til at *erhverve* og til at *beholde*.«

Som Eksempler paa de første Enevoldskongers Forstaaelse af, at borgerlige Mænd burde kunne naa de højeste Poster, anføres P. Schumacher, Tordenskjold og Løvenørn, der først senere blev adlede og det saaledes, at deres Patenter prydedes med Omtale af deres Fortjenester. Fordommen om visse Slægters udelukkende Ret til de første Embeder var dog tilstede, og ved Fr. IVs Død viste dette sig: »Imedens dyb Sorg stod malet paa hver god Borgers Aasyn, da Døds Klokker forkyndte Landets ubodelige Tab, ved Friderichs — dets Faders — Død, snode Lehns Aristokratiet sig listigen omkring Danner-Tronens Fod, og skiulede, under ydmyg Skinhelligheds Maske, sine Snarer; saa at den fromme og gudfrygtige 6^{te} Christian ikke blev disse vaer. Hans Hensigter vare (som alle vore Kongers) de bedste; men han blev misleedet.«

Herom henviser han nærmere til Landbokkommissionens Forestilling om Stavnsbaandsløsningen, hvori der var givet en Oversigt over Lensaagets Fremgang, efterat man havde afskaffet Landmilitzen. Efter Gennemgang af Lovbestemmelserne fastslaar han, at Rangfdg.rne ikke udtrykkelig har ophævet Priv. 1679 og skulde det være sket stiltiende, maatte ligesaa vel Adels Privilegier være bortfaldet (?) Hvad angaar de i Fdg. 1693, 1699 og 1717 givne Rettigheder til fjernere Afkom, tør han dog ikke anse dem for opretholdt, efterat de senere Love ikke har gentaget dem. Naar han ikke vil lade samme Argument ramme

Børn i 1. Led, er det, fordi han tillægger de højtidelige Priv. 1679, der nævner dem som berettigede, en ganske særlig Betydning i Virkeligheden uklart som en Slags uophævelig Grundlov, hvad han illustrerer ved at tale om, at Originaleksemplaret er skrevet paa Pergament, forsynet med Segl, og at den paamaalede Hjelm, som han betragter som et generelt Vaabenmærke for alle kgl. Betjente, er udført i Forgyldning og Farver. Han fortsætter sit historiske Exposé og udvikler, at Samtiden ved Landboreformernes Gennemførelse genoptog, hvad der var blevet afbrudt i Chr. VI's Tid. Disse Reformere blev sat i Værk paa det »heldige Tidspunkt, da Forsynet gav Dannertronen en ny Kraft, lig 4^{de} Christians og 4^{de} Friderichs; og da stoed den i sin rette Glands, omstraalt af Retfærd og Kiekhed, bevogtet af Troskab og Fædrelandskiærlighed. Da flygtede det stygge Lehnsvæsen for dens klare Lys, og Kongens styrkede Haand nedslod dets afskyelige Tempel. Men Aristokratiets Aand torde maaskee endnu skiule sig iblandt disse Ruiner og lure paa Fremtidens Mueligheder.« Hvis Kongen skulde mene, at Reglen om Ret for Afkom til evig Tid endnu var bestaaende, vilde han anbefale dens Ophævelse, men om Priv. 1679 har han den Mening, at »de fortiene at overholdes og sættes igien i Kraft.« Han erkender, at en Stifter efter sin egen Vilje kan begrænse Adgangen til Stiftelsen, men under Henvisning til, at Stifterinden af Vemmetofte Kloster, Prinsesse Hedevig Sophie havde henvist sin Broder Kongen til at etablere Lighed med Roskilde Kloster, fordyber han sig i Undersøgelse af dettes Regler og kommer ad den Vej til det Resultat, at Lindholms Døtre maa have Adgang til Vemmetofte, da der for Roskilde Kloster ikke kræves adelig Fødsel og Rangfdg. af 1680 medtog Generaladjutanter. Om Priv. 1679 udtaler han: »ingen retskaffen Kongens og Statens Tiener vilde knurre over Tabet af disse Privilegier, naar Hans Majestæt fandt det gavnligt for sin og Fædrenelandets Tieneste, at ophæve dem; Thi naar der er Spørgsmaal om en saa vigtig gienstand som denne, kan intet Offer være for stort; men dersom de skulle nedbrydes, for at styrke Adelsvæddet, da blev det Pligt for enhver ædel Mand, at advare derimod.« Han hævder overhovedet, at de

medfører at de kgl. Betjente, deres Hustruer og Børn skulde anses som virkelig fødte og baarne Adelsfolk jfr. D. L. 3-2-2. Mod Slutningen har han endnu en Appel til Kongen: »Det er jo ogsaa vitterligt for enhver Mand, der har mindste historisk Kundskab, at Adelsvæddet da [i Chr. VI's Tid] var blevet saaledes befæstet, at Lehnsvæsenet, endog efter 6^{te} Christians Regiering, fik under laante Navne, bestandigen mere og mere Styrke og Udvidelse, indtil den herlige Dag, da Viisdom og Retfærdighed fra Tronen forkyndte, at sand Borgerfrihed skulde evindeligt vorde enhver Dansk Undersaats heldige Lod.« Han imødegaar vedkommende Deputerede og oplyser, at have konfereret med Professorerne L. Nørregaard og J. F. W. Schlegel, der erkendte ikke at have indladt sig synderlig i Granskning af Emnet, da Priv. 1679 var kommen aldeles i Forglemmelse, men de var nu enige med ham. I Henhold til sin Instruks krævede han Forelæggelse for Kongen.

Moltkes første Betænkning fylder kun 20 Sider. Til Indledning giver han Generalprokurøren Ret i det besynderlige i Fremdragelsen af Priv. 1679 i denne Sag om Klosterindskrivning. Dernæst sænker han Kaarden dybt for ham personlig med anerkendende Ord om den Varme for Spørgsmaalet, han har lagt for Dagen, og det siges, at denne Mand med Patriotismens hele Kraft stedse redeligen og heldigen virker til at fremme Regentens vise og velgørende Hensigter nemlig at befæste Borgerfrihed og udbrede Borgerheld. Med let Ironi berøres derpaa de refererede Kraftsteder hos Colbjørnsen: man kunde efter dette Skilderi tro, at der truede en Fare for Staten fra en mægtig Partiaand, men denne Frygt forsvinder dog, naar vi ser den danske Borgers lykkelige Stilling, idet han rolig stoler paa Regeringen. Moltke kunde ikke se, at der egentlig havde været Pligt for Kancelliet til at gaa udenfor Lindholms Andragende, der angik en Dispensation eventuelt en Nobilitering. Det havde været noget andet, hvis der forelaa Klage over Privilegiers Til-sidesættelse. Han synes at mene, at Generalprokurøren kunde have rejst en selvstændig Sag om rette Fortolkning af Priv. 1679. Da det var et ædelt Formaal, vilde han dog ikke modsætte sig. Han fremsætter dernæst nogle Bemærkninger om, at Privilegier,

der bryder Ligheden, ikke yndes og omtaler med Sympati den franske Adels Afkald under Revolutionen. Hvad dansk Adel angaar, finder han ikke, at den indtager nogen dominerende Stilling. Paa Retsproblemet ser han saaledes: Privilegiernes Benaadninger er uadskillelige fra Rangen, der var bestemt i An. 25. maj 1671. Men denne blev forandret og med den formentlig Reglen om Berettigelsen. Chr. V fandt det nødvendigt i sine senere Rangfdg.r udtrykkelig at bestemme, hvilke Adelsrettigheder Betjentene skulde nyde. Rangfdg. kan derfor ikke være det urigtige Sted til at søge Oplysning om Lovgiverens Bestemmelse i denne Sag. Synspunktet er altsaa det rigtige, selv om det kunde være fremsat skarpere. Saa opkastes det Spørgsmaal, om Privilegiernes Indhold er saa vigtigt og velgørende for det Almindelige, at der af den Grund nu bør gøres Indstilling om dem (altsaa om Genindførelse af Børnereglen), og herom anstilles nogle kølige Ræsonnementer med denne Konklusion: »Da altsaa disse Privilegier hverken ere evidente ey heller vigtige og velgørende og ingen Anke over disses Tilsidesættelse er ført, saa finder ieg ikke, at Cancelliet har noget Kald til i saadan Henseende at gjøre Forslag om Forandring paa en heel Klasses Vegne, som slet ikke dertil har givet det Fuldmagt«. Endelig afviser han at gøre Brug af Roskilde Klosters Regler. Kun subsidiært var der givet Anvisning paa at hente Regler derfra, men Reglen om Adgang var udtalt og skulde ikke suppleres.

Grundfejlen hos Colbjørnsen er, at han absolut vilde sammenknytte de to Regler i Priv. 1679: 1. Tilsagnet om borgerliges Udsigt til Ophøjelse lige med adelige og 2. Reglen om Rangsrettighed for kgl. Betjentes Børn. Han saa ikke Mulighed for Opretholdelse af den første statsretlig betydningsfulde uden Opretholdelse tillige af den anden. Heraf hans vilkaarlige Fortolkninger. Ørstedes senere Indvending om Begrænsningen til adelige ifølge Stifterindens Vilje havde han forudset, men hans Konstruktion om at gribe til Roskilde Klosters Regler var ganske uholdbar. Ørstedes anden Indvending ramte den Paastand, at Landsloven lod de privilegerede Personer retlig smelte sammen med de adelige. Der er absolut ingen Grund til med Ørsted her

at rose hans store Kløgt og overlegne Argumentation. Som Jurist havde han vistnok sin Styrke mere i det lovgivende end i det lovfortolkende. Han udtaler sig ogsaa med en vis Usikkerhed og stiler formentlig mod Udgivelsen af en autentisk Fortolkning med dens Blanding af juridisk Undersøgelse og Lovgivning. Ørsted skriver, at man i Samtiden var kendt med Colbjørnsens Mening og dens Begrundelse, og at Stemningen i de Kredse, hvori han mest bevægede sig, var aldeles for Colbjørnsen, for en stor Del fordi han med saa megen Kraft havde antaget sig det borgerlige Aristokratis Sag mod Fødselsaristokratiet. Den Folkestemning, han havde faaet imod sig som den antagne Op-havsmand til den indskrænkende Trykkefrihedsfdg. af 1799 gav senere for Ørsted Sympatiens Tilvækst til de beundrende Følelser for hans Andel i Landboreformerne, idet Ørsted maatte se sig selv som Offer for Folkeopinionen i Trykkefrihedssagen. Ørsted skrev heller ikke paa et frisk Indtryk af Akterne.

Ved Læsningen af dem er det nemlig paafaldende, at Colbjørnsen i sit andet 41 Sider store Indlæg ganske lader Realiteterne hvile og gaar ind i personlig Polemik paa en Maade, der nærmer sig det hysteriske. Han havde anden Gang faaet Sagen 1. November men plagedes en Overgang af Nervefeber og var uskikket til at »skrive i en Materie, som Herr Presidenten har givet en saadan Vending, at der maaskee kunde opvækkes Mistro til mine Hensigters Reenhed og min Karacters ubrødelige Retskaffenhed, dersom jeg forsømnede at sætte Sagen og min Fremgangsmaade i sit rette Lys.« I Ytringer af Moltke ser han Sigtelse for Tilsidesættelse af den undersøgtlige Ærbødighed, han skylder Kongen. Han paaberaaber sig sin Pligt efter sin Instruks om at skulle varetage Kongehusets Tarv, han paadutter Moltke den Opfattelse, at alle Privilegierne er ophævede, og bebrejder ham misforstaaende Referater samt foretagne Indstregninger i hans Betænkning alt med stor Vidtløftighed. Han afviser at gaa videre ind paa legislatoriske Betragtninger. Derimod gik han udførlig ind paa Præsidentens første mundtlige Forelæggelse af Sagen og hævdede, at Moltke ikke havde været imødekommende overfor hans Ønske om at skrive i den. Han bemærker dog ud-

trykkelig ikke at ville fremsætte nogen formel Klage, men da Aktstykket skulde forelægges, vilde han jo opnaa det samme ved sin simple Beretning! Om sig selv bemærker han, at hans Slægt fra Begyndelsen af det 15. Aarhundrede var norsk Adel.

Moltke brugte 14 Dage, hvori Juletiden, til sin Duplik paa 23 Sider, og det fremgaar, ogsaa af den direkte Tiltaleform, at den oplæstes i Kollegiet. Oplæsningen af Colbjørnsens Replik er angivet som 20. September i Stedet for 20. December. Han indleder med, at Sagen har faaet en personlig Karakter, men at han nødes til at svare. Han vil gøre det i Korthed og med den Værdighed, der kræves af Stedet, hvor han taler, og de Mænd, der hører og bedømmer ham, samt af hans Embede. Colbjørnsen havde sagt, at lige til Kammerherre Moltke skrev om Privilegiernes stiltiende Ophævelse, havde ingen ytret denne Mening, men den havde dog været hævdet af de lovkyndige Forfattere. Iøvrigt havde han kun ytret sin Tvivl om deres fortsatte Bestaaen ikke fremsat nogen Læresætning. Colbjørnsen udtrykte Sagen saaledes, at der gaves Kongen Valget mellem Lovgiveren af 1679 og Præsidentens Fortolkning. Han havde ikke sagt, at Privilegier overhovedet var upolitiske, men kun, at ikke alle Embedsmænd uden Hensyn til deres Embeders Vigtighed burde erholde adelige Rettigheder. Han paapeger Colbjørnsens egen Tvivl om fortsat Bestaaen af Reglerne om Afkom til evig Tid. Den af ham fremlagte Attest fra Genealogen J. F. Lindencrone om de første Konventualinder i Vemmetofte, Damer af Familierne v. Haxthausen, v. Bülow og v. Linstow, viste deres tyske Adel; Colbjørnsen havde opholdt sig over, at deres danske Adel først var af yngre Dato. Med Urette var det sagt, at han kritiserede Chr. Vs Statsklogskabs Grundsætninger, fordi de ikke stemte med Moltkes og Chr. VI's Politik. Mod sidstnævnte Udtryk protesterede han og hævdede, at hans almindelige Grundsætninger var paa Linie med Colbjørnsens. Om Moltkes Ros af ham havde Colbjørnsen, idet han tog den til Indtægt, sagt at han ikke kunde forestille sig, at den skulde dække de Skygger, Præsidenten udbredte over hans Betænkning. Fra denne Mistydning toges Afstand. Dernæst eftergaas nogle paaklagede Fejl-

citater om Valdemarerne og de to Professorer, ialtfald fralægges ond Hensigt. Moltke modsiger, at han af Colbjørnsens Ytringer skulde have udledet Bebrejdelser mod Regeringen, Beskyldninger mod Adelen og at han havde villet »beføre« den første Klasse af Statens Borgere. Med Henblik paa Colbjørnsens Omtale af sine norske Aner siger han, at han selv her i Landet kun havde Embedsadel, og at dansk Adelskab for ham maatte bero paa Regentens Bestemmelse, og han fortsætter om Generalprokurenøren personlig: »Uden at fremkalde hans Fædres Skygger vil vist hans sande Fortienester, som jeg ikke berører, da endogsaa dette Offer, jeg villigen bringer Sandhed, kunde mistydes, allerbedst værne om hans gode Navn, ligesaa sikkert som Fædrenelands Historie og taknemmeligt Venskab vil opsamle de ædle Træk, der udbrede over det Navn, han bærer, sand og varig Hæder.« Lidt efter fortsætter han: »Naar først Mistanke og Lidenskaber blande sig ind i vore Meeninger saa lede de os letteligen langt fra vort Maal. Disse ere det formodentligen, som have fremkaldt hos Generalprocureuren den Yttring: At Forsædet i det Collegie, hvis Medlem han har været i 16 Aar, ikke kan berettigge mig til at paabyrde ham slige Beskyldninger. Nej! vist nok, hverken Forsæde eller Fortrin berettigge os til at fornærme nogen — men, i Sandhed, hverken Talenter eller Genie berettigge Dem Hr. Generalprocureur til at tilskrive mig den Hensigt at ville i en til Kongen afgiven Betænkning paabyrde Dem Beskyldninger, at ville angribe Deres moralske Character, og det paa en Tid, da jeg villigen og med Glæde nævner Deres Fortienester, Deres Patriotisme og Redelighed. De maae vide, at det er Feighed under slig en Maske at ville saare, og derfor forvisser jeg mig, at De ikke et Oyeblink længere troer sligt om mig.« Endelig rede-gør han efter sin bedste Erindring om den første Behandling af Lindholmsagen. Da han vidste, at L. ønskede bestemt Svar, havde han meldt, at Sagen kunde forestilles førstkommende Fredag, men da der gaves forskellige Svar paa, om Andragendet kunde imødekommes, besluttedes Cirkulation. Han overlader rolig til Kongens Retfærdighed »at bedømme de Angreb, General-Procureuren, som jeg aldrig har villet fornærme, har fundet for

godt her i Collegio at gjøre mig og den Maade, paa hvilken jeg har gaaet dem i Møde.« Vedlagt var en samtlige Deputerede og Assessorer af ham afæsket Erklæring af 28. December, hvori de udtalte, at de ansaa sig for inkompetente til at bedømme, om Præsidentens Fremgangsmaade har kunnet give Anledning til saadanne Ytringer som i Generalprokurørens anden Betænkning, men at de kunde bekræfte, at Præsidenten ikke havde søgt at betage dem den fra deres Embeder uadskillelige Adgang til at sige deres bestemte Mening og iøvrigt aldrig havde følt Savn af den Agtelse og Tillid, som var deres Bestræbelsers Maal.

De to Slutningsindlæg belyser Colbjørnsens Afslutning af sin Generalprokurørgerning paa en Maade, der gør videre Kommentar overflødig. Den havde helt været paa Linie med hans mest uheldige Dage som Advokat, og han havde ogsaa her vist sig uegnet til at fortsætte (smlgn. foran S. 76). Ligesom Lindholmsagen løb ud i Sandet, gik det hans Teori om Rangspersonernes Børn. Den gled over Firmamentet som en Komet, der blændede de to Universitetsprofessorer og den unge Hof- og Stadsretsassessor men intet Indtryk gjorde paa Lovgivningsmagten. Derved, at der 10. Januar 1809 gaves en særlig Resolution om, at Døtre af Embedsmænd i de 3 første Rangklasser kunde indskrives i Vemmetofte, blev det tilkendegivet, at Bkg. 12. Aug. 1808 om Rangsrettigheden for disse Embedsmænds Børn ikke havde været tilstrækkelig, da den henhørte til den almindelige Lovgivning, medens der her behøvedes en Fundatsændring.

Et Par Maaneder inden Samarbejdet mellem de to Jurister saaledes afsluttedes, var et Samarbejde mellem dem paa et specielt Omraade bragt til Ophør, idet den Kriminallovskommission, som Moltke 27. Oktober 1800 havde faaet nedsat, og hvori de begge havde siddet sammen med Professorerne Nørregaard og Schlegel, Højesteretsjustitiarius J. E. Colbjørnsen og efter dennes Død i 1802 hans Eftermand Fr. J. Kaas, paa Treaarsdagen for Nedsættelsen indsendte sin Forestilling til Kancelliet, se min Strejflys over Enevældens Retshistorie (1949) S. 90 ff. Man havde der beskæftiget sig med at opstille Grundsætninger for en ny Kriminallov og havde arbejdet uden Gnidninger mellem

Medlemmerne i deres skriftlige Betænkninger, selv om Colbjørnsens noget heftige Tone heller ikke her havde fornægtet sig. Meningsforskel mellem de to havde været fremme med Hensyn til Dødsstraffen, som Moltke vilde indskrænke til Statsforbrydelser og ombytte med betryggende Indespærring, medens Colbjørnsen ogsaa vilde anvende den paa Mordere og Mordbrændere. Fdg. 18. December 1767, der for Mord begaaet af Kedsommelighed til Livet altsaa for at opnaa Henrettelse fastsatte haard livsvarig Frihedsstraf med Tilsætning af Pinsler ved Indsættelsen og aarligt gentaget paa Forbrydelsens Dato samt beskæmmende Behandling før og efter Døden, vilde Moltke, der ansaa disse Forbrydere for »højest ulykkelige Væsener«, kun opretholde med Hensyn til Tugthusstraffen, medens Colbjørnsen tillige vilde opretholde Brændemærke og Kagstrygning ved Indsættelsen. Han betonedede, at Fdg.n, for hvilken Chr. VII personlig havde interesseret sig, var en af Kongens viseste Love, der i sin Tid havde gjort Epoke i Evropa. Der var ingen Tvivl om dens Grund og Nytte og den Fare, den havde for Øje, var ikke ophørt, hvorom de hyppige Selvmord vidnede. Handlingen var efter sit selv-kærlige Motiv nedrig og infam. Landsforvisning af indfødte burde efter Moltkes Mening af Hensyn til Udlandet ikke finde Sted for »skændige Forbrydelser.« Disse Træk oplyser om hans liberale Tænkemaade.

Der foreligger følgende Skrivelse fra Kronprinsen til Kancelliet:

»Efter han[s] Mayestæt Kongens min Faders Befalning bekiendtgøres følgende for det Danske Cancellie. Presidenten for dette Collegium Kammerherre Moltke udnævnes til President for det Vestindiske og Guineiske Rente General Toldkammer samt afgaaer fra sit hidintil havde Embede. Kammerherre og Justitiarius Kaas afgaaer fra sit Embede i Høieste Ret og udnævnes til Preciden[t] for det Danske Cancellie. Conferens Raad og Generalprocureur Colbjørnsen afgaaer fra dette Embede og udnævnes til Justitiarius i Høieste Ret. Etatsraad og Deputeret i det Vestindiske Rente og General Toldkammer Ove Malling

udnævnes til virkelig Conferens Raad. Samtlige Expeditioner og Bestallinger indsendes til mig, for at forelægges Hans Mayestæt, ligeledes er det befalet at alt udfærdiges gratis

Kiøbenhavn, den 3 Januari 1804

Frederik CP

Til det Danske Cancellie«

Den 4. Januar sattes dette i Værk; den endelige Ordning kom først 18. Maj s. A., da den Deputerede Chr. M. T. Cold fik Ordre til at vaage over Lovenes rigtige Fortolkning samt at foreslaa og forfatte Forandringer i dem altsaa konstitueredes som Generalprokurør uden at have Navnet, og samme Dag blev Fr. Moltke Gehejmeraad.

Kronprinsens Skrivelse antyder intet om hans Opfattelse af de to Embedsmænds Forhold, men saa meget er sikkert, at han ikke inden sin Afgørelse har set Akterne. Det samme gælder formentlig C. F. Wegener, der omtaler Sammenstødet i Aktmæssige Bidrag til Danmarks Historie i det nittende Aarhundrede (i 4. Bd. af Antislesvigholstenske Fragmenter, 1851) S. 71 og meddeler kortfattede Uddrag af Chr. VIII Dagbogsoptegnelser. Naar han taler om »Moltkes Stolthed, Colbjørnsens Sarcasme, begges ubøielige Haardhed«, har det i hvert Fald ikke Hjemmel i Akterne, der viser, at Moltke villig drøftede det efter hans Mening og ogsaa i Virkeligheden urimelige Postulat om Børns Rangsrettighed og begyndte og sluttede sine Indlæg med rigelig personlig Virak til den Mand, der uberettiget klagede og dog »ikke klagede« over ham til Regenten, den af Klageren saa højt anpriste Kronprins. Kun en Mand af overlegen Kultur kunde have bestaaet denne Belastningsprøve. Ørsteds medierende Standpunkt, at Colbjørnsen dog havde Ret paa et vigtigt Punkt (skønt dette Punkt — det gamle Løfte til de borgerlige — slet ikke havde Krav paa at blive drøftet i Kancelliet) har vedligeholdt Skævheden i Billedet, og fra de samtidige foreligger ingen baade kyndig og upartisk Udtalelse. Ved den fuldstændige Udgivelse ved Axel Linvald (1943) af daværende Prins Christian Frederiks Optegnelser har vi nu et nyt Materiale, hvis Kilder væsentlig

er Kaas og Kronprinsen, se S. 270-76, 282 og 285. Moltke og Colbjørnsen betegnes som to Flintestene og der havde ved flere Lejligheder været Splid og Kiv imellem dem »grundet paa indbildsk Stolthed og Had paa den førstes og Egenkierlighed og Had paa den andens Side.« I Kriminallovskommissionen havde Colbjørnsen indgivet ypperlige Forslag, Moltke derimod trivielle, de havde »været i heftig Mund-Strid med hinanden og hidindtil har Commissionen intet udrettet.« Efter Sammenhængen er dette skrevet 3 Maaneder efter Kommissionens Forestilling til Kancelliet og var ialtfald da urigtigt. »I de Erklæringer, som Colbjørnsen har skreven mod Moltkes, og som ej har andet end kunnet aigrere denne stolte Mand til det yderste, har han blandt meget andet højst bittert erindret Presidenten om, at han selv som tydsk Adelsmand, da hans Fader var kommen herind fra Tyskland, ej kunde have andet Adelskab end det, som han ved sin Erklæring paa Grund af Christian 5tes Lovbud [skal være Priv. 1679] vilde forskaffe ham.« Maaske er dette sagt i den mundtlige Forhandling, der ifølge Ørsted skal have været »vistnok temmelig levende.« I Indlægene findes kun Moltkes beskedne Erkendelse af manglende dansk Adelskab, der iøvrigt ogsaa maa befri ham for at have følt sig saaret paa dansk Aristokratis Vegne, hvad han heller ikke har givet Udtryk for. Rigtigt er det følgende om Moltkes med Pen gjorte Understregninger i Colbjørnsens Indlæg, hvor denne havde understreget efter Lineal. Prinsen tilføjer: »Colbjørnsen skrev da i sin anden eller tredie Erklæring, at han fandt det fornødent at erindre, at de lige St[r]eger var hans, de krumme derimod Hr. Presidentens. Hvilken bidende Ondskab!« Maaske dog Æren for denne Fortolkning tilkom Kaas. Prinsen slutter Afsnittet med, at Colbjørnsens Ytringer formentlig mere skyldes hans Følelse af det rigtige og sande og maaske Egenkærlighed for sin Mening end Ondskab eller bittert Had til Præsidenten, da han, skønt Kronprinsen maaske ikke tror det, er en ædel, redelig Mand. Prinsen frygter at han vil komme til at vige for sin Modstander, da han med sin Dygtighed opvejer 3 Moltker. Lidt længere fremme kommer der nærmere Oplysning om den Rolle, som Kaas kan have spillet hos Kron-

prinsen: »Moltke havde een Tid ved Præk vunden ham paa sin Side i den omhandlede Sag; men ved at blive nøjere underrettet om samme og ved især at lade sig den berette af Kaas, der havde læst de tilhørende Papirer, og som fældte den rigtige Dom: Colbjørnsen har været bidende i sine Udtryk; men han har Ret, og Moltke har angrebet ham personlig, besluttede Kronprindsen Forandringen ved sig selv uden at raadføre sig med nogen desangaaende, og saa rask, som han burde, lod han sin Villie udføre. Da han ej selv havde læst Colbjørnsens lærerige Afhandling om Embedsmændenes Previlegier og hans kraftige Gienmæle mod Moltke, kunde han ej dømme med den Bestemthed, som han nødvendig maatte, naar han havde læst dem; men han maae have været fuldkommen underrettet om alt, og Colbjørnsens Retskaffenhed maae have været ubrødelig i hans Øjne, og han haver rimeligvis frygtet for, at han skulde begiere sin Afskeed, og ej meere ville tiene, hvilket Staten ej kunde være tient med, og dens Bedste glemmer Kronprindsen aldrig med god Villie«. Uheldigvis for Moltke meledede Kaas sin egen Kage. Efter Meddelelse fra Kronprinsen berettes det, at denne om Aftenen den 3. Januar lod Colbjørnsen kalde og havde en lang Samtale med ham, »der var ude af sig selv af Glæde over sin virkelige Sejer«. Til Moltke »sendte Kronprinsen af Menagement hans Ven Generalmajor Haxthausen for at forberede ham paa dette Stød, der kom ham uventet, og der sat ham gandske ud af Fatning.« Hans første Handling var at bede om at blive sat paa Vartpenge, men Kronprinsen tilskrev ham velvillig og den følgende Dag havde Haxthausen faaet ham beroliget, se nærmere Linvald S. 90 og Historisk Tidsskrift 4. R. 2. B. S. 37 (Ludvig J. F. Moltke). Maalestokken for Styrken af Kaas' Overbevisning giver hans Passivitet med Hensyn til at fremme Lindholms Sag efter den Colbjørnsenske Linie, da han 4. Januar havde faaet Magten dertil. Det er heller ikke frit for, at Colbjørnsens saglige Passivitet i hans andet Indlæg giver Indtryk af, at han havde tabt Troen paa sin først udslyngede Paastand, at Lindholm hverken behøvede Dispensation eller Adelskab. En anden Tilskuer, der delvis greb ind, var Rentekamrets Chef Grev Chr. D. F. Revent-

low, se Bobé: Reventlowske Papirer I S. 24 ff. 20. December 1803 har Moltke talt med ham om Colbjørnsens Klage, og Reventlow bemærker, at han er vis paa at der er Uret og Grund til Besværing paa begge Sider. Den 23. siges at Moltke har underrettet Kronprinsen om hans Uenighed med Colbjørnsen, den 30. har han haft en lang Samtale med Kronprinsen, og Sagen synes afgjort; beklager at Moltke alene ikke vinder. 3. Januar bemærkes »ellers er Skylden nok lige paa begge Sider«. 1. Februar menes det, at Moltkes Uvenner har hindret at han blev Gehejmeraad.

Reventlow var ialtfald ikke fjendtlig mod Moltke, men hans salomoniske Bedømmelse, der var ubegrundet, kan ikke akcepteres, og der maa advares mod at lade den afgive noget Bidrag til Karakteristik af Moltke. At denne ved at afløse den ubetydelige og føjelige Kancellipræsident Brandt ret ofte maatte komme i saglig Uoverensstemmelse med Colbjørnsen, der var gammel i Gaarde, er naturligt og ligeledes at han, der havde faaet sin Stilling underbygget ved Tiltagning af to nye Deputerede Cold og Feddersen, holdt paa sine Standpunkter, og Colbjørnsen har vel i sin Omtale heraf ikke undladt at paavirke den ham altid støttende Reventlow. Hans Optræden i denne Sag karakteriserer man bedst ved det af afdøde Hans Jensen i en anden Forbindelse brugte Udtryk om ham, at han »havde redet sin Kæphest« med Udfald mod Aristokratiet. Prinsens Dagbogoptegnelser giver et levende Billede af, at den standende Strid havde virket opskræmmende baade i den røde Bygning og ude i Byen. »Sagen var bleven til Scandale, heele Byen talte derom. Cancelliebudene sagde, at de maatte staae paa Luur for at forekomme, at de Deputerede ej fik sig ved Hovederne [formentlig »kom i Haarene paa hinanden«], Forretningerne leed derunder, og Kronprindsen havde besluttet en Forandring.« Naar Prinsen som et Ekko af Kaas bebrejder Moltke, at han »har . . . begyndt paa alt for mange Ting, paa for mange Forbedringer i saa kort Tid«, virker det pudsigt, at Kaas samme Aar fattede den Plan at faa Colbjørnsen til at udarbejde Udkast til en ny »koncis dansk Lov« og begejstrede Kronprinsen herfor, uden at der høres mere der-

om. S. 274. Udgiveren bemærker S. 582 Note 24, at der om dette Emne næppe foreligger skriftlige Akter, hvorimod Kommission om en Lovbog for Hertugdømmerne nedsattes i 1806. Jeg kan her henvise til min Afhandling i »Strejflys« S. 1-27 om de vidtløftige Kommissionsarbejder om Revision af Danske Lov, der begyndte 1701 og ophørte 1788 ved Professor Kofod-Anchers Død uden formel Ophævelse af Kommissionen.

Zusammenfassung.

Der vorn (S. 76) erwähnte Christian Colbjørnsen hatte nach seinem Rücktritt als Kammeradvokat 1785 einige Jahre u.a. als Mitglied von und Sekretär in der grossen landwirtschaftlichen Kommission und als Assessor in dem Höchsten Gericht verbracht, als er im Jahre 1788 als 1. Abgeordneter und Generalprokureur in der Dänischen Kanzlei angestellt wurde. Bei Vakanz in der Präsidentstellung war der etwas jüngere Abgeordnete in der Generalzollkammer, der Kammerherr Frederik Moltke, ihm im Jahre 1799 vorgezogen worden, ihre Zusammenarbeit war aber dennoch ziemlich gut gewesen, bis ein Meinungsunterschied über eine Rechtsfrage zu grossen Reibungen führte. Gegen die geltende gewiss richtige Verständnis der Gesetzgebung wollte C. von seiner Antipathie gegen den geborenen Adel und seiner Sympathie für den privilegierten Beamtenstand aus eine Rangberechtigung für Kinder von den in der Rangverordnung aufgeführten Personen behaupten. Die Frage wurde während des ganzen Jahres 1803 in der Kanzlei erörtert und besonders in grossen Eingaben seitens C. und M. spätestens von den 19. Dezember 1803 und 3. Januar 1804, und C. war hierunter zu einer so heftigen und persönlichen Polemik übergegangen, dass der Kronprinz Frederik am letzt-erwähnten Tage resolvierte, dass M. zu der Generalzollkammer als Präsident (kurz danach mit dem Titel eines Geheimrates) zurückkehren und von dem Justitiarius in dem Höchsten Gericht Julius Kaas abgelöst werden sollte, dessen Stellung von C. übernommen wurde.

4.

Den danske Undervisning i Slesvig-Holstens højere Skoler i den preussiske Tid (1864-1920).

Af

Thomas Otto Achelis

Det var praktiske Hensyn, ikke nationale Grunde, som foranledigede Generalsuperintendenten Adler til at optage Danskundervisning i Hertugdømmernes lærde Skoler, da han udarbejdede den »almindelige Skoleforordning« (1814). Derfor var denne Undervisning ikke indskrænket til de fire lærde Skoler i Hertugdømmet Slesvig; det var Helstatens andet Sprog, som Eleverne i alle fire Klasser skulde dyrke, Militærets Kommando- og Forretningsprog, Sproget, i hvilket alle Kaldsbreve blev udfærdiget.

Praktiske Hensyn var det ligeledes, som et halvt Aarhundrede senere, efter Hertugdømmernes Adskillelse fra Danmark, gav Anledning til, at Undervisningen i det danske Sprog blev opretholdt i de slesvigske Gymnasier enten en Tid lang eller indtil Verdenskrigen.

Indtil 1863 var Dansk Undervisningsfag i alle lærde Skoler i begge Hertugdømmer — ikke i Lauenborg — med to Timer om Ugen i hver Klasse; i Flensborg var det Undervisningssprog i Halvdelen af Fagene, i Haderslev i dem alle¹. Det blev nu forandret, idet den danske Undervisning blev ophævet ved Gymnasierne i *Holsten*.

Indtil 1864 var Eleverne i Kvarta og Tertia blevet undervist i Grammatikken, og Læsebøger af Flor, Lübker, Holst, Blichert og Witt blev benyttet. Kun i Glückstadt havde allerede Tertianerne læst Allens Haandbog i Fædrelandets Historie, og det er mærkeligt, at denne »Nationalliberalismens Historiebog«² blev bibeholdt efter 1864. I Sekunda var »Erik Menveds Barndom« den sædvanlige og for Eleverne passende Læsning (Glückstadt,

¹ Achelis i Nordelbingen, IX (1933), 296.

² Ellen Jørgensen: Historiens Studium i Danmark (1943), 191.

Kiel, Meldorf, sandsynligvis ogsaa i Altona)¹. I Plön læste Primanerne denne Roman, medens Sekundanerne brugte »Kong Erik og de Fredløse«. I Kiel fik Primanerne Ørsteds Værk »Aanden i Naturen« at læse, i Meldorf vovede man at give dem Grundtvigs »Asers og Norners Bedrifter«. I Glückstadt lærte Eleverne den nordiske Mytologi at kende gennem Oehlenschlägers »Nordens Guder«. Desforuden oversatte de Stykker af Schiller til Dansk. Dertil kræves der et nøje Kendskab til det danske Sprog, og dette kunde kun opnaaes her, hvor Skolens Rektor, P. H. Jessen, som havde Dansktimerne, kendte Sproget fra Barnsben af². Derfor blev der i Glückstadt krævet og opnaaet mere end ved de øvrige holstenske lærde Skoler.

Efter Krigen blev den danske Undervisning i Skoleaaret 1864/65 indskrænket til en Time om Ugen i Glückstadt for Prima og Sekunda, i Plön for Prima til Tertia, i Kiel og Meldorf blev den afskaffet for Prima og Sekunda³, i Rensborg havde Realgymnasiets Primaner, Realprimanerne og Realtertianerne en, Realsekundanerne to Timer Dansk om Ugen⁴.

Allerede 1864 fjernedes den danske Undervisning i Meldorf, 1865/66⁵ i Kiel; ved de andre holstenske Gymnasier blev der givet Danskundervisning i Overenstemmelse med flg. Skema:

¹ Indbydelsesskrifter fra Altona 1864 og 1865 giver ingen Oversigt over Undervisningen, »Erik Menveds Barndom« blev ifølge Programmerne 1866, 1867 og 1868 læst i Skoleaarene 1865/66 til 1867/68. — Jfr. Kjeld Galster: Ingemanns historiske Romaner og Digte (1922), 79—89, 211 f.

² Achelis: Blätter zur Zusammenkunft ehemaliger Lehrer und Schüler des Haderslebener Johanneums (1936), 3 ff.

³ H. Skalberg: Undervisningen i Dansk ved Universitetet i Kiel og i Hertugdømmernes lærde Skoler efter 1864 (1932), 14 A. 6. — Hovedkilden for de holstenske Skoler er Skolernes Indbydelsesskrifter.

⁴ Achelis i Zeitschrift f. Schlesw.-Holst. Geschichte, LXXIV—LXXV (1951), 493—99. Med Urette har man sagt, at dette Foredrag indeholder »Propaganda für Dänemark«.

⁵ Skalberg skriver S. 14, A. 6, at den danske Undervisning i Kiel blev standset i 1866. I Skoleaaret 1865/66 fik Tertianerne og Kvartanerne to Timer Dansk om Ugen, i Skoleaaret 1866/67 er der ikke længere undervist i Dansk. — I Meldorf er der kun indtil Mikkelsdag 1864 undervist i Dansk (i Tertia og Kvarta).

Klasse	Altona	Glückstadt	Plön	Rensborg (Realklasser)
Prima	1	1	1	1
Sekunda	1	1	1	2
Tertia	1	2	1	1
Kvarta	1	0	2	0

Ingemanns Romaner Valdemar Sejr, Erik Menveds Barndom, Kong Erik og de Fredløse blev ved at være den yndede Læsning, kun i Glückstadt blev »Erasmus Montanus« og »Nordens Guder« læst (Aaret i Forvejen læstes der »Palnatoke«).

1866/67 blev den danske Undervisning fortsat, 1867/68 er der vistnok sidste Gang undervist i det danske Sprog i de holstenske Gymnasier:

Klasse	Altona	Glückstadt	Plön	Rensborg (Realklasser)
Prima	1	1	1	1
Sekunda	1	1	1	2
Tertia	0	2	2	0

I Glückstadt hørte den danske Undervisning op Oktober 1867¹.

Anderledes formede Skæbnen sig for Undervisningen i Dansk i det tidligere Hertugdømme *Slesvig*, i hvis nordlige Del Dansk var og er Folkesprog, Kirkesprog (og i Begyndelsen tillige Skolesprog) og hvor det preussiske Styre indførte en tosproget Forvaltning².

Her var i April 1864 til de tre gamle Latinskoler kommet Husum lærde Skole, som 1854 var degraderet til en Borgerskole. I en forstaaelig Reaktion imod den daarlige Behandling, som

¹ Plön Indbydelsesskrift 1869 findes ikke paa de Kielske Biblioteker. — Angaaende Altona jfr. 200 Jahre Christianeum zu Altona (1938), 41 Anm. — I Rensborg er den danske Undervisning afskaffet ved Forordninger af 2/6 1865 og 4/4 1866 (Acta F. 25 i Skolens Arkiv, Achelis i Zeitschr. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LXXIV—LXXV (1951), 499, A. 3). — Signaturen passer ikke længere, da man i 1953 har konfunderet Direktoriets og Rektoratets Arkiver (en arkivalisk Forbrydelse!) og endog ikke har tænkt paa at lave en Konkordants!

² Sønderjyllands Historie, V, 127.

Nordfrislands ældste Latinskole havde faaet, blev der foreløbig slet ikke undervist i Dansk her¹, men i 1865 blev Dansk dog igen Undervisningsfag. 1864 blev de tre andre lærde Skoler i Hertugdømmet atter aabnet, nu som tyske Undervisningsanstalter, i Haderslev efter en Undersøgelse, »ob es den Wünschen und Interessen der nordschleswigschen Bevölkerung entsprechen, wenn die Unterrichtssprache auf der Haderslebener Gelehrtenschule wieder die deutsche werde².«

1865 har Gehejme Overregeringsraad Ludwig Wiese paa Foranledning af den preussiske Kultusminister Heinrich von Mühler³ besøgt de slesvigske Latinskoler. I sin Beretning til Ministeren skriver Wiese, at Undervisningen i Dansk ikke kan undværes i Haderslev, men i Flensborg og Slesvig kan den efter hans Mening enten afskaffes, ligesom det er sket i Husum, eller erklæres for fakultativ⁴.

Anderledes tænkte man imidlertid i Landsregeringen for Hertugdømmerne. Rudolf Samuel Nicolaus Rathjen, Kontorchef for den anden Sektion, skrev til Friherre von Zedlitz, det preussiske Medlem af »Oberste Zivilbehörde⁵«, at den danske Undervisning hverken kan undværes i Flensborg, som er beliggende i umiddelbar Nærhed af det dansktalende Distrikt, og heller ikke i Husum og Slesvig, da Dansk er det officielle Sprog i en ikke liden Del af Hertugdømmet Slesvig og Tjenestmændene i de ikke dansktalende Distrikter er nødt til at have Kendskab til Sproget af Hensyn til Korrespondancer etc. Endnu bestemtere krævede Friherre von Zedlitz, at der paa Gymnasierne skulde være Lejlighed til at lære Dansk, saalænge Sproget »auch nur im Umgange des täglichen Lebens von der Bevölkerung gebraucht wird⁶. I en udførlig Skrivelse til Grev Bismarck har han gjort

¹ Progr. Husum 1865, 49 f. — Stemningen i Husum fik et meget tydeligt Udtryk i et Festsigt, som Konrektor Otto Kallsen havde skrevet i Anledning af Skolebygningens Indvielse den 18. Oktober 1867 (Progr. 1868, 17).

² Achelis i Zeitschr. f. Schlesw.-Holst. Gesch., LXXVII (1953), 218 f.

³ Jfr. Walter Reichle: Zwischen Staat und Kirche (1938).

⁴ Abt. 302, Nr. 2097 Slesvig Landsarkiv — i det følgende L.-A. —

⁵ *Ibid.* 20/6 1866.

⁶ *Ibid.* 5/10 1866.

Rede for sine Synspunkter, og allerede tidligere havde han gjort Rektoratet i Husum opmærksom paa, at det var nødvendigt at undervise Eleverne i det danske Sprog.

Saaledes blev foreløbig Undervisningen i Dansk bevaret for de fire slesvigske Gymnasier som obligatorisk, kun i Realklasserne var den fakultativ. Efter at Hertugdømmerne i 1867 blev indlemmet i Kongeriget Preussen og et »Provinzial-Schulkollegium« blev indrettet — foreløbig i Kiel —, skrev Kultusministeren von Müller til dette, at det skulde overveje, om Undervisningen i Dansk skulde bibeholdes som obligatorisk¹. Den 20. Februar 1869 udkom Kollegiets Forordning, der blev grundlæggende for de næste ti Aar og som paabød, at Dansk skulde vedblive at være obligatorisk Undervisningsfag i de fire Gymnasier, men fakultativ i Realklasserne. Kun Sønner af Militærpersoner eller Tjenestemænd, som ikke var født i Provinsen, kunde dispenseres fra den obligatoriske Undervisning².

I forskellig Udstrækning blev der i de følgende ti Aar givet obligatorisk Undervisning i Dansk i de fire Gymnasier; fakultativ var den ved den i 1865 i Sønderborg grundlagte Realskole og i i Gymnasiernes Realklasser. Eleverne lærte Dansk efter følgende Timeplan:

Klasse	Flensborg 1867/68	Haderslev 1867/68	Husum 1867/68	Slesvig 1868/69
Prima	0	2	0	1
Sekunda	0	2	1	1
Tertia	2	2	2	0
Kvarta	2	2	2	0
Kvinta	2	2	0	0
Seksta	2	3	0	0
i alt...	8	13	5	2

¹ Minister v. Mühlér til Provincial-Skolekollegiet, dat. Berlin 30/12 1868: Abt. 302, Nr. 2097 L.-A.

² Jfr. L. Wiese: Das höhere Schulwesen in Preussen, II (1869), 52; Progr. Flensborg 1869, 39; Akterne »Dänisch« i Flensborg Gymnasialarkiv; Achelis i Göttingische Gelehrte Anzeigen 1935, 95.

I Flensborg blev der ikke undervist i Dansk i de to øverste Klasser, det vil sige i de sidste fire Skoleaar. Grunden var, at disse Klassers Elever indtil 1864 var blevet undervist paa Dansk i Halvdelen af Fagene, medens deres Kendskab til de klassiske Sprog var aldeles utilfredsstillende¹.

I Haderslev var i 1864 Antallet af Timer i Dansk og Tysk det samme, to Timer for hvert Sprog fra Prima til Kvinta og tre Timer i Seksta, ialt 13 Timer Dansk og 13 Timer Tysk om Ugen. Indtil 1874 skete der kun den Forandring heri, at Sekstanerne fik to Timer Dansk, Primanerne tre Timer Tysk, ialt tolv Timer Dansk og fjorten Tysk².

At Primanerne i Husum indtil 1867/68 ikke fik Undervisning i Dansk, skyldes, at man overhovedet ikke var villig at anerkende Faget.³ Paa Foranledning af »Oberste Zivilbehörde« blev det dog indført. I Skoleaarene 1869/70 og 1870/71 havde Eleverne i de tre øverste Klasser to Timer Dansk om Ugen; men fra 1871 blev Undervisningen indskrænket til Prima og Sekunda. Primanerne benyttede Flors Haandbog, Sekundanerne læste Valdemar Sejrs. Bemærkes skal det, at Primanerne i 1869/70 vovede at give sig i Lag med den vanskeligere Opgave at oversætte Lessings Komædie »Minna von Barnhelm«.

I Slesvig Katedralskole blev kun givet en Time Dansk i Prima og Sekunda, hvortil en Læsebog og Flors Haandbog blev benyttet. Naturligvis var og er en Undervisning med kun en Time om Ugen næsten værdiløs — det gælder for alle Fag —, og da Rektor Keck indsaa dette, indgav han i December 1868 — før den omtalte Forordning af 20. Februar 1869 — et Andragende om Tilladelse til at ophæve Undervisningen i Dansk fra

¹ V. Ammundsen skriver i Sønderyllands Historie, V (1933), 309: »Snart blev Undervisningen i Dansk ombyttet med Engelsk«. Oplysningerne beror paa Kaftans Erindringer (1924, 37) og modbevises af Skolens trykte Lektionstabeller i Kiels Universitetsbibliotek (nu brændt) og Skolens Akter; jfr. Göttingische gelehrte Anzeigen 1935, 95.

² Achelis i Tilskueren 1919, 439—43 og mere udførligt i Zeitschr. f. Schlesw.-Holst. Geschichte, LXXVII (1953), 220.

³ I Progr. 1869 mangler Efterretninger om Undervisningen i Skoleaaret 1868/69.

Paaske 1869¹. Dette fik han dog intet ud af; Provincial-Skolekollegiet meddelte ham, at det ikke havde Bemyndigelse til at ophæve Undervisningen i Dansk og at det ikke kunde anse det for hensigtsmæssigt at indsende et Andragende derom til Berlin. Det endte med at udtale: »Sind die Leistungen darin bisher nicht genügend gewesen, so wird es sich empfehlen, statt einer Stunde wöchentlich nunmehr 2 zu geben«. Keck havde ikke opnaaet noget som helst og foretrak ikke at benytte den givne Tilladelse til at fordoble Timetallet².

Paa denne Maade er der givet Undervisning i Dansk i de første ti Aar efter Helstatens Sammenbrud, obligatorisk i Gymnasieklasserne, fakultativ i Realklasserne og ved Sønderborg Realskole. I Slesvig Katedralskole var den indskrænket til de to øverste Klasser, i Husum til de tre øverste. I Haderslev blev der endnu 1874 undervist i Dansk fra Seksta til Prima med to ugentlige Timer. I Modsætning hertil var Undervisningen i Flensborg jo i Begyndelsen indskrænket til de nederste og mellemste Klasser, men fra 1870 blev den indført i de to øverste Gymnasie- og Realklasser, i Gymnasiet som obligatorisk, i Realklasserne som fakultativ. Fagets Udvikling fra 1866/67 til 1873/74 viser den følgende Oversigt: (se Side 402).

I denne Periode har Rektorerne i Slesvig og Husum atter og atter gjort sig Umage for at fjerne Dansktimerne fra Skoleplanen eller i hvert Tilfælde at faa dem gjort fakultative. Vi har talt om Kecks uheldige Forsøg i 1869; allerede i 1871 bad hans Efterfølger Gidionsen, ligesom Keck en indfødt Slesviger, om Ophævelse af den fakultative Undervisning i Realklasserne. Han henviser til, at den var daarligt besøgt — hvad der jo tit hænder ved fakultative Fag —; i Sekunda deltog 3 af 15 Elever (20 %), i Tertia 9 af 25 (36 %). Heller ikke han havde Held med sig. Provincial-Skolekollegiet erklærede, at man ikke kunde opgive den. »So lange also ein Schüler in den Realabteilungen sich findet, der an dem Unterricht im Dänischen teil zu nehmen wünscht, ist derselbe in der betr. Klasse nicht vorzuenthalten«. Dette var

¹ Abt. 302, Nr. 3091 a L.-A.

² Progr. Slesvig 1870, 31 f.

Klasser		1866/67	67/68	68/69	69/70	70/71	71/72	72/73	73/74
<i>Gymnasium.</i>									
Prima		0	0	0	1	2	1	1	1
Sekunda		0	0	0	1	1	2	2	3
Tertia		2	2	1	2	2	0	0	0
Kvarta		2	1	1	0	0	0	0	0
Kvinta		2	2	0	0	0	0	0	0
Seksta a		2	2	0	0	0	0	0	0
Seksta b		2	2	0	0	0	0	0	0
	i alt...	10	9	2	4	5	3	3	4
<i>Realklasser.</i>									
Sekunda		2	2	2	2	2*	2*	2*	2*
Tertia		2	2	2	2	2*	2*	2*	2*
Kvarta		2	2	2	2	2*	2*	2*	2*
	i alt...	6	6	6	6	6*	6*	6*	6*

Baade i Haderslev og Flensborg blev den fakultative Undervisning — i Oversigten kendetegnet ved et * — godt besøgt.

jo tydeligt nok, og Gidionsen foretog sig i de følgende fem Aar intet mod denne Undervisning.

I Beretningerne om Forvaltningen i Aarene 1871—1873 anbefalede baade Rektor Siefert i Flensborg og Keck i Husum at gøre Undervisningen i Dansk fakultativ¹. Nu gik Provincial-Skolekollegiet den 3. April 1874 ind paa, at Undervisningen i Dansk gjordes fakultativ for Gymnasieklasserne i Flensborg, Husum og Slesvig; kun i Haderslev blev den ved at være obligatorisk². Her havde man spurgt Rektor Jessen, om han mente, at en Forandring af den obligatoriske Undervisning til en fakultativ var passende. Han svarede, som man kunde vente sig det, med et utvetydigt Nej! I hans Redegørelse staar denne Sætning: »Es scheint allgemein anerkannt zu werden, dass es der Ordnung gemäss ist, die Sprache der Gegend richtig verwenden zu können«.

Det blev krævet, at Rektorerne indtil Midten af Aaret 1875 skulde opgive, hvor mange af Eleverne der deltog i den nu fakul-

¹ Abt. 302, Nr. 3092 L.-A.

² Zeitschr. f. Schlesw.-Holst. Geschichte, LXXVII (1953), 220.

tative Undervisning. I Flensborg var det i Sekunda alle paa to eller tre nær, i Prima over Halvdelen. Færre var det i Slesvig, ingen i Husum. Derfor bad nu Rektor Keck i Husum (tidligere i Slesvig) om, at Undervisningen skulde ophøre. Et Svar fik han ikke; — det er, som bekendt, ogsaa et Svar. 1877 kom Slesvig Katedralskoles Rektor Gidionsen (tidligere i Husum) med det samme Forslag. Han henviste til, at ingen Primaner i Gymnasiet og ingen Sekundaner i Realafdelingen deltog i Undervisningen, men i Gymnasiets Sekunda deltog dog 5 af 24 (21 %), i Realafdelingens Tertia 13 af 33 (39 %). Han fik et Svar, men det var negativt. Der blev henvist til Provinsens særlige Forhold (»in Berücksichtigung der besonderen, für die Provinz Schleswig-Holstein obwaltenden Umstände«), og ganske tydeligt hedder det: »Es wird den dortigen Schülern vielmehr bis auf weiteres auch in Zukunft die Gelegenheit nicht zu benehmen sein, sich, wenn sie es wünschen, auf der Domschule in der dänischen Sprache auszubilden«. To Aar senere kom Gidionsen, Katedralskolens Rektor, med et nyt Andragende. Han henviste til Provincial-Skolekollegiets Ord om Provinsens særlige Forhold og skrev (1879): »Ich erlaube mir anzufragen, ob nicht diese Umstände durch die neuerlich erfolgte definitive Erledigung der nordschleswigschen Frage wesentlich modificirt worden sind, so dass nunmehr dem erwähnten Antrage ohne jedes Bedenken stattgegeben werden könnte«. Ogsaa nu blev han, ligesom Keck tidligere, skuffet. Skolekollegiet benægtede, at Ophævelsen af Pragfredens § 5 skulde have en umiddelbar og afgørende Indflydelse paa de m. H. t. Sproget tilstedeværende særlige Forhold. Der var ingen Anledning til at forandre de for Danskundervisningen gældende Bestemmelser.

I Husum forsvandt den danske Undervisning snart efter, at den i 1874 var bleven fakultativ; lige fra 1875 staar der i Aarsberetningerne den stereotype Vending: »Hat ganz geruht«. Kun i Vinteren 1877/78 læste Sekundanerne de første 60 Sider af »Valdemar Sejr«. De var de sidste, som i Gymnasiet der læste om den stille enlige Lampe, der en stjernelys Efteraarsnat 1201 skinnede ud fra Cellevinduet i Sorøs Klosterbygning.

I Flensborg derimod gik Rektor Albert Müller personlig ind for det danske Sprogs Bevarelse; der var ingen Anledning til at faa det fjernet¹. Han var født i Ringelheim i det sydlige Hannover (Goslar Kreds), men denne »Fremmede« gjorde, i skarp Modsætning til de indfødte Slesvigere Gidionsen og Keck, meget for at øge Kendskabet til Nabolandets Sprog. I Skoleaaret 1873/74 havde Sekundanerne i Flensborg endnu to Timer Tysk og tre Timer Dansk om Ugen.

Saa kom den 28. December 1888, omtrent 25 Aar efter Landets Erobring, en Forordning af Kultusminister Gossler om, at al Undervisning i Dansk fra næste Paaske skulde ophøre, i Flensborg og Slesvig². Deltagelsen var blevet mindre og mindre i de senere Aar, ved Slesvig Katedralskole havde i Vinteren 1888/89 kun tre Elever deltaget i Undervisningen. Kun i Haderslev og Sønderborg vedblev Undervisningen foreløbig, i Haderslev som obligatorisk, i Sønderborg som fakultativ. — Nu var man saa vidt, som Wiese havde foreslaet i 1866.

Indført var den danske Undervisning af praktiske Hensyn, »um dem dänisch redenden Teil der Bevölkerung Nordschleswigs Sicherheit in der Erlangung vollkommener Fertigkeit im Gebrauch der dänischen Sprache in Betreff der später anzustellenden Prediger pp. zu geben«³. Dette Maal kunde p. G. af det ringe Timetal kun naas i Haderslev. Men man havde forlængst paa anden Maade draget Omsorg for de unge Teologer. I 1870 blev Præsteseminariet for Nordslesvig grundlagt, ved hvilket et indgaaende Kendskab til den danske Bibel, Luthers lille Katekismus og den danske Salmebog baade blev tilsigtet og opnaet⁴.

¹ Abt. 302, Nr. 3091 L.-A.: 9/6 1875.

² Centralblatt für die gesammte Unterrichtsverwaltung in Preussen 1889, 218.

³ Bericht der Schleswigschen Regierung 28/4 1866: Akten der Regierung in Schleswig, Abt. II, betr. Schulverbände und deren Verfassung, nu i Abt. 309 i L.-A.; jfr. Göttingische gelehrte Anzeigen 1935, 95 f.

⁴ Schriften des Vereins für Schlesw.-Holst. Kirchengeschichte, 2. R., X, Hefte 2 (1950), 88. — Allerede Hertug Friedrich (VIII) havde udtalt Tanken om Oprettelsen af et dansk Pastoralseminarium: [E. Michelsen] i Christliche Welt, VI (1906), 164.

Det ligger nær at spørge, hvad Ophævelsen af Undervisningen i Dansk i Flensborg, Husum og Slesvig har betydet for de vordende Teologer. Af de Præster, som var ansat i Nordslesvig i Aarene 1880—1920, var de 44 Studenter fra Flensborg Gymnasium, 8 fra Husum Gymnasium og 9 fra Slesvig Katedral-skole. Alle Studenter fra Slesvig og 38 fra Flensborg har haft Lejlighed til at lære Dansk i Skolen. Derimod er 6 Studenter fra Flensborg og alle 8 fra Husum bleven Præster i Nordslesvig uden at have lært Dansk i Skolen¹.

Fra 1889 var der altsaa kun to højere Skoler i Provinsen med Dansk som Undervisningsfag: Haderslev og Sønderborg. Fra Paaske 1890 blev ogsaa Undervisningen i Haderslev gjort fakultativ, thi medens Rektor Jessen altid meget energisk var gaaet ind for denne Undervisning, var hans Efterfølger² ikke istand til overfor Ministeriet at forsvare den obligatoriske Undervisning. Han havde foreslaaet at gøre Undervisningen fakultativ i Prima og Sekunda, som var overbyrdet med Fag, men at lade den vedblive at være obligatorisk i Tertia, men Ministeren bestemte, at al Undervisning i Dansk i Fremtiden skulde være fakultativ som Skolekollegiet havde foreslaaet.

Denne fakultative danske Undervisning blev ophævet i Sønderborg 1906³, medens den i Haderslev blev fortsat lige til den første Verdenskrig og genoptaget i udvidet Form 1919⁴. Men der var i denne Periode kun faa Elever, som deltog, til sidst blot 10—12 % af Kvintanerne og Sekstanerne. Da næsten hver Tredie af de 167 Studenter fra Haderslev Gymnasium fra Paaske 1890 til Paaske 1914 valgte det teologiske Studium⁵ og derfor naturligvis maatte nære Ønske om allerede paa Skolen at lære det danske Sprog og den danske Literatur grundigt at kende,

¹ Achelis i *Göttingische gelehrte Anzeigen* 1935, 96.

² Adolf Ostendorf; jfr. om ham M. Michelsen i *Haderslev-Samfundets Aarsskrift* 1950, 30—33.

³ Tilskueren 1919, 442; *Zeitschr. f. Schlesw.-Holst. Geschichte*, LXXVII (1953), 222.

⁴ *Ibid.* 221 f.

⁵ 47 Teologer af 167 Studenter: *Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums* (1921), 84—92.

saa er det paafaldende, at saa faa deltog i Undervisningen. Men det var ikke Elevernes Skyld. Undervisningen var blevet ringere. I det kvarte Aarhundrede, Jessen ledede Skolen, var der — efter Forholdene — blevet præsteret meget: At oversætte filosofiske Skrifter af Schiller til Dansk, Tacitus og Livius fra Latin til Dansk, det giver Herredømme over Sproget. Da Jessen var gaaet af 1889, fortsatte August Sach¹ i samme Aand. 1893 oversatte Primanerne endnu Egmont til Dansk. Under hans Efterfølger blev det anderledes, og til sidst læste man kun — et Udvalg af H. C. Andersens Eventyr.

I Sønderborg havde Dansk altid været fakultativt, men Eleverne dispenseredes kun, hvis Forældrene krævede det. Oprindeligt blev der undervist i to Timer om Ugen i hver Klasse, 1888/89 kun i de tre nederste Klasser, derefter en Tid lang i kombinerede Klasser fra Prima til Kvarta. I 1906 standsedes Undervisningen².

Redegørelsen viser, at Provinzial-Skolekollegiet stedse indtil 1888 er gaaet ind for Danskundervisningen trods den ihærdige Modstand fra Rektorerne i Slesvig og Husum. Disse Rektorer var født i Hertugdømmet, medens Provinzialskoleraaderne enten kom fra de gamle preussiske Provinser³ eller fra de 1866 ny-erhvervede⁴. Dette overraskende Resultat af Undersøgelsen staar i skarpeste Modsætning til de gængse Forestillinger, man møder!⁵.

¹ Achelis i Zeitschrift f. Schlesw.-Holst. Geschichte, LX (1931), 641—650; om hans Undervisning i Dansk jfr. Carsten Petersen i Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1940, 14.

² Jfr. S. 405, Anm. 3.

³ Julius Sommerbrodt, Provincial-Skoleraad 1868—1873, f. i Liegnitz (Schlesien) 6/12 1813, d. i Breslau 6/1 1903; jfr. R. Förster i Biographisches Jahrbuch für die Altertumswissenschaft, XXXI (1908), 115 f. (med Uddrag af Sommerbrodts Autobiografi).

⁴ Gustav Lahmeyer, Provincial-Skoleraad 1873—1883, f. i Hannover 5/5 1827, d. i Kassel 8/1 1915; jfr. Heussner i Blätter für höheres Schulwesen, XXXII (1915), 51 f. — Hans Efterfølger Reinhold Köpke (1883—1890) var fra Berlin (f. 18/7 1839, d. sst. 16/12 1915).

⁵ Til lignende Resultater er Peter Meinhold kommet m. H. t. Behandling af Katolikkerne efter den preussiske Anneksion (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. R., XX, (1954).

Zusammenfassung.

Aus praktischen Erwägungen wurde der dänische Unterricht, der in den holsteinischen Gymnasien schon 1864—1868 abgeschafft war, in den schleswigschen zunächst als obligatorisches Fach beibehalten; nur in den Realklassen und auf der Sonderburger Realschule war er fakultativ. Die Direktoren in Schleswig und Husum, gebürtige Schleswiger, drängten immer wieder auf Beseitigung, die Provinzialschulräte, die aus Preussen stammten, bestanden auf Beibehaltung. Seit 1874 war der Unterricht fakultativ, nur in Hadersleben blieb er obligatorisch. 1888 wurde der fakultative Unterricht aufgehoben, nur in Hadersleben (obligatorisch bis 1890, dann fakultativ) und Sonderburg (fakultativ bis 1906) blieb er erhalten. Zur Ausbildung der jungen Theologen war 1870 das dänische Predigerseminar eingerichtet worden.

Blandede Meddelelser.

Christian Molbech og Historisk Tidsskrift.

Det skyldes Christian Molbech, at Danmark tidligere end noget andet land fik et Historisk Tidsskrift. Naar Morten Borup i sin digre bog *Christian Molbech*¹ ogsaa paa dette punkt er i stand til at yde et bidrag, efter at tidligere Johannes Steenstrup, Ellen Jørgensen og C. O. Bøggild-Andersen har haft ordet i denne sag, skyldes det, at man igennem Borups meget brede skildring med talrige indflettede brudstykker af breve lærer Christian Molbech at kende fra alle hans væsens og virkes sider og ogsaa faar nøje besked om hans forhold til sine samtidige.

I »Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede« (1801—1863) publiceret i 1889 i anledning af den Danske Historiske Forenings halvhundredeaarige bestaaen gav Joh.s Steenstrup en første forklaring paa M's forudsætninger. Han fremhæver, hvor overordentlig velorienteret M. var m.h.t. de litterære bevægelser i Europa. Han nævner som naturlige forbilleder de mange historiske selskaber, der i de forudliggende tyve aar var stiftede i Tyskland. Med nogen inkonsekvens løber det Steenstrup i pennen, at netop 1839, det aar den Danske Historiske Forening stiftedes, havde Grundtvig med begejstring udtalt sig om den »splinterny fransk-historiske Skole«, der »udgiver, oversætter og kommenterer Løst og Fast, baade Rim og Prosa fra Middelalderen«. Til slut fremhæver Steenstrup stærkt, at et smukt forbillede var at finde i »Det Slesvig-Holstensk-Lauenborgske Selskab for den fædrelandske Historie«, der var stiftet i 1833 og foruden diplomsamlinger udgav »Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein, Lauenburg« etc.² Hertil kan bemærkes, at selv om M. i indbydelsen til stiftelsen af den Historiske Forening direkte henviser til det seks aar forinden stiftede historiske selskab for »Slesvig, Holsteen og Lauenborg« omtales ikke særligt

¹ København, 1953, 470 sider.

² Joh.s Steenstrup: Anf. skrift. 212 f.

»Archiv«. Hverken dette selskab eller den Historiske Forening havde jo heller udgivelsen af henholdsvis »Archiv« og »Historisk Tidsskrift« som eneste formaaalsparagraf. M., der tillige var vel orienteret m.h.t. svensk historisk videnskab og kunst — og en beundrer af Geijer — nævner da ogsaa, jævnsides med den historiske aktivitet i hertugdømmerne, som et eksempel til efterfølgelse, de »Svenske«. Ingen af parterne burde man længere staa tilbage for.¹

I sin afhandling om Christian Molbech, der fremkom i Historisk Tidsskrift i 1939 i anledning af den Historiske Forenings hundredeaarige bestaaen, er Ellen Jørgensen i overensstemmelse med Joh.s Steenstrup, for saa vidt som ogsaa hun nævner tyske historiske selskaber som sandsynlige forbilleder for den danske Historiske Forening og ligeledes særligt fremhæver »Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte« som direkte forbillede. Ellen Jørgensen trækker dog en anden linje stærkere op. Hun søger at finde frem til M.s personlige forudsætninger og finder dem i hans tidligere medarbejderskab ved og redaktion af tidsskrifter.² Det er utvivlsomt rigtigt set. M.s rige erfaring paa dette omraade har været en afgørende forudsætning for, at han mægtede at igangsætte og redigere Historisk Tidsskrift gennem de første vanskelige aar af dets eksistens.

I skildringen af Christian Molbechs tidligere virksomhed paa dette omraade er Morten Borup i stand til at supplere Ellen Jørgensens redegørelse. Medens denne sidste foruden den gennem aarene indvundne erfaring, særlig fremhæver M.s personlige ævne til lynsnar orientering, skrivedygtighed samt redaktørtemperament, der allerede førte ham frem til hans første redaktørstol i 1814 i en alder af kun 30 aar³, giver Morten Borup et dybere perspektiv og en bredere baggrund. Historisk Tidsskrift hviler paa gammel dansk tidsskrifttradition af høj rang. Det tør sluttes, naar man sammenholder afsnittet »Tidsskriftredaktøren« i Borups kapitel VIII »Æstetikerens« med afsnittet »Dansk historisk Forening« i kapitel IX »Historikerens«. I afsnittet »Tidsskriftredaktøren« skriver Borup: »I Modsætning til hvad der er Tilfældet i vore Dage har Danmark i det 18. og 19. Aarhundrede kunnet glæde sig ved en stor Frugtbarhed paa lødige, for Almenheden beregnede Tidsskrifter. Deres Historie er endnu ikke skrevet, men vil utvivlsomt kunne give værdifulde Bidrag til Belysning af Aandslivets skiftende Faser. Her skal blot mindes om Situationen, da Molbech

¹ Hist. Tidsskr. 10. r. V, 33 f.

² *Ibid.*, 25 og 30 f.

³ *Ibid.*, 25.

traadte frem med sit første Organ. Endnu nogle Aar ind i det 19. Aarhundredes Begyndelse levede Rahbeks to navnkundige Foretagender . . . 'Minerva' og . . . 'Den danske Tilskuer' . . . Egentlig Anmeldervirksomhed varetoges af 'Lærde Efterretninger' (1767—1810), der afløstes af 'Dansk Litteratur-Tidende' (1811—36), og dette igen fik, inden det gik ind, en Konkurrent i de 15 Professorers 'Maanedsskrift for Litteratur' (1829—38)«. Derefter redegøres for, hvorledes begge Rahbeks tidsskrifter i aaret 1808 maatte gaa ind, men ogsaa at Rasmus Nyerup forsøgte at skabe en afløser for »Minerva«, som han for at markere kontinuiteten gav navnet »Athene«. Kun en halv aargang naaede Nyerup at holde igang. Han maatte give op paa grund af manglende bidrag. M., der i 1802 var debuteret som forf. med et bidrag til »Minerva«, havde større held med sig. Det lykkedes ham at holde tidsskriftet gaende til udgangen af 1817.¹ Det som her kan pege frem mod Historisk Tidsskrift er de mange bidrag af historisk karakter. M. var selv den flittigste bidragsyder. Allerede Ellen Jørgensen har blandt hans vigtigste artikler nævnt den indledende fra 1814 om »Statens Væsen, Statskraft, Nationalaand, og om det som er Staters Støtte og Nationers Styrke i Farens Tid.« Andre essays vidner om M.s stadige tumlen med Historiens problemer. Det lykkedes ham ogsaa at faa andre historikere saa som Rasmus Nyerup, Behrmann, G. L. Baden, Werlauff og Hans Bastholm til at yde bidrag til tidsskriftet. Selv fra den aldrende Rahbeks haand kom en artikelrække om »Historie, Historieskriver og Historiestil«². I »Athene«, der var et maanedsskrift, gjorde M. yderligere en indsats ved at orientere om den aktuelle europæiske situation.³

Efter at »Athene« var gaaet ind varede det en halv snes aar, inden M. atter kom til at virke som redaktør. Det kan skyldes manglende lejlighed, men indenfor disse aar faldt hans eneste store udenlandsrejse. Og hans ordbogsarbejde maa have lagt stærkt beslag paa hans tid. Allerede som ganske ung var han blevet medarbejder ved Videnskabernes Selskabs ordbog, og for egen regning havde han 1813 paabegyndt indsamlingen af materiale til en egen ordbog, der dog først udkom i 1833⁴. Paa intet tidspunkt var M. dog afskaaret fra at bruge sin flittige pen i tidsskrifter. Han skrev anmeldelser til »Dansk Litteratur-Tidende« og fra 1829 till. »Maanedsskrift for Litteratur«. Det var dog hovedsagelig litteraturen

¹ Borup: Anf. skrift, 247 f.

² Hist. Tidsskr. 10. r. V, 25 f. og Borup: Anf. skrift, 253.

³ Borup: Anf. skrift, 253.

⁴ *Ibid.*, 203—206.

hans iltre pen her tog under behandling.¹ Meget besvær for redaktionerne forvoldte hans anmeldelser af Ingemanns historiske romaner. Hans usikkerhed, naar han optraadte som æstetiker, medførte berettiget modkritik. Derimod var Ingemanns romaner et let bytte for historikeren Christian Molbech, naar det gjaldt kritik af forsyndelser mod tids- og lokalkolorit. Allerede 1824 havde M. skrevet kritisk advarende om »Valdemar den Store og hans Mænd« i »Nyt Aftenblad«. Hans anmeldelse af »Valdemar Seier« afvistes af »Dansk Litteratur-Tidendes« redaktør P. E. Müller. M. maatte derefter bruge sit eget nystartede »Nordisk Tidsskrift«, hvori en kort anmeldelse allerede var fremkommet 1827, til at faa sin kritik bragt frem til offentligheden (1828). Endelig skrev han yderligere i 1828 en besk anmeldelse af »Erik Menveds Barndom« i »Maanedsskrift for Litteratur«. At det var slut med venskabet mellem M. og Ingemann forstaas. Det lykkedes denne i 1831 i eventyret »Huldregaverne« at faa anbragt et karikeret portræt af M.² Steenstrup dadlede M. for hans uhæmmede kritik³, og nutidens historikere er i hvert fald forsigtigere end M. De indlader sig ikke paa kritik af Historiske Romaner. Motivgranskning skal jeg ikke indlade mig paa.

M.s nye tidsskrift, som han allerede i 1826 udsendte prospekt med indbydelse til at tegne subskription paa, skulle ikke først og fremmest have karakter af et anmeldertidsskrift. M. gav det navnet »Nordisk Tidsskrift for Historie, Litteratur og Konst«.⁴ Man bemærke rækkefølgen. Historie nævnes først. Kan man slutte, at M., der blandt sin ungdoms skrifter talte det efter tidens maalestok fortræffelige værk om Ditmarskerkrigene, nu ogsaa selv ønskede fortrinsvis at være historiker? I saa fald mødte han unægtelig ingen forstaaelse fra myndighedernes side. Pludselige vakancer i 1829 og 1830 skaffede ham ikke mindre end to embeder. Efter Nyerups død eftertraadte han denne i embedet som professor i litteraturhistorie. Han havde sikkert egnet sig bedre til at blive Universitetsbibliotekar, hvortil hans kvalifikationer var ubestridelige, da han fra sin første ungdom havde været ansat paa Det kgl. Bibliotek og paa mange maader havde ydet kvalificeret arbejde som bibliotekar. I 1830 fik han yderligere efter Rahbeks død sæde i Det kgl. Teaters direktion. Mindre universitetsgæringen, der blot forpligtede til at holde forelæsninger, end direktørembedet ved Det kgl. Teater, hvor hans egentlige domæne var cen-

¹ Borup: Anf. skrift, 260 f.

² *Ibid.*, 263—267.

³ Steenstrup: Anf. skrift, 205 f.

⁴ Borup: Anf. skrift, 257—259 og Hist. Tidsskr. 10. r. V, 28 f.

suren, blev et tyngende og opslidende arbejde for M. Som ved sin litterære anmeldervirksomhed viste han ogsaa i sin virksomhed ved Det kgl. Teater en sjælden ævne til at fremkalde irritation bl. a. hos Heiberg. Allerede 1834 tilraadede Jonas Collin ham at træde tilbage. Hertil bekvemmede han sig dog først i 1842, efter at »Fædrelandet« stærkt havde urgeret en fornyelse af direktionen. Han beholdt sin fulde gage¹, og hans økonomiske kaar maa fra 1829—30 have været rimelige. Derimod er det forstaaeligt, at han under disse ændrede forhold kun var i stand til at udsende sit nye tidsskrift regelmæssigt gennem de tre første aargange (1827—29). Den fjerde afgang afsluttedes først i 1836. Imellem de sidste bidragsydere var Caspar Paludan-Müller, hvis bidrag var en forstudie til skriftet om Macchiavelli.² Det tjener til M.s ære, at han straks havde øjnene aabne for Paludan-Müllers kvalitet som historiker. Allerede 1836 var M. begyndt at forme planer om et historisk (politisk) tidsskrift. Han forsøgte da at gøre den unge Caspar Paludan-Müller interesseret i planen — allerede nævnt af Ellen Jørgensen³ — men denne, der allerede som 24aarig i 1829 var blevet adjunkt ved Odense Kathedralskole og samtidig havde giftet sig, afslog, idet han berettiget fremførte, at hans embede ude i provinsen ville være hindrende⁴.

Ser man imidlertid paa de andre navne blandt historiske skribenter, som det var lykkedes M. at faa til at yde bidrag til »Nordisk Tidsskrift«, kan man meget vel forstaa, at M. vovede alene at gaa i gang med et rent Historisk Tidsskrift. Ellen Jørgensen har allerede givet navnene⁵, men Morten Borup nævner med sin større bredde ogsaa titlerne paa artiklerne i »Nordisk Tidsskrift«. Den fremragende retshistoriker professor I. E. Larsen, der ydede to betydningsfulde bidrag til første bind af Historisk Tidsskrift og fra begyndelsen var medlem af den Historiske Forenings bestyrelse, havde allerede i »Nordisk Tidsskrift« skrevet en afhandling om »Kongeværdighedens Arvelighed fordum i Danmark«. Historieprofessoren Velschow, der ligeledes hørte til inderkredsen ved den Historiske Forenings stiftelse og ogsaa var blandt bidragsyderne til Historisk Tidsskrifts første bind, havde endda i Nordisk Tidsskrift skrevet om noget saa specielt som Kornprisen under Erik Ejegod. Mansa havde her skrevet sin første medicinalhistoriske afhandling om »Epidemier i Danmark 1539—88«⁶, og saaledes kan der fortsættes.

¹ Borup: Anf. skrift, 176—202.

² *Ibid.*, 257 f.

³ Hist. Tidsskr. 10. r. V, 29.

⁴ Jfr. Dansk Biograf. Leks. XVII., (1939), 607.

⁵ Hist. Tidsskr. 10. r. V, 28 f.

⁶ Borup: Anf. skrift, 258.

Det er næppe tilstrækkeligt understreget hverken af Ellen Jørgensen eller nu af Borup, der ikke behandler »Nordisk Tidsskrift« og »Historisk Tidsskrift« i sammenhæng, at der er en nær forbindelse m. h. t. bidragydere og ogsaa m. h. t. æmnevalg mellem de to tidsskrifter. P. V. Jacobsens navn findes dog endnu ikke blandt bidragyderne til »Nordisk Tidsskrift«. Som bekendt blev han en bærende kraft i Historisk Tidsskrift, igennem en lang række aar ydende det ene værdifulde bidrag efter det andet til dansk administrationshistorie.

Selve forhandlingerne omkring den Historiske Forenings stiftelse har allerede Ellen Jørgensen behandlet saa indgaaende, at det her ikke har været muligt for Borup at gøre tilføjelser. Af Ellen Jørgensen er allerede fremhævet, at udgivelsen af et Historisk Tidsskrift ikke var M.s eneste formaal med stiftelsen af den Historiske Forening, men at han ogsaa haabede paa, at foreningen kunne udgive et Biografisk Leksikon og en Topografi. Af det første kom nogle prøver »Historisk-biografiske Samlinger«. Det sidste mislykkedes helt¹. Historisk Tidsskrift derimod fik en lykkelig start. Til trods for at M. i tidsskriftets første tid endnu varetog sit direktørhverv ved Det kgl. Teater og ogsaa i begyndelsen af 1840erne overkom at skrive Videnskabernes Selskabs historie², viste han Historisk Tidsskrift usvigtende interesse. Nutidshistorikeren vil, med mindre han søger at sætte sig ind i første halvdel af 19. aarhs. tidsaand i alle dens afskygninger, i reglen gaa uden om de molbechske bidrag, mindre de smaa om et snævert afgrænset æmne, end de meget store og ofte vidtsvævende, men nu uhjælpe ligt forældede. Professor Bøggild-Andersen har i sin analyse af indholdet af Historisk Tidsskrift gennem dets første aar med rette kaldt det den molbechske periode. Det afholder ham dog ikke fra at karakterisere M.s over 300 sider store afhandling »Bidrag til en historisk-politisk Betragtning af de agrariske Grundforhold i Historien«, som værende uden nogen højere videnskabelig betydning³. Morten Borup er her ved at ligne de fleste andre biografer. Han maa rose afhandlingen, for saa vidt som han skriver, at den vidtløftige (sic) afhandling er en imponerende flidspræstation af en mand i 65aars-alderen. Desværre kan hverken boglærdom eller skrivefærdighed være tilstrækkelig norm for en historikers værk. Der er næppe grund til med Borup at beklage, at M. ikke naede at give en redegørelse for landbrugets tilstand i Danmark, Frankrig og England⁴. Grunden til at M. lod trykke dette flidsarbejde, hvis

¹ Hist. Tidsskr. 10. r. V, 31 ff.

² Borup: Anf. skrift, 354—57.

³ Hist. Tidsskr. 10. r. V, 77.

⁴ Borup: Anf. skrift, 371.

grundlag var universitetsforelæsninger holdte i 1848—49¹, var jo nok snarere, at i begyndelsen af 1850erne var det smaat med bidrag fra anden haand. For at holde tidsskriftet gaaende skrabede M. bunden i sin egen manuskriptbunke. Det gav saa vist ogsaa bagslag. M. kom i strid med den øvrige bestyrelse og nedlagde paa en generalforsamling i april 1853 sit redaktørhverv, samtidig med at han udtraadte af bestyrelsen. Man kan være enig med Borup i, at M.s bitterhed var letforstaaelig. Borup citerer følgende passus fra M.s dagbog under 11/4 1853: »Generalforsamling i histor. Forening. Her blev jeg omsider forløst fra 14 Aars lidet paaskønnede Byrde og Møie — uden at modtage et Ord til Tak — uden af Wegener.«² Det var i sandhed synd for M., at det kom til at gaa saaledes. M.s egne bidrag til Historisk Tidsskrift kan ogsaa ses under en anden synsvinkel. Hans fænomenale skrivedygtighed og formende ævne satte ham i stand til at fylde tidsskriftet, naar bidrag fra anden haand svigtede. Han stabiliserede det derved. Man forstaaer dog meget vel, at andre tilsidst reagerede mod de svulmende molbechske bidrag. Sine kritiske pile glemte han altid at rette mod sig selv.

Det skal yderligere bemærkes, at hans tidligere anmeldervirkosomhed ved tidsskrifter sikkert forklarer, at han straks i Historisk Tidsskrift indførte en anmelderrubrik. Caspar Paludan-Müllers berømte disputats om Kalmarunionsbrevet var blandt de første anmeldte værker (formen her refererende). Det var dog afhandlingen og ofte den store betydningsfulde afhandling, der fra første færd dominerede tidsskriftet, saaledes som det er den dag i dag. Paa dette punkt er der en særlig dansk tradition at værne. Mere end vel i noget andet land har danske historikere benyttet afhandlingsformen til at fremføre nye forskningsresultater og nye opfattelser. Uligheden med andre senere grundlagte Historiske Tidsskrifter — Historische Zeitschrift fra 1859 som det første — er aabenbar. Fremtiden vil vise, om det engang skal lykkes, uden at bryde gammel dansk tradition, at udvide recensjonsafdelingen saaledes, at vort gamle tidsskrift overensstemmer med den for Historiske Tidsskrifter nu sædvanlige form.

Inden jeg slutter disse bemærkninger, der har taget deres udgangspunkt i Morten Borups bog, skal det anmærkes, at Borup³ formentlig er kommet virkeligheden nærmere end Ellen Jørgensen⁴ i skildringen af Grundtvigs og M.s ungdomsvenskab, hvoraf bl. a.

¹ Borup: Anf. skrift, 71.

² *Ibid.*, 363.

³ *Ibid.*, 40 ff. og 56 ff.

⁴ Hist. Tidsskr. 10. r. V, 8 ff.

fulgte deres fælles sommervandring til langdyssen i skovene ved Gunderslevholm. Det kan maaske i korthed udtrykkes saaledes, at Ellen Jørgensen overdriver den indflydelse, som Grundtvig har haft paa M. Hun synes at overse, at M. paa denne tid gennemlevede en ung Werthers lidelser, og at hans uigengældte kærlighed medførte en krise, der førte til selvfordybelse og hektisk aandelig anspændelse¹.

Forskæl i religiøst syn og historiesyn førte faa aar efter til, at venskabet kølnedes. Briste gjorde det ikke. Endnu saa sent som i slutningen af 1830erne, da den Historiske Forenings stiftelse stod for døren, indbød M. Grundtvig til det forberedende møde. Grundtvigs optræden synes her ret urimelig².

Astrid Friis.

Feudalismen i nyere forskning.

Udforskningen af den europæiske feudalisme oplevede en renaissance i tiden mellem de to verdenskrige. Mens den gamle strid mellem germanister og romanister om, hvorvidt feudalismen fortrinsvis havde sin rod i gammelgermanske eller senromerske institutioner, ebbede ud med A. Dopsch' stærke understregning af kontinuiteten fra oldtiden og den deraf følgende udvanding af feudalbegrebet, satte de nyere forskere især ind med konkrete undersøgelser indenfor den fuldt færdige feudalisme og dens forbindelse med de karolingiske institutioner. Den mest markante skikkelse blandt disse forskere var franskmænden *Marc Bloch* med det grundlæggende tobindsværk *La société féodale* (1939—40). Uden større interesse for de enkelte institutioners historiske opvindelse skildrer han heri i store linier, hvorledes hele det vesteuropæiske samfund, der fortsatte karolingeropløsningen, paa alle trin, fra den øverste statsorganisation til den mindste livegne bonde, under skiftende former var bygget op omkring de personlige baand og afhængighedsforhold, der for ham udgjorde de grundlæggende elementer i feudaliteten, og han viser, hvor dybt den ideelle solidaritet mellem over- og underordnede paa alle stadier prægede periodens mentalitet (troskab, værn, tjeneste osv.). — Mellemkrigstiden har ogsaa frembragt talrige andre værdifulde bidrag til feudalismen. Her skal kun nævnes de vigtigste navne: tyskeren *H. Mitteis*, der navnlig har behandlet feudaltidens statsbegreb, franskmændene *F. Lot* og *J. Calmette*, englænderne *F. M. Stenton*

¹ Borup: Anf. skrift, 40 ff og 56 ff.

² Se allerede Ellen Jørgensen i Hist. Tidsskr. 10. r. V, 42 f.

og J. E. A. Jolliffe samt amerikaneren C. Stephenson. Udmærkede oversigter over denne forskning er givet først i *Recueils de la Société Jean Bodin I: Les liens de vassalité et les immunités* (1936) og sidst i *IX^e Congrès International des Sciences Historiques, Paris 1950, I. Rapports* s. 417—71.

Dertil kommer yderligere et navn, belgieren F. L. Ganshof. Efter at have placeret sig som en fin kender af feudalismen gennem en lang række mindre, men meget indtrængende studier over specielle sider af feudalismen, navnlig i Flandern og Nordfrankrig, udsendte han under 2. verdenskrig en kort syntetisk fremstilling af hele feudalvæsenet, *Qu'est-ce que la féodalité* (1944), der i 1952 i noget omformet og udvidet skikkelse fremtraadte i en engelsk udgave under titlen *Feudalism*. I bevidst modsætning til Marc Blochs social-strukturelle syntese har Ganshof her koncentreret sig om at behandle emnet efter den gamle, snævrere afgrænsede opfattelse: feudalismen som en forening af beneficium og vasalitet i de forskellige former og grader, og med understregning af de feudale organers betydning for statsbegrebet. I kraft af sin store indsigt og klare og rationelle forstaaelse af det middelalderlige samfund i forbindelse med en heldig disposition er det lykkedes ham at fylde ny og god vin paa gamle flasker. Ganshof gør kun lidt ud af de feudale elementers oprindelse. Han konstaterer deres eksistens i merovingertiden, men først i løbet af karolingertiden vandt de en saadan udbredelse og indflydelse, at de kom til at præge den politiske struktur. Da det tilmed blev sædvane, at de to institutioner rent *faktisk* forenedes, mener forf., at man allerede nu med rette kan tale om en vis feudalisme, selv om denne saakaldte »karolingiske« feudalisme med sine embryone former tydeligt adskiller sig fra den egentlige feudalisme i det 10.—13. aarhundrede, der benævnes som den »klassiske«. Overgangen markeres af den *retlige* forening af beneficiet med vasaliteten, der ogsaa udstraktes til embederne, og af den faste nedarvning af det kombinerede personlige og reale forhold mellem *senior* og *vassus* indenfor alle grader, og som nu i de højere led begynder at betegnes som *feudum*. Dette navneskifte er ikke blot et spørgsmaal om terminologi, men betegner ogsaa en flytning af tyngdepunktet fra det personlige til det reale element, saaledes at lenet i den klassiske periode bliver bestemmende for troskabs- og tjenesteforholdet. Endelig sker der herefter en ekspansion af feudalvæsenet fra de karolingiske omraader til hele Vesteuropa.

Ganshof imødegaar virkningsfuldt den gængse opfattelse af feudalismen som statsopløsende. Det er for ham at forveksle aarsag og virkning; tværtimod tildeler han den fortjenesten af at have

reddet den igangværende statsopløsning fra at blive total. Hvor uafhængige fyrstelensmændene end gjorde sig, opretholdt lenseden dog deres ideelle tilknytning til kongen og dermed forestillingen om statens enhed, og de feudale rammer var elastiske nok til, at man sidenhen fandt former, først i England og siden i Frankrig, der tillod dannelsen af en stærk og centraliseret stat, hvor feudaltvæsenet blev et instrument for den voksende kongemagt. — Iøvrigt er Ganshofs fremstilling behagelig fri for polemik og plæderen for personlige synspunkter, men der ligger en klar opfattelse bag hans konkrete og analytiske fremlæggelse af et stort og vel udvalgt kildemateriale; de talrige citater illustrerer paa ypperlig maade feudalismens mange faser og afskygninger, idet hovedvægten dog er lagt paa feudalismens kærneomraade, landet mellem Loire og Rhinen.

Det er lykkedes Ganshof med sin lille stofmættede bog paany at fremstille feudalismen som et system af rettlige institutioner og politiske normer, der afbalancerer Marc Blochs fremstilling af den som samfundstype.

Aksel E. Christensen.

Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

Nederlandsk statsligt udgiverarbejde gennem et halvt århundrede.

Nederlandske historikere har i generationer været kendt som flittige og dygtige udgivere. Bedst kendt her i landet er vel de lange rækker af kildepublikationer, som igennem mere end et århundrede er blevet udsendt af det historiske selskab i Utrecht (Historisch Genootschap te Utrecht: *Kronijk* 1846—75, *Berigten* 1846—63, *Codex Diplomaticus* 1848—63, *Bijdragen en Mededelingen* 1878 ff samt *Werken, Nieuwe serie* 1863—99 og *Werken, Derde serie* 1894 ff, jfr. fortegnelserne over de forskellige rækker og deres indhold og de udførlige indholdsfortegnelser og medarbejderregistre til bd. I—LX af *Bijdragen en Mededelingen* trykt som tillæg til disses bd. LXI (1940)). Af disse udgaver har nemlig flere direkte interesse for Dansk historie. Det gælder f. ex. udgaven af Gaspar van Vosbergens indberetning om sin ambassade til de Nordiske konger og den Nedersaxiske kreds i 1625 (*Werken, Nieuwe serie* 9; 1867), R. Fruin, G. W. Kernkamp & N. Japikse's udgave af Johan de Witts korrespondance (*Werken, 3. ser.* 18, 25, 31, 33, 42, 44; 1906—22) og den Danske arkivar G. L. Groves udgave af admiralerne Van Wassenaer-Obdam og De Ruyter's journaler fra

deres flådeexpeditioner til Danske farvande 1658—60 (Werken, 3. ser. 23; 1907). Også enkelte aktstykker fra Danske arkiver findes trykt her, således Theodorus Rodenburgs forslag om overførelse af forskellige industrier fra Nederlandene til Danmark 1621, udgivet af G. W. Kernkamp i Bijdragen en Mededelingen XXIII (1902).

Trods Utrecht-selskabets omfattende virksomhed mente man dog omkring århundredskiftet, at indsatsen for udgivelse af kilder til Nederlandenes historie ikke var tilstrækkelig. I 1902 besluttedes det derfor, at staten skulde træde aktivt ind i udgivelsesarbejdet. Til at lede det på statens vegne nedsattes en kommission — *Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën* — hvori flere af Hollands dengang kendteste historikere fik sæde bl. a. P. J. Blok, G. W. Kernkamp og S. Muller.

Denne kommission gik grundigt til værks og kastede sig strax ud i arbejdet med at opstille en fuldstændig plan for den kommende virksomhed. Den gjorde det på den måde, at den gennemgik hele den Nederlandske historie fra de ældste tider og på en lang række områder inden for hver tidsalder påpegede de mangler i den historiske viden, der burde afhjælpes ved kildepublikationer. Dette udførlige arbejdsprogram tryktes i 1904 under titlen: *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche Geschiedkennis*. Det omfattede 62 forskellige områder, inden for hvilke der foresloges een eller flere udgaver, enten hele serier eller snævrere afgrænsede publikationer. Hovedparten af de foreslåede opgaver lå inden for den Nederlandske republiks tidsperiode, altså fra slutningen af det 16. århundrede til 1795. Det gjaldt ikke mindre end 42 af dem, mens kun een lå efter 1795, og resten dækkede de ældste tider, middelalderen og det 16. århundrede. Emneudvalget var, når man tager den daværende historieforsknings overvejende interesse for den politiske historie i betragtning, bemærkelsesværdig alsidigt. Materiale til den politiske historie i videre forstand var ganske vist rigt repræsenteret blandt forslagene, men ved siden af dette finder man en hel række forslag om udgaver til belysning af det Nederlandske næringslivs udvikling, navnlig handelen, der har spillet en så fremtrædende rolle i landenes historie. Også kirke- og lærdomshistorien var repræsenteret, og der var endog nogle forslag, der nærmest må falde ind under kulturhistorien i snævrere betydning.

Et bevis på programmets alsidighed og grundighed kan man finde i det forhold, at langt hovedparten af de hidtil fremkomne RGP-publikationer falder inden for de opgaver, som oversigten af 1904 skitserede.

Der var med denne oversigt lagt en solid grund for det fremtidige arbejde, men på den anden side var arbejdsprogrammet gjort så stort, at det fra begyndelsen måtte være tvivlsomt, om det nogensinde vilde blive gennemført i sin helhed; i hvert fald var der arbejde til flere menneskealdre.

Udviklingen har da også formet sig således, at den arbejdskraft og de pengemidler, der har stået til rådighed, kun har været tilstrækkelige til at bringe en mindre del af de påtænkte opgaver til udførelse. Kriseårene i 1930'erne nedsatte tempoet, og i 1936 ændredes hele grundlaget for virksomheden ved, at kommissionen simpelthen ophævedes. Arbejdet ophørte ikke dermed, idet dens kontor vedblev at bestå og overtog ledelsen af det; men mangelen af en alsidig videnskabelig ledelse måtte naturligvis medføre en stærkere afhængighed af de eengang fastlagte retningslinier og vanskeliggøre deres revision i overensstemmelse med de indhøstede erfaringer og historieforskningens ændrede synsmåder.

Da man efter den næsten fuldstændige indstilling af arbejdet, som den anden verdenskrigs sidste år havde medført, stod over for atter at skulle intensivere det, blev den første opgave derfor at få kommissionen genoprettet. Det skete i 1948. Den skulde nu som før være rådgivende for ministeren for undervisning, kunst og videnskab ved udgivelsesarbejdet, men dens opgaver blev dog udvidet noget i forhold til tidligere, idet den tillige skulde være rådgivende organ ved bestræbelserne for at fremme og koordinere den Nederlandske nationale historieforskning og historieskrivning. I overensstemmelse med denne bredere arbejdsopgave ændredes navnet til Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Til medlemmer udpegedes en række af landets kendteste historikere bl.a. rigsarkivaren Graswinckel og professorerne Geyl, Posthumus, Sneller (død 1950) og Van Winter.

Den genskabte kommissions første opgave blev at foretage en revision og udbygning af programmet af 1904 ud fra de vundne erfaringer og ændrede synsmåder. Denne opgave løstes gennem vedtagelsen af ikke mindre end tre arbejdsprogrammer. Først udarbejdedes efter ønske af ministeriet en plan på grundlag af 1904-oversigten, idet man her søgte at koncentrere sig om de opgaver, som var praktisk gennemførlige inden for en overskuelig tid. Planen, der forelå i 1949, blev dermed mere begrænset af omfang end den gamle, men opstillede dog en række nye opgaver, navnlig for det 19. og 20. århundrede, som i den gamle oversigt var næsten helt forbigået. Da denne reviderede plan efter en nutidig synsmåde stadig kunde synes at lægge for stærk vægt på den politiske historie, besluttede man at udarbejde endnu to programmer, nemlig et for

den økonomiske og sociale historie og et for kulturhistorien. De forelå i 1950 og 1951. Disse tre planer har kommissionen nu forelagt for offentligheden i publikationen *Drie rapporten over de uitgave van bronnen voor de Nederlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage, 1952, 57 sider). Foruden planerne aftrykkes her instruxen for kommissionen og de almindelige regler, som den har fastsat for udarbejdelsen af kildeudgaver.

Mens denne publikation vender sig mod det fremtidige arbejde, sammenfatter en anden det arbejde, der er gjort i årene 1938—51. Man har nemlig genoptaget den i 1930'erne afbrudte trykning af årsberetninger og i *Jaarverslagen van het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis over 1938—1951* ('s-Gravenhage, 1952, 47 sider) givet en samlet skildring af virksomheden i perioden siden den ældre kommissions ophævelse. Denne beretning omfatter også en fuldstændig liste over de indtil 1951 besørgede udgaver, i alt 92 numre i den såkaldt »store« serie og 32 i den »lille«.

Allerede en flygtig gennemgang af disse udgaver vil vise væsentlige forskelle i selve grundprincipperne i Hollandsk og Dansk udgiversarbejde. Medens vi herhjemme — det gælder både Rigsarkivet og de forskellige udgiverselskaber — som regel har foretrukket at udgive bestemte kilderækker i deres arkivalske helhed og enhed, f. ex. sluttede områder som *Kancelliets Brevbøger*, *Inkvissionskommissionens Papirer* eller *Danmark-Norges Traktater*, har Hollænderne som oftest i højere grad lagt deres udgaver an på at belyse saglige enkeltforhold og til det formål hentet kildestof fra alle sider og bragt det sammen i RGP-rækkernes bind. Som eksempler på denne metode kan nævnes udgaverne af kilder om den Nederlandske Middelhavshandel, tekstilindustrien i Leiden eller den kendte statsmand Johan van Oldenbarnevelt. Forskellen er naturligvis ikke ganske skarp, idet vi jo også kan pege på udgaver af sammenbragte kilder samlet om bestemte emner, mens RGP-rækkerne på den anden side viser eksempler på udgaver af arkivhelheder uden emnemæssig enhed — man kan navnlig nævne den lange række af bind med Generalstaternes resolutioner, selv om emneinteressen også her kommer frem ved en saglig gruppering af stoffet i stedet for originalernes kronologiske — men alt i alt er det dog en af de mest iøjnefaldende forskelle mellem Dansk syn på udgiversarbejdets grundlag og det, der kommer frem i RGP-udgaverne, at mens vi har været mest tilbøjelige til at lægge vægten på stoffets enhed, har Hollænderne nok så meget lagt den på emnets. Det skal ikke forsøges at dømme de to metoder imellem. De kan hver for sig have deres fordele, og mangelen på »rene linier« i

begge lande viser vel, at deres anvendelse naturligt må skifte med de enkelte opgaver. Måske har det gennemgående langt fyldigere bevarede Nederlandske materiale fristet til i højere grad at benytte den selektive metode, måske har det heller ikke været uden indflydelse, at mens udgivelsesarbejdet herhjemme i stor udstrækning er foretaget af arkivernes historikere, er RGP-udgaverne mere præget af universiteternes.

I øvrigt er udgavernes kvalitet gennemgående fortrinlig. I det ydre fremtræder de i statelig form og trykt på holdbart papir. Benyttelsen af de udgivne tekster lettes ved tilstrækkelige indledninger, noter og registre.

Til slut skal eksempelvis nævnes nogle af de vigtigste enkeltudgaver. Det mest udprægede eksempel på den selektive metode giver den først påbegyndte og hidtil største udgave, H. T. Colenbranders samling af aktstykker til belysning af Nederlandenes almindelige historie 1795—1840 (*Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland 1795—1840*), der er kommet i ikke mindre end 22 store bind i årene 1905—22. Omfanget af dette arbejde er imponerende, men det må dog forekomme at være af tvivlsom værdi at aftrykke udvalgte aktstykker inden for et så stort sag- og tidsområde, idet udvalget uundgåeligt må få præg af utilstrækkelighed og vilkårlighed under påvirkning af udgiverens personlige synspunkter og interesser. Når den genskabte kommission — under forudsætning af at en virkelig egnet udgiver kan findes — alligevel går ind for en fortsættelse ud over 1840, er begrundelsen, at bortset fra enkelte begrænsede områder er udvælgelsen af vigtigere aktstykker den eneste udgivelsesform, der er mulig over for de moderne arkivers uhyre stofmængder. Samtidig lægger den vægt på en fortsat udgivelse af de uddrag af den diplomatiske korrespondance fra Haag, som Colenbrander i vidt omfang har medtaget i sine bind.

Den næststørste udgave er Generalstaternes resolutioner 1576 ff, som N. Japikse begyndte at publicere i 1915. Inden sin død nåede han at udgive 11 bind, der dækker perioden til 1601; et tolvte udgivet af H. H. P. Rijperman bringer nu udgaven frem til 1603. Som forhen nævnt danner dette arbejde en modsætning til det forrige derved, at det i hovedsagen udgiver en enkelt sluttet arkivrække. Dog har man inddraget enkelte andre arkivalier, der tjener til belysning af Generalstaternes arbejde og supplerer resolutionernes oplysninger, f. ex. private optegnelser fra enkelte af de deputerede. Desuden har man som nævnt opgivet originalernes kronologiske opstilling til fordel for en saglig inddeling af stoffet inden for de enkelte år. Kommissionen er dog i sin revi-

derede plan kommet til det resultat, at den saglige omgruppering er vanskelig at gennemføre konsekvent og volder benytteren mere ulejlighed end nytte, hvorfor den snarest muligt bør afløses af den kronologiske orden, der naturligvis er fuldt tilfredsstillende, når udgaven ledsages af udførlige navne- og sagregistre. Kommissionen er klar over denne udgaves centrale betydning og ønsker arbejdet fortsat også ud over den grænse ved 1609, som hidtil har været det foreløbige mål, men fremhæver på den anden side de vanskeligheder, som opgavens meget store omfang medfører. Den er derfor inde på tanken om meget radikale forkortelser af stoffet, måske endog en udgivelse i regestform med blot en kort antydning af indholdet af de enkelte dages beslutninger. Selv om også en sådan udgave vil have sin værdi, må det dog beklages, hvis nedskæringerne skulde blive nødvendige; ikke mindst for udenlandske forskere er nemlig Generalstaternes resolutioner en såre betydningsfuld kilde, idet de afspejler Nederlandenes forhold til omverdenen både politisk og økonomisk. Af alle de i gang værende udgaver er denne derfor nok den, man udefra mest kunde ønske fremmet hurtigt og på fuldt tilfredsstillende vis.

Af de øvrige udgaver behandler en lang række Nederlandenes økonomiske liv på forskellige områder. Professor N. W. Posthumus har i 6 bind (G. S. 8, 14, 18, 22, 39, 49; 1910—22) meddelt kilder om den internationalt betydningsfulde textilindustri i Leiden 1333—1795. Forskellige udgaver koncentrerer sig om Nederlandenes vigtigste handelsområder, således Østersø-handelen 1122—1499 (G. S. 35, 36; 1917), Levant-handelen 1590—1765 (G. S. 9, 10, 34, 95; 1910—52), handelen med England, Skotland og Irland 1150—1585 (G. S. 65, 66, 86, 91; 1928—50) og med Frankrig 753—1585 (G. S. 70 m. suppl.; 1930—42). Her må også nævnes udgaven af Pieter van Dams store beskrivelse af det Ostindiske Kompagni, forfattet ved udgangen af det 17. årh., hvoraf hidtil de 3 første bøger er udsendt, omfattende 6 bind (G. S. 63, 68, 74, 76, 83, 87; 1927—43). Endvidere bør omtales J. G. van Dillens udgave af kilder vedrørende Amsterdams erhvervsliv og -organisationer, der med to store bind har dækket tiden 1512-1632 (G. S. 69, 78; 1929—33), men er forblevet uafsluttet, og sammes vigtige udgave af kilder om vekslerbankerne i Amsterdam, Middelburg, Delft og Rotterdam (G. S. 59, 60; 1925).

Blant bindene i den »lille« serie, der har en mere blandet karakter, kan der være grund til at fremhæve en række oversigter over arkivalier i udlandet af betydning for Nederlandsk historie. Navnlig har arkiverne og bibliotekerne i Rom været grundigt undersøgt, og resultaterne er fremlagt i en række bind (K. S. 2, 6, 9,

10, 12, 14, 17,; 1908—17) Større interesse fra et Nordisk synspunkt har dog G. W. Kernkamp's *Baltische Archivalia* (K. S. 4; 1909), der giver en oversigt over kildestof af interesse for Nederlandsk historie i København og i Østersø-byerne fra Kiel til Königsberg, for Københavns vedkommende i fortsættelse af samme udgivers *Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Dene-marken naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* («Skandinaviske Archivalia») (1903). Disse Kernkamp'ske oversigter, der er ledsaget af en del udtog af de vigtigere akter, er trods deres nødvendigvis noget tilfældige og ufuldstændige karakter utvivlsomt et værdifuldt hjælpemiddel for Nederlandske historikere og for den sags skyld også for Nordiske, idet man hyppigt her kan finde ønskede oplysninger om arkivalier og håndskriftsamlinger i de Nordiske og Nordtyske arkiver og biblioteker, således at de på visse områder afbøder savnet af trykte inventarer og kataloger. På lignende måde er H. T. Colenbranders udgave af aktstykker fra fremmede arkiver om de store Nederlandske søkrige 1652—76 (K. S. 18, 19; 1919) af interesse også for Nordiske historikere.

Endnu skal kun nævnes et enkelt område, der åbenbart har voldt kommissionen hovedbrud og delvis ledt dens overvejelser ind på nye baner. Det drejer sig om udgivelsen af indberetninger fra fremmede magters diplomatiske repræsentanter i Haag. På den ene side anerkender kommissionen dette materiales store betydning for landets historie, som også allerede er kommet til udtryk ved dets medtagelse i Colenbranders *Gedenkstukken* og ved et par isolerede udgaver af indberetninger (*Relazioni Veneziane. Venetiaansche Berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600—1795*, G. S. 7; 1909; *The Dispatches of Thomas Plott (1681—82) and Thomas Chudleigh (1682—85), English Envoys at the Hague*, K. S. 22; 1926). På den anden side må den tage hensyn til dets kolossale omfang og vanskelighederne ved at afgøre, hvilke dele af det der bør udgives og hvilke ikke. Over for 1904-oversigtens plan om kun at udgive indberetninger fra tiden for opstanden mod Spanierne hævder den således med rette, at denne periode er vilkårligt valgt, idet det diplomatiske materiale er af lige så stor betydning for flere senere perioder. Særlige vanskeligheder opstår derved, at en væsentlig del af forarbejdet til sådanne udgaver måtte foretages i udlandet. Som en mulig vej ud ad dette dilemma peger kommissionen på anvendelsen af en ny publikationsteknik og åbner herved perspektiver, der ikke bør lades upåagtede. Den antyder nemlig muligheden af, at man i stedet for at begynde kostbare trykte udgaver, der alligevel inden for en overskuelig fremtid

kun vil kunne dække en forsvindende lille del af dette område, bør søge at skabe samlinger af fotokopier af originalmaterialet i udenlandske arkiver. På denne måde vilde man kunne gøre dette over hele Eupora spredte og vanskeligt overskuelige materiale meget lettere tilgængeligt for kvalificerede Nederlandske forskere. Tanken om delvis at opnå de formål, der har ligget til grund for det egentlige udgivelsesarbejde, ved hjælp af fotoreproduktioner er ganske vist ikke ny, men det er interessant at se den Nederlandske kommission i dens indgående overvejelser af det fremtidige arbejde gå ind for den om end tøvende. Også herhjemme er det sikkert overvejelse værd, om man ikke på en række områder, hvor mangel på kvalificeret arbejdskraft eller tilstrækkelige pengemidler stiller sig hindrende i vejen for udgaver i traditionel forstand, med fordel kunde gøre en mere udstrakt brug af moderne fotoreproduktionsmetoder. Nogen direkte erstatning for egentlige udgaver får man måske ikke ad denne vej, men man vil utvivlsomt i mange tilfælde kunne tilvejebringe en værdifuld hjælp for den historiske forskning.

Sune Dalgaard.



Nyt fra historisk Videnskab.

Den 23. december 1952 døde professor Eli F. Heckscher, 73 aar gammel. Skønt gentagne gange i sine sidste aar ramt af alvorlig sygdom fortsatte han dog mellem sygdomsperioderne, ja selv fra sygesengen sit intense forskningsarbejde, til det sidste levende optaget af nye problemer og opgaver, ikke mindst grundlæggelsen af *The Scandinavian Economic History Review*, som han dog ikke oplevede at se udkomme.

Eli Heckscher var økonom af uddannelse, og han havde allerede ydet mandsværk indenfor sit fag, som professor i nationaløkonomi ved Stockholms Handelshögskola, som regeringssagkyndig og som ivrig deltager i den offentlige debat, før han i sine sidste aartier viede historieforskningen hovedparten af sin mægtige arbejds- evne. Overgangen fik sit synlige udtryk i aaret 1929, da han fik sin professur omdannet til et forskningsprofessorat i økonomisk historie og samtidig blev leder af det nyoprettede *Ekonomisk-historiska Institutet*. H. havde de bedste forudsætninger for dette skifte. En medfødt levende interesse for historie var under studie- aarene i Uppsala blevet skolet under Har. Hjärne, som han selv regnede for sin læremester fremfor nogen anden. Her skærpedes hans sans for metode og syntese, der i forbindelse med hans teore- tiske og praktiske indsigt i økonomi gav hele hans forskning dens særpræg. I en tid, hvor den økonomiske historieforskning var ulø- seligt forbundet med diskussionen af almene teorier, især den øko- nomiske historieopfattelse, gik H. i gang med at studere den øko- nomiske faktor konkret i samfundslivet og i historien. Gennem en række mindre studier over svensk økonomisk politik i forhold til økonomisk virkelighed, gennem intens læsning, der satte frugt i talrige artikler og anmeldelser, og ikke mindst gennem erfaringer fra hans egen tids samfund udformedes hans personlige opfattelse af den økonomiske histories indhold og plads. Siden de første »an- tydningar» om opfattelsen af økonomisk historie i (Sv.) Hist.

Tidskr. 1904 kan man i en række teoretiske studier følge hans svære kamp for at vinde et alment helstøbt syn, indtil hans stræben udkrystalliseredes i hans klare og rationelle aspektteori (smstds. 1931), der med enkelte modifikationer blev hans vægtige spidsafhandling i *Ekonomisk-historiska studier* (1935), og betoningen af »den mänskliga motivskalans mångfald«, der dominerer hans *Historieuppfattning, materialistisk och annan* fra 1944.

Det er i virkeligheden denne utrættelige søgen efter en fast historie- og samfundsopfattelse, der har været bestemmende for al Heckschers konkrete historieforskning. Det var stoffet, hvorefter han søgte at bestemme den økonomiske faktor som en side af og et middel for alt menneskeliv, og hvorfra han søgte at udlede visse almene økonomiske synspunkter eller love som grundlag for en samlet vurdering, som »en syntese mellem økonomisk teori og historisk metode og opfattelse«. Denne stræben træder maaske tydeligst frem i hans første større historiske arbejde *Kontinental-systemet* (1918), men det er stærkere, om end mere diskret udformet som hovedmotivet i hans internationale hovedværk *Merkantilismen I—II* (1931), der har opnaaet at blive oversat til talrige sprog. Mens han heri har søgt at bestemme samspillet mellem teori og virkelighed under talrige aspekter gennem skiftende faser i mange lande, søgte han derefter at efterprøve sin historieteori paa et enkelt omraade, sit eget lands historie. Resultatet blev det mægtige og banebrydende værk *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, der i to svære dobbeltbind (1935 og 1949) levende skildrer hovedlinierne indenfor alle sider af svensk økonomisk historie mellem Reformationen og Wienerkongressen, saa vidt muligt kvantitativt udtrykt (jfr. de udførlige anmeldelser i dette tidsskrift 10. r. IV og 11. r. I). Den planlagte fuldblyrdelse af værket i en mere oversigtsmæssig fremstilling naaede H. ikke at faa udarbejdet, men skitsemaessigt foreligger hans synspunkter i etbindsværket *Svenskt arbete och liv* (1941), der i populær form skildrer hele Sveriges økonomiske historie; jfr. ogsaa hans *Industrialismen* (1931; 3. udvidede udg. 1944), der fortsætter Merkantilismen og i hovedtræk fremstiller verdensøkonomiens udvikling frem til 1. verdenskrig.

Heckschers historieopfattelse var vel nok ikke saa almengyldig, som han selv troede; der er ogsaa rettet alvorlig kritik mod visse sider og enkeltheder i hans værker, som han iøvrigt selv for en del villigt har anerkendt. Det rokker imidlertid ikke ved det centrale i hans sjældent frugtbare og helstøbte forskningsindsats, der ogsaa strækker sig langt ud over forfatterskabet. Saa veloplagt en debattør og saa skarp en polemiker han var, ligesaa stimulerende var han som lærer og generøs overfor dem, der søgte hans

raad, som ogsaa mange danske har høstet gavn af. For han lod ikke sin æresdoktorgrad ved Københavns universitet og sit medlemskab af det danske Videnskabernes Selskab være blotte æresbevisninger; gentagne gange holdt han forelæsninger og øvelser ved vore universiteter og talte ofte og gerne i vore foreninger. Ogsaa vort tidsskrift har han beriget ved sine bidrag, dels ved *Merkantilismen som samfundsovfattelse* (9. r. I; holdt som foredrag ved det nordiske historikermøde i København og Sorø 1926) og dels ved en anmeldelse af *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (10. r. III).

Aksel E. Christensen.

Den 6. februar d. å. kaldtes den berømte tyske historiker *Friedrich Meinecke* i den høje alder af godt 91 år bort til den »attræde evige hvile«. Hans fremragende historiske forfatterskab er gentagne gange omtalt her i tidsskriftet (således 10. r. IV, 69-85 og sidst 11. r. IV, 154 ff), og der skal kun kort mindes om nogle data i hans lange tilværelse og nogle hovedværker af hans forfatterskab. Født 30. okt. 1862 blev han i 25-års alderen ansat i preussisk arkivtjeneste, 1901 kaldet til professor i nyere historie i Strassbourg, hvorfra han 1906 gik til Freiburg im Breisgau for 1914 at opnå den ansete professor ved Berlins universitet. Her virkede han til sin afsked i 1928 og optog i øvrigt efter den 2. verdenskrig — over 80 år gammel — en lærervirksomhed ved »Berlins frie universitet«. Han var ved sin død æresrektor for dette. *Historische Zeitschrift* redigerede han fra 1892 indtil 1935, da nazismen tvang ham bort fra redaktionen. Et indblik i hans liv og virksomhed får man gennem de to små, kulturhistorisk fængslende erindringsbøger *Erlebtes 1862-1901* (1941) og *Strassbourg, Freiburg, Berlin 1901-1919* (1950). En slags fortsættelse heraf er det lille, efter 2. verdenskrig udkomne *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen* (1946.)

M.s hovedinteresser gjaldt det 19. århundredes tyske historie og idéhistorien. Jeg erindrer om hans tre velkendte hovedværker: det i mange oplag udkomne *Weltbürgertum und Nationalstaat* fra 1908, *Die Idee der Staatsräson* (1924) og *Die Entstehung des Historismus* (1936). Hans historiefilosofiske betragtninger fra senere år lærer man at kende i de små essaysamlinger *Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte* (1939) og *Aphorismen und Skizzen zur Geschichte* (1942).

M.s mange udenlandske æresbevisninger skal ikke omtales her, kun skal nævnes, at han i 1921 blev medlem af Det danske Viden-

skabernes Selskab. Ved sin død var han dets ældste udenlandske medlem. I efteråret 1924 holdt han ved Københavns universitet en række stærkt besøgte forelæsninger over samme emne som *Die Idee der Staatsräson*. Af danske historikere stod Aage Friis ham personligt nær og ydede ham og hans familie en meget påskønnet hjælp under den 2. verdenskrigs »hungerblokade«.

Læseren af M.s værker og den, der har haft den lykke at komme i personlig berøring med ham, vil i dyb taknemmelighed bevare et udsletteligt indtryk af en rigt begavet, ædel forskerpersonlighed, hos hvem man næsten kunde finde svar på hvilket som helst historisk spørgsmål: En personlighed, der var sig den livet igennem fortsatte kamp med egne ufuldkommenheder bevidst, men også — jeg citerer en udtalelse af M. ved hans 70-årsdag — indstillet på at tvinge det levende øjeblikks Proteus til at yde sit højeste.

Holger Hjelholt.

Med værket *Danske Middelalderlige Regnskaber 1. Række 1. Bind. Hof og Centralstyre* (1. Halvbind 1944, 2. Halvbind 1953) har Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie indledet en ny værdifuld række af sine publikationer. Selskabet havde allerede i en halv snes år haft udgivelsen af de middelalderlige regnskaber under overvejelse, da man i 1941 overdrog arbejdet hermed til Georg Galster. Dog er de ældste kongelige regnskaber, Christopher af Bajerns kammermester Christopher Parsbergs, udgivne af William Christensen, som tidligere havde taget afskrift heraf; overhovedet har dr. Christensen med sin overordentlige sagkundskab lige til sin død været i høj grad virksom ved værkets udarbejdelse. Materialet til 1. række, omfattende hof og centralstyre, anses for så vidt muligt at være udtømt med det foreliggende bind, som altså ikke vil få nogen efterfølger — medmindre man kunde tænke sig at lade de øvrige regnskaber, f. eks. byfoged-, ekstraskatte-, toldregnskaber o. l. før 1536, udgøre et 2. bind? — 2. række er bestemt til udgivelse af de ældste lensregnskaber.

Allerede et blik på indholdsfortegnelsen for 1. halvbind, indeholdende kongens og dronningens regnskaber, vil give et indtryk af akternes fragmentariske karakter. En række regnskaber over middelalderens centraladministration er det danske rigsarkiv langt fra at kunne opvise, højst stumper og stykker af sådanne. Af egentlige hofholdnings- og omslagsregnskaber er ganske få be-

varede. Selve regnskaberne er trykt tidligere i Danske Magazin og Joh. Grundtvigs Meddelelser fra Rentekammerarchivet og følgelig ikke medtagne; dog er der givet fortegnelser over varianter i læsemåden, og forskellige med regnskaberne sammenhørende bilag og oplysninger, som ikke findes hos Grundtvig, er aftrykte. I øvrigt er stoffet spredt og mangfoldigt, hvorfor et indsamlingsarbejde, der er foretaget med stor flid og grundighed, har været nødvendigt; det er dog lettet ved, at rigsarkivet i alt væsentligt har samlet de pågældende arkivalier i enkelte pakker eller læg, som er registrerede i registranten over de ældste regnskaber (nr. 108a). Man er taknemmelig for, at de enkelte »regnskaber« i f. eks. pakken »Adskillige Stykker kgl. Indtægtsregnskaber« er forsynede med titler i overensstemmelse med de gamle indholdsangivelser, så at nævnte pakke ses at indeholde bl. a. »Sangeres Sold 1519«, »Priser m. m. (1523?)«, »Indkøb i Antwerpen«, »Baadesild fra Møn« o. s. v. Et betydeligt antal stammer desuden fra Danske kancelli, hvor sagerne er samlede under rubrikken »Diverse«; disse er i udgaven ligeledes specificerede med anvendelse af de gamle indholdsangivelser. Vi finder her eksempelvis »Skibet 'Engelen', Mandskabsliste«, »Afladspenge 1511«, »Uddeling af Tøj og Sko. 1513«, »Fortegnelse over, hvad Syberich har leveret Hr. Carolus i Sølvkamret 1521« o. s. v. Som man vil se, har udgaven, og med rette, ud over regnskaber i egentlig forstand medtaget lister og optegnelser af beslægtet indhold. Ved forskningen af det meget heterogene stof vil der kunne kastes strejflys over vidt forskellige forhold, her skal kun nævnes skibsbygningen, og for prisernes historie vil bogen være en guldgrube.

Allerede tidligere er forøvrigt en del af akterne i utrykt tilstand benyttede af forskerne, således af William Christensen i »Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede« (1903) og af Erik Arup i afhandlingen »Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne 1460-1487« (Hist. Tidsskrift 7. r. IV 1902-04). En historiker af en ganske anden type, samleren Klevenfeldt, har endvidere på sin egen snurrige manér haft fornøjelse af de parsbergske regnskaber, af hvilke han har gjort uddrag, som i mangel af originalen er medtagne i den foreliggende udgave. Vi hører røsten fra det 18. århundrede anbefale kildestudiet, også af disse uanselige papirer, hvis »Krage-Tæer hafve sat Rynker paa den gode Hvitfelts Næse«, hvorimod »vores store Gram« har forstået denne sag bedre. Man vil herved, fortsætter Klevenfeldt, foruden andre oplysninger om flåde og hofstat m. v. finde sådanne småtræk om Christopher af Bajern, som at han holdt af dansk frugt, navnlig pærer, og at han havde for skik at bade sig — »maaskee

var det en bayersk Skick« synes ham at være den rimeligste forklaring på dette fænomen.

Bogens 2. halvbind indeholder de for hertug Frederik aflagte regnskaber. Det må anses for overmåde heldigt, at selskabet besluttede sig til at medtage disse, som udgør en sammenhængende række 1488-1512 og alene fylder s. 273-706 af det samlede værk. Det er en selvfølge, at dette, såvidt ses, hidtil ubenyttede stof vil være af stor værdi for kendskabet til hertug Frederiks styre og til forskellige indre forhold i hertugdømmerne. Forhåbentlig vil man også i fortsættelsen af regnskabernes udgivelse medtage det sønderjydske stof.

Værket udgør et særdeles godt stykke udgiverarbejde, som ingenlunde har været uden vanskeligheder både med hensyn til samling af materiale og læsning af tekster. Foran hvert af regnskaberne, der er opført i kronologisk orden, er givet oplysninger om håndskriftets udseende, gamle signaturer o. l., også undertiden meddelelser, der kan gøre det ud for kommentarer til regnskabets indhold. Fortræffelige navne- og sagregistre samt, særlig påskønselsværdige, registre over mønt, mål og vægt afslutter det smukke værk, der lover godt for selskabets fortsatte arbejde med de danske middelalderlige regnskaber.

Johanne Skovgaard.

Med *Prisonen, danske og norske krigsfanger i England 1807—1814* (Kbh. 1953, 233 s.) har professor Carl Roos givet den så vidt vides første udførligere behandling af et ikke uvigtigt historisk emne. I løbet af krigen 1807—14 sad adskillige tusind danske og norske søfolk fra marinen, koffardiflåden og kaperne, nogle landmilitære og enkelte civilister i engelsk fangenskab. Officerer af sø- og landetaten og fra handelsskibene samt civile blev normalt anbragt på æresord i »åben landprison«, hvor de nød en vis frihed; de ikke-privilegerede fanger og de der skulde straffes var indespærret i »lukket landprison« under militær bevogtning eller på fangeskibe, forankret langs Englands sydkyst. Det er forholdene på skibene, der omtales hyppigst i kilderne, og som bogen især beskæftiger sig med. Blandt fangerne dér var en af forf.s slægtninge Jens Krog, understyrmand på en dansk brig, som blev opbragt af englænderne umiddelbart før krigen 1807 brød ud. Hans dagbog fra syv års fangenskab har givet forf. den første tilskyndelse til hans arbejde.

Forf. bygger hovedsagelig på ikke-engelske kilder: fangernes dagbøger og erindringer, breve og aktstykker i danske arkiver og

biblioteker. Det havde været ønskeligt, om engelsk materiale i større omfang var inddraget i undersøgelsen. F. c. skulde forf. nok have søgt at kontrollere den oplysning om en engelsk regeringsordre til hængning af to fanger for hver undvegen, som s. 63 f. uden forbehold refereres efter en meget sen beretning af en fransk fange. For at vurdere fangernes kår ret burde man også tage i betragtning, hvordan f. e. orlogsgasterne levede dengang på engelske skibe. Forf. er dog i almindelighed klar over sit materiales ensidige karakter og fremsætter navnlig i kapitel 10 kloge bemærkninger om de skæve domme, national ophidselse kan forårsage. Han meddeler også interessante træk om det indtryk, den frie offentlige diskussion i England gjorde på de ufrivillige gæster fra det enevældige danske monarki.

Livet på fangeskibene havde naturligvis et århundrede før Haagkonventionen 1899 mange lidet lystelige sider foruden selve frihedsberøvelsen: overfyldte fængselsrum, slette sanitære forhold, smitsomme sygdomme, dårlig eller utilstrækkelig kost, vilkårlig optræden af brutale vogtere eller fængselskommandanter. Forsonende træk savnes dog ikke. Vi hører om hjælpsomhed ikke blot fra landsmænd — forf. tegner et smukt portræt af fangernes utrættelige ven og velgører, den danske præst i London Ulrik Fredrik Rosing — men også fra englændere. William Wilberforce's navn nævnes i den forbindelse. Den civile befolknings holdning mod fangerne karakteriseres som ofte venlig, der er eksempler på god og samvittighedsfuld sygeforsorg, på retsindige og humane fængselschefer og på soldater, der vægrer sig ved at udføre altfor strenge ordrer mod fangerne. Forf. finder med rette, det vidner om »overlegenhed hos en selvsikker nation«, at engelske officerer efter indbydelse overværer og applauderer en af fangernes amatørforestillinger, der har en klar antibritisk tendens (s. 140). I øvrigt tyder et og andet på, at danske fanger er blevet bedre behandlet end f. e. franske, og at englænderne i det hele taget optrådte mere humant end f. e. spanierne.

Det mest personlige i bogen er vist humanisten Carl Roos' »glæde over, hvad den menige mand er i stand til at præstere, når hans rådgivere har kvalitet« (s. 214). Forf.s levende og detaljerede skildring er intet skønmaleri, han lægger ikke skjul på, at der var skrøbelige karakterer blandt fangerne, og at alle de moralske svagheder kom for dagen, som normalt følger med en tilværelse under sådanne former. Men de solide var stærke nok til med hjælp og opmuntring især fra pastor Rosing at skabe en vis orden af kaos. De holdt justits blandt deres egne og sørgede ikke blot for undervisning, men for underholdning. De havde overskud til at

digte, tegne og male, til at spille, synge og danse. Indtrykket af denne »tapre livsglæde bag de sorte skibes jerngitter« bevarer læseren længe.

Bogen er fortrinligt illustreret med samtidige billeder også af engelsk oprindelse. Fig. 31 viser, at det tegn, en dansk matros kalder »the braadt arm«, ikke som forf. s. 34 formoder skal være »coat of arms«. Det er »the broad arrow«, officielt engelsk mærke på beslaglagt gods og på fangedragter.

Povl Bagge.

Det er vanskeligt fra tiden før kirkebøgernes indførelse i 1645 og 1646 at få sikre tal for væsentlige bevægelser indenfor befolkningen, først og fremmest fødsler, vielser og dødsfald, og det er derfor værdifuldt at få det materiale frem, der rummes i den såkaldte *Perlestikkerbog* (Perlestikkerbogen. Nakskov-præsten Anders Pedersen Perlestikkens optegnelser og regnskaber. Ved Hans Knudsen og Albert Fabritius. Udgivet af Samfundet for dansk Genealogi og Personalhistorie. 1954. XI + 439 sider), hvori præsten i Nakskov Anders Pedersen Perlestikker eller Mavorm har gjort rede for de vigtigste begivenheder indenfor hans menighed.

Avdøde landsarkivar Hans Knudsen har ført tilsyn med avskriften, der er foretaget af historisk interesserede folk i Nakskov, og dr. Albert Fabritius har skrevet indledningen og givet udgaven dens endelige form. Manuskriptet er af meget broget indhold og opstilling, og en vis begrænset omredigering og udeladelser har derfor, som det synes med god grund, været nødvendig. Omredigeringen har gjort bogen lettere at bruge, og udeladelserne, der især har ramt gentagelserne, er rimelige nok, dog havde det måske været naturligt s. 30 ff at beholde angivelserne av tienden av byjorderne til oplysning om disses avkastning.

Anders Perlestikker har først og fremmest ført sine omhyggelige optegnelser for at få overblik over sine indtægter, som oplyses fuldstændigt og samtidig giver et indtryk av de økonomiske forhold i byen 1617—29. I året 1620 var hans indtægt i penge ca. 265 rdl. foruden tienden, så han såd særdeles godt i det. Da tienden av bøndernes jorder i landsognet virkelig synes at være en tiendedel av den årlige avl, kan man få et billede av jordens ydeevne i disse år, selv om en sammenligning vanskeliggøres derved, at tienden ikke ydedes i de samme mål hvert år.

Dernæst har præsten meddelt lister over døbte, trolovede, viede, avløste, kirkegangskoner og begravede, så man kan få et klart, men uhyggeligt billede av det fantastiske fødselsunderskud,

idet der i årene 1618—26 begravedes ca. dobbelt så mange, som der blev døbt. Byen har kun kunnet bevare sit indbyggertal ved en meget kraftig indvandring, og denne kan delvis belyses af listen over de trolovede, af hvilke ca. halvdelen angives med hjemsted. Manuskriptet er blevet benyttet i en avhandling av P. H. Boye i Historisk Tidsskrift 1854, men kun i beskedent omfang, og nu, da bogen er let tilgængelig, vil man kunne få meget mere ud af den, både men hensyn til befolkningsforholdene og det økonomiske liv og på en række andre, især kulturhistoriske områder fx navne- og opkaldelsesskik, borgernes erhverv og tyendehold etc. Medens meget av stoffet kun fortæller om rent lokale forhold eller om personer, der blot har haft betydning for byen og egnen, vil andet ved en systematisk behandling kunne kaste lys over, hvordan livet formede sig i en købstad i denne tid eller over andre almenne fænomener.

Anders Perlestikker har desuden givet mere. I sin »commentarius« — s. 31—42 og 330—85 — har han, for den ældre tids vedkommende byggende på sin forgænger hr. Jost Poulsens optegnelser, fortalt om begivenheder i Nakskov fra 1564 og om sit eget liv. Det sidste giver et vistnok typisk billede av en latinskole-drengs, students, skolemands og præsts liv, arbejde og indtægter. Han er selv stærkt imponeret av sin egen »lærdom« og fortæller naivt og morsomt om universitetet, hvor han kun har opholdt sig ganske kort. Han gengiver dommen i sagen mellem Oluf Kock og Hans Poulsen Resen i 1614, og dels refererer han omstændigheder, der ikke kendes andetstedsfra, dels er gengivelsen et interessant vidnesbyrd om, hvor optaget præsteskkabet var av denne sag.

Det er naturligt, at bogen er blevet udgivet av »Samfundet for dansk Genealogi og Personalhistorie« i anledning av dettes 75 årige beståen, da både »commentarius« og de til kirkebogstilførsler svarende optegnelser indeholder et væld av oplysninger om personer, især indenfor præsteskkabet og borgerstanden. Udgavens noter bringer da også især oplysninger om personer, og bogen er forsynet med udmærkede registre over sted- og personnavne, udarbejdet av Alfred Larsen.

I det hele en solid og omhyggelig udgave av et righoldigt stof fra et begrænset område.

Hans H. Fussing.

»The history of Icelandic literature contains no more intricate problem than that of the relationship between the various Sagas about the Norwegian kings.« Ordene er prof. Jón Helgasons (Cor-

pus cod. Isl., VI, Introd., 12) og benyttet som motto i det værk, der indtil nylig var den sidste sammenfattende behandling af emnet, Bjarni Aðalbjarnarsons »Om de norske kongers sagaer« (Skr. utg. av Det norske Vid.-Akad. i Oslo. II. Hist.-filos. kl. 1936. No. 4).

Om dette problem er fremvokset en overmåde omfattende litteratur, hvoraf Gustav Storms, Sigurður Nordals og Gustav Indrebøs undersøgelser fortjener at blive fremhævet. Forklaringerne er lige så talrige som forskerne, eller rettere talrigere, da enkelte har skiftet mening undervejs.

Dette klassiske stridsspørgsmål er nu også gjort til genstand for en gennemgribende undersøgelse af den tidligere tyske lektor ved Københavns universitet Siegfried Beyschlag i værket *Konungasögur*, med undertitlen: »Untersuchungen zur Königssaga bis Snorri. Die älteren Übersichtswerke samt Ynglingasaga.« (Bibliotheca Arnamagnæana. VIII. 1950. 382 s.). En fortsættelse, som vil føre fremstillingen frem til Snorre, er under forberedelse.

Af interesse for en historiker er navnlig behandlingen af de norske oversigtsværker fra 2. halvdel af 12. årh.: *Historia Norvegiæ*, *Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium* af Theodoricus og det såkaldte Ágrip (d.v.s. udtog — nemlig af de norske kongesagaer). Undersøgelsen foretages under jævnførelse med især Snorres prolog til den selvstændige Olavssaga og hvad der er bekendt om Sæmunds og Ares skrifter fra 12. årh.s første halvdel.

B.s værk karakteriseres ved en yderst detaljeret undersøgelse, hvorunder der på talrige enkeltpunkter fremsættes nye og værdifulde iagttagelser og tolkninger. Da kilderne endvidere analyseres såvel kritisk-filologisk som stilistisk, og der gøres meget ud af fortolkningen, er værkets omfang blevet meget stort i forhold til den tidligere forsknings behandling af samme emne.

Mens forgængerne har været enige om at forklare de tre norske værkers indbyrdes slægtskab ved skriftlig afhængighed, tager B. radikalt afstand fra en sådan opfattelse. Den fremstilling af de norske kongers historie, som fremtræder i de tre oversigtsværker, må if. B. have eksisteret forud i mundtlig form og i omtrent samme udstrækning. Kun herved mener B. at kunne forklare den vekslen mellem identitet, synonymi og afvigelser, som han finder eksisterer de tre skrifter imellem. Der gøres dog et enkelt forbehold for visse partier i to af værkerne. Her åbnes der mulighed for skriftlig forbindelse. Men bortset fra dette må B. anse disse skrifter for mundtlige varianter, hvis overensstemmelser forklares ved beslægtede mundtlige traditioner.

Den fremstillingsform, som oversigtsværkerne repræsenterer,

er dog i hovedsagen et senere udviklingstrin. Forud for dette, og altså også mundtligt, ligger en urform («Urstufe»), hvor angivelser af regeringstidens længde, samt omstændighederne ved magt-overtagelse og død har været afgørende, mens de mellemliggende begivenheder har været affærdiget med knappe bemærkninger. Denne gamle kerne skimter B. endnu i oversigtværkerne og iagttagelse den tydeligt i Nóregs konunga tal og (mindre tydeligt) i hvad der ellers er bevaret af Sæmunds og Ares skrifter.

Der har således efter B.s opfattelse eksisteret to arter af mundtlig overlevering: 1) en mere udflydende (folkelig?) tradition, som vel kendte begivenhedernes enkeltheder, men ikke så den store sammenhæng og 2) en kunstnerisk bunden form (sagaen), som sammenfattede de spredte fortællinger og skabte en helhed udaf dem — først i knappeste form («Urstufe»), siden mere fyldigt. Oversigtsværkernes forfattere har i forhold hertil i hovedsagen kun spillet optegnernes rolle. De beretninger, de bringer, har i forvejen eksisteret mundtligt («Vorstufe») og i omtrent samme form, hvorunder de nu fremtræder.

B.s hypotese er i og for sig overordentlig smuk og enkel. Skade kun, at den næppe kan være rigtig. Den havde haft større chancer i evolutionsteoriens gyldne dage. B.s metode lider af skæbnesvangre mangler. Stilistiske kriterier anvendes i bevisførelsen på samme linie som verbale og syntaktiske overensstemmelser. Flere gange afvises al tale om sammensmeltning af to eller flere traditioner hos Ágrip på grund af fremstillingens sluttethed. B. synes at overse det grundprincip, at fremstillingens enhed ikke kan udelukke, at en forf. sammensmelter flere traditioner. Han kan være en dygtig stilist (hvad B. ganske vist a priori anser for urimeligt!). Hertil kommer, at overensstemmelser og afvigelser mellem teksterne har samme vægt for B. (jvf. til ex. s. 180 og 231). Atter her overses en grundregel: mens ligheder er afgørende for en bedømmelse af slægtskabsforholdet som eventuelle beviser for afhængighed, er konstatering af uligheder ikke tilstrækkeligt til at afkræfte overensstemmelsernes betydning. Herved kan billedet kun nuanceres: der peges på kendskab til andre kilder, eller det bliver nødvendigt at forklare det udfra overensstemmelserne beviste slægtskab ved afhængighed af fælles forlag fremfor ved direkte benyttelse. Uafhængighed mellem to værker kan aldrig bevises, men blot *antages* at være til stede, hvor beviser for afhængighed ikke kan føres.

Disse metodiske brist får grundvolden til at smuldre under den stolte bygning, B. har opført.

Svend Ellehøj.

I en selvbiografisk oversigt *Historikar i lære* (Utg. av Den norske hist. forening, 1951. 172 sider) har Halvdan Koht skildret forudsætningerne for sit historiske forfatterskab og dermed givet en værdifuld nøgle til forståelse heraf. »Forudsætninger« skal her tages i bredeste forstand. De begynder med fødselen 1873 og slutter med hjemkomsten fra Amerika 1909 og overtagelsen af lærergerningen på universitetet. Denne fremstilling er en perle af fortællekunst; de allerførste sider burde optages i norske læsebøger. Om selve forfatterskabet tales der kun i et afsluttende kapitel. Koht véd (jvf. forordet), at det ikke er forskerens egen sag at foretage en sammenfattende bedømmelse eller placering. Men heller ikke hans jævnaldrende vil almindeligvis kunne løse denne opgave tilfredsstillende. Den tilkommer en ny generation, som ser tingene på afstand.

Et forsøg i denne retning er imidlertid allerede gjort af den unge norske historiker Ottar Dahl med værket *Historisk materialisme. Historieoppfatningen hos Edvard Bull og Halvdan Koht* (1952. 103 sider). D.s fremstilling er uafhængig af Kohts ovennævnte skrift — kun i nogle afsluttende bemærkninger er der taget stilling hertil — men dette snarere øger end svækker interessen. D. ser sit vigtigste formål i at klargøre nogle hovedpunkter i den marxistiske historieopfattelse og stille nogle af de kritiske spørgsmål, som denne udfordrer til (s.10). Ved at knytte undersøgelsen til to bestemte historikere håber forf. at kunne nå frem til klarere og mere konkrete problemstillinger, end det ville være muligt ved en rent teoretisk drøftelse. D. vil altså hverken søge at give et fuldstændigt billede af »historisk materialisme« eller af »historieoppfatningen hos Bull og Koht.« Bogens titel burde følgelig have været »Historisk materialisme hos Edvard Bull og Halvdan Koht.«

En sådan problemstilling kan muligvis synes farlig, men resultatet har dog krav på ganske stor interesse. Det må også straks siges, at undersøgelsen er gennemført med stor omhu, og konklusionerne draget med megen forsigtighed — i visse tilfælde måske for megen. Klar og god er også præciseringen af forskellen mellem marxistisk historietænkning og studiet af økonomisk historie: »Det egentlige særkjenne for den marxistiske historietenkning er derfor ikke dette at man retter oppmerksomheten mot det økonomiske liv, men at man tenker seg samfunnsutviklingen i form av motsetningsforhold mellom grupper; all historie handler om klassekamp« (s. 43). »Det springende punkt . . . er . . . de relasjoner som generelt etableres mellom det økonomiske liv og andre sider av samfunnslivet« (s. 61).

Med rette fremhæver D., at det marxistiske begreb »økonomisk klasse« vil give samfundshistorien en afgørende plads hos forskeren (uden at på den anden side studiet af samfundshistorie nødvendigvis må udspringe af marxistisk tankegang). Vanskeligere er det imidlertid at følge D., når han betragter det som en »teknisk« konsekvens af det samfundshistoriske syn, at kilder som love, diplomer, jordebøger o. lgn. bliver de centrale, mens sagaerne kommer i baggrunden. D. taler her (s. 62) om en kildekritisk nyorientering. På dette punkt må dog de almindelige kildekritiske principper, som er uafhængige af enhver historieopfattelse, uden tvivl have den afgørende indflydelse. Det samfundshistoriske synspunkt kan i sig selv kun foranledige, at forskeren opsøger nye kilder for at finde mere stof, men ikke, at han kasserer de gamle. D. vil imidlertid gå endnu videre og betragte også Bulls anvendelse af den »retrospektive« teknik (brugen af yngre kilder til belysning af ældre tiders samfundsforhold) som en konsekvens af det samfundshistoriske synspunkt. Men også her må der gøres forbehold. Det er forståeligt, at den retrospektive teknik er grebet med glæde af de historikere, der studerer middelalderens samfundsforhold, men dens tankemæssige baggrund må søges andensteds. Denne tekniks forudsætning er antagelsen af en stærk kontinuitet gennem århundreder indenfor samme område (Bulls ord 1927). Den må betragtes som en sen udløber af evolutionsteorien — og burde være død med den.

Det er overhovedet et svagt punkt i D.s ellers så grundige undersøgelse, at der ikke skelnes skarpt mellem problemstilling og kritik. Også ved analysen af Kohts omvurdering af Snorre mærkes denne uklarhed. Kohts betragtning af Heimskringla var, som D. rigtigt siger, koncentreret om Snorres helhedssyn. Men det er mindre heldigt, når D. vil hævde, at denne betragtning var betinget af nye kildekritiske synsmåder. Konstateringen af helhedssynet var *udgangspunktet* for Koht, det primære. Hvad Koht anlagde var, som han selv udtrykker det, et psykologisk synspunkt: »Metoden var å søke sjel livet bag dei historiske aktstykkene« (Historikar, s. 161). Heimskringla anvendtes herved som et dokument til belysning af Snorres egen tid, ikke som kilde til oplysning om tidligere begivenheder. Dette var dog i sig selv ikke noget nyt, omend en sådan betragtning ikke havde været meget fremtrædende tidligere. »Det nye eg ville ha fram« siger Koht (ibid., s. 164), »det var at sogune, og serskilt Snorre Sturlason, såg på førrtida i lyset frå samtida, — såleis som alle historikarar gjer.« Dette var med Kohts ord relativitetsteorien anvendt i historien. Den kildekritiske *konsekvens* heraf, var at Koht måtte anse de dele af Heims-

kringla, der gav udtryk for en helhedsbedømmelse — værkets syntese, om man vil — for værdiløse som kilde for forståelse af den ældre tid, men til gengæld altså af så meget større betydning for forståelsen af Snorre og hans samtid. D. vil her se en sammenhæng med »den 'materialistiske' tenkemåte og dens betoning av personlighetens og idéenes avhengighet av samfunnsvilkårene« (s. 69). Dette er dog ikke meget indlysende. Rigtignok betragtede Koht helhedssynet hos Snorre som nær forbundet med tidens brændende spørgsmål, men disse var efter Kohts opfattelse politiske: Striden mellem kongemagt og lendmandsvælde. Først i opfattelsen af baggrunden for denne politiske kamp kunne marxistiske synspunkter komme til orde. Men dette har i denne forbindelse ikke meget at sige. For Kohts omvurdering af Snorre spiller de marxistiske tanker ingen større rolle.

I sine mere principielle betragtninger (s. 69) mener D. at kunne konstatere, at tyngdepunktet i kritikken i al almindelighed blev forskubbet fra spørgsmålet om troværdighed til spørgsmålet om tendens (helhedssyn). Her bemærkes atter den nævnte uklarhed. Kritikkkens opgave er altid at undersøge troværdigheden. En undersøgelse af helhedssynet er i sig selv ikke kritik. Der er intet negativt heri. Det er først som konsekvens af det konstaterede helhedssyn, kritikken melder sig. At de nye tanker indtog den dominerende plads i Kohts fremstilling, er en selvfølge, men dette indebar ikke nogen afstandtagen fra de gamle principper. Der var alene tale om en supplerig, en ny begrundelse for kritikken. At dette skulle medføre, at »det eldre skille mellom »beretning« og »levning« i noen grad utviskes«, indses ikke let. At »beretningen« *også* kan betragtes som et levn, er en gammelkendt sag. Men derfor udviskes den principielle forskel mellem disse kategorier naturligvis ikke. Der er da heller ikke noget i Kohts kritik, der tyder på en sådan tankegang.

For Kohts undersøgelse af Snorres historieopfattelse og for kritikken ses de marxistiske tanker således ikke at have spillet nogen rolle. Anderledes er forholdet, når opmærksomheden vendes mod det positive, Koht satte i stedet for den underkendte helhedsopfattelse hos Snorre. Kohts synspunkt var, at sagtidens kongemagt måtte opfattes som værende i forbund med stormandsklassen, ikke i strid med denne. Her er det lettere at følge D., når han ser marxistiske synspunkter træde frem. Det vil i denne henseende være tilstrækkeligt at henvise til det af D. anførte Koht-citat (fra »Innhogg og utsyn« (1921), s. 110): »De økonomiske vilkaar synes tydelig vise et aristokrati i framgang, og det *naturlige* er da aa se rikssamling og kongedømme i sammenheng med denne framgangen, ikke som en reaksjon mot den.«

Også D.s sammenfattende vurdering af de marxistiske tankers betydning for Bull og Koht må i hovedsagen anses for rigtig. Nærmest den »rene marxisme« står Bull, og når han går herudover er det nærmest i naturvidenskabelig retning (teorien om klimændringernes rolle i historien). Den stærke psykologiske interesse, som findes hos både Bull og Koht, kan heller ikke direkte afledes af marxistisk tankegang, omend den ikke nødvendigvis må komme i modstrid med en sådan. Men Koht reagerede dog ud fra sin psykologiske interesse mod udtrykket »materialistisk historieskrivning« (jvf. Historikar, s. 160 f).

Et større problem er i denne henseende forholdet mellem nationaltanke og klassekamp hos Koht: »... kvar gong ... nye klasser slo seg fram i samfundsarbeide, vart heile nasjonen vidare og rikare. Framgangen for demokratie var i røynda det same som sterkare og sterkare nasjonal samling« (Historikar, s. 153). Koht regner selv dette for kongstanken i sin historieskrivning og mener, at den »voks opp or ein djup trong i meg sjølv til å finne ei sameining mellom den nasjonale brennhugen som levde i meg, og samhugen min med både bonde- og arbeidar-reising« (ibid.). Først ved denne syntese blev det muligt for Koht at forsones sig helt med tanken om klassekampen. Men det er tvivlsomt, om disse begreber lader sig forene. Den marxistiske klassekamp er i sit væsen ikke blot uden national tilknytning, men antinational. Kun klassen har her betydning. Den klassekamp, Koht opererer med, er ikke den marxistiske, men Kohts egen.

D. har set dette problem, omend han tøver med at drage konklusionen: »Det synes å være god grunn til å anta at de *nasjonale* idéer til syvende og sist representerer en høyere verdi for Koht enn de *sosialistiske* idealer. Den tilsynelatende syntese som Koht rent tankemessig har istandbrakt mellom disse ulikeartede idéer, vil da i realiteten bety en underordning av de rent »sosiale« verdier under de nasjonale« (s. 89). Dette burde være sagt stærkere, for det er en meget betydningsfuld iagttagelse. Koht nævner selv (Historikar, s. 149) under omtalen af en diskussion i New York om klassekampen, hvorledes den opfattelse blev tilbage hos ham, at de, der fremhævede klassekampen, havde den stærkeste logik, men de andre noblere følelser. Han ønskede at samarbejde begge tænke måder og gjorde det for så vidt. Men det var de noble følelser, der sejrede.

Svend Ellehoj.

Det svenske udgiverselskab *Kungl. Samfundet för utgivande af handskriffter rörande Skandinaviens historia* vedtog for et par

år siden at udgive et *Historiskt Magasin* med kildepublikationer, for ringe af omfang til at udgøre særlige bind. Af dette Magasin, der stort set altså svarer til vort »Danske Magazin«, er nu 1. bd. trykt (1953) med 5 bidrag fra 17. og begyndelsen af 18. årh. Det 1. af disse skyldes Ingel Wadén og består af kansler Christian Friis' breve fra årene 1611-12 til enkedronning Sophie (og dronning Anna Cathrine) vedrørende Kalmarkrigen. Brevene er tidligere benyttede af Wadén selv i hans disputats fra 1936: *Berättande källor till Calmarkrigets historia*. De læses med interesse, selv om man måske gør sig sine tanker om det bekostelige ved at trykke de omstændelige høflighedsformularer og indgående forespørgsler til adressatens velgående. Brevene er bogstavret gengivne, men nøjagtigheden kunde stundom være bedre. En kuriøs fejllæsning har brevet 28. maj 1611, hvor der står, at fjenden holder igen med skydningen, »las man seinen mangel an krautt und lott satsam sijnne«. Der står spüre.

Af de andre bidrag kan nævnes den af Gösta Bodman udgivne memorial fra den fransk-svenske arkitekt *Jean de la Vallée* fra 1666 om »Hantverkshus«, et forslag stærkt præget af tidens merkantilistiske anskuelse. Jean de la Vallée var fra midten af 1660'erne medlem af det svenske Generalkommercekollegium. Endvidere de af den norskfødte engelske universitetslærer Ragnhild Hatton udgivne breve fra kaptajn *James Jefferyes* til den engelske regering fra årene 1707-1709; Jefferyes fulgte som den engelske regerings udsending i disse år med den svenske hær på det felttog, der endte ved Poltava. Publikationen af disse breve, der findes i Public Record Office i London, er forsynet med udførlig kommentar, og den slutter sig til de tidligere af Ernst Carlson i selskabets *Historiska Handlingar*. XVI, 2. (1897) udgivne breve fra Jefferyes fra årene 1711-15 under hans ophold hos Karl XII i Bender og Stralsund. Brevene fra 1707-1709 giver interessante bidrag til oplysning om stemningen ved hæren og om de strabadser, den måtte udstå. Derimod stod Jefferyes kongen og hans nærmeste omgivelser for fjernt til, at man kan vente i brevene at finde vigtigere meddelelser om disse. Men udgiveren skuffes næppe i sit håb om, at de vil udgøre et nyttigt bidrag til de mange journaler og breve, der allerede er trykte omhandlende kampagnen 1707-1709, — »and yet too few for the needs of the historian«.

Holger Hjelholt.

De i 1950 udgivne *Arkivvetenskapliga Studier* (se H. T. 11. rk. III, 490) har landsarkivaren i Uppsala Sten Engström sammen

med länsarkivaren i Visby Birger Lundberg i år fortsat med *Andra Samlingen*. Som den første er den en hyldest til en landsarkivar (i dette tilfælde Gustaf Clemensson i Göteborg), og rummer den en række bidrag hovedsagelig vedrørende landsarkivernes indhold. Af interesse for dansk historie kan nævnes stykket om Båhuslens ældste kirkeregnskaber fra ca. 1600 og oplysningerne fra Malmø stadsarkiv. Mere almen interesse har de to bidrag, henholdsvis af tidligere rigsarkivar Bertil Boëthius og af udgiveren Sten Engström, med polemikken om arkivskema og signering af arkivalier, samt rigsarkivar Ingvar Anderssons afhandling om »Folkrörelserna och deras arkiv«. Med grund peger I. A. her på den store interesse, som navnlig sociologien har i, at »folkrörelserna« (arbejderbevægelse, afholdsbevægelse osv.) sørger for en omhyggelig opbevaring af kilderne til deres historie. Også erhvervsarkivernes betydning belyses i flere af bidragene.

H. H.-t.

Skønt Sverige i op mod halvandet hundrede Aar har levet i fortsat og temmelig uforstyrret Fred, har svensk og svensk-finsk Historieforskning gennem mere end en Menneskealder vedvarende beskæftiget sig stærkt med Landets udenrigspolitiske Forhold. Det begyndte med Haralds', Löfgrens og Lundquists Disputatser, Sam Clasons Artikel i Sv. H. T. 1914 og Hallendorffs »Illusioner och verklighet« fra samme Aar. Palmstierna: »Sverige Ryssland och England 1833—55« (1932), C. M. Runeberg: »Sveriges politik under Krimkriget« (1934) og Sven Eriksson: »Svenskt diplomati och tidningspress under Krimkriget« (1939) fulgte. Senere kom Stenberg: »Sverige-Norges skandinaviske allianspolitik 1863« (1943) og Holmberg: »Skandinavismen i Sverige vid 1800-talets mitt« (1946). Værker som Alma Söderhjelm og C. F. Palmstierna: »Oscar I« (1944) og Olle Gasslander: »J. A. Gripenstedt« (1949) spænder ogsaa over disse Omraader. Endelig foreligger fra de sidste Aar: Hans Lennart Lundh: »Från skandinavism till neutralitet« (1950) og Erik Gullberg: »Tyskland i svensk opinion 1856—71« (1953). Man lægger uvilkaarligt mærke til, hvorledes Emnevalget har forskudt sig i Tid. De førstnævnte Disputatser behandler den svenske Udenrigspolitik under Tre-Aars-Krigen 1848—50, derpaa ligger Tyngdepunktet i Krim-Krigens Periode, senere samler Interessen sig om Skandinavismen og de nordiske Allianceforsøg; nu har Lundh og Gullberg ført deres Fremstillinger og Undersøgelser op til 1870. Paa en Maade brydes denne Linje med det allernyeste Bidrag til Emnet: Einar Hedin har med »Den skandina-

viska Alliansfrågan 1857—1863» (1953) grebet lidt tilbage i Tiden; det er de allerede nævnte Alliancebestræbelser, *hans* Studier og Interesse samler sig om.

Baade *Hans Lennart Lundhs* og *Erik Gullbergs* Bøger er Disputatser. De bærer Mærke heraf. De to Forfattere har saa øjensynligt bestræbt sig for at faa det mest mulige af deres Undersøgelser med. De har umiskendeligt været omfattende, dybtgaaende og samvittighedsfulde. Ingen Forsker, som beskæftiger sig med samme Tidsafsnits Historie vil gaa i Rette med dem for, at de har fremlagt deres Resultater; man faar et Mylder af nye og tit værdifulde Enkeltoplysninger. Men Fremstillingen tynges, Kompositionen svækkes herved. Det gælder navnlig Gullberg. Den nødvendige politiske Ramme om Opinionsudtalelserne bliver mange Gange til en — ganske vist ujævn — Redegørelse for selve Begivenhedsforløbet. Det gælder f. Eks. udpræget om Kapitlet: »Allianstanker«, medens et følgende om »Nationalitetstankens øde« er ganske anderledes rigtigt anlagt. Forskeren har ikke kunnet nægte sig at fremføre sine Fund.

Fra almindeligt historisk Synspunkt er Lundhs Arbejde det interessanteste. Hans Afsnit om den storpolitiske Udvikling som Baggrund for Begivenhederne viser paaskønnelsesværdigt Kendskab til europæisk Historie og virker heldigt, men de falder lidt langelige. Hans Blik for den skandinaviske Udviklingsgang i Aarene efter 1864 er skarpt og rigtigt, og hans Redegørelse for Stillingen og Mulighederne i 1865—66 særdeles god. Hvad man standser ved er i Grunden Behandlingen af selve det Problem, der har givet Bogen dens Titel: »Från skandinavism till neutralitet«. Han paapeger, at Vestmagternes Gesandter i Stockholm antyder att någonting principiellt nytt vunnit insteg i svenskt utrikespolitisk tänkande med Neutraliteten 1866 (S. 100); han tvivler iøvrigt selv lidt om Rigtigheden heraf, og Anmelderen vil afgjort støtte ham i denne Tvivl. Den officielle svenske Udenrigspolitik fulgte en Neutralitetslinje gennem hele Perioden, efterhaanden med mere passiv Indstilling. Oscar I stod paa samme Standpunkt under Krim-Krigens første Afsnit og formaaede ikke eller blev ikke færdig til at aktivisere sin Optræden under de senere; de skandinaviske Allianceforsøg var en Kongepolitik, som Manderström paa et bestemt Tidspunkt nærmest modstræbende gik med til, alt sammen noget personligt, episodisk, isoleret. Om et virkeligt Skifte, tidsmæssigt eller principielt, kan man sikkert ikke tale. I øvrigt kun en kritisk Enkeltbemærkning til det smukke Arbejde: Forfatteren siger angaaende Prag-Fredens § V: ingenting om att folkomröstningen skulle försiggå i fria former — Det hedder dog: par un vote

librement émis. Naturligvis er dette vagt, men dog noget i den angivne Retning¹.

Arkivar *Einar Hedins* Arbejde er af en anden Karakter end de to ovenomtalte. Det er en bestemt afgrænset, stringent og grundig gennemført Undersøgelse af et Specialspørgsmaal. Han har begyndt sine Forstudier langt tilbage i Tiden, men har, som han skriver i sit Forord, haft nogen Tvivl angaaende Tilraadeligheden af en literær Udformning i Betragtning af den Behandling, Emnet allerede har været Genstand for i en Række nyere Værker. Imidlertid er der ingen Tvivl om, at Hedins Bog nok skal hævde sig ogsaa under de nuværende Forhold; det er en meget fyldig, vel dokumenteret Fremstilling af Begivenhederne navnlig i 1863, der underbygger Forstaaelsen. Noget væsentlig nyt rummer den ikke; Forfatteren har haft Adgang til hele Vedels »Fremstilling af Danmarks Udenrigspolitik 1858—64« og har vistnok udnyttet Brevvekslingen mellem Sibbern og Stang omhyggeligere end tidligere Forskere, men Fortjenesten ligger hovedsagelig i den grundige Behandling.

Spørgsmaalet, Einar Hedin reder ud, er paa én Gang snævert og meget vidt. Selve Allianceforhandlingerne vedrører kun Danmark og Sverige-Norge, men deres Gang bestemmes i høj Grad af det dansk-tyske Mellemværendes Udvikling. Forfatteren kender den skandinaviske Side til Bunds, men synes mindre sikker, hvor han kommer ind paa det evige Spørgsmaal om Hertugdømmerne.

Interessant og virkelig original er Einar Hedins Fremstilling af Manderströms og Henning Hamiltons förhållande till Danmark ligesom hans Vurdering af førstnævnte ved Slutningen af Bogen; den kommer sikkert Virkeligheden adskilligt nærmere end den Opfattelse, der hidtil har været gængs paa den anden Side Sundet².

Omtrent samtidig har Einar Hedin offentliggjort en kortere Afhandling: Sverige-Norge och Preussen 1860—63. Projekt till Danmarks delning³. Ogsaa her er Hovedpunkterne kendte: de to »Følere«, der henholdsvis i Vinteren 1860—61 og 1863—64 udstraktes fra Berlin om en Deling, men Forfatteren har fremdraget Enkeltheder og skabt Sammenhæng vedrørende disse diplomatiske

¹ A propos Kritik: Den engelske Udenrigsminister John Russel og den preussiske Understatssekretær Thiele skrev respektivt ikke deres Navne Thiele og Russel som Lundh gør det. --- Den »Kriegszeitung«, der omtales S. 313⁴ hos Gullberg, er dog vistnok Kreuzzeitung.

² Se dog ogsaa Tor Berg: Manderströms efterlämnade papper i *Donum Boëthianum* (1950).

³ Denne som det større Arbejde publiceret i Kungl. Vitterhets Historia och Antikvitetsakademiens Handlingar, respekt. Del 80 (Historiska Studier 1) og 81.

Manøvrer, navnlig fra preussiske Arkiver. Det afgørende er, at ikke blot Manderström, men ogsaa Kong Karl stillede sig absolut afvisende til disse Antydninger, Forøvrigt er det ikke altid klart, hvad der egentlig sigtes mod: En Deling af den danske Helstat \circ : Slesvigs Deling eller en Deling af Kongeriget Danmark. Det Materiale, Fremstillingen bygger paa, er væsentlig tysk, men Sagen har selvsagt ogsaa en anden Side: De øvrige Stormagters Holdning til Tanken. Napoleon III var absolut ikke afvisende, og hans Drøftelser med Dronning Victorias Ministre kan vi nogenlunde følge i engelske Arkiver; hvad der derimod foregik mellem Paris og Berlin har vi tilsyneladende kun Rygter og Antydninger om¹. For Resten vrimgledede det med den Slags Projekter i Samtiden; der taltes f. Eks. ogsaa om en Deling af Skandinavien mellem Preussen og Rusland og en Udvidelse af Frankrig til Rhinen med Indlemelsen af Hannover og Mecklenburg i Preussen².

Som ovenfor omtalt blev den svenske Neutralitetspolitik i Aarenes Løb mere og mere passiv, men navnlig Manderström opgav aldrig sine Bestræbelser for, at Sverige skulde være med i Magternes Raad og lade sin Stemme lyde i den europæiske Concert, navnlig i det dansk-tyske, men ogsaa i det polske Spørgsmaal. Det er Mindelser fra Storhedstiden. Men derved kom der stadig, trods den fortsatte Fred, en vis Bevægelighed og Handlelyst over svensk Udenrigspolitik, saa den stadig tiltrækker sig Historikernes Interesse.

Erik Møller.

Med opdyrkningen af den økonomiske historie er den række af bidiscipliner, der er historikerens stadige plage, blevet endnu længere. En vigtig plads indtager her bogholderiets historie. Hverken for Danmarks eller udlandets vedkommende foreligger der imidlertid en tilfredsstillende litteratur om dette emne, og der kan derfor være grund til at henlede opmærksomheden på den svenske bogholderiekspert Nils Västhagens værk *Inkomst- och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring* (Lund 1950. 669 sider).

V.s fremstilling koncentrerer sig om de problemer, der knytter sig til indkomst- og udgiftsbegreberne i moderne bogholderi, og det er således især for samtidshistorien, den har værdi. Men også for studiet af tidligere tidsrum påkalder bogen dog interesse. Navnlig gælder dette del I, som behandler forvaltningsbogføringens

¹ Se min Afhandling i «Scandia» XXII.

² Aus dem Leben Th. v. Bernhards II, 14.

grundprincipper (en tilsvarende behandling for forretningsbøgføringens vedkommende gives ikke). Der foretages her indledningsvis en udredning af forretnings- og forvaltningsbøgføringens forskellige formål, og endvidere gives der en terminologisk oversigt. Hertil føjes eksempler på nordisk forvaltningsboghorderis historiske udvikling, hvorunder V. behandler Malmø byregnskaber fra 1517 indtil nutiden, Gøteborgs tilsvarende fra 1625 og Stockholms fra 1431. Endelig omtales også her den svenske rigsbøgføring (rikshuvudböckerna), hvis tidligste bevarede regnskab er fra 1573. For udlandets vedkommende behandles, men dog langt mindre indgående, forvaltningsbøgføringens historiske udvikling i U.S.A. og Tyskland (kammeralistikken). Også værket del II, der giver en analyse af forvaltningsboghorderiets indkomst- og udgiftsbegreber, har historisk udgangspunkt (især kap. X og XI). Dette er derimod ikke tilfældet med del III, som giver en tilsvarende analyse for forretningsbøgføringens vedkommende.

Ifølge sin hensigt kan V.s værk kun på enkelte punkter være til nytte for historikeren. Det ville være i høj grad ønskeligt, om V. eller en af hans fagfæller kunne påtage sig udarbejdelsen af en håndbog i forvaltnings- og forretningsboghorderiets historie, helst på skandinavisk basis og med international baggrund. At dette er en meget omfattende opgave, ved enhver, der har beskæftiget sig med regnskabsmateriale. Men bogen er hårdt savnet.

Svend Ellehøj.

I de af Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte udgivne Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. (bd. 29. 1954) har en ung slesvig-holstensk historiker Georg Reinhardt fået offentliggjort en undersøgelse *Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866—1870*, for hvilken han har erhvervet doktorgraden i Kiel. Undersøgelsen bygger på en gennemgang af noget utrykt materiale, samtidige aviser og flyveskrifter og i øvrigt, så vidt skønnes, et fyldestgørende kendskab til senere litteratur om det omhandlede tidsrum. Disse år, der omfatter hertugdømmernes erobring — på tysk »Befreiung« eller »Lostrennung« — det preussisk-østrigske fællesstyre, krigen mellem Preussen og Østrig, hertugdømmernes annekstion og frem til den fransk-tyske krig — er i sig selv af så stor interesse, at man gerne giver sig i lag med læsningen af hvert nyt bidrag til belysning af det.

Reinhardts arbejde virker dog i fremstillingen noget umodent

og ret uvidenskabeligt. At han råt har overtaget »slesvig-holstensk« terminologi — jeg mener hermed den i stridsårene brugte — vedr. det danske styre før 1864, skyldes dog formodentlig, at han slet ikke har syslet med historien før 1864. En opregning af urigtigheder eller tåbeligheder vil føre for vidt, og jeg nøjes med et par eksempler. S. 87 udtaler R. om den 1762 indførte kopskat, at den var »von Kopenhagen allein den Herzogtümern, nicht aber den übrigen Teilen der Monarchie auferlegt worden und hatte begreiflicher Weise starke Misstimmung erregt«. Skatten var jo imidlertid 1762 pålagt alle dele af monarkiet, men i kongeriget ophævedes den 1812 og erstattedes af en ildstedskat. S. 5 siges det om novemberforfatningen 1863, at den »das ungeteilte Land zerriss, Schleswig in Dänemark inkorporierte und dem Deutschtum in den Herzogtümern eine trübe, unsichere Zukunft verhieß«. Skønt jeg finder alle tre sætninger urigtige, vil jeg her kun fremhæve det tåbelige i at kalde Slesvig og Holsten for »det udelte land«, da de forfatningsmæssigt på det tidspunkt hvert havde sin egen stænderforfatning, sit eget ministerium, sin særskilte statsretlige stilling og kun havde bevaret nogle få fælles institutioner.

Om kong Wilhelms besøg i sept. 1868 i hertugdømmerne hedder det s. 75, at han fik en »hjertelig modtagelse«. Om opholdet i Flensborg anføres dog den flensborgske politimester Tiedemanns udtalelser, at han, T., først ikke troede på nogen »freudige Begrüssung«, men at efter troppeparaden brød »mængden« (hvor stor?) spontant (?) ud i »stürmisches Hochrufen«. Lidt større forsigtighed m. h. t. at bygge på stemningsberetninger var sikkert anbefalelsesværdig. En lidt naiv ytring synes mig også den om modtagelsen i Altona, at vel modtog man her kongen uden lydelig jubel, men tavsheden var dog »ærefrygts- og respektfuld«. — Flere steder forekommer det mig, at R. alt for dristigt slutter fra en avisartikel til »landets« stemning, det gælder også de generaliserende slutningsbemærkninger, der fortæller om den fra et tysk-preussisk synspunkt happy end ved udbruddet af den fransk-tyske krig: »Der deutsche Schleswig-Holsteiner war nicht Preusse geworden, wohl aber durch Preussen und Bismarck zu einer Bejahung des neuen deutschen Staates und zu einem preussisch-deutschen Staatsbewusstsein geführt worden«.

I den citerede litteratur findes flere skrifter af de for ikke så mange år siden døde slesvig-holstenske forskere Ludwig Andresen og Hermann Hagenah. Af disses soliditet og stræben efter videnskabelig behandling af den slesvig-holstenske historie kunde forf. til den her omtalte undersøgelse nok have lært lidt mere.

Holger Hjelholt.

I forordet til sit værk om *Treitschke. Sein Welt- und Geschichtsbild* (Forlaget »Musterschmidt«, Göttingen 1952. 479 sider) nævner Walter Bussmann, at han begyndte sit arbejde i det sidste fredsår før 2. verdenskrig, på en tid, da Treitschke var et nationalt forbillede m. h. t. politisk historieskrivning. Men den endelige udarbejdelse af værket tilhører årene efter 1945, hvor navnet Tr. blev symbol på en skæbnesvanger politisk vildfarelse.

Såfremt verdenskrigen var endt med nazismens overherredømme, havde værket nok i flere henseender fået et andet udseende. Men som det nu foreligger, er der vist kun godt at sige om det. Videnskabeligt er det vel underbygget, hvorom litteraturfortegnelsen og 60-70 sider »Anmerkungen und Erläuterungen« bærer vidne. Fremstillingen er klar, rolig og dog heller ikke farveløs. Tidsmæssigt er undersøgelsen stort set begrænset til årene til og med 1871 og bygger derfor væsentlig på Tr.s »Briefe« (sml. H. T. 9. r. VII 572 ff) og på hans Historische und politische Aufsätze fra denne tid; af disse omhandles især afhandlingen fra 1864 »Bundesstaat und Einheitsstaat«.

Bussmann siger et sted (s. 278), at Tr.s litterære afhængighed er større »als der grossartige und geschlossene Eindruck seiner machtvollen und wirksamen Persönlichkeit vermuten lässt. Der rednerische Glanz seiner Sprache sowie der Schwung und Rhythmus seiner Gedankenführung täuschen leicht über den geringen Grad der Originalität, den seine Gedanken haben, hinweg —«. Tr.s afhængighed af bøger blev så meget større, som hans tidlige tunghørighed, der ret snart blev fuldkommen døvhed, næsten helt afskar ham fra at høre forelæsninger eller deltage i mundtlige drøftelser. Hvorvidt dette forhold også har bidraget til at udvikle hans kendte ensidighed, får stå hen.

Gennem B.s undersøgelse af Tr.s læsning, og hvordan denne var med til at forme hans Welt- und Geschichtsbild, gives der naturligt nok et billede af åndelige og politiske forhold i Tyskland omkr. midten af 19. århundrede. Jeg skal her nævne betydningen af Fr. Th. Vischers Æsthetik, som Tr. gennempøjede i »sit ansigts sved« i vinteren 1856-57, af den Hegelske retsfilosofi, hvis tanker efterhånden præger Tr. mere og mere, af Gervinus' Einleitung in die Geschichte des 19.^{ten} Jahrhunderts og af nationaløkonomen Roscher. Megen vægt må lægges på Tr.s forbindelse med Gustav Freytag og hans forfatterskab. Som den lykkeligste tid i Tr.s liv betegner B. Tr.s docentår i Leipzig, hvor han levede i fortroligt fællesskab i en kreds af ligesindede, »kleindeutsche« liberale under Freytags førerskab.

Tr. fjernede sig tidligt fra religionen. Hans tro blev politisk,

en tro på Tysklands enhed og storhed, og det religiøse begreb synd indgår i hans sprogbrug intim forbindelse med det tyske småstatsvæsen (B. s. 246). For Tr. må den historiske udvikling nødvendigvis ende med et enigt og mægtigt Tyskland; umuligt kan udviklingen ende i »Unsinn«. Dette svarer til hans æstetisk betonedede overbevisning om, at »ideen« må sejre i historien. Hans historiefølelse er »fuldkommen utragisk« (B. s. 134), medens hos en senere historiker som Friedr. Meinecke en stærk følelse for historiens tragik kommer til orde, næppe uden indflydelse af Tysklands skæbne i nyere tid. Ingen vil heller påstå, at denne skæbne aflægger sandhedsbevis for en udtalelse som Tr.s fra sept. 1870 efter slaget ved Sedan, at tiden lader »historiens fornøft« tale og næppe længere giver den tyske politik lejlighed til grove misgreb.

Der indgår i B.s værk en række mindre undersøgelser, delvis som ekskursor, over meget fængslende emner: Freytags syn på Bismarck, konfrontationen i anledning af erobringen af Elsass-Lothringen af Taines »opinion« med den tyske »folkeånd«, betragtninger over storstat eller småstat eller redegørelsen for modsætningen mellem Tr.s og nationalsocialismens syn på »Volkstum« (B. s. 271 ff). Også det nordslesvigske spørgsmål er udførligt omtalt, delvis i tilslutning til den tyske udgave af min bog om Treitschke og Slesvig-Holsten. Når B. (s. 310) beklager, at jeg ikke ordret har citeret Tr.s udtalelse om, at nordslesvigerne er danske, og at tyskerne vilde være i mindretal ved en afstemning efter hoveder, kan bemærkes, at andet og mere indeholder brevetts pågældende passus ikke.

B. fremhæver klart og nøgternt, hvordan Tr.s opfattelser »udvikles« eller skifter med de politiske hændelser. Man undgår ikke at få det indtryk, at den af Tr. i ungdomsårene så højt værdsatte »overbevisning« har for let ved at tilpasse sig efter, hvad der i øjeblikket synes at både Tysklands magt og storhed. Medens det i Nordslesvig er de her levende »dannede tyskere«, der retfærdiggør, at landet ikke skal tilbage til Danmark, er det i Elsass den i landbefolkningen rådende »tyske folkeånd«, der gør indlemmelsen i Tyskland retfærdig.

B. anfører (s. 401) en udtalelse fra 1951 i det engelske tidskrift *History* om, at Hegel og Treitschke er de tyskere, der har gjort en Hitler mulig. Dette er måske en tilspidset ytring, men at Tr., hvis forfatterskab havde så stærk publicistisk virkning, har sin store andel i tysk nationalhovmod, er uden for tvivl. Dette forhold fører dog ikke med sig, at man underkender Tr.s rige evner eller stilistiske mesterskab, sådan som det udfolder sig i hans berømte hovedværk, de 5 bd. *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert*.

Holger Hjelholt.

Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering.

AF

F. C. KÅLUND-JØRGENSEN

Retten til fri undervisning i almueskolen blev ved junigrundlovens § 90 tilsikret »de Børn, hvis Forældre ikke have Evne til selv at sørge for deres Oplærelse«. Paragraffen blev optaget i afsnit VIII, hvor de borgerlige rettigheder var omhandlet. Til disse henregnedes altså retten til vederlagsfri undervisning under visse omstændigheder, nemlig når forældrenes økonomiske kår var af en sådan art, at de ikke selv kunne afholde udgifterne. Omfanget af oplærelsen afgrænsedes ved begrebet almueskole, hvorved mentes den elementarskole, som de lokale myndigheder var pligtige at oprette i henhold til de under 29. juli 1814 udstedte kongelige anordninger henholdsvis for landdistrikterne, købstæderne og København.

Optagelsen af en sådan bestemmelse var ikke sket i de andre skandinaviske forfatninger. Hverken den svenske regeringsform af 6. juni 1809 eller den norske 17-maj-grundlov indeholdt nogen bestemmelse om skolen eller almuens oplærelse. I andre europæiske lande forelå derimod adskillige fortilfælde. Både Nederlandenes forfatning af 24. august 1815, det franske Charter af 9. august 1830, den belgiske forfatning af 31. august 1831 og kongeriget Sachsens grundlov af 4. september 1831 havde optaget bestemmelser, der tog sigte på skolen og undervisningen¹.

¹ Jf. den af de to unge jurister D. Brandis og E. Vedel i foråret 1848 udgivne samling af konstitutionelle forfatninger.

I Danmark blev det en fast praksis. Alle de forfatninger, der fulgte efter junigrundloven (eller udkast til sådanne), har haft en skoleparagraf, den gennemsete grundlov af 28. juli 1866 således § 85, grundloven af 5. juni 1915 § 83 og 1953-forfatningen § 76. Også i andre lande møder man i moderne tid sådanne bestemmelser, ofte rigt nuanceret, men alle afspejlende vigtige sider af befolkningens religiøse, kulturelle, sociale eller politiske forhold¹. I Vesteuropa danner fremdeles Norge og Sverige og tillige England dog undtagelser.

Umiddelbart måtte det synes anerkendelsesværdigt, at der i forfatningen bliver givet direkte skolerettigheder jævnsides de borgerlige rettigheder. Dansk skolehistorie viser imidlertid, at begejstringen herover har været behersket. Skoleparagraffens indførelse i 1849 har i hvert fald aldrig været fejret ved skolemøder eller jubilæer med dertil hørende festskrifter. I 50-året for begivenheden fældede skolehistorikeren Joakim Larsen tværtimod en ret hård dom over bestemmelsen. »Paragraffen har ikke haft anden Betydning end den at fremkalde nogle Forslag om at indføre Skolepenge i Folkeskolen, hvilke dog heldigvis glippede«², var hans konklusion, og hans betragtning blev her som på andre punkter opinionsdannende.

Årsagen til denne kølige modtagelse fra lærerstandens side er indlysende. Det var uundgåeligt, at en kort, kategorisk grundlovsbestemmelse, indsat af politikere uden i forvejen at have været underkastet den for skolelove eller regulativer sædvanlige prøvelse i kompetente udvalg af skolefolk, let kunne komme til på et eller andet punkt at gå på tværs af skolens modus vivendi eller visse elementer i det kompleks af love, bekendtgørelser eller praktiske arbejdsregler, som dens daglige funktion hviler på³. Men det er dog misvisende, om man af denne grund affærdiger

¹ Jf. Poul Andersen: Grundtvig som Rigsdagsmand og andre Afhandlinger (1940).

² Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie III, 1818–98, (1899) 178.

³ Om skoleparagraffens pædagogiske værdi og virkninger henvises til forf.s artikel i Dansk pædagogisk tidsskrift 1954, 105–119.

bestemmelsen med betegnelsen betydningsløs. Både direkte, gennem de principper, den fastlægger, og indirekte gennem anerkendelsen af de forhold, den lader uomtalt, har den været retningsgivende for skolens udvikling i det århundrede, der er forløbet siden den frie forfatnings indførelse. Skoleparagraffen i de skiftende grundlove danner derfor ryggraden i den skolepolitiske historie. Dens tilblivelse, dens vedtagelse og videre udformning og dens placering i skolehistorien skal belyses i det følgende.

I

Tilblivelsesprocessen.

Forarbejderne til junigrundloven var langt fremme, inden det kom på tale at indsætte nogen skoleparagraf. På forslag af Monrad havde martsministeriet nedsat sin forfatningskomite d. 9. juni 1848, bestående af ham selv, Bardenfleth og Hvidt¹, og Monrad havde — formentlig i dagene 23.—26. juni² — skrevet sit udkast, »Materiale til en Forfatning«. Den 26. juni begyndte oplæsningen i statsrådet af de hovedpunkter, komiteen var bleven enig om, og debatten åbnedes³. Den 15. juli var man kommen så vidt, at Monrad kan forelægge en samlet oversigt, der viser sig i det væsentlige at være identisk med hans udkast⁴. På dette tidspunkt kommer Orla Lehmann med i arbejdet. De særlige opgaver, han som minister u. p. tidligere havde været sat ind på (en diplomatisk rundrejse fra slutningen af marts til slutningen af april, derefter stillingen som overordentlig regeringskommisær i Nørre Jylland 29/4—13/5 og endelig en rejse til Paris juni—juli) må formenes at have givet ham ekstra forudsætninger for at gøre sig gældende i forfatningsarbejdet⁵. I hvert fald synes den videre udformning af grundlovsforslaget nu at være overdraget

¹ Statsrådets forhandl. I, udg. af rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (1954) 317 (i det følgende citeret: St. F.).

² Povl Bagge: D. G. Monrads Statstanker (1936) 43 ff.

³ St. F. 337 ff.

⁴ *ibid.* 371 ff.

⁵ Jf. Orla Lehmanns efterladte skrifter II (1872–74), 88 ff.

ham¹. Blandt hans efterladte papirer² befinder sig ikke alene den samlede oversigt af 15. juli, der efter cirkulationen blandt ministeriets medlemmer³ således må være havnet hos ham, men også alle de omarbejdede og med hans hånd renskrevne udkast, og det er ved denne bearbejdelse, skolebestemmelsen fremkommer. Hidtil havde en sådan ikke vist sig. I Monrads udkast fandtes ingen antydning heraf, hverken i selve teksten eller de mange rettelselser, randnoter eller overstregede passus, som dette aktstykke er forsynet med, hvilket kan synes overraskende, eftersom han jo dog var kultusminister, samtidig med, at han havde været grundlovskoncipist. Han havde givet fyldige bestemmelser om de borgerlige rettigheder, begyndende med den kendte paragraf 63 om, at ingen lov kan gives tilbagevirkende kraft eller fortolkes autentisk, og fortsættende med regler om pressefrihed, forenings- og forsamlingsfrihed, religionsfrihed m. v., men om skolefrihed eller ret til undervisning var der ikke et ord. Muligvis er allerede det et fingerpeg om, at han fandt disse spørgsmål fyldestgørende ordnet ved de gældende love. Han var i hvert fald ikke fundet nogen anledning til at gribe ind i disse ved forfatningsbestemmelser.

Lehmann har set anderledes herpå, ligesom han i det hele har været utilfreds med Monrads (respektive forfatningskomiteens) bestemmelser om de borgerlige rettigheder. Han har i oversigten af 15. juli overstreget hele dette afsnit med en lodret linje ned gennem paragrafferne. Bestemmelsen om, at ingen lov kan gives tilbagevirkende kraft, har han forkastet ved et kraftigt »ud« i marginen, og stykket er ekstra overstreget⁴. På nogle løse bilag har han dernæst anført, hvad han ville sætte i stedet. Her finder man blandt forarbejderne til bestemmelserne om de borgerlige rettigheder bl. a. følgende notater:

¹ Jens Møller i Den da. Rigsdag 1849–1949 I, 64.

² Rigsarkivet.

³ St. F. 383.

⁴ Statsrådet fulgte ham enstemmigt på dette punkt, idet referatet af mødet d. 21/8 48 ganske kort og uden kommentar bemærker, at »§ 63 vedtoges at skulle udgaa«, St. F. 423.

»Underviisningsfrihed.
Ret til Underviisning.
Ret til Fattigforsørgelse«.

Der har vi altså skoleparagraffen i kim. I et bilag med overskriften »Almindelige Bemærkninger« er den videre udformet. Lehmann opererer med begreberne »physisk« og »aandig« for-sørgelsesberettigelse. Ved sidstnævnte forstår han retten til gratis undervisning for børn af uformuende forældre, og han føjer hertil forældrenes forpligtelse til at sørge for børnenes oplærelse. Den fuldt udformede skolebestemmelse fremtræder da med følgende ordlyd:

»Enhver, som ikke kan betale for sine Børns Underviisning, kan fordre, at det Offentlige uden Vederlag skal forskaffe dem det Maal af Underviisning, som ydes i Almueskolerne, og som er det Mindste, Enhver er pligtig at lade sine Børn erholde«.

Denne formulering har imidlertid ikke tilfredsstillet ham. Den findes overstreget i manuskriptet og erstattet i marginen med følgende:

»Enhver er forpligtet til at lade sine Børn erholde idetmindste saa megen Underviisning, som der meddeles i Almueskolerne. Denne kan uden Vederlag fordres af Enhver, som ikke selv kan sørge for sine Børns Oplærelse.«

Af de to ting, han vil have fastslået: undervisningsfriheden og retten til vederlagsfri undervisning for uformuende, var det sidste ikke noget nyt i sig selv. Ifølge de gældende bestemmelser var den frekventering af almueskolerne, som fulgte af den almindelige skolepligt, i forvejen gratis for alle børn i den skolepligtige alder landet over. Kun i København var den indskrænket til børn af uformuende forældre¹. Det nye var, at denne bestemmelse med den københavnske begrænsning skulle fastslås som en

¹ Jf. An. f. Land. og f. Købst. samt Reglement for Almue- og Borger-skolevæs. i Købh. § 36.

grundlovsret. Så vidt gik altså den liberale bevægelses »åndige« forsynsbejævelser, her som i andre lande¹. Lehmann havde for nylig været vidne til, at en lignende bestemmelse var bleven indsat i det franske forfatningsudkast af 19. juni 1848, art. 132².

Det første punkt i hans forslag var derimod ganske nyt og et eklatant brud med traditionen. Umiddelbart måtte det synes i nøje overensstemmelse med de liberale ideer, at forpligtelsen til at sørge for børnenes oplærelse blev lagt over på forældrene, så ansvaret kom til at hvile på den enkelte i stedet for på staten. Deraf ville også følge, at forældrene selv kunne bestemme, hvorledes og ved hvem de ville skaffe deres børn en oplærelse, der i det mindste stod mål med den, der gratis blev ydet i almueskolen. Med andre ord: den skolefrihed, som Lehmann havde noteret som formålet, ville automatisk træde i stedet for den herskende skoletvang, i hvert fald for alle børn, hvis forældre havde råd til at betale for undervisningen. Vejen ville da være åben for oprettelsen af frie skoler, hvor man ønskede det, eller for undervisning i hjemmene. Ungdommens oplærelse ville ikke længere være undergivet den landsfaderlige omsorg, men være forældrenes sag.

At dette systemskifte lå Lehmann stærkt på sinde, ses af, at han i den ændrede formulering havde sat forældrenes forpligtelse som første punkt, og da han med forfatningsoversigten af 15. juli som grundlag udformer sit første fuldstændige udkast til »Grundlov for Danmark og Slesvig« indsætter han heri grundlovsparagraffen i denne form³.

Han kom imidlertid ikke så vidt, at han fik denne formulering forelagt statsrådet. Hans udkast har formentlig måttet passere forfatningskomiteen eller en privat forhandling med Monrad, og herunder er den bemærkelsesværdige passus om forældreforpligtelsen bleven overstreget. Forelæggelsen skete den 2. august⁴, hvorefter en systematisk gennemgang af paragrafferne påbe-

¹ Jf. note 1.

² Jf. Jens Møller: Den da. Rigsdag I, 90 f.

³ Lehmanns efterladte papirer, rigsark.

⁴ St. F. 207 ff.

gyndtes. Den 28. august er man nået til skoleparagraffen, som Lehmann efter referatet i statsrådsprotokollen nu forelægger med følgende formulering:

»Ethvert Barn, for hvis Oplærelse dets Forældre ikke kunne sørge, kan af det Offentlige fordre idetmindste den Underviisning, som gives i Almueskoler«¹.

Det må være hævet over enhver tvivl, at det har været hos sine nationalliberale kolleger, Lehmann har mødt modstand i sine bestræbelser for at få undervisningsfriheden fæstnet i forfatningen. De havde flertallet i forfatningskomiteen og kunne have gennemført forslaget i statsrådet. Uden at kunne dokumentere det, da der ikke foreligger referater fra forfatningskomiteens forhandlinger, har man også lov til at slutte, at det har været denne komites stærke mand, Monrad, der var det påtænkte systemskiftes banemand. Havde han støttet Lehmann, var ansvaret for børnenes oplærelse utvivlsomt bleven lagt over på forældrene. Ved at kræve den hertil sigtende bestemmelse strøget havde martsministeriets liberale fløj anerkendt det fra enevælden nedarvede system. Det, der blev tilbage af den forelåede skoleparagraf, var også kun en stadfæstelse af status quo.

I selve statsrådet gik dog de konservative, Moltke, Bardenfleth og Zahrtmann imod bestemmelsen selv i denne begrænsede og uskadelige form. De fandt, at det var »en Quæstion, der var for speciel til at komme med i Forfatningen«². De liberale fastholdt den imidlertid nu, og med deres fem stemmer mod tre blev den vedtaget, idet dog ordet »idetmindste« udgik, hvorved retten til oplærelse udtrykkelig begrænsedes til elementarundervisningen. Paragraffens endelige formulering blev fastsat i statsrådet den 4. oktober med følgende ordlyd:

»Den, som ikke selv kan sørge for sine Børns Oplærelse, er berettiget til, at det Offentlige forskaffer dem fri Underviisning i Almueskolen«³.

¹ St. F. 428.

² *ibid.* 428.

³ St. F. 487.

I denne skikkelse blev martsministeriets skolebestemmelse da som § 72 indanket for det næste forum: den grundlovgivende rigsforsamling af 23. oktober 1848.

II

Forslagets skolehistoriske baggrund.

Hverken Monrad eller Lehmann fik lejlighed til at følge forslaget, da det blev forelagt folkerepresentationen, hvilket fra et skolehistorisk synspunkt må beklages, da man derved går glip af deres motiveringer og en redegørelse for de forudsætninger, der havde dikteret deres divergerende opfattelser. De var dog selv uden skyld heri. Martsministeriets medlemmer havde som bekendt besluttet ikke at lade sig opstille til valget. Forslag herom var bleven stillet af Hvidt den 23. august 1848¹, og hans motivering var, at man ikke skulle give indtryk af, at ministeriet ville forsøge at skabe en kunstig majoritet. Begge bøjede sig herfor, skønt de oprindelig havde tænkt sig at søge valg. Mærkeligt nok gik det sådan, at den 71-årige L. N. Hvidt alligevel selv blev valgt. Han havde den 19. september indgivet sin afskedsbegæring som minister med den motivering, at hans stilling som nationalbankdirektør, hvori man ønskede ham bibeholdt, ikke i længden lod sig forene med ministerposten². Hans ansøgning blev af Moltke forelagt kongen d. 21/9 med forestilling om, at afskedigelsen måtte bevilges fra 1. november, hvilket blev approberet ved kgl. resolution af 23/9³. Det formelle ansås dermed at være i orden. Hvidt var kun fungerende minister, da han d. 5. oktober blev valgt ved kåring i København.

For debatten om skoleparagraffen blev det uden betydning. Han røbede intet om de interne forhandlinger. Hans tilfælde skabte heller intet præcedens, så en lignende formalitet kunne

¹ St. F. 424.

² Premierministerens Allerhøjeste Rescripter og Resolutioner ²²/₃ 48-
¹⁵/₁₀ 53, 25.

³ *ibid.*

have været tilvejebragt for de to grundlovsforfattere. I sidste øjeblik gjorde Monrad ganske vist et forsøg herpå, men det mislykkedes desværre. Efter at valgene havde fundet sted, og kun nogle pladser som kongevalgte stod tilbage at besætte, fremkom han i statsrådet d. 11. oktober med den oplysning, at han havde indgivet sin afskedsbegæring til kongen. Hans motivering var, at »han ei kunde skjule for sig selv, at han var mere antiministeriel end ministeriel«, og at »han ved længere at blive i Ministeriet vilde forspilde hele sin politiske Indflydelse, hvorimod han som Medlem af Rigsforsamlingen vilde kunne være Ministeriet til langt mere Understøttelse«¹.

Hans oplysning virkede som en bombe. Lehmann bebrejdede ham, at han havde holdt sin hensigt skjult for de øvrige medlemmer, og Moltke foreholdt ham med rette det urigtige i, at han ikke havde indsendt sin ansøgning ad den officielle vej gennem konsejlspræsidenten. Han nægtede derfor at acceptere den, også fordi det nu, så at sige dagen før rigsforsamlingens indkaldelse, var vanskeligt om ikke umuligt at rekonstruere ministeriet². Overfor denne modstand måtte Monrad bøje af. Hans ansøgning er ikke optaget i »Premierministerens Allerhøjeste Rescriptioner og Resolutioner« og har derfor ikke været betragtet som en realitet. Dermed var adgangen til forsamlingen definitivt lukket. Efter martsministeriets afgang den 15. november var Monrad afskåret fra at tage del i debatten.

Af de udenparlamentariske bidrag, han efter at være bleven biskop over Lolland-Falster (fra 13. februar 1849) gav til debatten om grundlovsforslaget, dels gennem artikler i »Fædrelandet«, dels ved private møder med rigsdagsmændene, får man heller ingen oplysning om hans motiver. Skoleparagraffen ses ikke at være omtalt i denne diskussion. Man må da søge til andre kilder for at få den skolehistoriske baggrund belyst og hans personlige forudsætninger klarlagt.

Både Lehmann og Monrad havde haft deres første politiske ombud i København som medlemmer af borgerrepræsentationen,

¹ St. F. 502.

² *ibid.* 503.

Lehmann i tiden 1840—46, samt 1847—48¹, Monrad i 5-året 1841—46². Mens Lehmann omtrent samtidig blev stænderpolitiker, valgt til forsamlingen i Roskilde i dec. 1840 for perioden 1841—47³, og ikke ses at have beskæftiget sig med københavnsk skolepolitik, fik Monrad netop her sit særlige felt, navnlig efter at han den 10. marts 1842 var bleven indvalgt i skoledirektionen som det ene af de to medlemmer, borgerrepræsentationen havde ret til at udpege⁴. De fire år, han beklædte denne stilling, blev hans skolepolitiske læreår.

Skæbnen ville nu, at den københavnske skolelov, »Reglement for Borger- og Almueskolevæsenet i København«, var den mindst folkelige af de tre skoleanordninger, som Frederik VI havde udstedt under 29/7 1814. Den fastslog, at der vel skulle gives gratis undervisning til »alle Børn, hvis Forældre eller Værger ikke have Raad til at betale; men forsaavidt nogen dertil har Evne . . ., bestemmer Directionen en passende Betaling«⁵. En lignende social skillelinje var ikke draget i de to tilsvarende anordninger for købstæderne og landet, hvor almueskolerne gav fri undervisning til alle børn uden hensyn til forældrenes økonomi⁶. Fælles for de tre anordninger var, at de pålagde almindelig skolepligt indenfor en nærmere bestemt alder. Skolefrihed i den forstand, at man overlod forældrene at bestemme, hvorledes de ville skaffe deres børn undervisning, var der ikke tale om. Der var naturligvis givet mulighed for, at de forældre, der havde råd dertil, kunne få deres børn undervist uden for den offentlige skole, i private skoler eller i hjemmene ved huslærer⁷, men betingelsen herfor var, at en sådan eksklusiv undervisning i forvejen var godkendt af de offentlige myndigheder. Ansvaret lå hos disse.

Efter at dønningerne fra julirevolutionen var nået her til

¹ Købh.s Mag. 2. Secr. j. n. 913/1840, stadsark.

² *ibid.* j. n. 121/1840.

³ Coll.tid. 1841, 970 ff.

⁴ Komm.anordn. 1/1 1840 § 36.

⁵ Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 (1914) § 36, 562.

⁶ *ibid.* 414 ff. og 505 ff.

⁷ *ibid.* 419 § 18 og 510 § 25, ff. 564 §§ 46—50.

landet, fremkom der imidlertid adskillige kritiske røster mod dette absolutte formynderskab på skolens område. I København vakte et i 1833 udkommen anonymt skrift: »Anker, Ønsker og Forslag¹« størst opsigt. Forfatteren viste sig at være kapellanen ved Trinitatis kirke, P. C. Stenersen-Gad (den senere biskop). Han afslørede adskillige graverende mangler ved systemet, og selv om han anerkendte regeringens »landsfaderlige Omhu for skolevæsenets hensigtsmæssige Organisation«, rejste han dog tvivl om, hvorvidt den grundsætning var rigtig, »at Underviisning er Noget, som ikke Børnenes Forældre selv, men Staten er forpligtet til at drage Omsorg for«². Endnu mere yderliggående var det forslag, som bonden Ole Kirk den 27. april 1836 fremsatte på stænderforsamlingen i Viborg³. Han hævdede, at almueskolevæsenet på landet »langtfra ikke har baaret de Frugter, man med Billighed kunde vente«, og årsagen hertil finder han i den tvungne skolegang og en tvungen undervisningsmetode (den indbyrdes undervisning). Ved at ville »fremtvinge Undervisning overalt og til Alle, frembragtes en forhen ukjendt Modbydelighed for Skolen«, hævder han. »Staten kan og bør ikke directe indlade sig paa Opdragelse og Børneunderviisning, det er Forældrenes Sag; og den maa derfor ikke indblande sig, undtagen hvor virkelig Forsømmelse og skjødesløs Ligegyldighed viser sig«. Han kræver ret til selv at undervise sine børn uden at behøve at indhente skole-direktionens tilladelse.

Dette forslag støttedes stærkt af en anden stænderdeputeret, herredsfoged J. P. With, der med kraft forsvarede »den fulde Frihed for Forældrene« til at bestemme over deres børns oplærelse⁴. Forslaget fik desuden tilslutning af den komite, der blev nedsat om sagen, og resultatet blev en petition, der blev vedtaget med 49 stemmer mod 2.

¹ Anker, Ønsker og Forslag med Hensyn til Almue- og Borgerskolevæsenet i Kjøbenhavn, særtryk af Maanedshæfte for Litt. 10. Binds 11. Hefte (1833).

² *ibid.* 27.

³ Stænd.tid. Jyll. (1836) 197 ff.

⁴ *ibid.* 117 b.

Reaktionen mod enevældens skolesystem var således umiskendelig. Friskoletanken havde dybe rødder i befolkningen¹. Ville den fremvoksende liberale bevægelse gribe den og sætte den på programmet? Eller ville den fastholde statens formynderskab og tvinge forældrene til at sende deres børn i den offentlige skole eller til en af de offentlige myndigheder på forhånd godkendt undervisning?

Lehmann, liberalismens bannerfører, var utvivlsomt stemt for det første. Som stænderpolitiker var han gentagne gange ordfører i skolepørgsmål og talsmand for lærerstandens og befolkningens reaktion mod enevældens uniformerede undervisningsmetoder², og i 1846 lod han sig indvælge i bestyrelsen for bondevennernes selskab. Hans forslag til skoleparagraf er en naturlig følge heraf, Men det afgørende var, hvorledes Monrad stillede sig. Han var bevægelsens førende kulturpolitiker, da situationen tilspidsedes i 40'erne.

Mens petitionen fra Viborg simpelthen afvistes af regeringen, blev den københavnske kritik afværget ved en modaktion, der viste, at enevælden endnu var handlekraftig. Kancelliet havde i 1834 nedsat en kommission af gejstlige og verdslige embedsmænd, der kunne forventes at ville anvise reformer uden at rokke ved systemet³. Denne forventning blev opfyldt. Kommissionens betænkning, afgivet 1836, gennemgik det gamle reglement § for §, moderniserede dets bestemmelser, reorganiserede skolerne, søgte at gøre skolepligten mere effektiv ved en nyordning af mulktiringssystemet, sondrede mellem gratis fattigskoler og betalingskoler for bedrestillede, og foretog en forskydning fra aftenundervisning til dagundervisning. Dens forslag kom dernæst til overvejelse i kancelliet, hos Sjællands biskop, skoledirektionen og magistraten og fandt tilslutning i princippet. Efter anmodning fik den ved kommunalordningen af 1/1 1840 oprettede borgerrepræsentation også lejlighed til at udtale sig⁴, og gennem dens

¹ Hans Jensen: De da. Stænderfors. Hist. I (1931) 504 f.

² Stændertid. Roskilde (1846) 475 ff.

³ Registratur nr. 27, stadsark.

⁴ Borgerrepr. forh. 1⁶/₇-2⁸/₇, 1840.

indstilling, der gik ud på at stille sagen i bero, indtil en af stænderne indgav petition om en forandring af hele skolevæsenets ordning havde fået kgl. resolution, mærker man den nye tid. Kancelliets svar herpå var udarbejdelsen af et konkret forslag til en fornyet anordning om det københavnske skolevæsen, der konsoliderede systemet. Udover kommissionsbetænkningens forslag lod det kongen forbeholde sig »på Indstilling af Vort danske Kancelli at udnævne en i Undervisningsfaget kyndig og erfaren Mand til under Navn af administrerende Directeur at tage Sæde i Directionen¹, en virkelig nydannelse, der kom til at indlede en epoke i skoletilsynet, men som kommissionen havde frarådet af økonomiske grunde. Den 15. juli 1842 blev forslaget forelagt Roskilde stænderforsamling.

På dette tidspunkt kom Monrad ind i billedet. Som myt medlem af direktionen havde han måttet sætte sig ind i sagen og tage stilling til forslaget. Det ses, at han den 28. august 1842 tilstillede direktionen »nogle Bemærkninger til Overvejelse«². Indlægget hertil er forsvundet, men man tør slutte, at det har været indholdet af den skolepolitiske pjece, han samtidig udsendte under titlen »Flyvende politiske Blad Nr. 5«. Her har man i hvert fald hans svar. »Jeg har ei opstillet noget eget Princip,« skriver han i slutningen, »men har bestræbt mig for at opfatte Lovgiverens Tanke og udfinde Bestemmelser, der kraftigt kunne fremme Opnåelsen af hans Hensigt«³. Han anerkender, at »Skolepligtighed og Skoletvang« opstilles som grundprincipper i lovgivningen og tilføjer, at »omendskjønt jeg ikke kan betragte disse Princippers Rigtighed som ophøjet over al Tvivl, saa kan der dog for Tiden ei være Tale om at forlade dem«. Han går altså ind for enevældens skolesystem, om end med en vis reservation, som det var klogt for en liberal oppositionsmand. I overensstemmelse hermed indskrænker han sig til at stille nogle praktiske ændringsforslag, hvoraf adskillige var afgjorte forbedringer og også blev taget til følge af stænderne. Oprettelsen af en stilling som skoledirektør

¹ Anordn. 20/3 1844 § 1.

² Skoledir. Journal nr. 542.

³ Flyv. pol. Blade Nr. 5 (1842) 36.

har hans varme tilslutning. Til slut bekender han sig igen til kancelliets forslag med følgende ønsker: »Gid en virksom og besindig, en klog og from, en alvorlig og folkekærlig; gid med eet Ord en christelig Aand maa besjæle alle dem, hvem det ingenlunde ringe Hverv paahviler at sørge for Opnåelsen af Lovgiverens Øjemed. Uden denne Aand ville alle ydre Bestemmelser kun være til ringe Baade.«

Helt sikker har han dog måske ikke været. I hvert fald ville han udvide sine erfaringer og fik det derfor ordnet således, at han fra november 1842 til april 1843 kunne drage på studierejse til andre europæiske storbyer. Han havde i 1838 fået et stipendium fra fonden »ad usus publicos« med 600 rd. årligt i to år for at studere orientalske sprog i udlandet og var draget til Paris. Efter et års forløb havde han afbrudt studierne og var gået over i journalistisk og politisk virksomhed. Nu søgte han om at få andet års beløb udbetalt for at genoptage studierne, hvilket blev ham bevilget ved kgl. resolution af 10/10 1842, ganske vist under den antagelse, at det var de orientalske sprog, han ville vende tilbage til¹. Det blev imidlertid skolestudier, han helligede sig. Han besøgte skoler og skolemyndigheder i Berlin, Dresden, Leipzig, Frankfurt a. M., Köln, Leyden, Haag og London. Hans oplevelser og erfaringer kan følges gennem den række af i regelen lange breve, 11 i alt, som han sendte hjem til sin hustru og selv betegner som en slags dagbog til senere brug². I Berlin opsøgte han den kendte pædagogiske foregangsmand, Fr. A. W. Diesterweg, daværende forstander for seminariet for købstadlærere og forkæmper bl. a. for pædagogiske tilsynsmænd ved skolerne, og blev af ham introduceret til myndighederne, så han fik lejlighed til at lære det hjemlige system at kende i præjsisk udformning. I Holland mødte han det modsatte system, skolefriheden, praktiseret gennem kirkelige og private kredses oprettelse af friskoler uden skolepligt, og i England, hvor han dog kun opholdt sig ca. 14 dage, fandt han lige så lidt nogen offentlig skole, men derimod et net af elementarskoler oprettet af de to velgørenhedsselskaber:

¹ Finans Dep. J. N. 2269/1842, rigsark.

² Monrads privatark. rigsark.

British and Foreign School Society og National Society for promoting the education of the poor, byggende henholdsvis på kvækeren Joseph Lancasters og den højkirkelige præst Andrew Bells pædagogiske og humanitære ideer. Statens medvirken så han indskrænket til en beskeden finansiel støtte (fra 1832) og en vis kontrol, der ved konkordatet med kirken af 10/8 1840 var underkastet ærkebispens approbation. Fra begge sider påvirkedes han, hvilket ses af indledningen til den serie skrifter »Om Skolevæsenets Ordning i flere af Europas store protestantiske Stæder«, som han påbegyndte efter sin hjemkomst, og hvori han ville stille forslag til administrative reformer navnlig af det københavnske skolevæsen. Første hefte heraf forelå færdigt i forsommeren 1844 og udsendtes den 1. juni¹, netop tidsnok til at kunne komme i betragtning ved valget af skoledirektør i København, hvorfor han afleverede et eksemplar til kongen ved audiensen den 3. juni². Det omhandler Berlins skolevæsen, der havde gjort indtryk på ham ved sin fasthed i ordningen, efter at der var oprettet et »Over-Inspections-Kollegium« (ved reskript af 27/4 1812) og især efter at der var ansat en »kommunal Skoleraad« til at behandle alle skolesager og føre tilsyn med undervisningen, »en storartet Omdannen« kalder han det, og han finder, at der her »ikke er Lidet, som fortjener alvorlig Overvejelse, naar Talen var om en Reorganisation af det kjøbenhavnske Skolevæsen«³. Modsætningsvis har dog også Holland gjort indtryk på ham. Han har lagt mærke til, at »Borgernes Iver og alvorlige Bestræbelser for at fremme Skolevæsenets Tarv« fremviser »mange smukke Exempler dér, hvor Skolegangen er fri«, hvorimod de »maaske finde en mindre stærk Spore i den Overbevisning, som saa let udbreder sig, hvor Skolegangen er tvungen«⁴. Han må endog gøre den indrømmelse, at »Samfundet, naar det beror paa Forældrenes frie Villie, om Børnene skulle gaa i Skole eller ikke, opfordres til at opbyde al sin Kraft, til at indvirke paa denne Villie, ei ved Tvang,

¹ Københavns Adresseavis 1/6 1844.

² Monrads privatarkiv, koncept til skrivelse til kongen, rigsark.

³ Om Berlins skolevæsen (1844). 68.

⁴ *ibid.* 7.

men ad Overbevisningens Vej«. Han er altså her langt inde på skolefrihedens vej, Men han vender i tide: »Staten kan ikke med Rolighed se paa, at den opvoxende Generation forsømmes, og den maa have Ret til at anvende Tvangsmidler mod dem, der tilsidesætte deres helligste Pligter og lade deres Børn uden Undervisning saavel i Hjemmet som i Skolen«¹. Dette bliver da hans grundsyn. Ansvarret må ligge hos staten, hos det offentlige og ikke hos den enkelte eller hos forældrene. Han ender med at forankre sig helt i enevældens landsfaderlige omhu, og Christian den Ottende kunne for så vidt trygt have betroet ham skoledirektørposten og administrationen af den fornyede anordning, som i mellemtiden, d. 20/3 1844, var bleven endelig udstedt². Det skete ikke, hvilket skyldtes andre grunde. Men da Monrad 4 år efter havde udviklingen i sin hånd, er han tro mod den lære, han havde erhvervet i den københavnske skolepolitiks tjeneste og drager omsorg for, at den forfatningsbestemmelse, der nu var bragt på tale vedrørende skolen, i hvert fald ikke blev nogen hindring for, at skolen kunne fortsætte sin kurs under statens formynderskab og iøvrigt så nær som muligt op ad de linjer, der var fastlagt i den københavnske skoleanordning, enevældens sidste skolebedrift.

Spørgsmålet var nu, om han ved at lede den liberale bevægelses skolepolitik ind ad dette spor havde folkerepræsentationen med sig.

III

Skoleparagraffens vedtagelse.

Martsministeriets forslag til skoleparagraf kom til behandling dels i den grundlovgivende Rigsforsamlings forfatningsudvalg, dels i plenarforsamlingen, hvor det underkastedes en 1. behandling d. 14. april 1849, en 2. behandling d. 9. maj og en »tredje læsning« d. 25. maj³. Den formede sig i det væsentlige som en

¹ Om Berlins Skolevæsen (1844).

² De nærmere omstændigheder vedrørende skoledirektørembedets besættelse og Monrads »forbigåelse« er nærmere skildret i Dansk pæd. Tidsskrift, nr. 8, 1954, 373 ff.

³ Jf. Rigsforsamlingstid. de nævnte data.

række angreb. Bondevennen, lærer og inspektør ved borgerskolen på Christianshavn, F. Frølund, ville straks stemme for, »at denne Paragraf aldeles udgaar«. Ganske vist finder han skolens tilstand yderst utilfredsstillende, men en bestemmelse som den foreslåede finder han betydningsløs¹. Snarere vil den virke skadelig, eftersom den antyder »en fremtidig Adskillelse mellem Almueskolen, her Fattigskolen, og det øvrige Skolevæsen«². Fra nationalliberal side finder Monrads nære ven, rektor Martin Hammerich, det også unødvendigt at udtale retten til undervisning i grundloven, og han spørger, hvorfor »netop i en Skole — hvorfor ikke af Faderen eller Moderen selv?«³. Det var ikke helt let for de nationalliberale at frigøre sig for skolefrihedstanken. Han kommer dernæst nær op ad Lehmanns Tankegang, idet han hævder, at hvis paragraffen skal blive stående, »saa er der al Grund til ved Siden af Statens Forpligtelse tillige at udtale Forældrenes Forpligtelse, som er det andet Led af Sætningen. Allerede den Religionsfrihed, som bliver indrømmet, vil af sig selv stille Skolen i et ganske nyt Forhold til Staten og de enkelte Borgere. Under den fri Forfatning ville overhovedet de gamle Begreber om Skolepligtighed ikke holde sig«⁴. Han forbeholder sig derfor at stille forslag om, at forældreforpligtelsen sættes ind.

Den, der sætter fingeren på det ømme sted, er dog A. S. Ørsted, der påviste at paragrafen i virkeligheden betød et demokratisk tilbageskridt, idet den gav langt mindre, end der var hjemlet i de gældende skolelove⁵. Han minder om, at skoleanordningerne for købstæderne og landet hjemler gratis undervisning for alle børn og ikke blot for de uformuende. Martsministeriet var således kommen til at stille sig til højre for Frederik VI og Ørsted. At også Grundtvig meldte sig blandt angriberne, var kun at vente. Han lader ikke lejligheden gå ubenyttet hen til at vedkende sig »en gruelig Afsky for Alt, hvad der kunde kaldes Skoletvang« eller til at betegne almueskolerne som »Afretningsanstalter«, hvorfra der ikke kunne ventes nogen dannelse eller oplysning⁶.

¹ *ibid.* II sp. 2610 ff.

²⁻⁶ se Rigsforsaml.tid (1848–49) sp. 2610–15, 2169, 3208–3218 og 3636–67.

C. C. Hall var ordfører for forfatningsudvalget for så vidt angår det afsnit (VII), hvori skoleparagraffen stod. Nogen varm forkæmper for denne var han ikke. I udvalgets betænkning, der var bleven afgivet den 26. marts 1849¹, anførte han ganske kort, at det var en selvfølge, at de bestående lovforskrifter om skolepligt forblev uberørt. Dermed havde bevægelsen taget standpunkt. Noget systemskifte eller omlægning af ansvaret var der ikke tale om. Man fulgte Monrad. Udvalget havde iøvrigt fundet, at den i forslaget udtalte grundsætning om retten til fri undervisning burde udtales, men da det jo dog var børnene og ikke forældrene, hvem denne ret tilkom, havde man fundet det formålstjenligt at foreslå en redaktionsændring, så paragraffen fik følgende ordlyd:

»De Børn, for hvis Oplærelse Forældrene ikke have Evne til at sørge, ville erholde fri Underviisning i Almueskolen«.

Under det videre forsvar blev udvalget afpresset den indrømmelse, at når man fastholdt bestemmelsen, var det kun, fordi den nu engang var foreslået af martsministeriet, og Bardenfleth, der som medlem af novemberministeriet nu måtte gå ind for paragraffen, føjede hertil, at det havde været de »Pauperisme-Spørgsmål«, der dengang havde bevæget hele Europa, der var årsagen til, at bestemmelsen var taget med². Større var begejstringen altså ikke.

Ved 2. behandling d. 9/5 blev stillet en række ændringsforslag³. Hammerich forsøgte som bebudet at få sin bemærkning ind om forældreforpligtelse, og Grundtvig ville erstatte hele skoleparagraffen med en bestemmelse om, at der så vidt muligt skulle sørges for, »at fattige Gamle, Syge og forladte Børn kunne finde offentlige Tilflugtshuse, og at selv de Fattigste kunne have Adgang til folkelig Oplysning og Dannelse.«⁴.

Mærkeligt nok havde han endnu ikke blik for de muligheder, der lå i Hammerichs genoptagelse af Lehmanns synspunkter. Samtlige ændringsforslag blev forkastet, Grundtvigs med 82

¹⁻⁴ se Rigsforsaml.tid (1848-49) sp. 2610-15, 2169, 3208-3218 og 3636-67.

stemmer mod 22, Hammerichs med 69 mod 48¹, hvorefter Halls formulering vedtoges med 83 mod 34². Men ved »tredje Læsning« den 25. maj³ lykkedes det dog skolemanden Hammerich at vinde en sproglig triumf over Hall. Han ironiserede over formuleringen: »De Børn, for hvis Oplærelse Forældrene ikke have Evne til at sørge . . .« — Det mindede ham om vendinger som: »Derpaa kan jeg dog ikke fornuftigvis forudsætte, at Nogen vil falde . . .«, eller en sætning, han nylig havde fundet i en avis: »Det Corps, til hvilket General Rye havde faaet Ordre til at støde . . .« — Heroverfor måtte Hall kapitulere, og det blev da Hammerichs formulering, der kom til at gå over i den færdige junigrundlov, hvor den blev indsat som § 90 med følgende ordlyd:

»De Børn, hvis Forældre ikke have Evne til at sørge for deres Børns Oplærelse, ville erholde fri Underviisning i Almueskolen«.

Den endelige vedtagelse skete med 87 stemmer mod 17⁴.

IV

Skoleparagraffens sociale skel.

Ved junigrundlovens § 90 var statens formynderskab og ansvar for børnenes elementære oplærelse akcepteret af det nye regime. Dette fulgte ikke blot indirekte af bestemmelsens formulering; det var direkte udtalt under debatten som en forudsætning, idet ordføreren, C. C. Hall, erklærede det som en selvfølge, at de bestående lovforskrifter om skolepligt forblev uberrørt. Enevældens skolesystem gik dog ikke helt uændret over i folkestyrets epoke. Den vederlagsfrie benyttelse af almueskolen, der nu var fastslået som en grundlovsret, gjaldt kun børn af de ubemidlede samfundsklasser, derimod ikke børn af forældre, der skønnedes at have evne til at betale for undervisningen. Der var således sket en diskriminering af elementarskolens klientel, en deling efter sociale kriterier. En sådan havde der hidtil kun været

¹⁻⁴ se Rigsforsaml.tid (1848–49) sp. 2610–15, 2169, 3208–3218 og 3636–67.

lovhjemmel for inden for det københavnske område i henhold til reglement af 29/7 1814 og anordning af 20/3 1844. Nu gjaldt den hele landet. Grundlovsparagraffen ændrede på dette punkt det legale grundlag, der var givet i anordningerne af 29/7 1814 for henholdsvis købstæderne og landdistrikterne. Den fælles, folkelige skole, Rewentlowerne, Schimmelmann, N. E. Balle og flere af enevældens skolepolitikere havde søgt at skabe i begyndelsen af århundredet, havde fået slagside, et faktum, der på afgørende punkter kom til at præge den skolepolitiske udvikling under folkestyrets første hundredår.

Allerede *Madvig*, der i sin 3-årige kultusministertid (november 1848—december 1851) havde været hårdt presset for at fremkomme med et forslag om skolens reorganisation, lod i den pjece om spørgsmålet, han udsendte efter sin afgang¹, indførelsen af skolepenge i den offentlige skole dukke op. Han fastslog ganske vist, at undervisningen i almueskolen på landet skulle være gratis for alle, men for købstædernes vedkommende skitserede han en deling i vederlagsfri undervisning i almindelige borgerskoler og udvidet undervisning i betalingskoler, en ordning, der peger frem mod vore dages mellemskolesystem². Under *A. S. Ørsted* kom sagen til realitetsbehandling, idet han som kultusminister d. 30. maj 1854 udsendte et rundspørge til de stedlige skolemyndigheder over hele landet om reformer i skolevæsenet og forbedring af lærernes lønning³. Blandt de besvarelser, der indkom, var der adskillige, der henviste til opkrævning af skolepenge for de børn, der ikke var berettiget til fri undervisning i henhold til grundloven. Der viste sig altså at være jordbund for tanken. Da *D. G. Monrad* efter overtagelsen af det for hans person oprettede embede som overskoledirektør for hele landet og chef for kultusministeriets departement for det lavere skolevæsen (1/4 1855) blev den ledende skolepolitiker, satte han ganske naturligt spørgsmålet på sit program. Ingen var nærmere end han til at benytte den givne grundlovshjemmel. Hans første opgave

¹ Udkast til Lov om Folkeskolen (1852).

² Anf. skr. 50.

³ Kgl. Rescript. og Res. V, (1854–55), 86.

var at forberede en lov om folkeskolevæsenet uden for København, og et hovedpunkt i denne var en lønreform for lærerne. Med benyttelse af Madvigs udkast og ved et energisk arbejde for at indsamle og bearbejde nyt materiale tog det ham kun tre måneder at få sit udkast færdigt. Med cirkulære af 6/7 1855 kunne han udsende det til »høring« hos amtsmyndighederne¹. Han gav heri tanken om skolepenge et konkret udtryk (§ 30) og anførte, at »Skolelærerne på Landet og i Kjøbstæderne skulle være berettigede til at oppebære Skolepenge af de Børn, der besøge deres Skole«, dog naturligvis således, at de forældre, »der uden at være under Fattigvæsenet mangle Evne til at udrede dem, kunne fritages«². Efter bearbejdelsen af de indkomne besvarelser blev forslaget fremsat af kultusminister *Hall* den 12. december 1855, ledsaget af følgende bemærkninger:

»Øiemedet med Bestemmelsen om Skolepenge er hovedsagelig at forbedre Lærernes Kaar, men man nærer derhos det Haab, at Forældrene ved at betale for Børnenes Underviisning, skulde bevæges til at drage mere Omsorg for deres stadige Skolegang, end det nu ofte er Tilfældet«³.

Her har vi programmet i en nøddeskal: En skoleskat på de besiddende klasser skulde være midlet til at fremme reformer, — samme princip som man havde anvendt i tidligere reformperioder, hvor almueskoler oprettedes af jordrotter, fra de kongelige rytterskoler på Frederik IV's tid til godsejerskolerne under Bernstorfferne, Rewentlowerne o. fl., nu blot i en mere folkelig form. Det sociale skel, der herved ville blive draget i skolevæsenet med betalingskoler ved siden af fattigskoler eller med betalende elever ved siden af gratister inden for den samme skole, kan, navnlig for en nutids betragtning, afgjort ikke anses som heldig. Det skabte over- og underklasse og stred mod det enhedsprincip, som

¹ *ibid.* 328.

² *ibid.* 337.

³ Folketingstid. (1855–56) sp. 212 ff., tekst i Anh. A. 199 og 625, betænkn. i Anh. B. 247 og 411, 2. beh. sp. 2071 ff, 3. beh. sp. 2660 ff. Lands-tingstid. (1855–56) sp. 1039–1192 og 1273.

gennem tiderne under forskellige former har været et eftertragtet ideal. Set i skolehistorisk belysning var udnyttelsen af de bedrestillede samfundsklassers evne til at betale dog ikke ueffen. Tiden var jo præget af økonomisk opgang, og det stemte med individualistisk tankegang, at man betalte for de goder, man nød, når man havde evne dertil. Det viste sig i hvert fald, at Monrad og hans meningsfæller, på baggrund af erfaringerne fra København, her havde fundet et middel til at gennemføre reformer, som var effektivt, og det er betegnende, at grundlovshjemmelen blev stående både i 1866 og 1915, og at midlet har været anvendt omtrent til vore dage.

Det Monrad-Hallske lovforslag fik almindelig tilslutning. Den anbefaling, der blev givet fra bondevennernes side, var dog på et vist tidspunkt ved at gøre Monrad betænkelig. Tscherning udtalte, at »det var en vigtig Sag for Borgerne, at de staae fast paa denne Betaling af Skolepenge; thi i den vil ogsaa lidt efter lidt ligge en Frigjørelse fra at sende Børn til Skolen« (dvs. den offentlige skole)¹. Forslaget kunne altså blive en støtte for den Koldske friskolebevægelse, som netop var ved at få fodfæste. Når forældrene alligevel skulle betale skolepenge, kunne de lige så godt sende børnene i de private skoler, både i by og på land. Men dette var ikke Monrads hensigt. Han var ikke talsmand for skolefriheden, og desuden ville en almindelig flugt fra de offentlige skoler gøre det tilskud til lærerlønningerne, som var tilsigtet, illusorisk. »Jeg maa tilstaae siger« han ved første behandling, »at jeg oprindelig har været imod Skolepengene, og det var kun ved at see alle de mange samstemmende Yttringer fra Amtsraadene og Amtsskoleledelserne om Skolepengenes Ønskelighed, at jeg blev omstemt i saa Henseende«. Han synes her at have glemt, at skolepengene var taget med i det forslag, han havde sendt ud til erklæring hos de stedlige myndigheder². Ved udvalgsbehandlingen blev imidlertid også flertallet betænkeligt. Man fandt derfor på at indsætte en alternativ ordning i forslaget, hvorefter et løntillæg til lærerne, beregnet som skolepenge for samtlige skole-

¹ Folketingstid. (1855–56) sp. 212 ff.

² Jf. § 30.

pligtige børn i kommunen, kunne pålignes de beboere, der ikke var fritaget i henhold til grundloven. De kommunale myndigheder kunne da selv afgøre, om de ville vælge denne form eller lade lærerne opkræve skolepengene direkte, gradueret efter forældrenes indtægter og formue. I denne skikkelse blev loven vedtaget i folketinget. I landstinget gjorde Madvig indvendinger ud fra princippet om, at undervisningen måtte være gratis i en skole, som man var tvungen til at sende børnene til, når man ikke på anden måde sørgede for deres undervisning. Hans synspunkter kunne dog ikke trænge igennem. Forslaget blev vedtaget i folketingets affattelse og stadfæstet som lov af 8. marts 1856. Skolepengebestemmelsen blev fastsat under § 11. Den kom i princippet til at gælde i henved 100 år.

I København forøgede man samtidig afgiften i betalings-skolerne og for at tvinge de flest mulige børn over i disse foregangsskoler forsøgte man at indføre en uformuenhedsattest, som forældrene skulle udstede for at få lov til at sende deres børn i de vederlagsfrie skoler, en fremgangsmåde, som ministeriet dog måtte forbyde som uforenelig med grundloven¹. I 1876 gik man den modsatte vej for at opnå samme formål. Man nedsatte afgiften til 1 kr. om måneden pr. barn, endog således, at der højst skulle betales for 2 børn fra hver familie. Betalingskolerne (eller »kroneskolerne« som de kaldtes) fik da tilgang af et stigende antal børn. Først i 1915 ophævedes betalingen helt. Det sociale skel blev opgivet, men dog ikke mere principfast, end at man tre år efter for at få en vigtig reform gennemført greb til en ny deling i betalende og ikke betalende elever. Det var den gradvise indkorporering af mellemskolen i den kommunale skole og den hertil hørende overtagelse af private højere skoler, der var problemet. Det løstes ved, at man tog Madvigs tanke op og indførte skolepenge for den udvidede undervisning også inden for den skolepligtige alder. Det skete ved lov af 20/3 1918. Af hensyn til grundlovsparagraffen fritoges naturligvis børn af ubemidlede, og for første gang i dansk skolehistorie ses dette begreb at være defineret, idet undervisningen blev gjort afgiftsfri, hvis forældrenes

¹ Joakim Larsen: Købh.s offentlige Skolevæsens Hist. (1881), 152.

skattepligtige indkomst ikke oversteg 4000 kr. (dog lidt højere for familier med flere skolesøgende børn).

I det øvrige land gjaldt Monrads skolepengeregel uændret til 1899¹. Ved den i dette år vedtagne lov om forskellige forhold vedrørende folkeskolen blev § 11 i loven af 1856 ophævet. Det betød imidlertid ikke, at skolepengene blev ophævet. De måtte blot ikke længere være en løndel for lærerne, men der var intet forbud i loven mod, at kommunerne fortsat opkrævede en skoleafgift af de forældre, hvis børn ikke var fritaget i henhold til grundloven². Rigsdagen kunne derfor i 1919 vedtage en skoleafgiftslov, der indførte skolepenge for de børn, der i købstæderne og på landet søgte mellemskolerne inden for den offentlige skole³. Endnu ved udsendelsen af skoleloven af 18. maj 1937 udtalte ministeriet, at det intetsteds var påbudt, at undervisningen i folkeskolen i det hele skulle være vederlagsfri. Der skulle blot efter grundlovens ord være adgang til fri undervisning for ubemidlede⁴.

Først ved forfatningsændringen af 5. juni 1953 blev det sociale skel inden for den offentlige skole slettet, idet skoleparagraffen nu fik følgende formulering af det pågældende stykke:

»Alle børn i den undervisningspligtige alder har ret til fri undervisning i folkeskolen«⁵.

I bemærkningerne til paragraffen gør rigsdagen op med de tidligere grundloves bestemmelse. Den kunne, udtales det, »fremkalde det indtryk, at folkeskolen kun er bestemt for den ubemidlede del af befolkningen. I dag lader imidlertid langt den overvejende del af forældrene, også inden for de mere velstillede samfundslag, deres børn undervise i folkeskolen«⁶. Derfor bør skellet slettes. Folkeskolen udgør herefter en social enhed.

¹ Lov af 24/3 1899 § 26.

² C. A. Tvermoes: Lov af 24/3 1899 § 26, note 1 (1902).

³ jf. lov af 30/8 1919.

⁴ A. Barfod: Lov af 18. maj 1937 § 1, note (1944).

⁵ Grundlov af 1953 § 76.

⁶ Forfatningskommissionens betænkning 40 f.

V

Skolefriheden grundlovfæstnes.

Ligesom det sociale skel i junigrundlovens skoleparagraf, fik også dennes godkendelse af de for skolepligten bestående forskrifter afgørende betydning for den skolehistoriske udvikling.

Tvungen eller frivillig skolegang for børn havde været et hovedproblem i det skolerøre, der gik hen over forskellige lande i Europa fra oplysningstiden til langt op i det 19. århundrede, ganske som tilfældet har været i det 20. århundrede med hensyn til ungdommens undervisning fra det 14. til det 18. år. I de lande, hvor enevælden havde været rådende, blev skoletvangen i reglen tidligst indført, og en offentlig skole fulgte i dens spor. I vesteuropæiske lande, hvor absolutismen ikke havde fæstet rod, så man skolen udvikle sig på frivillig basis. England fik som bekendt først undervisningspligt i 1870, Holland var skolefrihedens faste punkt¹. Danmark havde allerede ved forordningen af 23. januar 1739 anerkendt undervisningspligten i princippet, og ved anordningerne af 29. juli 1814 blev anerkendelsen gentaget og rationelt udformet som en skolepligt. Norge fulgte efter med skoleloven for landet af 14. juli 1827, Sverige med Kungl. Majest:s Stadga af 18. juni 1842, i begge lande dog modificeret som en almindelig pligt til undervisning. Det var denne skolesituation, det konstitutionelle Danmark stod over for i 1849.

Ordnningen var et udslag af »Vor landsfaderlige Omhu, at Statens tilvoxende Ungdom betimeligen lærtes at kende, hvad Enhver skylder Gud, sig Selv og Andre, og hvorledes Han ved retteligen at bruge sine Evner kunde blive gavnlig for Borgersamfundet«². Med dette mål for øje måtte staten have ret til at trænge sig ind mellem forældre og børn og pålægge de sidste en skolepligt, til hvis opfyldelse en offentlig skole stilledes til disposition.

Reglerne for opfyldelsen var nøje fastsat. Børnene kunne modtages fra 6 års alderen. Pligtige at møde var de, når de var

¹ Jf. foran pag. 7.

² Indl. til An. f. L., jf. An. f. K.

fyldt 7¹. Udeblivelse medførte mulfter for forældrene, værgerne eller husbonder efter en med dages antal stigende skala². Ved halvårslige overhøringer under kontrol af de stedlige skolemynigheder prøvedes børnenes flid og kundskaber³. Skolepligtens ophør var betinget af to ting: Børnenes opnåelse af skolens nærmere fastsatte mål og deres antagelse til konfirmation, hvilke stod i nøje forbindelse med hinanden. Da konfirmationen tidligst kunne finde sted med det fyldte 14. år, var denne alder den normale grænse for udskrivningen. De børn, der ved det fyldte 13. år havde vist sig at have de i anordningen nærmere fastsatte kundskaber »fuldkommen inde«, kunne dog udskrives på betingelse af, at de mødte i skolen 2 dage om måneden for at repetere, hvad de havde lært⁴. Omvendt var de, der ikke havde nået skolens mål i 14 års alderen, eller af særlige grunde, det være sig intellektuelle, moralske eller disciplinære, ikke kunne antages til konfirmation, fortsat underkastet skolepligt⁵, om det skulle være, helt til 19-års alderen, der var den yderste grænse for konfirmationen⁶.

Enhver undervisning uden for den offentlige skole skulle have myndighedernes godkendelse for at kunne træde i stedet for skolepligt. Dette gjaldt også den undervisning, forældrene selv øvede, hvilket især havde vakt uvilje⁷.

Monrad havde som anført bekendt sig til dette system, da han måtte tage stilling til det københavnske forslag. Han havde dernæst (som det må formodes) hindret, at det blev rokket, da skoleparagraffen blev formuleret, og på martsministeriets autoritet var denne blevet vedtaget af rigsforsamlingen. Han var nøje knyttet dertil og var selvskreven til at forsvare det, da det blev angrebet i rigsdagen.

¹ An. f. L. § 7, An. f. K. § 14.

² An. f. L. § 17, An. f. K. § 24.

³ An. f. L. § 25, An. f. K. § 32.

⁴ An. f. L. § 25, An. f. K. § 32.

⁵ An. f. L. § 27, An. f. K. § 34.

⁶ Forordn. af 25. maj 1759.

⁷ An. f. L. § 18. An. f. K. § 25., Regl. f. Købh. §§ 46–50.

Aktionen kom fra Nørre Sundby-kredsens folketingsmand, præsten L. D. Hass, der er mest kendt for som sognepræst i Mjolden, Tønder amt, at have progeteret Christen Kold, da denne fra 1838 i henhold til skoleanordningen § 18 virkede som huslærer hos en storbonde i Forballum, Mjolden sogn. Han kunne ikke opnå skoledirektionens og biskoppens anerkendelse af sin undervisning på grund af de nye principper, han hævdede¹. Præsten støttede ham, men efter nogle års forløb gav de op og drog begge til Lille Asien, Hass som missionær og Kold som hans tjener og medhjælper (1842). I 1847 var de begge hjemme igen, og mens Kold trodsede det gældende system og gjorde »friskolen« til en realitet, tog Hass, der nu var præst i Hals og fra 1852 folketingsmand for Nr. Sundby, initiativet til en lovgivning, der kunne bane vej for de Koldske ideer. Den 5. nov. 1852 fremsatte han et privat lovforslag, der gik ud på, at børnene, når de var bleven 14 år og havde godtgjort at have de fornødne kundskaber, skulde være fritaget for al videre skolegang, selv om de endnu ikke var konfirmeret². Dette var ikke nogen omvæltning, men dog et brud med systemet. Den lille »lovstump«, som forslaget blev kaldt, var tilmed så ubehjælpsomt affattet, at den alene af den grund ikke kunne vedtages. Forslaget ophævede således den ret til udskrivning i 13 års alderen, som var hjemlet de børn, der da havde nået målet, hvilket næppe havde været tilsigtet. Det var derfor let for Monrad at sable det ned, hvilket han gjorde i et overlegent dygtigt foredrag, der tog brødet ud af munden på kultusministeren, C. Simony³. Havde Hass ikke haft våbenfæller, havde angrebet været afværget med det samme.

Men »lovstumpen« viste sig at have evne til at vokse. Ind imellem den storpolitiske kamp om arvesag og fællesforfatning udspandt der sig en holmgang mellem Monrad og Ørsted på den ene side som forkæmpere for det bestående system og Tscherning, I. A. Hansen, J. C. Lindberg o. fl., på den anden som talsmænd for forældrenes bestemmelsesret, hvortil sluttede sig et stigende antal

¹ Jf. Andreas Austlid: Christen Kold (1951) 29 ff.

² Folketingst. (1852–53) 1. afd. sp. 675–707.

³ *ibid.*

menige medlemmer, mens Grundtvig stod i baggrunden som inspirator. Første fase i denne skolekamp afsluttedes den 15. februar 1854 med, at Hass's forslag, der nu havde udviklet sig til en hel friskolelov, blev vedtaget i folketinget mod Ørsteds protest og Monrads sagkyndige argumentation¹. Andet optrin foregik i landstinget, hvor Monrads meningsfælle, professor Madvig, sammen med Københavns skoledirektør, V. A. Borgen, stillede et mindretalsforslag i udvalget, som viste sig at kunne samle hele rigsdagen. Hans motivering var følgende: Da der ikke i anordningerne af 1814 var givet forældrene ret til selv at undervise deres børn uden statens tilladelse, havde mindretallet ment, at en almindelig tilladelse burde gives til, at forældrene selv sørgede for børnenes undervisning uden anden betingelse, end at de godtgjorde, at de opfyldte, hvad de havde påtaget sig. Det nye var, at den forud indhentede tilladelse, der gav udtryk for mistillid til forældrene, skulle bortfalde, og at staten skulle nøjes med den kontrol, der bestod i de halvårslige overhøringer. En sådan anså han for nødvendig for at beskytte børnene mod misbrug ved, at forældrene »under falske Paaskud« blot ville tage dem ud af den offentlige skole for at udnytte deres arbejdskraft. Af samme grund skulle udtagelsen ikke kunne ske efter børnenes 12 års alder². Ørsted bekæmpede også dette forslag, men forgæves. Monrad havde som folketingsmand ingen mulighed for at tage en rigsdagsdebat op med Madvig, men da forslaget efter at være vedtaget i landstinget med 26 stemmer mod 6 kom tilbage til folketinget og her blev vedtaget enstemmigt, var han fraværende³.

Et bevis på, hvor meget kampen mod friskolebevægelsen betød for Monrad, er det, at han kunne stå ved siden af Ørsted i denne sag, samtidig med at de indbyrdes førte en kamp på livet i anledning af Ørsteds attentat på junigrundloven i forfatnings-sagen. Monrad var hovedmanden for rigsdagens mistillidsvotum til ministeriet Ørsted, og denne gennemførte i statsrådet den 15. april 1854 ikke blot, at Hall og Andræ til straf blev afskediget fra

¹ Folketingstid. ord. samling (1853–1854), sp. 4437.

² Rigsdagstid. (1853–54), Anh. B. sp. 909 ff.

³ Landstingstid. (1854) sp. 2399 ff. og folketingstid ¹⁸/₃ 54.

deres embeder, men at også Monrads skæbne blev beseglet, idet han bemærkede, at skønt han ikke i almindelighed ville have de under hans ministerium sorterende embedsmænd afskediget, så »skulde han dog tro, at der er een af disse Embedsmænd, som det ikke går an at lade blive i sit Embede, og det er Biskop Monrad, der er den første Ophavsmand til Mistillidsadressen og den, som har indledet hele Sagen«¹. I overensstemmelse hermed »entledigedes« Monrad i et efterfølgende statsrådsmøde den 26. april 1854 i nåde (dvs. med pension), idet kongen dog bemærkede, at »den paagjældende Entledigelse bliver den sidste af den Slags«². Men i samme møde standsede Ørsted den lov, som han og Monrad i fællesskab havde bekæmpet, idet han lod kongen benytte sin vetoret til at nægte at underskrive loven.

Naturligvis kunne sagen ikke standses ved en sådan handling. Ørsted faldt et halvt år senere på forfatningssagen, og Monrad blev svigtet af sine egne. Da den utrættelige Hass den 24. jan 1855 (for fjerde gang) fremsatte friskoleforslaget, nu i Madvigs skikkelse, gik kultusminister Hall, — den samme som i 1849 havde erklæret, at de bestående lovforskrifter om skolepligt skulle forblive uberørt — ind for det, hvorved det fik en let gang gennem rigsdagen og blev stadfæstet af kongen den 2. maj 1855³. Den således vedtagne lov vender sig i § 1 direkte mod de gældende bestemmelser om skolepligt:

»Forpligtelsen til Skolegang bortfalder for de Børn, hvis Forældre eller Værger erklære selv at ville sørge for deres Undervisning, og regelmæssigt, efter Tilsigelse, lade dem møde til Overhøring i Districtets Skole ved hver ordentlig Eksamen« . . .

En erklæring trådte altså nu i stedet for en ansøgning om godkendelse. Heri lå det nye. Ansvarret var flyttet fra staten over til forældrene, idet dog staten forbeholdt sig en kontrol. Det udtales videre, at skolepligten indtræder på ny, hvis kontrollen viser, at

¹ Statsrådsprot. for 15/4 54.

² *ibid.* for 26/4 54.

³ Folketingstid. (1854–55) sp. 322 ff., tekst i Anh. A. sp. 385, Lands-
tingstid. (1854–55), sp. 1181–1318.

undervisningen ikke står mål med den, der gaves i den offentlige skole, samt at de stedlige skolemyndigheders tilladelse var fornøden for udskrivningen af de børn, der var forbleven i den offentlige skole til deres 12. år. I de følgende paragraffer bestemtes, at børnene i ældste klasse helt kunne fritages for skolegang om sommeren mod udvidet skolegang om vinteren (den såkaldte »vestjyske skoleordning«), samt at fuldstændig udskrivning kunne ske efter det fyldte 13. år for de børn, der da havde nået skolens mål, og at den skulle ske for alle børn senest med det fyldte 15. år.

Dermed var der sket et principielt brud med systemet af 1814. Kold og hans tilhængere kunne nu uden videre oprette friskoler, og forældrene kunne uden formaliteter lade deres børn søge disse eller tage dem ud til hjemmeundervisning, blot de gjorde det, inden børnene var fyldt 12 år. Friskolen fejrede altså sit hundredårsjubilæum den 2. maj 1955.

En yderligere frigørelse skete få år efter ved, at kontrollen lempedes. Initiativtageren var igen en repræsentant for venstre, malermester P. E. Olsen. Han fremsatte den 4. december 1862 et privat forslag om, at et skriftligt vidnesbyrd fra en i folkekirken ansat præst kunne træde i stedet for den årlige overhøring. Han hævdede, at de private skoler følte sig trykkede af prøverne, og at man mange steder benyttede disse til at lægge dem hindringer i vejen. Navnlig var det magtpåliggende at få prøven i religion fjernet.¹

Monrad, der nu var kultusminister, var atter på vagt. I sit indlæg den 5. januar 1863 går han stærkt imod »dette Frihedens Evangelium, at Naturbarnets Lyst skal være den Lov, hvorefter Ungdommen skal rette sig«. Det kan gerne være, »at Naturen ikke opfattes i Kristendommens Aand«, og det kan »blive overordentlig smaa Fordringer, der stilles«². Men også denne gang trak han det korteste strå, skønt han netop stod på sin magts tinde. Forslaget blev dog ikke fremmet i hans kultusministertid, men kort efter at han havde forladt denne post for at overtage konsejlspræsident- og udenrigsministerstillingen, stillede hans

¹ Folketingstid. (1862-63), sp. 2620 ff.

² Folketingstid. (1862-63), sp. 3872 f.

egen kultusminister, P. Chr. Engelstoft, sig velvilligt til det (d. 28/1 1864), og denne gang blev det gennemført¹. På grund af begivenhederne i 1864 blev det dog ikke stadfæstet før efter ministeriets afgang. Det fik kongens underskrift den 30. september 1864. Friskolesagen havde igen vundet en sejr. Overhøringen i religion erstattedes af en erklæring fra præsten, og en anmeldt friskole kunne få eksamen i alle fag afholdt på selve skolen i stedet for i den lokale offentlige skole og foretaget af friskolens egne lærere.

Skridt for skridt havde Monrad måttet give efter. Hans kamp havde dog ikke været forgæves. Selv om skolepligten nu principielt var ophævet og i realiteten erstattet i første omgang af en *undervisningspligt*, forblev den offentlige skole uforandret og samlede i stigende grad det store flertal af børnene. Ved grundlovens anerkendelse af skolepligten havde den fået fodfæste under det nye styre, og ved skoleloven af 8. marts 1856, der fulgte i hælene på friskoleloven, var dens ydre kår, navnlig lærernes lønninger og kaldelsesmåde, bleven reorganiseret, så vidt det nu lod sig gøre. Dens vækst standsedes ikke ved, at børnene nu ikke længere principalt var pligtige at søge den.

Det nye grundlag kom da heller ikke til udtryk i forfatningen i første omgang. Den gennemsete grundlov af 28. juli 1866 fik ikke nogen tilføjelse til skoleparagraffen. Det skete først i næste generation. Da arbejdet for junigrundlovens fornyelse var begyndt af Klaus Berntsen i 1912, synes man dog ikke lige straks at have haft øje for betydningen af, at skolefriheden blev grundlovsfæstet. Skoleparagraffen var ikke med i de forandringer, der foresloges den 23. oktober 1912, og heller ikke i C. Th. Zahles genfremsatte forslag af 17. september 1913. Først under udvalgsbehandlingen i landstinget 1914–15 dukker tanken op hos en af Christen Kolds gamle elever, redaktør Jørgen Pedersen. Som ordfører for udvalget satte han bestemmelsen fra friskoleloven af 1855, § 1, ind i skoleparagraffen som et nyt stykke, men med en betydningsfuld forenkling, hvorved den subsidiære skoletvang for børn, der var forbleven i den offentlige skole til deres 12. år,

¹ Folketingstid. (1863–64), sp. 579.

udgik¹. Forslaget blev uden modstand vedtaget i landstinget. Da det kom tilbage til folketinget, var Klaus Berntsen naturligvis, også som elev af Kold, straks rede til at acceptere det. »Det, der her bliver grundlovsfæstet«, erklærer han, d. 22/4 1915, »er den Lovgivning, som hele vort Skolesystem har hvilet paa siden Grundloven af 5. juni 1849²«, (en uvidenhed, der virker overraskende). »Vi har ikke Skoletvang«, fortsætter han, »vi har Undervisningspligt, Pligt for enhver Fader eller Værger til at sørge for sine Børns forsvarlige Undervisning, men ved hvem det sker, og hvor det sker, samt paa hvad Maade det sker, er det de omtalte Forældres eller Værgers Sag at tage Beslutning om«.

Den nye tilføjelse gik derefter lige så let gennem folketinget som landstinget. Skolefriheden var dermed fuldkommen i Danmark. Den rest af skoletvang, der var bleven stående i Madvigs friskolelov vedrørende børn over 12 års alderen, var totalt forsvunden. Med hjemmel i grundloven kunne forældrene nu tage deres børn ud af den offentlige skole på hvilket alderstrin, de ønskede det.

VI

Konklusion.

Hvad Lehmann havde villet i 1848, blev således nået i 1915. Havde han sejret, var udviklingen sandsynligvis bleven en anden. Vi kunne da have fået samme skolesituation som f. eks. Holland, hvor endnu ca. tre fjerdedele af børn i grundskolealderen går i friskoler⁵, eller som England, hvor skolepligt som nævnt først blev gennemført i 1870. Det skete ikke, takket være den holdning, den nye forfatning indtog over for det nedarvede skolesystem. Den offentlige folkeskole blev derfor normen, skabt af skolepolitikere i den store skolekommission af 1789–1814, men videreført af D. G. Monrad, der formidlede dens overgang til folkestyrets epoke.

¹ Landstingstid. (1914–15), sp. 1167.

² Folketingstid. (1914–15), sp. 3942.

³ Jf. Philet J. Idenburg: *Les écoles des Pays-Bas* (Haag 1950).

Ved skolefrihedsbestemmelsens optagelse i forfatningen blev den almindelige skolelovgivning, som naturligt var, ændret i overensstemmelse hermed. Folkeskoleloven af 18. maj 1937 angiver undervisningspligt som det principale og skolepligt som en subsidær foranstaltning, nemlig i tilfælde af, at børnene ikke på anden måde får en fyldestgørende undervisning¹, og den anerkender forældrenes ret til at udskrive børnene af den offentlige skole, på hvilket alderstrin de ønsker det. Dens bestemmelser er på dette punkt helt trådt i stedet for 1814-anordningernes regler om skolepligt, selv om den ikke lovformeligt ophæver disse. Skolefrihedsbestemmelsen er derhos optaget i den nye forfatning af 1953², endog ordret som i 1915. Udtrykket: »er ikke pligtige at lade børnene undervise i folkeskolen« står derved som vendt mod en skolepligt, der kun er imaginær, en bestemmelse, der ikke har eksisteret siden 1937. Men meningen er ikke til at misforstå. Skolefriheden, forældrenes frie bestemmelsesret over børnenes oplærelse, skal fortsat stå som en fane over dansk skoleordning.

Alligevel er det Monrads linje, der følges. Friskolerne fik aldrig over 3 pct. af børnene i folkeskolealderen, og de private skoler som helhed næppe 8 pct. af samtlige skolesøgende børn³. I få lande har skolevæsenet som i Danmark haft så gode muligheder for at danne en enhed, en fælles folkelig skole for det overvejende antal af børnene. Forskellige forhold har medvirket til at tilvejebringe dette resultat, sociale, geografiske, økonomiske, tekniske m. v. En væsentlig årsag er dog, at den offentlige skole har så dybe rødder. Den bygger ikke alene på de store reformer af 1814, men også på den første frie forfatning, junigrundlovens § 90 og den skolepolitik, der her blev grundlagt.

¹ §§ 43–46.

² § 76.

³ Statistisk Årbog.

Summary.

Under the Constitution of June 5th, 1849, which came after the end of the absolute monarchy and by which a parliament was set up, free tuition was secured for all children whose parents could not pay for their education (Article 90). This paragraph seems to have been left out of the original draft for the constitution, which was made by D. G. Monrad, who was one of the most outstanding leaders of the Liberals and who became a member of the first constitutional cabinet as Minister of Education from March to November 1848. Apparently he was content with the regulations given in the Education Acts of July 1814, by which instruction was already free to children in elementary schools although, as far as Copenhagen was concerned, limited to the poor. In his opinion there was no need for further regulations. His colleague, Orla Lehmann, a Cabinet Minister without portfolio, but the most enthusiastic of the Liberal leaders, diverged on this point. He took upon himself to complete the draft for the Constitution, and it appears from his posthumous papers, still in the Public Record Office, that it was he who took the initiative in adding a paragraph on education. His purpose was to secure liberty in education and the right to free instruction. The latter point was agreed to by the Liberal majority of the Cabinet although, as in Copenhagen, it was limited to such children whose parents were supposed not to have the means to pay. The former point deviated from the traditions of the Education Acts of 1814, which stipulated that attendance at public elementary schools should be compulsory to all children from the age of 7 to the time of their confirmation, unless they were taught at home or in private schools, and such instruction was approved beforehand by the county authorities. Although a transfer of responsibility from the state to the parents accorded with Liberal doctrines, Lehmann's suggestions were not supported by his colleagues. His suggestions appear to have been deleted in the draft. Monrad is undoubtedly responsible for this deletion. As a member of the Copenhagen Board of Education from 1842 to 1846 he had been faced by the same problem. The former absolutistic government had, in 1842, submitted an amendment to the Education Act, as far as the capital was concerned, in which compulsory school attendance was retained. Monrad had considered the problem and investigated the matter on a study tour in 1842 and 1843 to Berlin, Dresden, Leipzig, Frankfurt, Cologne, Leyden, The Hague and London. The result he came to was that

the State has the right and duty to exercise a coercive authority. He stated his opinion in a pamphlet on the educational system of Berlin (1844). He was against any attempt to deviate from the inherited system. When the Bill was laid before the Constituent Assembly in 1848 and 1849, his opinion were supported by the great majority and the spokesman of the Committee, C. C. Hall, another Liberal leader, declared that the rules of compulsory attendance were to remain intact. Therefore the constitutional reform of 1849 did not bring about any change in the educational system.

The limitation of free tuition to those children whose parents could not afford to pay, gave the municipal and parochial authorities a right to demand school fees from parents who were able to pay, and by an Act of Parliament of 8. March 1856 the authorities were allowed to utilize this method of taxation as a means of increasing the salaries of teachers. This act remained in force until 1953 when the amended constitution made instruction free of all children within the limits of the compulsory school age.

The problem of state as against parental responsibility in education was again put on the agenda when, in 1852, Christen Kold, a pioneer of the so-called »free school movement« and one of the most gifted followers of Grundtvig obtained spokesmen in Parliament who would advocate his ideas. A private Bill was submitted to the Lower House, where it was supported by the Left party, but opposed by Monrad and the Conservative party. After having been passed by the Lower House it was rejected by the Upper House, until J. N. Madvig, a university professor and an outstanding Liberal submitted a proposal for a compromise that was accepted by a majority in both Houses. The Bill was passed and obtained Royal Assent on 2nd May, 1855. This event gave rise to the Grundtvig-Kold »free schools«. Dispensation from attendance at the public elementary schools was now given in cases where the parents guaranteed that they would provide an appropriate education for their children and allow them to attend the annual examinations in the state schools. Only in the event of such children's standards not proving equal to those of children in state schools compulsory school attendance would be enforced. Furthermore, if a child had attended a state school he would not be allowed to transfer to other education after the age of 12.

When the Constitution was amended in 1915 this measure was included in the paragraph on education, and it was again included in the new Constitution of June 1953.

Småstykker.

1.

Tordenskjolds død.

Af

J. Boisen Schmidt.

Som bekendt mødte søhelten Peter Tordenskjold sin tidlige død den 12.¹ november 1720 ved Gleidingen i det Hildesheimske. Hans banemand var en svensk-livlandsk oberst og kortenspiller af dårligt ry, J. A. Stael v. Holstein, der tidligere ved falsk spil havde franarret en af Tordenskjolds bekendte² en større sum penge. I sin ophidselse herover havde Tordenskjold gennem-banket obersten med sin stok, hvorfor denne krævede satisfac-tion. Selvom det skulle ske på kårde, som han ikke havde megen øvelse i at benytte, indvilligede Tordenskjold heri, og det endda til trods for, at hans egen kårde var lille, nærmest en galakårde, medens svenskerens var et langt krigsvåben, som han ovenikøbet var vant til at håndtere³. Udfaldet af duellen lod sig derfor let

¹ Ikke den 20. som ofte anført tidligere, fx. Carstensen og Lütken: Tordenskiold (1902), 534 og iøvrigt også under forsidebilledet på Medicinsk Forum nr. 10, 1952.

² Abraham Lehn. G. L. Wad har godtgjort (Personalhist. Tidsskrift 8. R. VI, 1925, 97–102), at Tordenskjold og Lehn ikke var i Hamburg på samme tid, som man tidligere havde antaget.

³ Meningerne er delte om, hvor ureglementeret duellen har været. A. Hammerskjöld (Sv. Hist. Tidsskrift 1891) hævder, at det gik ærligt til, at det var en normal duel. Topsøe-Jensen (Dansk biogr. Leksikon, bd. XXIV, 1943, s. 193) stiller sig mere tvivlende.

forudsige, viceadmiralen endte sit begivenhedsrige liv på en måde, der ikke svarede til hans tidligere bedrifter.

Oplysningerne om Tordenskjolds endeligt har man hidtil især hentet dels fra en beretning af hans kammertjener Christian Nielsen Kold¹, der overværede handlingen, dels fra nogle indberetninger fra legationssekretær Mathias Jessen², der var til stede ved balsameringen af liget. Disses meddelelser er vi nu – hvad angår selve det sår, der hidførte døden — i stand til at kontrollere, idet læge Viggo R. Jensen i Medicinsk Forum (nr. 10, december 1952) har fremdraget Tordenskjolds lommebog, der opbevares på Frederiksborg Slot. I denne findes nogle notater, nedkradsede i stor hast med sølvstift. Disse bemærkninger er af stor interesse, thi et nøjere studium af dem viser, at de tilsammen udgør en art obduktionserklæring, sikkert nedskrevet under den kort efter duellen foretagne balsamering, efter diktat af den læge, der udførte den.

Texten lider desværre af den skavank, at den er yderst svært læselig, idet blyantsbogstaverne ikke blot står meget svagt efter de mange års forløb, men de er også skrevet ind over en dansk text, der i forvejen fandtes på bogens sider og handler om en afrejse fra København. Denne sidste text er sikkert skrevet af Tordenskjold selv. Læge Viggo R. Jensen og sidenhen flere andre, især læge Harald Petersen, Nordborg i samarbejde med museumsinspektør Raben, Sønderborg³, har beskæftiget sig med de drilagtige tydningsproblemer, der har rejst sig i forbindelse hermed. De sidstnævnte er kommet et langt stykke frem uden dog at være nået til vejs ende, selvom deres gengivelse gør krav på at være fuldstændig og fremsat »uden gætteri«. I det følgende skal min tydning sammenholdes med den af Petersen og Raben i nævnte nummer af Medicinsk Forum fremsatte.

Siderne 2 og 3 i lommebogen kan på en vis måde ikke siges at

¹ Gengivet i C. P. Rothe: Tordenskiolds Liv og Levnet I–III (1747–50) og O. Bergersen: Tordenskjold II (1925), 1134 ff.

² Aftrykt af C. E. A. Schöller: Nogle Oplysninger om Tordenskjolds sidste Leveaar og Dod, i Personalhist. Tidsskrift 6. R. V (1914), 158–178.

³ Medicinsk Forum nr. 7, 1953.

være vanskelige at læse, idet langt det meste af den text, der utvivlsomt har stået der, nu er gnedet helt ud. Kun ganske enkelte ord kan endnu overhovedet skimtes, deriblandt datoen 12. november 1720 og stednavnene Gleidingen, Hildesheim og Rehten (den landsby, hvor balsameringen foretoges¹) samt et par underskrifter, hvoraf den ene er »Meyer«.

Det er navnlig de følgende — og sikkert også vigtigste — sider (4–6), der volder vanskeligheder, idet det er her, at man finder de to tekster, den danske om rejsen og den tyske obduktionserklæring, skrevet sammen. Ifølge min tydning skal disse tvivlsomme sider læses som nedenfor anført, idet den Petersen-Rabenske læsemåde til sammenligning er anbragt i venstre spalte:

s. 4:

rechterseits obernwertz
zu innen am Arm
3 finger breitt 4 fin
ger breitt lang, der
integumenta universalialia
nebst einer ziemlichen
Läsion dess da befin
dtlichen Musculi Delto-
der zerschnitten vom
Stich 3 finger breitt,
welcher an der
Seite der lin

rechter seits obernwertz
zu innen am Arm
3 finger breitt 4 fin
gerbreitt lang der
integumenta universalialia
nebst einer zimlichen
[port?]ion dess da befin
dtlichen Musculi Delto-
idei zerschnitten vom
Stich 3 finger breitt
welcher an der
seite des hin

s. 5:

ken Schulter, der
Clavicula und 1
zoll hinder selben
endet. Der hinten
Schulder negsterseits
durch die pleura

tren Theils der
Clavicula und [ulæseligt: et tal?]
Zoll [hinder?] selben
[endet. Der?] hintre
Theil der negsten [ulæseligt]
durch die pleura

¹ Jessens indberetning af 12/11 1720 i Personalhist. Tidsskrift 6. R. V, 163.

selbigen seits,
 durch den rechten
 lobum der lunge,
 2 zoll in die
 Aorta geschnitten

selbiger seits
 durch den recht[en]
 lobum der lunge
 2 Zoll in der
 lenge geschnitt[en]

s. 6:

durch den lobum
 durch, ohngefehr 4
 zoll lang, biss
 durch das pericar
 dium selbigen
 seids.

durch den lobum
 durch ohngefehr 4 =
 Zoll lang biss
 durch dass pericar
 dium selbiger
 seits.

Bemærkninger (side- og linietal henviser til lommebogen):
 s. 4. l. 4 skal finger og breitt tydeligt skrives i eet ord (fingerbredde). I l. 7 har Petersen og Raben læst det første ord som »Läsion«, hvad der dog hverken kan stå med gotiske eller latinske bogstaver. L. 8–9: Musculi deltoidei er genitiv, der synes ganske vist i originalen at stå -idis i l. 9, men der kan vel ingen tvivl være om, at meningen er -idei. S. 4–5 l. 12 og l. 1: i stedet for linken læses her hintren, idet det ser ud til, at den lange nedstreg i det gotiske h er gnedet ud. S. 5 l. 1 og 5: begge steder har Petersen og Raben læst Schulter. Dette kan ikke være rigtigt, thi hvor er c'et mellem S og h? Det første bogstav ligner heller ikke skriverens store S'er (se fx. i Stich). Læser man derimod Theil, bliver »der« den bestemte artikel, hvad der i begge tilfælde passer udmærket ind i sammenhængen. S. 5 l. 2–4 har Petersen og Raben ment at kunne tyde fuldstændigt »uden gætter«, dette er dog for optimistisk, jeg kan ikke se, at der står »l«, »hinder«, »endet« eller »Der«, hvorfor jeg har foretrukket at sætte parantes om disse ord. S. 5 l. 10 har de to forfattere læst Aorta, men dette er forkert, der kan ikke stå andet end »lunge«.

Som en modprøve på tydningens rigtighed skal vi nu se, om dette ene stik af den svenske kårde virkelig har kunnet gennemtrænge alle de nævnte legemsdele. Vi tænker os situationen under duellen således: Da Tordenskjolds kårde kun er godt halv

så lang som oberstens, må Tordenskjold nødvendigvis fægte med strakt arm og med højre side mod modstanderen for at være så lidt udsat som muligt. Svenskeren støder med højt løftet kårde oppefra og nedefter og rammer naturligt Tordenskjold i eller ved skulderen, kården glider ned gennem skuldermuskelen (musc. deltoideus), strejfer den bagerste del af nøglebenet (clavicula), går gennem lungehinden (pleura) og højre lungelap (lobus) ind i hjertesækken (pericardium)¹.

Som yderligere prøve på den nye tydnings rigtighed kan man drage sammenligning med de angivelser om duellen og Tordenskjolds sår, der findes i de oven for nævnte kilder til begivenheden. Kammertjeneren Kold siger, at den svenske kårde gik ind under Tordenskjolds højre arm i en kvart, så klingens igen gik ud bag af skulderen. Legationssekretær Jessen meddeler², at stødet var anbragt mellem første og andet ribben ovenfra, at det var trængt gennem lungen indtil ryggraden og havde over-skåret begge arterier.

Disse to angivelser stemmer udmærket overens med det resultat, der kom ud af tydningen, og der er vel næppe heller nogen tvivl om, at et sådant enkelt stød, ført af en kraftig og øvet arm, har kunnet virke øjeblikkeligt dræbende.

2.

Om kapitelstakst og kornmål³.

af

Kristof Glamann.

Næppe noget kildemateriale er blevet flittigere benyttet til at illustrere de danske kornpriser i det 17. og 18. århundrede

¹ Lægerne Viggo R. Jensen, Bronshøj, og Jorgen Andersen, Serum-instituttet, takkes hermed, henholdsvis for udlån af fotografier af lommebogen og for forklaring af de faglige termini.

² I indberetning af 4/12 1720, i Personalhist. Tidsskr. 6. r. V, 164.

³ Da en stor del af materialet til denne skitse hidrører fra de af Institutet for Historie og Samfundsøkonomi foretagne prishistoriske undersøgelser vil jeg gerne indledningsvis takke lederen af det prishistoriske ar-

end kapitelstaksterne. Endskønt det er evident, at spørgsmålet om kornprisen så langt fra på fyldestgørende måde belyses af disse for de forskellige stifter årligt fastsatte takster, så foreligger der adskillige vidnesbyrd om den centrale rolle kapitelstaksterne har spillet i datidens samfund som rettesnor for en lang række betydende institutioners på kornet baserede indtægter og udgifter. Kirken havde ifølge sagens natur en særlig interesse i kapitelstaksten og Danske Lovs 2-22-16 bestemte, at kirkens korn og anden landgilde skulle takseres således, »at både kirkernes bedste rammes, og varerne ej så dyre sættes, at ingen vil dem købe, så at de bliver hos kirkeværgerne beliggende, dem og kirkerne til skade.«¹ I reskriptet af 9. dec. 1699 hed det, at kapitelstaksten skulle fastsættes hvert år inden Kyndelmisse af stiftamtmand og biskop, som forinden måtte skaffe sig underretning om, hvad kornet kostede i købstæderne og på landet. Desværre er der for tiden frem til det 18. århundredes slutning kun bevaret lidt af det prismateriale, der har været vejledende for myndighederne ved fastsættelsen af kapitelstaksterne; man kan for Sjællands vedkommende se, hvorledes det fra 1670'erne blev nødvendigt at supplere Sjællands stifts kapitelstakst med amtskirkekøb, der bedre svarede til landekøbet i de forskellige egne, hvorved kapitelstaksternes betydning for kornhandel, afgiftsydelser og aflønning blev begrænset. Dr. Fridlev Skrubbeltang har i en interessant artikel behandlet det sjællandske kirkekøb i det 18. århundrede, dets forhold til kapitelstaksten og til de frie markedspriser og på denne vis belyst det vigtige spørgsmål om grundlaget for taksternes fastsættelse.²

Helt enkelt må en sådan sammenligning imidlertid bl. a. forudsætte ensartethed med hensyn til de pågældende prisers arbejde, professor, dr. phil. Astrid Friis, fordi jeg her har måttet drage nytte af institutarbejdet og ligeledes med tak nævne adjunkt, cand. mag. Elly Mogensén og arkivar, cand. mag. Edit Rasmussen, der begge har bistået ved indsamlingen.

¹ I dette og følgende citater er ortografien moderniseret.

² Fridlev Skrubbeltang: Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede, i Festskrift til Erik Arup, Kbhvn. 1946.

mønt-, mål- og vægtmæssige elementer. Man har hidtil forudsat, at en sådan ensartethed var til stede. Det spørgsmål, der i det følgende skal behandles, er dette, om kapitelstaksterne for korn metrologisk kan jævnføres med de frie kornpriser. »Det kan jo nemlig ikke påstås,« som det hedder i Statens statistiske Bureau's udgave fra 1904 af kapitelstaksterne, »eller i det mindste ikke forsvares, at en genstands eller vares værdi bedømmes uden hensyn til de enheder, hvormed der regnes.«¹ Foruden det rent metodiske belyser besvarelsen af det formulerede spørgsmål også problemet om kvaliteten, uden overdrivelse et af de meget vanskelige og ofte uløselige problemer i historisk prisstatistik.

Det er velkendt, at Enevælden ved de store forordninger af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 søgte at indføre et ensartet mål- og vægtssystem i riget. Noget skarpt brud med den forudgående tid kom disse love dog næppe til at betyde, dels fordi det i praksis ikke lod sig gøre med et slag at udrydde de lokale gamle mål, der enkelte steder holdt sig hårdnakket langt op i tiden, dels — og nok så afgørende — fordi man i og for sig ikke indførte nye, hidtil ukendte mål, men i stedet ophøjede visse almindeligt udbredte mål til rigsmål. Hvad man bestræbte sig for, var at gøre de nye mål så eentydige som mulig og gennem det af Ole Rømer ledede justeringsvæsen så udbredte som mulig.² For det i denne forbindelse relevante mål, tønden, gælder det, at medens tidligere recesser og forordninger af 1602, 1615 og 1651 nok omtaler en ensartet måletønde, der med en enkelt undtagelse skal gælde for hele landet, men ikke nøjagtig fastslår dens størrelse, så giver forordningerne af 1683 og 1698 os sikre oplysninger, idet de fastsætter tøndens rumfang og/eller vægt for en række forskellige varer. Korntønden, der skulle anvendes ved udmåling af de fire kornsorter samt malt, gryn, ærter og en række andre varer f. eks. frugter og kalk, blev fastsat til et rumfang af 4.50 kubikfod eller 144 pottes

¹ Statistiske Meddelelser, 4. r. XV (1904), 110.

² Se Kirstine Meyer: Danske Maal og Vægt fra Ole Romers Tid til Meterloven (1912), 16 ff. og Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, 2. del, (1922), 399 f.

(139.1 liter). Den deltes i 8 skæpper à 4 fjerdingkar eller 8 ottingkar. Rumfanget var fastsat uden top: »En dansk korn-tønde skal være af den størrelse, at den uden top kan holde halvfemte kubikfødder eller 144 potter,« hedder det i 1683-forordningens artikel 3. Videre lyder det i samme forordnings artikel 9: »Og skal alt det som måles med korntønden eller skæppen måles med strøgen mål og ej med top.« Dette betød imidlertid ikke, at det gamle opmål eller topmål hermed ganske var afskaffet. Tværtimod. Begge forordninger siger, at der ved betaling af tiende eller landgilde in natura skal præsteres opmål, hvilket præciseres at være 1 fjerdingkar på hver tønde ærter, hvede, boghvede, rug, malt og byg, samt $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på hver tønde havre. Disse bestemmelser genfindes også i forordningen af 30. aug. 1687 om landgilden. Opmålet af 1 fjerdingkar betød altså, at korntønden ved betaling af tiende eller landgilde in natura for hvedes, rugs og bygs vedkommende blev på 33 fjerdingkar eller $148\frac{1}{2}$ potter, hvilket er $\frac{1}{32}$ eller godt 3 % mere end den strøgne korntøndes rummål. For havres vedkommende blev rumfanget ialt $33\frac{1}{2}$ fjerdingkar lig med $150\frac{3}{4}$ potter eller godt 4 % større.

Forskellen kan synes ubetydelig — i middel ca. 4 % — og at påvise den ligeså pedantisk som Vielgeschrey, der i »Den Stundesløse« vil have den forliebte Leander til at gøre regnestykket: »En sælger 100 tønder rug med strøgmål for 20 rigsdaler, hvor meget højere kunne summen stige, om de var topmål?« Skatter og afgifter er imidlertid affærer, hvor der regnes nøje, og den nævnte difference har naturligvis, især hvor det drejer sig om store kvantiteter, en økonomisk betydning. Det er for så vidt slående, at forskellen lovfæstes netop i de forordninger, der bestræber sig for at gøre mål og vægt så ensartet som mulig. Lovgiverne var imidlertid i princippet ganske enige om, »at der skal være difference imellem landgildemål og anden ordinær mål som bruges i køb og salg,«¹ og har snarere lagt hovedvægten på den omstændighed, at topmålene nu blev homogene.

¹ Københavns Stadsarkiv, Kommercekollegiets Resolutionsprotokol, 10. marts 1681.

I denne forbindelse kan henvises til, at Statskollegiet i 1672 havde behandlet en række klager over misbrug med landgilden i Jylland. Landgildemål var topmål, hed det i forhandlingerne, og tønderne var flere steder gjort brede foroven og forsynet med en egegjord, så at de kunne bære en ekstra stor top. Kollegiet foreslog denne for de fattige landgildeydere skadelige trafik standset ved at dekretere ensartet mål og vægt i Jylland og fæstne opmålet til een strøgen skæppe på tøndens »eller så meget, som godt kunne eragtes.«¹ I forordningen af 5. sept. 1678 om proviantskatten i Danmark for året 1679 blev det bestemt, at rug og byg leveret in natura skulle være med strøgen tøndemål, men havren derimod med »løs tøndemål« eller »løs tøndemål«. Princippet at rug og byg leveret i korn- og proviantskat skal præsteres i strøgne tønder bibeholdes efter 1683, derimod præciseres havremålet nærmere i forordningen af 3. sept. 1687, der omhandler skatter for året 1688. Det hedder heri, at havre skal erlægges »med 1 fjerdingkar i steden for topmål på hver tønde, efter vores derom af dato den 1. maj 1683 allernådigst udgangne forordning.« Som ovenfor nævnt var havretøndens top ikke 1 fjerdingkar, men 1½ fjerdingkar, hvilket da også anføres i de senere forordninger om korn- og proviantskatten.² Kan man således konstatere, at kronen ved erlæggelsen af korn- og proviantskatterne accepterede den strøgne tønde for rugs og bygs vedkommende, bibeholdt den for havren reglen om, at landgildemål er topmål, og generelt kodificeredes denne regel for alle kornsorter ved landgilde og tiende i forordningerne af 1683 og 1698.³

Man må altså efter forordningernes ordlyd at dømme regne med to forskellige tøndemål ved korn betinget af, hvad man

¹ J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660—1676, II (1910), 243 og 245—246.

² Se f. eks. forordningen 14. september 1697 § 3.

³ Af de senere forordninger i 18. årh. vedrørende kornskatten fremgår det, at havretoppen på 1½ fjerdingkar tilfalder den betjent, som indkræver kornet hos landmanden. Se f. eks. frdn. dat. 19. okt. 1761 om kornskatten for året 1762, § 3.

kunne kalde for varens funktion eller oprindelse: en toptønde for afgiftskorn og en strøgen tønde for alt andet korn. Men heraf følger rent logisk, at kapitelstaksten, der netop er knyttet til landgilde og tiende, metrologisk må fæstne sig til det store mål, topmålet. Er dette tilfældet kan man ikke uden videre sammenligne kapitelstaksterne med de frie markedspriser f. eks. torvepriserne der — stadig ifølge forordningerne — må bygge på den i kornhandelen gængse strøgne tønde af 144 potter. Taksternes niveau skal som helhed reduceres med ca. 4 % i middel. Spørgsmålet bliver da, om det er muligt at finde konkrete eksempler på topmålet og endvidere at konstatere dettes forbindelse med kapitelstaksterne for således at verificere deduktionen.

I det store godsregnskabsmateriale, som *Instituttet for Historie og Samfundsokonomi* har gjort til genstand for en systematisk bearbejdelse i forbindelse med udarbejdelsen af en dansk pris-historie omfattende perioden fra 1660 til 1800, optræder i en række tilfælde det såkaldte *kapitelsmål*, som må være identisk med det ovennævnte topmål. Tidligst støder man på kapitelsmålet i baroniet Lindensborgs godsregnskaber.¹ Fra 1716 og frem til 1780'erne anføres målene for rug og byg, når det drejer sig om større partier og fortrinsvis ved salg til købmændene i Ålborg på den måde, at man først noterer, hvor mange tønder strøgmål partiet omfatter, dernæst reduceres til tønder kapitelsmål og på dette grundlag regnes salgssummen ud, hvilket vil sige, at kornets pris er knyttet til kapitelsmålet. Følgende omregninger kan tjene som et par typiske eksempler: »101 tønder strøgmål bliver kapitelsmål på tøndens 97 tønder 6 skæpper 3 fjerdingkar« og »74 tønder 3½ fjerdingkar gør, når 1 fjerdingkar på tøndens fragår, 71 tønder 6 skæpper 1¾ fjerdingkar.« I en kortere periode omkring 1745 optræder i stedet denne omregningsformel: »81 tønder løs mål med 1 tønde på snesen til opmål,«² men man vender hurtigt tilbage til den tidligere bereg-

¹ L. A. Viborg, 1714—96 med en lakune fra 1775 til 85.

² Dette er på det nærmeste 1½ fjerdingkars opmål på tøndens. For øvrigt nævnes 1½ fjerdingkar på tøndens for rug i 1733 (»85 tønder à 1 rd 8 sk er 92 rd 8 sk med kapitelsmål 1½ fjerdingkar på tøndens») og for bygs vedkommende tales der et par gange i 1736 om 4 % opbud.

ning med 1 fjerdingkar på tønden. Endnu i slutningen af 1780'erne bemærkes disse omregninger eller reduktioner udtrykkeligt i angivelserne af kornsølget. Hvad havren angår, anføres kapitelsmålet fra 1720 at være $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på tønden, f. eks.: »115 tønder 5 skæpper $1\frac{1}{8}$ pot strøgmål er lig med kapitelsmål, når $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på tønden fragår, 110 tønder 2 skæpper $1\frac{1}{8}$ pot.« Ved siden heraf nævnes imidlertid også topmål og løst opmål; i nogle tilfælde anvendes topmålet på sædehavre til bønderne og kapitelsmålet overvejende på godsets indkomstkorn. Endnu i 1740'erne og 1750'erne støder man på kapitelsmålet lig med $1\frac{1}{2}$ fjerdingkars opmål per tønde ved salg af landgilde-havre, men i 1760'erne synes kapitelsmålet at ændre sig til det for rug og byg gældende, nemlig 1 fjerdingkar per tønde. En opgivelse i 1766 lyder: »65 tønder med 1 fjerdingkar på tønden i steden for top,« men også det løse opmål træffer man f. eks. samme år: »Al havren sælges à 1 rd 32 sk per tønde med løstøndetopmål uden videre opmål.« I 1790—91 gøres der for sidste gang i regnskaberne speciel bemærkning om kapitelsmålet og her fradrages stadig 1 fjerdingkar per tønde.

Det må bemærkes, at regnskaberne langt fra i alle tilfælde udtrykkelig omtaler, i hvilket mål der er solgt. I enkelte tilfælde kan man endvidere se, at der ikke er blevet omregnet til kapitelsmål, f. eks. i 1725 vedrørende et parti sædebyg solgt til Erich Baggesen, Giørup: »54 tønder rigtig strøgen korn-tøndemål efter højste akkordering som andre giver à 2 rd 32 sk per tønde,« og endelig tyder forskellige udtalelser fra skipperne, der sejlede kornet fra Ålborg til København på, at især godsets havremål har været slet, således at der viste sig at være for lidt ved udmålingen i hovedstaden, ligesom en ny forvalter i 1782 overfor godsejer Schimmelmänn motiverer indkøbet af en ny korn-tønde hos justermester Trap i Ålborg med, at »den korn-tønde som mig af min formand her blev leveret, ikke alene var gammel, og med et ord, mest ubrugelig, men endog befandtes for lille, at den ikke kunne holde rigtig mål med andre korn-tønder.« Tilbage står dog kapitelsmålet som en kendsgerning, der kan dokumenteres fra århundredets begyndelse til dets slut-

ning, og et mål der i mange tilfælde svarer netop til det i forordningerne af 1683 og 1698 nævnte topmål for landgilde og tiende in natura og som i en interessant notits fra godsforvalteren i 1725 kædes sammen med kapitelstaksten, idet han skriver, at kornet næsten aldrig når højere priser end kapitelstaksten »med kapitelsmål 1 fjerdingkar på tønden af rug og byg og $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på havre i steden for top.«

At kapitelsmålet ikke er et specielt mål for Lindenberg ses deraf, at det også optræder i godsregnskaberne for grevskabet Samsø (Brattingsborg) og i Gisselfeld husholdningsregnskaber.¹ I grevskabet Samsøs godsregnskaber hedder det således udtrykkelig i 1725 og 1748, at bygsalget foregår efter kapitelsmål, og i 1730'erne har vi i Gisselfeld husholdningsregnskaber notitser om salg af Samsø-byg til bryggerne i København også indeholdende de karakteristiske omregninger. F. eks. sælger Gisselfeld i 1733 Samsø-byg til København (ankomst 22. okt.) således: »2.201 tønder 3 skæpper strøgen mål = 2.132 tønder 4 skæpper $2\frac{5}{8}$ fjerdingkar kapitelsmål, solgt efter Sjællands Stifts kapitelstakst 1733 à 1 rd 38 sk = 2.976 rd 70 sk.« Eller 1739, oktober måned, ligeledes byg til København: »2.419 tønder strøgen mål = 2.343 tønder 3 skæpper 1 fjerdingkar kapitelsmål solgt efter Sjællands kapitelstakst à 1 rd 44 sk = 3.417 rd 45 sk.« Med hensyn til havren nævner Brattingsborgs godsregnskaber i 1732—33, at kapitelsmålet beregnes med $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar tønden, men det skal dog tilføjes, at man ligesom på Lindenberg kan træffe opmålet af kun 1 fjerdingkar, f. eks. 1744—45.

Kapitelsmålet nævnes også i det forslag til en nyordning af den sjællandske kapitelstakst, som sognepræst i Gentofte H. J. C. Høegh fremkom med 1797.² Heri pegede Høegh på forskellige mangler ved den sjællandske kapitelstakst, bl. a. forårsaget af Københavns prisfordyrende indflydelse i den indenlandske kornhandel. De sælgende i amterne omkring København havde ikke

¹ Grevskabet Samsøs godsregnskaber 1711—1800 på Brattingsborg. Godset Gisselfelds regnskaber 1706—40 (—1800) i det Danneeskjold-Samsøske privatarkiv.

² *Oeconomiske Annaler*, bind 1 (Kbhvn. 1797), 739.

lyst til at slutte handel efter den sjællandske kapitelstakst, især ikke bønderne »hvilke altid helst torve, allerhelst hvor lejlighed er så god og så smigrende for fordelene som i København.«¹ Dette i modsætning til Jylland, hvor det meste korn efter Høegs opfattelse blev solgt efter kapitelstaksten. Høegh foreslog derfor, at der blev udarbejdet to kapitelstakster for Sjælland, een for København og opland, hvilket vil sige København, Roskilde, Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm amter, og en anden for de øvrige sjællandske amter. Grundlaget for den specielle københavnske kapitelstakst skulle være et gennemsnit af Københavns torvepriser fra november—januar på det gode, rene korn, og »med 1 fjerdingkar på tønden, siden der ved torvekøb altid vindes overmål, og mange købere søger torvene for dette overmåls skyld, og ser ofte mere på samme end på kornets godhed og renhed.«² Med andre ord mener Høegh, at der til den københavnske middelpriis pr. tønde skal lægges prisen på 1 fjerdingkar for at få kapitelstaksten. Følgelig må handelspriserne på torvene i København gælde den anordnede ordinære strøgne tønde på 144 potter,³ og køb af landgilde- og tiendekorn til handelspriserne altså give køberen en gevinst lig opmålet, som åbenbart følger afgiftskornet.⁴ Den gejstlige landøkonom fortsætter: »I Jylland er det antaget, om med eller uden grund ved jeg ikke, at mål efter kapitelskøb er 1 fjerdingkar på tønden, hvilket man enten må give på hver tønde, eller på 32 tønder levere en

¹ *Oeconomiske Annal.* bd. 1, 371.

² *Ibid.*, 374.

³ Fr. Skrubbeltrang tolker forslaget således, at grundlaget skal være prisen med opmål »ligesom ved torvekøb« (Op. cit., 247). Det er dog næppe rigtigt, at opmålet var gængs i torvehandel.

⁴ Oplysende i denne forbindelse er bagermester Haysens promemoria *Hvor meget mel og brod kan en vis mængde korn give* afgivet i den af 6. juni 1809 nedsatte kommission vedrørende brødtaksten og trykt i *Den oeconomiske Correspondent*, 1818, 122 ff. Bagermesteren kritiserer heri en vejning af hvede fra Stevnsherred, hvorefter tønden beløb sig til 13½ lispund, og mener, at denne høje vægt kan være fremkommet ved, at man har glemt at eftermåle hveden og har taget den, »ligesom bonderne har bragt den; men landværts indførte kornvarer, og især langvejs fra, har næsten altid overmål.«

hel tønde. Begge dele har jeg gjort under min handel efter kapitelstakst der.«¹ Høegh havde været præst i Hillerslev og Kåstrup sogne i Thy fra 1773 til 1783, da han forflyttedes til Gentoft, og hans oplysninger supplerer eksemplerne foran nævnt fra Lindenberg godsarkiv.

Lad os slutte denne påvisning af forbindelsen mellem kapitelstaksten og kapitelsmålet med et eksempel fra det 19. århundrede. I 1850'erne drøftedes kapitelstaksterne ivrigt. På rigsdagen fremdroges i 1857, i forbindelse med et forslag om nogle forandringer i måden, hvorpå kapitelstaksten bestemmes, forskellen mellem præsternes og byunderøvrighedernes indberetninger om kornpriserne, hvilke på dette tidspunkt dannede grundlaget for udregningen af de årlige kapitelstakster. Denne forskel havde længe været en anstødssten og forklaredes almindeligvis med en henvisning til kirkernes stilling som tiendemodtagere og deraf følgende interesse i høje priser. Folketingsmand, pastor C. E. Møller (Odenses amts 3. kreds) erkendte under debatten, at herredsfogedernes indberetninger i reglen lå lavere end præsternes, gennemsnitlig 1 mark, men fremhævede, at årsagen hertil var, »at så godt som alle tiende-foreninger, idet mindste alle de, jeg kender, hjemler tiendetagerne ret til at modtage korn med topmål, det vil sige et fjerdingkar korn til overmål, for det såkaldte hårde korn og 1½ fjerdingkar til overmål for havren. Dersom tiendetagerne tager hensyn til topmålet, så fremkommer derved den mark, hvorom der er tale.«²

Spørgsmålet om top eller ikke-top er imidlertid ikke det eneste metrologiske usikkerhedsmoment, når det gælder om at fixere kornets pris, også kornets »tæthed« i tønden, d. v. s. i hvilken grad det er sammenrystet, spiller ind og afslører sig i udtrykkene »stærkt eller sat mål« og »løst mål«. Forordningen af 1683 bestemte, at kornet ikke måtte »skuddes« i tønden; men det ligger i sagens natur, at dette måtte bero på et skøn — samt på håndelaget. »Måleren kan,« siger en fagmand i begyndelsen

¹ Høeg: Op. cit., 375.

² Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folkethinget 1857, spalte 688. C. E. Møller forudsatte en pris af 5 rd 2 mk pr. tønde korn.

af det 19. århundrede, »ved at sætte tønden skævt og ved at lade sæden glide af skuffen langs med stavene af tønden, og altså drysse det i tønden, give 1 tønde nogle pund mindre vægt, end når han holder kornet sammen på sin store skuffe, og slipper det på en gang i tønden.«¹ Hvor stor en forskel, der kunne være mellem det mere eller mindre løse og det satte mål i tønden, kom frem, da Rentekammeret i 1780'erne tog spørgsmålet op med særlig henblik på leverancer og transport af det kgl. magsinkorn. Man regnede ud, at der ved den almindelige, vilkårlige målingsmetode for rug var tale om differencer mellem 4,5 til 6 % og for havre helt op til 12 %.² Grundlaget for udregningerne var en række praktiske forsøg, der fandt sted i løbet af årene 1784—87 på forskellige kornmagasiner i København — amtstusens kornmagasin i Citadellet, Proviangården, Børsens lofter, Bryghusets og bager Wewers lofter — og forsøgene resulterede i en forbedret målingsmåde, hvorved forskellen mellem løst og fast mål for alle kornsorter blev nedsat til under 1 %. Æren herfor tilkom Henrik Gerner, som siden 1785 deltog i forsøgene og som i 1787 fik plads i den i samme anledning nedsatte kommission med medlemmer fra Rentekammeret, Dansk Kancelli og Københavns magistrat. Det lykkedes efter gentagne forsøg Gerner at konstruere en maskine — en slags tragt — som kunne anbringes ovenpå korntønden og således beskaffen, at den sikrede en jævn gennemsvivning af kornet med deraf følgende ensartet »tæthed« i tønden, uanset hvor fast eller løst måleren håndterede sin skuffe. Der blev lagt vægt på, at maskinen var billig, dertil at den var tilpas hurtig i drift og ikke sinkede målingen unødigt, samt endelig så let og mobil, at den kunne anvendes såvel på kornlofterne, som på skibene i havnen. Interessant er det, at man i forbindelse med de nævnte forsøg konstruerede et par nye korntønder, der var lavere end sædvanlig, dels fordi man derved lettere kunne måle uden at behøve at løfte skuffen så højt, dels fordi man også syslede med tanken

¹ Bagermester Haysens pro memoria, op. cit., *Den oeconomiske Correspondent*, 1818, 122 ff.

² Ove Malling: Tale til Erindring om Henrich Gerner (1788), 82—83.

om at forsyne tragten med en rand »på det bondens korn ej skulle spildes når han hældte det af sækken i maskinen.«¹

Kommissionens arbejde resulterede i plakaten af 22. aug. 1788, hvorefter alt sat mål i handel og vandel med korn blev afskaffet, og det løse mål ophøjet til det eneste lovlige. I den følgende tid blev der sendt modeller af Gerners tragt ud til alle kgl. magasiner og toldsteder, hvorefter enhver, som ønskede det, kunne lade tragte fremstille til eget brug. Såvidt vides kom Gerners maskine dog ikke til at spille nogen større rolle i praksis.² Der lød fortsat klager over forskellen i måling af korn »formedelst den måde, hvorpå kornet enten øses eller hældes i tønden.«³

Et væsentligt træk i landbrugsreformerne i slutningen af det 18. århundrede var forsøget på at forbedre kornets kvalitet. Denne side af reformerne afspejler sig i kornmålet derved, at man ved at kombinere tøndemålet med en vægtopgivelse søger at finde frem til et mere præcist udtryk for kvaliteten. Forordningen af 21. okt. 1791 åbnede vej for brug af vægt i kornhandelen. Herefter var det ved køb og salg af kornvarer tilladt enhver at sætte prisen enten efter vægt eller mål, eller eventuelt efter både vægt og mål, således at man ved køb og salg af et større parti stikprøvevis vejede en eller flere tønder i partiet, og en eller flere skæpper eller pottes, når det drejede sig om mindre kvanta. Loven opstillede den generelle regel, at såfremt parterne ikke udtrykkelig havde aftalt, at kornet skulle leveres efter vægt, var køberen i tvivlstilfælde pligtig at modtage kornet efter mål på den i plakaten af 22. aug. 1788 foreskrevne måde. Motiveringen for forordningen var den, at »det lette og urene korn indtager ligeså meget rum som det kærnefulde og vel rensede, hvorimod dette sidste naturligvis vejer mere end hint.«

¹ RA. Rentek.: Kammerkancelliet VI 8, Korn og Fourage: Dok. vedk. kornmålingsforsøg foretagne på Proviantgården i året 1787.

² Fr. Thaarup: Kort Oversigt over Korn-Produktionen og Korn-Handelen i den Danske Stat (1820), 43.

³ Bertram: Maal og Vægt af Sæd i Forening, i *Den oeconomicke Correspondent*, (1817), 89 ff.

Ideen at søge kornets kvalitet bestemt ved en vægt er for så vidt ikke ny. Man finder den i reglerne for fastsættelsen af taksterne på befolkningens vigtigste levnedsmiddel, brødet. Således hedder det i skrån for Københavns bagerlaug af 23. juni 1683, at taksten og vægten af hvedebrød skal beregnes således, at der af 1 tønne lollandsk hvede kan udkomme $7\frac{1}{2}$ lispund fint mel, og i et kgl. reskript af 7. august 1776 hedder det, at de kornpriser, som skal lægges til grund for beregningen af den københavnske brødtakst, skal knytte sig til en hvedetønne på minimalt 13 lispund og en rugtønne på minimalt 12 lispund. 1776-reskriptet, der blev udarbejdet på grundlag af et større erfaringsmateriale, bestemte endvidere, at af 1 tønne hvede skulle der males 8 lispund 8 pund sigtet rugmel eller 12 lispund groft rugmel.

Selvom man var klar over, at vægten alene ikke indicerede kornets kvalitet, hilstes 1791-forordningen med tilfredshed af de landøkonomiske skribenter, hvoraf flere ønskede at gå et skridt videre og gøre vægtprincippet enerådende, således Gr. Begtrup, der hævdede nødvendigheden af at højne det danske korns kvalitet og i den forbindelse pegede på den mistrøstige kendsgerning, at dansk byg og havre stod nederst blandt kornvarer, under skidden sæd, i de ugentlige noteringer fra Londons kornbørs.¹ Vægtprincippet kan også spores i praksis. Rente-kammeret indførte det i sine årlige kornlicitationer i 1790'erne,² og i 1816 bekendtgjorde købmandslauget i Ålborg, at dets medlemmer havde aftalt kun at købe korn til handel og udførsel efter vægt, samt ved købene at holde sig til kvaliteter over en vis vægt.³ Godsforvalter F. N. Trojel foreslog i 1817, at udførsel af kornvarer til det fremmede kun skulle være tilladt efter vægt,⁴ og en anonym forfatter udtrykte samme år det patriotiske håb, at Norges adskillelse fra Danmark med tiden ville

¹ Gr. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Sjælland og Møen, I (1803), 144 ff.

² Hoegh: Op. cit., 376.

³ Thaarup: Op. cit., 43.

⁴ *Den oekonomiske Correspondent*, 1817, 304—306.

få den gavnlige indflydelse på kvaliteten af vort lands korn, at de handlende gennem en vægtklausul og dermed følgende pris-differentiering nødte bonden til at beflitte sig på en renere vare, nu da man ikke længere kunne afsætte urent og blandet korn til Norge uden tab.¹ Ved kgl. resolution af 23. sept. 1818 blev det endvidere bestemt, at alle kornleverancer til det offentlige, som fremtidig liciteredes, skulle ske efter vægt, nemlig mindst 12 lispund for rug. Endelig må også nævnes det arbejde, som det kgl. Landhusholdningsselskab ydede dels med hensyn til at få fremstillet en praktisk anvendelig kornvægt, som man allerede havde det i England og Holland, hvilket lykkedes i 1816 (instrumentmager F. A. Thieles vægt)² dels ved i de siden 1802 udarbejdede og trykte amtsbeskrivelser som punkt 15 at stille et spørgsmål om vægten af 1 tønne af de forskellige kornsorter som udtryk for disses kvalitet.³

Trods de ihærdige bestræbelser lykkedes det ikke at få tønden afskaffet. At måle kornet vedblev at være både det mest bekvemme og hurtigste i handelen. Hertil kom det problem, at fastsættelsen af en minimal kvalitetsvægt ved afgifter og ydelser måtte variere fra egn til egn og fra år til år. Man ser da også det forslag fremsat, at ligesom kapitelstaksten sættes årligt bør der årligt sættes kornvægte.⁴ Hermed er vi tilbage ved kapitelstaksten. Såvel af pastor Høeghs betragtninger som af diskussionen på rigsdagen 1857 fremgår det, at usikkerhed med hensyn til kornets kvalitet var endnu mere afgørende ved prisfastsættelsen end forskellen mellem almindelig mål og kapitelmål. Høegh mener, at kapitelstakstens retningsgivende funktion i kornhandelen i Jylland er betinget af, at den anses sat på det bedste korn, således at enhver, som slutter handel efter den, erkender sig forpligtet til at levere det bedste og reneste korn. Han efterlyser derfor en instruks, der offentlig

¹ *Den oeconomiske Correspondent*, 89 ff.

² Landhusholdningsselskabets Skrifter, nye samling, 4. bd., 1817, 496.

³ Svend Aakjær: *Maal og Vægt*, i *Nordisk Kultur XXX* (Stockholm 1936), 215; jfr. Bergsoes statistik 1847.

⁴ Bertram i *Den oeconomiske Correspondent*, 1817, 89 ff.

tilkendegiver vægten på enhver tønde korn med et fjerdingkars opmål, som kapitelstaksten skal sættes efter, og foreslår selv de rigelige vægte af 14 lispund for 1 tønde hvede, 12¹/₂ lispund for 1 tønde rug og 11 lispund for 1 tønde byg.¹ 50 år senere foreslår Tscherning på rigsdagen at vægten skal indgå som et oplysende moment ved bestemmelsen af kapitelstaksten. Han ønsker den danske vægt anvendt og henviser til praksis ved de offentlige licitationer, hvorimod handelsmanden Alfred Hage peger på den skik eller uskik, at meget korn i Danmark handles efter hollandsk vægt.²

Et par år efter, at den store forordning i 1683 var udstedt, skrev en landsmand følgende hyldest til majestæten:³

En fuldkommen vægt og mål
 hvor retfærdigheds punkter
 har passet og lignet
 alting til prikke
 sælgeren uden fordel
 køberen uden skade
 ingen til fortræd og fortrydelse

og sandt at sige indtager det af Ole Rømer inspirerede værk en fornem plads i naturvidenskabernes historie. For kornmålets vedkommende lagde samfundsmæssige hensyn sig imidlertid hindrende i vejen for uniformiteten, og trods eentydigheden i målet lovfæstedes den gamle regel, at landgildemål er topmål, hvorved man fik en forskel mellem korntønden i fri handel og korntønden ved landgilde og tiende. Denne difference er ikke blot lovmæssig, men kan efterspores bl. a. i godsregnskabernes såkaldte kapitelsmål og er formodentlig helt eller delvist blevet

¹ Høegh: op. cit., 375.

² Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folkethinget, 1857, sp. 684 ff. Jvf. hermed at den hollandske kornvægt introduceres i 1853 i de trykte »Priser paa Varer i Partier til Udførsel i Rigsbankpenge« udgivet af Stadens mæglere. Kgl. Bibl.

³ J. Dinesen: Danske Matricul Regning, 1. januar 1687, cit. Kirstine Meyer, anf. værk, 3.

indkalkuleret i kapitelstaksterne. Man må derfor ved en sammenligning af kapitelstaksterne med de frie handelspriser erindre sig denne forskel, som bevirker at taksterne *eo ipso* må ligge en kende højere. Nok så interessant er imidlertid de nye krav, som i slutningen af det 18. århundrede stilles til kornmålet og som utvivlsomt er betinget af de ændrede forhold i landbruget og kornhandelen; denne ændring af kornmålet fra et rent rummål til et kombineret rum- og vægtmål er ikke noget udpræget dansk fænomen. Den spores allerede tidligere i England og Holland, og viser målet som en levende funktion af varen. Tillige som et menneskeværk og derfor skrøbeligt. »Du skal få troldmanden for en skæppe penge,« sagde lille Claus, »men jeg vil have skæppen topfuld.«

Summary.

The (corn) assizes of the Chapter (*kapitelstaksterne*) are fixed rates for corn, vegetables and other victuals, which were settled every year during the winter in the different dioceses of Denmark. On these the conversion of the tithes in kind into money were based. A great many institutional revenues were regulated by these assizes inter alia those of the churches, and the rates played an important part in the inland corn trade. Making a comparison between the fixed rates for corn and the free prices, *e. g.* the local market prices, it has been taken for granted that the barrel, which was the measure used in assessing the grain rates, has been identical with the statutory barrel. This assumption, however, does not hold good. The two decrees concerning weight and measure of 1683 and 1698 fixed the Danish corn-barrel at 144 Danish *potter* (139.1 liter). It was stated that it should be a level barrel, but these decrees made one important exception. In measuring corn by the payment of rent and tithe, the barrel should be heaped as it had always been. The heaped measure, which is about 4 per cent larger than the level measure, can be traced in the accounts of the estates during the 18th century, where it appears in connection with the sale of rent-corn at fixed rates. From the discussion about the assessment of the rates at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries it can furthermore be seen that the difference between the heaped and the level

measures has been taken into consideration. From this it appears that the fixed rates must be higher than the free prices. The uncertainty regarding the measure of the barrel is not the only difficulty in dealing with the assizes of corn. The prices are also influenced by the way of stowing the corn in the barrel (the so-called loose and compact measure) and last not least, by the quality. At the time that the agricultural reforms occurred at the end of the 18th century the idea arose to replace measure by barrel by measure by weight as a unit of measurement. This was considered a technical improvement by which the quality of the Danish corn could be improved. This is a striking illustration of the interaction between commodity and measure.

Oversigt.

Nyere Litteratur om Konstantin den Store.

Kejser Konstantin hører til de faa helt store i Historiens brogede Strøm. Hans Andel i Europas Historie, hans Bidrag til det Hus, vi alle hidtil har levet i, har været endog meget stort. Derfor er hans Navn og hans Indsats endnu den Dag i Dag levende i den Forstand, at der staaer Blæst og Debat om ham. Man kan vanskeligt beskæftige sig med ham og med hans Værk uden at tvinges til at tage Parti, i hvert Fald ikke uden at føres ind i hele den europæiske Kulturs centrale Problematik. For mig at se er der da heller ingen Tvivl om, at det er Kejser Konstantin, der indleder Middelalderen, den Periode, hvor Stat og Kirke paa en ejendommelig Maade forenedes, og hvor Kirken fik Monopol paa Menneskenes aandelige Liv. Konstantin ligger paa Tærskelen til den ny Tid som den Sfinx, der i sit gaadefulde Væsen forener Fortid og Fremtid. Men netop denne Dobbeltthed i hans Væsen og hans Gerning forklarer, hvorfor der altid har staaet Strid om ham. Det gaar helt tilbage til hans Samtid. Der dannedes saavel en kristen som en hedensk Legende, af nogle blev han prist med den mest kritikløse Beundring, af andre blev han mødt med den skarpeste Kritik. Paa Renæssancetiden vaagnede den kritiske Debat op paa ny (Laurentius Valla), og siden er den aldrig kommet til Ende. Et af de interessanteste og vel nok det mest indflydelsesrige Bidrag, nyere Forskning har givet til Kejsers Forstaaelse, var Jakob Burckhardts berømte, nu næsten klassiske Skrift »Die Zeit Konstantin des Grossen« (1853). Her skildres Kejseren som en realistisk, noget kynisk Magtpolitiker, ikke ulig Renæssancens amoralske condottiører. At spørge om Hedenskab eller Kristendom hos ham har ingen Mening. For ham er Religionen kun et Middel til at virkeliggøre sine Magtdrømme. »Das Heilige kennt er nur als Reminiszenz oder als abergläubige Anwendung«. For at kunne fastholde dette Konstantin-Billede maa Burckhardt med Nødvendighed stille sig yderst kritisk overfor

Kilderne. Han gaar ikke i Detailler, men afviser med Foragt Eusebs devote Hofsmiger som brugbart Kildemateriale, og stiller sig i det hele taget yderst skeptisk baade overfor de Aktstykker og den Vurdering, der er at finde hos de kirkelige Forfattere.

Denne Burckhardts Opfattelse har, som allerede nævnt, faaet en meget stærk Indflydelse paa Eftertidens Forskning, og den er i den nyeste Tid blevet udformet og underbygget først og fremmest gennem de levende og skarpe Bidrag til Konstantinforskningen, som den temperamentsfulde belgiske Byzantinist Henri Grégoire har givet. Desværre er Grégoire endnu ikke naaet til at skrive den sammenhængende Biografi af den store Kejser, som han i Grunden skylder os.

Oppositionen mod dette »politiske« Konstantin-Billede blev grundlagt af Otto Seeck. For det første imødegik han — sammen med andre — i en Række Afhandlinger Burckhardts Kritik af Kilderne og hævdede Ægtheden af saa godt som alle de af Kirkefædrene anførte Konstantin-Dokumenter, men dernæst søgte han at paavise, at den machiavellistiske Magtpolitiker, som Burckhardt havde fremmanet, i 4. Aarhundrede vilde være en absolut Anakronisme, i en Tid, hvor alle var mere eller mindre »overtroiske«. Udgangspunktet for en Forstaaelse af Konstantin var at finde i hans »Omvendelse« o. 312, og hans Bevæggrunde var i det hele taget langt mere af religiøs end af politisk Art. Ogsaa Seecks »religiøse« Konstantin-Billede har øvet en meget stærk Indflydelse paa senere Historieforskning og Historieskrivning, hvad enten man nu med Seeck opfattede Religiøsiteten som Udtryk for visionær Sygelighed og taabelig Overtro eller man i denne Religiøsitet søgte at finde en ægte, omend noget primitiv og folkelig Kristendom.

Siden Aarhundredets Begyndelse har disse to Konstantin-Billeder staaet overfor hinanden — med mange Nuancer og glidende Overgange, det skal indrømmes — men dog saaledes at ingen har kunnet være i Tvivl om, at der her gjorde sig to indbyrdes meget modsatte Synspunkter og Vurderinger gældende. Begge Parter beraabte sig naturligvis paa det iøvrigt meget omfangsrige og alsidige Kildemateriale, men ingen af dem har hidtil haft Lykke til endegyldigt at gendrive Modparten, til — som Arup i sin Tid med Hentydning til Pasteurfilmen udtrykte det — at »slaa den andens Faar ihjel«. I det store og hele kan man sige, at den religiøse Konstantintolkning er forbundet med en positiv Vurdering af Kildernes Ægthed, ikke blot i rent proveniensmæssig Henseende — at de virkelig stammer fra Kejserens Kancelli — men ogsaa i den Forstand, at de giver Udtryk ikke for enkelte

Embedsmænds, men for Kejserens egen personlige Overbevisning. Tilhængerne af det »politiske« Konstantin-Billede er derimod som Regel meget skarpe i deres Kritik af Kilderne, og Kritiken samler sig da især om Beretningerne om Omvendelsen 312 og om Eusebs »Vita Constantini«. Om alt dette har jeg for 15 Aar siden i dette Tidsskrift givet en udførlig Beretning (Hist. Tidsskr. 10 R. V. S. 320 ff.), og hvad der blev sagt, skal ikke nu gentages. Forskningen og Debatten er imidlertid ikke faldet til Ro siden 1940, og der er Grund til at tro, at den nærmeste Tid vil faa den til yderligere at flamme op. Den internationale Kongres for Religionshistorie, som midt i April holdtes i Rom, havde som sit eneste samlende Emne valgt »det sacrale Kongedømme«, og herunder var der da, som det maatte være at vente, anmeldt flere Foredrag og Afhandlinger om Senatiken og særligt om Konstantin den Store. Hertil kommer imidlertid, at Konstantin den Store og Konstantinforskningen er Emnet for en af de tre Hovedgrupper, hvori man paa den internationale Historikerkongres i September vil dele sig. Paa denne Baggrund falder det ganske naturligt, overfor dette Tidsskrifts Læsere, at prøve at à-jourføre den Oversigt, som blev givet for 15 Aar siden. En Gennemgang af de mange Tidsskriftartikler vil der dog ikke blive Tale om. Jeg vil i det følgende indskrænke mig til de større og vægtigere Monografer.

Først i Rækken staar kronologisk en kortfattet, men velskrevet og velunderbygget Bog af Tyskeren Karl Hönn: »Konstantin der Grosse, Leben einer Zeitwende« (Hinrichs, Leipzig, 1940, 2. Udg. 1945). Med Besindighed og megen Sans for Nuancer følger Forfatteren stort set i Burckhardts og Grégoires Spor. Afgørende for Forstaaelsen af Konstantins religiøse Holdning o. 312 er, hedder det, ikke de mangfoldige Legender, men »die Denkmäler«, d. v. s. Mønterne og Konstantinbuen i Rom. Spørger man dem, faar man tydeligt Svar: det er Victoria og Sol invictus, Kejseren har tilskrevet Sejren ved Ponte Mølle og Erobringen af Rom. Om Kristendom er der endnu aldeles ikke Tale. Snart slog han imidlertid i sin Religionspolitik ind paa Tolerancens Vej, ikke saa meget fordi Tolerance laa ham selv nær, men mere fordi han deri saa Midlet til at drage de Kristne, hvis moralske og talmæssige Styrke han erkendte, med ind i den Stat, han var ved at bygge op, og som var Kærnen i hans personlige Religiositet. Det betød paa ingen Maade, at han opgav Forbindelsen med Hedenskabet. Herom vidner endnu længe baade Mønter og Templer (Templerne i den nye Kejserstad, Kejserkulten i Hispellum), og saa sent som i Trediverne lod han oprejse en Statue for sig selv som Solgud, ligesom han bevarede Titel af pontifex maximus. I stigende

Grad nærmede han sig dog Kirken, og kort før sin Død lod han sig da ogsaa døbe. »Med Politikerens Øje havde han set, at hans Forængeres Religionspolitik var forfejlet, at de Kristnes Gud havde vist sig stærkere end den antike Verdens Guder, hvilken uhyre Fordel der for Staten vilde vokse ud af Forbundet med Kirken. Som den første Kejser havde han erkendt, hvilken Støtte Kirkens Enhed og Katolicitet kunde blive for Riget, hvor naturligt det romerske Imperiums pax Romana svarede til Kirkens Stræben efter en aandelig Erobring af den Verden, der var identisk med det romerske Oekumene, hvilken Styrkelse den romerske Forvaltningsorganisme vilde opnaa, naar den voksede sammen med Kirkens hierarkiske Organisation«. Hönn undgaar de skarpe Standpunkter, men der er ingen Tvivl om, at Konstantin her er opfattet som Statsmanden, for hvem Rigets Tarv staar i Midtpunktet, og som derudfra forstaar at udnytte den religiøse Situation. Der er da heller intet Forsøg paa at vise, at Kejserens personlige religiøse Oplevelser skulde have haft nogen afgørende Betydning.

Helt modsat eller i hvert Fald helt anderledes er Grundsynspunktet i den Bog, som den højtansete ungarske Byzantinist A. Alföldi, en af de bedste Kendere af Senantiken, Forfatter til talrige mindre Artikler om Konstantinske Problemer, navnlig om Møntfundene, har udsendt i Oxford, »The conversion of Constantine and pagan Rome« (1948). Alföldi accepterer temmelig ukritisk den kristne Tradition og tyder de spredte Møntfund saa kristendomsvenligt som overhovedet muligt — og vist endda lidt til. Paa denne Maade mener han at kunne fremlægge »absolute proof« for, at Kejseren »embraced the christian cause with a suddenness that surprised all but his closest intimates«. I Aarene efter 312 saa Kejseren det som sin Opgave at underminere Hedenskabet og skyde Kristendommen i Forgrunden i det offentlige Liv, og fra 320 gaar han over til et regelret og frontalt Angreb mod Hedenskabet. Der er over hele dette Værk — trods stor Lærdom — noget prokuratoragtigt. Forfatteren har en Tese, som skal føres igennem, og haardhændet mobiliseres Mønter, Tekster og andet Materiale for at opnaa den tilsigtede Virkning. Ser man nærmere efter, opdager man imidlertid, at der rundt om i Bisætninger og varsomme Forbehold skjuler sig saa mange genstridige Kendsgerninger — Kejserens faktisk højst usikre Tilknytning til Kirken og hans trods alt ganske aabenlyse Støtte til Hedenskabet — at den med saa stor Energi gennemførte Tese mister sin overbevisende Kraft.

Langt værdifuldere er Joseph Vogt: »Constantin der Grosse und sein Jahrhundert« (Münchener Verlag, 1949). I det principielle

maa vel ogsaa han siges at slutte sig til den »religiøse« Tydning af Konstantin. Vel er han ikke uden Kritik overfor Eusebs Beretning om Slaget 312, men Laktants Skildring bliver i Hovedsagen accepteret, og det staar fast, at det var under Kristi Tegn Konstantin sejrede over Maxentius. Det indrømmes, at Kejseren heller ikke i den følgende Tid aabnede nogen Kamp mod den hedenske Religion eller gjorde sin nye, private Skytsgud forpligtende for Riget, men paa den anden Side maatte det være klart, at han havde truffet den store politiske Afgørelse til Fordel for Kristendommen. I Afvisning af Burckhardt og Grégoire hævdes Paalideligheden af saavel de overleverede Aktstykker — navnlig fra Donatiststriden — som af det eusebianske Konstantin-Billede. Vel blev Kejseren ingen kirkelig Kristen i almindelig Forstand, men han var overbevist om Kristendommens Magt og dens Nødvendighed for Statens Vel og dens Evne til at skabe Enhed. Ud fra denne religiøse Tro, der i mange Maader repræsenterede en mere almindelig monoteistisk Fromhed, men som for Kejseren selv var knyttet sammen med Kristi Magt, skrev han sine Breve og tog Vare paa sine Undersaaters religiøse Liv. Denne Tro var for ham dog ikke blot et Stykke Politik, men var noget, som havde berørt hans inderste personlige Liv.

Joseph Vogts Bog er i mange Henseender fortræffelig. Den bringer i de første to Kapitler en lærd, klar og velskreven Oversigt over den Krise, Romerriget i 3. Aarhundrede kom ud i. Den gennemgaar Kejserens egen Historie, vurderer Kilderne og dømmer med stort Forbehold. Skulde man anbefale en enkelt Bog til Læsning maatte det utvivlsomt være denne. Her er virkelig de sidste Hundrede Aars Forskning og Debat opsummeret i lettilgængelig Form. Men naar det er sagt, bør det ogsaa tilføjes, at man maa haabe, at dette maa blive det sidste Værk af sin Art indenfor Konstantinforskningen. Vogt vandrer helt i de nu gennem 100 Aar slidte Baner, han maaler og vejer, forkaster og godkender, men ad denne Vej er der næppe mere at hente. Man kan være enig med Vogt i hans Hævdelse af en virkelig Omvendelse 312 og hans positive Vurdering af Kejserens personlige Kristendom, eller man kan — som jeg — være ganske uenig med ham, men under alle Omstændigheder faar man under Læsningen en ubehagelig Fornemmelse af, at det er alle de samme smaa Mosaikstykker, som vi kender saa godt iforvejen, der nu ordnes paa en lidt ændret Maade og derved skaber et lidt andet Billede. Vi ved af Erfaring, at man kan rykke rundt paa Stykkerne og derved fremkalde et Billede, der ser helt anderledes ud. Men vi ved ogsaa, at det næppe er muligt at naa til en sikker Afgørelse —

de to Parter kan nu engang ikke faa Ram paa »hinandens Faar«. Rimeligvis hænger det sammen med, at Konstantin selv var ligesaa janusagtig, lige saa sfinxagtig som det Materiale, vi nu har faaet at arbejde med. Skal man naa videre, maa hele Sagen ses i en større Sammenhæng, ikke blot som en Drøftelse paa Grundlag af lidt mere eller lidt mindre Kritik af Kilderne og af Kejserens personlige Oplevelser og Anskuelser. Hans Skikkelse maa ses i det store Perspektiv, bagud til Orientens Gudeherskere og fremover til Middelalderens Teokrati og Cæsareopapisme. Her er det Nordmanden L'Orange, der har vist nye Veje.

Inden hans Værker omtales skal jeg dog lige nævne det sidste store tyske Værk, der er fremkommet. Kirkehistorikeren Hermann Dörries har skrevet en meget omfattende Afhandling, »Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins« (Abh. d. Akad. d. Wiss. i Göttingen, Philol. hist. Kl. 3. F. Nr. 34, 1954). For at skabe Klarhed i Konstantinproblemerne har Dörries sat sig for at gennemgaa samtlige Kejserens egne Udtalelser og saaledes udarbejde hans eget autentiske Vidnesbyrd. Fremgangsmaaden er den, at han først bruger 240 Sider til at gennemgaa »die Zeugnisse«, d. v. s. alle disse Tekster, Breve, Reskripter, Edikter, Love, Indskrifter. Her er praktisk talt alt Materialet samlet, og der er ingen Tvivl om, at Dörries Arbejde vil være yderst nyttigt og kærkomment for al fremtidig Forskning. I dette Afsnit falder ogsaa Drøftelsen af Kildernes Ægthed. Den føres da ogsaa, men med en nedtrykkende Monotoni: overalt ender det med, at Sandsynligheden dog maa tale for Ægthed, Vanskelighederne ved at forklare, hvorledes Dokumenterne skulde være opstaaet, under Forudsætning af Uægthed, er saa store, at vi tvinges til at antage dem som paalidelige. Selv Brevvekslingen med Kong Sapor og »Talen til de Helliges Forsamling« accepteres uden at blinke. Dörries gaar i sin »Antikritik« langt videre end Vogt. Han er et typisk Udtryk for en efter mit Skøn meget farlig Tendens i nyere filologisk-historisk Forskning, Tendensen til i saa vid Udstrækning som overhovedet muligt at godtage Tradition og Overlevering. Man kender det fra Homerforskningen, men ikke mindre indenfor gammel- og nytestamentligt Arbejde fra de sidste Tiaar. Det er vel kommet som en Reaktion mod det ældre Slægtleds hyperkritiske Indstilling og vel i og for sig som en sund Reaktion. En overdreven Kritik er lidet frugtbar, men endnu farligere er det dog, naar den kritiske Sans helt slumrer ind. Mig forekommer det — uden at Enkeltheder her kan fremføres — overflodigt at diskutere, hvorvidt Talen til de Helliges Forsamling er et autentisk Konstantin-Dokument. Det forekommer mig derudover, at der kræves en

langt mere omfattende Undersøgelse af Eusebs Vita end Dörries har givet, før man uden videre kan acceptere dens Billede af Kejseren. Sikkert er i hvert Fald, at der her ikke er Tale om historisk Biografi, men legendarisk Hagiografi. Man kan heller ikke affærdige hele Spørgsmaalet om, hvorvidt de autentiske Dokumenter er formet efter Kejserens personlige Ønske eller i et vist Omfang kan føres tilbage til kristne Skrivere og Embedsmænd, med et Par Ord. Kort sagt: det Materiale, som her er samlet, frembyder adskillige svage Punkter og kan næppe anvendes paa den haandfaste Maade, som Dörries gør det.

Værkets anden Del indeholder nemlig »das Zeugnis«, det vil sige et Forsøg paa at sammenfatte alt, hvad disse »ægte« Dokumenter angiver om Kejserens Syn paa ham selv, hans Embede og Sendelse, paa Kirken, paa Hedenskabet, paa Gud og paa Kristus. Det er uden videre klart, at Resultatet maa blive, at Kejseren virkelig har haft en klar kristelig Livsbetragtning. Han citerer Skriften og »prædiker«, og der bliver ingen Plads for Hedenskab. Derfor døjer Forfatteren da ogsaa med at bortfortolke og dække over alle de mange Steder i Overleveringen og det arkæologiske Materiale, som ganske tydeligt viser, at Kejseren omtrent til det sidste vedblev at indtage en positiv Holdning til Hedenskabet. Det hele svarer omtrent til, om man vilde tegne Billedet af Knud den Hellige paa den Maade, at man tog Hagiografernes Værker fuldkommen alvorligt. Dörries har lagt stor Lærdom og Flid for Dagen, og han vil, som lige nævnt, blive benyttet med megen Taknemlighed, men Værket i sig selv forekommer mig at være ganske forfejlet. Saa eentydigt er Konstantinproblemet ikke.

Konstantinproblemet trænger i høj Grad til at løftes ud af den traditionelle Argumentation og ses i større Sammenhæng og med friske Øjne. Det er det, den norske Arkæolog og Kulturhistoriker L'Orange har gjort. Her skal kun hans »Kejseren paa Himmeltronen« (Oslo 1949) omtales, men det bør dog lige paa-peges, at denne Studie føjer sig ind i en lang Række Afhandlinger af samme Forfatter og forøvrigt ogsaa har nøje Tilknytning til Arkitekt Dyggves fremragende Undersøgelser over Overgangen fra Antik til Kristendom belyst ud fra Arkæologien. En kort Oversigt over denne Litteratur vil den interesserede Læser kunne finde i Dansk Teol. Tidsskrift for 1951 (Jakob Balling: »Overgangen fra Oldtid til Middelalder — kunsthistorisk belyst«). I Kejseren paa Himmeltronen tager Forfatteren sit Udgangspunkt i et senantikt Relief, der fremstiller Zeus som Verdens Herre, Kosmokrator, tronende midt i Kosmos og omgivet af Dyrekredsens Hjul. Herudfra skildres Verden — dette skal være oprindelig

græsk Tanke — som et teocentrisk Univers, der med Guden som Midtpunkt gennemtones af Sfærernes Harmoni. Grundtanken er den, at den menneskelige Lov har sin Grund i den kosmiske og fastholdes af evige, guddommelige Forhold. I Universet synger Sfærene sammen i en Harmoni, som vi kender fra Platons Myter og Pytagoras' musiske Filosofi. Det var dette hellige Kosmos, der i Begyndelsen af vor Tidsregning blev draget ned paa Jorden og inddraget i den jordiske Herskers Magtpolitik. Kejseren — Nero anføres som det klassiske Exempel — erobrede den Himmeltrone, der rettelig tilhørte Zeus. Kejseren blev nu Verdens Midtpunkt, Kosmokrator, og Kosmos mistede sin ophøjede Transcendens, idet det i Stedet opbyggedes omkring Kejserens Person. Det teocentriske Univers blev til et Rige af denne Verden. Først Kristendommen formaaede at opløse dette Pseudo-Kosmos, at udfri Himmelen af Magtens Greb, fordi nu Kristus, ikke den jordiske Hersker blev Midtpunkt og Kosmokrator. Kristus overtager store Dele af Kejserkultens Symbolik og Ornamentik, men det virkelige, som sker, er, at Himmeltronen udfries af Magtens Omklamring og gives tilbage til de himmelske Sfærer, rykkes ind i det evige Univers, saaledes at det teocentriske Kosmos genoprettes.

Set i denne store Sammenhæng faar Konstantin sin Plads. Jo mere centralt en Skikkelse er placeret i Historien, des mere nødvendigt er det at man prøver at forstaa og vurdere ikke blot ud fra de enkelte Fakta, men i Sammenhæng og Perspektiv. Her slaar det ikke til, at man aldrig saa omhyggeligt analyserer Kilderne, prøver deres Ægthed, udskiller det usikre. Vurderingen baade af Kilderne og Begivenhederne maa i sidste Instans være afhængig af ens Syn paa de store i det Konstantinske Drama integrerende Faktorer, Hedenskabet og Kristendommen, Romeriget og Kirken. Forstaaelsen opnaaes her ikke ved at hobe Kendsgerninger oven paa hinanden, ej heller ved forsigtigt at distingvere. Det er, som allerede nævnt, næppe muligt at naa længere gennem den evige Drøftelse af hedenske og kristelige Momenter i Overleveringen eller i Begivenhedsforløbet. Man maa i hvert Fald frem for alt gøre sig klart, hvad man mener med hedensk og kristeligt. L'Oranges Fortjeneste ligger i at han — ved sin til Tider geniale Intuition — saa at sige har rejst Keglerne paa en ny Bane. Noget andet er, at hans Grundopfattelse af Antiken, det Orientaliske og det Kristelige i det store Drama giver Anledning til adskillig Modsigelse.

Et Forsøg i saa Henseende har jeg selv fremført i et længere Essay, »Konstantin den Store, pax Romana — pax Christiana«,

der 1952 blev trykt i Københavns Universitets Festskrift. For det første er det her draget i Tvivl, hvor vidt man kan sige, at den af L'Orange skildrede Harmoni-Religion er den oprindelige græske. Vægtigere er imidlertid den Indvending, at L'Orange synes at opfatte Kristendommen som en mytisk Religion af samme Art som alle andre antike Religioner. Det var derfor det mere tilfældige, tidsbestemte — iflg. L'Orange — at Kirken nægtede at acceptere Kongemagten som det jordiske Udtryk for det guddommelige. Da det først lykkedes at erstatte Kejsermythen med Kristusmythen, at gøre ikke Kejseren, men Kristus til Kosmokrator, kunde Kirken i og for sig anerkende hele det gamle Verdenssyn, blot at Kristus nu havde indtaget Zeus' Plads, som en Tid havde været usurperet af jordiske Herskere. I Stedet har jeg forsøgt en anden Betragtning af hele det store Dramas Forløb — ud fra en principielt anden Grundbetragtning af Hedenskab og Kristendom, Stat og Kirke.

Fra ældgammel Tid havde den kosmiske styrende Magt, Kosmokratoren, haft sin synlige Repræsentant i Gudekongedømmet; det var denne ældgamle Tanke, der fik sin Fortsættelse med Alexander den Store, Diadochrigerne og sluttelig i det romerske Kejserdømme, der netop i Kraft af sin Guddommelighed formaaede at løse det Legitimitetsproblem, som var den inderste Kærne i hele det 3. Aarhundredes Krise. Overfor denne hedenske Mytologi, der i Kejserkult og Nyplatonisme fik sit sidste store Udtryk, stod Kirken absolut afvisende, fordi den var bestemt ud fra helt andre Forudsætninger, der netop principielt bestred det »mytologiske« Kosmos og fornægtede Magtens Guddommelighed. Det, der skete gennem Konstantin og den følgende saa skæbnetunge Alliance mellem Stat og Kirke, var da kun i meget begrænset Forstand det, som L'Orange fremhæver: at Kristendommen satte Grænser for Magtens Udfoldelse i Staten. Det væsentlige og dybere liggende var dette, at Kirken lod sig lokke ind i Statens Mytologi og derved kom til at understøtte denne religiøst. Medens Kraften tidligere havde haft sit kosmologiske Udtryk i Guden, i Zeus, i Solen, og sit politiske i Kejseren som Kosmokrator, mere eller mindre identisk med Solen, med den højeste Gud, bliver nu Guds kosmiske Udtryk Kristus, og hans jordiske Kristi Stedfortræder. Kristi politiske Stedfortræder er imidlertid Kejseren, som Kirken er hans aandelige, præstelige. Kejseren og Kirken skal i Fællesskab styre Verden, derfor falder det ogsaa naturligt, at Kejser og Pave overtager praktisk alle hele den gamle Kejsermagts Symbolverden. Kristendommen er hermed indpasset i den antike Religion, hvis Væsen er at betrygge og sikre Tilværelsen, og som folder sig ud i den politiske Magt.

Set i dette store Perspektiv og i Lyset af en principiel Drøftelse af Hedenskab og Kristendom, Stat og Kirke, svinder adskillige af Konstantin-Problemerne ind til ingenting. Det afgørende er, at Konstantin forbereder Kristendommens Indtræden som statsbærende Mythe. Kirkens Mænd, med Euseb i Spidsen, greb til med begge Hænder. Naar Kristus kunde blive Midtpunkt i den Mythe, der skulde bære Statslivet, var da ikke Gudsriget blevet til Virkelighed? Det centrale er — som nævnt — at Konstantin virkelig har Held til at nærme de Kristne til den mytologisk bestemte Stat, saaledes at Kristus indtager Sol-Apollys Plads og at Kristendommen bliver den statsbærende og statsfremmende Mythe, der i Aarhundreder skulde blive bestemmende for alt politisk Liv i Europa. I dette var der i Sandhed Verdenshistorie — paa godt og ondt. Konstantins Religion var »Riget«, der fik sin Nyskabelse gennem hans egen Person og Værk. Kristen var han kun, fordi — og for saa vidt — det lykkedes ham at identificere Kristendommen med Herskerreligionen. Det er da ogsaa dette, han giver til Kende, naar han sørgede for, at han i Gravkirken i Konstantinopel blev begravet omgivet af de tolv Apostles Kenotapher. Man har undertiden fortolket dette, som om Kejseren hermed vilde indtage Kristi Plads og følte sig som den inkarnerede Gud paa samme Maade som Kristus. Dette er næppe rigtigt, men paa den anden Side er det næppe heller rigtigt, at denne Begravelse blot tilsigtede at fremstille Kejseren som den »trettende« Apostel eller som den »apostellige«. Grabars Undersøgelser (André Grabar: »Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, I-II, 1946, se særlig I, S. 227—51) har vist, at der er en klar Parallelisme mellem Gravkirke-Anlægget i Jerusalem og Mausoleet i Konstantinopel. Gravkirken er bygget i Centrum af Ælia Capitolina som et Heroon for Grundlæggeren af den hellige himmelske By (poliuchos basileus). Paa samme Maade er Mausoleet i Konstantinopel et typisk hellenistisk Heroon for den Konge, der havde grundlagt den jordiske Hovedstad. Her er Tale om en Parallel mellem Kristus og Kejseren paa to forskellige Planer: »Han lod altsaa bygge et Heroon for sig selv som Grundlægger af det jordiske Riges Hovedstad, medens han lod bygge et andet for Kristus i den hellige By, et Afbillede af den himmelske Hovedstad, og intet synes mig mere »konstantiniansk« end denne Symmetri, der gjorde sig gældende paa to forskellige Planer« — saaledes ender Grabar sin Skildring, og det forekommer mig, at han her ikke blot har ramt den rette Tolkning af de to vanskeligt forstaaelige Bygningsværker, men at han har sagt et afgørende Ord til Forstaaelse af Kejsers Religion og af hans Værk.

Anmeldelser.

Statsrådets Forhandlinger 1848—63. I. 24. Januar—15. November 1848. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen under Tilsyn af Andreas Møller og Axel Linvald. Kbh. 1954. XII + 606 S.

Blækket er ved at bleges i Statsraadsprotokollerne fra Midten af 19. Aarhundrede; paa sine Steder er Skriften alene læselig i skarpt Lys. Det kommer derfor til Pas, at Rigsarkivet nu har paabegyndt en Offentliggørelse af dette Kildemateriale for Perioden 1848—1863; hvilket Kæmpearbejde det drejer sig om, faar man allerede et levende Indtryk af, naar det viser sig, at det foreliggende 1. Bind ikke engang omfatter fulde ti Maaneder af Aaret 1848. Ganske vist, det var en bevæget Tid, hvor der en Overgang blev afholdt daglige Statsraadmøder, men den statelige Række af Folioprotokoller i Læderbind, som følger efter, lader paa Forhaand ane, hvilken Stofmængde, der rummes her.

Et Spørgsmaal melder sig straks, og de tilsynsførende har da ogsaa omgaaende besvaret det; de har ikke næret nogen »tvivl om, at protokollerne fra 1848 og fra de nærmest følgende år . . . bør udgives uden forkortelser af nogen art«, og andre vil forbeholdsløst give dem Ret. Begivenhederne træder her formelig hinanden i Hælene, og Opgørelserne er saa betydningsfulde, at alt maa medtages. Udeladelser er i det hele ubestrideligt af det onde. Men der kommer utvivlsomt en Tid, hvor Spørgsmaalet maa tages til Behandling under en anden Synsvinkel. Efterhaanden svulmer Ministerreferaterne angaaende rene Ekspeditionssager, angaaende Skilsmisser og Benaadninger m. m., der kræver Kongens Underskrift, nemlig stærkt op. Foreløbig (i Møderne 1848) trænges de i Baggrunden af de store Begivenheder, og maaske vil der senere ogsaa finde en anden Forskydning Sted; antagelig bliver Referaterne af de egentlige Forhandlinger i visse Perioder samtidig kortere. Den Slags Drøftelser former sig selvfølgelig langstrakte indenfor et saa uensartet sammensat Ministerium som det, der

dannedes i Marts 1848; Meningerne brødes stadig, ikke paa nogen ufordragelig Maade, men Modsætningerne var der; følgelig fylder Referaterne af Møderne meget og har krævet et helt Bind af Udgaven. Det kan blive anderledes under mere homogene Regeringer. Men det vil ikke veje op. Den anden Slags Referater breder sig Side op og Side ned, og de gengives allerede saa kort i Protokollerne, at Vanskeligheden næppe løses ved Forsøg paa at skrive dem sammen. Det rimeligste bliver da maaske her alene at gengive Protokollerne *in extenso* for enkelte Aar eller bestemte Tidsafsnit som Prøve, og saa iøvrigt at udelade dette Stof. De paagældende Referater indeholder tilmed i de fleste Tilfælde alene ganske uinteressante Personalialia. Imidlertid maa en saadan Fremgangsmaade gennemføres med Skønsomhed i hvert enkelt Tilfælde; Benaadningssager kan saaledes give Anledning til Drøftelser mellem Ministrene af betydelig juridisk Interesse, og disse maa absolut med. Og hvor det i en senere Tid kommer til at dreje sig om Sager vedrørende Ministerierne for Slesvig og Holsten-Lauenburg, kan der skjule sig Spørgsmaal af nogen politisk Betydning ogsaa under Referater af tilsyneladende ren lokal Art.

Iøvrigt vil *den* principielle Betragtning altid med nogen Ret kunne gøres gældende, at det er Statsraadets *Forhandlinger*, Udgaven beskæftiger sig med, mere end med Ministrenes løbende Referater af specielle Sager, der ikke giver Anledning til Drøftelser.

Paa den anden Side tages der jo ogsaa stadig *Beslutninger* i Statsraadet, og saadanne maa naturligvis medtages. Men herved stilles vi overfor et nyt Problem. Man spørger uvilkaarligt: i hvilken Grad kan en Gengivelse af Statsraadsprotokollerne hvile i sig selv? Der er udenfor Statsraadet foregaaet Drøftelser og truffet Afgørelser, som i mange Tilfælde er Forudsætningen for, hvad der sker bag de lukkede Døre. Forstaaelsen bliver mangelfuld, naar vi ikke kender dem. Udgiveren er naturligvis opmærksom paa Forholdet og henviser til Premierministerens (senere Konseilspræsidiets) Journal; efterhaanden faar ogsaa Resolutionsprotokollerne større Betydning, men lignende Materiale kan godt gemme sig andet Steds som Følge af den nedarvede, praktisk-administrative ikke systematiske Ordning af mange af Arkivalierne fra 19. Aarhundrede¹. I Virkeligheden hører saadanne Sager med til Belysning af Arbejdets Forløb indenfor Centraladministrationens Hjærtetekammer.

Men saaledes som Forretningsgangen var paa Slotsholmen og

¹ Saaledes f. Eks. under Konseilspræsidiets: »Akte om Forhandlinger i Statsraadet og mellem Ministrene 1848—50, 1855, 1856, 1861«.

Arkivsagernes deraf følgende Ordning vilde noget saadant dog ganske sikkert kun være muligt gennem en Parallelpublikation af disse Akter, og Udgiveren vilde her blive stillet overfor ganske uoverskuelige Opgaver. Andre end egentlige Forskere maa nøjes med Statsraadsprotokollerne. En anden Sag er, hvorvidt der ikke kunde have været henvist til dem og givet Resuméer af dem i Noterne. Men her kommer vi op mod et Princip, der éngang for alle er fastlagt for Udgivelsen: »der er afstået fra så godt som enhver kommentering« (S. VIII).

Det kan lade sig høre; en gennemført Kommentering af Materiale som det foreliggende kunde udstrækkes i det uendelige. Men det er altsaa kun »så godt som«, at Kommenteringen er udeladt, og her vil man selvfølgelig altid kunne tvistes om, hvor Skellet skal trækkes. — En anden Sag er, at Udgiveren ikke synes at have handlet helt konsekvent — eller for doktrinært ved denne Grænsedragning; han indskyder samvittighedsfuldt altid Ministrenes Navne, hvor disse ikke anføres i Statsraadsprotokollernes Tekst, men hvorfor faar vi f. Eks. S. 206 (Linje 13 fra oven) ikke at vide, hvem »Generalprocureuren« er?

Der er ogsaa andre Tvivlsspørgsmaal; et af dem, »hvorledes Mødereferaterne har fået deres foreliggende form«, holder de tilsynsførende selv aabent, men i denne Forbindelse stilles vi for Resten ogsaa overfor et særligt Problem: Den umiskendelige Forskel, der er paa Referaternes Anlæg, ikke blot mellem den lille, ikke-autoriserede Protokol over Møderne 24.—28. Januar 1848 og »Statsraads-Protocol I 1848« (22. Marts til 16. November), men ogsaa mellem denne og dens første Del (Møderne 28. Jan. til 21. Marts). Den Ændring, som foregaar her, *kan* skyldes, at det alligevel er en anden Slags Sager, der behandles, og at Behandlingsmaaden er blevet en anden efter Regeringsskiftet, men den *kan* ogsaa have sin Forklaring i et bestemt Ønske fra de nye Ministres Side om at faa Standpunkterne mere tydeligt slaet fast, et Ønske, som den nye Pennefører (fra 5. April), Konseilspræsidentens Sekretær C. F. J. H. Liebe bevidst har bragt til Udførelse.

Alt dette vedrører, om man saa maa sige, alene den rent tekniske Side af Udgiverarbejdet. Der er imidlertid ved enhver Kildepublikation et andet Spørgsmaal, som samtidig eller senere ogsaa kræver Besvarelse: Hvad nyt bringer det Materiale, der her fremlægges for en videre Kreds af Historikere? Svaret maa i dette Tilfælde blive: Nye overraskende eller afgørende Bidrag til Danmarks Historie i det paagældende Tidsrum indeholder Statsraadsprotokollerne ikke. Men dermed er ikke sagt, at de er uden Værdi, og den Side af Sagen kommer vi om et Øjeblik til-

bage til. Men selve dette Forhold rejser et nyt Spørgsmaal: Hvorfor har den lange Række af Protokolbind saa længe været lukkede eller i hvert Fald vanskeligt tilgængelige Bøger for Forskningen? Seglene blev, saadan set, brudt med Aage Friis' Udgave af »Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—1879«, hvis Uddrag af Protokollerne altsaa omfatter en senere Periode end den foreliggende Publikation. Men lige til det sidste er der vaaget vagtsomt over de Hemmeligheder, der efterhaanden ikke eksisterede.

Hvilke Hensyn har her gjort sig gældende? Det er vanskeligt at forstaa. Kong Frederik VII optræder ganske vist i Møderne paa sin pudserlige Maade med stortalende Erklæringer, som han gerne vil have taget til Protokollen, men han ønsker egentlig kun at udtale dem og frafalder ogsaa, hvis Sagen staa paa det, sin Fordring om at se dem med sort paa hvidt. Det er imidlertid Tilbøjeligheder, som paa ingen Maade er ukendte, og alt for sart er man jo i det hele ikke omgaaedes med den folkekære Konges Minde. Hvad Sammenhængen saa end kan have været, saa lægger Rigsarkivet altsaa nu Materialet mere eller mindre fuldstændigt frem op til 1863. Men med det Kendskab, vi herved har vundet til Statsraadsprotokollerne, synes der næppe at være Grund til ud over det Tidspunkt, hvor de slutter, at staa paa Hemmeligholdelsen i samme Grad som hidtil.

Det er iøvrigt mærkeligt paa Baggrund af Statsraadsforhandlingernes Offentliggørelse at se, hvor megen Oplysning ogsaa de spredte trykte Kilder giver til det bevægede Aar, 1848's, Historie. Som allerede nævnt beretter de ikke om positivt ukendte Tildragelser, men dette betyder paa ingen Maade, at vi ikke paa Grundlag af dem naar til dybere og klarere Erkendelse af Begivenhedernes Gang og Ministrenes Standpunkter. Det er netop, hvad vi gør. Gennem de udførlige Referater vinder vi en helt anden Forstaaelse baade af Sagernes Sammenhæng og Mændenes Meninger, end vi tidligere har haft; ved Bedømmelsen af Dramaets Personer vil der vist i adskillige Tilfælde herefter foregaa en Omvurdering; Protokollernes skarpe Projektørlys er ikke lige flatterende for alle. I disse Henseender vil »Statsrådets Forhandlinger« utvivlsomt byde Forskningen betydeligt Nyland.

I Forordet til det foreliggende Bind paapeges iøvrigt den Betydning, Udgivelsen af Protokollerne vil faa for Kundskaben om vore »forfatningsmæssige forhold og for forståelsen af statsrådets hele stilling og funktion«. Det er rigtigt, men beklageligt er det her, at vi mangler Referater af tidligere Statsraads møder til Sammenligning. Sandsynligvis har Forretningsgangen ikke væ-

ret væsensforskellig, men muligt er det, at den særlige Karakter, Referaterne af Møderne fra 24. Januar til 21. Marts vitterlig har, kan bunde noget i, at de anvendte Forhandlingsformer dengang endnu mere svarede til en svunden Tids. Der kom, som naturligt var, stærkere Modsætninger frem indenfor Marts-Ministeriet. Men iøvrigt gik det heller ikke af uden Brydninger i Enevældens Tid. Hvad der imidlertid rummer betydelig Interesse er at følge, i hvilken Grad Bardenfleth forstaaer at bevare Traditionen og A. V. Moltke at formidle Meningsforskellene under Overgangen til det, der alligevel maatte blive en ny Forvaltningsskik indenfor Statslivets mest centrale Organ.

Erik Møller.

Ada Bruhn Hoffmeyer: Middelalderens Tveæggede Sværd.
 Udgivet af Tøjhusmuseet. København. 1954. I-II. 207 + 96 s.
 samt planchebind LXII s. + Summary.

Den foreliggende publikasjon utgitt av Tøjhusmuseet har fått et meget vakkert utstyr. Ved et arkeologisk arbeid av denne art må forutsetningen være at forfatteren forstår å skape et samspill mellom den rene arkeologi og det skriftlige kildemateriale, men dette samspill mellom de to forskningsgrener har forfatteren ikke klart å gjennomføre. Forf. leker med sverd som en akrobat, men man savner den samme evne når det kreves kritisk vurdering av det historiske kildemateriale. I sitt arbeid (s. 13) sier dr. Hoffmeyer at det er hensikten »at give en fremstilling av det egentlige middelaldersværdets historie og udvikling først og fremst i Danmark fra ca. 1100 til 1500«, og dette må sies å være gjennomført. Men å skape et kulturbilde er ikke dr. Hoffmeyers sak.

Man kan også spørre om det er absolutt nødvendig at doktoravhandling om arkeologiske emner skal være så kjedelige at de bare kan leses av fagfolk? Er det ikke mulig å blåse litt liv i stoffet? I en liten oppsats av Harry Fett, »Et brev om en kobberplate« i festskriftet til Johan Bogh 1918, tar Fett oss med ut på Övregaten i Bergen for å snakke med de gamle gullsmeder »som bor i hus med jordgulv av hensyn til brannfaren« og likefrem diskuterer teknikk med de gamle mestre. Noe likende kan faktisk gjøres for sverdenes vedkommende. Hvis man bruker de norske takstforordninger og Magnus Lagaböters Byordning som finnes i hans Bylov — kan man se klassifisert arbeidsdelingen mellom de forskjellige arter av våpensmeder. (Norges Gamle Love II, s. 216). Her kan en likefrem høre lyden av platemestrenes hammre og høre sverdslipernes gnissing med sine bryner.

Og går vi så videre til Erik Magnussons Retterbot om Handel og Taxter i Bergen (Norges Gl. Love III, s. 14—15), hvor både jernsmeder og slipere omtales, vil vi kunne gjøre viktige observasjoner. Jernsmedene skal lage stålhue, buløkse og spyd, men sverd omtales ikke — rimeligvis fordi sverdene for en stor del var innførte. — Sverdsliperne skulle pusse sverdene og lage skjeder av nautskinn til disse. De utstyrte videre stålhuene med lær og vokset lærret. Og her hører vi også om skjoldmakere som skulle lage kors skjold og buklare. Det siste er et våpen som vi senere skal oppta diskusjon om. Her skal det bare slås fast at forfatteren ikke har utnyttet det lovstoff som faktisk finnes til belysning av sverdets betydning i de nordiske land. I kapitlet om »Indskrifter og Smedestempler«, II, s. 67) omtales ganske visst i notene Magnus Lagaböters Landslov III, II om kontrollstempling av skjolde og Bjarköyretten kap. 80.21, hvori merke på sverd-klinger omtales (II, s. 67). Endelig har jeg notert meg at i det krigshistoriske avsnitt (i notene II, s. 78) omtales en merkelig lov som forfatteren kaller for »Magnus Lagaböters Gulatingslov«. Er dette en trykkfeil eller en virkelig misforståelse?

La oss nå vende tilbake til spørsmålet om hvordan en slik bok som den foreliggende bør legges an rent redaksjonelt. Målet har jo vært å skape en håndbok for de kulturhistoriske museer, hvorved man i en fart kan orientere seg om et nyervervet sverd fra middelalderen. Dette mål er nådd. Boken vil komme til å fylle sin plass og bli til uvurderlig hjelp for alle interesserte. Det vil komme til å gå med dette arbeid som med dr. Jan Petersens verk »De norske Vikingsverd«, som få har lest i sammenheng, men som likevel er så oppslitt av å brukes til katalogisering ved museene at man kan se at det har gjort god nytte for seg.

Men, så kommer innvendingene, og de er mange. Et gammelt ord sier at »Lærdommen tilhører forskeren ikke verket«. Målet er altså klare å behandle et stort stoff så lekende lett at leseren tar imot det hele som en »gave« som ikke krever noe arbeid. Dette er ikke lykkes ved dette arbeid. At forf. er meget kyndig er lett å se. — Hun har ganske visst ikke selv vært i krig — men hun kan vurdere et våpen selv om det ikke skjer slik som i gamle dager da en bredöks i 1350 var verd like meget som en ku. Men selv om man har en følelse av at det nesten ikke finnes et sverd fra middelalderen i europeiske eller amerikanske samlinger som dr. Hoffmeyer ikke har holdt i hånden, kunne man ha ønsket en sterkere avgrensning av materialet. Slik som verket foreligger i dag ser man nesten ikke skogen for bare sverd. Hertil kommer at boken som helhet er blitt unødvendig tung å lese. For det

første savner man bittert et sak- og navneregister, og dette savn vil bli større for hvert år boken vil bli brukt. Dernest vil jeg ikke unnlate å gjøre oppmerksom på at det er litt av et arbeid å lese denne typologiske grammatik over middelalderens sverd, særlig fordi man må slå opp på tre steder (notene, katalogen og plansjene pluss endelig litteraturfortegnelsen), for å kunne gjøre seg fortløpig med stoffet. Når det ikke er nyttet tekstfigurer, så forstår jeg at dette skyldes hensynet til kunsttrykkpapiret, og bildene er jo også blitt førsteklasses. Men mon det ikke her hadde vært bedre å ha hatt notene i teksten. Viktigere er det å gjøre oppmerksom på at det i arbeidet ikke er trukket skarpe grenser mellom vesentlig og uvesentlig. Beskrivelsene er ofte altfor utførlige og gjentakelsene mangfoldige. Jeg er iallfall sikker på at jeg minst tre ganger har lest om kong Hans »at han var så beskjeden, at han bare brukte en simpel dansk kårde laget av en hjemlig sverdfeger«.

Dr. Hoffmeyer har hatt anledning til å foreta omfattende studiereiser både til europeiske og amerikanske museer og biblioteker. Resultatet er blant annet blitt et enestående kjennskap til våpenhistorisk litteratur. Med den store kyndighet som forfatteren på denne måte har ervervet, burde man ha kunnet vente en virkelig syntese. Men det har vi ikke fått.

La oss så ta fatt på det rent faglige stoff. Når målet er å samle seg om det nordiske, fortrinnsvis det danske sverd i middelalderen, synes det meg at det utenlandske parallellmateriale opptar en litt for bred plass. Det er blitt for meget dødstoff i boken — paralleller som ikke gjør annen nytte enn å bevise at forfatterens dateringer er riktige — er faktisk overflødige.

Man skal alltid måle seg med de største, og dr. Hoffmeyer burde, som trenet arkeolog tatt for seg Oscar Montelius: *Die Typologische Methode* (Stockholm 1903) og sett hvor elegant slikt kan gjøres. Man minnes med glede den nesten lekende diskusjon omkring emnet: »Was ist ein Fund«. Den rører ved noe sentralt som også har betydning for dette arbeid, fordi man ikke ved det middelalderske våpenmateriale har det faste kronologiske grunnlag å bygge på som gravfunnene gir ved sine funnkombinasjoner. Jan Petersens bok om »De norske Vikingsverd«, som i litterær henseende vel ikke kan sies å være forbilledlig, har det fortrinn fremfor nærværende arbeid, som ligger i selve materialet, at han på grunnlag av gravfunn og funnkombinasjonene har kunnet skape en fast kronologi.

Forf. har her vært i en meget vanskeligere stilling enn den norske vikingetidsforsker fordi materialet er så uensartet og delvis meget dårlig opplyst. Det middelalderske sverdmateriale er heller ikke på langt nær så rikt som det tilsynelatende ser ut. Mens vi fra vikingetiden, fra 800—1015 har over 2000 sverd bare fra Norge, er her et langt mindre europeisk materiale fordelt over 500 år, og meget av dette materialet er dårlig opplyst med hensyn til funnforholdene. Hertil kommer de store feilkilder som ligger i alt det tapte materiale, det som i tidens løp er forsvunnet på slagmarker, fjernet ved plyndringer eller likefrem rustet opp. Det bevarte materiale stammer hovedsakelig fra jord- og flodfunn, sjøer og myrer, borgruiner, kirker og graver, enkelte stykker er bevart i rustkamre, slott eller tøjhus. Hertil kommer kronings-sverd og magistratssverd bevart i skattkamre, slott, kirker eller rådhus, — men de er ofte blitt sterkt restaurert og er derved blitt mindre brukbare som kronologiske holdepunkter. Storparten av materialet er preget av en ensartethet som tyder på inter-nasjonal opprinnelse. Bare mot middelalderens slutning viser det seg tendenser henimot et nasjonalt særpreg, — dette gjelder særlig for håndtakenes vedkommende. Først i 1400-årene er man istand til å lokalisere enkelte typer. Det må sies at forf.s iakttagelser på disse punkter er korrekte og gode. Det har ennvidere vært dr. Hoffmeyers mål å tilveiebringe en fast kronologi for såvidt som dette er mulig innenfor et så uensartet materiale. Dette er stort sett lyktes, og ikke minst i dette forhold ligger en av arbeidets blivende verdier for fremtidens forskning og museumsarbeid.

Når forf. sier at arbeidet bygger først og fremst på det i Danmark fundne materiale, så har dette sikkert vært hennes arbeidsprogram, men det er ikke lyktes henne å gjennomføre planen. Årsaken til dette er ganske sikkert den at verkets forfatter er blitt overveldet av det kolossale materiale som dog til hell for leseren er samlet i en egen katalog i bind II, s. 7—46. I denne forbindelse vil jeg også fremheve at det er lyktes forfatteren å fremlegge kronologiske fikspunkter for de fleste av de typer som er nevnt i avhandlingen. Men behandlingen av disse forskjellige typer er blitt altfor utførlig. Det gjelder i særlig grad gruppe III, s. 43—80 — iallt 37 sider, og gruppe IV, s. 81—98. Ser en på den arkeologiske litteratur som hittil foreligger om middelalderens tveeggede sverd i Norden, kan det bortsett fra arbeider av O. Blom (1867), Ebbe Hertzberg (Glossar) og B. Thordemann stort sett sies at forfatteren nesten er begynt sitt arbeid på bar bakke.

Det viktigste og blivende resultat av forfatterens arbeid er

imidlertid påvisningen av at sverdet som våpen i middelalderen har hatt en langt mindre betydning enn man før antok. Dets betydning for krigskunstens utvikling har i virkeligheten vært temmelig sekundær. Det var særlig i vikingetiden at det har vært et ledende kampvåpen. Men likevel spilte øksen en større rolle enn forfatteren synes å tro. Vi kan her nøyes med å minne om Lindisfarne-relieffet fra 700-årene.

Forfatterens klassifisering av sitt materiale skiller mellom det romanske og etter-romanske sverd, fra 1100—1350 på den ene side og det gotiske sverd fra 1350—1550 på den annen, er riktig i kronologisk henseende. Betegnelsene romansk og gotisk er likevel mindre gode. Av og til har jeg også en følelse av at enkelte av forfatterens hovedgrupper griper over i hverandre. Dr. Hoffmeyer har på en fortjenstfull måte trukket inn paralleller fra billedkunsten, men gjør samtidig oppmerksom på at man i de gamle verksteder må regne med en viss konservatisme som endog omfatter gravsteiner og bronsegravplater. Gravmonumentenes sverd og rustninger kan ofte være betydelig eldre enn selve gravsteinen.

Sverdene fra keltertiden og romertiden i Norden er så gjen-
nomarbeidet, at på dette felt har forf. ikke kunnet gi oss noe nytt. Merovingertiden i Norden har forf. forsømt totalt, og det samme gjelder våpenutviklingen i Vest-Norge i perioden 500—800. I Bergens Museums Årbok 1916—17 (Hist. Antikv. Rekke no. 2), har Haakon Shetelig behandlet utviklingen av det sene folkevandrings-tids våpen, særlig balanseforholdet mellom langt spyd og kort sverd, eller det omvendte. Shetelig påviser her det interessante forhold at det i bevæpningen alltid er et visst forhold mellom disse to våpens lengde og vekt. Av særlig interesse er det imidlertid at denne utvikling forløper parallelt i Vest-Norge og Nordvest-Frankrike, mens de tilsvarende våpentyper savnes fra Danmark fra merovingertiden, bortsett fra Bornholm. Det er uheldig, at Gutorm Gjessings store bok »Studier i norsk Merovingertid« (1937), hvor hele våpenmaterialet og ikke minst sverdene fra Norge fra 500—700-årene er behandlet, er fullstendig oversett av forfatteren. I dette arbeid er fremlagt en rekke nye synspunkter både når det gjelder kronologien og kulturforbindelsene, bl. a. forbindelsene mellom Norge og Sverige i merovingertiden.

Behandlingen av sverd materialet fra vikingetiden følger i hovedsaken de linjer som er trukket opp av dr. Jan Petersen, og bygger på hans og Wheelers kronologi. Det er bare to punkter

som jeg her ønsker å sette fingeren på. Forfatteren synes å under-
vurdere den kolossale jernproduksjon som ble utfoldet i Norge i
vikingetiden. Denne fortsatte også ned i middelalderen, iallfall
inntil den store mandedauden. I 1350 hadde en bredöks etter et
bevart norsk skifte en verdi av ett kyrlag. Men det samme kan
ikke ha vært tilfelle i Norge i vikingetiden, selv om vi bare dømmer
etter antallet av bevarte ökser. Den norske myrsmalmproduk-
sjonen må ha gjort jernet relativt billig, og det er dette som for-
klarer den store rikdom på jernsaker i gravene fra vikingetiden.
I motsetning hertil kan nevnes at et munnbit fra Karl den stores
rike hadde samme verdi som en hest (Boissonade). Sett på bak-
grunn av disse forhold er det liten grunn til, med dr. Hoffmeyer,
å gjette på at klingeproduksjonen i Norge ikke har hatt noe stort
omfang. For sikkerhets skyld har forfatteren uttalt seg på to
steder om dette spørsmål. Først heter det på s. 33: »Sværdene
med sølvindlagte ornamenter i Jellingestil må formodes at være
montert herhjemme. Det samme er muligvis tilfældet med de
»Jellingsværd« som er fundet i England. Klingerne er derimod
som regel importvare. Fund af smedeverktøj viser at smedkunsten
har været veludviklet, men fra Danmark savnes endnu beviser
på at man har givet sig af med klingsmedning, selvom mulig-
heden ikke kan udelukkes. Enæggede sværd har man ihvert fald
i de foregående perioder fremstillet herhjemme«. »Fra Norge«, heter
det så videre, »kender man vikingeklinger som synes at være for-
arbejdet på norsk grund. Undersøgelser af jernet, fund af smedjer
og af verktøj synes at vise at klingsmedningen ikke har været
ukendt, selvom det næppe har været nogen almindelig forekomst«. Her er det i noten henvist til Hj. Falk: Altn. Waffenkunde, s. 38 ff.
— men her må en huske på at Falk først og fremst var filolog og
at hans arbeid ikke bygde direkte på det arkeologiske materiale.
Og så får vi videre höre om Ulfberth-klingene og de sjeldne,
innførte klinger, som omtales i forbindelse med fornemme folk.

På s. 127 kommer forfatteren igjen tilbake til det samme
problem, og nevner da de interessante undersøkelser som Jan
Petersen i sin tid lot foreta over kullstoffgehalten i norske våpen
fra vikingetiden. Nå er forfatteren blitt forsiktigere, for nå heter
det: »Selv om materialet er for spinkelt til at man endnu kan
bygge noget herpå, synes det dog at vise, at man har smedet
både klinger og fester i Norden, men man har tidligere importert
såvel ferdige klinger som de uden feste«. Og så forsöker forfatteren
å stive av dette postulat ved å fortelle at i middelalderen var det
slipernes arbeid å polere sverd, men det er nå først i 1200-årene
at vi i de norske lovene finner noe om dette.

La oss nå holde oss til vikingetiden, og da blir det klart at av de 2000 bevarte sverd er det bare en forholdsvis beskjeden prosent som er innført. Så alminnelig er sverdene i våre graver fra vikingetiden, at forfatteren ville følt seg overbevist bare ved å håndtere disse stykker som er såvidt individuelt smidd, at de ikke kan sammenlignes med de samtidige fabrikkarbeider. Men, se dette kan bedre sees enn bevises og forklares.

Det må være grunn til å fremheve at når vi i et land med slike avstander som Norge har bevart over 2000 sverd fra vikingetiden, og det atskillig fra steder som selv i dag ligger avsides, så sier det seg selv at storparten av disse må være bondesmidd. Det må nødvendigvis være en forholdsvis liten prosent som er innført, og den prosenten er det nokså lett å skille ut. Av hjemlige sverdtyper har vi for eks. Jan Petersens A-B type, type H og M, som finnes i hundrevis og som må være hjemlige arbeider — hva enten de er laget av bondesmeder eller omreisende våpensmeder. — Da takstforordningen hvori sverdsliperne omtales, ble utformet i 1200-årene, sto vi overfor helt andre forhold, men selv i denne tiden er det mulighet for å påvise iallfall noen norsksmidde sverd. Før vi avslutter behandlingen av kapitlet om vikingetiden, må jeg ha lov til å ofre litt tid på det skjold som forfatteren på s. 14 kaller for »vikingetidens lille rundskjold«. Fremstillingen på dette sted minner meg uvilkårlig om siksérbilder, for jeg kan ikke se at dette skjold overhode har eksistert! Forf. kommer tilbake til dette lille rundskjold på s. 170, hvor det heter: »I Italien og Spanien brukte soldaterne den (langdolken) ofte i forbindelse med et lille rundskjold, en slags bukler, et afværgekjold af samme type som det nordiske vikingeskjold«. Det fremgår av litteraturfortegnelsen at dr. Hoffmeyer har brukt Nils Hellstens avhandling »Fäktning i Norden under Forntid och Medeltid«, og at han har bragt forfatteren på limpinnen. Slår vi nå opp i Nicolaysens »Langskibet fra Gokstad« s. 62, vil vi snart konstatere at Gokstadskipet var »behængt med 32 ligestore cirkelrunde skjolde . . . Hvert skjold var 94 cm i tvermål og sammensatt i kant og forbundet ved en skjoldbule og en trestokk eller et håndtak.« Tre-sorten er gran og ikke lind. Rester av kantbeslag savnes, muligvis har kanten vært trukket med en brem av garvet skinn. Hellström sier at disse skjold var 6—8 cm tykke, — sikkert er det at de er meget tynne. Men et skjold som er 94 cm. i tverrmål, er ikke noe lite fekteskjold. Det er for stort og uhåndterlig, ja, likefrem ubrukelig til fektning, fordi det er alt for tynt. Haakon Shetelig har uttalt, og jeg tror det er riktig, at disse skjold overhovedet ikke er beregnet på nærkamp — de verner hverken mot sverd

eller øksehugg, dertil er de for tynne og for lette. Våre skjold har tjent som en paraply mot pilespisser — pilene gikk kanskje gjennom skjoldbrettet, men ikke skaffet.

Hva da med det lille rundskjold fra vikingetiden som forfatteren har akseptert og Niels E. Hellsten har konstruert i *Nordisk Kultur* (XII B 1944, s. 183—84). Det hviler på en skildring i *Njáls saga*, nedtegnet omkring 1300 — og der er det jo middelaldersk fektekunst, som skildres. Det skulle vel ikke være buklaren som har spøkt i forfatterens hjerne? Men den er jo tidligst fra slutten av 1100-årene. Dr. Hoffmeyers store forgjenger, artillerioffiseren Otto Blom har jo også sysset sig med buklaren. I sin kjente avhandling »Om Kongespeilets Affattelsestid« (*Aarbøger* 1867, s. 88), sier han uttrykkelig at »det var et rundt lille skjold som førtes med venstre hånd og derfor kun bruktes i kamper til fots og til sjøs.« Det er omtalt både i *Kongespeilet*, i *retterböter* og *Hirdskrá*, og Hjalmar Falk har s. 133 ff. i sitt arbeid redegjort for det hele materiale. Her kan vi passende minne om den skjønne skildring i *Fornminna saga* kap. IX 352, hvor hertug Skule, har søkt tilflukt i Helgeseter kloster. Da han tilslutt går ut våpenløs for å overgi seg til sine fiender, holder han en buklari foran sitt ansikt for at huggene ikke skal ramme ham der.

Men hvor er så det lille rundskjold fra vikingetiden?

Da den norske storbonden Eirik Bukk på Finnen på Voss døde i 1349 eller 1350, — antagelig under pesten i 1349 — ble hans løsøre den 6. august 1350 taksert og fordelt mellom arvingene (*Dipl. Norv. I*, s. 253). Her kan vi se hele hans våpenutstyr, og det var ikke ubetydelig: seks breidøkser, hver verd en ku, syv spyd for halvtredje kyrlag, seks sverd og ein mækir (skarpt våpen) og et skjold tillike for seks kyrlag, et skjold »firir sik firir kyrlag« jtem skjold, buklare, en gl. platerustning, seks stålhuer og en jernhatt og en lukket hjelm for en laupa o. s. v. — Jeg nøyes med dette ene eksempel som er hentet fra en norsk kilde, som jeg tilfeldigvis kjenner, men jeg føler meg overbevist om at det, så rikt som det danske brevstoff er, måtte være mulig å finne tilsvarende opplysninger i danske kilder fra middelalderen. Jeg bare nevner dette, fordi det er et karakteristisk eksempel på at forfatteren er utpreget fagspesialist. Likevel burde materialets historiske miljø ikke ha vært likegyldig for en middelalderarknolog. Også alle de kuriøse navn på sverd som Hj. Falk har samlet i sin bok s. 47 burde ha vært undergitt en analyse. Hele den magiske side av sverdets historie er også forsømt.

I kap. III behandler forf. sverd med jordnøttformet knapp. Jeg har bare den innvending at jeg synes navnet er riktig kjedelig, men her har dr. Hoffmeyer lagt opplegget riktig an ved å skyte de daterende stykker i forgrunnen for derved å erverve kronologiske støttepunkter.

Gruppe III a-d er like ved å bli sprengt av materiale og den er derfor av forfatteren blitt sterkt oppdelt og de alt for mange eksempler gjør igjen lesningen og kontrollen besværlig, likedan er poengene i fremstillingen ofte utvisket. Et spørsmål er om man ikke ved en inntrengende analyse skulle ha kunnet finne fram til en nærmere bestemmelse av de sverd som skyldes nordisk produksjon. Hvis en arkeologisk undersøkelse ikke skulle kunne føre fram, måtte det vel ha vært mulig med støtte i Tøjhusmuseet og Carlsbergfondet å få foretatt en kjemisk undersøkelse av kullstoffgehalten i noen av de mange sverd i nordiske museer, og sammenlignet prøvene med materialet fra borgfunn, hjemlige økser o. s. v.? Etter et løselig skjønn må atskillige av de sverd som er gjengitt på pl. X, XII og XIII, altså gruppe III a-c, være hjemlige arbeider, men bevises kan det ikke. Kronologisk ligger denne gruppe fast og greit an. Allerede på Bayeux-tapetet forekommer sverd med skiveformet knapp sammen med vikingesverd av Jan Petersens X-type. (Laking I, s. 35, 36 og 40). Fra middelalderen er de tidligst daterte eksemplarer fra tiden omkring 1150—1200 (s. 40), og gruppe III som helhet fortsetter sitt liv helt ned til år 1500. Ved gruppe III b, sverd med flat skiveformet knapp og buet parerstang, ville jeg ha skjöv et riksklenodiet i forgrunnen. Med riksklenodiet mener jeg selvfølgelig Erik Menveds gravplate i Ringsted fra ca. 1319 (avb. Beckett II pl. 257). Meget senere enn kongens dødsår kan gravplaten jo ikke være. Gjengivelsen av sverdet viser samtidens praktsverd — med dets runde og flate knapp med riksvåpenet. Med rette poengterer forf. at det ikke er noe dansk eller tysk sverd som her er gjengitt. Det er den karakteristiske vesteuropeiske sverdtype fra 1300-årene som vi står overfor, og som bl. a. kjennes fra engelske gravplater. Tidligere annså man Erik Menveds gravplate for å være et flamsk arbeid. Senere har man forsøkt å henføre den til Lübeck, sier forfatteren, men det anføres ingen henvisninger for denne påstand. Hovedsaken er at dette stykke danner et sikkert holdpunkt for sverdformens alder, langt bedre enn Blakerstolens bilder, hvis sverdknapper er sterkt utvisket. Viktig er også et sverd i Musée de l'Arme i Paris, et i New York og særlig et sverd

i Madrid som er smykket med en innskrift i gotiske minuskler, hvorved sverdet blir tidfestet til omkring 1300. Det er riktig som forfatteren fremhever på s. 49 at gruppe III a-b i virkeligheten er to typer, hvorav gruppe III a peker tilbake mot de sene vikingesverd, mens stykkene med svakt nedadböyd underhjalte peker fremover og kjennes både fra 1200- og 1300-årene.

Gruppe III c deler forfatteren opp i to avdelinger, en eldre gruppe, 1150—1350, og den yngre gruppe fra 1350—1500. Det er mulig grensene for hovedskillet bør settes noe tidligere, men det skal jeg ikke feste meg ved. At sverdets forandring henger sammen med en ny taktikk og det forhold at rustningen blir bedre, er noe man lenge har visst. Fra Danmark alene kjennes 30 sverd av denne type, og de danske sverd burde derfor vært underkastet en grundigere analyse enn den rent katalogmessige. Men man savner ofte overblikket — og begrensningens kunst, det som Chr. Krogh kalte for tilskjæringen av motivet.

Et stykke som pl. XIV c er som kronologisk kilde mere verd enn alle de andre sverd på samme plansje. Det er funnet ved floden Ollen i Oldenburg, nær landsbyen Harmenthausen, hvor det i 1224 sto et slag mellom en tysk «korsridderhær» og et bondeoppbud fra Steding ved Alternach. Sverdets innskrift er blitt behandlet av Paul Post i *Zeitschr. f. Hist. Waffenkunde* I, s. 220 — og dette sverds datering synes å være fastlagt. Forfatteren poengterer da også dette på s. 53, men jeg ville ha foretrukket å innlede kapitlet med dette viktige stykke. Til sammenligning kan fremheves det franske sverd fra chateau Gaillard, hvis datering også er fastlagt til tiden før 1234. I det hele må man si at dr. Hoffmeyers behandling av gruppe III c.s aldersforhold, s. 52—64, er et solid og godt stykke arbeid.

Det romanske sverds siste fase 1300—1350, er kronologisk fastlagt ved det s. k. Betzimatssverd, oppkalt etter finnestedet. Karakteristisk for disse sverd er knappens skarpe profilering og dype hulkeil. Pl. XVI a er her en ledeform — karakteristisk for det fullt utviklede romanske sverd. Det ble funnet i 1941 ved Betzimat i Schweiz. Straks etter opptakelsen ble det satt i forbindelse med de historiske begivenheter: kampene ved Grunau den 21. sept. 1337, og derved får vi en tidfestelse. Detaljene vil sees av forfatterens fremstilling s. 57 ff.

De eldre sverd er jo huggklinger eller en kombinert hugg- og stötklinge.

Utviklingen av stötsverdet — eller det etterromanske sverd — er omtalt s. 58 ff. Som alt nevnt blir sverdet lengere og slankere fordi rustningene — som det gjelder å trenge inn i — jo blir

bedre. Sverdenes håndtak blir også lengere i 1300-årenes annen halvdel, halvannenhåndssverdet, i 1400-årene tohåndssverdet. En viktig ledetype her er et praktsverd med Habsburgernes løve på knappen, mens klingen er en slank støtklinge med hulslipping. Dateringen synes å være fastlagt av forf. s. 61. Mens det hittil har vært sverdknappen som har vært forf.s typologiske ledeform, gjør hun på s. 61 som en digresjon, et brudd på dette prinsipp og bruker klingene som dateringsgrunnlag for pl. XX b. Det skyldes at klingene ved denne type har en viss likhet med de s. k. Sempacher-klinger pl. XXX d-e som er kronologisk fastlagt fordi de har tilhørt ridderne fra slaget ved Sempach i 1386. Dette er fullt forståelig, men det står litt i motstrid med det kronologisk-typologiske prinsipp som dr. Hoffmeyer slår fast i innledningen s. 16, hvor det heter at »basis for sverdenes typologi og kronologiske plasering og festets utseende og proposjoner, men riktig nok med støtte i klingens form og størrelse« (s. 16).

Forfatteren har all mulig ære av å ha trukket inn det arabiske materiale i sin fremstilling, både fordi det sikkert er nytt for de fleste nordiske lesere, og fordi det gir utmerkede historiske bidrag til en fast typologisk kronologi (s. 62—63.) Sverdet fra Tøjhusmuseet i Alexandria fra 1360-årene er jo forøvrig på klingens utstyrt med en innskrift som ville være av verdi ved ethvert museum. Det står: »Den som legger hånd på sverdet for at fjerne det vil blive behandlet som en forbryder«. Det sverd det her er tale om, pl. XIX c, er nå i New York, men er opprinnelig kommet fra arsenalet i Alexandria. På klingens står likefrem navnet på den emir Hans Eksellense Al-Salfi-al osv. som i året 769 (dvs. 1367/68) skjenket sverdet til »den store våpenhall« som han lot innrette i den velbefestede grenseby Alexandria. Sverdet antas å være tatt fra franskmennene under beleiringen i 1365, og er anbragt i våpenhallens minnehall til personlig forherligelse av den nevnte emir. Viktigere for oss er det imidlertid at det danner et kronologisk fast punkt og at vi på denne måte kan få sikkert tidfestet en hel rekke lösgjengere (pl. XVIII—XXI).

Kapitlet »Gruppe III c i billedkunsten«, omfatter mange ganske visst morsomme iakttagelser, men det burde ha vært innarbeidet under våpengruppene når disse er så sterkt differensiert. Derimot synes jeg forfatteren har forsømt seg alvorlig ved iallfall ikke å prøve å skaffe oss noe billedstoff her. For ikke å øke utgiftene, kunne enkelte av duplikatene av sverdene vært uteladt — det er så alt for mange bilder av de samme typer.

Gruppe III d deles også i to avdelinger, først det romanske, senere det etter-romanske sverd, begge med profilert knapp og

buett parerstang. Et utmerket kronologisk fikspunkt danner det sverd som er funnet i domkirken i Speyer og som tilskrives kong Albrecht II av Österrike, konge 1298, som ble myrdet i 1308 og begravet i domkirken i 1309 (katalogen s. 30 nr. 80 avb. Zeitschrift VIII s. 360). En nærmere redegjørelse for funnforholdene har forf. gitt på s. 70 i sitt arbeid. Det skal her bare fremheves at vi her har et utmerket eksempel på forf.s evne til å tilrettelegge et fast kronologisk grunnlag for sine typologiske studier.

Ved den neste serie, det etter-romanske sverd, synes materialet fra Alexandria atter å tre støttende til for dateringen (s. 72.), likesom Friedrich den stridbares kursverd fra ca. 1425 (avb. pl. XXVI a) synes å avgi et fast kronologisk holdepunkt.

Mot det kunsthistoriske avsnitt »gruppe III d i billedkunsten« kan rettes de samme indvendinger som mot behandlingen av den foregående gruppe, men likevel må det med full honnør sies at forf. på disse få sidene, 76—80, har samlet et rikt stoff av iakttagelser som vil komme andre til nytte.

Gruppe IV a-c. Når forf. deler sitt materiale i to og kaller det henholdsvis for romanske og gotiske sverd, så synes jeg ikke disse betegnelser er særlig gode. Det er for eks. ikke noe »gotisk« stilpreg over den gruppe vi nå skal ta for oss, ut over at klingene er slank og spiss. Gruppe IV's kronologiske forutsetninger er fastslått ved de to sverd av Sempacher-typen som nå finnes i museet i Aarau og som henholdsvis har tilhørt Friedrich von Tarent og Friedrich von Greifenstein (pl. XXX d-e). Begge deltok på Österrikes side i slaget ved Sempach og falt i kampen i 1386. Tilsvarende sverd kjennes fra en gravstein i Thurgau. De to sverd må oppfattes som kronologisk bindende. Typen kjennes forøvrig fra Tyskland og England (pl. XXXI a-c). Samtlige sverd har pæreformet knapp. Også fra Danmark er typen kjent både i form av sverd og i gjengivelse på et kalkmaleri i Reerslev kirke (Broby-Johansen, s. 84). Vi står her overfor en syd-europeisk sverdtype som har vært særlig alminnelig i Syd-Tyskland, mens man i England har foretrukket underhjalte eller parerstenger med nedadbøyde ender (Ashdown, s. 190 fig. 239—240) (1397 og 1801). Med full rett slutter forf. at de eksemplarer som finnes i Danmark er kommet fra Syd-Europa. Gruppe IV b, svarer i hovedsaken til Sempachersverdet, men atskiller seg ved parerstengens form. Forskjellen er her så liten at jeg ville ha foretrukket å regne de to typer som en. På pl. XXXII f og pl. XXXIII finner man en del sverd med fiskehaleformet knapp. Deriblandt hertug Christoffer av Bayerns sverd som burde ha fristet til en inntrengende kunsthistorisk analyse. Når man ser godt etter, finnes det

dog tillöp i katalogen s. 36 og i teksten s. 95. Ved gruppe IV d, sverd med oktogonal pæreknapp og stötklinge med langt klingebryst, möter vi atter et dansk riksklenodium, nemlig Christian I's sverd fra Roskilde domkirke, som forf. burde ha presentert på en ganske annerledes flott måte enn det her er skjedd. Forf. anbringer Christian I's sverd i en typeserie på pl. XXXVI fig. c. Det er så enkelt og borgerlig, men er det ikke for beskjedent? Det er likevel et stykke som rörer ved dansk rikshistorie. Det er jo forövrig et morsomt sammentreff at samme sverdtype går igjen på et annet dansk riksklenodium, nemlig Bernt Notkes alterskap i Aarhus domkirke, oppstilt i 1479.

Dateringen av sverdene fra senmiddelalderen trenger ikke noen kommentar fra min side för vi kommer til gruppe VI som settes til ca. 1480—1500. For det förste tror jeg det er alt for snevert å la en sverdtype få en levetid på bare 20 år, og jeg kan ikke se at det foreligger sikkert bevis for når typen kommer i bruk. I Gerhard Schönings »Reise gennem Gudbrandsdalen fra 1775« (Hamar (1926), s. 197) er et par slike sverd fra storgårder i Gudbrandsdalen gjengitt i tegning. Selvsagt var sverdene da blitt slektsklenodier, men de har nok vært i bruk i 1500-årene ut iallfall. Men det ser ut til at disse sverd har bragt forf. fra konseptene, fordi hennes knapp-system ikke lenger kan brukes. Det heter på s. 103: »Gruppen holdes sammen — ikke av knappens form — men av parerstangen. Medens knappen er forskjellig på nesten alle sverdene, snart den profilerede skive, snart den pæreformede, sfærisk eller mandarinformede, er parerstængerne udfört af en tynd rund næsten ståltrådslignende jernstang, der er lagt i kringelform i enklere eller mer kompliserede vindinger og på kvartssiden ubehjælpelig snoet sammen«. Forf. innrömmet på s. 103 at dateringsgrunnlaget for disse sverd er meget spinkelt selv om alle er klar over at de tilhörer senmiddelalderen. Av denne grunn burde grenselinjen ved år 1500 ikke vært trukket. Hertil kommer at forfatteren er inne på tanken om at disse sverd er utfört av danske sverdfegere. Men mon forholdet ikke er det at klingene er innförte, mens de eiendommelige underhjalter kan være smidd enten av bondesmeder eller sverdfegere. I »Middelalderske Byfund« (Oslo, 1933, s. 282—284) har jeg meddelt en del opplysninger om slike sverd som forfatteren ikke kan sees å ha nyttigjort seg. Det anføres bl. a. på s. 284 et sverd fra Fron i Gudbrandsdalen med Passauklinge og S-formet parerplate og sabelhåndtak. Det siste skulle tyde på at klingene har vært i bruk meget lenge etter at denne type var gått av bruk andre steder. Vi har altså her et eksempel på de vanskeligheter et reliktområde kan volde for kronologisk typeforskning.

Kapitlet om innskriftene, s. 109 ff. synes jeg stort sett ikke bringer noe nytt, bortsett fra innledningen s. 109—114.

Det kapitel som forfatteren beskjedent kaller »Ornamenter og toucherede merker«, ville jeg foretrekke å kalle »håndverks-historisk oversikt«. Dette er et nyttig og velskrevet avsnitt som bringer atskillig interessant stoff for dagen. Personlig skulle jeg tro at det skulle være mulig for forfatteren å få mere ut av det historiske kildemateriale fra Danmarks middelalder, særlig med hensyn til diplomene som forfatteren ikke kan sees å ha utnyttet.

Det er lykkes forfatteren å skape en håndbok over »Middelalderens Tveæggede Sværd« av samme verdi som dr. Jan Petersens bok om »De norske Vikingsverd«. Når jeg sier dette, inneholder det både en vurdering og en kritikk, fordi begge arbeider er tunge å lese, men lettere å bruke.

Det er å ønske at forf. i kommende år må få muligheter for å fortsette sine våpenhistoriske studier.

Sigurd Grieg.

I tilslutning til dr. Sigurd Griegs almene anmeldelse af Ada Bruhn Hoffmeyers afhandling, Middelalderens tveæggede Sværd, skal her berøres et par punkter fra det afsluttende kapitel om »sværdet i den almindelige historiske sammenhæng og dets betydning for krigskunsten«. Dette syntetiske afsnit er en nyttig oversigt over middelalderens vaabenhistorie og krigskunst, der mest bygger paa de foreliggende fremstillinger, om end ikke uden en vis selvstændig udformning. Den organiske forbindelse med forf.s egen undersøgelse er svag, men hist og her trænger hendes egne vaabenarkæologiske resultater igennem som forfriskende indskud.

I

Et af de vigtigste af disse originale indslag angaar vurderingen af det ældste danske middelalderlige vaabenudstyr i forhold til det kontinentale. Det formuleres s. 158 i følgende kategoriske vendinger: »I henseende til udrustning adskiller Danmark sig ikke væsentligt fra udlandet«, tværtimod »fulgte vaabenudstyret stort set den mellemeuropæiske linie«, hvad der derefter eksemplifieres nærmere. Med sin overbevisende dokumentation er denne konstatering en betydelig landvinding for opfattelsen af ældre

dansk middelalder. Den er tillige et tungtvejende indlæg i debatten om, hvorvidt Valdemarstiden stod paa linie med samtidens kontinentale kultur, eller om den med Kr. Erslevs ord viste den »mest slaaende« lighed med de første karolinger — altsaa stod paa et væsentligt lavere og mere tilbageblevent trin.

Forf. har ikke evnet at forfølge denne problemstilling videre. For hende fremtræder de kontinentale jævngode danske vaaben snarest som en isoleret teknisk foreteelse, der staar i modsætning til hærorganisationen. Med henvisning til Jahns længst forældede krigshistorie fra 1825 og uden at distraheres af senere studier over nordisk ledingsvæsen hævdes nemlig, at »krigsvæsenet er i de nordiske lande organiseret paa en fra kontinentet forskellig maade«, nemlig i »den offensive ledingsflaade og det defensive landeværn«. Og andetsteds (s. 154 f.) slutter hun op bag Erslev og sammenligner det karolingiske krigsvæsen (med »den veludrustede ryttersoldat« overfor »den slet udrustede fodfolkssoldat«, bueskytten) med den hærordning, vi kender fra nordisk lovgivning i 13. aarh., hvor øksen er »den fattige soldats vigtigste vaaben, mens sværdet først er en pligt for« den mere velhavende¹. En kritisk analyse af de skriftlige kilder maa imidlertid give en ganske anden vurdering.

Den ældste litterære hovedkilde om dansk bevæbning i middelalderen er uden nogen tvivl Jyske lovs ledingsbestemmelser, især III 4. Den anføres nok af forf. (II s. 77 f. note 24), men citeres forkert og udnyttes lidet fyldestgørende. Hovedstedet lyder i moderne dansk gengivelse: »Hver styrismand skal have fuldt vaabenudstyr og desuden en armbrøst og tre tylvter pile og en mand, der kan skyde med den, hvis han ikke selv kan skyde. Og hver havnebonde, der er paa skibet, skal have skjold og de tre folkevaaben: sværd, kedelhat og spyd«.² Den danske lov kender altsaa ikke den fattige soldat uden sværd. De saakaldte folkevaabens tal og sammensætning varierer i de nordiske love, men i Sverige er sværdet kun erstattet af øksen i de nordligste, fx. Helsingeloven, der dog til gengæld kræver skjold og brynje eller panser, og i de norske love staar sværdet som alternativ til øksen³. Sværdet er altsaa det normale krav, mens øksen kun forekommer i egne, hvor det feudale rytteri aldrig vandt indpas.

¹ Forf.s anvendelse af ordet »skatteklasse« er anakronistisk.

² Danmarks gamle Landskabslove II, 361 f. i oversættelse efter Danmarks gamle Love III, 200.

³ Jfr. G. Hafström: Ledung och Marklandsindelning (1949), 41 ff. og Edv. Bull: Leding (1920), 20 og 29.

Kravet til vaaben er saaledes ganske anderledes omfattende, end forf. lader ane, og dertil kommer, at det aldeles ikke er med de nordiske folkevaaben, den feudale ridderhærs udstyr skal sammenlignes. Ved siden af det folkelige ledingsudbud omtaler Jyske lov nemlig et andet krigsinstrument med mere effektive vaaben. I samme note 24 anføres, at styresmanden »maatte eje brynje«, og efter sammenhængen kan det kun forstaas som et tillæg til de forud omtalte folkevaaben, hvortil skjoldet iøvrigt fejlagtigt henregnes. Men i virkeligheden kræves et ganske anderledes vaabenudstyr af styresmanden: ifølge Jyske lov III 3 skal han selv skaffe sig hest og brynje, mens III 4 føjer armbrøst m. m. til »fuldt vaabenudstyr« (*full mansz vapnæ*). Kravet om »fulde mandsvaaben« møder vi ligeledes i III 7, hvor det om »kongens og biskoppens mænd« hedder, at de »er pligtige at have *fulde vaaben* og drage i leding paa egen bekostning« ved hvert udbud, hvis de vil beholde deres skattefrihed. Det er herremands-hæren med den kvalificerede krigstjeneste. En nærmere definition af, hvad »fulde vaaben« var, findes hverken i Jyske lov eller andetsteds, men af udtrykkets anvendelse i andre forbindelser — naar fx. den samtidige bisp Gunnar af Viborg, der har været virksom ved formuleringen af Jyske lov, roses, fordi han udstyrede alle sine svende med »fulde vaaben og stridsheste« (*arma plena et dextrari*)¹ — fremgaar tydeligt, at der maa være tale om riddermæssigt udstyr i kontinental forstand.

Jyske lov fremstiller altsaa nok et dobbelt dansk krigsinstrument; det er dog ikke et defensivt landeværn ved siden af en offensiv ledingshær, men en riddermæssig, fortrinsvis bereden herremandshær ved siden af et moderniseret ledingsudbud, der foruden de tre gamle folkevaaben var udstyret med skjolde for den enkelte og med armbrøst for skibet.

Imidlertid var udviklingen skredet yderligere frem end det fremgaar af Jyske lov. Som navnlig Erik Arup og Sture Bolin² har vist, havde krigsledingen nemlig praktisk talt været ude af brug siden aartierne omkring aar 1200, da folkets personlige ledingspligt omformedes til skattepræstationer, først ledingsafløsning og siden ledingsskat, der benyttedes til at finansiere den riddermæssige hær. Det er denne stormændenes omorganiserede krigstjeneste, vi møder i den fornyede hirdlov, Vederloven,

¹ Vita Gunneri episcopi Vibergensis cap. X (Scriptores minores, ed. M. Cl. Gertz II, 275).

² Især Erik Arup, Leding og ledingsskat i det 13. aarhundrede (Hist. Tdskr. 8. r. V, (1914), 141 ff. og Sture Bolin: Ledung och Frälse (1934), 65 ff.

som Sven Aggesen tilskriver Absalon og Knud VI, og som den gamle Broderliste i Kong Valdemars Jordebog antagelig er udtryk for¹. Vederlovens kongelige hird af fornemme ryttere med pragtfulde guldsmykkede vaaben, der under den forældede betegnelse »thingmannalid« ogsaa nævnes i note 24, er den rette danske pendant til den europæiske ridderhær.

Hvornaar har saa dette feudale rytteri vundet indpas i Danmark? Forf. er ikke i tvivl; det sker »allerede i begyndelsen af 1100-tallet«, selv om det først fik »afgørende betydning« ved Fotevig 1134 og under borgerkrigene 1151 (s. 158). Overalt er Sakse kilden; han godtages uden forbehold, og desværre udnyttes han ikke helt korrekt. I virkeligheden er det først under borgerkrigen, at Sakse omtaler et egentligt dansk rytteri. Ved Fotevig er den rytterstyrke, der afgør kampen, lejet i Tyskland, mens Erik Emunes egen hær saavel som den kongelige var uden rytteri, og i slaget med venderne i 1113 var det ligeledes fremmed rytteri, der besejrede den danske fodfolkshær. Her nævner Sakse nok et dansk rytteri under grænsejarlen Eliv — dets svigten tilskriver Sakse den vendiske sejr; men selv om vi tillægger denne Saksers i sig selv meget tvivlsomme kampskildring vidneværdi, er det dog tvivlsomt, om der her tænkes på feudalt rytteri, mon der ikke snarere paa begge sider er tale om vikingetidens beredne kriger, som forf. omtaler s. 152. I det hele taget vil den moderne historiker ikke skænke stor tiltro til disse dramatiske skildringer af Sakse, men større værdi kan man tillægge hans generelle udtalelse i forbindelse med slaget 1113: »dengang kendte danerne nemlig endnu ikke til at have heste med paa ledingstog« (externas obequitando pugnas conficere noverant)². Det sikre i Saksers meddelelser bliver da hans erindring om en tid, hvor danskerne drog i kamp uden egentlig rytteri, og at han overalt tilskriver det feudale rytteri overlegenhed overfor fodfolket; endelig har vi ikke mulighed for at tidsfæste dets tilsynekomst i den danske hær før hans angivelse, nemlig ved midten af det 12. aarhundrede.

Med den her antydede tolkning af de skriftlige kilders vidnesbyrd faar vi den rette hærordning som pendant til vaabenarkæologens resultater. De strider ikke mod hinanden, men passer sammen som haand til handske. Samtidig faar vi ogsaa et yderst vigtigt vaabenhistorisk aspekt paa tidens politiske historie. Vikingehærene bukker under for den kontinentale ridderhær, der

¹ Jfr. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati (1945), 46 f., 49 f. og 61 f.

² Saxonis Gesta Danorum ed. J. Olrik & H. Ræder (1931), 343 og Jørgen Olriks oversættelse: Saksers Danesaga (III), 102.

ogsaa erobrer det militært tilbageblevne England i 1066. Danmark bevarer sin forældede militærordning og trænges snart haardt af den tyske konge eller kejser med hans effektive ridderhær. Siden kong Niels' sidste aar maa danske konger og kongesønner stadig hylde den tyske kejser som lensherre, og riget undgaar kun med nød og næppe at blive opslugt. Det er Valdemar I.s store fortjeneste, at han reorganiserer det danske krigsvæsen, saa det bliver jævnbyrdigt med det kontinentale. Det er denne nye riddermæssige hær, der betinger den politiske frigørelse og de paafølgende erobringer. Valdemar II.s mægtige døgnfluerige er vel nok for en del politisk betinget af Tysklands svaghed, men det kunde umuligt være skabt af en primitiv og tilbagebleven hær; dertil krævedes ikke blot tidens bedste vaaben, men ogsaa en tidssvarende og effektiv hærorganisation, der forstod at udnytte dem.

II

Den ufuldstændige behandling af en anden vigtig vaabenhistorisk nordisk kilde, det norske *Kongespejlet* fra midten af 13. aarh., frister ogsaa til yderligere omtale og kommentar i forbindelse med dr. Bruhn Hoffmeyers arkæologiske resultater. Jeg skal i det følgende forsøge at udnytte det ud fra et par synspunkter, der dels fortsætter problemet fra det foregaaende om Nordens placering i forhold til kontinentet, og dels sætter et lille spørgsmaalstegn ved en af forf.s dateringer og anfægter hendes tese om sværdets underordnede rolle i den middelalderlige vaabenhistorie.

Forf. har indrammet sin afhandling med følgende citat fra *Kongespejlet*: »Det skal du ogsaa tilvisse tage dig iagt for, at du ikke slipper dit spyd i fylkingen, med mindre du har to, ti bedre er ét spyd i kampen paa marken end to sværd til kamp¹. Det er afhandlingens motto og slutordene i det engelske resumé, og det underbygger tesen om sværdet som et sekundært »hjælpe- og støttevaaben« (s. 14). Det vil sikkert være vanskeligt i hele den middelalderlige litteratur at finde et mere prægnant udtryk for bogens tese end dette isolerede citat. Men uheldigvis har det ikke almen gyldighed i *Kongespejlets* tekst. Det er revet ud af sin sammenhæng. Dette faderes raad til sønnen gælder kun kamp »i

¹ Konungs skuggsjá ed. Finnur Jónsson (1920—21), 153: »þat skall þú oc vist varaze at alldrigi later þú spíot þitt ifylkinghu laust næma þú hafir tvau, þvi at bætra er eitt spíot ifylkingu avælli en tvau sværd till bardaga«. Jfr. Finnur Jónssons oversættelse i *Kongespejlet* (1926), 101.

fylkingen«, dvs. i slagopstillingen af fodfolk¹, men hverken kampen paa skib eller til hest, der omtales lige saa indgaaende. Tværtimod tildeler faderen sværdet en ganske anden rolle i rytterslaget. Her redegøres der først for hestens og krigerens pansring, og derefter hedder det straks: »To sværd maa man have, et hvormed han er omgjordet, og et andet der hænger fra hans sadelbue, tilligemed en god brynjekniv (*brynkniifr*)«². Først derefter nævnes den tunge hjælm, det hvasse glavind (lansen) og eventuelt hornbue eller armbrøst. Kongespejlets forfatter udtrykker saaledes tydeligt som sin opfattelse, at sværdet har været et lige saa vigtigt vaaben for ryttersoldaten som spydet for fodfolket og søkrigeren.

Kongespejlet staar ikke alene med dette syn. Atter og atter fremtræder sværdet som et yndet og vigtigt vaaben i de middelalderlige kampskildringer, her i Norden ved siden af Sakse især i skjaldekvad og sagaer. Næppe nogen anden forfatter skildrer samspillet og konkurrencen mellem de forskellige vaaben mere indgaaende end Joinville i krøniken om Ludvig den Hellige, skrevet omkr. aar 1300. Her gøres kapløbet mellem riddersens pansring og armbrøstboltens gennemslagskraft levende. Kombinationen af rytteri og fodfolk fremstilles som den mest effektive kampform; lanse og armbrøst er vel nok oftest omtalt og højst vurderet, men i nærkampen er sværdet det foretrukne. Den rene ridderkamp havde endnu ikke mistet sin anseelse som den fornemste kampform; »og det maa I vide, at det var en saare skøn vaabenkamp, for ingen skød med bue eller armbrøst, men det var en kamp med kølle og sværd«, hedder det begejstret ved en særlig lejlighed« (kap. 229). Sværdet griber man ogsaa til, naar det gælder; da kong Ludvig ilede sin trængte broder til undsætning, fremhæves det udtrykkeligt, at han sporede sin hest og for frem »med sværd i haand« (kap. 267). En slaende parallel hertil anfører dr. Bruhn Hoffmeyer selv i skildringen af slaget ved Lincoln 1141 (s. 157), idet den originale kilde dog langt stærkere understreger forskellen mellem sværdet som Stephan af Blois' naturlige kampvaaben og den »danske økse« (dvs. vikingeøkse), han siden greb, da sværdet brast.

Særlig interesse knytter der sig til Joinvilles skildring af en selvoplevet episode (kap. 221). Han havde rendt sin lanse gennem en tyrk, men blev i det samme selv ramt af en tyrkisk lanse mellem skuldrene, saa hans hoved sank forover mod hesten. »Jeg klemtes saa haardt — fortæller han videre — at jeg ikke magtede

¹ Oversættelsen af »ifylkingu« i afhandlingens engelske resumé med »at war« er upræcis.

² Konungs skuggsjá, 156 f. og Kongespejlet, 103 f.

at drage mit sværd, som jeg havde i bæltet, men drog saa det sværd, som hang paa min hest«, og med det huggedes tyrkens lanser over. — Lad det hele være pral fra Joinvilles side. Sikkert er det dog, at han som en ganske selvfølgelig sag omtaler nøjagtig de samme to sværd som i Kongespejlet. Sværdet ved bæltet og sværdet i sadelbuen forekommer ogsaa andetsteds og synes saaledes at have været sædvanligt riddermæssigt udstyr i 13. aarh.

Men naar det forholder sig saaledes, maa det siges, at forf. har reduceret sværdets rolle for stærkt. Navnlig maa der protesteres mod formuleringen s. 166, hvor det hævdes, at sværdet »ikke synes at høre med til det reglementerede krigsudstyr«, men snarest »betragtedes som et nødvendigt tilbehør til dragten« for den frie mand. Det er en fortjeneste, at forf. har tildelt sværdet en beskædnere betydning end hidtil gængs. Det er sikkert ogsaa rigtigt, at sværdet i flere henseender maa betegnes som et sekundært vaaben. Det træder i anden række i kampen, fordi det fulgte efter distancevaabnene, lanser saavel som skyde- og kastevaaben. Det er givetvis ogsaa sekundært i den forstand, at det var udviklingen indenfor andre vaabenformer, især dækvaaben og skydevaaben, der var bestemmende for sværdets omformning (jfr. s. 177) og afgørende for det, forf. kalder »revolutionen i krigskunsten« (s. 169). Men i nærkampen, der snarere maa karakteriseres som en regulær fase i kampen end som et simpelt »haandgemæng« (s. 157), har sværdet utvivlsomt gennem hele perioden været et førende vaaben, ogsaa i den egentlige riddertid, saaledes som det fremgaar af talrige skriftlige og billedlige fremstillinger.

En enkelthed i Kongespejlets karakteristik af ryttersoldatens udstyr fortjener endnu omtale. Det er brynjekniven, der vel maa identificeres med den dolk, der efter gængs terminologi kaldes misericordia. Denne spidsdolk lader forf. nok komme til syne i slutningen af 13. aarh., men lader den først fremtræde som reglementeret krigsudstyr i 14. aarhundrede, efter den saakaldte »revolution i krigskunsten«, og da samtidig med stødsværdet »med den lange, slanke og stive klinge og den spidse od« (s. 170 og II s. 79 n. 67). Omtalen af den rolle, som de korte spidse stødsværd spillede i slaget ved Benevent i 1266, fremstilles som et sjældent tidligt tilfælde, »hvor sværdets betydning for kampens udfald er omtalt« (s. 171). Ægidius Romanus' rosende omtale af stødsværd omkr. 1282 opfattes som anbefaling af en nyhed, og anden omtale af spidse sværd og dolke før 1300 fremstilles som isolerede forekomster af en sydeuropæisk vaabenform, der først siden trænger igennem (s. 171 og II s. 80 n. 85 og 87).

Men nu møder vi i Kongespejlet brynjekniven som normalt

ridderudstyr endnu tidligere, senest o. 1260. Vidneværdien af denne kilde er vel nok ikke uomtvistelig. Men den taler dog stærkt for, at man i Norden stadig havde kendskab til samtidig kontinental krigskunst, navnlig hvis dette afsnit i lighed med fylkingskampen og søkampen skildrer aktuelle nordiske forhold og ikke er laan fra en europæisk haandbog i krigskunst. Samtidig rejser den spørgsmaalet, om ikke forf.s kronologi paa dette punkt maa tages op til fornyet prøvelse. I forbindelse med de øvrige vidnesbyrd forekommer det mig, at Kongespejlets udsagn taler stærkt for, at der i det mindste maa tildeles spidsvaabenets andel i den revolutionerende omformning af krigskunsten i det 14. aarh. en lang forberedelsesperiode langt tilbage i 13. aarh.

Aksel E. Christensen.

Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere. I-II. 286 + 378 s. samt planchebind med 114 lustryktavler. København 1951-53.

Museumsinspektør Chr. Axel Jensen begyndte allerede som ung student før århundredskiftet, inspireret af I. B. Løfflers værker og Francis Becketts disputats, de undersøgelser over senmiddelalderens og renaissancens gravsten, der kom til at optage ham livet igennem. Det var også Francis Beckett, der ansporede den unge museumsmand til at foretage en systematisk gennemgang af materialet og i 1919 aftvang ham et løfte om at fuldføre det meget omfattende arbejde.

Chr. Axel Jensen havde alle forudsætninger herfor. En indtrængende forståelse af renaissancetidens kunst og stiludvikling, parret med en udpræget visuel hukommelse og en meget stor energi og grundighed. På sine talrige rejser i Nationalmuseets tjeneste skaffede han sig overblik over emnet, og allerede i løbet af 1920'erne var stort set hele materialet gennemgået og konklusionerne draget. Men det trak ud med udgivelsen. Mange andre opgaver trængte sig på, og forfatterens store forsigtighed og grundighed påbød ham stadig at prøve sine resultater og polere på udformningen. Chr. Axel Jensen låste dog ikke sine studier ned i skrivebordsskuffen. I adskillige artikler i Dansk Biografisk Leksikon, i Weilbachs kunstnerleksikon og i værket om Danmarks Kirker, som han selv var med til at skabe, delte han ud af sin rige viden. I Danmarks Billedhuggerkunst (1950) skrev han afsnittene om renaissance og brusk-

barok. De resultater, der fremlagdes i disse mindre afhandlinger, måtte i nogen grad få postulatets form — til den egentlige dokumentation var der ikke plads i sådanne værker, den måtte gives i et stort, selvstændigt værk om gravstenene.

Et lille år før Chr. Axel Jensens død i 1952 forelå første bind af det store værk tillige med det smukke planchebind med 114 vel udførte lustryk. Af bind 2, der udover behandlingen af perioden 1570–1600 og et tilbageblik skulle rumme en katalog over samtlige bevarede danske adelige ligsten fra 1470 til 1600, forelå kun en mindre del i korrektur, en del i manuskript og en del kun i kladde. Fhv. museumsdirektør M. Mackeprang og redaktør Erik Moltke påtog sig imidlertid det ingenlunde lette arbejde at bringe bindet i trykfærdig stand, og det kunne allerede udkomme i 1953.

I. B. Løfflers værk om middelalderlige gravstene ender ved år 1500. Chr. Axel Jensens arbejde, der, skønt anderledes disponeret, må betragtes som en fortsættelse af Løffler, begynder allerede ved 1470. Grunden hertil er, at der fra dette tidspunkt at regne er bevaret gravsten i en så forholdsvis rigelig mængde, at man kan begynde at indordne dem i værkstedsgrupper. Med kyndig hånd anbringer Chr. Axel Jensen stenene i den stilistiske sammenhæng, der på een gang er værkets udgangspunkt og dets hovednerve. Interessantest er vel påvisningen af Morten Busserts store betydning — redegørelsen for teorier, som forfatteren flere gange før, tidligst i artiklen om Bussert i Dansk Biografisk Leksikon (1934), har givet antydninger af. I et næsten 100 sider stort afsnit om renaissancens gennembrud indkredses Morten Bussert som den sandsynlige mester for Absalon-stenen i Sorø, renaissancens første kunstværk herhjemme, og Busserts hånd og ånd spores i de vigtigste af tidens andre gravsten. Dette særdeles vel fremlagte afsnit er ligefrem spændende læsning, og argumentationen for Morten Bussert, der hviler på mange, men spredte indicier, er stærk.

For historikeren vil stenkatalogen være bogens tyngdepunkt. Heri beskrives 919 forskellige sten, hvis indskrifter — et vigtigt primært kildemateriale til vor adelshistorie, hvoraf meget aldrig er trykt før — her for første gang er udgivet samlet og på fuldt betryggende vis. Udmærkede sted- og personregistre, forfattet af dr. phil. Albert Fabritius, letter anvendelsen af katalogen. Kun er det ubegribeligt, at man i registret som oftest har udeladt forældrenes navne fra adelspersoners ligsten. Dette er formodentlig sket ud fra det snævre personalhistoriske synspunkt, at disse navne kan findes andetsteds. Men af mange grunde ville det have været praktisk, om registret havde dækket indskrifterne fuldt ud.

I det foreliggende værk har dansk kunsthistorisk og historisk

forskning fået en nyttig håndbog og Chr. Axel Jensen sat sig et imponerende og smukt monument. Af udgivelsen har Selskabet til Udgivelse af Skrifter om danske Mindesmærker megen ære.

Olaf Olsen.

**Erik Bach: La cité de Gênes au XII^e siècle.
Classica et Mediaevalia. Dissertationes V. København, 1955.
176 sider + Appendice.**

Middelalderens italienske bystater og deres genesis har virket dragende på mange historikere. Kilderne til belysning heraf flyder rigere end andetsteds i Europa. Formulerede teorier kan efterprøves gennem arkivaliernes vidnesbyrd. Skønt Genuas ældste historie er vel belyst ved mangesidigt kildestof, har ingen forsker hidtil indgående gransket Genuas konstitutionelle udvikling. Hvad der er skrevet herom af moderne forskere er mere en passant. Det gælder f. eks. Roberto Lopez i hans lille »Storia delle Colonie Genovesi« (1938). Det er først og fremmest *Handelsstaten Genua*, som har interesseret Lopez i hans forskellige værdifulde skrifter, der omhandler genuesiske forhold.

Uden at forsømme den genuesiske handel — denne bystats livsaande — har Erik Bach taget udgangspunktet i sine studier over »La cité de Gênes au XII^e siècle« i den foreliggende byhistoriske forskning. Erik Bach er den anden danske historiker, der behandler et norditaliensk byhistorisk problem. Den første var Johan Plesner med sit højt værdsatte værk »l'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIII^e siècle«. Smukt har Erik Bach mindet sin lærer i de første studieår ved Århus Universitet ved at dedicere sin bog »a la mémoire de Johan Plesner«.

I sin stillingtagen til de hidtidige fremsatte teorier om de italienske bystaters genesis slutter forf. sig med ringe forbehold til den af N. Ottokar (1926) og Johan Plesner (1934) formulerede opfattelse: at forbindelsen mellem byens borgere (cittadini) og contadoen kan opfattes som delvis et relict fra oldtiden og i sin senere udvikling som selvgroet, fremkommet ved indvandring fra contadoen til byen uden at forbindelsen med contadoen brødes (bl. a. bibeholder de indvandrede deres jordbesiddelser ude i contadoen).

Hvad angår forf.s egentlige æmne den *genuesiske bystat* støtter forf. sig til Ubaldo Formentinis redegørelse i »Storia di Genova« II (1941) for konsularkommunens tilblivelse under den første kors-

togstid i det 11. årh.s sidste dekad, hvor varetagelsen af de i Orienten vundne genuesiske rettigheder (i kraft af aktiv deltagelse i det første korstog) så at sige fremtvang en fastere organisation. Forf. forfølger denne udvikling og fremfører træk, der viser, hvorledes bystyret antager stedse fastere former. — Det påvises tillige, hvorledes faktisk autonomi — der ikke mindst viser sig på det udenrigspolitiske område — er foreneligt med, at vassalitet opretholdes. Det fremhæves således, hvorledes den tysk-romerske kejser, Frederik Barbarossa, som arvtager efter de lombardiske konger, i året 1162 ved et privilegiebrev formelt anerkendte den genuesiske bystat som storvasal (blot med den indskrænkning at grevernes og markgrevens rettigheder som umiddelbare vasaler bibeholdtes, hvorved der opretholdtes feudale enklaver i Ligurien), men at baggrunden for at Frederik Barbarossa på et tidspunkt, hvor han gik hårdt frem mod indlandsbyerne (bl. a. Milano) og her indførte podestastyre, faktisk anerkendte bystaten Genuas autonomi, var, at en nødvendig forudsætning for at han kunne foretage et Sicilien-togt, var genuesisk flådestøtte. M. h. t. udenrigspolitik optrådte Genua således faktisk på lige fod med kejseren.

Særdeles prisværdig er forf.s påvisning af, at den genuesiske bystats autonomi ikke blot var forenelig med vasalstatus overfor kejseren, men også med at de markgrevelige rettigheder bibeholdtes, hvortil yderligere kom de særlige ærkebiskoppelige rettigheder. Forf. afgiver herunder vidnesbyrd om, at han fuldt behersker den formale side af feudalsystemets begrebsverden (chap. II. La commune consulaire. A. Féodalisme et consulat, s. 30—45). I dette afsnits slutning »la noblesse génoise« (s. 41—45) giver forf. en meget fyldestgørende påvisning af, hvorledes den genuesiske adel ikke blot stod i spidsen for Genuas første korstogsflåde og -hær, men hvorledes den også i den efterfølgende tid blev ledende i bystyret som *consules*. Også adelens tilknytning til Genuas biskop fremdrages. Med udgangspunkt i Belgranos undersøgelser føres de viscontile slægter, der i 12. årh. ofte er identiske med de consulære slægter, tilbage til 10. årh. Forf.s konklusion at Genua er samlingspunkt for Liguriens adel, og at der er nær forbindelse mellem det liguriske landområde og Genua, er utvivlsom rigtig og videreudbygger således den af Ottokar og Plesner formulerede opfattelse.

I kapitel II.s andet afsnit »le consulat et le commerce« gives med udgangspunkt i toldtarifer og regeringsdekreter for tiden, der ligger forud for de først bevarede notarialregistre — de ældste, der nu kendes er fra 12. årh.s midte — en beskrivelse af den genuesiske handels stedse voksende geografiske omfang og også af fremmede købmænds andel i den stedse mere forgrenede transit-

handel via Genua. Det er et smukt historisk rekonstruktionsarbejde, som her er foretaget. Man får et klart billede af, at handelen med luksusvarer allerede inden 12. årh.s midte var under udvikling.

Utvivlsomt tillægger forf. dog en voksende nødvendighed for kornimport for ringe betydning for udviklingen af den genuesiske søhandel og handelsflåde. Formentini, der har behandlet Genuas historie i 10. og 11. årh., tolker dokumenter hidrørende fra den ærkebiskoppelige administration i disse århundreder som bevis for, at Genuas befolkning var henvist til at skaffe sig størstedelen af deres levnedsmidler — og selvfølgelig først og fremmest korn — ved import ad søvejen. De geofysiske forhold i Genuas contado måtte være en afgørende hindring for at befolkningen kunne leve af »jorden«. Eller som byens berømte krønikeskriver Caffaro 1158 skrev: Genua havde ikke tilstrækkelig »terra Imperii unde vivere possint« (Formentini: op. cit., s. 274 n. 12). Trods en henvisning til Formentini viser forf. ikke her indtrængende forståelse af det for Genua livsvigtige problem. At Genuas biskop havde ret til tiende ikke blot af jordens afgrøde i contadoen, men også af kornimport ad søvejen er meget talende.

Medens skibsafgifterne, som biskoppen har ret til at opkræve er stærkt graduerede, således at alle skibe, der kom fra »ultramare« eller længere borte fra end Sicilien, skulle betale en betydelig afgift, skibe kommende fra Sicilien ca. det halve, skibe der kom fra Sardinien en endnu lavere sats, skulle alle skibe, hvor de end kom fra, i det tilfælde de i overvejende grad var ladet med korn betale en *mina* korn for hvert medlem af skibsbesætningen. Dette vil jeg antage skal tolkes som en primitiv skibsmåling, idet skibsbesætningens antal altid vil stå i et vist forhold til skibets størrelse. Og da denne bestemmelse, i hvert fald i den bekræftelse af denne ærkebiskopatets gamle rettighed, som ærkebiskop Ugonis della Volta fik af byens consules i 1575, gentages uvarieret efter hver af de graduerede geografiske bestemte skibsafgifter (Registrum Curiae II (Atti della societä ligure storia patria XVIII, 1887), s. 456), kan den tolkning, som her gives af forf., at »les navires, qui arrivent des ports d'outre-mer, peuvent bien être chargés de blé, mais on peut certainement interpréter la formule en ce sens que cela ne fut pas la règle« (Bach: op. cit. s. 46) næppe siges at virke overbevisende. Disse så ensartede bestemmelser for skibe overvejende ladet med korn, hvad enten de kom fra en fjærntbeliggende middelhavshavn eller en mere nærtliggende, synes mig at afspejle kornhandelens omskiftelighed. Man havde nok i Genua sine hovedforsyningssteder, deriblandt sikkert Sicilien, Italiens

»kornkammer«, som forf. glemmer at tage i betragtning; men svigtede de nærmere områder f. eks. under en misvækst, måtte genuesiske skibe gå på langfart efter korn. Det er velkendt, at det romerske imperiums hovedstad i de første århundreder af vor tidsregning for en stor del forsynedes fra Ægypten (om Grækenlands og Roms brød- og kornforsyningsproblemer i oldtiden se Martin P. Nilssons interessante afhandling i Statsvetenskapligt tidskrift 1919), og hvor broget middelhavsrummets kornforsyningsproblem var i det 16. århundrede har Fernand Braudel nylig klargjort i sit interessante værk »La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II« (1949).

Der er grund til at antage, at også i 12. årh. havde de fra naturens hånd dårligt stillede områder forsyningsproblemer. Når forf. helliger kornimport fra Calabrien — der lå på den anden side Sicilienstrædet — en særlig opmærksomhed, kan jeg ikke her følge ham. De særlige bestemmelser for skibe kommende herfra: Ingen skibsafgift, men kornafgift efter samme princip som fra andre områder, tolker jeg således, at i importen fra Calabrien var det alene korn, der havde betydning.

Det havde iøvrigt også været værdifuldt om forf. i denne eller i anden sammenhæng havde indføjet en omtale af kontrakten sluttet i jan. 1183 mellem ærkebiskop Ugonis administratorer og de to Castelloer, Otto og Rainaldus, samt Enricus Judex og brødre, hvorved dette selskab overtog opkrævningen af korn- og saltafgifterne af alle indkommende skibe (*Registrum Curiae II*, s. 113). Til at udfærdige denne vigtige kontrakt anvendtes notaren Wilielmus Cassinensis. Kontrakten udfærdigedes i hans kontor »sub porticu quondam Ansaldi Trincherii«.

Dette er nævnt af forf. både i det fortrinlige indledningskapitel »Les Sources« som andetsteds i værket. Med rette har forf. i sin redegørelse for de af ham benyttede kilder lagt hovedvægten på en redegørelse for notarialregistrene, der er uden sidestykke i datidens Europa. — Hver enkelt indførsel i disse har for de udstedende parter eller den udstedende part retslig bindende karakter. Ofte har der dog sikkert været udstedt originaldokumenter, men af disse findes nu næsten ingen bevarede. Derimod kunne forf. have henledt opmærksomheden på, at der i ærkebiskopatets brevkopibog *Registrum Curiae II* er indført ikke få kontrakter udfærdigede af forskellige notarer, og at disse indførsler må være foretagne på grundlag af originaldokumenter bevarede i ærkebiskopatets arkiv.

Hvor rig en kilde notarprotokollerne end er til belysning af ikke blot Genuas handel, men også af de sociale forhold — social

her forstået som omfattende alle samfundsklassers forhold eller deres daglige liv i Troels-Lundsk forstand — så er der dog her en vid mark for den historiske rekonstruktion, idet det kun er brudstykker af enkelte notarers protokoller, der er bevarede — ca. 30 notarer var vistnok i virksomhed i Genua ved 12. årh.s slutning. De vigtigste bevarede notarprotokoller for den periode, Erik Bach har helliget sine studier, er dels Giovanni scribas, fra 1150erne til ind i 1160erne. Disse er først nyttede af A. Schaube i hans grundlæggende værk »Handelsgeschichte der romanischen Völker« (1906). Af Erik Bach er de hovedsagelig nyttede komparativt. Men da tyngdepunktet i forf.s studier ligger i 1180erne og beg. af 1190erne, er det først og fremmest et indtrængende studium af Obertus scribas og Cassineses notarialregistre han har foretaget. Selv om Obertus scribas registre nu for størstedelen er udgivne og Cassineses fuldstændigt og ikke få historikere, deriblandt udgiverne, har nyttet deres indhold, i særdeleshed i afhandlinger belysende Genuas handelshistorie, har dog ingen historiker hidtil i samme udstrækning som Erik Bach udnyttet alle de oplysninger, der kan udvindes af disse notarialregistre til belysning af ikke blot Genuas merkantile aktivitet — og i denne henseende må der tilkendes det vedføjede tillæg, der geografisk opdelt giver en oversigt over alle kontrakter vedrørende søhandel registrerede i Obertus scribas og Cassineses registre, en meget høj værdi — men også af den økonomiske aktivitet på andre områder, i den udstrækning den kan udlæses af de indregistrerede kontrakter. Også de oplysninger, som f. eks. indregistrerede testamenter giver, er med talent udnyttede af forf. bl. a. til at oplyse om familie- og formueforhold. Det er i virkeligheden helt forbløffende, hvor givtige disse notarialregistre har vist sig at være studeret med et åbent blik for alle afskygninger af den genuesiske borgers livsforhold. I særdeleshed når man betænker, at det dog kun er fragmenter af disse to notarers registre, der er bevarede. Obertus scribas for nogle eller en enkelt måned af årene 1182, 1183, 1184, 1186 og 1190 og Cassineses for hele året 1191 og for de første måneder af 1192. Det havde sikkert ikke været uden betydning for forf. under hans forsøg på at tegne udviklingslinjen i den genuesiske handel i 12. årh.s sidste årtier og også m. h. t. den fremsatte betragtning, at Cassineses klientel overvejende bestod af opkomlinge, mænd, der ikke tilhørte de viscontile slægter alias det gamle genuesiske aristokrati, om han havde været opmærksom på, at Cassineses notarvirksomhed ved en indførsel i Registrum Curiae II s. 108 kan spores helt tilbage til 1182, at den ovenfor nævnte vigtige kontrakt vedrørende ærkebiskopatets kornafgift af skibe udfærdigedes af

Cassinese, og at den ene af de to Castelloer, der jo dog nok ligesom Bellobrunus de Castello må have tilhørt den viscontile slægt af dette navn, Otto de Castello, var Ansaldi Fornarius' svigersøn (Notai liguri del sec. XII, II Guglielmo Cassinese, s. 247).

Endelig at det yderligere fremgår af Registrum Curiae II, at Cassinese fra 1187 blev ærkebiskop Ugonis della Voltas (som jo sikkert har tilhørt den viscontile Voltaslægt) foretrukne notar, og at også dennes efterfølger Bonifacius (skiftet fandt sted juni 1188 (Reg. Curiae, se indl.)) fortrinsvis benyttede Cassinese som notar.

Forf. har med udgangspunkt i sit i tillæget trykte uddrag af notarialregistrene fra Obertus scribas og Cassineses registre foretaget en geografisk leddelt analyse af kapitalindsats i Syrienhandelen, Konstantinopelhandelen, handelen på Alexandria, på Nordafrika, Spanien, Sicilien, Sardinien m. v. Der er ingen tvivl om, at forf.s resultater her er bindende, for så vidt det gælder forskellen i den kapitalindsats, der var nødvendig. Således var Syrien og Konstantinopel de store kapitalisters domæne. De anførte oplysninger om forholdet mellem *socii stantes*, de købmænd, der blev hjemme — hvorfor benævne dem »financiers« en bloc? — og *socii tractantes*, de der rejste med skibene og varerne, kan sikkert også siges at have almen gyldighed og er forøvrigt af komparativ interesse. Derimod kan man spørge om forf., trods alle forbehold, ikke er for tilbøjelig til at tro på, at 1191 omtrent er et »mirakelår« i genuesisk handel, der da udvikler sig med pludselig voldsomhed.

Overordentlig værdifuld er forf.s indtrængende analyse af 13 fremstående genuesiske købmænds handel (Bach: op. cit. s. 77—91). Derimod er afsnittet »voies et marchandises du commerce génois« (Bach: op. cit. s. 91—96) svagere. Vel gives et broget billede af den mangfoldighed af luksusvarer, der transiteredes over Genua: flanderske stoffer, der nåede Genua over alpepasserne, østens krydderier, Afrikas slaver og guld, der allerede nu gjorde Genua til et handelsemperium at sammenligne med 16. årh.s Antwerpen, men handelsvejene er ikke optegnede med præcision. Et kort med sådanne indtegnede ville have været af stor værdi. Det ville have vist, at første station på vejen til Syrien og Konstantinopel og vel også Alexandria var Messinastrædet og Messina, hvor man vel i reglen har provianteret og taget vand ind. Næste station har sikkert ofte været Kreta.

Det følgende afsnit »les prix et le niveau de vie« (Bach: op. cit. s. 97—102) indleder forf. med disse smukke betragtninger: »la

connaissance des prix des marchandises et des services, de la pénurie ou de l'abondance des différents articles de consommation, reste la base la plus solide de l'étude des conditions sociales d'une société». Han forsætter, der kan af notarregistrerne uddrages enkelte priser, men også på dette område er de oplysninger, som disse giver af fragmentarisk karakter, de dækker ikke alle »les aspects essentiels de la vie sociale«. Dette forbehold er på sin plads, men større forsigtighed m.h.t. at drage slutninger ud fra isolerede priser havde også været på sin plads. Forf.s forsøg på at konvertere en skrædersvends kosthold til penge med udgangspunkt i den florentinske stadskronikeskriver Giovanni Villanis opgivelser over over det årlige kornforbrug pr. person i Firenze i 14. årh. og Catos opgivelser for en slaves årsforbrug af korn, olie og vin i 2. årh. f. v. t. er meget interessant og viser forf.s brede orientering. Men det glipper på et essentielt punkt. Grundlaget er for spinkelt: 1 kornpris + 2 oliepriser + 1 vinpris. I hvert fald en enkelt kornpris kan ikke være repræsentativ. Netop kornpriser var højst variable, og der vides intet om, hvorvidt den fundne kornpris var en middelprijs. Ved flittigere brug af Registrum Curiae II (s. 266 f.) kunne forf. i øvrigt have fundet endnu en kornpris, idet en Spinola, d. v. s. en genuesisk aristokrat, i 1195 af de genuesiske dommere, hvorimellem Bellobrunus de Castello, dømtes til at betale ærkebispens den ham tilkommende afgift af korn bragt ind ad søvejen d. v. s. 15 minas korn eller 8 £, kornets anslåede værdi.

Derimod kan de priser forf. har noteret for slaver, flandersk klæde og andre tekstiler sikkert siges at være ret repræsentative. Når det om de noterede peberpriser siges, at det ses, at disse var stærkt varierende, så er dette også af megen interesse. Udgiften til dette krydderi kunne ikke være ruinerende for den enkelte husholdning, men svingninger i peberprisen har vel i 12. årh.s Genua som i 16. årh.s Antwerpen og 17. årh.s Amsterdam eller London kunnet give enten stor gevinst til eller ruinere den købmand, der evt. var storspekulant i denne vare.

Den dristigste og interessanteste historiske rekonstruktion Erik Bach har forsøgt at foretage i »la cité de Gênes au XII^e siècle« omfatter ikke blot den økonomiske aktivitet i årene omkring 1190, men også den politiske. En sammenfletning af økonomisk og politisk aktivitet forsøges. Det er længst kendt, bl. a. fremhævet af Lopez, og det står at læse i Janues bykronike, at der fra 1188 var indbyrdes strid mellem de ledende slægter. Lopez tilføjer, at opkomlinge sluttede sig til både det ene og det andet parti. Det endte med Podestastyre i 1191. Et tidspunkt, da det

trede korstog, med Genua som aktiv deltager, var fuldt i gang. Lopez tør ingen bestemte slutninger drage, heller ikke m.h.t. det etårige Podestastyre. Erik Bach er her dristigere. I kapitel IV »la classe dominante de Gênes« (Bach: op. cit. s. 103—39) foretager han et sandt detektivarbejde. Støttende sig til konsullisterne og retteringskonsullisterne i Genuas berømte krønike, til Belgranos slægtstavler og sine egne studier i notarialregistre lykkedes det ham at få et mønster frem: Udenfor de, der har politisk indflydelse falder naturligvis 1. »Les marchands étrangers à Gênes« og endnu på dette tidspunkt også 2. »Tinctores et draperii«. Med gruppe 3. »l'aristocratie consulaire« og deres deltagelse i handelen er man i centrum. — Der nævnes repræsentanter for førende slægter, deres politiske løbebane og deres økonomiske aktivitet, så vidt den kendes, skildres: Voltaer, Castelloer og Spinolaer nævnes. Om flere af de nævnte gælder, at de allerede ved årsskiftet 1189/90 drog på korstog til det hellige land og dermed forsvandt fra den politiske skueplads i Genua. Det gælder Guido Spinola, Rubeus de Volta, Symon Doria og Fulco de Castello (Bach: op. cit., s. 115). Gruppe 4. omfatter endelig, »les financiers n'appartenant pas à l'aristocratie consulaire«. Også her er gjort et smukt detektivarbejde. Men man kan nok spørge, om det er et tilstrækkeligt kriterium for at placere Bellobrunus de Castello i denne gruppe, at han endnu ikke havde været konsul i 1191 og første gang i dette år blev retteringskonsul. Erik Bach angiver selv, at Rubeus Volta var hans svigerfader. Den af mig ovenfor nævnte Rainaldus de Castello, der også først på et senere tidspunkt (1192) blev retteringskonsul, ville om medoptaget efter det opstillede mønster også have fundet sin plads her og vel også Otto de Castello, dog allerede 1190 retteringskonsul (Annali Genovesi II (1903), s. 32 f. og 42), så meget mere som dennes sidstes svigerfader var Ansaldo Fornarius (jfr. ovf. s. 547 og Bach: op. cit. s. 131 f.). Under alle omstændigheder var disse to Castelloer i 1180'erne og måske også senere nær knyttet til den ærkebiskoppelige administration. Det samme gælder notaren Cassinese, som Erik Bach formener særligt havde sit klientel blandt repræsentanter for gruppen af kapitalister, der ikke hørte til det konsulære aristokrati.

Der er et par brikker, som forf. er kommet for skade at forbise, og andre mangler og vil altid mangle, alligevel er slutkapitlet »l'histoire politique de Gênes de 1182 à 1194« et rosværdigt stykke historieskrivning. Jeg kan blot ikke følge forf., når han udbryder, at valget af en podesta for året 1191 var lig tilslutning til kejseren, den unge Henrik VI. På det tidspunkt, da man i Genua på grund af den megen uro i byen valgte at udnævne en podesta for et år,

var Henrik VI endnu ikke optrådt på den italienske skueplads, men det var Philip August af Frankrig, der 24. aug. 1190 sejlede fra Genua med sin korstogshær på en lejet genuesisk flåde og Richard Løvehjerte, som også havde aflagt besøg i Genua, men sejlede på egne skibe fra Marseille. Vinteren over lå han dog i Messina for at varetage sin søsters interesser, enken efter den sidste normannerkonge, der var død i 1189. Nye genuesiske korsfarere fulgte de to konger ført af to af byens konsuler. Men som så ofte før og efter i Genuas historie, måtte byen snart bevæbne sig til at holde på to heste for at varetage sine interesser ude og hjemme. Henrik VI kom til Italien først og fremmest for at gøre sin hustrus arvekrav på det normanniske kongerige gældende. Som i 1162 overfor Frederik Barbarossa, så nu overfor sønnen lovede Genua flådehjælp til dette formål mod privilegiebekræftelse og udsigt til fordele ved en evt. erobring af Sicilien.

Derfor at tro at Bellobrunus de Castello, der sammen med en anden af consules placitis førte den genuesiske flåde (ingen consules kunne jo gøre det i året 1191), i sit hjærte var ghibellinerer en modsigelse af de ord, hvormed Erik Bach slutter sit skarpsindige skrift, og sætter som genuesernes ledemotiv »proficuum quod deus dederit«.

Astrid Friis.

Jørgen Hæstrup: Kontakt med England 1940—43.

København. 1954. 326 s.

Det er altid en betænkelig sag, set fra en strengere videnskabs synspunkt, at skrive »samtidshistorie«, altsaa i videnskabelig-historisk form at redegøre for begivenheder, som ikke ligger længere tilbage, end at en række deltagere i dem stadig lever et aktivt liv. Der er ved emner af en saadan modernitet adskilligt større mulighed, end hvor det drejer sig om fjernere historiske forskningsgenstande, for, at der kan fremkomme nyt materiale, som ændrer det givne billede. Vi ved jo endnu kun i meget begrænset omfang, hvad de personer, som i særlig grad er bundet af tavshedspligt eller politiske hensyn, sidder inde med af akter og oplysninger til belysning af den tyske besættelses aar i Danmark 1940—45. Der tænkes her især paa diplomater, ministerialembedsmænd, officerer og professionelle politikere. Den Parlamentariske Kommissions Betænkning giver vel i sine mange bind en lang række oplysninger om forhold i Danmark i de nævnte aar, men adskilligt lader den uoplyst, specielt hvor talen er om modstandsbevægelsen. Og det samme gælder den store litteratur om

forhold og begivenheder under besættelsen, samlede fremstillinger med flere medarbejdere og monografier af enkeltforfattere, som er fremkommet i aarene derefter.

Om hele denne litteratur kan det siges, at dens historiske kildeværdi først og fremmest afhænger af, i hvor stort et omfang den meddeler eller bygger paa med begivenhederne samtidige akter. Hvor talen er om beretninger, vil jo altid i større eller ringere grad forvanskningfaktorer gøre sig gældende, bevidst eller ubevidst for forfatterne. Dr. H. peger med rette paa den polemiske tendens i mange af disse værker (s. 29).

Kildestof af denne art maa jo imidlertid enhver historiker, hvor akterne svigter, operere med. Men der er et andet »faremoment«, som uden tvivl er større for »samtidshistorikeren« end for dem, som søger i tid fjernereliggende emner. En historiker kan vel aldrig helt fri sig for sine bindinger, bestemte ved psyke, milieu og oplevelser. Men graden af frigjorthed bliver ganske givet særligt begrænset, naar hans emne er, hvad han selv har oplevet som aktiv deltager eller emotionelt stærkt engageret samtidig. I mangt har ny politiske problemstillinger afløst besættelsestidens. Men følelserne fra den gang lever stadig deres liv i danske sind, og debatten om den aktive modstandskamps værdi er langt fra ført til ende. Allerede nu at se rent »historisk« paa den tid er næppe muligt.

Hertil kommer, at en historiker altid vil føle sig mindre fri ved drøftelse og vurdering af motiver, naar det drejer sig om endnu levende personers handlinger — undtagen i tilfælde, hvor saadanne personer bedømmes strengt af en udbredt opinion, hvortil historikeren mener at burde slutte sig.

Dr. H. viser en prisværdig stræben efter af ofte modstridende vidnesbyrd at udvinde den historiske sandhed. Om det altid er lykkedes ham i sin redegørelse at befri sig for de stærke følelsesbaand, som binder ham til den aktive danske modstandsbevægelse og dens synspunkter, er imidlertid et spørgsmaal. Men herom senere.

I sin bogs indledende afsnit »Opgave og Materiale« redegør dr. H. for det flittige arbejde, som han 1947—49, med støtte fra forskellige, udførte for at indsamle utrykte bidrag til den danske modstandsbevægelses historie, som i den trykte litteratur var højst ufuldkomment belyst (jvf. hans korte oversigtsartikel i Hist. Tidsskr. 11. rk. II (1949), s. 553—56). Til at begynde med var det især beretninger fra mere fremtrædende personer indenfor bevægelsen, han havde for øje; under arbejdets gang blev han opmærksom paa, at der i langt større omfang end ventet var be-

varet ogsaa privatarkiver, som indeholdt breve, telegrammer, instruxer, rapporter m. m. vedrørende modstandsarbejdet. Resultatet af indsamlingen er blevet i alt 27 arkiver og 78 beretninger.

En henvendelse til alle, som rundt i landet tog del i modstandsaktiviteten, laa over enkeltmands kræfter. H. har derfor indskrænket sit arbejde til at søge oplysninger om bevægelsens centrale grupper og først og fremmest om den danske sektion af »S.O.E.« (Special Operations Executive), den britiske faldskærmsorganisation, og de grupper og personligheder i Danmark, med hvilke den samvirkede.

Paa grundlag af det indsamlede kildestof, indenfor hvilket nuv. ambassaderaad Ebbe Muncks og ingeniør Arne Duus Hansens og, til belysning af stemninger blandt danske i London og forsoget paa at skabe et dansk frivilligkorps her, nuv. kaptajn Werner Michael Iversens arkiver er særligt givende, og med udnyttelse af den trykte litteratur har H. bygget sin fremstilling op. Kærnen i denne er skildringen af »S.O.E.«s danske sektions opstaaen og udvikling og dens arbejde i Danmark indtil 7. okt. 1943, da den daværende leder paa dansk grund Flemming B. Muus for en tid forlod landet, efter at begivenhederne i aug. s. a. og ministeriet Scavenius' tilbagetræden paa afgørende maade havde ændret vilkaarene for arbejdet. Som baggrund herfor er der redegjort for, hvorledes en dansk vilje til aktiv modstand mod tyskerne efterhaanden tog form i selve landet og vandt større udbredelse.

Fuldt dækkende er titelen ikke. Under Danmarks »Kontakt med England 1940—43« falder jo ogsaa de meddelelser om tyske militære forhold, som den danske generalstabs efterretningssektion allerede fra okt. 1940 lod tilgaa den britiske overkommando, det propagandamateriale, som fra britisk side nedkastedes i Danmark, og hele Christmas Møllers og andre danskes virksomhed gennem B.B.C., alt sammen noget, som H. nøjes med at strejfe. »S.O.E.«s indsats i den danske modstandskamp var dog saa betydningsfuld, at det maa anses for velbegrundet at samle en historisk fremstilling om denne indsats. Ogsaa i saa henseende er bogen imidlertid en torso, da den kun skildrer forberedelserne og begyndelserne og udskyder behandlingen af besættelsestidens sidste 17 maaneder, da sabotagen og nedkastelsen af sabotagemateriel antog et langt større omfang end før, og da tillige aktmaterialet flyder meget rigere, til et 2. bind. Indenfor de her antydede begrænsninger øger imidlertid dr. H.s afhandling paa en lang række vigtige punkter vor viden. Og naar der ovenfor er fremført betænkeligheder overfor muligheden af en i strengere

forstand videnskabelig behandling af et »samtidshistorisk« emne af politisk art, reduceres disse betænkeligheder stærkt m. h. t. det, som er bogens hovedemne. Man kan have sine stille tvivl om rigtigheden af War Office's paastand om, at der ikke i England er opbevaret aktmateriale fra »S.O.E.«s virksomhed (H.s bog s. 15). Uanset dette er dog det kildestof, H. har tilvejebragt, saa stort, at fremkomsten af eventuelle ny kilder næppe vil være i stand til at ændre hovedtrækkene i det tegnede billede. Og de »facts«, som er konstateret, vil blive staaende, selv om vurderingen af »S.O.E.«s indsats og af betydningen af den aktive modstand i Danmark hos senere historikere muligvis vil komme til at afvige fra H.s

Dr. H. har bestræbt sig for at gøre sin bog livfuld og anskuelig, og det er i det hele lykkedes ham. Af og til virker dog fremstillingen urolig og springende, og det kan undertiden knibe med overskueligheden. Forf. siger i slutningen af sit kap. 20, »Sabotagegrupper«: »De foregaaende sider vedrørende gruppedannelsen maa gerne forekomme baade forvirrede og forvirrende. Helst maa de efterlade et indtryk af uoverskuelighed« (s. 266). Det maa bestrides, at noget saadant nogen sinde kan blive en dyd i et historisk arbejde¹.

Tungere vejende er dog indvendinger af real eller metodisk natur.

I en kortfattet indledning, som H. kalder »delvis ræsonnerende« og ikke underbygger med kildehenvisninger, opridser han de indre og ydre forudsætninger for en aktiv modstandsbevægelses opstaaen i Danmark. Mange forhold bidrog 1941—42 til at øge det danske folks uvilje mod, hvad H. kalder »samarbejds-«, Erik Scavenius »forhandlingspolitikken«: tysk modgang i Rusland, U.S.A.s inddragelse i krigen, de forskellige ny tyske krav. I hovedtræk synes H.s fremstilling acceptabel, men vurderingen af udenrigsminister Scavenius og hans politik er uden

¹ Som eksempler — langt fra de eneste — paa sproglige og stilistiske mærkværdigheder i bogen kan anføres: »Det foreløbigt endelige maal var« osv. (s. 107) — »I London saa man med undren og begejstring, hvorledes han [Muus] i stigende grad *infiltrerede* i den hjemmegroede danske modstand . . .« (s. 211) — Der »opstod hurtigt divergerende meninger, hvor det drejede sig om at fastlægge *takten, rytmen og den taktiske holdning* i denne tilpasningspolitik« (s. 39) — »Lad *tanken kure ned gennem landet* og forville sig efter de tilfældige associationers lov ind i de grupper, den har mødt . . .« (s. 266) — Kildehenvisningerne og noterne til fremstillingen er givet bag i bogen, kapitel for kapitel. Arbejdet for læseren med at finde den note, han har brug for, lettes ham ikke ved den uhyre lille sats. Det havde været til stor hjælp for benyttere af bogen, hvis noterne til hver side var indledet med det paagældende sidetal, trykt med fed sats eller kursiv.

tvivl for ensidigt præget af modstandsbevægelsens absolute for-dømmelse af ham og hans gerninger. »Det var maaske smaa kort, Scavenius havde paa haanden, men de, der var, blev ikke udnyttet« (s. 40). »Hans ministertid kom til at betyde en fortsat kæde af nødvendige saavel som overflødige indrømmelser overfor de tyske myndigheder« (sst.). I hvilket omfang Scavenius gjorde de tyske myndigheder overflødige indrømmelser, lader sig næppe afgøre, før ogsaa det tyske, endnu for danske historikere util-gængelige kildemateriale er inddraget i forskningen. H. har utvivlsonst ret i, at Scavenius ved sin ringeagt for følelsesbe-tonede standpunkter blev en ensom mand i regerings- og rigs-dagskredse og stærkt bidrog til at øge modstandsviljen i befolk-ningen. Men naar det siges, at »han red samarbejdspolitikens muligheder til døde« (s. 41), overses det, at de afgørende aarsager til denne politiks sammenbrud jo dog var paa den ene side de tyske fordringer, paa den anden side den stigende modvilje mod forhandlingspolitikken overhovedet i store kredse af folket, næret baade af besættelsens stadig øgede psykiske pres, de tyske militære nederlag paa forskellige fronter, den britiske propaganda og den aktiviserede sabotage. Følgen blev reaktioner, der stillede den danske regering overfor tyske krav, som ogsaa efter Scavenius' mening maatte medføre et brud. Rigtigere end den citerede passus er H.s umiddelbart før udtalte opfattelse, at »modstandsbevægelsen slog spillet over ende for ham og tyskerne«. Og H. skylder beviset for, at en af partier og folkestemninger mere afhængig udenrigs-minister vilde kunne have udsat bruddet saa længe, som det muliggjordes ved Scavenius-politiken. Til at fælde den endelige dom over denne politik og over Scavenius' syn paa følelses- og forstandshensyn, paa sabotagens betydning og paa, hvilke faktorer der vilde bestemme vestmagternes holdning overfor Danmark efter deres sejr, dertil er tiden næppe endnu inde. Det samme gælder den fuldt objektive dom over modstandsbevægelsen og dens resultater.

Fastere er bedømmelsesgrundlaget, naar det spørgsmaal stilles, om H. over alt i de mere centrale afsnit af sin afhandling har udnyttet kilderne videnskabeligt forsvarligt.

Jeg har sat spørgsmaalstegn ved adskillige punkter. Her skal kun enkelte fremdrages.

H. har i sit kap. 2 »Blandt danske i London« adskilligt om senere kaptajn Werner Michael Iversen og hans virksomhed i England frem til dannelsen af »Det danske Raad« i London 30. sept. 1940.

Det nævnes (s. 53), at Iversen i slutningen af 1939 kom til

England efter i 20 aar at have været plantagebestyrer i Malakka. Her burde være meddelt det til forstaaelse af hans aktivitet ikke uvigtige træk, at han havde en militær fortid, idet han 1915—19 gjorde tjeneste i den danske hær, fra 1916 som løjtnant, og at han i jan. 1940 søgte genoptagelse i denne hær¹.

H. udtaler (s. 54), at Iversens virken »ikke i første række [var] rettet mod det sekundære maal personligt at opnaa en placering i de aktives rækker. Først og fremmest gik hans bestræbelser ud paa at vinde danske kredse i England for en tydelig dansk stillingtagen, demonstreret i første række gennem danske frivilliges krigsdeltagelse paa engelsk side«. Det er muligt, at Iversens inderste ønske er gaaet i denne retning. Men han beklager i et udkast fra juni 1940 (cit. af H. s. 57), at »existing particular circumstances« — dvs. i første linie den kendsgerning, at den danske Londongesandt grev Reventlow valgte fortsat efter 9. april 1940 at tjene den danske konge og hans regering — berøvede de danske i Storbritannien »the means to help in defensive and military activities«, altsaa som særligt dansk korps. Og andre akter i Iversens arkiv viser, at han kort efter 9. april søgte ansættelse i det danske gesandtskab, derpaa, da det ikke lykkedes, gentagne gange i den britiske hær, helst som officer. Her afvistes han med den begrundelse, at han var for gammel. Endelig tilbød han 18. juli 1940 »Royal Institute of International Affairs« sin tjeneste, men fik det svar af institutets leder Arnold Toynbee, at det kun antog britiske undersøatter².

Havde Iversen faaet ja paa en af disse henvendelser, er det svært at se, hvorledes det vilde have været muligt for ham aktivt at virke for at skabe en dansk frivilligbevægelse. Denne virken fra hans side kom først senere.

26. juli 1940 afholdtes et af H. skildret privat indkaldt møde i den danske klub i London (s. 58—59). Et referat udarbejdedes af den unge dansker Olaf Poulsen, som var knyttet til den danske afdeling af »Patriotic School«, der foretog politimæssig undersøgelse af ankomne udlændinge. I følge referatet blev der fremsat forslag om dannelsen af »a Danish Legion of free and voluntary Danes«. Poulsen giver en liste over dem, som talte »pro« og »contra«. 1. taler »pro« var K. Bechgaard, som »talks in bad danish, prefers english«. Først nogle sider længere fremme oplyser H., at Bechgaard var sekretær hos det engelske underhusmedlem Mr. Strauss (s. 65). 2. taler »pro« var Iversen, som blev »very much applauded« og endnu to gange besteg talerstolen.

¹ Iversens beretning 1948 i hans arkiv i R.A.

² Forskellige aktstykker i Iversens arkiv, læg 1.

H. betoner, at det ikke fremgaar af referatet, hvem der var forslagstiller, men mener, at der heller ikke er grund til at lede efter en saadan. »Her som i Danmark møder vi gang paa gang det spontane som det karakteristiske i udviklingen«.

Han overser her helt, at mødet havde en forhistorie, som belyses af aktstykker i Iversens arkiv.

Toynbee's ovennævnte afslag paa Iversens henvendelse er dateret Oxford 20. juli 1940. Da den engelske postgang paa dette tidspunkt var normal, er brevet efter al sandsynlighed kommet Iversen i hænde d. 21¹. Netop 21. juli slog Iversen i hvert fald ind paa en helt ny handlingslinie, hvorom H. ikke oplyser det mindste. Han udarbejdede denne dag bl. a. et opraab »Til Danske i det engelske Imperium«. Det maner til at aftvætte skammen af 9. april og danne et dansk korps, som side om side med andre kunde kæmpe for »Individets og Nationernes Frihed«. Under samme dato er i Iversens arkiv bevaret hans udkast »Steps to be taken for the formation of a Danish military force«. Han haaber paa, at der kan hverves mindst 500 mand; de ældre danske skulde yde pengebidrag. Korpsset burde staa under en britisk officer, men næstkommanderende skulde være en dansk officer, medlem af et valgt »Board of Management« med en af de prominente London-danske som præsident. Her har vi planen baade om en dansk legion og et dansk raad².

Paa sidstnævnte udkast har Iversen skrevet »Copy givet til O. Poulsen, Devonshire Club«, (med blyant:) »²¹/₇ 1940«. Andendagen derefter, 23. juli, skrev Olaf Poulsen fra London til Iversen og takkede for brev. Han kunde desværre, da han var bortrejst til torsdag, ikke efter Iversens ønske mødes med ham i London. Men »jeg har faaet folk til at tale til højre og venstre, og i Dag gik det pludseligt op for nogle Herrer, en Herr Robert Jørgensen i Spidsen, at der skulde gøres noget«. Man havde bestemt at danne »en dansk Committee, som vil samle Danskere som vil sætte sig paa Britisk Side og gjøre hvad er i deres Magt at gjøre for at hjælpe med til at vinde Krigen. Altsaa et stort Hop fremad«. »Paa Fredag 26 ds. mødes vi i Den Danske Klub Kl. 2 p.m.« Poulsen vilde prøve at blive sekretær. Han bad Iversen mødes med ham fredag morgen før mødet »for at tilrettelægge [sic] Sagerne imellem os«³.

¹ Iversen boede midt i Sussex, ved stationsbyen Burgess Hills c. 60 km. fra London; den passeres af banen London—Brighton. Kaptajn Iversen har paa forespørgsel meddelt mig, at han vistnok modtog Toynbee's svar 21. juli.

² De nævnte udkast findes i Iversens arkiv, læg 17.

³ Poulsen til Iversen, Devonshire Club ²³/₇, 1940, Iversens arkiv, læg 45.

Der eksisterede da før mødet d. 26. en plan, en aftale mellem Iversen og Poulsen. Og Iversen havde udarbejdet et udkast til dannelsen af et dansk frikorps og en dansk organisation samt et opraab til danske. Af det første havde han givet Poulsen kopi, og Poulsen havde agiteret for aktiv dansk krigsdeltagelse. Kan man stole paa Iversens med blæk tilføjede datering »Sussex, 25de Juli 1940« — og der er næppe grund til andet — medbragte han desuden til mødet i klubben et maskinskrevet »Forslag fremsat af den midlertidige danske Komité, konstitueret til Undersøgelse af Mulighederne for Dannelse af en Dansk Frivillig Organisation til Hjælp for det Britiske Imperium i dets Kamp for Individets og Nationernes Frihed«¹. — Tanken om en dansk frivillig legion opstod altsaa ingenlunde »spontant« paa mødet, som H. vil. Han har ikke udnyttet det righoldige Iversenarkiv saa grundigt, som det fortjener.

Hvorfor talte paa mødet 26. juli Iversen først som nr. 2 »pro«, efter den angliserede Bechgaard, M.P.-sekretæren? Er det for dristigt at slutte, at Bechgaard er blevet opfordret til at indlede, fordi han havde særlige engelske forbindelser, altsaa repræsenterede Englands stemme? 10. aug. møder vi atter trekloveret Iversen-Poulsen-Bechgaard samlet. Bechgaard udspørges ved denne lejlighed af Iversen om den engelske regerings nærmere ønsker m. h. t. dansk aktivitet. H. nævner denne sammenkomst (s. 65), men ikke, at Iversen 5 dage før, 5. aug., i den undersøgelseskomité, som var nedsat paa mødet d. 26. med ham som medlem, oplæste et forslag af Bechgaard om organisation af et dansk og anglo-dansk »Grand Council« og dannelsen af »a force«².

Der kunde fremføres ikke faa andre vidnesbyrd om, at H.s evne til kildekritisk dybdeboring har svigtet. Lad mig nøjes med endnu et par eksempler.

Det er urigtigt, naar der (s. 64—65) postuleres »en betydningsfuld forskydning« i Iversens standpunkt fra juni til august, som skal være fremkaldt ved, at han i aug. kommer i forbindelse med Sir Charles Hambro, den daværende leder af »S.O.E.«s vest-europæiske sektion, og med lederen af den skandinaviske undersektion, commander Stagg. Der er tale ikke om en »forskydning«, men om et omslag, der, som vist, kan dateres til 21. juli. Fra da af er Iversen uden vaklen militæraktivist om en hals. 26. aug. traadte han ud af 26. juli-komiteen, hvis andre medlemmer efterhaanden under paavirkning af gesandtskabet og de ældre fremstaaende Anglo-Danes var blevet pacifister. 28. sept. gjorde han alvor af sin plan af 21. juli ved paa egen haand at udsende et

¹ Iversens arkiv, læg 2.

² Iversens arkiv, læg 2.

opraab til »Danske Mænd og Kvinder i Storbritannien«, henvendt ogsaa til det britiske udenrigsministerium. To dage før havde han vist det til grev Reventlow. H. benytter her som kilde Iversens beretning af 1948, der fortæller, at ministeren »i og for sig ikke havde noget imod« det, »naar kun en saadan Udsendelse ikke vilde skabe Uenighed mellem de Danske . . .« H. forbigaar en samtidig kilde, nemlig et brev fra Iversen til direktør S. A. Dohm af 28. sept. 1940, efter hvilken grevens reaktion var betydeligt kraftigere. Han var »ikke særlig glad« derover og »syntes, at det var en Skam, hvis et saadant utaalmodigt Skridt fra min Side skulde skabe offentlig Uenighed imellem Danske og netop paa et Tidspunkt, hvor de danske hjemme holder saa stærkt sammen«¹.

Baade Iversen i sin 1948-beretning og hans fætter Hartvig Frisch i bogen »Danmark besat og befriet« (I, 1945, 368) hævder, at den iversenske aktion førte til, at hans mindre aktivistiske tidligere kollegaer i undersøgelseskomiteen fik dannet »Det danske Raad« (konstitueret 30. sept. 1940). H. finder ikke dette usandsynligt, men mener dog, at »sammenfaldet [i tid] kan have været helt tilfældigt« (s. 68). Ogsaa her giver en samtidig kilde oplysninger, som H. ikke udnytter. Dohm bebrejdede i brev af 4. okt. til Iversen meget skarpt denne hans handlemaade som »most unfortunate«. »I sincerely trust that in this case Denmark will reap the benefit of this week's episode. You already had my assurance that I would recommend you as member of the Council and this would have materialized had not your letter been circulated in the meantime«². Altsaa: raadet var planlagt før udsendelsen af Iversens opraab, men det er tydeligt, at dette har fremskyndet dannelsen — med udelukkelse af Iversen.

»Det lader sig«, udtaler H., »paa grundlag af det eksisterende kildemateriale ikke fastslaa, om oprettelsen af den danske sektion af »S.O.E.« kun var den rent rutinemæssige udbygning af en organisation, der maatte tage alle muligheder i betragtning, eller om den i nævneværdigt omfang har været paavirket af dansk initiativ og de tydelige udtryk for dansk vilje til handling, som vi har set komme til orde i London . . .« (s. 72). Rigtigt er, at der ikke er fremdraget engelsk kildemateriale til belysning af dette spørgsmaal. Hvor vidt det eksisterer, er en sag for sig. Men det tør vel anses for utænkeligt, at ikke Stagg's og Hambro's kontakt med Iversen og hans ligesindede landsmænd og den meget aktivistiske stemning i danske somandskredse i England har spillet en ikke uvæsentlig rolle ved oprettelsen af organisa-

¹ Iversen til Dohm 28/9 1940, Iversens arkiv, læg 36.

² Dohm til Iversen 4/10 1940, Iversens arkiv, læg 36.

tionens danske afdeling. En forudsætning herfor var jo da, at man vidste, at der var danske, som var villige til at lade sig bruge.

Det bør i denne forbindelse anføres — hvad H. har overset — at tanken om sabotage i Danmark allerede er fremme i det forslag af K. Bechgaard, som Iversen 5. aug. oplæste i den danske undersøgelseskomité. Her siges bl. a.: »the chief demand is for persons willing to return to Denmark and to establish channels of communications« samt »judicious pro-ally propaganda, sabotage where not unduly risky and dangerous to civil populations«¹. Her er in nuce programmet for »S.O.E.«s danske sektion, der dannedes i okt. 1940 med den fra en sendelse til Island hjemvendte, indtil 9. april til den britiske legation i København knyttede lt.-commander R. C. Hollingworth som leder. I et memorandum af 11. aug. om organisationen af et frivilligt dansk militærkorps optog Iversen tanken om gennem B.B.C. at opfordre danske i hjemlandet »to commence resistance, sabotage shortly« (H. s. 63). I okt. var man endelig naaet saa vidt, at Hambro paa besøg i Stockholm udviklede ønskeligheden af organiseret sabotage i Danmark for Ebbe Munck (s. 76).

Om H.s udførlige redegørelse for »S.O.E.«s virksomhed i forbindelse med Danmark skal der senere gøres nogle bemærkninger. Forinden har jeg dog endnu nogle anker af kildekritisk art at fremføre.

Lad os gaa frem til 1943. Flemming B. Muus var i marts kommet som faldskærmsmand til Danmark for her at lede »S.O.E.«-arbejdet. Takket være hans evne til at sætte fart i tingene og det mere omfattende sprængstofmateriel, som man nu fra engelsk side var i stand til at sende, takket være ogsaa en betydelig væxt i den danske modstandsbevægelse kunde i sommeren 1943 sabotagen stærkt intensiveres.

H. fremhæver med rette, at Muus' hovedformaal var at sprænge »samarbejdspolitikken« (s. 272). Men han kritiserer samtidig Muus' skildring i hans bog »Ingen tænder et Lys« (1950) af begivenhederne i aug. 1943 som »dirckte urigtig«. Det var ikke, som Muss skriver, den stærke »Bølge af Sabotage« i aug., kulminerende i sprængningen af »Forum« 24. aug. og de store jyske jernbanesabotager 25.—26. aug., som førte til de uantagelige tyske krav, bl. a. om dødsstraf for al sabotagevirksomhed, og dermed til ministeriet Scavenius' tilbagetræden 29. aug. »Den tyske afgørelse var da allerede faldet efter den voldsomme strejkebevægelse, der i august gik over landet med udgangspunkt i Esbjerg

¹ Se ovenfor s. 557.

og Odense« (s. 273). Den 24. blev dr. Best kaldt til Berlin, hvor han modtog de drastiske tyske krav.

Senere skriver H. imidlertid, efter at have citeret Ebbe Muncks dagbog fra slutningen af aug. 1943: »Det er muligt [staar der i dagbogen], at det er ved at løbe lidt ud af Kontrol, og det er givet, at Jam [Muus], der forsøger at puste til Ilden, maa holde igen. Det er ikke ham, der kan bestemme Tidspunktet til at brænde Fyrværkeriet af.« Det er givet, at Muus ikke havde kompetence til at bestemme tidspunktet. Det er et aabent spørgsmaal, om det ikke paa trods heraf blev »S.O.E.«, der kom til at bestemme det (s. 273).

Meningen hermed maa jo være, at det dog var den intensiverede sabotage, der var primus motor i hændelsesforløbet. Hertil svarer H.s ord om den kraftige sabotagevirksomhed i Aalborg, Esbjerg og Odense i sommeren 1943, »direkte affødt af leveringer af engelsk materiel; her har »S.O.E.«s virksomhed været aldeles afgørende for udviklingen« (s. 268). Det kan tilføjes, at »Odensegruppen«s beretning betoner, at det var tyskernes vægring ved fra værftet at fjerne den bombsprængte ministryger »Linz«, som førte til arbejderuroligheder paa værftet. Uroen bredte sig i videre kredse og var »stærkt medvirkende til de store Strejker og Uroligheder i August Maaned«¹. Hvad Esbjergstrejkerne angaar, var de — for at citere Scavenius — »Reaktion paa et tysk Udgangsforbud foranlediget ved omfattende Sabotager paa Havnen og i Byen«². Af betydning i denne forbindelse er det, at Børge Houmann meddeler, at han og hans organisation BOPA i baade Odense, Esbjerg, Aalborg og Aarhus havde bragt Muus' folk i forbindelse med de lokale kommunistiske grupper, og at han hver tirsdag med Muus drøftede de »politiske« retningslinier for modstandsarbejdet og de aktioner, som skulde gennemføres (cit. H. s. 264). Hvor omfattende augustsabotagerne var i sammenligning med tidligere sabotager i Odense, Aarhus og Aalborg, og hvor stor en rolle engelsk sprængstof herved spillede, fremgaar af H.s tal og diagram s. 269—70³.

Baade i Esbjerg og Odense, udgangspunkterne for strejkebevægelserne, har sabotagen væsentlig bidraget til at fremkalde disse og andre uroligheder. Kærnen i Muus' skildring er altsaa

¹ Major Peter Carlsens, bestyrer Aage Mathiesens og landsretssagfører J. Ruds beretning, R.A.; jvf. P. Carlsens beretning, sst.

² Erik Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen, 1948, 179.

³ S. 269 er »April« og »Marts« ombyttet af sætteren. — I København viser sabotagen stærk stigning allerede i juli, samtidig med at engelsk sprængstofanvendelse afgørende oges.

ikke urigtig, selvom »Forum«-sprængningen 24. aug. og den store jyske jernbanesabotage natten mellem 25. og 26. aug. falder efter, at Best var kaldt til Berlin. Allerede fra beg. af aug. forlangtes fra tysk side strenge forholdsregler mod sabotagen¹. Da Best først 27. aug. vendte tilbage fra Berlin, foreligger i øvrigt den mulighed, at sabotagerne 24.—26. aug. har medvirket til at skærpe de tyske krav for sabotageundertrykkelsens vedkommende. Kun tysk materiale kan her oplyse sagforholdet.

Det anførte viser, hvor usikker og vaklende H.s stillingtagen til kildevidnesbyrdene kan være. Det samme er tilfældet med hans behandling af Muus' forsøg paa at faa føling med ledende danske politikere. I følge Muus' bog fra 1950 var det hans ven Herman Dedichen, som drev ham frem i denne retning, mens Dedichen hævder, at Muus allerede i maj eller juni 1943 »udtrykte et stærkt ønske om at lære visse politikere at kende og var yderst taknemlig, da jeg første gang bød ham sammen med Buhl og Hedtoft. Senere ogsaa med O. B. Kraft, Axel Møller og Poul Sørensen«². H. anser det for »rimeligst at antage, at det var Dedichen, der var tankens fader« (s. 278), mener altsaa her at burde følge Muus. Hans argumenter er, at Dedichen som baade radikal og modstandstilhænger maatte ønske, at kløften mellem politikerne og modstandsfolkene ikke uddybedes yderligere, og at det var ham, der havde den personlige forbindelse i begge lejre. Det sidste argument er naturligvis uden betydning for spørgsmaalet om, hvem initiativtageren var. Og H. glemmer helt i denne forbindelse, hvad han anfører paa næste side (s. 279), at Spink, næstkommanderende i »S.O.E.«s danske London-afdeling, før Muus' afrejse til Danmark raadede ham til at opsøge Hedtoft og gennem ham skaffe sig kontakt med det socialdemokratiske parti. Ligeledes, at Muus til Houmann fortalte, at han havde instrux om at skabe det snævrest mulige samarbejde med politikerne (s. 280), og at Mogens Fog mener, at det »smigrede ham [Muus] at have saa vidt spredte og saa indflydelsesrige forbindelser som muligt« (s. 280). I samme retning peger, at Muus efter at være nedkastet ved Hornum sø i marts 1943 rejste sporenstregs til København — imod sin chef Hollingworth's forslag om at holde sig under dække i Jylland.

Dedichen bør her staa til troende. Det er svært at se, hvilken

¹ Se bl. a. Scavenius: anf. værk, 176 ff., hvor ogsaa de vigtigste incitamentter til den stærkere sabotage og anden aktiv modstand nævnes (de allieredes invasion i Italien, den svensk-tyske overenskomst om permittenttrafikens ophør).

² Dedichens beretning, R.A., jvf. H. 277 f.

interesse han skulde have af at forvanske sagforholdet paa dette punkt.

Hvorledes tanken om dannelsen af »Danmarks Frihedsraad« efterhaanden tog form, er stadig et omstridt spørgsmaal. Det er vanskeligt, og jeg skal her kun røre ved et par enkeltheder.

H. meddeler uden nærmere kommentar, at det første forhandlingsmøde mellem Erling Foss, Mogens Fog og Frode Jakobsen om en koordination af de forskellige modstandsgrupper i følge Fog fandt sted 5. juni 1943, i følge Foss først i august samme aar (s. 281; s. 319, n. 28). Fogs datering maa være urigtig, hvis Foss har ret i sin senere beretning om, at han først opsøgte og kom i nærmere berøring med Jakobsen strax efter en samtale med Hedtoft (hvem han overrakte et brev fra Bevan, som opfordrede Hedtoft til at søge kontakt med England). Foss daterer denne samtale til midten af juni 1943, og denne datering stadfæstes af hans rapport til London af 17. juni 1943¹. Dette samtidige kildevidnesbyrd har H. overset.

Paa det møde af de tre mænd, som Fog henlægger til 5. juni, oplyste Jakobsen — skriver Fog — bl. a., at en kærne i hans organisation »Ringene« var »rede til illegal virksomhed«. Herom — som om koordinationsplanerne — foreligger i de samtidige kilder den første meddelelse i et brev fra Foss til Christmas-Møller af 30. juli 1943. »De af dig startede S-kredse«, hedder det her, »er ved at danne en indvendig aktiv Kerne«. Foss tilføjer i brevet, at det er et stort spørgsmaal, hvor »stærkt et saadant Samarbejde i Form af et fælles Raad skal knyttes . . . Jeg er ikke sikker paa, at vore Venner finder noget saadant tilraadeligt under Hensyn til, at alt paa denne Maade kan fanges under een Hat²«.

Det er bemærkelsesværdigt, at Foss først saa sent som 30. juli finder anledning til at give sin ven i London oplysninger om disse vigtige forhandlinger. Tydeligt er det, at de endnu paa dette tidspunkt befinder sig paa et mere forberedende stadium. Det falder dog samtidigt svært at forene hans meddelelse om, at han kort efter midten af juni med Frode Jakobsen aftalte, at de skulde mødes hos Fog, med hans datering af denne første sammenkomst mellem de tre mænd saa sent som til august. Baade han og Fog lader dette møde blive efterfulgt af et andet hos Jakobsen, hvor ogsaa Aage Schoch var til stede. Fog sætter dette 2. møde til »vistnok i juni«. Han skriver, at han da havde tilsagn om, at

¹ Erling Foss: Fra passiv til aktiv Modstand, 1946, 266 f., 190.

² M. Fog: »Til Foss efter befrielsen«, M. Fogs arkiv, R.A.; Foss: anf. værk, 203.

kommunisterne vilde være med; i følge Foss enedes man om »at lave en Sammenslutning«, hvori ogsaa repræsentanter for »Dansk Samling« og det kommunistiske parti skulde optages¹. Staar det i forbindelse med disse forhandlinger, at det kommunistiske partis centralkomité i juni 1943 fremsatte en opfordring til at »træde i Forhandlinger om fælles Optræden« med alle partier og organisationer til øget indsats for landets befrielse og mod alle hjemlige nazister og landsforrædere²? Denne skrivelse nævnes hverken af Fog eller Foss, hvis efter befrielsen nedskrevne beretninger er vore hovedkilder til de siden foråret 1943 førte koordinationsforhandlinger³.

Det samme er tilfældet med det »Danske Fællesraad«, som oprettedes paa initiativ af dav. overbetjent Roland Olsen, redaktør Kaj Holbech o. a.

H. citerer i sin bog (s. 281—82) en af stifterne, grosserer Werner Gybergs maskinskrevne beretning, hvorefter det stiftende møde fandt sted 15. juli 1943. Derpaa refererer han Roland Olsens udførlige beretning, der lader planen til oprettelsen opstaa allerede i maj og det konstituerende møde blive afholdt 5. juni. Hvilken af de nævnte datoer der er den rigtige, tager han ikke stilling til. Det fremgaar imidlertid af mødets resolution, som han gengiver in extenso (s. 282), at den affattedes »Grundlovsdagen den 5. Juni«⁴.

H. omtaler ikke, at Roland Olsen — hvis beretning er præget af den trænede politirapportørs sans for nøjagtighed — siger, at professor Ole Chievitz baade før og efter 5. juni havde kendskab til og bifaldt Rolandkredsens samlingsplaner. Gennem Chievitz gaar der imidlertid forbindelseslinier fra denne kreds til Fog, i øvrigt ogsaa gennem Muus, som efter Roland Olsen senest 1. juni var underrettet om kredsens planer. Muus nævner ikke disse, men fortæller, at han gentagne gange gennem Chievitz havde hørt fra Frode Jakobsen, der havde »Ideer om en fælles Ledelse«; nogen tidsbestemmelse giver han ikke⁵.

¹ Fogs beretning i R.A.; Foss: anf. værk, 266—69.

² Frit Danmarks Hvidbog II, 180.

³ Fogs ovenn. beretning; hans skildring i »Danmark under Besættelsen«, red. af Vilh. la Cour, II, 1946, 683—720; Erling Foss: anf. værk, 260 ff. og hans for tiden før ¹⁶/₁₀ 1943 meget summariske beretning i »Danmarks Frihedskamp«, red. af Ebbe Munck og Børge Outze, I, 1948, 529 ff.

⁴ Ejendommeligt nok nævner H. ikke, at Gyberg har ændret sin fremstilling paa dette punkt og m. h. t. ikke-tilstedeværelsen af nogle af ham nævnte mødedeltagere efter at have faaet kendskab til Olsens beretning. — Jeg henviser til de to beretninger i R.A.

⁵ Fl. Muus: Ingen tænder et Lys, 121.

Holder vi os alene til de samtidige kilder, ligger dannelsen af »Det danske Fællesraad« før nogen som helst meddelelse om koordinationsplaner fra andet hold. Dets oprettelse blev 25. juli proklameret i B.B.C.; 30. juli gengav det danske ugeblad i London »Frit Danmark« dets resolution og indeholdt en artikel, som priste dets initiativ. Men allerede i beg. af juni var det — hvis formaal i følge resolutionen var at »modarbejde alle udanske tendenser i landet«, at »forblive en helhed efter krigen« og paa politisk grundlag at fremme den nationale følelse samt at kræve dem, der havde modarbejdet danske interesser, til ansvar — kendt af mange af modstandsbevægelsens folk. Roland Olsen skriver, at Chievitz »omtalte overhovedet ikke, at en saadan Idé ogsaa var fremkommet andre Steder, hvad den sikkert heller ikke var paa dette Tidspunkt«¹.

Skæbnen har villet, at ingen samtidige kilder modbeviser rigtigheden af Roland Olsens formodning, ene med undtagelse af det ovennævnte kommunistiske opraab af juni 1943, der dog efter al sandsynlighed er affattet efter 5. juni. Vi har kun beretningernes et par aar efter paa grundlag af erindring nedskrevne ord for, at Frode Jakobsen — i følge Fogs omtale af hans i øvrigt ikke tilgængelige skildring — allerede i april 1943 omgikkes med planer om en »befrielseskomité«, at Fog og hans venner i »Frit Danmark« før valget i marts 1943 havde tanker om en fællesorganisation for den illegale presse og efter valget, i maj, søgte kontakt med »Ringene«, at Fog 5. juni havde det første af sine møder med Jakobsen og Foss (en datering, der, som før vist, synes dubiøs), at Foss en gang i foråret samme aar søgte forbindelse med Fog og talte om skabelsen af »en urocentral med en generalstab«, at de i maj enedes om, at de maatte have en socialdemokrat med i arbejdet, at Foss efter Hedtofts afvisning søgte Jakobsen kort efter 15. juni, og at dermed de forhandlinger kom i gang, der omsider efter mange betænkeligheder førte til den endelige stiftelse af »Danmarks Frihedsraad« 16. sept. 1943, paa et tidspunkt, da 29. aug.-begivenhederne stærkt manede til samling. Paa nogle punkter støtter de to mænds, Fog's og Foss', beretninger hinanden, paa andre divergerer de mere eller mindre.

H. mener, at tanken om en samling i foråret og sommeren 1943 »laa saa at sige i luften« og peger som et vidnesbyrd herom paa Rolandkredsens »ret parallelle planer« (s. 281). Denne opfattelse er vel ikke urigtig, men H. ser her, som i sin skildring af begivenhederne blandt de danske i London i juli 1940, for meget

¹ Rol. Olsens beretning, R.A.

bort fra den paavirkning, som fandt sted fra mand til mand, fra kreds til kreds. »Det danske Fællesraad« af 5. juni 1943 talte vel ingen af modstandsbevægelsens ledende kræfter blandt sine medlemmer. Det kom heller ikke til at øve en aktiv indsats, bl. a. fordi en del af medlemmerne efter 29. aug. flygtede til Sverige. Men det var det første forsøg paa en centralorganisation af modstandsfolk, og det maa have givet bevægelsens »store« noget at tænke over.

I sit indledende afsnit »Opgave og Materiale« fremhæver H. med rette betydningen af at prøve den ene beretning paa den anden og frem for alt at prøve beretningerne paa de samtidige kilder, dokumenterne, hvor det er muligt. Det er i det foregaaende vist, at han ikke saa helt sjældent har forsømt en saadan prøve¹. Kildekritik i strengeste forstand er ikke hans hovedstyrke. Han besidder imidlertid en god portion »common sense«. Og denne slaar i det store og hele til i hans udførlige og grundige redegørelse for »S.O.E.«s virksomhed i Danmark, i samspil med kaptajn Iversens rekruteringskontor i London, de britiske træningslejre, Ebbe Muncks og dands informationscentraler i Stockholm og Göteborg og med danske modstandskredse. Den gør det, fordi det samtidige kildestof — hvad der frem for alt er hans ære — her er samlet og udnyttet i saa rigt et omfang.

Heller ikke for disse afsnits vedkommende staar jeg dog uden kritiske detailindvendinger. En af de væsentligste mangler kan ganske vist ikke bebrejdes forf., nemlig den, at han ikke er i stand til at belyse de anskuelser, som næredes af efterretningsofficererne i den danske hær, som ved deres regelmæssige meddelelser gjorde England saa store tjenester, anderledes end paa anden haand, ikke ved direkte vidnesbyrd af gruppens ledende officerer, som stadig er bundet af tavshedspligt. Disse officerer, de saakaldte »prinsefolk«, stillede sig skeptisk overfor betimeligheden af sabotagevirksomheden. I marts 1943 hævdede dav. oberstløjtnant E. Nordentoft — efter Ebbe Muncks dagbog — under et besøg i Stockholm overfor »S.O.E.«s forbindelsesofficer dér R. Turnbull, at »det gælder om at være intakte til Dagen« — dvs. til den dag, tyskerne brød sammen — og at »alt er underordnet i denne For-

¹ Et problem for sig skaber det forhold, at 56 af de beretninger fra modstandsfolk, H. har fremskaffet, er nedskrevet af ham selv paa grundlag af samtaler med og spørgsmaal, stillede de paagældende, og at de 22 af forfatterne selv nedskrevne »normalt« er blevet til efter samtaler og spørgsmaal (s. 22). Han betoner, at han, saa vidt muligt, har søgt »at undgaa enhver form for suggestive spørgsmaal« (s. 23). Det er mit indtryk, at der i saa henseende ikke kan gøres ham væsentlige bebrejdelser.

bindelse« (s. 191). Et vist samarbejde med Muus etableredes senere, men Muus betoner dog i sin bog »Ingen tænder et Lys«, at der stadig var en afgørende divergens i synspunkterne, og han udtrykte i et brev til Turnbull af 16. sept. 1943 stor bitterhed over, at efterretningsofficererne var taget til Sverige uden at efterlade ham »a word of information« (jvf. H. s. 224—28).

Det mest afgørende spørgsmål, som H.s bog rejser hos læseren, er det: Hvilke synspunkter var de rigtige, de af efterretningssektionen fremsatte — som indtil foråret 1943 faldt sammen med den britiske regerings og den britiske hærledelses — eller »S.O.E.«s? Var det i Danmarks og var det i Englands interesse, set paa langt sigt, at den danske regering 29. aug. 1943 maatte ophøre at fungere, at den danske hær og resterne af den danske flaaede afvæbnedes, og at tyskerne fratog det danske politi behandlingen af sabotage-, spionage- og »Zersetzungs«-sager — 20 maaneder for det tyske sammenbrud indtraadte?

Hvis det havde drejet sig om begivenheder, der ligger saa langt tilbage, at et historisk perspektiv kan anlægges, vilde besvarelsen af dette spørgsmål eller en diskussion af, hvad der lader sig fremføre for og imod, staa som en uafviselig pligt for historikeren. H. nøjes med at citere Frode Jakobsens ord i brev til Christmas Møller om 29. august: »Det var en god Søndag« (s. 276).

H. er i det hele taget i sin bog — hvad der til dels, men ogsaa kun til dels, hænger sammen med, at dens emne er »samtidshistorisk« — mere indsamleren og fortælleren, end han er problemstilleren og problemløseren.

Sidste ord i sagen er i bogen i mange henseender ikke. Men den er alle indvendinger tiltrods et fortjenstfuldt arbejde. Med uendelig flid og møje har dens forfatter samlet et vældigt materiale sammen, som for en stor del uden ham ikke vilde være blevet bevaret. Og af tusinder af kildesteder har han skabt en levende skildring af personlige og politiske kontakter, af træningsarbejdet i England, af faldskærmsnedkastninger og modtagelser af mandskab og materiel, af fejlgreb, uheld og ulykker, af fremgang i organisation og aktivisering af sabotagearbejdet, af de forskellige modstandsgrupper og deres sluttelige samling under »Frihedsraadet«s ledelse, af de mange personligheder, som har ydet en indsats — større eller mindre — i det vovsomme spil om Danmarks skæbne og placering i den store verdenskamp.

Bogen vil, naar den er suppleret med det stærkt tiltrængte afsluttende bind, danne udgangspunkt og grundlag for alle senere studier over Englands indgriben i og støtte til den danske modstandsbevægelse.

C. O. Bøggild-Andersen.

Jørgen Hæstrups afhandling, for hvilken han i 1954 erhvervede doktorgraden ved Aarhus universitet, er i flere henseender et samtidshistorisk pionerarbejde. Dens emne er forbindelsen mellem den danske modstandsbevægelse og den engelske regeringsorganisation »S.O.E.« (Special Operations Executive eller Subversive Operations Executive), der oprettedes med det formål at opbygge og støtte aktiv modstand i de af aksemagterne besatte lande. Hæstrup har begrænset sin undersøgelse af denne betydningsfulde side af den danske modstandsbevægelses historie til tiden fra april 1940 til 29. august 1943, da regeringen Scavenius ophører at fungere og »Danmarks Frihedsraad« oprettes.

Det er et vanskeligt emne, Jørgen Hæstrup har givet sig i kast med. Det er i ordets strengeste betydning samtidshistoriske problemer, han tager op til behandling. De er stadig omstridte spørgsmål i den politiske debat og tyngt af den mytedannelsens skal, som altid vil afsætte sig om emotionelt præget politisk og historisk konfliktstof. Nogle historikere vil måske mene, at emnet endnu ikke egner sig for historisk behandling. Deri kan jeg ikke være enig. Det er en ikke uvæsentlig side af historikernes gerning at beskæftige sig med deres samtids nationale og internationale problemer, fremdrage materiale, som giver større viden om dem, gennem kritisk behandling af kilderne kaste skarpere lys over begivenhederne og deres baggrund samt påpege de samtidige begivenheders placering i den historiske kontinuitet. Ingen historisk fremstilling og vurdering er »endelig«. Det ligger i historieforskningens- og skrivningens væsen, og den, der opstiller fuldkommenhedens målsætning, skyder efter jetjagere med en forlader. Ingen samtidshistoriker vil i hvert tilfælde lade sig blænde og hæmme af sådanne forventninger, men hans forskning har ikke desto mindre en central placering i tidens debat, uden hans arbejde vil denne diskussion tendere i retning af at blive steril og dogmatisk, tabe bevstheden om sammenhæng og kontinuitet.

Ud fra forudsætninger som disse må samtidshistorikerens arbejde bedømmes. Jørgen Hæstrup har søgt at opfylde nogle af dem. Det er i visse tilfælde lykkedes ham, i andre slet ikke eller kun delvis, men hans arbejde og dets resultater er til trods for mangler et værdifuldt og først og fremmest inspirerende bidrag til den anden verdenskrigs danske historie. Det vil forhåbentlig være indledningen til en voksende og frugtbar forskning.

Besættelsestiden og især modstandsbevægelsen frembyder med hensyn til kildematerialet specielle vanskeligheder for historikeren.

Den aflejring af regeringsakter og personlige notater, breve eller beretninger og deres bevarelse, som i normale tider er en naturlig proces, måtte man af indlysende grunde på forhånd frygte ikke var sket. Ret snart efter besættelsens ophør henledte flere historikere opmærksomheden på dette problem og nødvendigheden af at igangsætte en systematisk indsamling af det materiale, som var bevaret og især foranledige, at f. eks. deltagerne i modstandsbevægelsen i tide nedskrev beretninger. I den parlamentariske kommissions akter samledes et meget stort materiale til besættelsestidens historie og til trods for den kritik, som fra forskellige sider og med varierende udgangspunkter er rettet mod de parlamentariske kommissioners arbejde og resultater, vil det utvivlsomt vise sig, at der her uanset alle mangler og fejl, er samlet et for den historiske forskning værdifuldt materiale. I f. eks. Norge, Holland og Frankrig iværksattes straks efter 1945 en systematisk videnskabelig indsamling af materiale til belysning af besættelseshistorien. Et forsøg fra dansk side på at få indledt et lignende arbejde mislykkedes desværre, og i stedet for måtte opgaven tages op af enkeltpersoner; af indlysende grunde derfor i begrænset omfang og under vanskelige betingelser.

Dette arbejde er oprindelsen til Jørgen Hæstrups afhandling. Han, der selv havde været aktiv deltager i modstandsbevægelsen og derfor på godt og ondt har særlige forudsætninger for at blive dens historiker, gennemførte 1947—49 i samarbejde med rigsarkivet en systematisk indsamling af materiale til sit emne. Det viste sig, at der ikke fandtes engelske regeringsarkivalier, men derimod at forbløffende meget dansk primært stof var bevaret i form af telegrammer, breve og optegnelser. 27 arkiver har Hæstrup fået opsporet, hvoraf daværende redaktør Ebbe Muncks og ingeniør Duus Hansens synes de vigtigste. Behandlingen af disse og andre kilder rummede den særlige vanskelighed, at koderne, hvori mange af dem var skrevet, skulle dechifrerres, inden de var anvendelige. Dette vigtige arbejde, som antagelig yderst få kunne have gjort, lykkedes stort set for Hæstrup.

Endvidere har han systematisk henvendt sig til medlemmer af modstandsbevægelsen, som kunne give ham oplysninger om emnet, og bedt dem nedskrive beretninger. Af 100 henvendelser gav 78 resultat, og af disse har 22 selv udarbejdet deres beretning. Det ville for vurderingen af dette store materiale, som er deponeret i rigsarkivet, have været vigtigt at få oplyst, hvem disse 22 er. Med hensyn til resten af de indsamlede beretninger — 56 — har Jørgen Hæstrup ikke alene interviewet beretterne, men også selv skrevet beretningerne og bagefter fået dem anerkendt. Men selv ved udarbejdelsen af de 22 beretninger har Hæstrup været aktiv, idet de

ifølge hans egen redegørelse blev til »efter indgående samtaler om, hvad der ønskedes oplyst, eller således, at jeg var tilstede, mens beretningerne blev dikteret til sekretær og med mulighed for at gribe ind og f. eks. stille spørgsmaal«.

Det er indlysende, at en sådan systematisk indsamling af kilder åbner nye og store arbejdsmuligheder fro samtidshistorikeren, men rejser unægtelig også store kildekritiske problemer. Vi har her at gøre med en kildesamling, hvor den samme person både — i hvert tilfælde delvis — er beretteren og den arbejdende historiker. Hæstrup peger selv på problemer, der melder sig, når han f. eks. side 23 skriver, at: »interessen for en del samlede sig om, hvad jeg . . . maatte anse for væsentlig«, og videre: »Rent kildekritisk var det vel ikke uden betydning, at beretterne gennem forudgaaende samtaler var vidende om, at jeg sad inde med et betydeligt kendskab til de omhandlede problemer og i visse tilfælde kunne korrigere og dokumentere vitterlige fejlhuskninger, hvad der vel psykologisk kunne have den virkning, at beretterne mest muligt bestræbte sig paa at give saa præcise oplysninger som overhovedet muligt. Der er da ogsaa som helhed udmærket overensstemmelse fra beretning til beretning, hvor disse dækker hinanden«. Det er netop dette sidste forhold, som Jørgen Hæstrup anser for at være et tilfredsstillende resultat, der hos anmelderen fremkalder overvejelser om disse beretningers kildeværdi og karakter. Det forekommer mig, — og en gennemlæsning af disse beretninger har bestyrket min opfattelse — at Jørgen Hæstrups andel i deres ikke alene fysiske, men også åndelige fremkomst er større, end han har gjort sig klart. Har han ikke under sit arbejde og netop på grund af de forhold, som han selv nævner i ovenstående citat, rationaliseret og korriigeret uoverensstemmelser, som han burde have ladet stå og under sin bearbejdelse kritisk analyseret? Har han ikke netop på grund af ovennævnte fremgangsmåde stillet de suggestive spørgsmål, som han har søgt at undgå? (side 23). Det ville væsentligt have øget dette arbejdes værdi for den samtidshistoriske forsknings teknik, hvis forfatteren havde konfronteret sig selv og læserne med alle de problemer, som hans materiale rejser, og som ovenfor er antydnet. Dette ville bl. a. også have ført til en dyberegående diskussion af, hvorledes tekniken ved indsamling af historisk materiale af denne karakter bør være. At Jørgen Hæstrup som pioner på dette område kan have gjort begynderfejl skal ikke bebrejdes ham, men en dyberegående diskussion af problemerne i hans bog ville have klaret begreberne og f. eks. rejst det spørgsmål, om steno-grafen eller båndoptageren ikke er historikerens uomgængelige redskab ved arbejde af denne karakter.

En diskussion af forfatterens kritiske behandling af sit materi-

ale opstår også ved en nærmere undersøgelse af den måde, hvorpå han har behandlet andre kilder. Side 110—111 omtales f. eks. den engelske reaktion på udleveringen af torpedobådene i januar 1941, og hvorledes Flemming Muus efter sin ankomst til Danmark fremfører den engelske kritik overfor orlogskaptajn Bahnsen. Hæstrup skriver: »Det fremgaar ikke, hvorvidt Muus havde noget mandat fra England til da påny at fremhæve den alvor, hvormed man i England saa paa denne sag . . .«. Det fremgår jo netop af Muus' bog »Ingen tænder et Lys«, at han ikke havde et sådant mandat. Han indleder sin skildring af Bahnsensamtalerne med at skrive: »I denne Forbindelse kan det være paa sin Plads at berette om en Handling, der fik London til at meddele mig, at jeg havde begaaet en diplomatisk Brøler«. Muus beretter derefter om efterretningssektionens klage over hans »demarche« overfor Bahnsen til London, der svarede omgående, »at man havde meddelt mig en Reprimande. — Jeg modtog en Kopi af dette Brev«.

Dette er svagheder ved udenomsværkerne, men der er adskillige af dem i Hæstrups fremstilling. For blot at nævne et par stykker: Side 16 nævnes, hvorledes modstandskampens voksende omfang tvang lederne til at lade hånt om normale sikkerhedshensyn og foretage optegnelser. Der henvises i den forbindelse til Toldstrups bog »Uden Kamp ingen Sejr« side 221. Der står her intet om dette. I omtalen side 17 af forbindelsen mellem ingeniør Duus Hansen og løjtnant Thomas Sneum henvises til Den parlamentariske Kommissions beretning VII bd. 1 pag. 252. Der står her intet om dette forhold. Sagen omtales derimod i Duus Hansens beretning. Hæstrup anvender også flere gange sekundære kilder, hvor f. eks. den parlamentariske kommissions papirer er den primære.

Alvorligere er adskillige fejlfortolkninger af kilderne. I sin skildring af de engelske bestræbelser i 1941 for at få fart i den danske sektion af »S.O.E.«s arbejde fremfører Hæstrup som et motiv Churchills ønsker om at aktivisere den engelske hjælp til Rusland og skriver: »Det fremgaar af Churchills fremstilling af den anden verdenskrig, at han personligt følte et ikke ringe ubehag ved den utilstrækkelige hjælp, det i den øjeblikkelige situation var muligt at bringe. Søgelyset søgte horisonten rundt for at finde svage punkter i modstanderens panser, og det standsede ogsaa ved den hjælp, der kunne ventes fra de besatte landes befolkning.« Derefter anføres fra et Churchill-memorandum, dateret 18/12 1941, planer om landsættelse af engelsk-amerikanske hære i de besatte lande, således at disse ville revoltere. Læseren må få det indtryk, at det her drejer sig om øjeblikkelige planer. Herom er der i Churchills memorandum overhovedet ikke tale. Det er et dokument

i tre afsnit (se Churchill: *The Second World War III* pag. 574—586), som Churchill overrakte præsident Roosevelt under besøget i Washington i december 1941. De to første afsnit behandler de mulige operationer i 1942 og det tredje »erklærede som det endelige mål befrielsen af Europa ved landsætning, hvor det ansås for bedst, af store engelsk-amerikanske hære indenfor det tysk-erobrede område, og fastsatte året 1943 som tidspunktet for dette afgørende slag«. Indenfor dette tredje dokument findes det af forfatteren anvendte citat, men det kan givetvis ikke anvendes som eksempel på engelsk indsats i december 1941, da det sigter på året 1943. Der er i Hæstrups bog andre lignende eksempler på fejlagtig anvendelse af kilderne eller hårdhændet fortolkning af dem. Bortset fra muligheden af forkert læsning og vurdering af dem, forekommer det mig, at de kan henføres til forfatterens gennemgående trang til at forcere sit emne, hvorfor han laver inflation på ord og kendsgerninger.

Den samme tendens til at overdramatisere og tillægge småting større betydning, end de har, træder frem i forfatterens anvendelse af stærke adjektiver. Hvor materialet ofte kun synes at kunne bære en spæd fløjtetone, sættes fuldt orkester på. Hvor talen f. eks. vitterlig kun er om en eller højst to personers indsats, nævnes de som »kredse«, og når det drejer sig om en gruppe, bliver det til »kredse« omkring gruppen o.s.v. Side 105 nævnes i note 30 de »voldsomme demonstrationer«, som fandt sted efter underskrivelsen af antikominternpagten, men var de nu også så »voldsomme« og ændrede »forholdene sig væsentligt« i Danmark som følge af disse begivenheder? Når så hårdt pumpede udtryk og vendinger anvendes om begivenhederne før august 1943, kan man føle sig lidt bekymret for, om det danske sprog overhovedet ejer tilstrækkeligt stærke udtryk, når forfatteren skal til at skildre tiden derefter.

Disse og andre skønhedspletter kunne forfatteren have undgået ved større omhyggelighed og ved en mere kritisk behandling af sit materiale og sin tekst.

Afhandlingens hovedvægt ligger på skildringen af den danske sektion af »S.O.E.«s udvikling og dens voksende samarbejde med den danske modstandsbevægelse. Ved udarbejdelsen heraf har det indsamlede ny materiale dannet hovedstammen. Her har Jørgen Hæstrup brudt ny jord og ved skildringen af de to sideløbende udviklingslinjer lagt bund under en solidere forståelse af og viden om besættelseshistorien. Vi følger fra de første spæde spirer væksten i udlandsdanskernes modstandsvilje og de engelske myndig-

heders voksende interesse og forståelse herfor gennem oprettelsen af »S.O.E.«s danske sektion. Hæstrup gør rede for de mange forskellige initiativer og meningsbrydninger, der førte frem hertil, og de nerveopslidende vanskeligheder med hensyn til rekruttering, uddannelse og kontakter, som meldte sig, inden det første hold faldskærmsfolk kunne sendes til Danmark. Ikke mindst er skildringen af den betydning, som danske modstandsfolk i Stockholm havde — først og fremmest redaktør Ebbe Munck — for denne udvikling. Vi følger det ulykkelige resultat af den første nedkastning over Danmark, hvor lederen Carl Johan Bruhn blev dræbt, mens hans telegrafist Mogens Hammer forsøgte at gennemføre deres opgave og etablerede de første kontakter med hjemmefronten; afsendelsen af det næste hold under ledelse af C. M. Rottbøll og de enorme vanskeligheder, han havde at kæmpe med, indtil døden ramte ham under et sammenstød med det danske politi. Sideløbende hermed giver Hæstrup en skildring af den danske hjemmefronts gradvise vækst og voksende styrke, som kun kunne skrives af en historiker, der selv har levet med i dette og skildrer det på baggrund af en intens forståelse. Vi følger den aktive modstandsviljes langsomme vækst, oprettelsen af den illegale presse og de første sabotagegrupper, samarbejdet med faldskærmsfolkene og deres stigende effektivitet, efterhånden som »S.O.E.« bliver i stand til at give organisationen prestige ved at sende våben, sprængstoffer og andet nødvendigt materiel for sabotagen. Hæstrup skildrer levende, hvorledes de første famlende forsøg efterhånden fører til den nødvendige teknik med hensyn til kontakter, telegraftjeneste, modtagning o.s.v., indtil udviklingen tager fart fra begyndelsen af 1943 med Flemming Muus' ankomst til Danmark, sabotageorganisationernes styrkelse og de store sabotager i sommeren 1943. Detaljer i denne udvikling er skildret i de talrige fremstillinger, som er udkommet siden 1945 om modstandskampen, men Hæstrups afhandling giver et væld af nye enkeltheder, men først og fremmest en syntese. Et hovedpunkt i Hæstrups fremstilling er fremhævelsen af den enorme betydning, som forbindelsen med den frie verden og først og fremmest England havde for den danske modstandsbevægelse. Dette gjaldt ikke alene den materielle hjælp i form af våben og sprængstoffer, men også den moralske styrke, der lå i, at afsondringen blev brudt, således at den danske modstand kunne ses i et verdensomfattende eller i hvert tilfælde europæisk perspektiv. Dette Hæstrups synspunkt kan måske modificeres i detaljer, men vil i hovedsagen stå fast.

Et andet værdifuldt træk i disse afhandlingens centrale kapitler er, at en række af modstandskampens hidtil ukendte personer får

liv og karakter. Her præsenteres læseren ikke alene for besættelsestidens kendte politikere og modstandsfolk, men en række hidtil upåagtede, og dog overordentlig betydningsfulde skikkelser træder frem af anonymiteten og placeres i det historiske begivenhedsforløb. Det er typer og personer, som antagelig under en »normal« udvikling ville være forblevet anonyme, men som under besættelsen fik en opgave og blev »historiske« personer. Det er Hæstrups fortjeneste, at han har foretaget denne placering. Måske er han her og der med let hånd gået hen over modsætninger og magtkampe, som de indsamlede beretninger afslører, men unægtelig fremkalder behandlingen af nulevende personer overvejelser om takt og hensyntagen. For anmelderen rejser Hæstrups skildring af disse modstandsfolk det spørgsmål, hvorledes det demokratiske samfund i fremtiden kan løse den opgave, at mobilisere den samme begejstring for fredelige formål, gøre andre anonyme til »historiske« personer.

Mens Jørgen Hæstrup med indfølelse og stor sympati fremdrager disse modstandskampens pionerer og ledere, skorter det unægtelig på den samme forståelse for den legale tids politikere og samarbejdspolitikens problemer. Det vil føre for vidt at gå ind på de mange spørgsmål, hvor anmelderen er afgørende uenig med Hæstrup i hans vurdering af begivenheder og personer i besættelsestidens første periode, og hvor forståelse af disse års problematik undertiden svigter. Lad det være tilstrækkeligt at fremdrage forfatterens vurdering af Erik Scavenius. I sin indledning (side 35—41) giver Hæstrup et rids af sin opfattelse af den »legale periode« og især Erik Scavenius. Det hedder side 39, at Scavenius' opgave som udenrigsminister fra juli 1940 gik ud på at »forsvare denne nationale og demokratiske front [samlingsregeringen] i forhandling med de tyske myndigheder. Det kan vist ubetinget siges, at han ikke magtede denne opgave«. Videre skriver forfatteren, at Scavenius bl. a. på grund af »sin arrogante holdning og sin overordentlige begrænsning, hvor det drejede sig om psykologisk forståelse« blev den tungeste belastning for den officielle politik. Disse synspunkter elaboreres derefter på de følgende sider. Samarbejdspolitikens »længde afhang i væsentlig grad af, om den blev ført saaledes, at den nød tillid, fordi den betød forsvar, eller om den nød mistillid, fordi den betød kapitulation«. Når mistilliden til den bredte sig »som en steppebrand«, skyldtes det Scavenius. »Det maaler graden af Danmarks ydmygelse under besættelsen, at befolkning og rigsdag netop som udenrigsminister maatte akceptere

en mand, til hvem de saa ganske aabenbart ikke havde den fjerneste tillid«. Videre hedder det »Samtidig med, at han [Scavenius] red samarbejdspolitikens muligheder til døde, bidrog han i ikke uvæsentlig grad til at uddybe svælget mellem større og større grupper i befolkningen paa den ene side og ministerium og rigsdag paa den anden«. Endelig nævnes »parlamentsleden« og den næring, som den fik af forhandlingspolitiken, »men der kan næppe være tvivl om, at Scavenius' person og den omstændighed, at han i adskillige situationer satte sin person ind paa de indrømmelser, han ansaa for nødvendige, og derved bidrog til at binde politikernes hænder, hvis de da ikke ville have fejlet spillet over ende, forstørrede denne vanskelighed«.

Jeg skal undlade kommentarer til Jørgen Hæstrups indledende oplysning, at denne skildring »i første række« bygger på P. Munch: Danmark under Verdenskrig og Besættelse«, Hartvig Frisch: »Danmark besat og befriet« og Vilhelm la Cour: »Danmarks Historie 1940—1945«. Kagen er i hvert tilfælde ikke bagt med den samme mængde ingredienser fra alle tre poser, men det turde være klart, at Hæstrups blanding af overdrivelser og inkonsekvenser ikke er det billede, som kildematerialet, der i 1954 var tilgængeligt, skaber af Erik Scavenius og hans politik. Det kan vist næppe dokumenteres, at Scavenius ikke »magtede opgaven« at forhandle med de tyske myndigheder, når forudsætningerne og betingelserne for disse forhandlinger tages i betragtning. Et nøjere studium af f. eks. den parlamentariske kommissions materiale vil snarere føre til det resultat, at der kan rejses kritik mod adskillige skridt, som Scavenius tog, og den måde, hvorpå han behandlede spørgsmålene, der dukkede op, eller som han selv fremkaldte, men i hovedlinjerne turde det være tvivlsomt, om bedre resultater kunne have været opnået. Når Hæstrup opstiller samarbejdspolitikens problematik som »forsvar« eller »kapitulation« er dette en forenkling, der er vildledende. Under de givne tysk-dansk magtforhold måtte der blive en række kapitulationer. Kilderne viser stort set ikke, at andre resultater havde været mulige, så længe beslutningen 9. april blev ført videre. Det kræver i hvert tilfælde et meget grundigere studium af kilderne end Hæstrup har foretaget, førend analysen af Scavenius og hans politik kan lægges fast og Hæstrups karakteristisk er med et mildt udtryk ensidigt og et standpunkt, der har sin oprindelse i besættelsesårenes ophidsede stemning, og ikke i et videnskabeligt studium af det tilgængelige materiale.

Og nu Hæstrups andet hovedsynspunkt, at Scavenius var ansvarlig for samarbejdspolitikens skæbne, fordi han underminerede den i befolkningen. Han var utvivlsomt arrogant i sin holdning

overfor personer og problemer, men det er der mange, som er i dette land, uden at de derfor bliver upopulære, eller en politik af den grund strander. Det er vist snarere arrogancens form, der er tale om i denne sag. Det er vel overhovedet tvivlsomt, om befolkningen som helhed under besættelsen havde et klart billede af personen Erik Scavenius. Derimod er det temmelig klart, at han på grund af sin stilling var skiven for en overvældende mængde af den irritation, som besættelsen og tyskernes politik måtte fremkalde. At han foretog sig lidet eller intet for at afværge dette, skyldtes formodentlig temperament, men det var også en af forudsætningerne for, at han kunne udfylde den plads, han uvilligt havde taget.

Er det dernæst rigtigt, at samarbejdspolitikens længde afhang af graden af den tillid eller mistillid, den nød i befolkningen? Det var helt andre og større kræfter, som blev afgørende for udfald og afslutning på denne politik. I hvert tilfælde blev begivenhederne, der førte til 29. august 1943, ikke afgjort af dette. Det er besynderligt, at Jørgen Hæstrup, som i denne afhandling netop påviser den afhængighed, som modstandsbevægelsen stod i til udlandet, overser denne afhængighed, når han bedømmer samarbejdspolitikken. Eller måske overser han den ikke, for side 36 skriver han: »Stemningerne i Danmark registrerede uden ophør storfronternes bevægelser som et overfølsomt barometer, og ideer og planer herhjemme opstod, modnedes og udvikledes i rytmiske kurver, der i store træk fulgte de formodede konjunkturer på verdensarenaen«. Det er netop sagen, men denne karakteristik, der anvendes på modstandsviljens udvikling, gælder også i væsentligt omfang de betingelser, hvorunder den legale politik blev ført og hvor længe, den kunne vare. Mere end Scavenius red denne udvikling og tyskernes reaktion på den samarbejdspolitik til døde. Hvorfor fremdrager forfatteren ikke i sin skildring af udviklingen i sommeren 1943 de voldsomme internationale begivenheder, som var deres baggrund og et element i forklaringen på de danske begivenheder? Hæstrup burde ved sin bedømmelse af Scavenius og hans politik have holdt sig alle disse forhold for øje, i stedet for at kaste sig ud i emotionelle tirader, der ville have haft slagkraft i det illegale »Information«, men virker pudsige i en videnskabelig fremstilling fra 1954.

Side 11 skriver Jørgen Hæstrup: »Det maa være nutidens opgave at overgive fremtiden et saa rigt kildemateriale som muligt, fremtidens opgave at sortere, udskille og drage konklusioner. Dette

værk og den kildesamling, der ligger til grund for det, har denne grundbetragtning til forudsætning«. Et sådant program er fatalt for en disputats, fordi en sådan må have teser, d.v.s. udskille og drage konklusioner. Jørgen Hæstrup har da heller ikke fulgt sit program, der er tværtimod mange teser og synspunkter rundt om i hans afhandling. De er undertiden vanskelige at finde, og det ville have været rimeligt, hvis han havde skrevet en konklusion og her samlet sine synspunkter. Hvorfor skal denne mangel gang på gang kritiseres i danske disputatser? Det er et elementært krav.

Der er imidlertid en tese, som Jørgen Hæstrup ikke garderer i sin afhandling. Den vender atter og atter tilbage i forskellige formuleringer og består kort og godt deri, at bruddet mellem tyskerne og den danske regering 29. august 1943 skyldtes modstandsbevægelsens bevidste politik og resultater. Den fremtræder i skildringen af Scavenius, idet Hæstrup side 41 skriver, at han [Scavenius] »levede politisk af et voksende tysk pres, der holdt ham oppe, til han havde mistet al kontrol med udviklingen i det land, han repræsenterede, og modstandsbevægelsen slog spillet over ende for ham og tyskerne«, og den er konklusionen på udviklingen frem til 29. august, idet Hæstrup side 276 skriver: »Her skal kun slaas fast, at dagens ære og dagens ansvar var modstandsbevægelsens«. Atter må man spørge, er dette på grundlag af vor viden i 1954 ikke en forenklet og overdrevent tilspidset konklusion?

Et studium af den parlamentariske kommissions papirer og andet kildemateriale viser uimodsigeligt, at dette er tilfældet. Mange og forskellige handlinger og motiver fører frem til 29. august 1943. Jørgen Hæstrup har i sin bog vist, hvorledes modstandsbevægelsen med den aktiverede sabotage i sommeren 1943 sigtede mod det politiske mål: bruddet med tyskerne. Men andre og først og fremmest general v. Hanneken var ude i samme ærinde, selvom det for ham hed bruddet med den danske regering. De tyske dokumenter viser tydeligt, at v. Hanneken lige fra sin ankomst til Danmark i 1942 var indstillet på at få den danske hær opløst og også var klar over, at dette ville betyde bruddet med den danske regering. Hans modspiller var den rigsbefuldmægtigede dr. Best, der ligesom Scavenius ønskede samarbejdspolitikken ført videre og derfor bagatelliserede betydningen af sabotage i sommeren 1943. Af frygt for en eventuel engelsk-amerikansk invasion og den danske hærs holdning i en sådan situation overdrev v. Hanneken sabotage i sine rapporter. Tilfældet ville, at hans indberetninger kom Hitler for øje, og følgen blev det tyske ultimatum. Spørgsmålet bliver derfor, om ikke »dagens ære og dagens ansvar« i første

instans var v. Hannckens. Disse bemærkninger blot for at antyde, at hele dette begivenhedsforløb er langt mere kompliceret og foregår ad langt flere baner, end Jørgen Hæstrup har gjort rede for. På et hovedpunkt drager han ud fra sit begrænsede studie en vidtgående konklusion, der er tvivlsom og kræver en bredere og dyberegående undersøgelse af kildematerialet.

»Kontakt med England 1940—43« placerer klart Jørgen Hæstrup som samtidshistoriker. Han har med sin meget store energi, indfølelse og forståelse for modstandsbevægelsens problemer indledt et forskerarbejde vedrørende en væsentlig side af den anden verdenskrigs besættelsehistorie af stor værdi, og det må håbes, at han vil kunne få mulighederne for at fuldende dette pionerarbejde. Han har derimod ikke bevist, at han også vil være i stand til at behandle denne periodes almindelige politiske problemer med deres mange nuancer og komplicerede indbyrdes forbindelser.

Sven Henningsen.

Nyt fra historisk Videnskab.

I Sønderjydske Årbøger for 1953 offentliggjorde Troels G. Jørgensen under titlen »A. D. Jørgensen, skildret af en Søn« nogle erindringer om faderen. Han omtalte her også den bitre strid mellem A. D. Jørgensen og hans medarbejder, provins(lands)arkivar, dr. jur. V. A. Secher og ytrede, at Jørgensens familie satte J.s tidlige død (1897) og denne strid »i forbindelse med hinanden«. Denne ytring er den direkte anledning til professor, dr. med. Knud Sechers lille piece *A. D. Jørgensen og V. A. Secher* (1955, 47 s.).

Skønt pieceen bærer præg af et noget »overeksponeret« partsindlæg, vil forskellige af dens meddelelser, således gengivelsen af breve fra Secher, have en vis værdi ved fremtidige skildringer af A. D. Jørgensens arkivgerning. Striden forekommer i øvrigt ikke flatterende for nogen af parterne, hvad der måske hænger sammen med, at kompetencestridigheder ofte bemægtiger sig bagateller som bytte. Lidet held synes jeg Kn. Secher har med sin påstand om, at »arkivstriden« ikke var en strid mellem A. D. J. og V. A. S., men mellem A. D. J. og hans medarbejdere. Ret ubillige synes også de stærke udtalelser om, at A. D. J. svigtede i sit forhold til landsarkiverne. En rigsarkivar vil næppe kunne være fortrolig med alle arkivvæsenets forskellige fonds, men er henvist til at støtte sig til medarbejderne. Men selvsagt var der her særlige problemer, idet nyoprettelsen af landsarkiverne skete i Jørgensens tid.

Kn. Secher har som »undertitel« på pieceen »Besættelsen af Rigsarkivarembetet i 1903«, skønt dette intet har med den Secher-Jørgensenske strid at gøre. Kn. Sechers omtale her er polemik mod fremstillingen i afd. arkivar E. Marquards i tidsskriftet »Fortid og Nutid« (bd. XVIII, (1950) s. 121 ff.) trykte skildring »Fra Rigsarkivets første Halvsekel«. Af en vis betydning for rigsarkivets historie er denne polemik, men større interesse har den næppe for andre end arkivfolk. Bag Sechers kandidatur stod de tre landsarkivarer — Saxilds forhold til Secher blev dog senere meget kø-

ligt — medens hovedarkivets folk ønskede en af deres egne og herom indgav en adresse. Kn. Secher taler om »klikken« på 1. afdeling, men adressen var også underskrevet af de fleste arkivfolk på 2. afdeling. Blandt underskriverne var så fremragende arkivmænd som William Christensen og L. Laursen (senere rigsarkivar), men Kn. Secher finder dem helt uforstående over for de krav, »der måtte stilles til en rigsarkivar«.

Forklaringen på det meget beklagelige modsætningsforhold mellem V. A. Secher og de allerfleste af de i arkivet ansatte finder Kn. Secher dels i, at de ikke kunde opfylde Sechers »berettigede krav« og dels i deres slette menneskelige egenskaber. Under en af disse rubrikker vil således formodentlig også jeg, der blev ansat i arkivet nogle år før Sechers afgang, komme ind, når jeg erkender at dele den »almindelige« opfattelse af V. A. Secher som chef. Men samtidig med at konstatere dette — og beklage ofrene for hans uheldige chefsegenskaber — er der grund til at fremhæve V. A. Sechers frugtbare arkivalske tanker, herunder arkivarernes palæografiske uddannelse og kravet om, at de både fik uddannelse i hovedarkivet (på begge afdelinger) og i et landsarkiv. For Secher var det en ledende tanke, »at arkivgerningen er et fag, og at arkiver skal ledes af fagmænd«.

Holger Hjelholt.

Det er Vilh. Lorenzens Fortjeneste i hidtil uset Omfang at have fremdraget og studeret det meget store Materiale af Kort og Planer, som vore Fæstningsingeniører har efterladt. Han har — hovedsagelig paa Grundlag heraf — i de senere Aar koncentreret sine Studier om vore Byers topografiske Udvikling i nyere Tid, er blevet en lidenskabelig Dyrker af det Fag, som i Frankrig betegnes som *l'Urbanisme*, og som han selv kalder Bybygning. Hans (og hans svenske og norske Medarbejdes) Undersøgelse af Christian IV's Byanlæg har een Gang for alle slaaet fast, at denne Konge og hans Samtid øvede store Bedrifter paa dette Omraade. Andet Bind af Lorenzens ligesaa stort anlagte Vore »Byer, Studier i Bybygning« (1952), som omfatter Perioden 1600–1660, har væsentlige Fortrin fremfor første, hvilket ganske øjensynligt skyldes Tilstedeværelsen af grundigere Forarbejder (fortrinvis fra Forfatterens egen Haand) og et rigere Kortmateriale.

Under Udarbejdelsen af sine Bøger om Bybygning har Lorenzen lært at kende Axel Urup som Fortifikationsexpert og at værdsætte ham som historisk Personlighed. Med sin Bog: *Axel Urup: En dansk Ingeniør i det 17. Aarhundrede.* (København 1953),

har han villet rejse ham et Æresminde, hvad ogsaa fuldt er lykkedes.

Som alle, der arbejder med Planer af Fæstninger eller Fæstningsbyer, er ogsaa L. blevet stærkt optaget af Fortifikationskunstens Problemer. Byens Fæstningsværker: Volde, Bastioner og Citadel er uløseligt forbundet med Byens Legeme og ofte bestemmende for dettes Struktur. Til Vurdering af A. Urups Indsats som Fæstningsbygger har Forf. til sin Raadighed haft et stort Antal Planer, hvoraf dog kun en enkelt tegnet af Urup. Det Billede, Lorenzen paa Grundlag af det tegnede og skrevne Materiale giver af Axel Urups Indsats som ledende Fæstningsingeniør, forekommer sandt og er naturligvis langt mere udtømmende end Rockstrohs Levnedbeskrivelse i Biografisk Lexikon (1943), hvormed det dog stemmer saa temmelig overens. Urup var ganske sikkert, da han i 1626 vendte hjem fra sin store Uddannelsesrejse, meget vel orienteret om Fortifikationskunstens Teori og Praxis, men vaklende Politik, svigtende Ressourcer og Fagets rivende Udvikling, som han havde svært ved at følge, reducerede Betydningen af hans Indsats. Det var fuldt berettiget, at Frederik III lod nye Folk komme til ogsaa paa dette Omraade.

Som overstbefalende under de to Svenskekrige var Axel Urup en dygtig og tapper Krieger, men en Nøler. At Danmark stod saa svagt ved Forhandlingen i 1658, har dog ingen med Rette kunnet bebrejde ham. Mennesket Axel Urup har uden Tvivl været helt saa sympatisk, som Forf. gerne vil skildre ham, uden at det dog er lykkedes at trænge ham ind paa Livet. Det er en kendt Sag, at Ligprædikener lægger Vægt paa en detailleret Beskrivelse af afdødes fromme og kristelige Afsked med Livet; ved stærkt at udnytte denne Kilde lykkes det Lorenzen paa Bogens sidste Sider at skabe et smukt og troværdigt Billede af en Mand, som ikke blot var af Adel, men ogsaa havde et ædelt Sind. Gerne havde man lært Axel Urup lige saa godt at kende paa tidligere Stadier af hans Bane.

Som Skaber af Ny København med dets Kastel og af Fredericia har Axel Urup selv sat sig et blivende Mindesmærke. Vilh. Lorenzen har med god Grund villet gøre opmærksom herpaa.

Otto Norn.

Som det femte bind i serien af Søhistoriske Skrifter udgivet af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg under redaktion af Knud Klem og Louis E. Grandjean er i 1953 ved museumsinspek-

tør Henning Henningsen udkommet *Dagbog fra en Ostindiefart 1672–1675 af J. P. Cortemünde*, en statelig publikation på 229 sider. Egentlig er dagbogen, som opbevares i en renskrift på Det kgl. Bibliotek, skrevet på tysk, men af hensyn til den danske læserkreds, for hvem muscets udgave er bestemt, har udgiveren oversat teksten til arkaiserende dansk. En række kunstfærdige digte, som var indlagt i skildringen, er udeladt. Fuldt udnyttet er derimod forfatterens tegninger, der minder om kobberstik, men ikke er det. De gengiver maritime og eksotiske motiver og sætter ekstra kolorit på den i forvejen maleriske dagbogsskildring af skibet »Oldenburg«s lange rejse til Østen.

»Oldenburg« var oprindeligt et orlogsskib, men blev af Christian V skænket til det i 1670 reorganiserede Ostindiske Kompagni, og dets togt er et vidnesbyrd blandt mange om forsøget på at sætte nyt liv i den danske fart på Ostindien. Skibet afsejlede i april 1672 fra København og ankom året efter til rejsens mål, som var en af peberhandelens vigtigste pladser, Bantam på Java, der i 1660'erne og 1670'erne oplevede en florissant periode, bl. a. fordi sultanen af Bantam formåede at hævde sit territoriums integritet over for hollænderne og derved knyttede handelsforbindelser med de øvrige europæiske nationer i Østen. Også Danmark havde et handelskontor i Bantam. Christian V korresponderede med sultanen og »Oldenburg« medbragte præsentter fra majestæten. Skibet blev i Bantam forsynet med godt 4,7 mill. pund peber i returladning og tiltrådte i november 1673 sin hjemrejse, der blev lang og farefuld. En grundstødning i Sunda-strædet med påfølgende reparation i Batavia bevirkede en forsinkelse, hvorved skibet tabte sin rute til Europa. Vestmonsunen spærrede vejen omkring Kap det gode Håb. »Oldenburg« måtte tilbringe sommeren og efteråret 1674 på øen St. Mauritius, førend det endelig fik passage. I august 1675 ankrede det op på Københavns red.

Af »Oldenburg«s oprindelige besætning på 154 mand steg kun 25 i land ved toldboden. Resten var blevet ofre for det hårde og ubarmhjertige liv, der anes bag Cortemündes notitser om skorbug, dysenteri og afstraffelser ifølge det strenge skibsreglement. Dagbogen rummer et væld af kultur-, handels-, og søfartshistoriske træk. Hertil kommer det ikke uvæsentlige, at den af og til ligefrem er spændende. Den ufrivillige odysse i de ostindiske farvande med ophold på Java og St. Mauritius har nedfældet sig i beskrivende afsnit om disse egne geografi, natur, folklore og historie. Her er originale observationer blandet sammen med overleverede og takket være udgiverens grundige indledning og noteapparat får læseren fyldestgørende forklaringer på det kaos af fremmedartede

fænomener, som den brave kirurg har jagttaget, og som vidner om europæerens møde med det rige og fattige, kunstfærdige og primitive Asien, verdens kejserinde.

Kristof Glamann.

I 1954 har den kendte tyske historiker, professor i Freiburg i. Br. *Gerhard Ritter* udgivet 1. bd. af et værk om *Staatkunst und Kriegshandwerk* (404 s., Verlag R. Oldenbourg, München). Ritter, hvis mest kendte arbejde er det hidtil i 6 oplag udkomne *Die Dämonie der Macht*, var med i kredsen bag attentatet mod Hitler 20. juli 1944 og har siddet i koncentrationslejr, og der kan således ingen tvivl råde om hans stilling til »den dæmon«, der — som R. selv siger — gjorde »det gode tyske navn« til en rædsel og vederstyggelse for Europa.

G. R.s bog har som undertitel *Das Problem des »Militarismus« in Deutschland*, og bd. 1. omhandler *Die altpreussische Tradition* og spænder over tidsrummet 1740–1890, altså fra Frederik den store til Bismarcks fald. Militarismens problem definerer R. som spørgsmålet om det rette forhold mellem statskunst og krigsteknik, og som militarisme betegner han »eine Übersteigerung und Überschätzung des Soldatentums«, hvorved nævnte forhold bliver usundt. I det her behandlede tidsrum, hvor Frederik den store og Bismarck er hovedaktørerne i Tyskland, finder R. dog åbenbart, at statskunsten stort set har holdt de kræfter i krigsteknikken i skak, der tilsigter modstanderens fuldstændige udslættelse. Men han lægger i øvrigt ikke skjul på, at meget i datidens tyske åndsliv og i udviklingen af preussisk militærvæsen var egnet til at forrykke »det rette forhold« mellem statskunst og krigsteknik. Ved omtalen heraf kommer R. naturligt nok flere gange ind på den modsætning, der også herved opstod mellem tysk og vesteuropæisk tankegang og samfundsliv. Om den preussiske hærkonflikt 1860–62 og dens historiske følger, et afsnit, der fylder et halvthundrede af bogens sider, hedder det således (s. 205), at blandt følgerne var, at samfundslivet i det tyske kejserrige fik et militaristisk tilsnit, som virkede stærkt fremmedartet på vesteuropæisk mentalitet. I et andet afsnit, den fængslende skildring og sammenstilling af Moltke og Bismarck, krigsteknikkens og statskunstens mestere, nævner R. om ændringen på Napoleonskrigenes tid af tysk tankegang fra universelle humanitetsidealer til »de politiske magt- og interessekampe«, at denne ændring skete med en radikalisme, der lige fra først af var »vore vestlige naboer uhyggelig« (s. 263). De citerede

udtalelser af Fichte og Hegel om statens væsen og opgave gør dette forståeligt.

Oprindelsen til den nyere tids absolutte eller totalitære krige ser R. og vel med rette i den franske revolutionstid, hvor man mobiliserer masserne og deres lidenskaber, og mange træffende bemærkninger om de uhyggelige virkninger heraf findes forskellige steder i R.s værk. Har man engang tændt folkehadet i brand, vil man vanskeligt kunne bringe det til ro igen, før det har raset ud og resulteret i modstanderens totale tilintetgørelse eller i fuldkommen udmattelse af egen kraft. Denne politiske kampviljes dynamik har bevaret sin gyldighed usvækket i Europa til i dag, og sammenlignet hermed forekommer de tidligere kabinetskrige som en krydsen af rokokokårder uden at lade det komme til det yderste og efter omhyggeligt aftalte spilleregler (s. 62).

Den betydning af »Staatsräson«, som vi kender fra Friedrich Meineckes skønne værk *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (1924), tager R. afstand fra (s. 331 ff), hvad der i øvrigt ikke synes mig særlig påkrævet. R. vil have Staatsräson forstået som »fornuftig indsigt« hos statsmanden, hvem han tildeler mange smukke og høje hverv, også mådeholdets (se f. eks. s. 21 f). Men det siger sig selv, at med den nævnte forandring af krigenes karakter er det ikke blevet lettere for statsmanden at holde igen på selve den »exterminationsdrift«, der ligger i krigens natur (se bl. a. bemærkningerne om den tyske generalstab).

R. hævder, som sagt, at under Frederik den store og Bismarck har statskunsten stort set holdt krigsteknikken stangen, selv om han synes villig til herfra i nogen grad at undtage krigen og fredslutningen med Frankrig 1870–71. R.s defensorat for Frederik II og Bismarck vil dog næppe på alle punkter overtyde en ikke-tysker. Når R. om Frederik II.s overfald på Østrig 1740 siger, at kongen følte det retfærdiggjort ved Preussens Lebensbedürfnis, leder dette naturligt tanken hen på Hitlers tale om Lebensraum. Overbevisende forekommer det mig heller ikke at være, hvad R. udtaler (s. 314 og 392 f) om Bismarck og Emsdepechen, hvor han polemiserer mod Richard Festers kendte værk: *Die Genesis der Emser Depeche* (1915). Som dansk føler man sig ikke tilfreds med skildringen af Bismarcks forhold til § 5, og stødende synes det mig nogle få år efter Tysklands erobring af Slesvig at tale om, at en afståelse af det nordlige af dette er at prisgive »tysk grænseområde« til danskerne! (s. 277).

Men selv om der i Gerhard Ritters værk er meget, der opfordrer til drøftelse eller modsigelse, bør det betones, at det dels indeholder nyt historisk stof, bygget på selvstændige kildestudier, og dels

rummer betydningsfulde og — tragisk nok — højst aktuelle synsmåder. Som et omkvæd, der stadig kommer igen i værket, fornemmer man forfatterens frygt for følgerne af de totalitære krige og hans krav til statskunsten om at sikre, at medlemmerne af den europæiske folkefamilie får mulighed for at trives side om side også i fremtiden.

Holger Hjelholt.

Det af Heinrich v. Sybel grundlagte *Historische Zeitschrift*, som om fire år har 100-års jubilæum, er i løbet af efterkrigsårene under Ludwig Dehios og Walther Kienasts energiske redaktion, atter nået frem til at være et af de ledende blandt Europas historiske tidsskrifter, i omfang det største, idet det udkommer med ikke mindre end 6 hæfter årligt. Den systematisk opdeltede anmelder-rubrik samt en nytrubrik af blandet karakter optager over halvdelen af pladsen i hvert enkelt hæfte. Medens det er en uskreven lov, at dansk Historisk Tidsskrift både i anmelder- og nytrubrik først bringer recensioner af værker, der behandler æmner af dansk historie, dernæst norsk og svensk historie og sidst i rækkefølgen andre europæiske landes og de amerikanske staters historie m. v. er *Historische Zeitschrift* efter sit anlæg ganske internationalt. Anmelderrubriken har følgende inddeling: 1. »Allgemeines«, som jeg tillader mig at bibeholde uoversat. Indholdet af denne rubrik kan synes noget broget. Det kan f. eks. nævnes at i det sidst fremkomne hefte af *Historische Zeitschrift* (Band 179 Heft 3. juni 1955) findes i alt fire anmeldelser under »Allgemeines«: L. von Wiese: »Die Entwicklung der Kriegswaffe und ihre Zusammenhang mit der Sozialordnung«, R. L. John: »Reich und Kirche im Spiegel französischen Denkens. Das Rombild von Cæsar bis Napoleon«, »Marxismusstudien, Schriften der Studiengemeinschaft der evangelischen Akademien, 3.« og F. Gause: »Deutsch-slavische Schicksalsgemeinschaft«. Når disse fire af indhold så helt forskellige skrifter er grupperede i fællesskab under »Allgemeines« så kan forklaringen vel kun være den, at den øvrige opdeling er af ren kronologisk karakter, således: 2. Antiken; 3. Middelalderen, 4. 16.—18. århundrede, 5. 19.—20. århundrede. En opdeling, der naturligvis har tradition bag sig, men som unægtelig kan fremkalde nogen uoverskuelighed, da en blot kronologisk placering langt fra altid er det mest karakteriserende ved et historisk skrift. Hertil føjer sig særlige rubriker i skiftende tal. I det her nævnte hæfte ikke mindre end 5: 1. Tysk territorialhistorie, 2. Schweiz, 3. Skandinavien, 4. Spanien og 5. Amerika. Disse rubriker gør en orien-

tering overordentlig let, og fra dansk historikerverdens side må man være taknemmelig for, at så mange danske skrifter anmeldes. Efterhånden anmeldes næsten alle vigtigere danske historiske skrifter, således bl. a. i de sidste hæfter Albert Fabritius' »Danmarks Riges Adel« og »Festskrift til Erik Arup 1946«. Begge skrifter, der nu er en halv snes år gamle.

Også hvor det gælder de afhandlinger og essays, som fremkommer i Historische Zeitschrift kan redaktørerne berettiget hævde, at aspekterne er internationale, men dog selvfølgelig præget af tysk historikerskole og historikersyn i dets forskellige afskygninger. Blandt de sidste par årganges bidrag kan nævnes afhandlinger, der behandler æmner fra antikkens historie som f. eks. H. Strasburgers: »Die Einzelne und die Gemeinschaft im Denken der Griechen« (Band 177, Heft. 2. April 1954, s. 227—48), og E. Sanders afhandling »Die Reform des römischen Heerwesens durch Julius Cæsar«. (Band 179, Heft 2. April 1955, s. 225—254). Men også naturligvis forskningsbidrag til tysk historie som f. eks. N. Gollwitzer: »Unbekannte Versuche einer Erneuerung des Königlichen Kammergerichtes in den Jahren 1505—1506 (Band 179, Heft 2. April 1955, s. 255—72), et Ranke-essay af E. Kessel: »Rankes Idee der Universalhistorie« (Band 178, Heft 2. Oktober 1954, s. 269—308) og en afhandling i samme hæfte (s. 251—68) af O. Vossler: Humboldts Idee der Universität«.

Af yderligere bidrag skal her blot nævnes Otto Brunners: »Das Problem einer europäischen Sozialgeschichte« (Band 177, Heft 3. juni 1954, s. 469—94), der læses med ganske overordentlig interesse, bl. a. fordi der deri gøres status indenfor tysk historieforskning og historieskrivning, som siges at have ord for enten at være *magthistorie* eller *idéhistorie*, men også fordi »socialhistorie« er en ny og vigtig historisk disciplin, som det volder alle landes historikere megen besvær at trække grænserne for og få en klar definition af. Essayet vidner om professor Otto Brunners vide orientering og evne til historisk tænkning. Et bidrag, som særligt påkalder danske historikers opmærksomhed er M. B. Wincklers afhandling: »Die Aufhebung des Artikels V des Prager Friedens und Bismarcks Weg zum Zweibund« (Band 179, Heft 3. Juni 1955, s. 471—510).

As. F.

I det nylig udkomne dobbelthæfte af »Danske Magazin« (VI. bd. 1. og 2. hæfte. 1955) er det største bidrag *Hanna Kobylinskis* og *Erik Møllers* i fællesskab foretagne udgivelse af »Aktstykker og

Breve m. m. vedrørende Kammerherre Bernhard Bülow's særlige Mission til Berlin og Wien 1856 og 1857«. Bülow's sendelse var foranlediget af de tyske stormagters henvendelser i sommeren 1856 vedr. de holstenske klager over fællesforfatningen, og dens formål var at imødegå disse. Resultatet blev imidlertid helt negativt både i Berlin og i Wien, hvilket sidste sted man ellers kunne have ventet større imødekommethed. Men Østrig ville da af forskellige grunde ikke skille sin politik fra Preussens. Bülow's depecher fra hans sendelse har megen interesse både ved de oplysninger, som de giver om de politiske forhold ved de to hoffer, og ved de kyndige betragtninger, som Bülow i dem anstiller om den danske helstats vanskeligheder.

Et andet bidrag til Danmarks politiske historie er *Georg Nørregårds* publikation af »*Kong Frederik 6.s breve til dronning Marie under Wienerkongressen 1814—1815*«, breve, som han jo i øvrigt har brugt i sin disputats »*Danmark og Wienerkongressen 1814—15*« (1948). Brevene til dronningen, der under kongens fraværelse førte forsædet i statsrådet, er af rent politisk karakter. Med interesse — om ikke just med tilslutning — læser man Frederik VI.s domme om mænd som Talleyrand og Metternich, og ganske gripende er skildringen i brevet 25. april 1815 af kongens samtale med fyrst Hardenberg. En anden, udmærket kilde til Wienerkongressens historie publicerede Nørregård i 1953 som selvstændigt skrift: *Niels Rosenkrantz' Journal du Congrès de Vienne 1814—1815*.

Af kulturhistorisk art er heftets tre andre, mindre stykker: *Bjørn Kornerups* udgave af »*Herlufsholms Skoleordinans af 30. Marts 1567*«, et interessant bidrag til oplysning om datidens pædagogiske opfattelse, *Hans H. Fussings* og *Mogens Pihls* »*Breve fra Thomas Henshaw og Rasmus Bartholin til Royal Society i London 1672—75*« og *Emilie Andersens* udgave af »*Fortegnelse fra 1482 over smykker, iilhørende dronning Dorothea*«. Fortegnelsen har bl. a. den interesse at indeholde et spænde, prydet med en elefant (forbillede for elefantordenen?).

H. H.-I.

Martsministeriets Fredsbasisforhandlinger.

AF

ERLING LADEWIG PETERSEN

Ved Regeringsdannelsen i Marts 1848 var det lykkedes at forene nationalliberale og konservative om Ejderprogrammet, skønt Ministeriet i andre Henseender repræsenterede vidt forskellige Anskuelse. Med fuld Berettigelse har saavel Samtiden som Eftertiden fæstet sig ved, at de Uoverensstemmelser, der førte til dets Fald i November, ikke skyldtes afvigende Fortolkninger af Programmet; Meningsforskellene opstod først, da Regeringen indsaa, at det ikke lod sig gennemføre under de givne Omstændigheder, og at den maatte træffe Afgørelse om andre Retningslinier for Fredsforhandlingerne. De nationalliberale Politikere drog Konsekvensen heraf ved at tilslutte sig Tanken om Sønderjyllands Deling, medens Kabinetts konservative Fløj i Overensstemmelse med det gamle Regimes Traditioner foretrak en Helstat med Hertugdømmet som selvstændigt Led, sidestillet Kongeriget, Holsten og Lauenburg. Det endelige Brud indtraf vel først, da Valgene til den grundlovgivende Rigsforsamling viste, i hvor høj Grad Vælgerne vendte sig mod Delingsprincippet, og da disse Stemninger lod sig udnytte i Reaktionens Tjeneste. Brydningerne i Ministeriet havde dog dybere Rødder, og den Proces, der ledte frem til dets Opløsning, har næppe endnu været klart erkendt.

Kabinetts Drøftelser har hidtil været tilgængelige i grove Omrids, navnlig fra A. F. Kriegers Excerpter af Statsraadspro-

tokollen i sine Dagbøger. Offentliggørelsen af selve Protokollatet omstøder da heller ikke Hovedtrækkene i, hvad vi allerede ved; men det tillader paa mange Punkter en langt mere nuanceret Forstaaelse, end vi før har haft, af Ministeriets Forhandlinger baade i Statsraadet og med Udlandet om Slesvigs fremtidige Ordning¹.

1.

Den liberale Kritik af den enevældige Regering havde omkring 1840 været rettet mod Helstatspolitikens Sammenblanding af danske og tyske Anliggender; skulde denne Linie overholdes, vilde den hurtigt kunne bringe hele Monarkiet i politisk og forfatningsmæssig Afhængighed af det tyske Forbund eller inddrage det i de tyske Enhedsbestræbelser. Set i denne Sammenhæng er det forklarligt, at Oppositionens ledende Mænd for-

¹ Jeg skylder Hr. mag. art. V. Gay min bedste Tak for den Imodekommenhed, hvormed han i 1952 gav mig Adgang til sine Afskrifter af Statsraadsprotokollen. — Teksten er siden blevet publiceret (Statsrådets forhandlinger 1849—1863, I. Udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. Kbh. 1954), og ved Citering af Protokollen henvises i det følgende i Parentes til Udgaven.

Datidens Statsraad svarer ikke ganske til, hvad vi nu lægger i dette Udtryk, men normalt kun til Ministerraadet; Kongen havde ikke fast Sæde og indfandt sig kun efter Indbydelse af dets Præsident (Statsraadsprotokol 1848, ²³/₃ (116); Lehmann: Efterladte Skrifter II (1873), 95). Protokollatet, der paa dette Tidspunkt er overordentlig fyldigt, giver sikkert en i det store Hele paalidelig Gengivelse af Droftelserne. Naturligvis udelukker det ikke, at det som Kilde rummer flere Svagheder. Ethvert Protokollat forelagdes et senere Mode til Godkendelse, uden at dette dog skete regelmæssigt, og uden at redaktionelle Tekstændringer nu kan konstateres (jfr. Statsraadsprot. 1848, ¹⁴/₆ (se Udg., 322). Det kunde ske, at man nægtede et Modereferat Protokollat, og Referaterne bærer flere Steder Spor af, at Forhandlingerne har været adskilligt skarpere, end Teksten umiddelbart giver Indtryk af; Bardenfleth bekræfter da ogsaa senere denne Formodning (Livserindringer (1890), 112 f.; jfr. ogsaa A. F. Tscherning: Efterladte Papirer II, 303). Endelig bør man sikkert være opmærksom paa, at den Formulering, den enkelte Minister gav sine Betragtninger eller sine Vota, ikke nødvendigvis dækker hans egentlige Overbevisning; han udtaler kun, hvad han i det foreliggende Tilfælde anser for formaalstjentligt.

mulerede Kravet om en aldeles klar Afgrænsning af dansk og tysk og snart fandt det faste Holdepunkt, den havde søgt, i det nationalliberale Ejderprogram (1842). Men Konsekvensen blev omvendt ganske logisk, at den maatte lade Hensynet til Befolkningens Selvbestemmelsesret og det danske Sprog, som Lehmann endnu 1836 havde hævdet fremfor en rent historisk Begrundelse af Sønderjyllands Tilhørsforhold, falde; tyske Særinteresser i Hertugdømmerne maatte vige for Statshelheden, og den nationalliberale Argumentation førtes — muligt ogsaa paa-virket af Slesvigholstenismen — ind i historisk-juridiske Baner¹.

I slesvigholstenske Kredse, specielt de nyholstenske, synes man derimod allerede tidligt at have været inde paa at tilstaa de danske Sønderjyder deres nationale Selvbestemmelsesret — omend oftest kun i begrænsede Omraader af Nordslesvig —, saafremt Holsten og den resterende Part af Slesvig i Fællesskab fik deres Forfatningskrav tilfredsstillet, og disse Idéer drøftedes ganske aabent. »I den almindelige Interesse [vilde jeg] ikke regne det for en Ulykke, men for det rigtige, saafremt Danmark i det Hele forbliver en særskilt Stat og faar en friere Forfatning«, skrev eksempelvis Olshausen til Hiort-Lorenzen 1839. Ogsaa i højere tyske Embedsmandskredse i København synes man at have opereret med Delingen som en nærliggende Udvej, Danmark ogsaa maatte kunne acceptere².

I hvor stor Udstrækning de nationalliberale havde Kendskab til disse Stemninger maa foreløbig staa hen, og endnu kender vi heller ikke i alle Enkeltheder de danske Myndigheders Drøftelser med den slesvigholstenske Deputation i Marts 1848. Saa meget staa dog fast, at Olshausen og Claussen den 22. Marts tilbød Lehmann sognevis Afstemning i Sønderjyl-

¹ Troels Fink: Omkring ejderpolitikens udformning (Jydske Saml. Ny R., I (1950—52), 93—106). — Se ogsaa: Chr. Degn: Orla Lehmann und der nationale Gedanke (Quellen u. Forschungen z. Gesch. Schlesw.-Holst. XVIII (1936)); J. Danstrup: Den politiske Skandinavisme i Perioden 1830—50 (Scandia XVI (1944), 207—55).

² E. Elberling: Den slesvigske Delingstankes Historie (Hdb. i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, red. af Fr. v. Jessen (1901), 185 ff.); K. Fabricius i Sønderjyllands Historie (1937), 189, 277, 280, 345.

land¹. Det er overvejende sandsynligt, at Lehmann, skønt han siden bestred det, har indset det formaalstjenlige i en Deling. Hans Kendskab til de to Lederes nyholstenske Synspunkter kan have givet ham Haab om, at Indrømmelser til Slesvigholstenerne i denne Retning kunde retfærdiggøre Holstens og Sydslesvigs Udskillelse med egen fri Forfatning. Deputationen havde ligeledes meddelt Monrad sit Delingstilbud, men hverken han eller Lehmann, der ifølge Slesvigholstenernes Beretning havde paa taget sig at formidle Forslaget, foretog sig noget afgørende. Det er næppe tænkeligt, at de overfor Folkestemningen i Byen havde vovet at acceptere Hertugdømmets Deling paa dette Tidspunkt, saalidt som de overfor Ministeriets konservative Gruppe havde kunnet drøfte denne Udvej uforbeholdent. I Statsraadet fraraadede Monrad bestemt Afstemning, der i hans Ojne vilde føre til Urimeligheder, saa meget mere som Slesvigerne i Kraft af deres Særfølelser formentlig selv vilde modarbejde en Deling. Spørgsmaalet kunde efter hans Mening alene blive, hvor omfattende provinsiel Selvstændighed man burde indrømme Slesvig, en Udvej, Deputationen ganske vist havde afvist².

Fra alle Sider i Statsraadet var man ved Statsraadmøderne den 22.—23. Marts³ enige om Holstens Udskillelse med sin egen fri Forfatning, men i Union med Kongeriget-Slesvig. Baade Conseilpræsidenten, Monrad og Lehmann afviste derimod naturligt nok Tschernings og Baron Plessens Forslag om en foederativ Forbindelse mellem Kongeriget og Sønderjylland. Medens Holsten kunde faa statsretlig Uafhængighed, var alle paa den anden Side beredt paa — med Lehmanns Ord — at »lade Slesvigs provindsielle Berettigelse skee den fuldkomneste Fyldest«, forudsat at den administrative og juridiktionelle Selv-

¹ Landesarchiv Schlesw.-Holst., 399. Samwer-Archiv, Nr. 46, S. 4) Droysen u. Samwer: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und das Königreich Dänemark (Hamb. 1850), 317 f.; jfr. Lehmann i »Fædrelandet« 1851, no. 239, ¹⁴/₁₀.

² Statsraadsprotokol 1848, ²³/₃ (se Udg. 130 f.).

³ Ibid. 1848, ²²⁻²³/₃ (se Udg. 116—141).

stændighed blev ganske nøje defineret. Paa Statsraadsrådet om Formiddagen den 23. Marts udkastede Monrad da nogle meget summariske Retningslinier, hvorefter Sønderjylland fik sin egen Landdag med Beføjelse til at disponere over en Kvotadel af Skatterne til Landsdelens Behov, og som gav dansk og tysk Sprog Ligeberettigelse. Rigsdagen — med lovgivende og beskattende Myndighed —, Ministerium og Militær skulde Kongeriget og Slesvig derimod have fælles. — A. W. Moltke og Lehmann rejste ganske vist Indvendinger mod Monrads Udkast om Skatternes ligelige Anvendelse, men som Helhed blev Ministeriet staaende ved Slesvigs provinsielle Selvstændighed som sit Fredsgrundlag¹. Det undlod derimod at tage Standpunkt til den nærmere Udformning; Enkelthederne maatte være Forhandlingsmargin, og man vedtog at sende Deputeret i Generaltoldkammeret C. Ph. Francke til Hertugdømmerne som Forhandler.

Der kan næppe være Tvivl om, at Ministeriet har næret Haab om at løse Konflikten ved Forhandlinger i denne Retning. Specielt Monrad og Lehmann, der havde forhandlet privat med den slesvigholstenske Deputations Ledere, var det magtpaaliggende »at legitimere Revolutionen« for Holstens Vedkommende; omvendt afviste de ikke overfor Deputationen kategorisk Delingstanken, der jo ikke var uforenelig med Selvstændighedsprincippet. Lehmann valgte — utvivlsomt oprigtigt — at meddele Slesvigholstenerne, at han efter Samtale med sine Kolleger stadig ansaa Underhandling for mulig, og de fandt dette bestyrket derved, at Francke var udset til Forhandler².

Nogen egentlig Klarhed om Fredsmulighederne havde Regeringen ikke naaet ved sin Beslutning. Den internationale Situation var ligeledes endnu ganske uafklaret, og i København forudsaa man en almindelig Krig, specielt et preussisk-russisk Opør om Polen³. Den nærmestliggende Mulighed i den foreliggende Situation var at optage Kontakt med de venligtsindede

¹ Jfr. Kongens Proklamation til Slesvigerne 1848, 27/3 (Schous Forordn.).

² Droysen u. Samwer: op. cit., 320.

³ Statsraadsprotokol 1848, 27/3 (se Udg., 149).

Stormagter. Grev Moltke havde i Statsraadet den 23. Marts bemærket, at de fremmede Diplomater anerkendte Slesvig som en Bestanddel af Kongeriget¹, og Udenrigsminister Grev Knuth foretog straks Henvendelse til England, siden ogsaa til Rusland, da den russiske Gesandt mente, at det vilde samarbejde med England, om Intervention i Henhold til Garantitraktaten 1720 og de dansk-russiske Overenskomster 1767/73. Men det er velbekendt, at man i København ganske konsekvent fastholdt de derved afstukne Baner helt frem til Midten af Juni og i Krigens første Maaneder alene baserede sin Politik paa Haabet om væbnet Hjælp fra Stormagterne, skønt Udenrigsministerens Anstrengelser hurtigt viste sig forgæves². Lord Palmerston svarede undvigende, men tilbød den 16. April Englands bona officia³, og St. Petersborg lod forstaa, at man af Hensyn til Polen og Forholdet til de europæiske Magter ikke kunde indlade sig paa Intervention⁴. Endelig indtraf ved Udgangen af April Slaget ved Slesvig og Hærens Tilbagetog. Martsregeringen i København vægrede sig imidlertid trods alle Skuffelserne ved at engagere sig bindende til Palmerstons begyndende Mæglingspolitik, saalænge den endnu haabede at formaa Stormagterne til at indfri Garantiforpligtelserne; »ved at vinde Tid havde [vi] Udsigt til, at vor Stilling til de fremmede Magter blev fordeeltigere, at vor retfærdige Sag vandt Anerkjendelse« (Knuth)⁵. Usikkerheden gav maaske Ministeriets og Udenrigsministerens Dispositioner et noget ustabilt Præg, men om denne politiske Linie har haft nogen afgørende Indflydelse paa Danmarks Position under de senere Forhandlingsstadier kan vel være tvivlsomt, forsaavidt som de tyske Magters Argumentation foreløbig bevægede sig indenfor de samme historisk-statsretlige

¹ Statsraadsprotokol 1848, ²³/₃ (se Udg., 134).

² Alb. Olsen: Danmark og den engelske mægling 1848 (Hist. Tidsskr. 11 R. II (1947—49), 223 f., 226 ff., 233 ff.).

³ Ibid., 233 ff., 239.

⁴ RA. U. Min. Rusland II. Gesandtskabsarkiv. Depecher 1848—49, no. 22, 1848, ¹¹/₄ (cit. i det flg.: Plessen, Dep., med Nummer og Dato).

⁵ Statsraadsprotokol 1848, ¹⁴/₄ (se Udg., 219).

Rammer som den danske. Det springende Punkt har snarere været, at navnlig Preussen under Reaktionen gav Køb ved at forsøge at knytte den slesvigske Delingstanke, saaledes som den slesvigholstenske Deputation havde udkastet den under Martsdagens Drøftelser i København, som Fredsgrundlag til den engelske Udenrigsministers Mæglingsbestræbelser.

Den provisoriske Regering synes at have fastholdt Haabet om Forstaaelse i hvert Fald indtil Begyndelsen af April, maaske fordi de danske Udtalelser ikke lod alt Haab ude. Saa lidt som i København har man i Kiel været i Stand til at overse Situationen, og endnu savnede man bestemte Tilsagn om Forbundets Bistand. I sin Henvendelse til Frankfurt den 26. Marts havde Regeringen erkendt, at den havde sat sig ud over den bestaaende Retstilstand¹, eftersom Slesvig ikke tilhørte Forbundet, og trods de Meningsforskelle, der gjorde sig gældende, har Muligheden for en Overenskomst ved Hertugdømmets Deling utvivlsomt vejet tungt. Disse Omstændigheder forklarer sikkert, at Regeringen i Kiel i Proklamationen til de danske Slesvigere den 28. Marts pointerede, at den ikke ønskede at krænke deres naturlige Rettigheder, og at den i sin »Henvendelse til den danske Nation« tre Dage senere tilbød Afstemning i Nordslesvig. Dette Tilbud gentog den paa den forenede Stænderforsamling i Rendsborg².

Hensigten tør saaledes næppe drages i Tvivl; mest afgørende var det dog, at den provisoriske Regering ogsaa overfor den preussiske Major L. v. Wildenbruch, der af sin Regering var sendt til Rendsborg for at optage Kontakt, nok principielt fastholdt Hertugdømmernes udelelige Forbindelse, men paa den anden Side erklærede sig rede til at afstaa de Omraader, som

¹ H. Hagenah: *Revolution und Legitimität in der Geschichte der Erhebung Schleswig-Holsteins* (Quellen und Forschungen z. Gesch. Schlesw.-Holst. IV (1916), 138 ff.); jfr. H. v. Sybel: *Die Begründung d. deutschen Reichs I* (2. Aufl. 1889), 223.

² A. Thorsøe: *Kong Frederik den Syvendes Regjering I* (1884), 144 f.: *Aktenstücke zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte II—III* (1850) (cit. i det flg.: *Aktenst.*), 68; *Bericht über die Verhandlungen der vereinigten Ständeversammlung* (Rendsb. 1848), 26.

maatte udtale Ønske om at knyttes til Kongeriget. Kunde den opnaa Anerkendelse for sine Krav for Holstens og Sydslesvigs Vedkommende, vilde den være beredt til at acceptere Nord-slesvigs Udsondring, og Udenrigsminister, Grev Reventlow-Preetz antydede en Linie omtrent fra Flensborg til Tønder¹.

Den provisoriske Regerings Tilsagn maa være naaet Berlin i de første Dage af April, samtidig med Orla Lehmanns Forhandlinger med den preussiske Udenrigsminister, H. A. v. Arnim. Lehmann havde faaet til Opgave at afværge Katastrofen i sidste Øjeblik, og han udfoldede i Berlin en uhyre Energi for at hindre Preussens Intervention og om muligt at naa til Forstaaelse med de tyske Magter². Arnim hentyder senere i en Samtale med den østrigske Gesandt til, at Lehmann havde tilbudt ham Slesvigs Deling som »die äusserste Konzession«, et Vidnesbyrd, som næppe lader sig drage i Tvivl³. Selv beklagede Lehmann de danske Troppers Indmarch i Sønderjylland, men tilbød desuagtet Forhandlinger. I sine Indberetninger tilraadete han — da Indmarchen dog var en Kendsgerning — »indtil videre [at] nøies med at besætte Alt, hvad der sensu latissimo kan kaldes dansk (altsaa navnlig incl. Flensborg) . . . og strax begynde paa at organisere, som om Seiren var vunden. Det er nemlig ikke usandsynligt, at hvis det kommer til Mediation, status quo vil komme til at veie nok saa tungt som quæstio juris«⁴. Retsstandpunktet lod sig ikke opretholde, og han tænker her ganske sikkert paa en politisk Deling af Hertugdømmet uden at udtale det direkte.

¹ Aktenst. II—III, 67 f.

² Se: Trautmannsdorff t. Fiquelmont 1848, 1/4 (J. A. Rantzau: Europäische Quellen zur schleswig-holsteinischen Gesch. im 19. Jahrh. (Veröff. d. Schlesw.-Holst. Universitäts-gesellsch. 42 (1931), 63 f.)); Meyendorff t. Nesselrode 1848, 29/8, 17/4 (Ny Stil). (P. v. Meyendorff: Ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien. Politischer und privater Briefwechsel 1826—1863, hrsg. v. O. Hoetzsch, Bd. II (1923), 58 f., 72. (cit. i det flg.: Meyendorffs Breve II).

³ Trautmannsdorff t. Fiquelmont 1848, 27/4 (Rantzau: Op. cit., S. 76 f.).

⁴ RA. Lehmanns Privatarkiv, C. 14. Lehmanns Dep. no: 2, 1848, 2/4 (Kopi).

Udenrigsministeriet i Berlin maa da have været berettiget til at antage, at Slesvigs Deling kunde hindre Bruddet; men Arnims Holdning var tvetydig. Han lod vel Lehmann faa det Indtryk, at Forhandlingsvejen endnu stod aaben; omvendt gjorde han gældende overfor Kongen, at Preussen i Henhold til Forbundsdagens Beslutning maatte forudsætte de danske Troppers Fjernelse fra Slesvig, frivilligt eller med Magtanvendelse, førend man overhovedet kunde tænke paa Underhandlinger¹. Den preussiske Udenrigsministers Forhandlingsvilje har næppe været oprigtig, og endnu ved Maanedens Slutning udviste han personligt samme Uforsonlighed. Den 26. April afslog Armin en østrigsk Henstilling om at optage Fredsforhandlinger paa Basis af Slesvigs Deling². Allerede Dagen forinden havde den tidligere omtalte Major Wildenbruch i en Avisartikel i »Allgemeine Preussische Staatszeitung« imidlertid gjort sig til Talsmand for denne Løsning, vistnok saaledes, at Delingen skulde ske under Hensyntagen til Befolkningens Sindelag³, en Udformning, der ikke ligger den provisoriske Regerings Standpunkt fjernt, saaledes som den havde fremstillet det knapt en Maaned forud.

Vi ved endnu kun meget lidt om Preussens Politik paa dette Tidspunkt og om Enkelthederne i Reaktionen mod Martsregimet. Vi kan dog hæfte os ved, at Wildenbruch stod Frederik Wilhelm IV meget nær, og det vil være nærliggende at tolke hans Avisartikel som en officøs Tilkendegivelse af Kongens Synspunkter, da de første Spirer til Reaktionen brød frem, og da Virkningerne af Ruslands diplomatiske Pres begyndte at gøre sig gældende. I hvert Fald bemærkede man fra alle Sider den fredeligere Linie i Berlin. Den derværende russiske Gesandt,

¹ Arnim t. Frederik Wilhelm IV 1848, ²/₄, ⁷/₄ (Revolutionsbriefe 1848. Ungedrucktes aus dem Nachlass König Friedrich Wilhelm IV. von Preussen, hrsg. v. Karl Haenchen (1930), 63, 66 f.).

² Trautmannsdorff t. Fiquelmont 1848, ²⁷/₄ (Rantzau: op. cit., 76 f.).

³ Vrints t. Grev Knuth 1848, ²⁹/₄ (Ibid. 77 f.). — »Allg. Preuss. Staatszeitung« findes ikke paa danske Biblioteker, men Indholdet af Wildenbruchs Artikel fremgaar af den østrigske Gesandts Mæglingsforslag ²⁰⁻³⁰/₄ (jfr. ndr. s. 596, n. 2), der netop tog sit Udgangspunkt i denne.

Baron Meyendorff underrettede straks sin Regering¹, og der kan næppe være Tvivl om, at Foreign Office ogsaa hurtigt blev informeret. Delingstanken blev dermed ad disse Kanaler bragt ind i de internationale Forhandlinger, og baade i London og St. Petersborg blev den velvilligt modtaget².

Rusland havde nødvendigvis maattet udvise Tilbageholdenhed i den dansk-tyske Konflikt i de tidlige Foraarsmaaneder, omend baade Czaren og Kansleren, Grev Nesselrode aabent misbilligede Preussens Adfærd. I et Brev til Meyendorff den 27. April forsøgte Nesselrode at afveje de Hensyn, Rusland efter hans Opfattelse burde tage. Det strider mod vore Interesser, skriver han, at lade Danmark ødelægges eller opluges i Tyskland; men griber vi ind, vil hele Tyskland straks vende sig mod os, og Sympatierne for Polen vil atter blusse op. Det rimeligste maa være at afvente Englands Beslutning og foreløbig blot advare Berlin alvorligt³. Delingstanken forekom imidlertid — efter et senere Brev — at være den mest hensigtsmæssige Udvej, blot Palmerston ogsaa vilde bifalde den. Den vilde ganske vist ogsaa forudsætte en Indrømmelse fra russisk Side, »mais nous nous y prêterions volontiers pour sortir de cette crise; . . . alors je verrais jour à sortir convenablement de cette malencontreuse complication«⁴.

Delingstanken maa ligeledes være kommet til Foreign Office's Kendskab sidst i April. Den 1. Maj havde Palmerston

¹ Meyendorff t. Nesselrode 1848, ²⁵/₄ (Meyendorffs Breve II, 78 f.).

² Baron Vrints, Østrigs Gesandt i København tilbød skyndsomt — skønt han savnede Bemyndigelse dertil — den danske Regering Mægling paa Grundlag af Wildenbrucks Delingsforslag og udarbejdede ogsaa Udkast hertil; men man veg tilbage i København. (Vrints t. Knuth 1848, ²⁹/₄, ³⁰/₄; t. Fiquelmont ³⁰/₄, ³¹/₃ (Rantzau: Op. cit., 77—80). Grev Knuth forelagde Statsraadet det østrigske Mæglingsudkast med en Bemærkning om, at han aldeles ikke »agtede . . . at entreere paa denne Basis; hvori Statsraadet erklærede sig enigt« (Statsraadsprotokol 1848, ³⁰/₄. (se Udg. 267)).

³ Nesselrode t. Meyendorff 1848, ²⁷/₄ (Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode, ed. A. de Nesselrode, T. IX (1911), 86 ff. — Cit. i det flg.: Nesselrodes Breve IX).

⁴ Nesselrode t. Meyendorff 1848, ⁸/₅ (Nesselrodes Breve IX, 92 f.).

afslaaet de danske Anmodninger om Indfrielse af Garantiforpligtelserne, og endnu den samme Dag kunde den tyske Forbundsudsending i London, Syndikus Banks indberette, at Udenrigsministeren nu var i Stand til at fremsætte et Forslag til en Overenskomst, hvorefter Slesvig skulde deles; man havde drøftet Delingsprincippet i London, og Planen svarede i alt væsentligt til den provisoriske Regerings Synspunkter; blot maatte det foreløbig staa hen »die Grenze durch Befragen der Einwohner selbst, oder wie es sonst geschehen mag, ausfindig zu machen«¹. En Uge senere tiltraadte Forbundsdagen i Princippet dette Forslag.

Der foreligger derimod ikke i den danske Gesandts, Grev Reventlows Depecher fra første Halvdel af Maj noget Vidnesbyrd om, at han har været medinddraget i Forhaandsdrøftelser om Slesvigs Deling; endnu den 12. Maj forsikrer han, at han »aldrig [har] tilladt [sig] nogen Yttring, men afviist enhver Discussion derom«² — ganske i Overensstemmelse med sine Instrukser. Først i en Samtale den 17. Maj lod Lord Palmerston ham forstaa, at han kun kunde se fire Udveje: At genoprette status quo ante bellum, at inkorporere Slesvig enten i Kongeriget eller i det tyske Forbund eller at dele det i et dansk og tysk Hertugdømme. Her afbrød han Samtalen, men den følgende Dag nægtede Gesandten — stadig formelt korrekt — at indlade sig paa nogen bindende Diskussion, og Palmerston opnaaede ikke den Orientering om de danske Synspunkter, som han antagelig havde ønsket³.

Endnu den 18. Maj fremsatte den preussiske Gesandt, Bunsen en Række Bemærkninger om Fredsbetingelserne i nøje Tilknytning til Vaabenstilstandsunderhandlingerne: Danmark maatte

¹ Aktenst. II—III, 227 f.

² RA. U. Min. England II. Gesandtskabsarkiv 1848—49, no: 35. 1848, 12/5. (Cit. i det flg.: Reventlow, Dep. med Nummer og Dato).

³ Reventlow, Dep. no: 39. 1848 19/5. — I en Note den 9/5 havde Palmerston udtalt Onske om, at Danmark fremsatte et motiveret Forslag til Fredsbasis (RA. U. Min. Alm. Korrespondance Sager. Krigen 1848—50. Fredsunderhandl. April—Sept. 1848). Jfr. ndfr. s. 603 og 605 f.

anerkende Hertugdømmernes Enhed, at Slesvigs Forbindelse med Kongeriget alene beroede paa Suverænen's Person, og at den kun gjaldt Mandslinien. Som Kompensation herfor kunde Preussen indrømme Danmark Nordslesvig efter Afstemning og mod nationale Garantier for det tyske Mindretal¹. Palmerston udtalte i sit Svar, at han vilde tilraade den danske Regering at overveje Sønderjyllands Deling med Mindretalsrettigheder til begge Sider; personligt foretrak han, at en Delingsgrænse blev trukket paa statistisk Grundlag fremfor en Afstemning, der vilde være praktisk umulig². Palmerston undlod naturligvis overhovedet at komme ind paa de rigoristiske Betingelser, Bunsen havde forudsat; men vigtigt var det, at Diskussionen af Fredsgrundlaget ikke, som den preussiske Regering og Forbundsdagen havde tilsigtet, kom til at indgaa i det Vaabenstilstandsforslag, han afgav den 19. Maj. Den engelske Udenrigsminister nøjedes med i sin Instruks til Sir Henry Wynn, Gesandten i København, samme Dag at gentage de fire Muligheder, han allerede havde stillet Reventlow overfor³. Instruksen er dog af Vigtighed for Forstaaelsen af hans Synspunkter. Skulde Oldenborgernes Mandslinie uddø, skrev han, vil begge Hertugdømmer efter alt at dømme blive adskilt fra Danmark, og kun ved Deling vil det blive muligt at redde en Part af Slesvig. Han berører slet ikke Muligheden af en Afstemning, men paalægger Wynn at meddele den danske Regering, »that the precise line might either be determined by negotiation or might be ascertained by commissioners on the spot«.

Danmarks og Slesvigs statsretlige Forbindelse vilde saaledes efter den engelske Udenrigsministers Skøn ophøre med Mandstammens Uddøen, og kun Hertugdømmets Deling kunde sikre Kongeriget den Part, som med Rimelighed kunde tilkomme det efter de daværende nationale Skillelinier. Det lader sig imidlertid

¹ Brevskaber om de slesvigske Forhold (1848. — Cit. i det flg.: Brevsk.), 47 f.; Aktenst. II—III, 236 f.

² Brevsk., 53 f.; Aktenst. II—III, 237.

³ RA. U. Min. Alm. Korrespondance Sager. Krigen 1848—50. Fredsunderhandlinger April—Sept. 1848 no: 36 (Afskrift).

ikke udlede heraf, at hans Synspunkter mere eller mindre har afspejlet den preussiske Gesandts Meninger eller Hoffets tyske Orientering¹. Det er tværtimod sandsynligt, at han ofte har handlet ret egenraadigt, muligvis uden at raadføre sig i tilstrækkeligt Omfang med de øvrige Kabinettsmedlemmer eller Dronningen, der efter engelsk Forfatningssædvane har den endelige Beslutning i udenrigske Anliggender². Det er aldeles berettiget, at Professor Alb. Olsen fremhæver, at Palmerston i sin Mæglingspolitik først og fremmest lod sig lede af de Hensyn, Englands industrielle og kommercielle Trivsel paalagde ham, en Linie, der iøvrigt havde langt videre Sigte end blot paa den foreliggende Situation³.

Medens man fra Toryside — vel nærmest af partipolitiske Aarsager — af ganske de samme Præmisser sluttede, at der burde føres en fastere Politik overfor de tyske Magter for at bringe dem til Eftergivenhed⁴, formidlede Lord Palmerston Delingstanken, der var fremsat fra tysk Side som en konkret

¹ N. Neergaard: Under Junigrundloven I (1892), 249 f.; A. Thorsøe: F. M. Knuth (1911), 44 f.

² Spencer Walpole: The Life of Lord John Russell II (1889), 43, 47. — Jfr. ogsaa: The Cambridge History of British Foreign Policy II (1923), 326 f. — Der kan være Grund til at gøre opmærksom paa, at Palmerston selv nogle Aar forinden havde bidraget væsentligt til Luxembourgs Deling (ibid. II, 155 ff.), og en tilsvarende Løsning maatte være ham nærliggende ogsaa i dette Tilfælde.

³ Alb. Olsen, op. cit. 232 f., 254 ff. — Den ²⁰/₅ skrev den engelske Berlingsesandt, Lord Westmoreland til sin Kollega i København: «Whatever can be done for our shipping, I am sure you will do, and it is quite true, that our merchants and capital are perhaps as much if not more concerned in the shipments now making at Stettin and coming in that port, than the germans» (RA. U. Min. England, Tillæg 1848—51 (52). Akter vedr. de dansk-tyske Forhold hørende til Earl of Westmorelands Embedsarkiv, Vol. I, 292 (Kopi). — Cit. i det flg.: Westmorelands Breve). Set i Sammenhæng med Martsministeriets Politik i Foraarsmaanederne, er det ganske interessant, at Lehmann — efter sine Erfaringer fra Besøget i London — og Monrad under Statsraadets Droftelser gjorde gældende, at man ved at blokere de tyske Kyster effektivt kunde presse England til at gribe ind til vor Fordel (Statsraadsprotokol 1848, ¹⁹/₄, ²⁸/₄ (se Udg., 235, 255)).

⁴ Se f. Eks. The Times 1848, ¹/₅, ⁵/₅.

Mulighed, der burde overvejes. Men den fremtraadte i hans Instruks til Wynn i stærkt modificeret Skikkelse og uden at indgaa direkte i Vaabenstilstandsprojektet, som Bunsen havde ønsket.

Der forelaa paa dette Tidspunkt endnu intet dansk Fredsforslag eller nogen bestemt Kommentar af Delingsprincippet. I den Form, Delingstanken naaede London, blev den imidlertid snarest en Indrømmelse fra preussisk Side, formuleret over den provisoriske Regerings Udkast, som det omkring den 1. April var kommet til Berlins Kendskab. At det forholder sig saaledes bestyrkes sikkert derved, at Arnim allerede den 22. Maj tillige indrømmede, at det vilde lette saavel Vaabenstilstandsforhandlingerne, som Fredsforhandlingerne, hvis Delingen gennemførtes af en Kommission; han bøjede sig altsaa straks for Palmerstons Indvendiger, skønt han havde lovet den provisoriske Regering, at insistere paa Afstemningsprincippet¹. Paa den anden Side affærdigede han fuldstændigt Kiels Protester mod Delingstanken. Slesvigholstenerne havde selv ønsket denne Løsning, skrev han; iøvrigt var det næppe muligt at opnaa mere nu, og Preussen selv maatte kunne koncentrere sig om andre Opgaver, naar de politiske Forhold nødvendiggjorde det². Det er næppe for dristigt at antage, at Berlin paa dette Tidspunkt

¹ Westmoreland t. Wynn 1848, 2^o/₅ (Westmorelands Breve I, 346. Kopi); Hans Precht: Englands Stellung zur deutschen Einheit 1848—50 (Beiheft 3 der hist. Zeitschr. (1925)), 47. — Aktenst. II—III, 265.

² Aktenst., II—III, 258 ff., 263 ff. — I en Række udførlige Skrivelser til Arnim i sidste Halvdel af Maj argumenterede den provisoriske Regering energisk mod Delingstanken. Den 1^o/₆ indrømmede den, at den vel i Marts havde stillet Nordslesvigerne frit, men efter de Ofre, Kampen havde kostet, vilde Løsrivelse af en Del af Sønderjylland nu være en Absurditet og vilde medføre Opofrelse af tysk Liv og tyske Interesser til dansk Tvangsstyre. Det vilde endvidere være urimeligt at udelukke tysk Handel fra »de overvejende tyske Byer« Flensborg og Aabenraa, og endelig fandt den det inkonsekvent (mod Programmet) at tillade engelsk Indblanding i Hertugdømmernes interne Anliggender (ibid. II—III, 260 f., 266 ff.; jfr. Kieler Correspondenzblatt no: 68, 1848, 2^o/₅). Hensigten er her ganske aabenbart at binde Preussen til de Forpligtelser, det havde paataget sig.

har ønsket at afvikle sit slesvigholstenske Eventyr. Reaktionen i Forbindelse med den russiske Pression og den danske Blokade havde gjort sin Virkning, og den 28. Maj paabegyndte man Tilbagetrækningen fra Jylland.

I København modtog Sir Henry Wynn den engelske Udenrigsministers Instruks om at forebringe Delingstanken omkring den 24. Maj, og samtidig maatte han af sin Privatkorrespondance med Westmoreland i Berlin nærmest have faaet det — ikke helt ukorrekte — Indtryk, at Forhandlingernes Udfald alene ahang af Danmarks Svar¹. — Stemningen i København var paa dette Tidspunkt ubetinget god. Skønt Slaget ved Slesvig havde godtgjort, at Danmark var Preussen militært underlegen, fremkaldte til Gengæld Ruslands Advarsel til Berlin og Militærkonventionen med Sverige ubetinget Lettelse og Begejstring. Maj og Størstedelen af Juni præges af højstemt Nationalisme, og de toneangivende skandinaviske Kredse — med Ploug og H. N. Clausen i Spidsen — gik ud fra som givet, at Sverige, eventuelt i Samarbejde med Rusland, vilde støtte Ejderpolitikken aktivt². Heller ikke Ministeriet blev upaavirket af disse Stemninger eller maatte i det mindste tage skyldigt Hensyn til dem.

Statsraadet drøftede gentagne Gange i Maj Vaabenstilstanden og Fredsmulighederne. Grev Knuth fremhævede her, med sit Kendskab til de fremmede Magters Holdning, at Danmark efter hans Overbevisning ikke uden almindelig Krig vilde kunne naa mere end Slesvigs Deling, og at selv denne hurtigt kunne blive uopnaaelig. Medens Udenrigsministeren saaledes i Begyndelsen af Maj synes at have været sig Situationens Alvor bevidst, holdt det øvrige Ministerium endnu fast ved Haabet om Hjælp ude fra; man gjorde gældende, at det vilde være utilraadeligt at gaa ind paa en Vaabenstilstand, saa længe der ikke forelaa Vished for effektiv militær Bistand fra Sverige og Rusland. En Vaabenhvile og Ophævelse af Blokaden vilde i saa

¹ Westmoreland t. Wynn 1848, 25/5, 29/5 (Westmorelands Breve I, 319 f., 345 f. Kopier).

² Fædrelandet 1848 no: 135, 21/5; Danstrup, op. cit., 265 ff.

Fald forringe Udsigterne til at opnaa mere hos Stormagterne end Deling, og finansielt vilde Landet ikke kunne bære Byrderne af et Krigsberedskab under Vaabenhvile. I hvert Fald burde man afvente kategorisk Svar om fremmed Trophehjælp, og specielt saa man fra alle Sider hen til en svensk Indsats; indtil da maatte det blive Udenrigsministerens Sag at holde de fremmede Magter hen, og først naar alle andre Løsninger var udelukket, kunde Ministeriet forsvare, hvad det skulde være overfor Kongen og Folket¹. Endnu paa Statsraadmødet den 24. Maj søgte Grev Knuth at trænge gennem Ministeriets henholdende Politik; han gjorde det klart, at de Betingelser, der havde været Udgangspunktet, »kunde man have fremsat efter en afgjørende Succes, men under de nærværende Omstændigheder ikke«, og han udbad sig Bemyndigelse til at indlede Forhandlinger om Fredsgrundlaget og om nødvendigt til at afstaa »en liden Deel af det tydske Slesvig«. Kun Lehmann delte Udenrigsministerens Anskuelse, hvorimod alle de øvrige Ministre, Monrad ikke undtaget, klamrede sig til Haabet om at redde Ejderprogrammet med fremmed Bistand, og Kongen vilde under ingen Omstændigheder fravige sit engang trufne Standpunkt².

Principielt havde disse Statsraadsforhandlinger i Maj ingen større Betydning. Bortset fra Knuth og Lehmann — de to Ministre, der stærkest havde Føling med Udlandets Holdning — stod Ministeriet endnu fast samlet om Ejderprogrammet. Som i April knyttede det alle Forhaabninger til, at Stormagternes og Sveriges Bistand trods alt ikke vilde være aldeles udelukket; mest afgørende er det, at det i Maj nægter at binde sig til Vaabenstilstands- eventuelt tillige Fredsforhandlinger, fordi det vil forringe Mulighederne for at erhverve den attraaede Trophehjælp. Skulde man endelig gaa med til Vaabenhvile, burde det ske under Tvang fra Stormagterne, og foreløbig maatte Udenrigsministeren »trainere« Forhandlingerne. Mest prægnant formuleredes disse Synspunkter ganske vist fra kon-

¹ Statsraadsprotokol 1848, $\frac{5}{5}$, $\frac{6}{5}$, $\frac{12}{5}$ (se Udg., 276—82, 293—96).

² Ibid. 1848, $\frac{24}{5}$ (se Udg., 303 f.).

servativt Hold, Bardenfleth, Bluhme og A. W. Moltke, medens Monrad endnu i Begyndelsen af Maj — inden den svenske Regerings Erklæring forelaa — tog Forbehold; men siden gav ogsaa han Kravet om Afklaring af den diplomatiske Situation sin fulde Tilslutning. Selv synes Udenrigsministeren — endnu inden Palmerstons Delingsudkast indløb — at have været paa det rene med, at der ikke kunde ventes Hjælp fra Stormagterne, og at Sveriges Deklaration kun med lidt god Vilje lod sig udlægge som en Advarsel, saafremt Kongeriget blev angrebet¹. Han formaaede dog ikke at bryde den kompakte Modstand, og selv blev han bragt i en særdeles ubehagelig Stilling overfor Udlandets Gesandter; den 13. Maj maatte han instruere Grev Reventlow om under ingen Omstændigheder at indlade sig »paa nogen egentlig Negociation eller noget fremtidigt Arrangement, Deling af Slesvig eller Sligt«, uanset han ikke turde afvise denne Udvej »ved haard Nødvendighed«².

Det var da næppe heller med større Forventninger, Wynn præsenterede ham Palmerstons Delingsudkast, og skønt Gesandten i første Ojeblik blev overrasket »to find him on the whole more disposed than I had expected«³, mødte han snart stigende Modstand. I Samarbejde med Baron Ungern-Sternberg, Ruslands Repræsentant i København, søgte Wynn fra Slutningen af Maj at trænge Knuth ind i Forhandlinger; begge indskærpede de Nødvendigheden af Indrømmelser, og Palmerston advarede indtrængende mod at fæste Lid til Ruslands og Sveriges Løfter om Hjælp, der kun vilde gælde, for saavidt Monarkiets Existens blev truet⁴. Baade overfor Wynn og Ungern-Sternberg indrømmede Grev Knuth, at han personligt kunde antage

¹ Knuth t. Lehmann 1848, 12/5 (Af Orla Lehmanns Papirer, udg. af Jul. Clausen (1903), 110).

² RA. U. Min. Engl. II. Gesandtskabsarkiv Ordre 1848 no: 36, 13/5 (i det flg. cit.: Knuth, Ordre t. Reventlow med Nr. og Dato). — Jfr. Udenrigsministeren Grev Knuths Fremstilling af Danmarks Underhandlinger 1848 indtil Vaabenstilstanden i Malmo (Medd. af C. Paludan-Müller. Hist. Tidsskr. 4. r. V (1875—77), 484 f.).

³ Wynn, Dep. no: 71. 1848, 24/6. (Westmorelands Breve I. 311. Kopi).

⁴ Reventlow, Dep. no: 45. 1848, 9/6.

Linien Gelting—Nybøl—Husum som en rimelig Grænse. Paa den anden Side turde Ministeriet ikke paa daværende Tidspunkt tage Ansvaret for en Deling; Knuth maatte — med Ungern-Sternbergs Ord — vise »de l'extrême répugnance« og stærkest muligt advare mod Vanskelighederne ved at naa frem til en klar Demarkationslinie og mod den Omvæltning, Delingen vilde hidføre i Hertugdømmet¹.

Naar det ikke lykkedes de to Gesandter at gennembryde Modstanden mod Slesvigs Deling, skyldes det først og fremmest den øjeblikkelige nationale Begejstring i København, men tillige at den militære Situation bedredes ved Nørrejyllands Rømning og de heldige Flankeangreb mod det preussiske Tilbagetog. Ungern-Sternberg talte med megen Førtrydelse om, at den ophidsede Stemning fratog Ministeriet ethvert Initiativ, og først og sidst frygtede han Konsekvenserne af den politiske Skandinavisme. Han, der i Marts havde modtaget de nationalliberale Ministre, hvis eneste Tilskyndelse efter hans Fremstilling var Magtstræb og Ambitioner, med Foragt², advarede nu skarpt mod det skandinaviske Samarbejde og forudsaa en dansk Republik under nationalliberale Auspicer³.

Det er tidligere berørt, at Grev Knuth for sit eget Vedkommende synes at have indset, at Slesvigs Deling kunde blive nødvendig; hans Indrømmelse maa dog — som det ogsaa fremgaar af baade Ungern-Sternbergs og Wynns Indberetninger — sikkert tilskrives Stormagternes Pres. Paa den anden Side kunde han ikke fravige — og forsøgte det ikke heller paa noget Tidspunkt — den af Ministeriets Flertal fastlagte udenrigs-politiske Linie, omend den maaske forekom ham haabløs. Det er vel muligt, at han, som det almindeligt hævdes, ikke magtede sin Opgave, men samtidig maa det med Rimelighed indrømmes, at den vel kunne synes uløselig. Som bekendt var Knuth fra-

¹ Alb. Olsen, op. cit., 245 ff.; RA. Rapporter til det russiske Udenrigsmin. fra Gesandtskabet i Kbh.; Ungern-Sternberg, Dep. no: 94. 1848, ²⁸/₅; no: 96. 1848, ³¹/₅.

² Ungern-Sternberg, Dep. no: 36. 1848, ²³/₅; no: 37. 1848, ²⁴/₅.

³ Ibid. Dep. no: 107. 1848, ⁸/₆; no: 113. 1848, ¹⁸/₆.

værende under Ministeriets Dannelse og blev antagelig anbragt paa sin Post paa A. W. Moltkes Initiativ, da Lehmann afslog at overtage Udenrigsministeriet; det var dog baade paa dette Tidspunkt og i April Meningen, at Knuth kun ganske midlertidigt skulde bestride dette Hverv, og at han skulde erstattes af Gesandten i Paris, Grev Ludvig Moltke¹. Først i Maj blev det klart, at han ikke vilde blive afløst, og han udtrykte da selv Ønsket om at forblive², skønt han under stadigt Pres fra de fremmede Gesandter ikke formaaede at bryde Ministeriets Tilbageholdenhed. Det havde næppe heller været ham muligt at fratræde, omend han havde ønsket det; dels havde Frederik VII sandsynligvis nægtet det, dels vilde han, der paa én Gang kunde tilfredsstille nationalliberale og konservative, have været umulig at remplace.

Helt frem til Midten af Juni maatte han i Overensstemmelse med Statsraadets Afgørelse argumentere mod Slesvigs Deling — og samtidig undgaa at bryde alle Broer. I den sidste Uge af Maj indskærpede han Reventlow, at han kun maatte diskutere Delingstanken, ikke forhandle; Delingen — han nævnte Linien Gelting—Nybøl—Husum — kunde blive paakrævet, men Danmark burde under ingen Omstændigheder selv fremsætte dette Forslag for ikke at give Modparten Anledning til at afpresse os endnu større Omraader, og blev Delingen uomgængelig nødvendig, maatte vi forudsætte engelsk Garanti for Nordlesvigs fuldstændige Inkorporation i Kongeriget. Sproggrænsen kunde ikke være afgørende, Danmark maatte for sin Handels Skyld kræve saavel Flensborg som Husum, og militære Hensyn forudsatte en endnu sydligere Grænse³.

Argumentationen mod Delingsprincippet uddybede Grev Knuth senere selv i en Skrivelse til Reventlow den 28. Maj. En Delingsgrænse efter de Retningslinier, Bunsen anviser, skrev

¹ F. de Fontenay: Ludvig Moltke i Da. biogr. Leks. XVI (1939), 78.

² Denne Oplysning skylder jeg Magister Gay.

³ Knuth, Ordre t. Reventlow no: 40, udat.; Ordren maa efter Numereringen anbringes mellem 24. og 27. Maj. — Jfr. Grev Knuths Fremstilling, 488.

han, vil til enhver Tid afhænge af Befolkningens Luner, og den vil overskære Hertugdømmets statsretlige Forbindelse med Kongeriget¹. Disse Synspunkter supplerede Kammerherre H. Reedtz, der var sendt til London for at bistaa Grev Reventlow, i et vidtløftigt Memorandum til Foreign Office i Juni²: En Delingsgrænse maa efter den danske Regerings Opfattelse altid blive vilkaarlig og savne enhver historisk Begrundelse; en klar Demarkationslinie gennem de blandede Omraader i Sønderjylland vil være udelukket, og en national Grænse prisgive Danmarks militære og kommercielle Interesser. Befolkningens store Flertal vil foretrække Indlemmelse enten i Kongeriget eller i Forbundet fremfor Deling, og en Delingsgrænse vil endelig blive Kampplads ikke blot for de stridende Parter, men mellem Skandinavisme og Germanisme; den vil fra begge Sider blive opfattet som et Kompromis, der krænker velbegrundede Rettigheder, og fra begge Sider vil man kun tilstræbe at genoprette det tabte, aldrig søge virkelig Udsoning.

Det er bemærkelsesværdigt, hvor stærk Vægt man fra dansk Hold tillægger det Brud, Hertugdømmets Deling vilde indebære, politisk saavel som økonomisk og militært. Hvad man stiledede mod var en absolut fast og velmotiveret Grænse. Lægges rent nationale Kriterier til Grund, vil den alene afhænge af de to Nationaliteters fremtidige Udfoldelse, og Vanskelighederne ved at drage en klar Nationalitetsgrænse gennem de blandede Distrikter udelukker eo ipso en Grænse, der samtidig opfylder de praktiske Krav, den danske Regering maa stille. Medens Selvbestemmelsesretten formelt laa til Grund for den provisoriske Regerings Delingstilbud, spillede Nationalitetsprincippet ingensomhelst Rolle i det danske Kabinets Overvejelser. Alene Hensynet til Landets politiske og økonomiske Trivsel og dets Sikring mod »Germanismen« — den Betingelse, Ejderpolitikerne havde opstillet ved Programmets Udformning — afgjorde dets Stilling til Delingstanken. —

¹ Knuth, Ordre t. Reventlow no: 43. 1848, 4/6. Bilag.

² RA. U. Min. Alm. Korrespondance-Sager. Litra K. Krigen 1848—50. Korrespondance vedr. Slesvigs og Holstens Styrelse 1848 m. m. — Udformligt Referat hos Thorsoe, op. cit. I, 328 ff.

Overfor den danske Regerings Tilbageholdenhed formaaede som nævnt hverken de fremmede Diplomaters eller Knuths Argumenter det ringeste. I de første Uger af Juni tilspidsedes Situationen imidlertid atter afgørende. Det blev efter Kongemødet i Malmö aabenbart, at man ikke kunde vente svensk Medvirken til Ejderpolitikens Gennemførelse. Den svenske Konge forfulgte ikke samme Maal som de danske national-liberale. Ganske som Czaren og Nesselrode saa han Faren deri, at Preussens Angreb forstyrrede Magtbalancen i Nordeuropa, og omvendt søgte han i sin skandinaviske Politik i Forsommeren 1848 et Middel til at kontrollere den svenske liberale Opposition¹. Kong Oscar sluttede sig nu ubetinget til Englands Synspunkter, og omtrent samtidig modtog Udenrigsministeriet i København en alvorlig Henstilling fra St. Petersburg om at antage den engelske Mæglingspolitik². Knuth indstillede sig da paa at maatte gaa ind paa Palmerstons Delingsudkast, og instruerede den 11. Juni Reventlow i denne Retning³. Samtidig berørte han baade overfor England og Sverige Tanken om at give Slesvig provinsiel Selvstændighed, og den svenske Regering udbad sig straks en Definition af Begrebet.

Kabinettet havde allerede den 6. Juni været inde paa Sønderjyllands Stilling til Kongeriget, da Jyllands Rønning gjorde en administrativ Reorganisation aktuel. Der havde — stadig i Overensstemmelse med dets Programerklæring — været Enighed om at indrømme Hertugdømmet udstrakt kommunalt Selvstyre og at undgaa alle Yderligheder, dets fuldstændige Inkorporation under Kongerigets Forfatning paa den ene Side og en foederativ Forbindelse, som Tscherning atter bragte paa Bane, paa den anden. »Ministeriet havde sit bestemte Program, hvortil

¹ Om Sveriges Politik, se: H. Haralds: Sveriges utrikespolitik 1848 (1912), passim; E. O. Löfgren: Sverige Norge och danska frågan 1848—49 (1921), 20—27, 36 ff.; samme i Svensk hist. tidskr. 1938, 295—306; Danstrup, op. cit., 261—66.

² RA. U. Min. Alm. Korrespondance-Sager. Krigen 1848—50. Fredsforhandl., April—Sept. 1848, no: 42. 1848, ⁸/₆; Plessen, Dep. no: 37. 1848, ⁷/₆; Grev Knuths Fremstilling, 492 f.

³ Knuth, Ordre t. Reventlow no: 47, 1848, ¹¹/₆; Alb. Olsen, op. cit., 248 ff.

det i Alt havde at holde sig«, erklærede Monrad. »Ministeriet kunde ikke forlade Programmet, uden at Folket forlod Ministeriet«¹.

Da Udenrigsministeren derimod den 14. Juni redegjorde for den udenrigspolitiske Situation og fremhævede, at baade England, Rusland og Sverige stærkt ønskede »at erholde Motiverne til en europæisk Krig fjernede«, gav det Anledning til en lang og skarp Debat af principiel Rækkevidde². Han vilde anse det for heldigst at forhandle paa Grundlag af en alternativ Basis, og han maatte have Klarhed over, dels hvor stor Selvstændighed, Regeringen kunde tilstaa Hertugdømmet, dels hvilke Fordringer den maatte stille til en eventuel Deling. Situationens Alvor synes i nogen Grad at have virket overraskende; men da Bardenfleth ikke destomindre bestred Betimeligheden af overhovedet at drøfte Fredsbetingelserne, før der forelaa konkret Grundlag, tabte Knuth Taalmodigheden. Sagen havde nu været opsat siden den 28. Marts, fordi »man ei antog, at den forelaa [og saaledes] havde nødte ham til . . . med største Besvær at undgaae at give bestemte Forklaringer om, hvad man egen[t]lig forlangte«. Spørgsmaalet var ikke, om man kunde opnaa Fred paa det ene eller det andet Alternativ, men at formulere Ministeriets Standpunkt til dem hver for sig. »Det var ham en Umulighed at underhandle, naar han ei havde Vished om, hvor vidt han i hver af de omtalte Alternativer kunde gaae«.

Kabinettet spaltede sig da op i to klart afgrænsede Grupper, en nationalliberal og en konservativ. Fra nationalliberal Side tog Monrad — med Støtte af Hvidt³ — atter bestemt Afstand

¹ Statsraadsprotokol 1848, 9/6 (se Udg., 309—17).

² Ibid. 1848, 14/6 (se Udg., 318—22).

³ Lehmann var fraværende fra begge de afgørende Statsraads møder 14/6 og 21/6. Hans Standpunkt lader sig dog fastslaa indirekte. Ogsaa han afviste aldeles en foederativ Forbindelse; derimod kunde han, hvis man blev tvunget til at give efter, »bringe det i Samklang med sin Samvittighed« at stemme for Deling. (Statsraadsprotokol 1848, 9/6 (se Udg., 314 f.)). — I et vidtløftigt Memorandum fra samme Tid beskæftiger han sig i Detailler med Danmarks fremtidige politiske og administrative Ordning; men det bærer tillige umiskendelige Spor af den aktuelle Situation (RA. Orla Leh-

fra at give Slesvig statsretlig Selvstændighed; det havde man jo forkastet i Marts, fordi man fandt det uforeneligt med Programmet, og den provinsielle Uafhængighed, man dengang havde bebudet, kunde han ikke strække længere, end at Slesvigs Repræsentanter paa den fælles Rigsdag fik Vetoret mod de almindelige Loves Gyldighed i Hertugdømmet. Sveriges Mening kunde være os ligegyldig, da den svenske Regering handlede aabenlyst i Strid med det svenske Folks Sympatier. Derimod støttede baade Stormagterne og det tyske Forbund Delingstanken, og »Nationalitetsspørgsmaalet« maatte da være Hovedsagen.

Medens de nationalliberale Ministre — Lehmann ikke undtaget — foretrak Delingstanken fremfor en foederativ Forbindelse mellem Kongeriget og Slesvig eller blot en Selvstændig-

manns Privatarkiv, C. 9. Cirkulærskrivelse til Statsraadet 1848, 9/6; Chr. Degn, op. cit., 175 ff.).

Lehmann tilraader heri en Nyopdeling af hele Landet i ensartede Kredse med udtrakt jurisdiktionel og administrativ Autonomi, men han advarer indtrængende mod at strække den saa vidt, at den modvirker Statsenheden, der ubetinget gaar forud for alle Særinteresser. »Det gjælder at give Provindsen, hvad der tilkommer den, og Staten, hvad Statens er.« For Slesvigs Vedkommende bør Grundprincippet være det samme, saa meget mere som den eksisterende Administration og Sprogforholdene tilskyndede dertil. »Forsøgsvis« skitserer Lehmann en Tredeling af Hertugdømmet i en rent dansk Part (indtil Bov-Mogeltønder), en rent tysk (Syd for Slien-Danevirke-Husum) og en blandet. Den sproglige Ligeberettigelse kan derved indskrænkes til det sidste Distrikt, som iøvrigt ved forsigtig, men maalbevidst Statskunst vil kunne genvindes aandeligt for Kongeriget, medens man for bestandig har sikret sig den rent danske Del og hindret den tyske Parts Opsugning i Holsten. Til Slut fremhæver han, at »selvom man er eller bliver tvunget til en slesvigsk Enhed, udelukker dette ikke at lade den blive et historisk Minde«. — Lehmanns Memorandum blev — efter Ministrenes Paategninger at dømme — ikke modtaget med større Opmærksomhed, men der kan næppe være Tvivl om, at det afspejler Debatten om den slesvigske Administrations Reorganisation (Jfr. ovfr. S. 607 f.) og indirekte den nationalliberale Opfattelse af Fredsbasispørgsmaalet. Det forener paa en Maade Delingstanken og Planerne om en provinsiel Selvstændighed, saaledes dog, at Kongeriget og Slesvig forenes fuldstændigt i Statsenheden.

hedsordning, der kunde bringe de statsretlige Baand i Fare, hældede Konseilpræsidenten, Bardenfleth, Bluhme og Zahrtmann samt Tscherning, der ønskede Fred for enhver Pris, netop mod dette Alternativ. A. W. Moltke gjorde gældende, at Delingen vilde blotte Grænsen militært, og han foretrak at give Slesvig samme Uafhængighed som Lauenburg. Bluhme mente det ligeledes rigtigere at tilstaa Hertugdømmet størst mulig Selvstændighed — ogsaa paa de Omraader, der hidtil havde været fælles — med egen lovgivende og »direkte skattefordelende« Myndighed, blot Hær, Told og Finanser forblev Fællesanliggender, og omvendt enhver Forbindelse med Holsten blev afbrudt.

Der opnaaedes ingen Enighed, og man maatte nedsætte en Komité, hvori Knuth, Monrad og Bluhme fik Sæde, for at afgrænse de yderste Indrømmelser i begge Alternativer. Udvalgsdrøftelsernes Forløb og Indstilling kendes ikke¹; men Resultatet, der forelagdes Statsraadet den 21. Juni blev, at Sønderjyllands Selvstændighed i Realunion med Kongeriget opstilledes som Hovedbetingelse, Delingsalternativet med Danevirke som Grænselinie som subsidiær Udvej. Disse Punkter vedtog Ministeriet efter en Diskussion, saaledes at Monrad — med A. W. Moltkes og Hvidts Bifald — præciserede sit Forhold til Delingsalternativet derhen, at han personligt kunde godkende Danevirke som Grænse, men at han kunde støtte et Ministerium, der sluttede Fred paa Basis af Linien Flensborg—Husum².

Det fremgaar af Meddelelserne til Ulandet om Fredsbetingelserne, at man havde tiltænkt Hertugdømmet særskilt Landdag (med Ret til at raade over Slesvigs Indtægter, naar de fælles Udgifter til bl. a. Statsgæld og Militær var udredet) og særskilt Administration. Endelig skulde dets Repræsentanter paa den fælles Rigsdag have Vetoret mod Lovgivningen for Slesvigs Vedkommende³. Disse Punkter afviger ikke meget fra de Hoved-

¹ Indstillingen findes ikke blandt Premierministerens Journalsager, men Indholdet fremgaar af den danske Note til Sverige 18/6 (Thorsøe, op. cit. I, 338—43).

² Statsraadsprotokol 1848, 21/6 (se Udg., 327 ff.).

³ Thorsøe, op. cit. I, 340 f.

træk, Monrad havde ridset op i Statsraadsrådet den 23. Marts, og som Ministeriet dengang ikke havde rejst principielle Indvendinger mod¹. Det er ganske interessant, at de ligeledes — efter Monrads Votum den 14. Juni — optager de sønderjydske Repræsentanters Ret til Veto mod den fælles Lovgivnings Anvendelse paa Hertugdømmet, medens de ikke — som Bluhme havde ønsket — vilde give den slesvigske Landdag egen lovgivende eller beskattende Beføjelse. Som Helhed berørte disse Retningslinier slet ikke de statsretlige Baand, og de lod sig maaske nok forlige med Programerklæringen. Naar de national-liberale Regeringsmedlemmer dog paa dette Tidspunkt viste sig forbeholdne overfor Selvstændighedstanken, hænger det sikkert sammen med, at de i den daværende udenrigspolitiske Situation ikke vovede at opstille dette Arrangement betingelsesløst, fordi enhver yderligere Indrømmelse i denne Retning vilde overskride den rent provinsielle (administrative og jurisdiktionelle) Uafhængighed eller føre til en Helstatsordning med Slesvig som selvstændigt Led. Man havde indset, at Stormagterne ikke vilde indfri deres Garantiforpligtelser, men tværtimod pressede paa for at skaffe Fred snarest muligt, og Sverige ikke havde i Sinde at gaa i Bræchen for Ejderpolitikken. Overfor Udsigten til, at Selvstændighedstanken i sine Konsekvenser kunde overskære Slesvigs og Kongerigets forfatningsmæssige Samhørighed, gennemførte de nationalliberale mod Ministeriets konservative Fløj, Delingsalternativet som subsidiær Udvej, hvis den provinsielle Selvstændighed skulde slaa fejl. Skillelinierne indenfor Ministeriet blev saaledes allerede paa dette Tidspunkt trukket ganske prægnant op; om det Kompromis, man havde fundet, vilde bestaa den Prøve, de kommende Forhandlinger med Udlandet satte det paa, kunde endda være tvivlsomt.

Overfor Offentligheden kom de nationalliberale Ledere saaledes paa en Maade i en mislig Stilling. Den 23. Juni antydede den unge Viggo Rothe — maaske med Ledernes Billigelse — for første Gang Situationens Alvor i »Fædrelandet«. Han indrømmede, at Haabet om at gennemføre Ejderprogrammet med

¹ Jfr. ovfr. S. 591.

svensk Bistand var bristet; da Slesvig endvidere allerede var halvt tysk, og man maatte forudse, at det før eller senere helt kunde gaa tabt, vilde dets Deling være den eneste naturlige Løsning — hellere end at genoplive Christian VIII's Helstat¹.

II.

Gennem de følgende Maaneder blev det Udenrigsministerens Hovedopgave i Overensstemmelse med Statsraadets Beslutning den 21. Juni at optage Underhandlinger med Sønderjyllands provinsielle Selvstændighed som Udgangspunkt.

Foreløbig fortsattes tillige Forhandlingerne i London. Grev Reventlow indledte straks efter at have modtaget Udenrigsministerens Instruks fra 11. Juni Underhandlinger om et Forslag »af acceptabel Natur«, eventuelt med Slesvigs Deling som Basis², og i Tilslutning til sit nye Vaabenstilstandsudkast udarbejdede Palmerston et Fredsforslag, som han overrakte allerede den 23. Juni. Han skitserede her en alternativ Løsning af det slesvigske Spørgsmaal, enten Hertugdømmets Deling efter nationale Skillelinier, saaledes at Nordslesvig tilsluttedes Kongeriget og fulgte Kongelovens Arvefølge, medens Sydslesvig inkorporeredes i Holsten og under holstensk Succession, eller en administrativ Forening af de to Hertugdømmer med fælles Provinsialstænder, men uden Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund³. Af de to Alternativer er det meget lidt sandsynligt, at Lord Palmerston har kunnet vente, at det sidste kunde faa større praktisk Værdi, skønt Preussen havde berørt denne Mulighed i Maj⁴. Delingsalternativet var utvivlsomt det mest relevante, forsaavidt som begge Parter — trods principielle Indvendinger — ikke kunde lade denne Udvej helt ude af Betragtning. I Modsætning til tidligere, undlod Palmerston helt at

¹ »Fædrelandet« 1848. no: 162, ²³/₆; Danstrup, op. cit., 270 f.

² Reventlow, Dep. no: 48. 1848, ²⁰/₆.

³ Brevsk., 61 f.; Aktenst. II—III, 308 f.

⁴ Vicomte de Guichen: *Les grands questions européennes et la diplomatie des puissances sous la seconde république française I* (1925), 110 f.

anvise nogen nærmere Delingsmetode, og medens han i Maj blot havde antydnet Løsningen af Arvefølgespørgsmaalet som et Argument, der kunde gøre Delingstanken lettere at antage, udtalte han det nu som en umiddelbar og nødvendig Konsekvens af Delingen.

Delingsgrundlaget blev straks det centrale Punkt i Drøftelserne i London. Bunsen gjorde atter opmærksom paa i en Note den 24. Juni, at det tyske Forbund ikke kunde fravige sit principielle Standpunkt, med mindre Nordslesvigs Befolkning selv fik Lejlighed til at udtale sig for Delingen¹. Medens man altsaa fra tysk Side nu synes at ville insistere paa den nationale Selvbestemmelsesret, indstillede Grev Reventlow sig foreløbig paa at presse den engelske Udenrigsminister til at antage Slien—Danevirke—Husumlinien, som Knuth havde antydnet, og forberede ham paa, at Regeringen ikke kunde indlade sig paa hans sidste Alternativ, med mindre det omformedes til Slesvigs provinsielle Uafhængighed². De stridende Parter staar altsaa endnu hinanden lige fjernt, hvad Delingskriterierne angaar, men tilsyneladende kom Forhandlingerne — som Lord Palmerston kunde ønske sig — ind i et fastere Leje. Grev Reventlow afventede blot det danske Kabinets endelige Beslutning for at kunne forberede de definitive Forhandlinger.

Svaret udeblev, og i Virkeligheden optog Statsraadet ikke paa noget Tidspunkt Palmerstons Forslag til Drøftelse³. Forklaringen ligger dels — som vi senere skal se — i den Vending, de internationale Underhandlinger tog efter Statsraadets Beslutning om Fredsbetingelserne den 21. Juni, dels i, at der netop da var indledt direkte Vaabenhvileforhandlinger med Preussen, udenom England. Forhandlingerne fandt Sted i Malmø under svensk Medvirken, og allerede den 2. Juli resulterede de i den første Malmøkonvention, der bød Danmark betydelige Fordele. Vigtigst er

¹ Aktenst. II—III, 309 f.; Guichen, op. cit. I, 129 f.

² Reventlow, Dep. no: 54, 1848, 3/7.

³ Den 28/6 forelagde Knuth sine Kolleger Palmerstons Mæglingforslag, men Fredsbetingelserne underkastedes ingensomhelst Diskussion (Statsraadsprotokol 1848, 28/6 (se Udg., 342)).

det i denne Sammenhæng, at den — i Modsætning til Presussens Bestræbelser siden Maj — lod den endelige Ordning in suspenso.

Udfaldet af Vaabenhvileforhandlingerne beroede blandt andet paa Reaktionen i Berlin og en vis Krigstræthed i de nordtyske Byer. Paa den anden Side medførte den direkte dansk-preussiske Vaabenhvileoverenskomst og Opsættelsen af Fredsforhandlingerne, at England gled helt i Baggrunden og i Virkeligheden ikke formaaede at genvinde Initiativet under de forberedende Fredsunderhandlinger i Efteraarsmaanederne 1848. Det var ikke uberettiget, at »the Times« i Juli kunde stemple Lord Palmerstons Mægling som forfejlet, skønt »the continuance of this war in the Baltic is as inconsistent with our mercantile interests, as it is with our political engagements«¹. Selv gav den britiske Udenrigsminister snarest Udtryk for en resigneret Holdning i et Privatbrev til Wynn i September; mente den danske Regering at kunne løse Knuden selv, maatte den for hans Skyld gerne forsøge².

Grev Knuth havde i Begyndelsen af Juli ment, at Gennemførelsen af Vaabenhvilebetingelserne i Frankfurt nu maatte blive Preussens Sag³. Foreløbig blev da ogsaa den danske Regerings Kontakt med Rusland og Sverige et Hovedmoment under Forberedelsen af Fredsforhandlingerne. Begge disse Magter havde endnu i Maj og Juni søgt at formaa Danmark til Forsonlighed, men deres Politik fik først fast Retning, da man i Kobenhavn i en Note den 18. Juni — altsaa endnu medens de afgørende Statsraadsdrøftelser fandt Sted — erklærede sig villig til Fred paa Grundlag af Slesvigs provinsielle Selvstændighed⁴. Allerede tre Dage senere meddelte det svenske Kabinet, at det fandt dette Forslag fuldt tilfredsstillende. Det lovede at underrette London og St. Petersborg, men forudsaa Indvendinger

¹ »The Times« 1848, ⁸/₇, ²⁴/₇.

² Alb. Olsen, op. cit., 264 f. (dateret ¹⁹/₉). Brevet refereres af Knuth i Statsraadet ²/₁₀ (Statsraadsprotokol, l. c. (se Udg., 474 f.)).

³ Vrints t. Wessenberg 1848, ¹⁵/₇ (Rantzau, op. cit., S. 87).

⁴ Thorsoe, op. cit. I, 338—43; jfr. ovfr. S. 610.

fra tysk Hold, og vilde Preussen og Forbundet ikke antage Tilbudet, saa det ingen anden Udvej end Deling¹. Den svenske Regerings Meddelelser, der ledsagedes af en udførlig Motivering for Delingstankens Umulighed, blev velvilligt modtaget i St. Petersborg, utvivlsomt begunstiget af de øjeblikkelige Omstændigheder, paa den ene Side overdreven Frygt for de radikale Tendenser i den danske Nationalliberalisme og for den politiske Skandinavisme, paa den anden Side Uvisheden om de tyske Magters Hensigter. Baron Ungern-Sternberg erklærede i Juni, at han ansaa Danmarks Opsugelse i Sverige eller en dansk Republik for nærliggende Muligheder². Samtidig synes den russiske Marineminister Menschikoff, der i Juni vendte tilbage fra et Besøg i København og Stockholm, og som var dybt rystet over Skandinavismens Styrke, at have søgt at overtale Czaren og Kansleren til at gøre Indrømmelser til Danmark for at paavirke dets Adfærd³. Fra Berlin advarede Meyendorff parallelt hermed i drastiske Vendinger mod den fremtidige Udvikling i Tyskland. Hvorfor søger Forsamlingen i Frankfurt at paatvinge Preussen Lederskabet i en tysk Enhedsstat?, skrev han. »N'est-ce pas évidemment un leurre pour gagner l'état le plus puissant de l'Allemagne et en faire l'instrument aveugle des volontés de cette hydre à cent têtes qui se montre sous un aspect si rassurant à l'église de Saint-Paul?«, og vil man ikke blot benytte den Styrke, der kan vindes ad den Vej, mod Danmark?⁴

Disse Aspekter voldte stigende Bekymring i St. Petersborg. Medens Nesselrode sidst i Juni endnu ingen anden Udvej saa end Slesvigs Deling og mente, at den danske Regering fremfor en haabløs Krig vilde samtykke og vilde kunne finde Midler til at retfærdiggøre sig overfor Folkestemningen⁵, erklærede han sig straks efter at være underrettet overbevist om Rigtigheden

¹ Löfgren, op. cit., 268—72; 65 ff.; Thorsoe, op. cit. I, 343 f.

² Ungern-Sternberg, Dep. no: 113. 1848, 10/6.

³ Guichen, op. cit. I, 128.

⁴ Meyendorff t. Nesselrode 1848, 28/7 (Meyendorffs Breve II, 113 f.).

⁵ Nesselrode t. Meyendorff 1848, 22/6 (Nesselrodes Breve IX, 118 f.).

af den dansk-svenske Argumentation for Selvstændighedsplanen; »cette combinaison devrait convenir à tout le monde, si le monde n'était pas peuplé des fous«. Den russiske Kansler paalagde straks Meyendorff at støtte Planen i Berlin, ligesom han anbefalede den i London¹. Den russiske Regerings hurtige Omslag hænger givetvis sammen med, at den nu atter øjnede en Chance for at komme ud over den kritiske Tilstand, men først den Irritation, som Begivenhederne i Juli—August -- General Wrangels Opsætsighed, Nationalforsamlingens Radikalisme og de endeløse Vaabenhviledrøftelser — fremkaldte, synes at have fuldbyrdet denne Proces. I St. Petersburg var man stadig tilbøjelig til at se det dansk-tyske Opgør helt i Lyset af de tyske Enhedsbestræbelser. Fik de tyske, nationale Lidenskaber frit Løb, vilde det resultere i Danmarks Ødelæggelse eller Opsugelse i Tyskland. Som Deltager i Ordningen af Tysklands Forhold 1815 mente Nesselrode, at Stormagterne havde Krav paa at blive raadspurgt, inden den kunde ændres; Rusland kunde aldeles ikke tillade en saadan Omvæltning af Magtbalancen i Norden, og blev der ikke sluttet Vaabenhvile, mente hverken Czaren eller Kansleren at kunne nægte Danmark Vaabenhjælp². I det store og hele havde den danske Regering altsaa Held til at naa til Forstaaelse med Sverige og Rusland om Slesvigs provinsielle Selvstændighed, omend der endnu langtfra forelaa konkrete Resultater, og den russiske Kansler underrettede ikke direkte Udenrigsministeriet i København om sit Standpunkt.

Den anden Malmøkonvention bød vel Danmark langt færre Fordele end den første, men Situationen var paa ingen Maade ugunstig. Heller ikke denne Overenskomst foregreb det endelige Arrangement; Wrangels Adfærd og den tyske Nationalforsamlings Genstridighed havde diskrediteret Centralmagten saa-

¹ Nesselrode t. Meyendorff 1848, ¹/₇, ¹⁵/₇; (Nesselrodes Breve IX, 128 f.); Bloomfield, Dep. no: 193. 1848, ³⁰/₆ (Westmorelands Breve I, 455. Resumé); Løfgren, op. cit., 67 f.

² Nesselrode t. Meyendorff 1848, ²⁴/₇, ¹²/₈, ²/₈ (Nesselrodes Breve IX, 131 ff., 143 ff., 159 f.); Guichen, op. cit. I, 126 f., 134., 246.

vel i Berlin som i St. Petersborg og til en vis Grad ogsaa i London¹, samtidig med at Kløften mellem Berlin og Frankfurt traadte aabent frem. Endelig syntes Sommerens Forhandlinger at kunne berettigede det danske Kabinet til Forhaabninger om, at i det mindste Rusland og Sverige samt Frankrig, der med Tilfredshed havde noteret, at Delingstanken blev skrinlagt², kunde gaa med til Slesvigs provinsielle Uafhængighed. Dette er Forudsætningen for, at Regeringen — vistnok efter svensk Tilskyndelse og efter Sondering hos de fremmede Diplomater i København — sidst i August kunde henvende sig til England, Frankrig, Rusland og Sverige for at indhente en kollektiv Anerkendelse af Kongerigets og Slesvigs uopløselige Forbindelse³. Det er utvivlsomt med rette, at Erik O. Löfgren fremhæver, at de danske Garantikrav tilsigtede at afskære al fortsat Diskussion af Fredsgrundlaget. Der indløb straks imødekommende Svar fra Rusland, Frankrig og delvis ogsaa Sverige, der karakteristisk nok havde gjort sin Beslutning afhængig af St. Petersborgs, hvorimod Lord Palmerston gav en utvetydig Afvisning; en Garanti af den nævnte Art vilde være en Udfordring til Tyskland og var tillige uforenelig med Englands Rolle som Mægler⁴.

Foreløbig var Aktionen altsaa strandet paa Palmerstons negative Svar. Fra dansk Side bedømte man dog fortsat Mulighederne for Gennemførelsen af Slesvigs Selvstændighed gunstigt. »Der er Udsigt til, at den Engelske Mediation snart maa være endt«, skrev Grev Knuth sidst i September til Reventlow; endnu bør man derfor ikke »opgive Haabet om at opnaae den ønskede Erklæring fra samtlige 4 Magter«⁵. Ved et Statsraads-møde den 22. September afviste han at slutte Fred for enhver

¹ Jfr. Palmerstons Ordre t. Westmoreland 1848, ²⁵/₇, t. Cowley 1848, ¹²/₆ (RA. U. Min. Alm. Korrespondance Sager. Krigen 1848—50. Fredsunderhandl., April—Sept. 1848, no: 52, 72 b. Kopier); Guichen, op. cit. I, 132 ff., 245 f.

² Alb. Olsen, op. cit., 260, n. 4.

³ Thorsøe, op. cit. I, 383 ff.; Löfgren, op. cit., 43, 69—78.

⁴ Knuth, Ordre t. Reventlow no: 82. 1848, ²⁵/₆. Bilag: Palmerston t. Wynn, ¹²/₆ (Kopi).

⁵ Knuth, Ordre t. Reventlow no: 82. 1848, ²⁵/₆.

Pris, »naar man endnu havde 7 Maaneder til at afvente Begivenhedernes Gang. Han vilde for sin Person aldrig deeltage i Nogen Fred, hvorved Slesvig blev deelt«, og hans Kolleger tilsluttede sig disse Betragtninger¹. En af de sidste Dage i September meddelte Regeringen konfidentielt de fire Magter, at Slesvigs »indépendance particulière sur la plus large échelle possible« vilde være den eneste Løsning, der kunde tilfredsstille Danmark².

Medens Forhandlingerne med Udlandet paa dette Tidspunkt koncentreredes om Slesvigs provinsielle Selvstændighed, som den danske Regering havde opstillet som sit første Alternativ, lykkedes det ikke Udenrigsministeren at overholde denne Linie med samme Konsekvens indenfor Kabinetet. Frankfurterparlamentets Ratifikation af Vaabenstilstanden og dets Opfordring til Optagelse af direkte Forhandlinger med Danmark var kun sket med knebent Flertal og havde givet Anledning til Barrikadekampe og politiske Mord. Opstanden var ganske vist hurtigt blevet kuert, men det uhyggelige Indtryk, den efterlod, var næppe mindre i København end i St. Petersborg og London. Samtidig kunde Beslutningen om Optagelse af direkte Fredsforhandlinger København—Frankfurt den 16. September tolkes som en Underkendelse af Preussens Politik i Vaabenstilstands-sagen, og i hvert Fald bidrog den kun til at skabe Uvished om de tyske Magters Fredsvilje. Man indsaar hurtigt i København, at selv om man fra slesvigholstensk Hold accepterede Vaabenhvilen, vilde dens praktiske Gennemførelse og Etableringen af Fællesstyret paa Gottorp skabe farlige Komplikationer.

Hos Grev Knuth spores fra September stigende Nervøsitet. Han forudsaa et Brud og Krigens Genoptagelse, og at Sommerens Anstrengelser for at tilvejebringe et Fredsgrundlag vilde være spildte. Han maatte nu atter forsøge at opnaa en Klaring af Ministeriets Stilling til Fredsbetingelserne snarest muligt. Da Udenrigsministeren den 27. September efter Wynns Tilskyndelse foreslog Statsraadet at anerkende Centralmagten, der

¹ Statsraadsprotokol 1848, 22/9 (se Udg., 455 f.).

² Løfgren, op. cit., 79.

nu repræsenterede de Forpligtelser, som paahvilede Tyskland, og som tilsyneladende havde taget Underhandlingerne i sin Haand, fik han kun med Nød og Næppe dets Billigelse dertil¹. Derimod naaede man ikke paa dette Tidspunkt nogen definitiv Beslutning om Fredsvilkaarene, der toges op til Overvejelse paa Statsraadmøder den 27. September og den 2. og 4. Oktober². Grev Knuth havde samtidig med Beslutningen om at optage direkte Kontakt med Frankfurt forlangt uidskrænket Bemyndigelse til at bringe en Fred i Stand, hvad enten det skete ved Hertugdømmets Deling eller ved at stille Slesvig som selvstændig Stat i foederativ Forbindelse med Kongeriget; Situationen nødvendiggjorde en saadan Fuldmagt. Han gjorde opmærksom paa, at Max v. Gagerns Parti i Frankfurt vilde foretrække Delingsalternativet, men mente imidlertid, at vi ved tilstrækkelige Indrømmelser kunde opnaa engelsk, fransk, russisk og svensk Bistand til Uafhængighedsplanen. Allerede faa Dage senere (2. Oktober) betvivlede han dog selv disse Muligheder, fordi Vaabenstilstandsunderhandlingerne komplicerede Situationen ganske afgørende. Vi styrede direkte mod Krig, og »Fred paa Basis af Slesvigs Selvstændighed opnaaede vi ikke; saa prøvede man da paa Delingen, og den fik man ikke Syd for Flensborg«.

Forholdene var altsaa væsentlig ændrede, siden Ministeriet havde gennemdrøftet Fredsbetingelserne i Juni, omend Knuth maaske overdrev sin Pessimisme. Som han fremstillede Selvstændighedsalternativet, var det langt videregaaende end hidtil. De nationalliberale Ministre havde jo netop afvist den blotte foederative Forbindelse i Juni, og de tog nu paany — Monrad mest kategorisk — Afstand fra denne Plan, fordi et selvstændigt Slesvig uvægerligt vilde glide bort fra Danmark. De foretrak stadig Delingsprincippet, saafremt der kunde opnaas en

¹ Statsraadsprotokol 1848, 27/9 (se Udg., 460—62). — Centralmagten havde sendt Banks hertil for at overbringe Notifikationen af Rigsforstanderens Tiltrædelse og havde tillige bemyndiget ham til at forhandle. Statsraadet tiltraadte Knuths Forslag om at udnævne Baron F. Pechlin til holstensk Minister og i Egenskab heraf lade ham optage Kontakt med Banks.

² Statsraadsprotokol 1848, 27/9, 2/10, 4/10 (se Udg., 462 ff., 472—76, 491 ff.).

Grænse Syd for Flensborg, og Monrad »ansaae os meget vel slupne derved«. Fra konservativt Hold vægrede man sig omvendt bestemt ved Delingsalternativet, selvom man ikke absolut vilde fraraade det, naar alle andre Veje var spærret. For Bluhme stod det som en Absurditet; Zahrtmann fremhævede til Støtte for sin Argumentation, hvor afgørende det var, at Slesvigerne selv vilde modsætte sig Delingen, og gennemførtes den endelig, vilde den nordlige Del alligevel om faa Aar tilslutte sig den sydlige. Meningsforskellen trækkes saaledes atter op med stor Prægnans, men Skillelinierne er nu saa dybe, at de næppe længere lod sig overvinde. Medens de konservative Regeringsmedlemmer ikke nærrede Betæneligheder ved at fortsætte, uanset hvorledes Freden afsluttedes, kunde Lehmann kun forblive i Ministeriet, hvis den sluttedes paa Basis af Deling, og Monrad betvivlede, at den nationalliberale Fløj af Ministeriet overhovedet længere var skikket til at deltage i Forhandlingerne. At Ministeriet ikke indgav sin Afskedsbegæring i Begyndelsen af Oktober skyldtes, at baade Kongen og dets Medlemmer enedes om, at man burde afvente den grundlovgivende Rigsforsamlings Holdning til Fredsvilkaarene, og om indtil da — med Bardenfleths Ord — »lavere« Underhandlingerne.

Det er sandsynligt, at Martsdagens Begejstring i højere Grad havde været nationalt end liberalt betonet; og det var ikke ganske uberettiget, at den nationalliberale Presse allerede i Juni kunde advare mod Reaktionen, der sneg sig som en europæisk Modstrømning ind over Landet¹, efterhaanden som Modgangen i den slesvigske Konflikt meldte sig. Da Viggo Rothe som tidligere berørt i sin Artikel i »Fædrelandet« sidst i Juni for første Gang havde gjort opmærksom paa Situationens Alvor og tilraadet Delingstanken, havde det chokeret alle og først og fremmest den jævne nationalliberale Borger². Man følte, at de nationalliberale Ledere havde svigtet, og Misstemningen fandt snart rigelig Grobund ved Afslutningen af Vaabenstilstanden og Indsættelsen af den tyskprægede Fællesregering i

¹ Fædrelandet 1848, 8/6.

² Jfr. ovfr. S. 611 f.: Danstrup, op. cit., 268 ff.

Hertugdømmerne i Oktober. Den offentlige Debat beskæftigede sig i Sommer- og Efteraarsmaanederne navnlig indgaaende med den slesvigske Delingsstanke, fordi man ofte antog, at Ministeriet som Helhed stod bag ved denne Idé¹. I Almindelighed stempledes den som Helligbrøde, idet den opgav Danmarks historiske Ret til Hertugdømmet. Under disse Omstændigheder betød det en uhyre Opmuntring for Folkestemningen, at Frederik VII ved den bekendte Tropperevue paa Lerbæk Mark den 18. September i et Øjeblikks Begejstring lod sig forlede til offentligt at fordømme Delingsprincippet.

Et talmæssigt Udtryk for Stemningsomslaget i den danske Befolkning fik man ved Valgene til den grundlovgivende Rigsforsamling i Begyndelsen af Oktober. Resultatet kunde meget vel komme til at øve afgørende Indflydelse paa Tilrettelæggelsen af Udenrigspolitikken, forsaavidt som Ministeriet allerede forinden havde besluttet at afvente Forsamlingens Meningstilkendegivelse. Det kan ikke afvises, at Valgets Udfald kan have skabt et fordelagtigt Indtryk eller gunstigere Vilkaar i Ulandet, specielt i St. Petersborg; men det er sikkert ikke helt dækkende, naar Ungern-Sternberg indberetter, at den danske Befolkning blot har besindet sig paa Martsdagenses Ophidselse². Der har næppe været Tale om, at Helstatsidéen fandt Næring i sig selv; Valgresultatet udtrykker snarest Vælgernes Mistillid til Regeringens Evner til at løse Konflikten og Uviljen mod Delingsprincippet. Men indirekte gav det fastere Rygstød for en helstatsbetonet Politik.

Kongen havde ved Statsraadsmødet den 4. Oktober aldeles bestemt nægtet at opgive Slesvig eller nogen Del deraf, hvorimod han kunde bøje sig for Rigsforsamlingens Vilje. Han var villig til at overveje Regeringens Kritik af hans Indvendinger mod Grundlovsudkastet nøje, men den maatte ubetinget forblive, indtil Forsamlingen kunde tage Stilling til Fredsvilkaarene,

¹ Thorsoe, op. cit. I, 448 f.; Neergaard, op. cit. I, 320 ff.; Elberling, op. cit. 190 f.

² Ungern-Sternberg, Dep. no: 196, 1848, ⁶/₁₀; no: 202, ¹⁶/₁₀; no: 205, ²¹/₁₀.

et Standpunkt han ogsaa fastholdt efter Valgene¹. Kabinettets Medlemmer erklærede sig indforstaaet hermed; »Ministeriets Kredit var udtømt«, udtalte Lehmann; naar »Rigsforsamlingen træder sammen [, er der] intet andet Hold end den, og det er igjennem den, at der maa sættes igjennem«². Ministeriet havde udtømt sine Muligheder; men det var formodentlig berettiget, naar Udenrigsministeren den 14. Oktober tilføjede, at det umyndiggjorde sig selv ved at give Rigsforsamlingen en detailleret Redegørelse for Forhandlingerne og ved at overlade den Spørgsmaalet om Krig og Fred³.

Grev Knuth havde ved Statsraads møderne ved Overgangen fra September til Oktober været yderst betænkelig ved at skulle »trainere« Underhandlingerne, specielt i den Tilstand Vaabenhvilespørgsmaalet befandt sig. Ministeriet havde som Helhed belavet sig paa at maatte acceptere Englands fortsatte Mægling og gøre de Opofrelser, der blev nødvendige for at opnaa taalelige Fredsvilkaar. Foreløbig fastholdt Udenrigsministeren dog i Hovedsagen den hidtidige Linie. I en Række konfidentielle Depecher til Gesandterne i St. Petersborg, Paris og Stockholm henholdsvis ⁵/₁₀, ²³/₁₀ og ²⁹/₁₀ præciserede Grev Knuth den danske Regerings Standpunkt til Fredsgrundlaget derhen, at den kunde gaa med til en alternativ Løsning: Slesvig kunde faa administrativ og forfatningsmæssig Selvstændighed, men det maatte følge Kongelovens Arvefølge og sikres mod fremtidig Nationalitetspropaganda; subsidiært kunde man, om det blev paakrævet, antage Hertugdømmets Deling, men det betonedes skarpt, at denne Ordning var en flagrant Uretfærdighed overfor Danmark som den svageste Part, og at den krænkede vore historiske Rettigheder⁴. Endnu mere kategorisk udtrykte Udenrigsministeren sig til Wynn: Danmark var parat til at acceptere Slesvigs Uafhængighed, men ethvert Ændringsforslag fra Centralmagtens Side vilde blive betragtet som Afslag herpaa. I dette Tilfælde

¹ Statsraadsprotokol 1848, ⁴/₁₀, ¹²/₁₀ (se Udg., 477, 506).

² Ibid. 1848, ¹⁴/₁₀ (se Udg., 513).

³ Ibid.

⁴ Thorsøe op. cit. I 445 f.

vilde Danmark ikke modsætte sig Hertugdømmets Deling med Linien Flensborg—Vesterhavet som Grænse; Flensborg maatte dog nødvendigvis være dansk, naar man afstod baade Kiel og Eckernförde¹.

Det lykkedes ikke England at genvinde Initiativet i de internationale Forhandlinger efter den fejlslagne Mæglingspolitik i Juni—Juli. I en Samtale med Reventlow den 22. September vendte Lord Palmerston paany tilbage til Delingstanken, der vilde overflødiggøre ethvert Behov for Garanti, og mindede om, at den danske Regering endnu ikke havde besvaret hans Mæglingsstilbud fra Juni². Den følgende Dag paalagde han tillige den engelske Resident i Hamburg, Oberst Lloyd Hodges at undersøge Folkestemningen og Nationalitetsforholdene i Slesvig, men den Rapport, Obersten afgav den 10. Oktober, maatte berøve den engelske Udenrigsminister enhver Illusion om Delingstankens Gennemførlighed³. Lloyd Hodges mente, at Erfaringen havde godtgjort, at Flertallet af de tyske Politikere kun gjorde sig til Talsmænd for Delingsplanen »to save her [Tysklands] honour, by aggrandizing Holstein with the addition to it of a portion of so fine a Province«. Han gjorde det straks klart, at »the Schleswigers attached to their mixed nationality and the administration to which they are accustomed, would consider every division of their country as the greatest disaster which could befall them, as a death-blow to their rights«. Hodges gav en talmæssig Oversigt over Nationalitetsforholdene, men slog fast, at det vilde være umuligt at adskille dansk og tysk klart; Nationaliteterne »mingle almost imperceptibly«. Indbyggerne foretrak Palmerston's andet Alternativ, der sikrede Uafhængighed af Kongeriget og omvendt garanterede mod Inkorporation i det tyske Forbund, som var alle imod⁴; Slesvigs

¹ Guichen op. cit. I, 247 (Wynn, Dep. t. Palmerston 1848, ²/₁₀).

² Reventlow, Dep. no: 80. 1848, ²²/₉.

³ RA. Stockholm. Danica. Depecher från E. Lagerheim och N.V. af Vetterstedt. no: 179. 1848, ¹²/₁₁. Bilag: Lloyd Hodges t. Palmerston 1848, ¹⁰/₁₀: Löfgren, op. cit., 79 f.

⁴ Jfr. ovfr. S. 612.

provinsielle Uafhængighed træder her frem som Befolkningens eget Ønske.

Wynn havde i sin Indberetning den 2. Oktober ment efter Knuths sidste Udtalelser at være naaet til Vejs Ende¹, og Oberst Hodges' Redegørelse maatte bestyrke Indtrykket i London, skønt Palmerston maaske ikke har været i Stand til at sondre mellem de seneste danske Planer og sit eget Forslag fra Juni om Hertugdømmernes administrative Forbindelse uden Sønderjyllands Optagelse i Forbundet. Den 16. Oktober forespurgte han da i en Ordre, om det var berettiget at mene, at den danske Regering vilde foretrække denne Løsning, eller om den, saafremt dette kunde antages, vilde samtykke i Slesvigs Deling efter »a line beginning South of Flensburg and running nearly East, and West to the German sea«. »If I correctly understand Count Knuth, I would propose the first of these arrangements to the Central Power«². Set i sin rette Sammenhæng var det, den britiske Udenrigsminister udbad sig, en officiel Bekræftelse af Knuths Ord til Wynn ved Maanedsskiftet, be- regnet paa at danne Udgangspunktet for fornyet engelsk Mæg- ling. Den 26. Oktober overbragte Wynn Forespørgslen til Uden- rigsministeriet³, men Knuth indlod sig i sit Svar tre Dage senere ikke paa at tage Stilling til de Palmerston'ske Alter- nativer. Han betonedede atter, at Danmark foretrak Hertugdøm- mets Uafhængighed, at Slesvig »resterait indivis et indépendant

¹ Guichen, op. cit. I, 247.

² Publ. R.O. — F.O. 211/44. Palmerston, Ordre t. Wynn 1848, 16/10.

³ RA. U. Min. Alm. Korr.-Sager. Litra K. Krigen 1848—60. Vaaben- stilst. i Malmö, etc.: Knuth, Ordre t. Reventlow no: 89. 1848, 29/10. Bilag (Kopier). — Det af Thorsoe (op. cit. I, 446 f. og efter ham i alle senere Frem- stillinger) omtalte engelske Mæglingsforslag fra 22/10, hvorefter Slesvig skulde deles efter Linien Flensburg—Okholm, savner kildemæssig Hjemmel. Det har været umuligt at opspore det paagældende Aktskykke i Udenrigsmini- steriets Arkiv, og en Forespørgsel i the Public Record Office i London gav heller intet Resultat. — I sig selv var et Mæglingstilbud af denne Art næppe sandsynligt efter Palmerstons Forespørgsel 16/10. Thorsoes Fremstil- ling beror da sikkert ogsaa paa en Misforstaaelse af denne; den anførte Delingsgrænse, der intetsteds omtales, maa derimod formodentlig tilskrives hans egen Supplering af Kilden, ligesom Dateringen er urigtig.

de l'Allemagne et du Danemark, mais en union indissoluble avec le dernier pays, et sur la même ligne de succession«, og bebudede samtidig et dansk Forslag i denne Retning¹. Udenrigsministeren spærrede Vejen for et engelsk Initiativ; hvad han ønskede var sikkert alene at overbevise Palmerston om de danske Synspunkters Berettigelse — som han i Sensommeren havde formaaet overfor Sverige, Rusland og Frankrig.

Den kritiske internationale Situation i Efteraaret 1848 gjorde det ønskeligt i London saavidt muligt at hindre, at Vaabenstilstanden udløb, uden at Konflikten var bilagt. Den østrigske Regering, der paa dette Tidspunkt helt beherskede Situationen i Böhmen, Kroatien og Ungarn, viste sig alt andet end tilbøjelig til at antage Palmerstons Mæglingsforslag for Italien, og det britiske Kabinet forudsaa utvivlsomt et fransk-østrigsk Opgør i Italien². Det var ligeledes endnu i November uvist, hvortil England—Frankrigs Mægling mellem Sicilien og Neapel vilde føre. Samtidig fulgte Foreign Office opmærksomt Udviklingen i Tyskland, og skønt det næppe ventede sig stort af Nationalforsamlingens Drøftelser af en tysk Statsdannelse, lagde det ikke Skjul paa, at England ikke kunde bifalde noget System, der samlede Tyskland i en protektionistisk Enhed³. Det er dog mere end tvivlsomt, om Lord Palmerston — saaledes som Grev Reventlow senere vilde hævde — i sidste Halvdel af Oktober kategorisk gik ind for de danske Selvstændighedsplaner i den Form, Wynn havde overbragt dem i sin Depeche den 2. Oktober, og som Nesselrode konfidentielt havde anbefalet i London⁴. Hans Holdning synes at have været vaklende endnu i Oktober. Vi ved kun med Bestemthed, at han midt i Maaneden lod Lord Cowley, sin Repræsentant i Frankfurt undersøge Mulighederne for Fred paa dette Grundlag, og først i December omtalte han udtrykkeligt Delingstanken som passé⁵.

¹ Knuth, Ordre L. Reventlow no: 89. 1848, ²⁹/₁₀. Bilag (Kopi).

² The Cambr. Hist. of Brit. For. Pol. II, 313.

³ Hans Precht, op. cit., 75 ff.

⁴ Guichen, op. cit. I, 246.

⁵ Ibid. I, 249.

Det er heller ikke ganske klart, hvor nøje Kendskab danske Regeringskredse havde til Stormagternes og Centralmagtens Standpunkter i sidste Halvdel af Oktober. Fra London hævdede Reventlow vel, at Palmerston gik »ind paa mine i min Regerings Navn udtalte Anskuelse«¹, men den russiske Kansler udtalte sig ret forbeholdent til Gesandten og vilde afvente Palmerston's Holdning, inden han udtalte sig til Fordel for de danske »ouvrages préparatoires«². Man besluttede at kalde Grev Reventlow hjem for at bistaa Udenrigsministeriet under Tilrettelæggelsen af Retningslinierne for de kommende Fredsforhandlinger, der med begge Parters Billigelse berammedes til London. Den 28. Oktober ankom Gesandten, og man paabegyndte straks Udarbejdelsen af en Instruks. Paa et Statsraadsmøde den 2. November meddelte Knuth, at Kongen bestemt udtalte sig mod Delings-tanken, og efter en Diskussion gav samtlige Ministre — bortset fra Monrad, der forbeholdt sig sin Mening, indtil Planerne laa klart formuleret — deres Tilslutning til Hertugdømmets Selvstændighed, men det vedtoges tillige bestemt at fastholde Delingen som andet Alternativ³.

Den følgende Dag forelagde Udenrigsministeren da Udkastet til Instruks for Grev Reventlow. Slesvigs Selvstændighed med egen Administration og Forfatning, men med Kongelovens Arvefølge, fremhævedes heri som den heldigste Løsning af Konflikten; kun hvis den ikke kunde opnaas, kunde Regeringen gaa med til Slesvigs Deling. Paa dette Møde kom de konservative Ministres Betæneligheder ved den alternative Udvej stærkere til Orde end hidtil; »Delingen af Slesvig var aldeles utilraadelig og uforsvarlig«, erklærede Zahrtmann; »Danmark var bedre tjent med et Slesvig Holsten end med et deelt Slesvig, hvis danske Deel aldrig vilde lade sig incorporere i Kongeriget og meget snart vilde slutte sig til Tydskland«. Bardensleth foretrak — støttet af A. W. Moltke — ligeledes enhver Betingelse, hvorved vi beholdt hele Hertugdømmet; han kunde vel ikke

¹ Reventlow, Dep. no: 85. 1848, ¹³/₁₀.

² Plessen, Dep. no: 73. 1848, ²⁵/₁₀.

³ Statsraadsprotokol 1848, ²/₁₁ (se Udg., 533 f.).

fraraade dets Deling, naar alle andre Veje var spærret, men vilde i saa Fald indgive sin Afskedsbegæring. Som Helhed vilde Statsraadet endnu ikke afstikke altfor faste Rammer om Fredsgrundlaget. Det vilde søge en Fredsbasis, »men ei som noget marqueret Moment, hvorimod Fredsunderhandlingerne uno tenore vare at fortsætte«, og det besluttede foreløbigt at raadføre sig med Grev Reventlow¹.

Udenrigsministeren forelagde derefter Kongen Hovedtrækene af Instruksudkastet. Frederik VII vilde imidlertid aldeles ikke bifalde det; han forlangte Sønderjyllands Selvstændighed opstillet kategorisk og, saafremt det ikke blev vedtaget, Krig². Ministeriet lod sig dog ikke affærdige med et mundtligt Afslag, og efter Statsraadmødet den 8. November begav Konseilspræsidenten og Knuth sig til Frederiksborg, men uden større Held. Efter den kongelige Resolution skulde Kongens Beslutning indhentes, inden der kunde optages Underhandlinger med Udlandet om Slesvigs Deling³, altsaa en yderst beskedene Indrømmelse.

Statsraadet forsøgte uanset Kongens Afslag endnu en Diskussion af Instruksen den 9. November⁴. Grev Reventlow, der var tilkaldt, gjorde her Rede for, hvad han vidste om Englands Holdning og for sit eget Skøn over Fredsmulighederne. Han havde, sagde han, allerede tidligt i Oktober ladet Lord Palmerston forstaa, at Danmark ansaa Englands Mægling for afsluttet, en Meddelelse, han modtog »med al mulig Moderation«. Palmerston havde pointeret, at det først og fremmest var hans Maal at indlede Forhandlinger, men han havde indrømmet, at Danmark af Hensyn til sin Export ikke kunde antage en Deling, der berøvede det dets eneste Vestkysthavn. »Han er i dette Oieblik aldeles stemt for Uafhængigheden af Slesvig, det er den, han vil virke for«, og han afventede kun et konkret Ud-

¹ Statsraadsprotokol 1848, ³/₁₁ (se U'dg., 534 ff.).

² Ibid. 1848, ⁸/₁₁ (se U'dg., 543 ff.).

³ RA. U. Min. Alm. Korrespondance Sager. Krigen 1848—50. Vaabenstilstanden i Malmo, etc., no: 3. 1848, ¹⁰/₁₁.

⁴ Statsraadsprotokol 1848. ⁹/₁₁ (se U'dg., 545—53).

kast i denne Retning. Grev Reventlow mente, at det derfor var absolut overflødigt, at Instruksen optog Slesvigs Deling som yderste Udvej, blot han bemyndigedes til under ingen Omstændigheder at afbryde Forhandlingerne; »den engelske Regjering . . . forlanger ikke Erklæringer for Eventualiteter«.

Vi kan nu se, at Gesandtens Beretning efter alt at dømme har formuleret den britiske Udenrigsministers Holdning for skarpt; Palmerston havde — som tidligere berørt — næppe trullet nogen definitiv Afgørelse, men havde kun sonderet i Frankfurt. Det vil umiddelbart fremgaa af Grev Reventlows Redegørelse, at den laa fuldt paa Linie med Kongens Standpunkt, og det er ikke usandsynligt, at han -- som Knuth bemærkede -- har »lade[t] sig influere af de Anskuelse, han her bestandig var stødt paa i sin Kreds«. Af Ministrene synes Bardenfleth og Bluhme at have været tilbøjelige til at gaa ind paa Reventlows Tankegang, medens Marineministeren mente, at Instruksen burde være komplet, altsaa ogsaa indeholde den subsidiære Basis. Fra nationalliberal Side gjorde Monrad fuldstændig med Rette opmærksom paa, at der fra tysk Hold ikke forelaa den fjerneste Antydning af, at man kunde acceptere Selvstændighedsprincippet, naar alle Baand mellem Hertugdømmerne blev afbrudt, og optog Instruksen ikke Delingsalternativet, »vilde det Hele komme til at roulere paa et Slesvig-Holsten«. Baade Knuth og Lehmann fastholdt ligeledes, at Instruksen maatte medtage Slesvigs Deling som subsidiær Fredsbetingelse. Ministeriet havde klart og koncist udtrykt sin Hensigt i Udkastet, og stod Kongen fast ved sit Standpunkt, »Slesvigs Selvstændighed eller Krig«, maatte det fratræde.

Statsraadet vedtog at gøre Instruksudkastets uændrede Godkendelse til Kabinetssag. Kongens »restringerende Approbation«, der forelaa den følgende Dag¹, rokkede ikke dets Beslutning; den 11. November vedtog det at indgive sin Afskedsbegæring, og den 16. November bevilgede Kongen dets Demission².

¹ Jfr. ovfr. S. 627.

² Statsprotokol 1848, 11/11, 16/11 (se Udg., 553—57).

Rigsforsamlingsvalgene og de fremmede Magters Holdning havde i Fællesskab givet flere af de konservative Regeringsmedlemmer og — efter konservativ Tilskyndelse¹ — Frederik VII Grundlag for at affærdige Delingsalternativet, i det mindste indtil videre. Det er tidligere berørt, hvor tungt Grev Reventlows Vurdering vejede i denne Henseende. I de kritiske Dage indløb endelig tillige Underretning om, at den russiske Regering ubetinget kunde støtte Selvstændighedsprincippet², og at den havde intervereret i Frankfurt til Fordel for dette Arrangement³.

Denne Situation skabte Betingelserne for en Regeringsdannelse af mere konservativ Støbning, og det var utvivlsomt berettiget, at Reventlow, da han nogle Dage senere takkede Ungern-Sternberg for Efterretningerne fra St. Petersborg, kunde hævde, at disse havde lettet Ministerskiftet. Gesandstens Instruks, der udfærdigedes den 1. December, forbigik Delingsalternativet og kunde alene indrømme Slesvig vidtgaende provinsiel Selvstændighed uden dog at fravige Kravet om dets forfatningsmæssige Forbindelse med Kongeriget⁴.

¹ V. Gay: F. M. Knuth i Da. biogr. Leks. XIII (1938), 15 f.

² Plessen, Dep. no: 74. 1848, ³/₁₁; modtaget ¹⁰/₁₁.

³ Ungern-Sternberg, Dep. no: 221. 1848, ¹⁶/₁₁; no: 224, ¹⁹/₁₁. — Den første Depeche omtaler kun indirekte Meddelelsen, men af de Udtalelser, Knuth, A. W. Moltke og Reventlow fremsatte, da de siden takkede Ungern-Sternberg, fremgaar det, at der kun kan være Tale om Nesselrodes Ordre til Gesandten i Frankfurt den 28. Oktober om at støtte Selvstændighedsprincippet og at minde Centralregeringen om, at Ruslands Garantiforpligtelser 1767/68 ikke tillod, at man paatvang Danmark vanærende Betingelser (Löfgren, op. cit. p. 83; Guichen, op. cit. I, 246 f.). — Det er ukorrekt, naar H. N. Clausen (Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie (1877), 342) antyder russisk Pres for Ministeriets Omformning i konservativ Retning.

⁴ Thorsoe, op. cit. I, 450 ff.; A. Linvald: Novemberministeriets Fredsmaal (Festskrift til Kr. Erslev (1927), 484 f.).

III.

Vi har i det foregaaende set, at Frederik Wilhelm IV:s Anvendning af Muligheden for Slesvigs Deling sidst i April 1848 antagelig maa skyldes hans Onske om at drage sig ud af den slesvigholstenske Konflikt; saavel den provisoriske Regering som Orla Lehmann havde anvist denne Udvej i Begyndelsen af Maaneden for at afværge Bruddet, og det vilde være nærliggende at vende tilbage hertil. Det lykkedes vel ikke hverken Berlin eller Frankfurt at knytte Fredsbasisforhandlingerne umiddelbart til Vaabenhviledrøftelserne, men Preussens forsonlige Tendens ledte de internationale Underhandlinger ind i de Spor, der kom til at præge de følgende Maaneder. Tidligt i Juni maatte man i København erkende, at Danmark hverken kunde paaregne Garantimagternes Intervention eller svensk Vaabenhjælp til Ejderprogrammets Gennemførelse, og at det blev nødvendigt at træffe Afgørelse om andre Fredsbetingelser.

Da det — med Marineminister Zahrtmanns Ord senere¹ — blev paakrævet at gøre Indrømmelser, havde Regeringen Valget mellem at opgive »Noget med Hensyn til Slesvig . . . enten i Henseende til Grændsen eller i Henseende til Forbindelsen«. Den konservative Fløj foretrak da den sidste Mulighed, at give Hertugdømmet vidtrækkende provinsiel Selvstændighed, den nationalliberale Fløj derimod den første Løsning. De nationalliberale Ministre kunde kun gaa med til at opstille Selvstændighedsalternativet som primært Fredsvilkaar — forsaavidt som man i Marts havde stillet provinsiel Uafhængighed i Udsigt —; men de gjorde det kun mod, at Slesvigs Deling samtidig blev inddraget som alternativ Basis, idet Selvstændighedsplanen med de Modifikationer, der kunde opstaa under Forhandlingerne med Udlandet, let kunde genskabe Enevældens Helstat. Det lykkedes vel Regeringen i Juni at finde frem til et Kompromis i denne Retning. Men Fredsbasisovervejelserne spaltede Kabinettet op i to klart afgrænsede Grupper, og dets Levedygtighed maatte formentlig allerede da betragtes som tvivlsom.

¹ Statsraadsprotokol 1848, ⁹/₁₁ (se Udg. 552).

At de konservative Regeringsmedlemmer prisgav Ejderprogrammet lader sig forklare uden Vanskelighed. Hertugdømmets Deling saa de i bedste Fald som en Udvej, vi i yderste Nødsfald altid vilde kunne opnaa hos de venligtsindede Stormagter og de tyske Magter. De fremhævede stadig Regeringens Pligt til at bevare Slesvig udelt, og lejlighedsvis kom de i Statsraadet ogsaa ind paa Faren ved at lade Delingsforslaget indgaa i de danske Fredsbetingelser, fordi Berlin og Frankfurt foretrak dette og altsaa straks vilde gribe til.

Nok saa afgørende er det at begrunde de nationalliberales Svingning fra Ejderpolitikken mod Slesvigs Deling. Lehmann fremhæver langt senere rigtigt, at Martsministeriet blev dannet paa Basis af Ejderprogrammet, og at Uoverensstemmelserne først opstod, da dette viste sig uigennemførligt; det er derimod ukorrekt, naar han videre vil hævde, at Nationaliteternes Ret afgjorde hans personlige Stilling¹. Selvbestemmelsesretten ansaa de nationalliberale Ministre for en Absurditet — en »morsom Idée« kalder Lehmann den endnu 1851. Fra denne Side vedkendte man sig Delingsprincippet, i hvert Fald indtil Fredspræliminærene i Juli 1849 banede andre Veje, men kun som det mindst ubehagelige af de »tunge Alternativer«, de mæglende Magter bød Danmark². Da Grev Knuth i Juni 1848 indskærpede, at Ejderpolitikken maatte opgives, drog Lehmann og Hvidt, saavel som Monrad Konsekvensen heraf ved at gaa ind for Delingstanken for at undgaa en Løsning, der kunde bringe Kongeriget og Slesvigs statsretlige Samhørighed i Fare. Men de stillede paa den anden Side ganske det samme System af politiske og militære Sikkerhedskrav til en Delingsgrænse som de ved Ejderpolitikens Udformning i Begyndelsen af 1840'erne havde stillet til Ejdergrænsen.

¹ O. Lehmann: Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke (8. Oplag 1865), 24 ff.; Danstrup, op. cit., 270, 273 f., 283.

² Fædrelandet 1851. ²⁻³/₅.

Summary.

The formation of *Martsministeriel* (the March Cabinet) in March 1848 led to agreement between the Conservative party and the National Liberal party with regard to *Ejderprogrammet*. In the proclamation issued on 27. March on one hand the constitutional union of the duchy of Schleswig with Denmark was declared, on the other hand it was stated that the duchy should be accorded an independent status in regard to civil administration and also the maintenance of separate courts of law. Moreover Danish and German were co-ordinated as official languages. With regard to the interpretation of the different points of the programme of *Ejderpolitikken* there was no difference of opinion between the Conservative and National Liberal wings of the Cabinet (*Martsministeriel*). But when the programme of *Ejderpolitikken* proved impracticable as a basis for peace negotiations and another programme must necessarily be set up a divergency between the views of the Conservative and the National Liberal wings of the Cabinet became apparent. *Statsraadsprotokollen* (the Acts of the State Council), which until a few years ago were not generally accessible, has now been published and makes it possible to trace the differences of opinion in this question in their gradual development and to a far greater extent than before.

In the course of the negotiations in Copenhagen in March the leaders of the Schleswig-Holstein delegation, Olshausen and Clausen, made proposals to the two National Liberal cabinet ministers, Lehmann and Monrad, for the division of Schleswig by a plebiscite according to nationality. The Cabinet, however, stuck to its programme hoping to be able to settle the dispute by negotiations that guaranteed the duchy an independent status in the civil administration. Lehmann and Monrad, however, did not openly reject the proposal for a division to Olshausen and Clausen, probably in the hope of preventing a rupture. The revolutionary government in Kiel actually hoped for a solution of this nature until the beginnings of April, and furthermore informed the Prussian government of this.

At the first the proposition set forth for a division of Schleswig had no practical importance. Prussia was averse to the idea, until it was revived by the »Allgemeine Preussische Staatszeitung« of 25. April. This was regarded by the official representatives of foreign powers in Berlin as an official statement of Frederick Wilhelm IV's views at the time. The proposal for a division was at once included in the international negotiations

and met with approval both in London and St. Petersburg. Denmark had accepted an offer from England to act as mediator in the middle of April, Prussia had done the same a little later. At this point of the development unsuccessful attempts were made by Prussia to induce Lord Palmerston to make a division of Schleswig by plebiscite one of the points of his proposal for armistice, thus linking up the peace terms with the truce negotiations. Personally Lord Palmerston preferred to make a division by mutual agreement and he confined himself to promising to counsel the Danish government to consent to this (19. May). It became apparent that Prussia now wanted a settlement of the Schleswig question. The initiative in these negotiations was taken by Berlin which immediately acceded to the proposition for a division set forth by Palmerston.

Pleading the guarantee treaty for Schleswig by England and Russia Denmark had since the end of March made repeated attempts to induce these powers to intervene. As long as the Danish government still entertained hopes of the fulfilment of these promises it felt disinclined to enter into negotiations for a division as advised by Lord Palmerston. Only Lehmann and the foreign secretary, Count Knuth, seem to have perceived that a division of the duchy might become necessary. By the middle of June the Cabinet, however, realized that hopes of military assistance for the effectuation of the programme of *Ejderpolitikken* had to be abandoned and other peace terms had to be found. On this issue the Cabinet divided into two distinct groups, the National Liberals and the Conservatives.

The National Liberal members of the Cabinet advocated the division of Schleswig by Slien—Danevirke, the Conservatives, on the other hand, preferred to grant Schleswig an independent status in the civil administration. The reason why the National Liberals could not unconditionally agree to the Conservatives' proposal was probably that they feared that such an arrangement might pave the way for a return to *Helstatsordningen* which was in force under the absolute monarchy. In the course of the discussions in a committee—in which Knuth, Monrad and the conservative Bluhme participated—a compromise was reached. The main substance of this was that a project for an independent status for Schleswig in a somewhat modified form should be made the basis of future negotiations, the alternative proposed was a division of Schleswig by Danevirke. In this way a rupture was prevented, but already at this point of time the Cabinet's chances of survival were dubious.

The wording of the bill for granting Schleswig an independent status was not at variance with the promises in the programme of *Ejderpolitiken*, and Count Knuth, the foreign secretary, succeeded in convincing first Sweden, later Russia, of this fact. At the same time an armistice was concluded directly with Prussia, favourable by the fact that it did not anticipate the ultimate peace terms. Prussia entirely desisted from associating the armistice with future peace negotiations. The Cabinet, however, was not able to adhere consistently to the new programme, partly because the effectuation of the armistice took a long time, partly because the fact that the German element predominated in the coalition government—which was set up in the duchies in October—caused anxiety in Copenhagen, and finally because internal disturbances in Germany protracted the possibilities of peace. When the Cabinet in the days from 27. September to 4. October once more debated the peace terms, Count Knuth demanded to be given a free hand to conclude peace, whether it be done by division of the duchy or by granting Schleswig an independent status with in a federal union with the kingdom. It will be seen that the proposal for an independent status was given a far wider scope than had been intended in June. Lehmann and Monrad opposed this proposal vigorously, while reversely both the King, Frederick VII, and several Conservative ministers regarded the idea of a division as absurd. These differences of opinion among the members of the Cabinet nearly led to a dissolution, only the fact that the Constituent Assembly was to meet on 24. October prevented this.

By the elections to the Constituent Assembly in the beginning of October, however, it became manifest that the electors doubted the government's ability to solve the conflict and disapproved of the principle of division. Strictly speaking *Helstatsideen* (the principle of an undivided state) did not find support, but the electors' feelings were exploited by reactionary circles. At the same time the attitude of England acquired a fresh importance. The Danish ambassador in London, Count Reventlow, who had been summoned home to assist the government in the drawing up of the peace terms, asserted far more emphatically than strictly warrantable that Lord Palmerston now unconditionally supported the proposal for an independent status for Schleswig. Backed by the result of the election and Count Reventlow's statement, which seemed to be influenced by the views held by Conservative circles in Copenhagen, the King and several of the Conservative members of the Cabinet were now in a position to

reject the idea of a division even though the majority of the Cabinet ministers wanted to retain it as an alternative basis of peace. On 11. November the Cabinet handed in its resignation which was granted by the King on the 16. November. *Thus the development which was initiated with the compromise in June was accomplished.* The decree which was issued, when the terms of peace were drawn up on 1. December, granted Schleswig an extensively independent provincial status, but within a constitutional connection with the kingdom.

Småstykker.

Om opfattelsen i det 18. århundrede af Slesvigs statsretlige stilling.

Af

Holger Hjelholt

I mit 1945 udkomne skrift »Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721« gav jeg i det afsluttende kapitel en skildring af »Opfattelsen af Slesvigs statsretlige Stilling i Tiden til ca. 1800«. Denne skildring var delvis polemik imod Kr. Erslev, der til støtte for den opfattelse, som han foretog i bogen »Frederik IV og Slesvig. En historisk Fortolkning af Arvehyldingsakterne« (1901), havde anført forskellige udtalelser af Hans Gram og Andreas Hojer. Det er et par yderligere bemærkninger om dette emne, som jeg skal fremsætte i det følgende.

I mit nævnte skrift gennemgik jeg udførligt de forskellige udtalelser af historikeren *Andreas Hojer* (d. 1739). Den ene af disse findes i hans forelæsninger »Jus Publicum«, der i 1783 blev udgivet af Peder Mortensen Bredsdorff med bemærkningen, at de var »efter hans (Hojers) Tilsigende til Deels paa Dansk deels paa Latin optegnet og sammenskrevet, nu heelt paa Dansk oversat«. Hojer opkaster her det spørgsmål, om hertugdømmet Slesvig er en part af Danmark, og svarer herpå følgende: 1658 var det separeret fra Danmark, da det var arveligt, medens Danmark dengang var et valgrike, men efter enevældens indførelse står det kongen frit for, »om han behager, at indlemme det med Danmark, som til denne Tiid end ikke er skeet, og om det er tjenligt, er her ikke Sagen; men denne Erklæring er nødvendig, siden Konge-Lovens 19de Artikel siger: at alt hvis som da tilhørte Danmark, eller herefter med lovlig Titel forhverves, bestandig skal blive ved Kronen, altsaa kan dette Hertugdøm ey afhendes«.

Erslev interesserer sig nu i sin fremstilling — naturligt nok efter sin opfattelse af begivenhederne 1721 — kun for den første del af Hojers udtalelse, nemlig den at Slesvig endnu ikke er indlemmet med Danmark. Han hævder endvidere, at der hos Hojer ikke kan være tale om en administrativ indlemmelse, men om en statsretlig. Den sidste del af udtalelsen, at Slesvig ifølge kongeloven ikke kan skilles fra kronen, går han ikke ind på.

Jeg skal komme tilbage til dette spørgsmål, men vil først hæfte opmærksomheden ved, at der i Hojers udtalelse er i hvert fald een uforståelig sætning, nemlig den: men denne Erklæring er nødvendig, siden osv. Hvordan man end vender og drejer den, giver den ingen mening. Jeg har beklageligvis i min bog gengivet udtalelsen uden at fremhæve dette.

I sommeren 1946 opholdt jeg mig en kort tid i Genève og studerede i universitetsbiblioteket, der rummer Reverdils efterladte papirer. Jeg faldt her over et manuskript *Droit publique danois* eller *De jure Publ. Daniae* og noterede mig nogle udtalelser i dette, således spørgsmålet: *Utrum Ducatus Slesvicensis est partis Daniae* og svaret: »Anno 1658 var dette Fyrstendømme separeret fra Dannemarck, som det første var arveligt og det andet et Val-Rige. Men fra den Tiid Souverainitetet i Danne-marck blev introduceret, staar det Kongen frit for, om hand behager, at incorporere det med Dannemarck, som til datum end ikke er skeed; et utrum consultum sit, non hujus est loci, desuden er denne Erklæring unødvendig, siden *lex Reg. Art. 19* siger, at alt hvad som da tilhørte Dannemarck eller herefter *justo titulo acquireris*, bestandig skal blive ved Kronen ita ut *hic Ducatus abalienari nequeat.*«

Da jeg noterede mig disse udtalelser, stod det mig ikke i øjeblikket klart, at jeg her stod over for et eksemplar af Hojers ovenfor nævnte forelæsninger, »til Deels på Dansk dels på Latin optegnet og sammenskrevet«. Det vil ses, at der mellem de udtalelser, jeg har anført efter Bredsdorffs udgave, og de efter manuskriptet i Genève citerede i realiteten kun er een forskel. Hvor Bredsdorff har: Men denne erklæring er nødvendig, har manuskriptet: Men denne erklæring er unødvendig. Det havde dog ikke været nødvendigt at tage til Genève for at konstatere

dette. Det kongelige Bibliotek besidder nemlig adskillige manuskripter, som tilhørere har forfærdiget af Hojers pågældende forelæsninger. (se f. eks. Ny kgl. Saml. 4^o 1410, 1411, 1412 og 1413 og Thott Fol. 1158). Alle disse ms. har som ms. i Genève: Men denne erklæring er unødvendig. Den simple forklaring på den meningsløse udtalelse hos Bredsdorff er altså, at vi har at gøre med en trykfejl.

Hvad ms. har, giver sproglig set god mening. Hojer konstaterer, at efter suverænitetens indførelse står det kongen frit at inkorporere Slesvig med Danmark, hvad der dog endnu ikke er sket, men tilføjer, at en erklæring herom for øvrigt er unødvendig, da Slesvig ifølge kongelovens art. 19 ikke kan skilles fra kronen. Skønt der altså sproglig set er god mening, ligger der dog indholdsmæssigt en vis modsigelse i Hojers udtalelse. Denne kan, så vidt jeg skønner, næppe forklares på anden vis end der ved, at når Hojer taler om, at inkorporationen ikke er sket, tænker han på en administrativ indlemmelse, medens han i den sidste del af udtalelsen tænker på en statsretlig. Erslevs afvisning af denne betragtning ser jeg mig således ikke i stand til at dele.

Til de mange udtalelser, som jeg i min bog har anført om det 18. årh.s opfattelse af, at kongelovens arvefølge og enevælden var gældende i Sønderjylland, vil jeg føje et par, som jeg først senere er blevet opmærksom på. Den første er af den kendte forfatter *Jens Schelderup Sneedorff*, der i slutningen af året 1751 blev udnævnt til professor i Sorø og en halv snes år senere blev informator for arveprins Frederik. S. holdt i 1750'erne en række forelæsninger over statsvidenskabelige emner, forelæsninger, der dog kun kendes af tilhøreres optegnelser¹. Blandt disse er også »Jus Publicum Danicum«, hvortil slutter sig en omtale af Slesvigs og Holstens statsforfatning². S. siger bl.a. her, at Slesvig har haft 3 perioder: den 1., da det var et len, den 2., da det blev suverænt (d. v. s. 1658) og endelig den 3. (1721), da det blev inkorporeret med riget. Ved omtalen af begivenhederne

¹) Se herom nærmere K. F. Plesner: *Jens Schelderup Sneedorff* (1930). Plesner omtaler ikke, hvad jeg i det følgende anfører.

²) Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 4^o 1414, 1413b og 1530.

under den store nordiske krig nævner S., at kongen *jure belli* satte sig i possession af hele hertugdømmet Slesvig og inkorporerede det med Danmark. Om kongelovens artikel 19, som jeg tidligere har anført, siger han, at den strækker sig ikke alene til det, som Frederik III ejede, men også til alt, hvad i tiden kunde *acquireres*, altså også til Slesvig; men den strækker sig ikke til andet end det, som kan riget inkorporeres, altså ikke til Holsten og Oldenburg.

I fremstillingen af fyrstendømmernes statsforfatning udtaler S., at Slesvig er en gammel provins af riget og nu *jure belli* reuneret med kronen og følgelig underkastet samme regeringsform og succession som riget, selv om stænderne endnu har beholdt adskillige privilegier. Slesvig er efter kongeloven og andre statsakter *inalienable*.

Fra omtrent samme tid som Sneedorffs forelæsninger er det af de to schweizere *André Roger* (d. 1759) og *Elie Reverdil* (d. 1808) forfattede værk: »*Lettres sur le Dannemarc*«. Det 1. bd. udkom 1757 i Genève, 2. bd., der for største delen er forfattet af Reverdil, i 1764. Roger var den ældre Bernstorffs privatsekretær, medens Reverdil som bekendt var lærer for Christian VII. Begge må siges at have haft god lejlighed til at blive bekendt med de i danske regeringskredse herskende opfattelser.

I 2. bd. af nævnte værk omtales (s. 137)¹ den store nordiske krig og fredsslutningen 1720 med garantien for det erobrede gottorpske Slesvig, hvorpå der fortsættes: »*et l'année suivante il (kongen) la réunit à sa couronne. Ainsi le Duché de Slesvig est redevenu ce qu'il étoit autrefois, une province du royaume de Dannemarc*«. En lignende opfattelse gør schweizeren *P.-H. Mallet* gældende i sin kendte »*Histoire de Dannemarc*«. I 9. bd. (1788) af dennes 3. udgave omtaler han s. 359 Tønningss overgivelse. Frederik IV, skriver han, benyttede sig af sejrens ret, og »*il réunit solennellement tout le duché de Sleswick à sa couronne dont il n'avoit jamais été démembré que pour le malheur du Dannemarc, et souvent pour celui de tout le Nord*«.

¹) I udgaven 1765 s. 116.

Forskellige Meddelelser.

Nogle konserveringsproblemer i Dansk arkivvæsen.

En arkivar i et arkivs moderne afdeling kan undertiden komme i tvivl om, hvad hans centrale opgaver egentlig er. Han vil vel på bunden have en sund og ufordærvet idé om, at hans existensberettigelse beror på, at han skal bevare fortidens aktmateriale til brug for samtidens administration og fremtidens historieforskning. Denne indstilling kan imidlertid let blive svært røkket, når han i nogle år har måttet anvende hovedparten eller i hvert fald en væsentlig del af sit arbejde på at tilintetgøre arkivalier i massevis. Kassationsarbejdet er med den moderne administrations meget store aktproduktion blevet et så fremtrædende træk i arkivvirksomheden, at det af og til næsten kan synes nødvendigt at understrege, at arkivernes primære opgave dog må være at bevare aktmateriale.

Når arkivalierne er blevet vejet på den vægt, hvor hensynet til den betrængte statskasses velfærd leverer de lodder, som aktstykkerne skal forsøge at veje op — undertiden kan man måske fristes til at mene, at det drejer sig om en decimalvægt — og skålen er sunket til fordel for deres bevarelse, vil den, der er gået i brechen for dem, vel ånde lettet op og tænke, at nu er den hellige grav — eller i hvert fald arkivalierne — velforvaret. Men er de det? Det er det spørgsmål, der her skal tages op til behandling.

Et er jo at afvende kassationens pludseligt og totalt udslettende virke. Et andet er, at der findes andre ødelæggelsens kræfter, der virker langsomt og snigende, næsten umærkeligt, men som i det lange løb kan udgøre en stor fare for arkivaliernes existens. Jeg tænker på alle de nedbrydende påvirkninger, som følger med selve opbevaringen og brugen af dem.

Spørgsmålet om, hvor farlige disse påvirkninger er, og hvad der kan gøres for at modvirke dem, er utvivlsomt af aktuell interesse for Dansk arkivvæsen. Ikke således at forstå, at konserveringsproblemerne ikke altid har været af interesse; men hver tidsalder har sine problemer at slås med, og disse ændres i tidens løb. De faktorer, der i dag gør problemet aktuelt for os, er specielt

visse bivirkninger af den almindelige tekniske udvikling og endvidere den voldsomt forøgede brug af arkivalierne, som har fundet sted i de sidste menneskealdre, både fra offentlige myndigheders og fra private arkivgæsters side.

Det, der — forekommer det mig — gør problemet mest håndgribeligt aktuelt for en, er dog den ubehagelige oplevelse, man desværre jævnlig kommer ud for i Rigsarkivet — af Landsarkiverne kender jeg kun nøjere det i København, men det er mit indtryk, at problemerne ved Landsarkiverne og andre Danske arkiver principielt er de samme — nemlig at finde arkivalier, der har lidt mere eller mindre alvorlig skade fremkaldt af direkte uheldige opbevaringsforhold. Det må naturligt fremkalde spørgsmålet, om der er gjort, hvad gøres kan, eller i hvert fald hvad man med rimelighed kan forlange, for at sikre vore arkivalier den længst mulige levetid.

Jeg skal med det samme bemærke, at der her kun kan blive tale om at behandle problemet i dets større linier, og at der med udtrykket *konservering* udelukkende tænkes på, om opbevaringen og brugen af arkivalierne sker under sådanne forhold, at de sikres mod ødelæggelse og beskadigelse. Derimod ligger konserveringen af de enkelte stykker, for så vidt der hermed tænkes på istandsættelse af allerede beskadigede arkivalier, udenfor, hvad jeg her skal beskæftige mig med. De tekniske problemer, der knytter sig hertil, henhører naturligt under en sagkyndig konservator ¹.

Det falder naturligt at dele de farer, der truer arkivalierne, i to kategorier, nemlig (1) dem, der knytter sig til *opbevaringen* af sagerne i arkivmagasinerne ganske uafhængigt af, om de bliver brugt eller ej, og (2) dem, der knytter sig til *brugen* af arkivalierne.

Hvad den første gruppe angår, bliver det naturligvis nærmest et spørgsmål om konstruktionen af arkivmagasinerne, altså et bygningsteknisk problem. Man har, lige fra man begyndte at opføre særlige bygninger til opbevaring af arkivalier, haft opmærksomheden henledt på at sikre dem mod visse farer. De mest nærliggende og de, som altid er faldet mest i øjnene og har været fremhævet i debatten, er farerne fra ild og fra fugt. Igennem tiderne er der sket stygge tab af arkiv- og biblioteksskatte forårs-

¹ Det er belysende for, hvor lidt opmærksomhed konserveringsforholdene i vort statslige arkivvæsen altid har nydt, at medens Nationalmusæet, der skal vogte de håndgribelige efterladenskaber af vore forfædres liv, til denne opgave råder over otte konservatorer, har Rigsarkivet (Hovedarkivet og Landsarkiverne) til den ikke mindre vigtige opgave at bevare de skrevne kilder til vor historie ikke en eneste konservatorstilling. Heldigvis har det i en årrække kunnet nyde godt af sin bogbindermesters anerkendte dygtighed m. h. t. konserveringsarbejde og store interesse for dette.

get af disse to faktorer, og det har derfor længe været en selvfølge-
lighed, at nye magasiner skulde yde sikkerhed i denne retning¹.
Gradvis har man imidlertid fået øjnene op for, at der også er
andre farer, der truer arkivalierne under deres tilstedeværelse i
magasinerne. For længst har man f. ex. erkendt, at lyset har en
langsomt nedbrydende virkning på papirerne, som der kan være
grund til at træffe forholdsregler mod ved bygningskonstruktioner
og ved installationer af kunstigt lys. Først i de senere år er det
dog ved forsøg foretaget af Bureau of Standards i U. S. A. fast-
slået, hvor stærk lysets d. v. s. sollysets og kulbue-lysets ned-
brydende virkning er på forskellige papirsorter. Resultaterne af
disse forsøg viste, at kulbuebestråling i 100 timer på hver side af
forskellige papirer forårsagede en endog meget udpræget for-
mindskelse af deres modstandskraft overfor foldning, i visse til-
fælde til mindre end 1/8 af den oprindelige². Man må derfor regne
med, at det vil være nødvendigt at beskytte arkivalier mod direkte
dagslys og mod visse former for kunstlys, der i karakter står
dagslyset nær, f. ex. de for tiden yndede lysstofrør, der ganske
ukritisk er blevet anvendt til mange formål, hvortil de overhovedet
ikke egner sig. Den simpleste måde at opnå dette på er at bygge
arkivmagasiner uden vinduer, og vi kommer altså herved til det
pudsige resultat, at mens man for knap 50 år siden efter mange
drabelige skænderier fik hugget dobbelt så mange vinduer i den
gamle kongelige biblioteksbygning, som den havde fra gammel tid,
for at kunne anvende den til arkivmagasin, skulde man efter den nu
gængse teori snarere have muret dem til, der var. At vi nu skulde
give os i lag med at mure både de gamle og de nye vinduer til, er vist
en utopisk tanke, men ved planlægningen af nye arkivmagasiner
bør man ikke glemme at tage hensyn til at beskytte arkivalierne
mest muligt mod lyset. I øvrigt er der det trøsterige ved lysfaren,
at en beskyttelse mod den kan opnås også ved hensigtsmæssige
indbindings- og indpakkingsmetoder³. Det samme gælder til dels
beskyttelse mod støvforurening fra luften.

¹ Forholdet er dog ikke mere selvfølgeligt, end at vigtige arkivalier
endnu i dag opbevares i reservemagasiner, der ikke yder nogensomhelst
sikkerhed i nogen af disse retninger.

² [U.S.] BUREAU OF STANDARDS. MISCELLANEOUS PUBLICATION No. 128
(Washington, 1931) Arthur E. Kimberley & J. F. G. Hicks, jr., *A Survey
of Storage Conditions in Libraries relative to the Preservation of Records*, 6;
MISC. PUBL. M 154 (Wash., 1937) A. E. Kimberley & B. W. Scribner, *Summary
Report of National Bureau of Standards Research on Preservation of
Records*, 15—16.

³ Jff. BULLETINS OF THE NATIONAL ARCHIVES No. 5 (Sept. 1943) Adelaide
E. Minogue, *The Repair and Preservation of Records*, 10—11 [102—03].

Med hensyn til de farer, der uafhængigt af brugen er knyttet til selve opbevaringen, skal jeg i øvrigt kun komme nærmere ind på en enkelt, hvis praktiske erkendelse er af ret ny dato, og som vist ikke hidtil har været påagtet her i landet. Det drejer sig om de skader, som forårsages på papir ved luftens indhold af svovldioxyd. Denne svovlforbindelse opstår ved forbrændingen af kul, olie og gas, og i de moderne storbyer udspys den i store mængder fra skorstenene på beboelseshuse, fabrikker, elektricitetsværker o. l. Resultatet er, at koncentrationen af svovldioxyd i atmosfæren stiger i sådanne områder. Man har fra ældre tid vidst, at forbrændingsprodukterne kunde have skadelige virkninger på forskellige organiske stoffer f. ex. læder og tekstiler. Undersøgelser af deres indvirkning på papir er imidlertid først foretaget på en systematisk videnskabelig basis i løbet af de sidste ca. 25 år. I 1932 offentliggjorde U. S. A.s Bureau of Standards resultaterne af en forsøgsrække, hvor forskellige prøver af tryk- og skrivepapirer repræsenterende både gode og dårlige kvaliteter i 10 døgn blev udsat for opbevaring i luft indeholdende fra 2 til 9 dele svovldioxyd pr. 1.000.000 dele luft. Temperaturen og den relative luftfugtighed blev under forsøget holdt konstant på 30° C og 65 %, hvilket kan anses for repræsentativt for de gennemsnitlige sommerforhold i U. S. A. Hovedresultatet var en mærkbar forringelse af papirernes fysiske og kemiske kvalitet. Mest udpræget var forringelsen af papirets holdbarhed overfor foldninger og stigningen i dets surhedsgrad (indhold af SO₃), mens forandringerne i dets mekaniske brudstyrke overfor træk og i dets alphacelluloseindhold var mindre iøjnefaldende. I øvrigt var resultaterne meget svingende fra den ene papirprøve til den anden, men kvalitetsforringelsen ramte tilsyneladende de bedste papirkvaliteter lige så vel som de dårligere, ja nogle af de i andre henseender dårlige og til arkivformål uegnede papirer led endog mindre skade end de fleste papirer fremstillet af 100 % klude. Med hensyn til modstandskraft overfor foldninger viste de bedste arkivpapirer overhovedet den største kvalitetsforringelse, mens billedet i andre henseender er noget mere blandet. Af skrivepapirerne viste de rene kludeprodukter en formindskelse i den gennemsnitlige holdbarhed overfor foldninger på 11.2—14.2 %, for bogtrykpapirernes vedkommende gik tallet helt op til 29.6 %. Stigningen i indholdet af SO₃, altså papirets surhedsgrad var meget udpræget for samtlige papirprøver og nåede helt op til 385.7 %. Da de svovldioxydkoncentrationer, der anvendtes ved forsøgene, ikke er så forfærdelig meget større end de, der i praxis er konstateret i en række byer i U. S. A. og i Europa, må det betragtes som temmelig urovækkende, at

en så betydelig forringelse af papirets kvalitet kunde ske på så kort tid som 10 døgn¹.

At faren ikke blot er teoretisk, synes at fremgå af sammenligninger, man i U. S. A. har foretaget af bøger i henholdsvis by- og landbiblioteker. Af de samme bøger var de eksemplarer, der fandtes i udprægede bybiblioteker, gennemgående i langt ringere stand end eksemplarerne i landbibliotekerne, skønt man havde valgt bøger, der var brugt nogenlunde lige meget i de forskellige biblioteker. Syreindholdet var større og holdbarheden overfor foldninger mindre. Man drog den slutning, at den hurtigere nedbrydning af papiret måtte skyldes de højere koncentrationer af svovldioxyd i byernes atmosfære².

I forbindelse med erkendelsen af de farer, luftens svovldioxyd-indhold frembyder for papir, har man i U. S. A. også foretaget forsøg med henblik på at rense luften i arkiver og biblioteker for svovldioxyd. Dette lader sig, så vidt man kan se, ret let gøre, når bygningerne er udstyret med luftkonditioneringsanlæg; men det er jo ikke et udstyr, man er forvænt med i Danske arkiver og biblioteker³.

Hvorvidt problemet også har aktuel interesse i Danmark, må naturligvis afhænge af, om forureningen her, det vil navnlig sige i København, er af et omfang som i de udenlandske storbyer, der har været tænkt på ved udførelsen af de omtalte forsøg. Desværre synes der kun at være foretaget få undersøgelser i praxis af dette problem herhjemme, og det lidet, der findes i litteraturen, er dels udtrykt på en sådan måde, at det ikke direkte kan sammenlignes med de Amerikanske tal, dels baseret på målinger foretaget i 1944—45, altså på et tidspunkt, da brændselsforbruget i København var ganske unormalt, idet der brugtes store mængder af indenlandsk brændsel med et utvivlsomt gennemgående meget stort svovlindhold. Forureningen ved svovlforbindelser under disse forhold må derfor antages at have været noget større end ved en normal sammensætning af det anvendte brændsel. Målingerne synes at vise en ret stærk forurening navnlig i byens centrale dele med endog højere værdier end i London og andre Engelske

¹ [U.S.] BUREAU OF STANDARDS. JOURNAL OF RESEARCH Vol. 8 No. 2 (Febr. 1932), 159—171 Arthur E. Kimberley, *Deteriorative Effect of Sulphur Dioxide upon Paper in an Atmosphere of Constant Humidity and Temperature*; MISC. PUBL. M 154 Kimberley & Scribner, *Summary Report . . .*, 7—14.

² [U.S.] BUR. OF STAND. MISC. PUBL. No. 140 (Wash., 1933) Arthur E. Kimberley & Adelaide L. Emley, *A Study of the Deterioration of Book Papers in Libraries*.

³ [U.S.] BUR. OF STAND. MISC. PUBL. No. 142 (Wash., 1933) Arthur E. Kimberley & Adelaide L. Emley, *A Study of the Removal of Sulphur Dioxide from Library Air*.

storbyer i mellemkrigsårene¹. Man har måske derfor lov til at formode, at forureningen i København og eventuelt ligeledes i andre større Danske byer også under normale forhold er af et sådant omfang, at problemet får praktisk betydning for vore største arkiver og biblioteker.

Spørger man, hvad der i praxis kan gøres overfor en så lunsk umærkelig fare, må svaret blive, at man først og fremmest kan sørge for, at de hjemlige forhold bliver tilfredsstillende undersøgt ved en videreførelse af de nævnte målinger, så man bliver i stand til at skønne over, hvor stor faren er for vort vedkommende. Hvis den da på grundlag af sådanne undersøgelser må siges at være reel, kan man begynde at overveje, om en sikring af de nuværende magasinbygninger er praktisk mulig og økonomisk overkommelig, og i hvert fald må man ved planlæggelsen og tegningen af nye arkivmagasiner søge at indrette dem på en sådan måde, at faren kan elimineres, d. v. s. med luftkonditioneringsanlæg, der også i andre henseender er meget ønskelige af hensyn til arkivaliernes bedst mulige opbevaring. F. ex. skal temperatur og navnlig luftfugtighed helst holdes på ret konstante værdier, der bedst opnås ved sådanne anlæg, og endvidere skal luften være så vidt muligt rensset for støv, der foruden det griseri, det forvolder, virker fremmede for angreb af eventuel svovldioxyd i atmosfæren². Luftkonditioneringsanlæg er i det hele taget i moderne arkivbygninger et hovedmiddel til at skabe ideelle opbevaringsforhold³.

Vi vil herefter gå over til at betragte de farer, der truer arkivalierne gennem brugen af dem. De beror i hovedsagen på det mekaniske slid, som det gælder om at begrænse til det mindst mulige. Man søger naturligvis at overvåge, at arkivalierne behandles ordentligt, når de bruges på læsesalen, således at de ikke unødigt får lov til at henligge i direkte sollys, ikke bruges af personer med snavsede eller fedtede fingre og ikke trods reglementets forbud udstyres med blyants- eller blækstreger af ivrige brugere, der gerne vil fremhæve det, de selv specielt er interesserede i. Nok så stor er dog faren for slid ved fremtagning og indsætning, og den imødegås bedst ved en hensigtsmæssig indbinding og

¹ TRANSACTIONS OF THE DANISH ACADEMY OF TECHNICAL SCIENCES 1949 nr. 4 (Kbh., 1949) A. H. M. Andreasen & P. Gravesen, *Preliminary Report on Investigations of Atmospheric Pollution*, 45—49.

² [U.S.] BUR. OF STAND. MISC. PUBL. No. 128, 4; THE AMERICAN ARCHIVIST XIII, 3 (July 1950), 233—36 Arthur E. Kimberley, *New Developments in Record Containers*, 234.

³ Jfr. BULL. OF THE NAT. ARCH. No. 5 Adelaide E. Minogue, *The Repair and Preservation of Records*, 11—14 [103—06].

indpakning af arkivalierne. Jeg tror ikke, det kan nægtes, at forholdene i denne henseende i Dansk statsligt arkivvæsen lader en hel del tilbage at ønske.

Arkivalierne i vore arkiver falder (når vi ser bort fra kort-samlingerne og de ret fåtallige pergamenter) i hovedsagen i to ydre hovedformer, efter om de er indbundne eller ej. Bind og pakker bliver følgende de to hovedbestanddele på magasinernes hylder. Vi vil se lidt på de to grupper hver for sig.

Fra gammel tid har man ikke foretaget sig noget særligt for at tilvejebringe en extra beskyttelse af de indbundne arkivalier, når de afleveredes til arkiverne. Man har nøjedes med at kontrollere, om indbindingen var i orden, eventuelt ladet den reparere og i øvrigt regnet med, at bindene var tilstrækkelig beskyttelse for indholdet, og at de ikke behøvede nogen beskyttelse for sig selv. Hvis et bind blev opslidt, kunde man altid sende det til bogbinderen og lade ham foretage en ombinding. Dette synspunkt hviler på en rent praktisk betragtning, idet man har anset indbindingen først og fremmest som et middel til at værne værdier, ikke som en værdi i sig selv. Bindet er imidlertid naturligvis en værdi, i hvert fald økonomisk og i visse tilfælde også fra et historisk og kulturelt synspunkt. Det bør derfor beskyttes bedst muligt mod slid og odelæggelse.

Ved en mængde moderne bind, delvis indbindinger foretaget af arkivvæsenet for at beskytte meget benyttede løse akter, drejer det sig alene om at gøre indbindingerne så holdbare som muligt for at holde ombindingsomkostningerne nede og for at beskytte indholdet, der altid vil være udsat for at lide overlast i et halv-dårligt bind, der egentlig skulde til bogbinderen, men måske ikke kommer det, fordi andre bind er værre og trænger mere. Gennemgående sker hovedparten af sliddet på bindsidernes underkanter, og på store, tunge og meget benyttede bind sker det ofte så hurtigt, at selv meget solide lærreds- eller pergamentsbind er slidt i stykker efter få års intens anvendelse. Her vil det være naturligt at forlænge bindenes levetid ved anbringelsen af glatte stålskinner på bindsidernes underkanter, så bindene kan glide let på de ofte noget ujævne træhylder, man endnu må slås med, og sliddet nedefra derved næsten elimineres. Sådanne skinner bruges allerede i enkelte bindrækker, men der er næppe tvivl om, at anvendelsen burde udstrækkes til adskillige andre. Først og fremmest kunde der være tale om de voluminøse og ganske overordentlig stærkt benyttede folketællings- og lægdsrullebind, hvor indbindingerne er tilbøjelige til hurtigt at blive slidt i stykker for ned. I øvrigt bør man naturligvis ved projektering af nye magasinbygninger

eller reolopstillinger tænke på at få hylder, der virker mindst muligt ødelæggende på arkivalierne, formentlig stålhylder behandlet med hård, glat lak.

Medens indbindingerne i de hidtil nævnte tilfælde alene må betragtes som værnere af de arkivalier, de indeholder, og beskyttelsen af bindene først og fremmest foretages af økonomiske grunde, er der utallige rækker af arkivbind, hvor dette synspunkt ikke slår til. Det er de mange bind, der må siges at have en selvstændig kulturel og historisk værdi, som går tabt, når de slides op, og ikke kan genskabes ved ombinding. Det er en ynk at se, hvorledes de skønne gamle ornamenterede bind fra Frederik 2.s og Christian 4.s tid i Danske og Tyske Kancellis arkiver og i rækkerne af rentemester- og øresundstoldregnskaber enten er gået helt til eller i hvert fald er stærkt på vej til det. Udviklingen er måske til syvende og sidst uafvendelig — hvis man da ikke direkte vil fjerne nogle af bindsiderne for at opbevare dem som musæumsgenstande — men den er dog fremskyndet stærkt ved, at bindene har været helt ubeskyttede, og kunde utvivlsomt have været udskudt længe ved passende beskyttelsesforholdsregler. På samme måde gælder det, at tusinder af bind fra 16.—19. århundrede, der i sig selv har en vis kulturhistorisk værdi, burde beskyttes mod det værste slid. Dette kan sikkert lettest og billigst gøres ved simpelthen at forsyne dem med overtræksomslag af svært, syrefrit papir. I Sverige har man i vidt omfang beskyttet arkivbindene på denne måde og anvendt det svære, specielt til arkivbrug fremstillede «kraftpapper» («buntomslagspapper»), der udmærker sig ved stor slidstyrke og ringe syreindhold, og som desuden er forholdsvis billigt. Det har yderligere den fordel, at man ret let kan anbringe tydeligt læselige rygtitler og arkivsignaturer på det enten direkte med tuschskrift eller ved påklæbning af mærkesedler. Jeg vil mene, at man bør forsøge det samme herhjemme enten med det Svenske papir eller med et andet stærkt, syrefattigt materiale. De omkostninger, det vil medføre, vil utvivlsomt modsvares af en besparelse med hensyn til ombinding og konservering, og desuden vil kulturelle og kunstindustrielle værdier blive bedre bevaret.

I særlige tilfælde kan man ikke nøjes med overtræksomslagene. Det gælder f. ex. ældre protokoller med bløde pergamentsbind og bind, der er meget værdifulde eller stærkt udsatte for slid. Man må i disse tilfælde anvende specielle kasser eller kassetter af pap eller fiberplade, der kan yde en maximal beskyttelse uden at fordre ændringer af bindene.

De løse sager i arkivpakkerne frembyder i praxis et endnu større problem, dels på grund af deres overvældende mængde,

dels fordi de så godt som alle opbevares efter et utilfredsstillende system. De nærmere enkeltheder i forbindelse med udviklingen af opbevaringsformerne for løse akter i Dansk administration og arkivvæsen er vist så godt som ubelyste, men følgende rids meddeler dog vist grundtrækkene i udviklingen om end uden sikre kronologiske holdepunkter. Sandsynligvis har det sædvanlige i ældre tid været at opbevare de løse akter i fascikler eller tynde pakker vel hyppigt lagt i karduapapiromslag og holdt sammen af snore eller bændler; disse tynde pakker anbragtes så i skabe eller åbne reoler ovenpå hinanden. Allerede ret tidligt synes man dog at have udviklet et system for arkivpakker, der ligner det nuværende. En vis mængde løse akter anbragtes mellem to papplader, og ved hjælp af en snor holdtes det hele sammen som en pakke. Indholdsangivelsen var i enkelte tilfælde sirligt trykt på den ene plade (Danske Kancellis indlæg), men normalt vel nok som nu anført på et pakkeskilt, der anbragtes på pakkens ene ende. Allerede fra gammel tid fandtes vistnok i Dansk arkivvæsen to forskellige måder at anbringe pakkerne på. I Geheimearkivets og de fine kancelliarquivers skabe med lave hylder lagdes pakkerne fladt på den brede side. I almindelige åbne reoler kunde det samme system anvendes, når man lagde et par pakker ovenpå hinanden. Dette system har været almindelig anvendt i Rigsarkivets 1. afdeling helt op til 1930'erne og er endnu i dag herskende i Landsarkivernes magasiner. Ved siden af det brugtes imidlertid også et andet, vistnok oprindeligt i de gamle ministerialarkiver og i Kongerigets Arkiv og derefter i Rigsarkivets 2. afdeling¹. Det er det i dag i Rigsarkivet herskende, hvorefter man anbringer pakkerne »på kant«, d. v. s. på den ene (den højre) af de lange smalsider, således at de kommer til at stå i een række på hylden og man altså kan få fat i en hvilken som helst pakke uden at skulle flytte andre pakker anbragt oven på den. Denne anbringelsesmåde er af flere grunde at foretrække. Dels er pakkerne som nævnt lettere at få fat i og kommer vanskeligere i uorden, dels udnyttes pladsen bedre, forudsat at reolhylderne er af en passende højde eller er indstillelige, og at det drejer sig om længere, ubrudte rækker af pakkesager. Man har da også i 1930'erne foretaget en nyopstilling i Rigsarkivets 1. afdeling og i alt væsentligt gennemført opstillingen af pakkerne »på kant«. Imidlertid klæber der med de for tiden almindeligt brugte pakkingsmetoder een ulempe ved systemet, der er af afgørende betydning for arkivaliernes konservering. Med det traditionelle pakkesystem, hvor sagerne i pakken kun be-

¹ Jfr. MEDDELELSER FRA DET DANSKE RIGSARKIV I (Kbh., 1906—18) V. A. Secher, *Om Proveniens- (Hjemnehørs-) Principet*, 217.

skyttes af to papplader på over- og undersiden, vil alle akternes kanter både for oven, for neden og på siderne være uden beskyttelse af pakningsmaterialer. Så længe pakkerne ligger fladt på hylderne eller ovenpå hinanden, vil sliddet på kanterne være ret ringe, idet det nærmest kun forårsages af kollisioner med pakker i stablerne ved siden af. Idet pakkerne rejses på kant, kommer derimod den højre side af papirerne til at hvile på reolhylden. Når pakkerne trækkes ud eller skubbes ind på de ofte noget ujævne træhylder, forårsages et i tidens løb ganske omfattende og farligt slid, idet højremarginerne så at sige gradvis hølves af og de yderste dele af skriftlinierne forsvinder. Følgerne af denne kalamitet er desværre kun alt for øjensynlige i Rigsarkivet i dag. I de grupper af sager, der bruges meget hyppigt, er de undertiden nærmest katastrofale, idet sagerne er blevet flænsede og forrevne i kanterne og fortsat bliver det i stedse højere grad.

For at bekæmpe denne gradvise ødelæggelse af pakkernes indhold er det nødvendigt at gennemføre omfattende reformer i paknings- eller opbevaringsmetoderne. Den bedste beskyttelse vilde måske opnås ved at opbevare sagerne i lukkede fiberæsker, som det bruges f. ex. i U. S. A. («document containers»). Helt bortset fra de større udgifter, der er forbundne hermed, vilde det imidlertid nok under Danske forhold i mange tilfælde virke ret upraktisk. Vi er nemlig vant til, at arkivalierne kan voxe efter deres aflevering til arkiverne ved efterafleveringer eller ved tilvæxt til ældre sager. Til at optage denne væxt uden store vanskeligheder er fiberkasserne alt for uelastiske, mens vore traditionelle arkivpakker netop her har en fordel ved deres store smidighed. Hvis pakkesystemet skal bevares, må pakkerne imidlertid omdannes, så de yder indholdet væsentlig bedre beskyttelse end nu. Fra udenlandske forbilleder er der næppe nogen løsning at hente. Ganske vist har man både i Norge og Sverige pakkeformer, der beskytter sagerne langt bedre end de Danske åbne pakker, men de er på andre områder behæftet med så store ulemper, at de i praxis næppe kan overføres til Danske forhold. Ved det Svenske system¹ bevirker f. ex. allerede det forhold, at pakkerne skal stå op på samme måde som protokoller, at det bliver ganske uanvendeligt i Danske arkivbygninger, som de er nu. Vore dybe reoler er nemlig beregnede til, at pakkerne ligger ned på hylderne. Hvis vi skulde rejse dem op, så de stod på samme måde som bindene, vilde vi komme til at mangle plads til måske en trediedel af de pakker, der i dag findes i de fyldte magasiner. Vi må derfor nok

¹ En nærmere beskrivelse af dets enkeltheder kan findes i: Åke Kromnow, *Hur man ordnar ett industriarkiv* (Stockholm., 1947), 68—73.

regne med i det væsentlige at bygge videre på vort traditionelle system, men ændre det på en sådan måde, at en bedre beskyttelse opnås.

Allerede for adskillige år siden er man i Rigsarkivet begyndt at anvende papplader med påklæbde slag af tyndt pap på alle fire sider. Når disse slag slås ind over akfbundet, beskyttes det på alle sider mod slid fra hylderne og pakkesnoeren. Endvidere opnås en i hvert fald delvis beskyttelse mod lys og støv. Disse særlige papplader er vist først blevet anvendt i privatarkiverne og har her vist både deres fordele og svagheder. De meget vexlende papirformater og -kvaliteter i privatarkivernes pakker stillede krav om særlige beskyttelsesforanstaltninger, og det kan næppe betvivles, at papperne med slag har gjort konserveringstilstanden her væsentlig bedre. På den anden side er disse papper egentlig ikke særlig egnede til pakker, der indeholder stærkt vexlende papirformater, idet kanterne af pappladerne omkring sådanne pakker, der er tykkest på midten, bøjes af snorens pres, hvorved slagene kommer til at bule en del ud ved pakkernes hjørner og derfor er udsat for ret let at rives itu, når pakkerne flyttes ind eller ud på hylderne. Endvidere kan det naturligvis ikke undgås, at papperne med slag volder expeditionen visse vanskeligheder. Det vil navnlig gælde pakker med seriesager som journal- eller brevsager, hvor det normalt ikke er hele pakken, der er brug for, men kun een eller flere af enkeltsagerne i den. Ved pakker, som de hidtil har været brugt, er det meget let at udtage eller indsætte enkelte sager, idet man blot behøver at løsne pakkesnoeren i den ene ende, hvorefter man kan trække de enkelte læg ud af den eller skyde dem tilbage på deres plads. Ved pakker, der er lukket af slag på alle sider, kan man selvsagt ikke bruge denne expeditionens form, men nødsages til at lukke pakken helt op. Dette kan ikke volde nogen større vanskelighed ved de store mængder af ældre seriesager, som kun anvendes nu og da, men ved de nyeste årgange af ministerialakter, hvori udlånet til ministerierne er meget stort, eller ved løse folketællingslæg, der rekvireres til brug på læsesal meget hyppigt, kan en pakning i papper med slag ikke undgå at genere expeditionen en hel del, ja i praksis så meget, at en konsekvent gennemførelse af denne pakningsmetode uundgåeligt vilde medføre kravet om mere arbejdskraft til fremtagnings- og indsætningsarbejdet. Det vil derfor sikkert volde visse vanskeligheder at indføre systemet også på disse områder, og man må altså søge at finde frem til metoder, der begrænser ødelæggelserne væsentligt uden at volde større vanskeligheder for expeditionen. I Rigsarkivet har man siden foråret 1952 experi-

menteret med forskellige pakningsformer og navnlig undersøgt virkningerne af papplader med slag på kun een eller to af siderne, d. v. s. på den ene langside eller dem begge. Det er nemlig på disse sider, at de nedbrydende påvirkninger er størst, på oversiden fra lys og støv, på undersiden fra friktionen mod hylderne. Enkelte dels helt nye dels noget ældre årgange af ministerielle journalsager er blevet udstyret med papplader enten kun med et enkelt slag ned mod hylden eller med endnu et på oversiden. Det er indlysende, at det ydre slid herved nedbringes ganske væsentligt, og med hensyn til ulemperne for expeditionen har man kunnet konstatere, at de praktisk talt ikke mærkes ved de pakker, der kun har eet slag, mens der er noget større vanskelighed ved at gennemføre fremtagning og indsætning på sædvanlig vis i de pakker, der har slag på begge langsider. På tilsvarende vis har man ompakket en del af de uindbundne folketællinger i pakker med eet slag. Naturligvis var det eneste rimelige at fortsætte med indbindingen af de tilgængelige folketællinger, dels fordi indbindingsomkostningerne hurtigt vilde opvejes af sparet expeditionsarbejde, idet det tager meget længere tid at expedere i de uindbundne end i de indbundne folketællinger, dels fordi indbinding utvivlsomt er den bedste konserverende foranstaltning overfor dette materiale. Men så længe det af bevillingsmæssige grunde ikke kan gennemføres, må man forsøge på anden måde at øge beskyttelsen af de uindbundne folketællinger, der, så snart de bliver gjort tilgængelige, udsættes for et meget stærkt slid. Det gøres antagelig lettest og mest praktisk på den nævnte måde.

Af de metoder, der kan blive tale om, må man nok i det hele taget regne med at måtte bruge pakningen i papper med slag som den i praxis og under hensyntagen til omkostningerne bedst egnede til at forøge beskyttelsen af de næsten uendelige rækker af pakkesager i de Danske statsarkiver, der for øjeblikket er pakket på utilfredsstillende måde. Overalt hvor hensynet til expeditionens uhæmmede gang ikke gør det betænkeligt, bør man utvivlsomt anvende papper med fire slag, så man opnår helt lukkede pakker, der giver akterne den bedste beskyttelse. Disse papper bør anvendes i langt hovedparten af pakkerækkerne først og fremmest i Rigsarkivet, men nok også i Landsarkiverne, i hvert fald hvis man her efterhånden kommer til i større udstrækning at bruge reoler med flyttelige hylder og dermed til at stille pakkerne på kant ligesom i Rigsarkivet. I de tilfælde, hvor en pakning i papper med fire slag vil volde så store vanskeligheder for expeditionsarbejdet, at det ikke kan klares uden en væsentlig forøgelse af arkivernes arbejdskraft, må man foreløbig slå sig til tåls med

papper med eet eller to slag, der dog yder en væsentlig bedre beskyttelse end den nuværende pakkeform. Hvor det drejer sig om nyere sager, hvis administrative anvendelse efterhånden aftager, kan man efter en vis årrækkes forløb ompakke dem i helt lukkede pakker.

Selv om man antager dette pakningssystem som standardform, forhindrer det naturligvis ikke, at man i særlige tilfælde, hvor en extra beskyttelse eller extra nem expedition ønskes, kan anvende stive æsker eller kasser til opbevaring af løse akter. Det kan f. ex. være nødvendigt at opbevare breve med tykke påtrykte papir-vox-segl i flade æsker på samme måde som pergamenter, og meget benyttede grupper af ensartede afsluttede sager kan sikkert undertiden med fordel anbringes i kasser, hvor de enkelte sager står i omslag og expeditionen lettes ved fanekort med de nødvendige signaturer.

Pakningen af arkivalierne i et arkiv kan i det ydre være fuldstændig upåklagelig og alligevel være utilfredsstillende. Hvad hjælper det nemlig, at indbindings- og pakningsmaterialerne yder beskyttelse mod ødelæggelse udefra, hvis de selv virker ødelæggende på arkivalierne? Desværre er dette nok tilfældet med en meget stor del af de materialer, der i dag anvendes til arkivaliebeskyttelse. De fleste sorter af pap, der laves nuomstunder, er nemlig fremstillet af alskens papiraffald og er stærkt syreholdige. De arkivalier, der kommer til at ligge umiddelbart op ad den slags pap, vil blive »smittet« af syren og derved udsat for dens stærkt nedbrydende virkninger, der som regel først viser sig ved misfarvning og pletning af papiret, men samtidig manifesterer sig ved en katastrofal forringelse af dets mekaniske holdbarhed¹. I en normal arkivpakke er det naturligvis kun en ringe del af papirerne, der kommer i direkte berøring med papperne, nemlig de øverste og nederste stykker i aktbundet, og i pakker med slag tillige kanterne af alle akterne. I kortmapper o. l., hvor papirer i store formater er anbragt enkeltvis eller i tynde bundter, er faren mere iøjnefaldende². Under alle omstændigheder er det dog en uting at benytte beskyttelsesmaterialer, der i sig selv frembyder en fare for arkivalierne. Flere steder i udlandet har man indset dette og fastsat brugen af pakningsmaterialer, der

¹ THE AMERICAN ARCHIVIST XVI (2) (April 1953) Harold W. Tribolet, *Binding and Related Problems*, 123; ARCHIVUM. REVUE INTERNATIONALE DES ARCHIVES III (Paris, 1954), 105—08 W. J. Barrow, *Migration of Impurities in Paper*.

² Ved en for nylig gennemført omlægning af Rigsarkivets samlinger af kort og tegninger er disse blevet anbragt i mapper (yderomslag) af svær syrefri karton.

er ufarlige i denne henseende. I U. S. A. har man således både i National Archives og i Library of Congress forladt brugen af omslag af manila-papir og bruger i stedet et syrefrit omslagspapir¹. I Sverige har man indført og snart i mange år til yder- og inderomslag anvendt et specielt arkiv-»kraftpapier«, der har en normeret maximal surhedsgrad. Herhjemme er vi derimod desværre ganske uden viden om vore pakningsmaterialers kemiske habitus, og der er ikke fastsat regler derfor. Vi kan vist imidlertid roligt gå ud fra, at langt hovedparten af de papsorter, vi anvender til pakningsmaterialer, er stærkt syreholdige og derfor i virkeligheden ganske uegnede til arkivformål. En af de første opgaver i arbejdet for at forbedre konserveringsforholdene bør følgelig være at få fastsat visse normer for pakningsmaterialernes egenskaber og derefter at fremskaffe materialer, der svarer til disse normer. Måske burde man ligefrem enten gennem Dansk Standardiseringsråd søge udarbejdet en Dansk Standard for pakningsmaterialer til arkiv- og biblioteksbrug eller med Statsprøveanstaltens hjælp søge fastsat en norm herfor i lighed med de gældende regler for arkivpapiret.

De her fremsatte betragtninger gør ikke krav på, selv med den tidligere nævnte definitions-mæssige begrænsning, at dække vore arkivalske konserveringsproblemer systematisk. De er hovedsagelig udsprunget af praktiske erfaringer ved dagligt arkivarbejde og en igennem disse opbygget overbevisning om, at en større interesse for konserveringsspørgsmålet er påkrævet for at afvende en tiltagende ødelæggelse eller forringelse af vore arkivers indhold, der i sine konsekvenser vil være en ulykke ikke blot for arkivvæsenet, men også for den historiske forskning, hvis grundmateriale derved trues. Formålet med dette indlæg er derfor først og fremmest at bidrage til at skabe en sådan forøget interesse og at opfordre til en drøftelse af midlerne til en forbedring af opbevaringsforholdene for vore arkivalier af historisk betydning.

Sune Dalgård.

¹ THE AMERICAN ARCHIVIST XVI (2) (April 1953) Katharine E. Brand, *Developments in the Handling of Recent Manuscripts in the Library of Congress*, 101.

Den tiende internationale historikerkongres.

Den tiende internationale historikerkongres afholdtes i Rom i dagene 4.—11. september 1955. Deltagerantallet var overordentlig stort. Ikke mindre end ca. 1600 historikere havde fundet lejlighed til at deltage i kongressen. Årsagerne hertil er ikke vanskelige at finde. Næppe nogen anden by end Rom vil virke så dragende som kongresby. Yderligere kan bemærkes, at adskillige historikere fra de »østeuropæiske« lande deltog i kongressen. I kongressen i 1950 i Paris var ingen deltagere fra disse lande. Russiske historikere havde tilmeldt deres deltagelse ikke alene i kongressen men også deres genindtræden i »Comité International des Sciences Historiques« i slutningen af 1954 og polske, tjekoslovakiske, rumænske og ungarske historikere enten samtidig eller i begyndelsen af 1955. Også jugoslaviske historikere deltog i både kongressen og komitéarbejdet. Fra det amerikanske kontinent deltog foruden U.S.A. historikere, historikere fra Brasilien og Uruguay. Af de asiatiske lande var Israel, Tyrkiet og også Japan repræsenteret. Dog var historikere fra de vesteuropæiske, nordvesteuropæiske og latinske lande langt i overtal. Tyske historikere, hvoraf enkelte deltog i kongressen i Paris i 1950, var fremmødt i stor tal. Deres medarbejde ved forfattelsen af rapporter var også af omfattende karakter. Derimod havde russiske og andre østeuropæiske historikers sene tilmelding bevirket at kun få havde medvirket ved udarbejdelsen af rapporter, men der var skaffet plads for en oversigt over henholdsvis russisk historisk videnskab og polsk historiografi 1945—1955 i rapporternes sjette bind.

Som nævnt i en meddelelse givet i dette tidsskrifts 11. r. 3. bind (1952), s. 595 var der forud for Pariskongressen 1950, overensstemmende med en beslutning truffet af den internationale komité på kongressen i Zürich 1939 og på foranledning af komitéen, af specialister indenfor de forskellige områder, udarbejdet en række rapporter dækkende: antropologi og demografi, idehistorie, økonomisk historie, social historie, kulturhistorie og politisk historie med den vanlige periodeinddeling inden for hver sektion samt inddeling af mere principiel karakter for hver sektion. Det digre bind, der kort før kongressen kom kongressisterne i hænde, viste dog, at det ikke i nogen sektion var lykkedes at få alle perioder behandlere. Komitéen lod sig dog ikke skræmme, men besluttede at fortsætte med arbejdet på i rapportform at give forskningsstatus eller at tage særlige æmner op til principiel drøftelse. Rammerne ændredes. Af de 6 sektioner besluttedes det at lade første sektion behandle metodiske spørgsmål, almene problemer samt

hjelpevidenskaber, sektionerne to til fem særlig vigtige æmner indenfor henholdsvis oldtiden, middelalderen, den nyere og nyeste tids historie og endelig under sektion seks at lade fremkomne sammenfattende oversigter over hver af disse fire perioder.

Det gik i 1955 ikke som i 1950. Der viste sig ingen vanskeligheder ved at få historikere til at forfatte de ønskede oversigter. Kongressister, der var samvittighedsfulde, medbragte en kuffert med seks digre bind — et for hver sektion — til Rom og overræktes her et syvende indeholdende resuméer af enkeltforedrag. Dog nægtes kan det ikke, at den dominerende plads rapporterne fik også ved selve arrangementet under kongressen, hvor diskussionen af disse var henlagt til formiddagsmøderne, medens de individuelle foredrag hovedsagelig var placeret om eftermiddagen, satte disse sidste lidt i skammekrogen. Man agtede derved næppe tilstrækkeligt på, hvor betydningsfuldt det kunne være, at en forsker fik lejlighed til at forelægge evt. nye forskningsresultater eller nye opfattelser af vigtige problemer for et internationalt forum. Og man kan da spørge, om rapporterne i sin helhed var så værdifulde og fyldestgørende, at der helt igennem tilkom dem første rangklasse. Det kan næppe siges. Ikke mindst gælder det de store sammenfattende rapporter, der blot på ny forelagdes af forfatterne ved kongressens afslutning, uden at der dertil var knyttet nogen diskussion. Sorbonneprofessoren Pierre Renouvins åndfulde og overlegent skrevne »l'orientation des travaux d'histoire contemporaine« havde man dog nødtigt undværet.

Blandt værdifulde og nyttige rapporter kan nævnes »Recent Work and Present Views on the Origins and Development of Representative Assemblies« (vol. I) forfattet af professor Helen M. Cam, fra Harvard Universitetet, professor Antonio Marongiu fra universitetet i Pisa og professor Günther Stökl fra Wiens universitet. Den er fremstået som et resultat af arbejdet i »Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états«, der øjensynligt er en af *Comité International des Sciences Historiques* interne kommissioner, der arbejder mest frugtbart og harmonisk. Dette kan derimod knapt siges om den meget aktive »Commission d'histoire des mouvements sociaux« fra hvis arbejdsesse rapporten »les problèmes sociaux au XIX^{me} siècle« (vol. V) forfattet af M. G. Bourgin, professorerne D. Demarco og J. Maitron var udgået. Omdiskutabel, som også omdiskuteret på selve kongressen, er den kendte og højt begavede Sorbonneprofessor Ernst Labrousse »voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIII^{ème} et XIX^{ème} siècles (1700—1850)« (vol. IV).

De fleste af rapporterne vedrørende den nyere tids historie

mangler egalitet i viden om forholdene i de lande, rapporterne efter sit indhold skal dække, eller viser mangel på tilstrækkeligt samarbejde mellem rapporternes forfattere. Det gælder rapporterne om enevælden, landbrugsforhold, handel og industri. Af betydelig interesse er rapporten om »la periodizzazione dell'età del rinascimento nella storia d'Italia e in quella d'Europa«. Dette gælder navnlig den af professor D. Cantimori fra universitetet i Firenze forfattede del.

Af nordiske foredragsholdere kan der være grund til at fremhæve Edward Bull, der forelagde sine studier over »Autobiographies of Industrial Workers: Sources of Norwegian social History«. Med overlegenhed klarede den norske historiker den påfølgende indgående diskussion, der klargjorde, at her har den historiske kildekritik grund til at være på vagt. Tankerne går uvægerligt til Nationalmuseets tilsvarende undersøgelser, og man kunne ønske, at de, der leder disse, havde overværet diskussionen. Svenske historikere var repræsenterede bl. a. ved Erik Lönnroth og Steen Carlsson. Danmark ved Johan Hvidtfeldt og Georg Nørregaard, der holdt foredrag om henholdsvis det slesvigske livegenskab og Kielfreden 1814. Danmark var således repræsenteret med færre foredragsholdere på kongressen i Rom end i 1950 i Paris. Det vil sikkert være rettet op, når næste kongres holder møde i Stockholm i 1960.

Den internordiske publikation »Excerpta Historica Nordica« første bind kunne ved det første komitémøde beklageligvis kun præsenteres i korrektur. Den er nu omsider publiceret og vil i fremtiden blive udsendt hvert andet år. Hovedredaktør er professor Povl Bagge.

Til slut skal bemærkes, at præsidiets i »Comité International des Sciences Historiques« ved kongressens afslutning overgik fra den franske historiker professor R. Fawtier til den italienske historiker professor Chabod (bl. a. leder af Benedetto Croce-skolen i Neapel).

Astrid Friis.

Anmeldelser.

**Nils Nilsson-Stjernquist: Tillkomsten av 1866 års grundlov.
(Skrifter utgivna av Fahlbeckska stiftelsen. XLI. Lund 1955).
367 sider.**

Professor i statsvidenskab (statskunskap) i Lund Nils Stjernquist siger i forordet til ovennævnte værk, at det emne, der fra først af fangede hans interesse, var kampen om finansloven i provisorietiden. For at vinde klarhed over denne førtes han imidlertid til at studere, hvorledes den reviderede grundlov af 1866 var blevet til, og det er frugten af disse studier, som han fremlægger i sit værk. Undersøgelsen omhandler således først og fremmest forfatningsforhandlingerne fra freden i Wien til vedtagelsen af grundloven af 28. juli 1866.

Det er jo ingenlunde udyrket mark, som forf. her har givet sig ind på. Af tidligere behandlinger må særlig Niels Neergaards i 2. bd. af »Under Junigrundloven« fremhæves. En kortere skildring foreligger nylig i 1. og 2. bd. af jubilæumsværket »Den danske Rigsdag 1849—1949«. Stjernquist er selv fuldt klar over dette forhold, thi han viser et indgående og prisværdigt kendskab til selve kildestoffet og til ældre og nyere undersøgelser og fremstillinger. Men i modsætning til Neergaard koncentrerer Stjernquist sin fremstilling til selve forfatningsspørgsmålet, og han mener også — bl. a. ved hjælp af nyt kildemateriale — på visse (dog ikke særlig mange) punkter at kunne korrigere eller uddybe Neergaards skildring. Yderligere optager han til særskilt behandling »vissa sidor av grundlovskampen, som var och en på sitt sätt om än i olika grad sätta sin prägel på denna, nämligen den rättsliga, den idépolitiska och den intressepolitiska«.

Baggrunden for grundloven af 1866 var det forhold, at vi efter hertugdømmernes tab stod med to forfatninger: junigrundloven for kongerigets særlige anliggender og novemberforfatningen 1863 for Danmarks og Slesvigs fælles anliggender — og med fire ting, rigsdagens to og rigsrådets to. Dansk statsret var, som »Dagbladet«

engang udtrykte det, blevet til et »mikroskopisk vidunder« ved dets dobbeltforfatninger. Det havde nu været »rimeligt« — dette er Stjernquists udtryk — om novemberforfatningen i 1864 var ophørt at eksistere, men denne udvej til at forenkle forfatningsforholdene var ikke farbar, da hverken regeringen eller rigsrådet selv vilde vælge den. Det »rimelige« var nemlig ikke »retslig« givet. Medens Stjernquist i kapitel II: »Hændelseforløppet« (s. 5—153) stort set skildrer de forfatningsforhandlinger, der i løbet af 1864—66 førte til den nye grundlov, går han i det følgende, ca. 100 sider store afsnit om »Rättskampen« ind på hele den danske forfatningsudvikling fra 1849 og konkluderer, at novemberforfatningens eksistens ikke retslig hørte op med hertugdømmernes tab.

Den oversigt, der gives i dette kapitel, er præget af klarhed og skarpsindighed, og man læser den med stor interesse. Der var tre forhold, som blev af største betydning for vor forfatningsudvikling i nævnte tidsrum. Først aftalerne 1851—52 med de tyske stormagter, hvilke aftaler gik ud på, at der skulde skabes »eine organische und gleichartige verfassungsmässige Verbindung sämmtlicher Landestheile zu einer gesammten Monarchie« (se bilag til noterne 6. dec. 1851 til Preussen og Østrig), altså helstaten. Dette skulde ske »auf gesetz- und verfassungsmässigem Wege, d. h. durch die berathenden Provinzialstände jedes der gedachten Herzogthümer, und was das Königreich betrifft, durch Beschlüsse des Reichstags . . .«.

Med udgangspunkt i disse udtalelser mener Neergaard (I, s. 835), at den kommende fællesforfatning burde være forelagt dels rigsdagen og dels hertugdømmernes stænderforsamlinger. I modsætning hertil hævder nu Stjernquist (s. 170 ff.) — og med ganske gode grunde — at der i decembernoterne ikke direkte tales om fællesforfatningen »utan om sammanbindandet av de olika landsdelarna till en gemensam monarki, vilket skulle ske under medverkan av de olika representationerna. Det ligger i öppen dag, att den ifrågavarande allmänna formuleringen innefattar hela författningsreformen, av vilken tillskapandet av själva fællesforfatningen var ett led.« Stjernquists udtalelse om, at man i diskussionen umiddelbart efter januarudgørelsens udstedelse »icke hade hunnit tänka igenom de olika momenten i författningsreformen och därför icke klart skilde mellan de två begreppen författningsreformen i dess helhet och fællesförfattnings tillkomst,« lyder heller ikke usandsynlig. Til støtte for begge opfattelser kan der i øvrigt hentes udtalelser fra debatter i rigsdag og rigsråd. Forsigtigt ender Stjernquist sin redegørelse her med at

betone (s. 173), »att det överbud är svårt, att vinna fullständig klarhet i denne fråga, och eftervärlden torde göra klokt i att avstå från alltför bestämda påståenden.«

Det konservative helstatsministeriums arbejde på at sikre helstaten og skabe en fællesforfatning for denne stødte nu på så store vanskeligheder i forholdet til den danske rigsdag, at det i december 1854 førte til et systemskifte. Som et våben i kampen mod rigsdagsoppositionen kom det i indledningen til junigrundloven anførte forbehold vedrørende Slesvigs stilling til at spille en ikke ubetydelig rolle. Junigrundloven var tænkt at skulle gælde både kongeriget og Sønderjylland, og kongens stadfæstelse af forfatningen skete derfor »med forbehold af at ordningen af alt, hvad der vedkommer hertugdømmet Slesvigs stilling, beroer indtil freden er afsluttet«. I valgloven til rigsforsamlingen hed det, at såfremt slesvigske deputerede ikke kunde blive valgte på grund af krigen, vilde forfatningen ikke desmindre træde i kraft, men kun være provisorisk, såfremt slesvigske deputerede senere måtte ønske en ny rigsforsamling indkaldt til fornyet drøftelse af »den hele forfatningssag«.

Stjernquist siger (s. 157) om dette slesvigske forbehold, at »dessa vaga ordalag gjordes till föremål för skiftande tolkningar«, og at dette kunde være begrundet, havde A. S. Ørsted allerede i maj 1852 udtalt. Men Ørsteds egen opfattelse var den, at »forbeholdet« egentlig gav regeringen ret til at gennemføre fællesforfatningen og de dermed følgende nødvendige ændringer i junigrundloven uden rigsdagens medvirkning. Alligevel prøvede han på at komme til forståelse med rigsdagen om indholdet af de af ministeriet ønskede forandringer i junigrundloven, men det viste sig forgæves. Ved udstedelsen af juliforordningen 1854 om »det danske monarkies forfatning for dets fælledsanliggender« udtaltes dog, at ministeriet ikke havde opgivet håbet om at blive enig med rigsdagen om ændringerne i junigrundloven, hvorfor der endnu ikke var anledning til at tage »forbeholdet« under »allernådigst overvejelse«.

Medens Stjernquists behandling af dette »forbehold«, så vidt skønnes, intet egentlig nyt indeholder, er hans fremstilling (s. 210 ff.) af »forbeholdet« vedrørende oktoberforfatningen 1855 af mere selvstændig art. I rigsdagsbeslutningen 1855 om junigrundlovens indskrænkning til at gælde kongerigets særlige anliggender siges, at det må anses for en selvfølge, at indskrænkningen kun kan gælde så længe, som fællesforfatningen bliver opretholdt »i anerkjendt kraft og virksomhed«. Ministeriets stilling til dette »forbehold« ligner kattens til den varme grød, thi det vilde hverken

forkaste det eller tiltræde det. Bang udtalte herom: »Ministeriet har ikke erklæret sig imod den [rigsdagsbeslutningen]. Jeg yttrede kun, at ministeriet havde ikke tiltrådt den. Ministeriet er nemlig gået ud fra, at denne gjenstand . . . ligger udenfor denne sag . . .«.

Stjernquist går udførligt (s. 218 ff.) ind på spørgsmålet om forbeholdets gyldighed og forkaster de mange forskellige grunde, der er blevet anført eller kunde anføres mod gyldigheden. Rigsdagsbeslutningen fik ved kongens stadfæstelse lovskraft, og dette er, hævder Stjernquist i sin interessante redegørelse, det i denne forbindelse afgørende.

Det spørgsmål, om ikke forbeholdet burde være trådt i kraft i 1858, da det tyske forbund erklærede fællesforfatningen for ugyldig for Holsten og Lauenborg, og den danske regering udstedte novemberkundgørelsen, optager Stjernquist ikke til længere drøftelse. Derimod fastslår han (s. 231), at forbeholdet burde have været anvendt i 1864, da hertugdømmerne mistedes. Dette fremhævedes dengang også stærkt fra rigsdagens side. Men derimod benægter han (s. 232), at forbeholdet automatisk vilde træde i funktion. Det måtte først konstateres, at fællesforfatningen ikke var »i anerkjendt kraft og virksomhed«, og dette måtte ske af konge og rigsråd: »Att det var nödvändigt att först offentligt konstatera, att fællesförfattningen icke befann sig i anerkjendt kraft og virksomhed, innan förbehållet kunde tillämpas, förbisågs -- medvetet eller omedvetet -- av mången, som under grundlovs-kampen förfäktade, att fællesförfattningen och riksrådet skulle bortfalla på grund av förbehållet«. Men selv om forbeholdet, hvad Stjernquist hævder, burde have fundet anvendelse i 1864, vilde man dog ikke være kommet tilbage til junigrundloven (s. 232 f.). Man vilde ganske vist være kommet af med fællesforfatningen af oktober 1855, men bag denne vilde den Ørstedske fællesforfatning (juliforordningen 1854) dukke op. En lægmand, der prøver at gennemtænke disse forskellige ræsonnementer og problemer, vil næppe være uvillig til at billige Stjernquists ytring om, at »rättsfrågan var invecklad«.

De to andre faser af grundlovs-kampen, »den idépolitiska och den intressepolitiska«, behandler Stjernquist i kapitlerne »Idé-kampen« og »Klasskampen«. Ligesom i »Rättskampen« går han også i disse kapitler ind på udviklingen fra året 1848. Det er udmærkede oversigter, som her gives, men særlig meget nyt for læsere, der er fortrolige med foreliggende danske arbejder om den tids historie, vil jeg dog ikke mene, at kapitlerne byder. Jeg skal kun gøre nogle få bemærkninger om dem.

Om idékampen — for og imod »almindelig« valgret — siger Stjernquist (s. 253), at den i 1860'erne stod på et lavere plan end i 1848—49, men at »den danske idédebatten överhuvudtaget var föga originell och att argumenten äro välkända från många andra håll, kanske framför allt från Tyskland«. I denne forbindelse skal anføres, at Stjernquist gør opmærksom på (s. 270, anm. 79), at John Stuart Mills skrift fra 1861 »Considerations on representative government« åbenbart ikke har været kendt af den almindelige valgrets tilhængere, og at det først 1866 udkom på dansk.

Om striden mellem de ulige interesser, som de enkelte samfundsklasser havde, mener Stjernquist, at den var så heftig, at det er berettiget at tale om en »klasskamp«. Han betoner dog stærkt (s. 319) og med rette, at interessepolitikken i 1865—66 endnu ikke havde gennemsyret vælgerkorpset i dets helhed — noget, der formodentlig heller aldrig vil finde sted. Under sin omtale af motiverne til indførelsen af den almindelige valgret i junigrundloven fremhæver Stjernquist (s. 285), at det for hele den danske nation var af interesse af få denne indført. Junigrundloven var tænkt at skulle gælde også Slesvig, og danskheden i Slesvig bestod hovedsagelig af »småfolk«. Når Stjernquist hævder (s. 8), at »ett væsentligt motiv« til den almindelige valgret i junigrundloven var af »ejderpolitisk art«, forekommer det mig dog, at dette i nogen grad overbetones.

Under forfatningskampen 1864—66 fremtræder, udtaler Stjernquist (s. 325), interesserne »ovanligt ohöljda«, hvad der forklares ved, at de i det foregående tidsrum dæmpedes af hensynet til de vanskelige rigspolitiske forhold. Et nyt eller i hvert fald kraftigere islæt i interessestriden 1864—66 kom, som bekendt, godsejernes optræden til at betyde. Samarbejdet mellem »de store og små bønder« blev forudsætningen for, at grundloven 1866 blev, som den blev. Stjernquist peger (s. 305) på den samtidige internationale strømning, hvorefter den jordbrugende befolkning, godsejere og bønder, udgjorde det samfundsbevarende element og derfor burde begunstiges i repræsentationen. Han anfører i denne forbindelse professoren i statsvidenskab i München W. H. Riehls forskellige skrifter med denne tendens. Et af disse oversattes 1864 til dansk af skribenten Joseph Michaelsen på opfordring af Blixen-Fineke.

Initiativet til den samvirken, der kom i stand mellem de store og små bønder om forfatningsrevisionen, blev efter »gængs opfattelse« taget af Joseph Michaelsen ved en artikel i hans tidskrift »Enhver Sit« for 22. januar 1865. Men, siger Stjernquist (s. 91), denne opfattelse bygger på Michaelsens egen fremstilling i hans langt senere selvbiografi: »Det kan i själva verket på goda grunder göras gällande, att godsägarna voro aktiva och att

Michaelsen, även om han försökte lämna sina egna bidrag till det politiska spelet, i huvudsak gick godsägarnas ärenden«. Stjernquist anförer, at Balthasar Christensen kalder Michaelsen for grev Frijs' agent eller akkrediterede gesandt. Det lyder nu plausibelt nok, at Michaelsen kan have overvurderet sin rolle, eller at hans optræden kan føres tilbage til hans forbindelser med godsejerne, men da Stjernquist samtidig (s. 92) konstaterer, at det ikke bestemt kan fastslås, »var den egentliga opprinnelsen till underhandlingarna mellan I. A. Hansen och Frijs låg«, er det dog ikke urimeligt i nogen grad at holde sig til Michaelsens fremstilling.

Der er i det foregående nævnt eksempler på, at Stjernquist visse steder gør en anden opfattelse gældende end Neergaard. Nogle flere kunde nævnes (se således s. 41 f, 109, 216 anm. 21 og 338), men større betydning har de ikke. Jeg skal heller ikke her komme ind på dem, men derimod omtale et par andre ting i Stjernquists fremstilling. S. 17 hedder det, at det lå i sagens natur, at de nationalliberale gerne så, at Holsten helt adskiltes fra Danmark og Slesvig: »Därigenom skulle nämligen affärslivet och industrien i Köpenhamn få bättre skydd mot konkurrens från holsteinskt område«. Jeg vil ikke underkende økonomiske motivers betydning, men vil dog mene, at udtalelsen er ved siden af.

Stjernquist, der ikke selv har haft adgang til statsrådsprotokollerne, refererer efter Harald Jørgensens bog om C. N. David (2. bd., s. 444) statsrådsmødet 4. sept. 1865, hvor det drøftedes, om ministeriet Bluhme stadig havde kongens tillid. Stjernquist nævner (s. 130, anm. 1), at Jørgensen sætter dette statsrådsmøde til tiden efter at rigsrådets ting havde fattet deres første beslutninger, hvorfor han tænker sig, at 4. sept. muligvis kunde være fejlskrift for 4. okt. Det er det ikke, men Jørgensens urigtige fremstilling af sagforholdet har skylden for denne formodning.

Stjernquists lange studieophold i København og hans indgående syslen med danske kilder har ret naturligt ført med sig, at talrige danske udtryk enten bevidst bruges af ham eller er løbet ham i pennen. Det er for så vidt en fordel for danske læsere. I enkelte tilfælde er der dog fremkommet udtryk, der hverken er korrekt dansk eller svensk: tillægslover, gårdmænden, underskott (d. v. s. underudvalg)! Lidt uheldigt er det, at Joseph Michaelsen skrives Michælsen og Ernst Andersens arbejde »Fra juræens overdrev« (1953) bliver til Fra juræens overdrev. Nå, det er småting. Afgørende er, at der her er fremkommet et meget betydningsfuldt og særdeles grundigt arbejde af en svensk forsker om et dansk emne. Danske historikere, der i fremtiden vil behandle dette, vil stå sig selv i lyset, om de ikke tager fornødent hensyn til dette smukke og lærerige værk.

**Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40. Udgivet af
jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur ved Henning
Paulsen. Under Tilsyn af Johan Hvidtfeldt.
Viborg 1955 — XV + 256 Sider.**

Stundom kan det være en Ørkenvandring at beskæftige sig med den danske Adels økonomiske Historie i Tidsrummet mellem Middelalderens Afslutning og Enevældens Indførelse. Hverken det private Regnskabsstof eller det kamerale Kildemateriale er dækkende eller let bearbejdeligt. Blandt de adelige Privatarkivers mange løsrevne Regnskabsstumper — ofte af tvivlsom Værdi — er det da forstaaeligt, at Fru Sofie Brahes Regnskabsbog 1627—40 faar høj Kilderang. Med alle sine Begrænsninger giver den os Indblik i en af Datidens mest prominente Adelsfamiliers Levevilkår.¹ Den lader os over en længere Aarrække følge Godsdriften af Herregaardene Rosenholm og Skaføgaard, som Jørgen Rosenkrantz havde opbygget midt i det 16. Aarhundrede, og som nu aabenbart Fru Sofie Brahe, Holger Rosenkrantz' Hustru, ledede med kyndig Haand.

Det turde da være med god Grund, at Regnskabsbogen offentliggøres, og Historikerne maa være Adjunkt Henning Paulsen taknemmelig for denne Udgave af et Stof, som — mærkværdigt nok — kun sjældent har fristet til en bredere Udnyttelse. Opstillingen af Regnskabet maa som Helhed betegnes som tilfredsstillende, og Arbejdet er efter de Stikprøver, Anmelderen har foretaget, overordentlig samvittighedsfuldt udført. Fraset Normaliseringen af Anvendelsen af store og smaa Bogstaver og af Tegnsætningen har Udgiveren valgt at gengive Teksten bogstavret. I Modsætning til gængs Udgiverteknik mangler Kommentarer helt. Maaske havde Regnskabets Udførlighed gjort det uoverkommeligt at kommentere det tilbunds; men hverken den knappe Indledning eller Registrerne kan erstatte forklarende Noter, især da der er Tale om en Kilde, der har Interesse for flere Forskningsomraader.

¹) Som Type repræsenterer Holger Rosenkrantz til Rosenholm et Dannelestrin af international Rang. I Adelsstanden vil vi ikke finde dette kulturelle Niveau udenfor dens mest fremtrædende Kredse. — Det er ganske interessant at iagttage, at Familien paa Rosenholm stod i nær Kontakt med Just Høg til Gjorslev og dennes Søster Fru Sidsel Høg, Enke efter Ebbe Munk til Fjellebro. Disse tre tilhørte en snæver Kreds som ikke — saa lidt som Holger Rosenkrantz — fandt sig tilfredsstillet ved Kirkens og Universitetets Afvisning af enhver Trosretning, som ikke udsprang af de ortodokse, lutherske Synspunkter, som de danske, kirkelige Autoriteter repræsenterede. Maaske har denne Kreds — via Johann Arndts Skrifter? — været inspireret af Weigelianismen (S. M. Gjellerup: Jens Dinesen Jer-sin (1868—70), 130 f.).

Det vilde f. Eks. sikkert have været hensigtsmæssigt at gøre opmærksom paa i en Note til Side 63 (jfr. 79, 98), at Holger Rosenkrantz' Søn Gunde efter sit Bryllup 1632 fik Raadighed over Midler til at forpagte og bebo Skaføgaard mod en aarlig Afgift af 400 Rdr.¹, men at dette Arrangement aabenbart ikke varer mere end et Par Aar. Det vilde (som vi senere skal vende tilbage til) formentlig ligeledes have været paa sin Plads at gøre Rede for Holger Rosenkrantz' Kautitioner og Udlæg for sin Svoger, den tidligere fynske Landsdommer Ejler Quitzow til Lykkesholm. —

Regnskabet og dets rette Tolkning er særdeles vigtig for vort Kendskab til Højadelens økonomiske Historie i første Halvdel af det 17. Aarhundrede. I sin Fremstilling af den danske Adels Forfaldsperiode indskrænkede I. A. Fridericia sig til ganske summarisk at meddele en Sammentælling af Holger Rosenkrantz' samlede Gældsstiftelse i 1630'erne og viste dette Tals overvældende Størrelse sammenlignet med Bruttoindtægterne.² En dybere-gaende Analyse af de enkelte Aars Tal havde imidlertid kunnet give et mere afbalanceret Billede. Delvis samme Indvending som mod Fridericias Bearbejdelse kan rettes mod den samlede Oversigt, Adjunkt Paulsen bringer i sin Indledning. Det fremgaar af denne, at ca. 201.310 Rdr. af en samlet Indkomst paa ca. 286.181 Rdr. i samtlige de fjorten Aar, Regnskabet dækker, hidrører fra Gods-salg og Optagelse af nye Laan. Det resterende Beløb, ca. 84.871 Rdr. stammer fra Driftsindtægter. Heroverfor andrager Totaludgiften efter Beregningen ca. 287.348 Rdr., af hvilke ca. 135.862 Rdr. gaar til Rentebetalinger og Afdrag paa Gæld. De resterende ca. 151.486 Rdr. gik til rent personligt Forbrug. Afdrag paa Laan udgjorde saaledes kun omtrent to Trediedele af de ekstraordinære Indkomster, og Familien havde et gennemsnitligt Underskud paa ca. 4.758 Rdr. aarligt.³ En saa simpel Sammentælling giver utvivlsomt et misvisende Resultat, fordi den udjævner Nuanceringen mellem de enkelte Aar. Det er saaledes uheldigt, at Tallene ligestiller Krigsaarene 1627—29, der falder indenfor Perioden, med de efterfølgende Fredsaar.

Mest afgørende forekommer det mig dog, om Regnskabsbogen for 1630'ernes Vedkommende overhovedet er repræsentativ til at belyse en adelig Families Økonomi under normale Omstændig-

¹ J. Estrup: Skaføgaard (Fra Randers Amt XIV (1920), 29 ff.) — Det havde vel været naturligt i Udgaven i det mindste at henvise til J. Oskar Andersens nu klassiske Biografi af Holger Rosenkrantz (1897) og til det af Palle Rosenkrantz redigerede »Rosenholm og Rosenkrantzterne« (1924).

² I. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage (1894), 58 ff.

³ Sophie Brahes Regnskabsbog, Indledn. S. XI.

heder. Kejserkrigens økonomiske Eftervirkninger kan jo endnu have gjort sig gældende. Til Gengæld var Aarene som Helhed solide for Landbruget, fraset en Misvækst i Jylland 1635. Det internationale Kornprisniveau laa overordentlig stabilt, og Øksnepriserne synes endog at have være stigende. Adelens Gevinstmuligheder har næppe været ringere end forud for Krigen, og den forretningsmæssige Aktivitet, der efter Regnskabet udfoldedes fra Rosenholm, gengiver formodentlig kun normale Forhold i højadelige Kredse. Udgifterne forrykker derimod Balancen. Af den ekstraordinære Gældsstiftelse under Kejserkrigen blev Halvdelen betalt inden 1631—32, hovedsagelig ved Midler, som indkom ved Godssalg. Umiddelbart derefter maatte Holger Rosenkrantz indfri en Række Kautionsforpligtelser, hvis Afvikling kom til at strække sig over en længere Aarrække. Endelig benyttedes de sidste Aar af 1630'erne aabenbart til at oparbejde en anelig Øksnebestand, som krævede store Investeringer.¹

Af Regnskabsbogen tør det med stor Sandsynlighed udlæses, at den højadelige Familie Rosenkrantz ikke sjældent manglede rede Penge; Likviditeten var kun daarlig. Om der i det enkelte Aar kunde opnaas Balance mellem Udgift og Indtægt var ligledes usikkert. Ikke desto mindre er det næppe berettiget, at man — som det hidtil har været Tilfældet — udleder almenlydige Slutninger heraf for den samlede Periode, Regnskabet dækker. Søndrer vi mellem ordinære Regnskabsposter og hvad der falder udenfor disse, vil det nemlig hurtigt vise sig, at Gældsstiftelsen ikke staar i noget rimeligt Forhold til det ordinære Budget (Godsindtægter og Husets Behov).² 1640, det indtægtsmæssigt gunstigste Aar, indbragte eksempelvis ca. 9.661 Rdr. i ordinære Indtægter. Heraf medgik ca. 6.227 Rdr. til personligt Forbrug. Men samme Aar androg Gældsstiftelse og Afvikling af Laan henholdsvis ca. 9.671 Rdr. og ca. 12.930 Rdr. Den samme ulige Fordeling kan vi uden Afbrydelse følge tilbage Aar for Aar gennem 1630'erne. Misforholdet mellem ordinært Budget og Gældsstiftelse beror ikke paa Familiens private Forbrug, der maa karakteriseres som maade-

¹ Det er bemærkelsesværdigt, at Studene ikke sjældent opkøbtes udenfor Jylland (Sophie Brahes Regnskabsbog, 35, 94f., 112, 147), maaske fordi Markedet i Jylland efter Krigsaarene var utilstrækkeligt. Som Helhed ligger Priserne for Rosenholms Øksneopkøb betydeligt over, hvad vi kender f. Eks. fra Gjessingholm og Demstrup.

² Ved ordinære Indtægter forstaas i denne Sammenhæng: Beholdning, Godsindtægter og Diverse; ved ordinære Udgifter: Gaver, Husførelse, Børnenes Forbrug, Øksneopkøb og Diverse. — Ekstraordinære Indtægter omfatter: Gældsstiftelse, Tilbagebetaling af Tilgodehavender og Godssalg; ekstraordinære Udgifter: Renter og Afdrag paa Gæld.

holdent. Det skyldes først og fremmest, at Holger Rosenkrantz maatte indfri de Kautionsforpligtelser, han havde paataget sig for Ejler Quitzow.

Ejler Quitzow var tidligt i 1630'erne indspundet i »adskillig Gælds Vidtløftighed«. En Del heraf stammede utvivlsomt fra Faderen Frederik Quitzows brogede Pengetransaktioner med fynske adelige og med Holstenere, Affærer, som han selv synes at have haft Andel i.¹ Allerede 1633 opgøres Holger Rosenkrantz' Tilgodehavende hos sin Svoger til 9.300 Rdr., og 1640 naaede Beløbet 13--14.000 Rdr.² Disse stadigt flydende Betalinger kunde Holger Rosenkrantz kun udrede ved selv at stifte Gæld. Ejler Quitzow formaade end ikke at forrente disse Laan, og kun at refundere ubetydelige Beløb. 1637 maatte Holger Rosenkrantz omsider søge Øvrighedens Bistand. Men hverken en Kommissarie-afgørelse eller en Rettertingsdom, som begge hjemlede ham Ret til at likvidere Gælden ved Indførsel i Lykkesholm, synes at have frugtet.³ Ejler Quitzow vægrede sig trods en Overenskomst og en kongelig Paamindelse i Juni 1639 mod Indførslen. Først i Marts det følgende Aar endes han med Kansler Christen Thomesen Sehested -- Holger Rosenkrantz' Svigersøn -- om at magtskifte Lykkesholm Gods mod Landsbyen Tanderup; Christen Thomesen skulde tillige udligne Forskellen mellem de to Godsers Værdi ved en Pengeydelse⁴, der antagelig var beregnet til Afvikling af Gælden. Ejler Quitzow døde snart efter, og 1640 fik Holger Rosenkrantz kun ca. 4.400 Rdr. refunderet fra Kansleren. Da vi ikke hører mere til Sagen, er der dog næppe nogen Grund til at antage, at han ikke ogsaa skulde have modtaget Resten.

Det er forstaaeligt, at saa omfattende ekstraordinære Betalinger, som der her har været Tale om, har kunnet skabe Usikkerhed i Familiens Økonomi. Fridericia gjorde i sin Tid opmærksom paa, at Holger Rosenkrantz i Modsætning til de fleste af sine ligestillede maatte undvære Lensindtægter til Supplering af sine Godsers Afkastning. Sit Len havde han maattet give Afkald paa sammen med Rigsraadsværdigheden 1628. Efter alt at dømme havde Familien kunnet klare sig endda, hvis ikke Kautionsforpligtelserne havde forstyrret dens Cirkler. Ikke mindre bemærkelsesværdigt er det vel, at selv ikke disse Udgifter har bragt

¹ Se Kanc. Brebv. 1630--32, 137 f., 256 ff., 301 f., 471, 733; *ibid.* 1633--34, 45, 95 f. — Om Frederik Quitzow: R. A. Frederik Quitzows Privatarkiv, A og C.; jfr. Kanc. Breb. 1624--26, 5.

² Sophie Brahes Regnskabsbog, 79, 207.

³ Kanc. Breb. 1637--39, 114, 846 f.

⁴ K. Uldall i Danske Slotte og Herregaarde, red. af A. G. Hasso, Bd. III (1943), 328; jfr. Sophie Brahes Regnskabsbog, 207.

Holger Rosenkrantz i økonomisk Afhængighed af borgerlige. Fra-
set et enkelt Tilfælde indgik han aldrig Kontrakter af længere
Varighed med Købmænd om Salg af Godsernes Produkter mod
Laan eller Forskud. De Laan, han optog hos Borgere, var i Rege-
len smaa og tilsyneladende ret tilfældige. Langt de fleste og de
største Summer har han hentet hos Standsfæller eller paa Om-
slaget i Kiel. —

Hvor stor Almengyldighed, der kan tillægges Fru Sofie Brahes
Regnskabsbog for Adelen som Helhed, er det næppe muligt at
afgøre paa Forskningens nuværende Stade. For det første har
man endnu kun fremdraget, endsige metodisk bearbejdet, meget
lidt Sammenligningsmateriale. Dernæst synes Standen — ganske
som Bybefolkningen — at have været ret stærkt spaltet af øko-
nomiske og sociale Skel. Maaske vil det vise sig frugtbart at kæde
Regnskabsbogen ind i Undersøgelsen af Adelens Pengeforhold,
som de kendes fra Landstingenes Skøde- og Panteprotokoller. I
hvert Fald taaler den ikke de summariske Synspunkter, Fridericia
og ogsaa senere Historikere har anlagt. Netop i dens Detailrig-
dom har den sin særlige Kvalitet. De mange Enkeltheder giver os
Anledning til at se Adelens Pengeforhold fra andre Aspekter end
de gængse.

Erling Ladewig Petersen.

**Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städ-
ten des Herzogtums Schleswig, 1953 (Quellen und Forschun-
gen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 27). 273 sider.**

I Tyskland tog man i årene efter 1933 studiet af befolknings-
historien op med større iver end før. I Vierteljahrschrift für
Sozial- und Wirtschaftsgeschichte skrev Erich Keyser regelmæs-
sige oversigter over den nye litteratur, og i 1938 gav han en
sammenfattende skildring af problemerne i Bevölkerungsgeschichte
Deutschlands. Også i Slesvig-Holsten blev befolkningshistorien sat
på dagsordenen, og man arbejdede med stor energi på udarbej-
delse og udgivelse af borgerbøger. Ludwig Andresens store
*Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869*¹ kom i
1937, Th. O. Achelis' *Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum
Jahre 1864 I* i 1940², og der var planlagt udgivelse af tilsvarende

¹ Se Hist. Tidsskr. 10. r. V, 542—48.

² Achelis' udgave var desværre ikke fuldstændig, idet to borgerskabs-
protokoller 1630—ca. 1654 og 1694—1757 ved en fejltagelse var blevet
liggende på et embedskontor og først blev kendt efter udgivelsen.

værker for Åbenrå og Sønderborg. I Sydslesvig blev der foretaget forberedende arbejder til udgivelse af borgerbøger ved arkivdirektør dr. Schütt i Flensborg og kommunearkivar Ernst Petersen i Slesvig, mens Willers Jessen bearbejdede en del materiale i Eckernförde byarkiv.

Den forøgede beskæftigelse med befolkningshistorien i Tyskland var uden tvivl betinget af den nazistiske racelære. Men befolkningsbevægelsen i fortiden er jo et problem af ikke ringe historisk rækkevidde, og en undersøgelse deraf vil altid være af den største betydning. Der findes da også i danske værker en ikke ubetydelig litteratur herom.¹ Det er derfor også naturligt, at man i Slesvig-Holsten har fortsat arbejdet hermed efter 1945, og Erich Hoffmann har i sin bog *Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig* kunnet bygge på det arbejde, der blev udført i den nazistiske tid.

Formålet med hans undersøgelse er at klarlægge spørgsmålet om den nationale sammensætning af borgerskabet i de slesvigske byer. Den omfatter tiden fra ca. 1400 til 1750 og bygger først og fremmest på de bevarede borgerskabsprotokoller eller på indførsler om tagne borgerskaber i rådstueprotokoller, kæmnerregnskaber m. m. I den ældre tid mangler dette materiale dog ganske, ja i nogle af byerne findes det slet ikke fra den behandlede periode, og Hoffmann har i stedet prøvet at fastslå den nationale sammensætning af borgerskabet ved hjælp af navnestoffet i bevarede skattelister og andre fortegnelser over borgere. Bogen er inddelt i tre hovedafsnit. I det første diskuteres kildespørgsmålet, og der gives en oversigt over den almindelige befolkningsmæssige og nationale udvikling i hertugdømmet. Afsnit to er hovedafsnittet med en gennemgang af forholdene i de enkelte byer. Der gives først en oversigt over det benyttede kildemateriale, derefter følger en kort redegørelse for byens historie og så en gennemgang af oplysningerne om borgernes afstamning, delt op i bestemte tidsafsnit. Endelig analyseres de nye borgeres erhvervmæssige sammensætning, og til slut sammenfattes de nåede resultater. Det tredje hovedafsnit skildrer årsagerne til indvandringen og dennes betydning. Som tillæg findes by for by meget udførlige tabeller, der belyser de nye borgeres afstamning efter lande, områder og erhverv.

Det er et imponerende arbejde, der ligger bag ved denne bog. Forfatteren oplyser selv, at hans statistik omfatter 30.000 mennesker, og da han gennemgående har ret specificerede tabeller, er

¹ En kort oversigt herover i *Håndbog for danske lokalhistorikere* (1956), 151 f.

det muligt at udnytte materialet ved mere lokale undersøgelser. Der kan ikke være tvivl om, at værdien i Hoffmanns bog ligger i disse detailundersøgelser, selvom man nu og da kunne have ønsket endnu mere differentierede tabeller. Det ville således have været af værdi at kunne fastslå, hvorfra de jyske nye borgere kom. Det var, som andet materiale viser, især fra de »skarpe« egne, at de unge satte kursen mod hertugdømmet. Man kunne også have ønsket, at de enkelte egne af Slesvig havde været stærkere udspecificeret, end tilfældet er, så man på denne måde kunne have fået klarhed over, om livegenskabet har hemmet eller fremmet tilvandringen til byerne. En undersøgelse af borgerskaberne fra Åbenrå viser, at der har været en forbavsende ringe indvandring til byen fra livegenskabsområderne i Lundtofte herred og Sundevad, men dette fremgår ikke af Hoffmanns tabeller, hvor han bruger de nuværende amter som inddelingsenhed. I den flensborgske statistik har han kun enkelte specifikationer fra Angel, mens han slår de nuværende amter Åbenrå og Sønderborg sammen, dog med særlige tal for Als.

Man må beundre den flid, hvormed Hoffmann har søgt at udnytte de foreliggende statistiske kiider. Derimod kan der rettes en del indvendinger mod hans behandling af sit materiale, det er som om den metodiske sikkerhed og vurdering for ofte svigter. Dette gælder vel nok først og fremmest hans benyttelse af navnestoffet i ældre tid. Intetsteds er der en klar redegørelse for, hvad formålet er med undersøgelsen af navnematerialet, selvom der tales om »volkstummässiger Querschnitt durch die grundbesitzende Bürgerschaft«. Gennem borgerskabslisterne er det muligt at fastslå, hvorfra de nye borgere er kommet. Umiddelbart skulle man vente, at forfatteren ved hjælp af sin undersøgelse af skattemister m. m. ligeledes ville prøve at nå til klarhed over, hvor mange af de heri nævnte borgere, der var indvandret, hvor mange der var hjemmefødt eller kommet fra egne med samme nationalitet som byen. Men man får nærmest det indtryk, at han vil fastslå deres »oprindelige nationale afstamning«. Han synes ikke at have gjort sig klart, at en sådan betragtningsmåde fører ud i en uklarhed, som forringer undersøgelsens værdi. Thi en mand, hvis tipoldefader er indvandret fra Tyskland til en af de nordslesvigske købstæder, har sandsynligvis betydeligt mere dansk end tysk blod i sine årer. Teoretisk behøver kun en af hans 16 tipoldeforældre at være tysk, men der er intet i vejen for, at både hans fornavn og hans efternavn er tysk. Spørgsmålet har stor interesse, når man skal placere navnene i de fire grupper, Hoffmann arbejder med, tysk, frisisk, dansk eller usikker. Vil man f. eks. i de nord-

slesvigske byer nå frem til et skøn over, hvor mange der er hjemmefødte eller fra dansk område, må alle de, der bærer dansk efternavn eller dansk fornavn, regnes til den danske gruppe. Det omvendte gælder for de udpræget tyske byer som f. eks. Eckernförde. Hoffmann redegør indgående for muligheden af, at folk med et fast, tysk efternavn efterhånden fik et sen-navn, påvirket af den navneskik, som var almindelig i de danske områder. Men vil man undersøge fødested og ikke mere eller mindre fjerne forfædres afstemning, har spørgsmålet ikke særlig interesse. Derimod ville det have været af stor værdi at få en redegørelse for, hvor almindeligt det var, at slægtsnavne, forresten også ejendommelige fornavne, blev arvet gennem mange slægtled, ofte på spindesiden, idet dette forhold i høj grad medfører, at statistik af denne art giver et misvisende billede af udviklingen.¹

Når det gælder behandlingen af fortegnelserne over de nye borgere, mangler man også en klarlæggelse af en række problemer, som man må forstå for at kunne vurdere disse lister som historiske kilder. Han strejfer kun spørgsmålet om, hvem der skulle optages som borgere, men det synes så centralt, at en indgående undersøgelse er påkrævet. Skulle daglejerne f. eks. aflægge borgereden? I Tønder blev det påbudt af hertugen i 1607,² i Flensborg var det også almindeligt, i Haderslev blev det først skik i 1700-årene.³ I hvilken udstrækning tog byens egne sønner borgerskab? En forordning for Holsten påbød dette i 1649, og i Slesvig, Tønder, Åbenrå og Haderslev var dette også reglen, selvom den langt fra blev overholdt. I Sønderborg og Flensborg blev det først påbudt i 1786⁴. Et andet vigtigt spørgsmål er pro forma-borgerne (Scheinbürger), der boede på landet eller i krigstid ønskede at vinde borgerskab i en bestemt by for på denne måde bedre at kunne

¹ Hvor usikre undersøgelser af denne art er, vil frengå af en sammenligning mellem de resultater, Hoffmann (tallene i 1. række) og jeg (tallene i 2. række) er nået til ved bearbejdelse af det samme materiale, et skatte-register fra 1585 (i Sønderborg byarkiv IV. 1. A.).

Tysk »Volkstum«	18,5 % ₀	9,7% ₀
Dansk —	45,8 % ₀	46,4 % ₀
Frisisk —	2,2 % ₀	1,5 % ₀
Usikker —	33,5 % ₀	42,4 % ₀

Ang. principielle betragtninger over undersøgelser af denne art se iovrigt Fink i »Til Knud Fabricius« (1945), 13 ff. og Hvidtfeldt i Sønderj. årb. 1950, 206 ff.

² Ludvig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern (1939), 226.

³ Th. Otto Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben I (1940), 9 ff.: Hoffmanns tabeller, 260 ff., 263.

⁴ Tyske kanc.: Vorstell. 1786 1, 181—86 (RA.): Åbenrå retsprot. 1705. 18 f. (SLA.): Achelis anf. værk, 14; Chronologische Samml. 1786, nr. 17.

drive deres næring. Og endelig ville det også have været naturligt at foretage en indgående undersøgelse af, i hvor høj grad der virkelig blev taget borgerskab, og hvor fuldstændige de foreliggende lister over nye borgere er. Meget tyder på, at det langt fra er alle borgere, der findes i dem.¹

De almindelige historiske oversigter, der findes i bogens indledning og foran de enkelte afsnit, bygger ikke på egne undersøgelser, de viser en ung historiker, der ret ukritisk godtager resultatet af andres undersøgelser. Gang på gang må man sætte spørgsmålstegn ved hans påstande. Man forstår således ikke, at han uden videre anerkender rigtigheden af Frahms yderst tvivlsomme påstand om, at tyske købmænd har grundlagt det nye Slesvig nordfor Slien, endnu mindre at han stadig betegner Tønder som »en planmæssig anlagt by fra begyndelsen af det 13. århundrede«, selvom det for længst er bevist, at Andresens påstand bygger på forkerte forudsætninger,² og der også fra tysk side er taget stærk afstand herfra.³ Det sidste afsnit viser også, at forfatterens viden og udsyn ikke slår til, når det gælder at trænge dybere ned i problemerne, at klarlægge, hvorfor udviklingen formede sig, som den gjorde. Bedst er redegørelsen for årsagerne til den westfalske udvandring til Slesvig lykkedes, men også her får man ikke virkeligt svar på mange spørgsmål. Skal man vurdere, hvilken betydning de indvandrede købmænd har haft, må man undersøge, i hvilken grad de virkelig har ført kapital med sig. Er de store formuer, som mange af disse mænd havde, skabt i det nye fædreland, eller er de bragt med fra det gamle?

I det hele taget er det ikke Hoffmanns sag at gå på togt ud i den store verden. Man forstår ikke, at han ikke i meget højere grad har draget komparativt materiale fra andre lande, først og fremmest fra Danmark, Norge og Tyskland, ind i sine undersøgelser.⁴ Og gang på gang viser det sig, at de almindelige historiske konklusioner, han drager af sine undersøgelser, ikke kan holde for en nærmere prøvelse. Han hævder således, at indvandringen

¹ Se f. eks. Achelis' undersøgelse i hans *Bürgerbuch*, 5 ff. Noget tilsvarende kan påvises i andre byer.

² Sønderj. Aarb. 1940, 300 ff.

³ Otto Scheel i forsk. artikler, sidst og udførligst i *Tondern zwischen Wiking- und Hanszeit* (u. år).

⁴ En kort oversigt over en del materiale findes i *Fortid og Nutid* XV, 245. Fra kongeriget er der kun udgivet fuldstændige borgerbøger fra Vejle (af Jørgen Swane i 1943) og Viborg (af Otto v. Sreckelsen 1955). Men i Albert Olsens banebrydende arbejde: *Bybefolkningen paa Merkantilismens Tid* (1932) findes en indgående bearbejdelse af borgerskabsprotokollerne fra tiden før 1797. Hoffmann kender dette værk, men udnytter det ikke.

fra Tyskland fik stor indflydelse på de slesvigske byers økonomiske og kulturelle liv, da den næsten udelukkende var koncentreret om de højere befolkningslag. For de nordslesvigske byers vedkommende vil han heri se årsagen til den hjemmetyskhed, der fandtes her, især i Tønder og Åbenrå, men hans egne tal taler delvis et andet sprog. Mens der i 1500-årene, til en vis grad også i 1600-årene, kom en del købmænd fra Tyskland, er forholdene anderledes i den sidste del af den periode, han skildrer. Langt den største del af dem, der kom sydfra, var håndværkere. I Tyskland som også i hertugdømmerne var det tvungent, at svendene skulle gå på valsen,¹ og heri finder vi den naturlige forklaring på, at så mange håndværkere sydfra kom til Slesvig og Danmark. I det hele taget er det for at forstå indvandringen til byerne nødvendigt at undersøge håndværkets vilkår, herunder også rekrutteringen af læredrengene. Der findes i de to landsarkiver, i byarkiverne og andre steder en del lavsprotokoller, som gør det muligt at belyse dette spørgsmål, som Hoffmann ikke så meget som antyder. Det kan nævnes, at af 343 læredrengene, som blev indskrevet i snedkerlavet i Flensborg 1720—75, var 84 fra byen selv, 6 fra andre sydslesvigske byer, 108 fra sydslesvigske landsogne, 55 fra Nordslesvig, 53 fra kongeriget og 11 fra Holsten og Tyskland.²

Af bogens fremstilling får man det indtryk, at tyskere og holstenere har præget de nordslesvigske byers overklasse i hele det behandlede tidsrum. Hvis hans analyse af borgernes erhvervs-mæssige og sociale afstamning havde været mere dybtgående og differentieret, ville han være blevet klar over, at en sådan påstand i hvert fald ikke har gyldighed i Flensborg og de nordslesvigske byer. I Flensborg havde de indvandrede, især westphalerne, i tiden efter 1550 besat en stor del af stillingerne i rådet, men efter 1600 var det indfødte slesvigere, mest flensborgere, som ledede byens skæbne, selvom mange af dem var efterkommere efter indvandrede tyskere. Af de 10 borgmestre og 44 rådmænd, som udnævntes i tiden 1720—1800, var henholdsvis 8 og 34 født i Flensborg, 2 og 8 i det øvrige Slesvig, mens ingen var født syd for Ejderen.³ I Åbenrå og Sønderborg kendes fra tiden ca. 1700—1750 henholdsvis 21 og 25 rådmænd, hvis afstamning var således:⁴

¹ Rudolf Wissell: *Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit I* (1929), 151 ff.; i Slesvig findes bestemmelserne herom som regel i de enkelte skræer, jvfr. også Wilh. Rust: *Das Tischlerhandwerk der Stadt Flensburg* (1940), 76 ff.

² Flensborg bys historie II (1955), 66.

³ Flensborg bys historie I (1953), 190 ff., 286 ff., II, 150 f.

⁴ Udarbejdet på grundlag af Tyske kanc.'s akter, kirkebøger og en del spredt materiale.

	Åbenrå	Sønderborg
Født i byen.....	12	16
Øvrige Nordslesvig.....	4	3
Sydslesvig.....	1	2
Ubekendt afstamning	4	4
Heraf med -sen navne	3	2

Hoffmanns antagelse har iøvrigt heller ikke gyldighed for den følgende tid. En undersøgelse af patriciatets forhold efter 1750 viser ganske det samme billede, langt de fleste rådmænd og deputerede er født i den by, hvor de kom til at virke, og kun ganske få stammede fra tysktalende egne.¹ Hjemmetyskheden i byerne kan ikke forklares gennem et tyskfødt islæt i byernes patriciat i det sidste halvandet århundrede før 1848. Forklaringen er en ganske anden.

I det hele taget er Hoffmanns bedømmelse af de nationale forhold i Nordslesvig ikke uden misforståelser. Det er således misvisende i statistikkerne over borgernes nationale afstamning at betegne de indvandrede fra nordslesvigske byer som af blandet »Volkstum«. De, der var vokset op i disse byer, havde lært at læse og tale tysk, fordi skolesproget såvelsom kirkesproget var tysk. Men der kan ikke være tvivl om, at folkesproget, det daglige talesprog, for langt de flestes vedkommende var dansk. I Åbenrås kirkeinventarium fra 1765 kunne provst Bargum således skrive, at det var til stor skade for børnene, at de måtte lære deres kristendom på tysk, selvom de hverken talte eller forstod dette sprog, ikke engang i skolen.² Og i 1816 udtalte amtmand Stemann i Åbenrå, at selvom der var nogle af beboerne, der kunne forstå noget tysk, så var det tyske retssprog dog en sådan mærkværdighed, at det ville være ligeså ejendommeligt, om der havde været dansk retssprog i Holsten.³

Hoffmanns bog er resultatet af et arbejde, udført med enestående flid og med vilje til at udtømme det materiale, der kan benyttes i selve den statistiske undersøgelse. Der er mangler og fejl i bogen, i den metodiske redegørelse og i behandlingen og udnyttelsen af stoffet. Men selv med disse mangler vil denne undersøgelse have blivende værdi for enhver, der vil prøve at klarlægge indvandringen til de slesvigske byer i århundrederne før 1750. Hans bog har kastet lys henover et af de mange problemer, der må opklares, før spørgsmålet om dansk og tysk igennem tiderne kan klarlægges og udredes.

Johan Hvidtfeldt.

¹ Det nordiske historikermotet på Lillehammer (1949), 76 f.

² Åbenrå præstearkiv II, 14 (SLA.).

³ C. V (= Logumkloster amtsarkiv), nr. 8 (SLA.).

Nyt fra historisk Videnskab.

Allerede i 1868 begyndte man på forarbejderne til oprettelse af et statsarkiv for den nye preussiske provins Slesvig-Holsten. I 1871 overtog Georg Hille ledelsen, og nogle få måneder senere kunne han med de få samlinger rykke ind i det Hattenske palæ på Domkirkepladsen i Slesvig. I 1874 og følgende år fandt der store afleveringer sted fra København i henhold til Wienerfredens paragraf 20, og i 1900 var ordningsarbejdet så vidt fremskredet, at Hille kunne udgive sin udmærkede lille oversigt over statsarkivets indhold: *Übersicht über die Bestände des kgl. Staatsarchivs zu Schleswig*.

Det havde fra først af været Hilles ønske, at arkivet skulle ligge i Kiel. I 1923 blev denne gamle tanke gjort til virkelighed. I mellemkrigstiden oplevede arkivet desuden to andre store begivenheder. I 1936 fandt arkivudvekslingen med Danmark sted, og selvom statsarkivet måtte udlevere de fleste nordslesvigske lokalakter, fik det til gengæld en stor del af Gottorperarkivet og visse dele af Gemeinschaftliches Archiv, især stammende fra de holstenske grevers arkiver¹. Loven af 1937 om Stør-Hamborg medførte, at Lübeck og Oldenburg blev en del af Slesvig-Holsten, og i 1938 kunne det yderst værdifulde biskoppelige lybske arkiv overføres til statsarkivet.

Kiel lå yderst centralt i provinsen, men var også udsat, da krigens uvejr blev sluppet løs. Heldigvis lykkedes det at få den væsentlige del af arkivalierne i Karlstrasse evakueret, inden bomberne lagde arkivbygningen i grus. Men da våbenstilstanden i maj 1945 kom, var arkivet uden husly, kun nogle få rum i en villa i Düsterbrook stod til disposition for den nye direktør Hein, der tidligere havde haft sit virke i Königsberg. Endnu i 1947 lå en del af arkivalierne i de saltminer, hvortil de havde været evakueret, andre var anbragt i et aldrig fuldendt marinelazaret i Kronshagen, hvor enkelte værdifulde arkivalier, bl. a. fra Got-

¹ Hist. Tidsskr. 10. r. IV, 109 ff.: Fortid og Nutid XII, 1 ff. og Archiv. Zeitschrift bd. 42/43, 339 ff.

torperarkivet, blev stjålet. Men tilsidst fandt man et sted, hvor arkivet kunne få plads. Sammen med de to store slesvig-holstenske museer rykkede man i 1947 ind på Gottorp slot, men først i slutningen af 1949 var alle sagerne samlet her, og man kunne for alvor tage fat på en genopbygning og nyordning af arkivet, det slesvig-holstenske landsarkiv, som det nu hed. Dette er sket med en ganske lille medarbejderstab, der kun består af to arkivarer foruden arkivdirektøren, dr. Gottfr. Ernst Hoffmann, der påny overtog ledelsen efter dr. Heins død i 1949. I betragtning af den store arbejdsopgave og de ikke altfor lette arbejdsvilkår, er det imponerende, at man allerede i 1953 var nået så vidt, at arkivet kunne udsende en *Übersicht über die Bestände des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs in Schleswig*. Heri gives en oversigt over de enkelte fonds, »afdelinger« som de kaldes, med en ganske kort redegørelse for embedets historie, arkivets indhold og omfang samt angivelse af det tidsrum, det omfatter. Hvis arkivets historie har været behandlet i den historiske litteratur, findes der henvisning dertil, og hvor der er tale om ældre arkiver, som var afleveret inden 1900, henvises der til Hilles bog, der i visse tilfælde giver noget mere udførlige oplysninger end det nye værk. Den lille bog, der på mange måder minder om Kr. Erslevs oversigt over det danske rigsarkiv, er en værdifuld vejledning, som betyder en stor lettelse for enhver, der skal arbejde i Landesarchiv. Det er nu muligt hurtigt at få klarhed over hvilke fonds, der findes der, så man kan være sikker på at have undersøgt de arkiver, som kan tænkes at indeholde materiale af betydning for det emne, man arbejder med. Den er også en god vejledning for den, der vil benytte de mikrofilm af Landesarchivs repertorier og arkivfortegnelser, som nu findes i rigsarkivet. Fotograferingen er sket i Institut für Weltwirtschaft i Kiel og er kun blevet gjort mulig ved den store imødekommenhed, Landesarchivs ledelse og de tyske myndigheder har vist overfor de danske ønsker. Den omfatter alle fortegnelser over slesvigske arkiver og al andet historisk materiale, som kan tænkes at have interesse for danske historikere. Både i rigsarkivet og i landsarkivet i Åbenrå findes en særlig fortegnelse over de fotograferede registreringer.

I forordet til arkivoversigten blev det oplyst, at den kun skulle være første bind i en række »Bestandsübersichten schleswig-holsteinischer Archive«, og da alle arkiver i Slesvig-Holsten opfattes som en enhed, skulle disse oversigter ikke blot omfatte Landesarchivs samlinger, men også de ikke-statslige arkiver. Dette er så meget mere påkrævet, som der er et betydeligt antal historisk værdifulde arkiver, som ikke er afleveret til Gottorp. Det gælder

ikke mindst de kirkelige arkiver, der endnu findes ude ved embederne, bortset fra de to generalsuperintendenters arkiver, der delvis er kommet til Landesarchiv¹. Den del af det slesvigske generalsuperintendent-arkiv, som ikke var afleveret, blev et bytte for krigens ødelæggelser, da Landes-Kirchenamts arkiv brændte i 1944. Over visse dele af præstearkiverne: kirkebøger, konfidentregistre, arkivfortegnelser, kirkeregnskabsbøger, inventarier m.m. findes en fortegnelse i W. Jensen: *Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, des Landesteils Lübeck und der Hansestädte* (1936). Heller ikke de kommunale arkiver er afleveret til Landesarchiv. Vigtigst er byarkiverne i Flensborg (i Deutsches Haus, Archivdirektor, dr. Schütt)², Slesvig (leder Ernst Petersen) og Husum (i Ludwig-Nissen Haus).

De sydslesvigske lokalarkiver har således stor betydning for alt historisk arbejde, og man forstår derfor udmærket, at der er blevet sat et betydeligt arbejde ind for at bevare, delvis også registrere dette materiale. I den lille bog: *Archivgutschütz und Archivpflege in Schleswig-Holstein* (1955) har arkivdirektør G. E. Hoffmann nu givet en oversigt over dette arbejde. Han fortæller om den store indsats, der blev gjort af arkivar Georg Kupke i årene 1911—18, og om det værdifulde arbejde, der er blevet ydet af »Archivpfleger« rundt om i Slesvig og Holsten. Disse mænd opsporer og registrerer arkiver samt overvåger, at ordnede arkiver ikke kommer i uorden. De er i stadig kontakt med landsarkivet, som på denne måde efterhånden får et overblik over, hvad der findes af historisk betydningsfuldt arkivmateriale rundt om i landsdelen. Kapitulationen medførte, at arbejdet gik i stå, men fra 1950 er det påny kommet i gang, og der har allerede været afholdt flere møder for disse arkivvogtere. Foruden at fortælle om dette arbejde giver Hoffmanns bog også en oversigt over de ikke-afleverede lokalarkiver, hvorover der i Landesarchiv findes summariske fortegnelser eller fyldigere repertorier. Selvom oversigten er meget kortfattet, gør den det muligt at få overblik over en stor del af de arkiver, som ikke er kommet til landsarkivet, først og fremmest gods- og sognearkiverne, by- og lavsarkiverne. Den betyder en stor lettelse for den, der virkelig skal udnytte det store og omfattende materiale i de slesvigske lokalarkiver,

¹ En fortegnelse over den ældre del af det holstenske arkiv, der også indeholder slesvigsk materiale, findes i Schriften des Vereins für Schleswig-Holst. Kirchengeschichte 2. r. IV, 79 ff.

² En fortegnelse over dette arkiv i Erich Graber: *Das Archiv der Stadt Flensburg* (1910); jvfr. Fritz Graef: *Geschichte des Stadtarchivs i Schr. der Gesellschaft für Flensb. Stadtgeschichte I* (1928) og samme i *Archiv. Zeitschrift XXXIV* (1930).

den er med til at åbne nyt land for den historiker, der skal arbejde med denne mærkelige, men så skønne landsdels fascinerende historiske problemer.

Johan Hvidtfeldt.

Horst Windmanns værk *Schleswig als Territorium* (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 30. 1954. 220 s. + kort, tidstabeller og stamtavler) er en blandt de mange tyske dissertationer, som i disse år udsendes i bogform. Som det er almindeligt i den unge tyske historieforskning, tager W. sit udgangspunkt i en gammel og velprøvet problemstilling, i dette tilfælde opbygningen af de tyske territorier. På forhånd kunne dette give anledning til betænkeligheder, men det tjener W.s forskerhæderlighed til ære, at hans noget inadækvate teoretiske ballast ikke tynger skuden i sænk.

Svagest virker den indledende gennemgang af Slesvigs befolkningselementer. De frisiske områder og byerne Hedeby-Slesvig burde her langt klarere have været udskilt fra de øvrige områder som noget for sig. Dette ville dog rigtignok i afgørende grad have svækket W.s teori om den stærkt opblandede befolkning i det slesvigske område og gjort den kraftige betoning af Danmarks politiske indflydelse mindre nødvendig. (Det havde været mere på sin plads at fremhæve den politiske indflydelses betydning for forfatningsudviklingen i 14. årh. — under grev Gerhard II). Tiden før 1100 er i det hele taget ikke W.s stærkeste side. Nok er kronologien elastisk i 10. årh., men at lade Gorm være født ca. 950 er dog at gå for vidt. Lad det imidlertid passere som en trykfejl. At betegnelsen »Danmarkar bót« henføres til samme konge, vil glæde Hans Brix, men vel næppe heller mange andre.

Begreberne klares dog snart efter, og der redegøres kort, men udmærket for forskellen mellem Slesvig og de gamle tyske landsfyrstendømmer. Disse sidste var »von unten her gewachsene«, Slesvig derimod en »udspaltning« af det danske kongedømme. Hermed er vejen banet for en nøgtern gennemgang af Slesvigs statsretlige forhold i tiden indtil 1375. Det er ikke nye banebrydende tanker, der udmærker W.s værk, men derimod en omhyggelig og detaljeret udredning, hvilende på en udmærket metodisk skoling. På mangfoldige punkter føjes der nye træk til det billede, som tidligere fremstillinger har givet. Ikke mindst gælder dette forvaltningen. Hvor der fremsættes opfattelser, som afviger fra den tidligere forskning, gælder det enkelthederne: W. vil f. eks. ikke gerne betegne Knud Lavard som hertug; han er til-

højelig til at betragte inne-ydelsen som en afløsning af natholdspligten etc. Af betydelig interesse er en analyse af de relevante afsnit af Kong Valdemars Jordebog.

W.s kendskab til den skandinaviske litteratur om emnet er i alt væsentligt tilfredsstillende, men citaterne er ganske vist slemt behæftet med trykfejl. Sætternisserne i Neumünster må være inkarnerede Slesvig-Holstenere. Og endelig må man spørge, hvornår det dog vil gå op for tyske historikere, at et register er en nødvendig bestanddel af et videnskabeligt værk.

Svend Ellehøj.

Trods alt, hvad der i tidligere Aar er blevet ydet af Mænd som J. O. Thiess, H. Ratjen, Franz Gundlach, M. Liepmann, Otto Scheel o. fl., har det længe været følt som et betydeligt Savn for Lærdomshistorien, at der ikke har foreligget en udførlig og tilfredsstillende Fremstilling af Kieler-Universitetets Historie. Dette Savn er nu delvis ved at blive afhjulpet gennem Udgivelsen af *Die Anfänge der Christian-Albrechts Universität Kiel* (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 31., 1955). Det omfattende Værk (431 S.) har en over 40 Aar lang Tilblivelses-historie bag sig, og hverken den oprindelige Forfatter, Professor, Dr. Carl Rodenberg eller den, der har gennemarbejdet og færdiggjort Bogen, Landesbibliotekar Volquart Pauls kom til at opleve Udsendelsen, som Pauls' Eftermand Olaf Klose har Fortjenesten af at have besørget.

Universitetet i Kiel, der i Aarhundreder skulde komme til at betyde saa meget for det aandelige Liv i Hertugdømmerne, blev stiftet 1665 af Hertug Christian Albrecht, men den egentlige Ophavsmand til det maa siges at være den kraftfulde Kansler J. A. Kielman v. Kielmannsegg. I det foreliggende Bind gives der nu en overordentlig grundig og alsidig, undertiden dog maaske vel bred, Fremstilling af det unge Universitets Tilblivelseshistorie og første Udvikling indtil ca. 1700. Arbejdet faar sin særlige Farve derved, at det næsten overalt er opbygget paa et meget indtrængende Studium af Akter i Universitetsarkivet. Da flere af disse senere er gaaet tabt i den sidste Krigs Ødelæggelser, faar Værket derved tillige for visse Partiers Vedkommende en ikke oprindelig tiltænkt, primær Kildeværdi.

Meget omsorgsfuldt gøres der Rede for alle de mange ydre Forhold, der maatte komme i Betragtning ved Grundlæggelsen af et nyt Universitet: Lærestaltens almindelige Karakter,

Statuter og Organisation, Jurisdiktion og Privilegier, Økonomi og Lokaleforhold, Professorer og andre Lærerkrafter, Forelæsninger og Disputationer, Privatkollegier og akademiske Grader o. l. Et særligt omfangsrigt Kapitel er helliget Studenterne, og som saa ofte faar man atter her et levende Indtryk af, hvorledes de stadig skiftende Skarer af Musasønner i det 17. Aarhundrede temmelig uantastet kunde tillade sig at tyrannisere en Bys Borgerskab, der dog af økonomiske Grunde maatte finde sig i adskilligt.

Medens de her nævnte Sider fortrinsvis er af Betydning for den specielle Kulturhistorie, giver det omfattende 6. Kapitel om »Lærogenstandene« en særdeles indtrængende Redegørelse for Universitetets aandelige Virksomhed og bliver derved af stor Betydning for Lærdomshistorien i Almindelighed. Som de ældre Universiteter blev ogsaa »Christiana Albertina« organiseret med fire Fakulteter: det teologiske, juridiske, medicinske og filosofiske. Under Behandlingen af Fakulteternes Undervisningsforhold er det lykkedes at give en fortræffelig Skildring ikke blot af det unge Universitets egne Forhold, men ogsaa — og netop gennem Paa-visningen af, hvorledes Videnskabens Guldbarrer udmøntedes i Dagligdagens Skillemont — til Belysning af den almindelige videnskabelige Udvikling. Tillige meddeles der oftere træffende Karakteristiker af de enkelte Universitetslærere.

I god Samklang med Tidens Aand tillagde man det teologiske Fakultet en særlig fremragende Betydning, og Afsnittet om dette (der i det væsentlige hidrører fra Volquart Pauls' Haand) hører til de ypperste i Værket. Med fin Forstaaelse peges der her bl. a. paa, at den lutherske Ortodoksi, der i den første Menneskealder efter Universitetets Stiftelse fandt et Hjemsted i Kiel, i høj Grad var præget af den mildere, mere ireniske Retning, som udgik fra Helmstedt, og som til Fører havde Georg Calixt. Tydeligt giver dette sig bl. a. til Kende hos Universitetets store Lys, Christian Kortholt, der var Professor her 1665—94. --- Ogsaa Redegørelsen for Udviklingsgangen inden for de andre Discipliner bringer meget af Interesse. I det filosofiske Fakultets Historie dvæles der, som naturligt er, særlig ved den berømte Polyhistor D. G. Morhof (Professor 1665—91). Som et værdifuldt Tillæg er desuden for første Gang meddelt en Udgave af de vigtige Fakultetsstatuter (Tekstrecensionen af disse kunde dog nok have været noget skarper).

Den nye Bog om Kieler-Universitetets Historie er et modent og kyndigt Værk, opbygget paa en solid Grundvold af Kildeundersøgelser, ægte historisk i sin Orientering, ikke hastigt læst, men i lige Grad rigt paa Stof og fine Bemærkninger, oplysende

for alle, der arbejder paa beslægtede Felter. Desværre omhandler det blot de første 35 Aar af Universitetets Tilværelse, men man maa meget haabe, at den lange Tid, der er hengaaet med Udarbejdelse og Udgivelse, ikke vil afskrække fra at fortsætte Arbejdet paa at skrive den gamle Kulturinstitutions videre Historie.

Bjorn Kornerup.

I årgangene 1954 og 1955 af »Sønderjydske Årbøger« har arkivar Peter Kr. Iversen offentliggjort »*Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*« i uddrag. Den er tillige nu udsendt som selvstændig bog i rækken af »Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland« (304 s. — I kommission hos Danske Boghandlers Kommissionsanstalt, 1955). Jens Wulff fødtes 1774 i Brede sogn i Vestslesvig. Den største part af sognet horte til de kongerigske enklaver, og Jens Wulff kom til at leve på kongerigsk grund. Han døde i høj alder i 1858. Dagbog begyndte han at føre allerede 1804 og fortsatte hermed til få dage før sin død. De første optegnelser er ret kortfattede og omhandler mest den kniplingshandel, som han slog ind på allerede som 18-årig, og som tillige med senere uldhandel og landbrug skulde gøre ham til en holden mand. Siden får dagbogen langt fyldigere karakter og fortæller udførligt både om Jens Wulffs eget liv og om begivenheder af offentlig interesse.

Udgifveren har meget prisværdigt valgt at udgive dagbøgerne i uddrag. Han har forsynet bogen med en god og oplysende indledning, med person- og stedregister og med et kortfattet, men nyttigt sagregister. I dette optager kniplingshandel og industri, uldhandel, bomuldsvæveri og kvæghandel naturligt en væsentlig plads. Der er dog også talrige henvisninger under gruppen »Nationale forhold«, og af bogens ca. 300 sider omhandler omkring en tredjedel de 3 begivenhedsrige år 1848—1850.

I sin kristne tro var Jens Wulff et barn af rationalismen. Politisk tilhørte han helstatsmændene. Dagbogen er fuld af ros over Christian VIII, som han også personligt kom i berøring med. Derimod er han meget uvenlig stemt over for dem, der var med »Da Sønderjylland vaagnede —«. Ved udgangen af året 1842 noterer han (s. 58), at i Slesvig vakte sprogforholdene ubehagelige debatter, hvortil »den snavs P. H. Lorenzen fra Haderslev, der vilde på denne måde vise og udmærke sig, gav anledning«. I 1848 kommer han i heftige diskussioner med »de opbrusende« og »exalterede« dansksindede, således søsteren Grethe, som han dog undskylder med: hun kender og forstår ikke bedre (s.

158), eller svigersønnen, den for danskheden så ivrige apoteker H. P. E. Nagel i Højer. Trods bebrejdelserne i dagbogen mod denne noterer han dog med glæde, at et ridderkors blev Nagels ydre løn for genvordighederne under oprøret (s. 213). Skønt Christian VIII var hans ideal som konge, udtaler han sig i dagbogen også meget rosende om Frederik VII.s folkelige optræden og om grevinde Danner, da han i okt. 1857 havde audiens for at takke for sit ridderkors.

Der er fra de senere år mange udtalelser i dagbogen om den betydning, dens forfatter tillagde den. Ved den var han i stand til langt tydeligere end ellers at kalde de fremfarne dage tilbage i erindringen. Men ud herover fandt han, at læsning i den måtte have interesse ikke blot for hans direkte efterkommere, men for eftertiden. Dette er, som her fremhævet, også i høj grad tilfældet. Allerede Knud Fabricius har i 4. bd. af »Sønderjyllands Historie« bragt adskillige citater fra den både om økonomiske forhold (landbrugspriser, kniplingshandel) og om udviklingen af den politiske spænding mellem dansk og tysk i hertugdømmet. Efter at dagbogen nu er blevet trykt, kan man vente en yderligere udnyttelse af denne værdifulde kilde. Foruden de nævnte bidrag til den økonomiske og politiske historie indeholder den desuden talrige kulturhistorisk interessante oplysninger.

H. H.-I.

Den righoldige Bismarck-litteratur har i 1955 fået en værdifuld forøgelse ved A. J. P. Taylors bog: *Bismarck. The Man and the Statesman* (Hamish Hamilton. London. 1955. 286 s.). Taylor, professor i moderne historie i Oxford, har tidligere skrevet en række bøger om tysk historie i 19. og begyndelsen af 20. århundrede og vist sig at være velbevandret i denne. Også Bismarck-bogen vidner herom. Det er en kyndig og fængslende fremstilling. Der er flugt og fart over den; sætningerne er korte og udtryksfulde. Læsningen distraheres yderst sjældent af noter, hvoraf bogen kun rummer nogle få. Sidst i bogen findes en kortfattet Bismarck-bibliografi og et Tysklandskort, der viser udviklingen i tiden 1864—71. Yderligere indeholder bogen 6 Bismarck-billeder — det første fra 1855, det sidste fra 1895, tre år før hans død.

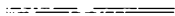
Taylor har givet sit værk undertitlen »Mennesket og statsmanden«, og jeg vil mene, at han — den knappe plads taget i betragtning — i sin fremstilling gør ret og skel over for begge. Af »mennesket« får vi således allerede i 1. kap. »The boy and the man« en levende, psykologisk interessant skildring. Til denne

slutter sig naturligt beskrivelser som den af hans tilværelse i Wilhelmstrasse (s. 112) eller på Friedrichsruh og Varzin (s. 236f.).

Af Bismarcks statsmandsgerning fremhæver Taylor navnlig gennemførelsen af de sociale love i 1880'erne og siger herom (s. 202), at de alene vilde være tilstrækkelige til at sikre B.s ry som en konstruktiv statsmand. Hvad udenrigspolitikken og krigen angår, betoner Taylor (s. 211) stærkt — ligesom i øvrigt adskillige andre har gjort — B.s »mådehold« og anser det for hans største og mest beundringsværdige egenskab, at han kunde slå sig til tåls med »begrænsede« resultater. Dette gælder navnlig i krigen med Østrig, delvis dog også hans holdning over for Frankrig, ligesom hans personlige standpunkt i det nordslæsvigske spørgsmål heller ikke var uden en vis imødekommenhed. Taylors fremstilling af det dansk-tyske forhold er ret kortfattet, bygger beklageligvis helt på tyske, tendentieuose skildringer og indeholder ligefremme urigtigheder. Taylors udtalelse (s. 75) om Palmerstons og Russells »firm stand« i 1848 finder jeg også meget problematisk.

Som bekendt lod B. sig i udenrigspolitik ikke lede af »moralske principper«. Taylor betoner imidlertid stærkt — hvad man ikke vilde have ventet af en englænder — at B. her ikke adskilte sig meget fra andre politikere. På nogen principiel drøftelse af forholdet mellem statsmoral og privatmoral indlader Taylor sig i øvrigt ikke. Men han fremhæver, i hvilken grad B.s »Realpolitik« har dannet skole. Bogens sidste sider indeholder interessante, dog ret summariske betragtninger over Bismarcks eftermæle i tysk historieskrivning fra hans død og op til vore dage.

Holger Hjelholt.



Meddelelser

om Den danske historiske Forening

i årene 1952, 1953, 1954.

Foreningen havde 1. januar 1953 17 livsvarige og 487 ordentlige medlemmer, medens 100 medlemmer af den norske og svenske historiske forening samt 145 studenter modtog tidsskriftet til henholdsvis nedsat og halv pris.

Foreningen har i 1952 udsendt 11. række 3. binds 4. og 5. hæfte.

Foreningen havde 1. januar 1954 14 livsvarige og 484 ordentlige medlemmer, medens 100 medlemmer af den norske og svenske historiske forening samt 145 studenter modtog tidsskriftet til henholdsvis nedsat og halv pris.

Foreningen har i 1953 udsendt 11. række 4. binds 1. hæfte.

Foreningen havde 1. januar 1955 14 livsvarige og 475 ordentlige medlemmer, medens 93 medlemmer af den norske og svenske historiske forening samt 107 studenter modtog tidsskriftet til henholdsvis nedsat og halv pris.

Foreningen har i 1954 udsendt 11. række 4. binds 2. og 3. hæfte.

På årsmødet 26. september 1952 genvalgtes overarkivar dr. phil. Holger Hjelholt som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes højesteretssagfører Karsten Meyer og professor, dr. phil. Sven Henningsen.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet imellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet 24. oktober 1953 genvalgtes professor Povl Bagge som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes højesteretssagfører Karsten Meyer og professor, dr. phil. Sven Henningsen.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet 9. oktober 1954 genvalgtes professor Aksel E. Christensen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes højesteretssagfører Karsten Meyer og professor dr. phil. Sven Henningsen.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på følgende måde: Overarkivar dr. Holger Hjelholt påtog sig formandshvervet i stedet for professor C. O. Bøggild-Andersen, der ikke ønskede at fortsætte som formand. Professorerne Povl Bagge og Astrid Friis fortsatte som sekretærer og professor Aksel E. Christensen som kasserer. Til revisorer genvalgtes højesteretssagfører Karsten Meyer og professor Sven Henningsen.

På årsmødet 30. juni 1955 genvalgtes professor Astrid Friis som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes professor Sven Henningsen og nyvalgtes Overinspektør Georg Galster.

Det vedtoges at forhøje foreningens årskontingent fra 8 til 12 kroner.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

Regnskabet for 1952:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	5 437 kr. 05 ø.
Salg af kartoteks-aarsbibliografien	700 - 00 -
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjelmsstjerne-Rosencronske Stiftelse	1 700 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	600 - 00 -
Understøttelse fra Tuborgfonden	2 000 - 00 -
Understøttelse af Statens Tipsmidler (Bibl. 1913—42)..	15 000 - 00 -
Understøttelse fra Statens Bibliotekstilsyn (Bibl.)	500 - 00 -
Renteindtægter	1 137 - 78 -
Kassebeholdning 1. jan. 1952	1 681 - 05 -

32 755 kr. 88 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	910 kr. 50 ø.
Bogtrykkerarbejde	4 297 - 82 -
Honorarer til bibliografien 1913—42	1 500 - 00 -
Kartoteks-aarsbibliografien	2 010 - 92 -
Distribution	395 - 01 -
Administration og Diverse	867 - 47 -
	<hr/>
	9 981 kr. 72 ø.

Kassebeholdning 31. dec. 1952 22 774 kr. 16 ø.

Formue 31. dec. 1952 48 274 kr. 16 ø.

Regnskabet for 1953:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	2 249 kr. 22 ø.
Salg af kartoteks-aarsbibliografien	2 150 - 00 -
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 700 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	600 - 00 -
Understøttelse af Statens Tipsmidler (Bibl. 1913—42)..	15 000 - 00 -
Understøttelse fra Statens Bibliotekstilsyn (Bibl.)	500 - 00 -
Renteindtægter	1 491 - 62 -
Kassebeholdning 1. jan. 1953	22 774 - 16 -
	<hr/>
	50 465 kr. 00 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	2 418 kr. 50 ø.
Bogtrykkerarbejde	5 376 - 27 -
Honorarer til de historiske bibliografier 1913—47.....	1 175 - 00 -
Kartoteks-aarsbibliografien	1 511 - 50 -
Distribution	565 - 69 -
Administration og Diverse	879 - 71 -
	<hr/>
	11 926 kr. 67 ø.

Kassebeholdning 31. dec. 1953 38 538 kr. 33 ø.

Formue 31. dec. 1953 64 038 kr. 33 ø.

Regnskabet for 1954:**Indtægter:**

Medlemskontingenter og salg af skrifter	4 691 kr. 18 ø.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 700 - 00 -
Understøttelse fra Carlsen-Langes Legatstiftelse	750 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	700 - 00 -
Understøttelse fra Statens Bibliotekstil (Bibl. 1913—42)	500 - 00 -
Renteindtægter	1 961 - 62 -
Diverse	65 - 00 -
Kassebeholdning 1. jan. 1954	38 538 - 33 -
	52 906 kr. 13 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	876 kr. 50 ø.
Bogtrykkerarbejde	9 205 - 25 -
Bibliografien 1913—42	79 - 50 -
Distributionsudgifter	867 - 74 -
Administration og Diverse	976 - 86 -
	12 005 kr. 85 ø.
Kassebeholdning 31. dec. 1954	40 900 - 28 -
Formue 31. dec. 1954	66 400 kr. 28 ø.

Foreningens formue pr. 31. dec. 1954 fordeler sig
således:

Private indsamlingsfond: obligationer til pålydende værdi	25 500 kr. 00 ø.
Kassebeholdning: 1. Til de historiske bibliografier.	29 846 - 92 -
2. Til almindelige formål	11 053 - 36 -

Hertil kommer særskilt regnskab for den historiske biblio-
grafi 1913—1942 for tiden 1. apr. 1953 til 1. apr. 1955:

Indtægt: Fra Statens alm. Videnskabsfond	13 000 kr. 00 ø.
Renter	36 - 07 -
	13 036 - 07 -
Udgift: Honorarer	12 253 kr. 50 ø.
Kassebeholdning pr. 1. april 1955	782 kr. 57 ø.

Den Danske Historiske Forenings Vedtægter.

(Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898 og 15. april 1937).

§ 1.

Formålet for den danske historiske forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan der optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

W—Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den historiske forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed ved fem bestyrere, der vælges på 5 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværende stemmer. Hvert år udtræder det ældste medlem. Den udtrædende kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer afgør, hvad der skal optages i tidsskriftet, fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister.

Ved Erling Ladewig Petersen.

- Aabenraa 268, 600, 668—70, 672—73.
Åbo 150.
Aakjær, Svend, rigsarkivar, cand. mag. 352, 354, 357—58.
Aalborg 69—72, 75, 81, 495, 501, 560. — St. Peders lands. 72.
Aall, Jacob, norsk jurist, politiker 166, 184, 224.
Aarau (Schweiz) 531.
Aarhus 362, 560. — domkirke 532. — statsbibliotek 370.
Absalon, ærkebisp, statsmand 16, 536.
Achelis, Th. O., ty.-da. historiker 667, 671.
Adalbert (Wojciech) af Prag, polsk missionær 37, 41—43, 45.
Aðalbjarnarson, Bj., islandsk filolog 434.
Adam af Bremen, tysk historieskriver 1—6, 9, 11—13, 16, 18—22, 31, 33—34, 36—39, 41, 46, 48—49, 52—54, 137.
Adams, C. H., amerikansk historiker 159. — Henry, amerikansk historiker 159. — Herbert B., amerikansk historiker 159.
Adelheid, ty. kejserinde (g. m. Otto I) 36.
Adler, J. G., geheimekabinetssekretær 186, 192—93, 199. — J. G. C., orientalist, generalsuperintendent 395. — P. C., adjunkt, historisk forf. 124.
Adlerkreutz, C. J., sv. Officer 202.
Adlersparre, G., sv. officer 183.
Ahlefeldt, da.-holstensk adelsslægt 134—35. — Detlev v., officer, diplomat 135.
Aischylos, græsk dramatiker 163.
Akershus (Aggershus) 174, 178.
Albert, eng. prinsgemal 238—39, 247—49, 251, 277, 285—87, 303, 310.
Alberti, C. C., Jurist, politiker 113.
Albrecht II, østrigsk konge 531.
Aldenburg 26.
Alderley, Stanley of, eng. kabinetsmin. 298.
Alemure (maaske Mora-floden i Polen) 29—30.
Alexander d. store, græsk konge 164. — I, russ. czar 189.
Alexandria 530—31, 547.
Alfred, eng. prins 273.
Alföldi, A., ungarsk historiker 509.
Alice, storhertuginde af Hessen-Darmstadt 250.
Allen, C. F., historiker, prof. 395.
Als 669.
Altheim, Fr., tysk historiker 162—64.

- Altona 396—97, 446. — Christia-
neum 371—72.
- Alvord, C. W., amerikansk historiker
159.
- Ammundsen, V., biskop 400.
- Amsterdam 156—58, 319—25, 330—
31, 334—36, 347, 349—50, 422,
548.
- Anchersen, J. J., højesteretsassessor
82—83.
- Andersen, Emilie, arkivar, mag. art.
586. — Ernst, prof., dr. jur. 662.
— H. C., digter 406. — J. Oskar,
kirkehistoriker, prof. 664. — Jør-
gen, læge 489.
- Andersson, Ingvar, svensk rigsarki-
var, fil. dr. 441.
- Andresen, Ludv., tysk historiker
446, 667, 671.
- Andrup, Otto, musæumsdirektør,
mag. art. 369—71. — Z. N., frue
369.
- Andræ, C. G., officer, politiker 104,
476.
- d'Angiviller, C. C., fransk greve,
statsraad 136.
- Anker, Peder, kammerherre, jern-
værksejer 166.
- Anna Cathrine, da. dronning 440.
- Antwerpen 157, 429, 547—48.
- Apponyi, R., østrigsk diplomat,
greve 263, 280, 282.
- Are Frode, islandsk historieskriver
46, 434.
- Arendal (Norge) 166.
- Argyll, G. D. Cambell hertug af,
eng. minister 253, 255, 260, 269,
298, 308.
- Aristoteles, græsk filosof 65.
- Arkhangel 329, 348.
- Arndt, Johann, ty. teolog 663.
- Arnim, H. A. v., preuss. udenrigs-
minister 594—95, 600.
- Arup, Erik, prof., dr. phil. 41, 62,
362, 429, 507, 535.
- Astrid (g. m. Sigvalde jarl) 8—9.
- Attmann, Arthur, svensk historiker,
prof. 656.
- Båhuslen 441.
- Babylon 36.
- Bach, Erik, universitetslektor, dr.
phil. 542—50.
- Baden, G. L., historiker, embeds-
mand 410. — Jakob, sprogmand,
kritiker 137.
- Bagge, Povl, prof., dr. phil. 430—32,
656, 683—84.
- Baggesen, Erich 495. — Jens, dig-
ter 134—35.
- Bahnsen, H., orlogskaptajn 570.
- Balle, N. E., biskop 468.
- Balmoral castle 287.
- Balzer, O., polsk historiker 38.
- Banér, Joh., svensk hærfører 343.
- Bang, O. L., generalprokurør, justi-
tarius 77, 86. — P. G., politiker
660.
- Banks, Edv., ty. diplomat 597, 619.
- Bantam (Java) 581.
- Barbour, Violet, amerikansk histo-
riker 156—58.
- Bardenfleth, C. E., politiker, em-
bedsmand 451, 455, 588, 603, 610,
626, 628. — J. F., guvernør, ma-
rinekaptajn 191.
- Barfod, Fr., hist. forf., politiker 137,
185.
- Bargum, L. C., provst 673.
- Bartholin, Rasmus, matematiker,
læge 586. — Thomas, læge 144.
- Bastholm, Hans, præst 410.
- Batavia 581.
- Baumgarten, H. H., mekaniker 112.
— N. de, fransk historiker 10.
- Baxter, Richard, eng. teolog 149.

- Beard, C. A., amerikansk historiker 160, 162. — Mary, amerikansk historiker 162.
- Bechgaard, K., sekretær 555, 557, 559.
- Beckett, Francis, kunsthistoriker, docent 540.
- Beer, G. L., amerikansk historiker 160.
- Begtrup, Gr., landøkonom 501.
- Behrmann, H. H., historiker, embedsmand 410.
- Belgrano, L. T., ital. historiker 543, 549.
- Bell, Andrew, eng. præst, pædagog 463.
- Bellot, H. Halc, eng. historiker 158—62.
- Bender 440.
- Benevent 539.
- Benzon, P. F. U., jurist, kammerherre 80.
- Bergen 192, 520—21.
- Bergh, C. A., generalauditor 208—09.
- Bergsgård, Arne, norsk historiker 167.
- Berlin 427, 443, 462, 482, 560—61, 586, 594—95.
- Berns, Alb. Baltser, hamburgsk-dansk købmand 324, 330, 344, 348.
- Bernstorff, ty.-da. adelsslægt 469. — A. v., preuss. diplomat 234, 263, 274, 288, 291—92. — J. H. E., da. statsmand 639.
- Berntsen, Klaus, politiker 479—80.
- Best, W., dr., ty. rigsbefuldningstiget i Danm. 560—61.
- Betzimat (Schweiz) 529.
- Beust, F. F., sachsisk politiker, greve 283, 288.
- Bevan, A., eng. politiker 562.
- Beyschlag, Siegfr., ty. filolog 434—35.
- Bibliotek, det kgl. 367, 369, 372—73, 375, 411, 638.
- Biegeleben, L. M., ostrigsk politiker 291.
- Bille, Sten, kontreadmiral 213, 219. — Sten, journalist 100. — Torben, gesandt 234, 255, 268.
- Birka 15.
- Birket-Smith, S., litteraturhistoriker, bibliotekar 367—69, 372—75.
- Bismarck, O. v., ty. rigskansler 246, 257, 262, 267, 272—73, 446, 448, 582—83, 585, 681—82.
- Blekinge 91.
- Blicher, St. St., præst, digter 125.
- Blixen-Finecke, C. F. A., politiker 661.
- Bloch, Carl, maler 147. — M., fransk historiker 415—16.
- Blok, P. J., holl. historiker 418.
- Blichert, P. K., pædagog 395.
- Blom, G. P., norsk embedsmand, forf. 166. — O., officer, militærhistoriker 523, 527.
- Bloomfield, J. A. D., eng. diplomat 245, 263, 282, 296.
- Bluhme, C. A., da. politiker 104, 139, 603, 610—11, 620, 628, 633, 662.
- Bobé, L., kgl. ordenshistoriograf, dr. phil. 134—36.
- Bodman, Gösta, sv. historiker 440.
- Boëcius de Dacia, da. grammatiker 58, 66.
- Boesen, G., musæumsinsp. 144.
- Boëthius, Bertil, svensk rigskivar 441.
- Boleslaw I Chrobry, polsk fyrste (sen. konge) 9—11, 13, 27—28, 30, 35—46, 50—51, 53—54. — II, polsk fyrste (sen. konge) 10. —

- III Krzywousty, polsk fyrste 10.
— hertug af Böhmen 26.
- Bolin, Sture, svensk historiker, prof.
37, 362, 364, 535.
- Bologna 143.
- Bolton, H. E., amerikansk historiker
160.
- Bonifacius VIII, pave 59—60, 62—
63. — genuesisk ærkebisp 547.
- Borch, Ole, filolog, læge, naturfor-
sker 144.
- Borgen, V. A., skoledirektor 476.
- Bornemann, N., generalauditor 83.
- Bornholm 524.
- Borup, Morten, litteraturhistoriker,
lektor 408—09, 412—14. — So-
ren Jensen, lakaj 192.
- Bourgin, M. G., fransk historiker 655.
- Bourke, Edm., da. diplomat, greve
175, 213, 215.
- Bov (Vis h.) 609.
- Boye, P. H., kancellisekretær 433.
- Brackmann, A., ty. historiker 23—
25, 27, 44.
- Braem, Corfitz, borgmester 342. —
Goddert, oresundstolder 318, 342.
— Joh., købmand 324, 333—43,
350—51.
- Brahe, Sofie Axelsd. 663, 667.
- Brahesborg, gods (Baag h.) 139.
- Brahertolleborg, hgd. (Salling h.)
134.
- Brand, Henry, eng. politiker 289,
291, 300.
- Brandenburg 26, 35, 76.
- Brandis, D., jurist 449.
- Brandt, Chr., kancellipræsident 393.
— Otto, tysk historiker 137.
- Braudel, Fernand, fransk historiker
545.
- Brede s. (Tønder a.) 680.
- Bredsdorff, P. M., forvalter, forf.
636—38.
- Bremen 369.
- Breslau 43, 406.
- Brighton, eng. stationsby 556.
- Brix, Hans, litteraturhistoriker,
prof. 677.
- Broadlands, eng. herresæde 232, 262,
265.
- Brock, L. F., officer 184—89, 191—
93, 195—204, 210.
- Brodrick, G., eng. journalist 268.
- Broge, Hans, købmand 116.
- Brorson, Chr. Bagger, jurist, prof.
77. — H. A., biskop, digter 124.
- Bruhn, C. J., officer i S.O.E. 572.
- Brun, Frederikke (f. Münter), da-
ty. forfatterinde 135.
- Brunner, Otto, tysk historiker 585.
- Brunnow, Ph. I., russ. diplomat 234,
254, 276.
- Bruno af Querfurt, ærkebisp af
Köln 44..
- Brunsmann, Joh., præst, forfatter
144.
- Brunsvig 207.
- Bruun, Henry, arkivar, cand. mag.
117, 119. — Nicolaus, biskop
60.
- Brückner, A., tysk historiker 30.
- Brøgger, A. W., norsk arkæolog 14.
- Brøndum-Nielsen, Johs., nord. filo-
log, prof. 374.
- Buchanan, sir Andrew, eng. diplo-
mat 235, 244, 252, 263.
- Bugge, Alex., norsk historiker 8.
- Bugislav I, hertug af Pommern 10.
— IV, hertug af Pommern 74.
- Buhl, Vilh., politiker 561.
- Bukk, Eirik, norsk storbonde 527.
- Bull, Edv., norsk historiker, prof.
436—39. — Edv., norsk histori-
ker, dr. philos. 656.
- Bunsen, Chr. K. J., preuss. diplo-
mat 597—600, 605, 613.

- Buol-Schauenstein, K. F., ostrigsk udenrigsmin. 155.
- Burckhardt, Jacob, schweizisk historiker 152—53, 156, 506—08, 510.
- Burgess, J. W., amerikansk historiker 159—60. — Hills, eng. stationsby 556.
- Burgh, Alb., borgmester i Amsterdam 326, 329.
- Burislav, (sagnetig) venderkonge 4, 9—13, 53.
- Burmeister, C. C., industrimand 112.
- Bussert, Morten, kgl. bygmester, stenhugger 541.
- Bussmann, W., ty. historiker 447—48.
- v. Bülow, mecklenburgsk-dansk adelsslægt 386. — Bernh., diplomat 586. — Fr., generalmajor 169, 184—85, 188, 194—95, 201—02.
- Bøggild-Andersen, C. O., prof., dr. phil. 369—70, 374—75, 408, 413, 684.
- Böhmen 35, 51, 625.
- Caffaro, genuesisk kronikeskriver 544.
- Calabrien 545.
- Calixt, G., da.-ty. teolog 679.
- Calmette, J., fransk historiker 415.
- Cam, H. M., eng.-amerikansk historiker, prof. 655.
- Cambridge, G. hertug af, eng. officer 233, 269.
- Cantimori, D., ital. historiker, prof. 656.
- Cardwell, E., eng. minister 298.
- Carl, se Karl.
- Carlsbergfondet 528.
- Carlsson, Ernst, svensk historiker 440. — Sten, svensk historiker, docent 656.
- Caroline Amalie, da. dronning 191.
- Carolus, hr., i solvkommeret 429.
- Cassinese, Guglielmo (Cassinensis, Wilielmus), genuesisk notar 546—47, 549.
- Castello, genuesisk viskontil slægt 547, 549. — Bellobrunus de, genuesisk forretningsmand 547—50. — Fulco de, genuesisk forretningsmand, konsul 549. — Otto, genuesisk forretningsmand 545, 547 549. — Rainaldus, genuesisk forretningsmand 545, 549.
- Cavour, C., ital. statsmand, greve 155.
- Cecil, lord Rob., eng. politiker 239, 271, 300—01, 309.
- Chabod, F., ital. historiker, prof. 656.
- Charlotte Amalie, da. dronning 369.
- Chelmsford, F. T. lord 307.
- Chiewitz, O., kirurg, prof. 563—64.
- Christensen, Aksel E., prof., dr. phil. 362, 684. — Balthasar, politiker 662. — C. A., mag. art. 357, 360, 364. — Wm., arkivar, dr. phil. 428—29, 579.
- Christian I, da. konge 532. — II, da. konge 69, 147. — III, da. konge 70. — IV, da. konge 125, 131, 313—17, 321—32, 337—50, 369—70, 372—73, 382, 579, 647. — V, da. konge 378, 380, 384, 386, 391, 581. — VI, da. konge 371, 379, 381—83, 386. — VII, da. konge 220, 389. — VIII, da. konge 95—97, 100, 167—71, 173, 177—89, 191—210, 213, 222, 228—31, 390—93, 463—64, 612, 680—81. — IX, da. konge 247—48, 251—54, 264, 310, 479. — Albrecht, hertug af Gottorp 678.

- August, hertug af Augustenborg 191. — Frederik, se Christian VIII.
- Christiania 169, 185, 192, 203.
- Christiansborg slot 368.
- Christiansen, Tage E., musæumsinsp., mag. art. 32.
- Christoffer af Bayern, da. konge 428—29, 531.
- Churchill, W. S., eng. statsmand 570—71.
- Cierpinski, F., ty. historiker 233.
- Clarendon, G. W. F. V. earl of, eng. statsmand 237—38, 241, 243—45, 249, 253, 255, 278—79, 281—82, 284—86, 292—94, 296, 298—99, 308.
- Clason, Sam., sv. historiker 441.
- Clausen, H. N., biskop, politiker 601, 629.
- Claussen, H. R., slesv.-holst. jurist, politiker 589—90, 632.
- Clemensson, G., sv. landsarkivar 441.
- Cobden, B., eng. nationaløkonom, politiker 300, 309.
- Coburg 242.
- Codde, Jacob, amsterdamsk assurandør 336. — Roeloff, amsterd. assurandør 336.
- Cohn, E., nationaløkonom, departementschef 106, 108—09, 113—14, 119, 121.
- Colbjørnsen, familien 76. — Chr., jurist, statsmand 76—90, 376—94. — Jacob Edv., jurist 76—77, 79, 83, 388.
- Cold, C. M. T., kancellideputeret 380, 390, 393.
- Colenbrander, H. T., holl. historiker 421, 423.
- Collin, Jonas, finansdeputeret 89, 412.
- Comité International des Sciences Historiques 654—56.
- Commager, H. St., amerikansk historiker 162.
- Cortemünde, J. P., kirurg 581—82.
- la Cour, Vilh., lektor, dr. phil. 9, 28.
- Cowley, H. R. C. W., eng. diplomat 253, 265, 269, 276—79, 285, 293—96, 303, 625.
- Coymans, Balthazar, amsterdamsk købmand 335. — Joh., amsterdamsk købmand 320—21, 332, 335. — Joseph, amsterdamsk købmand 335.
- Cracauw, C. van, nederl. resident i Kbh. 315, 318, 321—22, 325, 327, 330—34, 337, 339—43, 346—47, 349.
- Craccoa, se Krakow.
- Cross, S. H., amerikansk historiker 10, 12, 38, 46.
- Curschmann, F., ty. historiker 26.
- Cuyper, Antonio, amsterdamsk købmand 320, 332.
- Cæsar, Cajus Jul., rom. statsmand 584—85.
- Daae, Ludvig, norsk historiker 148—49.
- Dahl, Ottar, norsk historiker 436—39.
- Dalgård, Sune, arkivar, cand. mag. 151, 156—58.
- Dalgas, Carlo, maler 146—47.
- Dam, Pieter van, holl. kompagniembedsmand 422.
- Danevirke 284, 288, 609—10, 613, 633.
- Danner, Louise grevinde 681.
- Danske Sprog- og Litteraturselskab, det 56.
- Danzig 41, 316, 320—21, 323, 325—

- 28, 332—35, 337—41, 344, 347, 350.
- Dasent, A. J., eng. journalist 300.
- Dass, B., norsk rektor 148.
- David, C. L., højesteretssagfører 98.
— C. N., nationaløkonom, politiker 97—105, 108, 139, 662. —
— Pierre, fransk historiker 10, 39.
- Dedichen, H., ingeniør 561.
- Dehio, Ludv., ty. historiker 155—56, 584.
- Delane, J. Th., eng. journalist 261, 299—300.
- Delft 422.
- Delmenhorst 71, 220.
- Demarcon D., fransk historiker 655.
- Demstrup, hgd. (Raaby s., Gerlev h.) 665.
- Derby, E. Stanley earl of, eng. statsmand 237, 271, 301, 303, 304.
- Derbyshire 254.
- Deusdedit, kardinal, retskyndig 29.
- Diersterweg, Fr. A. W., ty. pædagog 462.
- Dievenow 14.
- Dillen, J. G. v., holl. historiker 422.
- Dirckinck-Holmfeld, C., politisk forfatter 367.
- Disraëll, Benjamin, eng. statsmand 271—72, 301—02, 304.
- Dohm, S. A., direktør 558.
- Dopsch, A., østrigsk historiker 415.
- Doria, Symon, genuesisk forretningsmand, konsul 549.
- Dorothea af Brandenburg, da. dronning 586.
- Dover 322—23.
- Dresden 462, 482.
- Drouyn de Lhuys, Éd., fransk politiker, diplomat 265, 293.
- Droysen, G., ty. historiker 152.
- Duncker, Max, ty. politiker, historiker 266.
- Dunning, W. A., amerikansk historiker 160.
- Dvornik, Fr., czekisk historiker 23, 30—31, 35.
- Dybbøl 146, 280, 299.
- Dybdahl, V., arkivar, mag. art. 116.
- Dyggve, E., arkitekt, arkæolog 512.
- Dänischwohld 73.
- Dörries, H., ty. kirkehistoriker 511—12.
- Eckstädt, V. v., sachsisk diplomat 283.
- Edward (VII), prins af Wales 249.
- Egede, Hans, præst, missionær 136.
- Egernforde 327, 670.
- Eickhoff, J. G. A., industrimand 112.
- Eidsvold 168—69, 192, 194, 229—30.
- Ejderen 257—58, 271, 327, 672.
- Elben 25—26, 104, 257, 328, 343.
- Elbinger, Hans Willemesen, amsterdamsk købmand 335.
- Elde 26.
- Eliot, C. W., amerikansk historiker 159.
- Elisabeth, hertuginde af Sachsen-Lauenburg 74.
- Eliv, grænsejarl 536.
- Ellehoj, Sv., mag. art. 158—62, 433—39, 444—45, 677—78.
- Ellenborough, E. L. lord, eng. politiker, embedsmand 286—87.
- Elliot, Henry, eng. diplomat 235.
- Elsass 448.
- Engelstoft, C. T., biskop, kirkehistoriker 479. — Povl, redaktør, cand. mag. 139—40.
- Engeström, L. v., greve, svensk udenrigsminister 184, 202.
- Engström, Sten, sv. landsarkivar 440—41.
- Erichsen, A. E., norsk skolemand, litteraturhistoriker 149.

- Erik I (Ejegod), da. konge 412. —
— II (Emune), da. konge 536.
— VI (Menved), da. konge 58, 60,
62, 68—69, 528. — VII af Pom-
mern, da. konge 72. — Sejrsæl,
sv. konge 11—12, 18, 31, 36—41,
46, 54. — Magnusson, no. konge
521. — Håkonson jarl, norsk re-
gent 3, 6—8, 40, 46, 48, 50, 53.
— II, hertug af Sachsen-Lauen-
borg 74—75.
- Erling Skjalgsson fra Sole, norsk
stormand 47.
- Ernst II, hertug af Coburg 287.
- Erslev, Kr., prof., rigsarkivar 371,
534, 636—38, 675.
- Esbjerg 559.
- Eschwiler, Abr., amsterdamsk køb-
mand 336.
- Esger, provst, kgl. prokurator 62.
- Essen, C. F. R. v., svensk officer 202.
— H. H. v., svensk officer, stat-
holder i Norge 183, 209.
- Euseb, biskop i Nikomedeia. histo-
rieskriver 507—08, 510, 512, 515.
- Evfemia, da. dronning 74.
- Ewald, Johs., da. digter 135.
- Faaberg (Norge) 186.
- Fabricius, Knud, prof., dr. phil. 91—
95, 681.
- Fabritius, Alb., administrator, dr.
phil. 432, 541.
- Falbe-Hansen, V. A., nationaløko-
nom, prof. 106.
- Falk, Hj., norsk filolog 14. 525, 527.
- Falsen, J. C. de, søofficer 185, 198.
— E. de, jurist, digter 83.
- Falster 353, 457. — Chr., rektor,
filolog 123—24.
- Faulkner, H. U., amerikansk histo-
riker 162.
- Fawtier, R., fransk historiker, prof.
656.
- Feddersen, P., højesteretsjustitia-
rius, kancelliembedsmd. 380, 393.
- Feodora af Hohenlohe-Langenburg
249, 266.
- Ferdinand, da. arveprins 228.
- Fester, R., ty. historiker 583.
- Fett, Harry, norsk kunsthistoriker
520.
- Fichte, J. G., tysk filosof 583.
- Firenze 143—44, 548.
- Fitz Gerald, S., eng. politiker 241—
42, 301.
- Flandern 416.
- Flensborg 138, 395, 398—405, 446,
594, 600, 605, 610, 619—20,
623—24, 669—70, 672, 676.
- Flor, Chr., skolemand, politiker 395,
400.
- Fog, Mogens, prof., dr. med. 561—
62, 564.
- Forballum (Mjolden s., Tønder amt)
475.
- Forening, den danske historiske
408—09, 412—15, 683—84.
- Formentini, Ubaldo, ital. historiker
542, 544.
- Fornarius, Ansaldus, genuesisk for-
retningsmand 547, 549.
- Foss, Erling, ingeniør 562—64.
- Foster, W. E., eng. understatssekre-
tær 309.
- Fotevig 536.
- Frahm, F., ty. historiker 671.
- Francke, C. Ph., slesv.-holst. politi-
ker, embedsmand 591.
- Frankfurt a. M. 244—45, 253, 462,
482, 615, 618—19, 629.
- Fredericia 146.
- Frederik I, da. konge 361, 430. —
— II, da. konge 69—70, 647. —
— III, da. konge 372, 639. — IV,

- da. konge 378, 380—82, 469, 639.
— V, da. konge 369, 379. — VI,
da. konge 96—97, 168, 170—
71, 176, 178—80, 182, 184—207,
211—14, 216—22, 225—27, 229—
31, 376—77, 389—94, 458, 465,
586. — VII, da. konge 191, 236,
246, 309, 477, 519, 605, 620—22,
626—29, 634—35, 681. — arve-
prins 638. — »VIII«, hertug af
Augustenborg 258, 266, 285, 309,
404. — I (Barbarossa), ty.-rom.
kejser 542, 550. — II (d. store),
preuss. konge 582—83. — d. strid-
bare, sachsisk kurfyrste 531. —
v. Greifenstein, østrigsk ridder
531. — v. Lochen, da. marsk 73.
— v. Tarent, østrigsk ridder 531.
— Christian (Fritz), hertug af Au-
gustenborg 124, 191. — Wilhelm
IV, preuss. konge 595, 630, 632.
— Wilhelm, preuss. prins 249.
Frederiksborg, amt 497. — slot 369,
486.
Frederikshald 169, 174, 178.
Frederiksoth 173, 177.
Frederiksstad 174, 178, 327.
Frederikssten fæstning (Norge) 170,
183.
Freiburg im Breisgau 427.
Freytag, G., ty. forfatter 447—48.
Fridericia, I. A., historiker, prof.
664, 667.
Friedrich, se Frederik.
Friedrichsruh, gods i Holsten 682.
Friis, Aa., prof., dr. phil. 428, 519.
— Astrid, prof., dr. phil. 490,
584—85, 684. — Chr. t. Borreby,
kansler 440. — Chr. t. Kragerup,
kansler 132.
Frijs, C. E., greve, politiker 662.
Frisch, Hartvig, klass. filolog., poli-
tiker 558.
Frisland 314.
Fritz, se Frederik Christian.
Fruin, R., holl. historiker 417.
Frølund, F., lærer, politiker 465.
Fuchs, Ad., generalmajor 374.
Fueter, Ed., ty. historiker 152.
Fussing, H. H., lektor, dr. phil.
144—48, 432—33, 586.
Fyen 353, 362.
Fyrisvoldene 17—18.
Gårdlund, T., svensk nationaløko-
nom, økon. historiker 113, 122.
Gad, P. C. Stenersen, biskop 459.
Gagern, Max v., tysk politiker 619.
Galizien 36.
Gallus anonymus, polsk historieskri-
ver 45.
Galster, Georg, overinspektør, cand.
mag. 428, 684.
Ganshof, F. L., belg. historiker
416—17.
Gasslander, O., svensk historiker
441.
Gaudentius, se Radim-Gaudentius.
Gause, F., ty. arkivmand 584.
Gay, V., mag. art. 587, 605.
Geheimarkivet, se Rigsarkivet.
Geijer, E. G., sv. historiker, digter
409.
Gelting (Kappel h.) 604—05.
Genève, universitetsbiblioteket
637—38.
Gentilis de Cingulo, ital. gramma-
tiker 58, 66.
Gentofte, sb. (Sokkelund h.) 498.
Genua 542—50.
Gerbert, se Sylvester II.
Gerhard III, greve af Holsten 73,
677. — D., ty.-amerikansk histo-
riker 155.
Gerhardt, M., ty. kirkehistoriker
136—38.

- Gerner, Henrik, skibskonstruktor 499—500.
- Gers h. (Skaane) 95.
- Gervinus, G. G., ty. historiker 447.
- Geyl, P., hollandsk historiker 419.
- Gibson, T. Milner, eng. minister 239, 296, 298.
- Gidionsen, W., preuss. skoleembedsmand 401—04.
- Giesebrecht, L., ty. historiker 23, 29.
- Gilman, D. C., amerikansk historiker 159.
- Gisselfeld, hgd. (O. Braaby s., Ringsted h.) 496.
- Gjessing, Guttorm, norsk arkæolog 524.
- Gjessingholm, hgd. (Gjessing s., Sdr. Hald h.) 665.
- Gjorwell, C. C., sv. publicist, hist. samler 137.
- Gladstone, W. E., eng. statsmand 232, 237, 241—42, 244—45, 253, 255, 264, 269, 274, 276, 292, 296—97, 302—03, 308.
- Glamann, Kristof, universitetsadjunkt, mag. art. 580—82.
- Glasgow 300.
- Glass, A. C., kurer 208, 210.
- Gleidingen 485, 487.
- Glorieux, P., fransk teolog, prof. 59.
- Glückstadt 173, 177, 326, 328—29, 341, 348, 395—97.
- Gniezno (Gnesen) 30, 41—45, 51.
- Godyn, Dan., amsterdamsk købmand 335—36. — Paulus, amsterdamsk købmand 335.
- Goetz, W., ty. historiker 155.
- Gollwitzer, H., ty. historiker 585.
- v. d. Goltz, R. H. L., preuss. diplomat 288.
- Gomez, Gabr., forretningsmand i Glückstadt 340.
- Gommerts, Ant., de jonge, amsterdambd. 320, 335. — Hans, amsterdambd. 335.
- Goplo-see 30.
- Gorm, da. Konge 19, 137, 677.
- Gortchakov, fyrst Alex., russ. diplomat, statsmand 254.
- Gossler, G. v., preuss. kulturminister 404.
- Gottorp, slot 618, 675. — Landesarchiv Schleswig-Holstein 675—76.
- Graah, P. H., landsdommer 82—83.
- Grabar, A., fransk arkæolog, kulturhistoriker 515.
- Grabmann, M., ty. filosofihistoriker 66.
- Grabow, G., ty. teolog 149.
- Gram, Hans, historiker 150, 429, 636.
- Granau (Schweiz) 529.
- Grand, Jens, ærkebiskop 58—59, 63—64, 67.
- Grandjean, L. E., direktor 580.
- Granville, G. G. L. earl of, eng. politiker, minister 234, 238, 249, 253, 255, 261—62, 264, 274, 276—77, 282, 287, 290—92, 296, 298, 304, 308.
- Graswinkel, D. P. M., holl. rigsarkivar 419.
- Grégoire, H., belg. byzantinist 507—08, 510.
- Grenaa 126, 128.
- Greville, C. C. F., eng. polit. dagbogsforf. 233—34, 237, 240.
- Grey, Charles, dron. Victorias privatsekretær 239, 244, 248—49, 256, 273—75, 277, 283, 285—87, 290, 292, 297—98, 306, 311. — George, eng. indenrigsminister 251, 253, 276, 295, 298. — lord de, eng. krigsminister 255, 282, 298. — Wm., eng. diplomat 254.

- Griffenfeld, P., da. statsmand 138, 381.
- Grip, Carsten, borgmester 136.
- Groener, W. v., ty. officer 151.
- Grove, G. L., da. arkivmand 417.
- Grundfør, sb. (V. Lisbjerg h.) 354.
- Grundtvig, Joh., arkivmand, 429.
— N. S. F., præst, digter 101, 137, 396, 408, 414—'5, 465—66, 476, 483—84.
- Gudbrandsdalen 532.
- Guillaume de Jumièges, fransk historieskriver 19—21.
- Gullberg, E., sv. historiker 441—43.
- Gunderslevholm, hgd. (Ø. Flakkebjerg h.) 415.
- Gundlach, Fr., tysk historiker 678.
- Gunhild, da. dronning 9, 12, 34.
- Gunnar, bisp af Viborg 535.
- Gustav V, sv. konge 138.
- Gyberg, W., grosserer 563.
- Gönge h., V. 93. — Ø. 93, 95.
- Gøssel, F. L. C., Officer 194.
- Göteborg 328, 445.
- Haag** 421, 423, 462, 482.
- Håkon Sigurdson, norsk jarl 31, 40, 54.
- Hålogaland 47.
- Habsburgerne 530.
- Haderslev 395, 398—402, 404—07, 670.
- Haffner, J. F. W. v., adjutant, kaptajn 198, 229.
- Hagenah, H., tysk historiker 446.
- Hagerup, Eyler, norsk biskop 148—50.
- Haldor Ukristne, islandsk skjald 6—9, 13, 46—48, 50, 52—53, 55.
- Hall, C. C., da. konseilspræs. 139—40, 257, 466—67, 469—70, 476—77, 483.
- Hallar-Stein, islandsk sjald 47—48.
- Hallendorff, C., sv. historiker 441.
- Hallfred, norsk skjald 7, 47—50.
- Hals, sb. (Kjær h.) 475.
- Hambro, sir Charles, eng. bankmand 557—59.
- Hamburg 26, 327, 333, 347, 485, 674.
- Hamilton, Henning, sv. diplomat 443.
- Hammer, M., telegrafist 572.
- Hammerich, M., skolemand, litteraturhistoriker 59, 465—67.
- Hammershus 374.
- Hammerskjöld, A., svensk historiker 485.
- Hanneken, H. v., ty. general 576—77.
- Hannover 144, 207, 406, 444.
- Hans, da. konge 522.
- Hansen, A. Duus, ingeniør 552, 568, 570. — C. Rise, arkivar 140—42. — J. A., politiker 475, 662. — M. L., amerikansk historiker 160. — P. T., adjunkt, hist. forfatter 124. — Peder, husmand, politisk agitator 141.
- Harald I Gormsen, da. konge 11, 17—22, 27—28, 31, 39, 46, 50, 53. — II, da. konge 11. — Gråfell, norsk konge 47.
- Haralds, Hj., sv. historiker 441.
- Hardenberg, K. A. v., preuss. kansler 586.
- Hardy, Gathorne, eng. politiker 234.
- Harmenthausen, landsby i Oldenburg 529.
- Hart, Simon, holl. arkivmand, dr. 156, 320.
- Hartmann, Moritz, da. søofficer 136.
- Haseldorf, hgd. i Holsten 135.
- Hasle h. 361.
- Hass, L. D., præst, politiker 475—77.

- Hasseris (Aalborg Budolfi landsogn) 72.
- Hatton, Ragnhild, norsk-eng. historiker 440.
- Havelberg 26.
- Haxthausen, v., ty.-da. adelsslægt 386. — F. G., generalmajor 392.
- Haysen, bagermester 497, 499.
- Heckscher, E. F., sv. nationalokonom, okon. historiker 425—27.
- Hedeby 15, 17, 27, 38, 677.
- Hedevig Sophie, da. prinsesse 382.
- Hedin, E., sv. historiker 441, 443—44.
- Hedtoft, H., politiker 561—62, 564.
- Heesters, David, amsterdambømand 333—36, 350. — Jeronimus, amsterdambømand 333, 335—36, 350.
- Hegel, G. W. F., ty. filosof 447—48, 583.
- Heiberg, J. L., forfatter 99, 412.
- Hein, M., ty. arkivmand 674—75.
- Helgason, Jón, filolog, prof. 433.
- Helgeseter, norsk kloster 527.
- Helgoland 279, 283, 299.
- Helkand, Rasmus Jensen, københavnsk købmand 345.
- Hellsten, N. E., svensk officer, vaabenhistoriker 526.
- Helmold, ty. historieskriver 10, 16.
- Helmstedt 679.
- Helpen, Bernh. Conders v., holl. riderskabsmedl. 326, 329.
- Helsingør 186, 208, 229, 260, 321—23, 331, 349.
- Henningsen, H., musæumsinsp. 581. — Sven, prof., dr. phil. 683—84.
- Henrik II, ty.-rom. kejser 51. — VI, ty.-rom. kejser 549—50. — II, hertug af Bayern 26. — IV, greve af Holsten 73—75.
- Henshaw, Ths., eng. gesandtskabssekretær, naturforsker 586.
- Hertugdømmerne, se Slesvig og Holsten.
- Hertzberg, E., norsk retshistoriker 523.
- Hessen 207.
- Heuss, Th., ty. forbundspræsident 155.
- v. d. Heuvel, Nicolaes, amsterdambømand 335.
- Hildesheim 485, 487.
- Hille, G., preuss. arkivmand 674—75.
- Hillersleben 27.
- Hillerslev s. (Thy) 498.
- Hindsgavl 169—70, 178, 184, 186—87, 189, 193—95, 197, 201—02, 212, 226, 231.
- Hiort-Lorenzen, P., sonderj. politiker 589, 680.
- Hirsch, P., ty. historiker 24.
- Hispellum, ital. by 508.
- Hitler, Ad., ty. rigskansler 448, 576, 583.
- Hjelholt, H., overarkivar, dr. phil. 136—38, 151—56, 427—28, 439—41, 445—48, 578—79, 582—86, 680—84.
- Hjelmstjerne, H., embedsmand, historisk samler 81.
- Hjorth-Nielsen, H. E., hist. forfatter 85.
- Hjärne, H., svensk historiker 425.
- Hjörungavåg 17—18, 46.
- Hodges, Lloyd, eng. officer, diplomat 623.
- Hodo, ty. markgreve 24.
- Hofer, W., schweiz. historiker 155.
- Hoffmann, Erich, ty. historiker 667—73. — G. E., ty. arkivmand 675—76.

- Hofmeister, A., ty. historiker 14, 16—17, 23—24, 34, 38.
- Hoffmeyer, Ada Bruhn, musæumsinsp., dr. phil. 520—40.
- Hofstadter, R., amerikansk historiker 161.
- Hoyer, Andr., historiker 367—68, 371, 636—38.
- Holbech, K., redaktør 563.
- Holborn, H., ty.-amer. historiker 155.
- Holck, Christen, rigsraad 132.
- Holland (provinsen) 314, 320—21, 325—26, 328.
- Hollingworth, R. C., eng. officer 559, 561.
- Holm, Edv., historiker, prof., 78—79, 88.
- Holmberg, Å., sv. historiker 441.
- Holmsen, Andr., norsk historiker, prof. 9.
- Holst, H. P., forfatter 395. — Vilh., skuespiller, forf. 145.
- Holstein, Hermand, oresundstolder 318, 344. — J. A. Staël v., svensk-livlandsk officer 485, 489.
- Holsten 69, 71, 73—75, 104—05, 135, 137, 152, 173—74, 178, 180, 189, 220, 233—35, 240, 243—44, 250, 253—54, 258, 262, 284—86, 297, 305, 311—12, 343—44, 395—409, 445—46, 448, 517, 587—91, 594, 598, 609—10, 612, 619, 621, 623, 626, 628, 638—39, 657—58, 660, 662, 667—68, 670, 672—75, 678.
- Holten, C., geheimekabinetsarkivar 186, 192—94, 196—200.
- Holtzmann, W., ty. historiker 23—24.
- Hoorn, Fab., amsterdambømand 335.
- Hornum se 561.
- Horstmann, Chr., Danzigkøbmand 333, 337, 340, 346, 350.
- Houmann, B., redaktør 561.
- Howard, sir. H., eng. diplomat 254.
- Hovgaard, Jesper, husmand 126—28, 131—32.
- Hubatsch, W., ty. historiker 136—38.
- Huitfeldt, Arild, rigskansler, historiskriver 429.
- Hull 300.
- Humboldt, W. v., ty. filosof 155.
- Husum 61, 290, 397—401, 403, 405—06, 604—05, 609—10, 613, 676.
- Hveen 217.
- Hvide, Skjalm, sjæll. stormand 353.
- Hvidt, L. N., finansmand, politiker 451, 456, 608, 610, 631.
- Hvidtfeldt, Joh., landsarkivar, cand. mag. 71, 656, 674—77.
- Hyumsborg, se Jomsborg.
- Hälsingborg 3—4.
- Hæstrup, Jørgen, lektor, dr. phil. 550—77.
- Høeg, H. J. C., præst, landøkonom 496—97, 502.
- Hog, Just t. Gjorslev, rigskansler 663. — Sidsel (g. m. Ebbe Munk) 663.
- Hönn, Karl, ty. oldtidshistoriker 508—09.
- Hørsholm amt 497.
- Høyen, N. L., kunsthistoriker 146.
- Ibråhîm ibn Ja'qûb, jødisk rejsende 16, 19, 24—25, 28, 53.
- Illinois 159.
- Indrebø, Gustav, norsk filolog 434.
- Ingemann, B. S., forfatter 397, 411.
- Innocens IV, pave 64.
- Instituttet for Historie og Samfundskøkonomi 489, 494.

- Isarnus, pavelig nuntius, ærkebisp 60.
- Isted 146—47.
- Itzehoe 73.
- Iversen, P. Kr., arkivar, cand. mag. 680—81. — W. M., kaptajn 552, 554—59, 565.
- Jaakkola, J., finsk historiker, prof. 150.
- Jacob Erlandsen, ærkebiskop 64.
- Jacobi, C. F., embedsmand, forfatter 83.
- Jacobsen, J. C., industrimand 112. — Lis, nord. filolog, dr. phil. 28. — P. V., embedsmand, historiker 99, 413. — Sten, skaansk præst, historieskriver 95.
- Jahn, F. H., officer, militærhistoriker 534.
- Jakobsen, Frode, cand. mag., politiker 562, 564, 566.
- Jakstein, W., ty. stadsarkitekt 370, 373.
- Japikse, N., holl. historiker 417, 421.
- Java 581.
- Jedlicki, M. Z., polsk retshistoriker 24.
- Jefferson, T., amerikansk præsidet 162.
- Jefferyes, J., eng. officer 440.
- Jens Mikkelsen, defloged 128—29, 131.
- Jensen, Chr. A., musæumsinsp. 540—42. — Hans, dr. phil. 393. — Viggo R., læge 486, 489.
- Jerusalem 36, 515.
- Jessen, Matthias, legationssekr. 486, 489. — P. H., preuss. skoleembedsmand 396, 402, 405—06. — W., tysk historiker 668.
- Johan III (d. milde), greve af Holsten 73—75. — Eттersen, borger i Kbh. 344.
- Johannes de Dacia, grammatiker 66. — provst i Slesvig 60. — Sigfred (Jón-Sigurðr) norsk biskop 12.
- John, R. L., ostrigsk litteraturhistoriker 584.
- Johnsbach (v. Königsberg) 134.
- Joinville, Jean, fransk embedsmand, historieskriver 538—39.
- Jollife, J. E. A., eng. historiker 416.
- Jomsborg, Jumne, Hyumsborg, jomsvikinger 11, 13—14, 16—21, 31, 53, 55.
- Jónsson, Finnur, nord. filolog 2—3, 6—9, 537.
- Jost Poulsen, præst 433.
- Judex, Enricus, genuesisk forretningsmand 545.
- Julin 16.
- Jumne, se Jomsborg.
- Jylland 128, 275, 356—57, 361, 493, 497, 502, 561, 601, 604, 607, 665.
- Jänichen, H., ty. historiker 10.
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar 1—2, 46, 578. — Ellen, bibliotekar, dr. phil. 408—10, 412—15. — Har., arkivar, dr. phil. 97—105, 662. — Rob., direktør 556. — Tr. G., fhv. højesteretspræs., dr. jur. 578.
- Kaagerød (Skaane) 95.
- Kaas, Fr. Jul., statsminister 83, 193, 216—17, 219, 376, 388—94. — Kirstine 193—94, 197, 199, 208.
- Kaastrup s. (Hillerslev h.) 498.
- Kaehler, S. A., ty. historiker 155.
- Kaftan, Th., preuss. biskop 400.
- Kalmar 328.
- Kálnoky, A., ungarsk greve 371.
- Kalundborg 148—49.
- Kammin 16.

- Kap det gode Haab 581.
 Kappeln, flække 290.
 Kardorff, A., generalmajor 213, 216, 219, 225—26.
 Karl d. store, kejser 42, 525. — X Gustav, sv. konge 91. — XII, sv. konge 76, 440. — XIV Johan, sv. konge 177—78, 189, 206—07, 231. — XV, sv. konge 444.
 Kassel 406.
 Keck, K. H., preuss. skoleembedsmand 400—04.
 Kernkamp, G. W., holl. historiker 417—18, 423.
 Kessel, E., ty. historiker 585.
 Kętrzyński, S., polsk historiker 23.
 Keyser, E., ty. historiker 30, 667.
 Kiel 175, 202, 230—31, 396, 399, 423, 667, 674—75, 679. — universitetet 135, 678—80. — Landesarchiv 674, se også: Gottorp.
 Kielmannsegg, J. A. Kielman, v. gottorpsk kansler 678.
 Kienast, W., ty. historiker 584.
 Kilwardby, Rob., eng. ærkebisp, grammatiker 65.
 Kirk, Ole, bonde, politiker 459.
 Kjær, Severin, hist. forfatter 125—26.
 Klaus, greve af Holsten 73—74.
 Klem, K., musæumsdirektor 580.
 Klevenfeldt, T., genealog, hist. samler 373, 429—30.
 Klingenberg, P., generalpostmester 324, 330.
 Klöse, O., tysk biblioteksmand 678.
 Knud I (d. store), da.-eng. konge 11—12, 49, 51, 55, 359. — II (d. hellige), da. konge 512. — VI, da. konge 11, 353, 536. — Lavard 677.
 Knudsen, C., kancellideputeret 380. — Hans, landsarkivar 432. — J. F. Chr., redaktor 145.
 Knuth, F. M., lensgreve, udenrigsminister 592, 596, 601—05, 608, 610, 613—14, 617—19, 622, 624, 626—29, 631, 633—34.
 Kobylinski, Hanna, dr. phil. 585.
 Kock, Ernst A., svensk filolog 2, 6. — Oluf, præst 433.
 Koczy, L., polsk historiker 9—10, 25, 30, 38, 46.
 Koefoed-Petersen, O., musæumsinsp., mag. art. 162—64.
 Kofod Ancher, P., retslærd 69, 394.
 Koht, Halvdan, norsk historiker, prof. 13, 167, 436—39.
 Kolberg 43—45.
 Kold, Christen, højskolemand 478—80, 483—84. — Chr. Nielsen, tjener 486, 489.
 Kolding 127.
 Kongsvinger 174, 178.
 Konstantin d. store, rom. kejser 506—15.
 Konstantinopel 515, 547.
 Koppe, W., ty. historiker 25.
 Koren, W. F., højesteressassessor 82—83.
 Kornemann, E., ty. oldtidshistoriker 162—63.
 Kornerup, Bj., kgl. ordenshistoriograf, overarkivar, dr. theol. 123—24, 142—44, 148—50, 586, 678—80.
 Korsør 185, 202, 226.
 Kortholt, Chr., teolog 679.
 Krabbe, Jorgen, friherre 92.
 Kraft, O. Bjørn, politiker 561.
 Krakow 29—30, 42—43.
 Krebs, Fr., læge, socialøkonom 119.
 Kreta 547.
 Krieger, A. F., jurist, politiker 101, 139, 254, 587—88.

- Kringelbach, E., registrator 375.
 Kristensen, Marius, nord. filolog 62.
 Kristiania 97.
 Kristus 513—15.
 Kroatien 625.
 Krog, Jens, understyrmand 430.
 Krogh, Chr., norsk maler, forf. 529.
 — G. F. v., general 186.
 Kromann, E., arkivar, dr. phil. 70.
 Kronborg 331. -- amt 497.
 Kronshagen 674.
 Kuhlau, Fr., komponist 138.
 Kuhn, H., ty. filolog 14.
 Kværnæs (Nordmøre, Norge) 148.
 København 107—112, 115—20, 137,
 144, 166, 185—86, 193—94, 202—
 04, 213, 228, 246, 268, 275, 277,
 279, 295—98, 311—12, 323, 330—
 31, 341—42, 349—50, 423, 427,
 446, 453, 456—60, 463—64, 469—
 71, 482, 495—99, 501, 560, 581,
 589, 593, 601, 632, 641, 644—45,
 662, 674. — universitet 14, 56,
 427—28.
 Köln 462, 482.
 Königsberg 322, 423, 674.
 Kötzschau, Fr. E. v., geheimeraad
 369—70.
- Labrousse, C.-E., fransk historiker,
 prof. 655.
 Lahmeyer, G., preuss. skoleembeds-
 mand 406.
 Laktantius, oldkirkelig forf. 510.
 Lamprecht, K., ty. historiker 153.
 Lancaster, Joseph, eng. pædagog
 463.
 Langeland 185, 202, 354.
 Larsen, A. P., dommer 125—33. —
 Alfred, genealog 433. — J. E.,
 jurist, politiker 412. — Joach.,
 skolemand 450. — Knud, biblio-
 tekas 142. — N. F., fabriker
 111—12.
 Lauridsen, P., historiker, skole-
 mand 61.
 Lauenburg 235, 240, 243, 284, 395,
 408—09, 587, 610, 660.
 Laursen, L., rigsarkivar 579.
 Laurvigen, no. grevskab 139, 170,
 176, 221.
 Lausitz, Ovre 51.
 Layard, sir A. H., understatssekr.
 268, 272.
 Lehman, Orla, politiker 100—01,
 139, 451—58, 460, 465—66, 480,
 482, 589—91, 594—95, 599, 602,
 605, 608—09, 620, 622, 628, 630—
 34.
 Lehn, Abr., handelsmand 485.
 Leibniz, G. W., ty. filosof, matema-
 tiker 143.
 Leipzig 462, 482.
 Leonora Christine, kongedatter
 367—75.
 Leopold I, belg. konge 249.
 Lerbæk mark (L. s., Tørrild h.) 621.
 Lessing, G. E., ty. forfatter 400.
 Levetzau, N. K., overhofretsassessor
 82—83.
 Lewis, Cornwall, sir G., eng. politiker
 239.
 Leyden 420, 422, 462, 482.
 Libby, D. G., amerikansk historiker
 160.
 Liebe, C. F. J. H., statsraadssekr.
 518.
 Liegnitz (Schlesien) 406.
 Liepmann, M., tysk historiker 678.
 Ligurien 543.
 Lincoln 538.
 Lindberg, J. C., præst 475.
 Lindenberg, baroni (hgd. i Blen-
 strup s., Hellum h.) 494—96, 498.
 Lindencrone, J. F., genealog 386.

- Lindesnes (Norge) 47.
 Lindholm, H., generaladjutant 377.
 382—83, 387, 392.
 v. Linstow, ty.-da. adelslæggt 386.
 Linvald, Ax., rigsarkivar, dr. phil.
 95—97, 390.
 Lisbjerg, V., h. 36.
 Livius, Titus, rom. historieskriver
 406.
 Lohmann, H.-E., ty. historiker 24.
 Loire 417.
 Lolland 353, 370, 457.
 London 232, 259, 283, 440, 462, 482,
 501, 548, 552—56, 558, 564, 570,
 597, 599, 644.
 Lopez, Rob., amerikansk historiker
 542, 548—49.
 L'Orange, H. P., norsk arkæolog,
 kulturhistoriker, prof. 511—14.
 Lorentz, F., tysk historiker 30.
 Lorenzen, V., lektor, dr. phil. 579—
 80.
 Lot, F., fransk historiker 415.
 Lothringen 448.
 Louise Augusta, hertuginde af Au-
 gustenborg 189. — Charlotte, da.
 prinsesse 228.
 Ludvig IV, ty. kejser 73. — IX
 (d. hellige), fransk konge 538. —
 markgreve af Brandenburg 73.
 Lund 15, 59, 63, 94.
 Lundberg, B., sv. landsarkivar 441.
 Lundh, C., no. højesteretsadvokat
 209. — Hans Lennart, sv. histo-
 riker 441—43. — G. Fougner, of-
 ficer 208—09.
 Lundquist, B. V:son, sv. historiker
 441.
 Lundtofte h. 669.
 Luther, Martin, kirkereformator 404.
 Lübeck 73, 327, 395, 528, 674.
 Lykkesholm, hgd. (Ellested s., Vin-
 dinge h.) 666.
 Lübker, D. L., pædagog 395.
 Lynd, H. M., amerikansk historiker
 162. — R. S., amerikansk histo-
 riker 162.
 Lüneburg 343.
 Lütken, Otto, admiral 175.
 Lüttichau, Tonnes, godsejer, kam-
 merherre 79.
 Löffler, J. B., kirkearkæolog 540—
 41.
 Löfgren, E. O., sv. historiker 441,
 617.
 Lönnroth, E., svensk historiker,
 prof. 656.
 Løvenørn, P. V., officer, statsmand
 381.
 Macchiavelli, N., ital. statsmand,
 historieskriver 412.
 Mackeprang, M., museumsdirektør,
 dr. phil. 541.
 Madsen, A. P., maler, arkæolog
 145—46.
 Madvig, J. N., filolog, politiker 468—
 69, 471, 476—77, 480, 483.
 Magdeburg 44.
 Magnus d. gode, da.-norsk konge 16.
 — Lagaböter, norsk konge 520—
 21. — Smek, norsk-svensk konge
 73—74.
 Maitron, J., fransk historiker, prof.
 655.
 Malakka 555.
 Malet, Alex., eng. diplomat 244.
 Maliniemi, A., finsk historiker, prof.
 150.
 Mallet, P.-H., schweiz. historiker
 639.
 Mallng, Ove, geheimestatsminister,
 historiker 213, 216—20, 222—26,
 228, 389.
 Malmesbury, J. H. H. earl of, eng.
 statsmand 272, 302, 306.

- Malmo 92, 94, 441, 445, 613.
- Manderström, Ludvig, sv. udenrigsminister 442—43.
- Mansa, F. V., læge, medicinalhistoriker 412.
- Margrethe Henrik Rosenmeyers, københ. købmand 345.
- Marie Frederikke, da. dronning 185—86, 188, 193, 196, 199, 212—17, 225—26, 228, 586.
- Marokko 329.
- Marongiu, A., ital. historiker, prof. 655.
- Marquard, E, arkivar 578.
- Marseille 550.
- Marselis, Gabr. d. æ., købmand 330, 347—48. — Gabr. d. y., købmand 330, 347—48. — Leonhard, købmand 348. — Peter, købmand 345, 348. — Selio, købmand 347.
- Martinus, da. kansler (muligt identisk m. Martinus de Dacia) 58—67, 68. — de Dacia, grammatiker (muligt identisk med ovenn. kansler Martinus) 56—59, 65—68. — de Ripa, kannik i Paris 59.
- Masur, Gerh., tysk historiker 155.
- St. Mauritius 581.
- Maxentius, rom. kejser 510.
- Mecklenburg 207, 444.
- Medici, Cosimo III de 143. — Leopoldo de, kardinal 143.
- Meinecke, Fr., ty. historiker 152, 154—56, 427—28, 448, 583.
- Meinhold, Peter, ty. kirkehistoriker 406.
- Meissen 51.
- Meldorf 396.
- Menschikoff, Alex., russ. marineminister, fyrste 615.
- Merchier, Jacques, de oude, holl. købmand 320.
- Messina 547, 550.
- Metternich, C. W. N. L., østrigsk statsmand 151, 586.
- Metzburg, F. L. v., østrigsk legationssekr. 373.
- Meyendorff, P. v., russ. diplomat 596, 615—16.
- Meyer, Karsten, højesteretssagfører 683—84.
- Michelsen, Joseph, postmester, polit. forf. 661—62.
- Michigan 159.
- Middelburg 422.
- Middelfart 202.
- Międzyrzecz (Meseritz, Poznan) 41, 44.
- Mieszko I, polsk hertug 9—11, 22—31, 35—36, 38, 41, 53.
- Milano 543.
- Mill, John Stuart, eng. filosof 661.
- Milton, John, eng. digter 34.
- Minnesota 159.
- Mitteis, H., ty. historiker 415.
- Mjolden s. (Tønder a.) 475.
- Moberg, O., sv. historiker 2—3, 52.
- Mogensen, Elly, adjunkt, cand. mag. 490.
- Molbech, Chr., historiker, sprogmand 408—15.
- Moltke, A. W., konseilspræsident, lensgreve 455—56, 520, 590—92, 603, 605, 610, 626—29. — Erik, runolog 541. — Fr., statsminister 80, 213, 219, 376—77, 380, 383—94. — H. v., preuss. officer 582. — I. G., lensgreve, statsmand 213, 215—20. — Ludv., diplomat, greve 605. — O. J., greve, kancellipræsident 213, 219. — Huitfeldt, L., greve, diplomat 293.
- Mommsen, Th., ty. historiker, filolog 152, 164.
- Monies, D., maler 147.
- Monrad, D. G., biskop, politiker 97,

- 139, 257, (283), 451—52, 454—57, 461—66, 468, 470, 472, 474—84, 590—91, 599, 602—03, 608—11, 620, 626—28, 631—34. — P. J., kancellideputeret 380.
- Montelius, O., sv. arkæolog 522.
- Morhof, D. G., slesv.-holst. litteraturhistoriker 679.
- Morison, S. E., amerikansk historiker 162.
- Moss (Norge) 192.
- Msciwoj, obotritterfyrste 26.
- Muhammed, arab. profet 163—64.
- Muller, S., holl. historiker 418.
- Munch, P., historiker, politiker 117.
- Munck, Ebbe, ambassaderaad 552, 559—60, 565, 568, 572.
- Munk, Ebbe, t. Fjellebro, lensmand 663. — Kirsten, Christian IV:s hustru 369—70, 373.
- Muus, F. B., officer i S.O.E., forf. 552—53, 559—63, 566, 570, 572.
- Mühler, H. v., preuss. kultusminister 398—99.
- Müller, Alb., preuss. skoleembedsmand 404. — P. E., biskop, historiker 411.
- Münster 144.
- Moen 429.
- Mogeltonder 609.
- Moller, Aksel, politiker 561. — C. E., præst, folketingsmand 498. — Erik, redaktør, cand. mag. 441—44, 585. — Gustav, tegner 145. — Herman, filolog, prof. 134—35. — J. Christmas, politiker 552, 562, 566.
- Mosting, J. S. v., geheimestatsminister 212, 219.
- Nagel, H. P. E., apoteker 681.
- Nakskov 432—33.
- Napier, F., eng. diplomat 274, 277.
- Napoleon I, fransk kejser 99, 223—24, 584. — III, fransk kejser 99, 246, 265, 279, 288, 293—95, 305, 312, 444.
- Nationalmusæet (Kbh.) 540, 641, 656.
- Naumburg a. d. Saale 134.
- Neapel 66, 81.
- Nedersachsiske kreds 343, 417.
- Neergaard, N., historiker, politiker 657—58, 662.
- Nero, rom. kejser 513.
- Nesselrode, C. R. de, russ. udenrigsminister 596, 607, 615—16, 625.
- Netze, ty.-polsk flod 30—31.
- Neumünster 678.
- Newcastle 300. — H. P. hertug af, eng. politiker 281.
- New York 439, 528, 530.
- Nicolaus IV, pave 63. — af Paris, grammatiker 66.
- Nicolaysen, N., norsk arkæolog 526.
- Nidaros 47.
- Niels, da. konge 10, 537.
- Nielsen, Axel, nationaløkonom, prof. 105—06, 110, 113, 115, 122.
- Nikolaj I, russ. czar 99, 596, 607, 615—16.
- Nilsson, A., provst, norsk kirkehistoriker 148—50. — M. P:son, svensk historiker 545. — -Stjernquist, N., svensk prof. i statskunskaap 657—62.
- Nordal, Sigurður, islandsk sagaforfatter 434.
- Nordentoft, E., officer 565.
- Nordslesvig, se Slesvig, hertugd.
- Normandie 20.
- Norn, O., musæumsinsp., dr. phil. 579—80.
- Northcote, sir, Stafford, eng. politiker 271.
- Notke, Bernt, billedskærer 532.

- Nyborg 189, 226.
 Nybol, sb. (Nybøl h.) 604—05.
 Nyerup, Rasmus, litteraturhistoriker 410—11.
 Nyrop, C., industrihistoriker 107, 117.
 Nørager, A., advokat 77.
 Nørlund, P., musæumsdir., dr. phil. 32—33, 353.
 Nørregaard, G., dr. phil. 110, 120, 586, 656. — L., jurist 379, 383, 388.
- Ø**da, polsk fyrstinde 29—30.
 Odd, islandsk historieskriver 6, 9—10, 12, 18.
 Odense 560. — St. Knuds Kloster 353.
 Oder 16, 23, 25—26, 29—30, 36, 39, 41, 45, 53.
 Oehlenschläger, A., digter 396.
 Okholm (Vestslesvig) 624.
 Olav Skotkonge, sv. konge 11—12, 49. — Tryggveson, norsk konge 1—8, 12—14, 17, 22, 40, 46—50, 52, 54—55.
 Oldenbarnevelt, Joh. v., holl. statsmand 420.
 Oldenborgerne, da. kongeslægt 598.
 Oldenburg 220, 639, 674.
 Ollen, ty. flod 529.
 Olsen, Alb., prof., dr. phil. 234, 599, 671. — P. E., malermester, folketingsmand 478. — Roland, overbetjent 563—64.
 Olshausen, Th., slesvigholstensk politiker 589—90, 632.
 Opava, polsk flod 30.
 Orknøerne 48.
 Osborne, B., eng. politiker 301.
 Oscar I, sv. konge 442, 607.
 Osgood, H. L., amerikansk historiker 160.
- v. d. Osten, A. S., greve, statsmand 80—81, 83, 85—86, 88—90.
 Ostendorf, Ad., preuss. skoleembedsmand 405.
 Otto I, tysk-rom. kejser 24—25, 35. — II, tysk-rom. kejser 26. — III, tysk-rom. kejser 26—27, 36—38, 42—44, 50—51. — af Bamberg, ty. missionær 16, 45. — Alfred, historiker, dr. phil. 57, 64.
 Ottokar, N., ital. historiker 542—43.
 Oxenstierna, Axel, sv. rigskansler 320, 340.
 Oxford 509, 556.
- P**aget, sir Aug., eng. diplomat 236, 240, 245—46, 257, 268, 274, 294, 307.
 Palmer, Roundell, earl of Selborne, eng. minister 242.
 Palmerston, H. J. T. viscount, eng. statsmand 232—33, 236—45, 247, 250—54, 256—76, 279—86, 288—89, 291—96, 298—99, 301—12, 592, 596—600, 603, 607, 612—14, 617—18, 623—28, 633—34, 682.
 Palmstierna, C. F., sv. historiker 441.
 Paludan-Müller, C., historiker, prof. 412, 414.
 Paris 58, 63, 65—66, 143, 232, 268, 578, 654, 656.
 Parkington, sir John, eng. politiker 272.
 Parsberg, Christoffer, kammermester 428—29.
 Passevant, Jan. amsterdamkøbmand 335.
 Pauls, Volquart, tysk biblioteksmand 678—79.
 Paulsen, Henning, adjunkt 663—64. — J., musæumsdirektør, cand. mag. 144—48.

- Pechlin, F. v., baron, diplomat 619.
- Pedersen, Jørgen, redaktør, politiker 479.
- Pederstrup, hgd. (Vestborg s., Løll. Nr. h.) 134.
- Peel, Rob., eng. statsmand 236.
- Pels, Adries, amsterdamkøbmand 335. — Paulus, holl. og sv. resident i Danzig 320, 335, 340, 346.
- Pelt, Ph., amsterdamkøbmand 333—34, 336, 350.
- Perlestikker, Anders Pedersen, præst 432—33.
- St. Petersborg 81, 254, 268.
- Petersen, Chr., amtmand 76. — Ernst, tysk arkivmand 676. — Harald, læge 486, 488. — J. D. F., generalmajor 170, 183. — Jan, norsk arkæolog 522, 524—26, 528, 533.
- v. d. Pfordten, L. K. H., bayersk diplomat 308.
- Philip August, fransk konge 550. — IV (d. smukke), fransk konge 59.
- Phipps, sir Ch., eng. hofembedsmand 261, 286.
- Piening, D., gronlandsfarer 136.
- Pihl, Mogens, lektor, dr. phil. 586.
- Pillau 41.
- Pitt, Wm., d. y., eng. statsmand 304.
- Plade (Palladius), Peter, biskop 137.
- Platen, Ad., greve, hannoveransk ministerpræsident 308.
- Platon, græsk filosof 513.
- Plesner, Joh., prof., dr. phil. 542—43. — K. F., lektor, dr. phil. 638.
- Ploug, Carl, journalist, digter 601.
- Plön 396—97.
- Pogwisch, holstensk-da. adelsslægt 135.
- Poltava 440.
- Pommern 23—29, 31, 39, 53, 172, 174—74, 177.
- Ponte Corvo, fyrsten af, se Karl XIV Johan.
- Ponte Molle (Rom) 508.
- Pontoppidan, E., biskop, kirkehistoriker 149. — Hendrik, handelsmand, godsejer 116.
- Portland 279.
- Post, P., ty. vaaben- og kunsthistoriker 529.
- Posthumus, N. W., holl. økonom. historiker, prof. 419, 422.
- Pothorst, Hans, gronlandsfarer 136.
- Poulsen, O., konsul 555—57.
- Pres, Nicolaes, danzigkøbmand 334.
- Priscian, lat. grammatiker 65.
- Pronck, Corn. M., amsterdamkøbmand 320.
- Pythagoras, græsk filosof, matematiker 513.
- Quedlinburg 24—26.
- Quist, Sidsel 127. — Søren, præst 125—28, 131—33.
- Quitow, Ejler, fyenski landsdommer 664, 666. — Frederik, t. Quitowsholm 666.
- Raben, J., fhv. museumsinsp. 486, 488.
- Radim-Gaudentius, polsk ærkebiskop 42—43.
- Rahbek, K. L., forfatter 410—11.
- Randt, E., ty. historiker 23.
- Ranke, Leop. v., ty. historiker 152, 156, 585.
- Rantzau, holstensk-da. adelsslægt 135.
- Rasmus Jensen, se Helkand.
- Rasmussen, Edit, arkivar, cand. mag. 490.
- Rathjen, R. S. N., preuss. embedsmand 398. — H., tysk historiker 678.

- Rawert, O. J., embedsmand, industrihistoriker 108—09.
- Reedtz, H., diplomat, politiker 606.
- Reerslev, sb. (Tune h.) 531.
- Rehten, landsb. v. Hildesheim 487.
- Reiche, F. J., højesteretsassessor 82.
- Reiersen, H. C., kancellideputeret 380.
- Reinald de Seccia, magister, prokurator 63—64.
- Reinhardt, G., ty. historiker 445—46.
- Reitzer, Chr., prof., bogsamler 368, 371—72, 375.
- Rendsborg 396—97, 593.
- Renouvin, P., fransk historiker, prof. 655.
- Resen, Hans Poulsen, biskop 433.
- Reuss, C. H., kaptajn 209.
- Reventlow, ty.-da. adellslægt 134, 468—69. — C. D. F., greve, statsmand 392—93. — E., da. diplomat 555, 558. — F., officer 93. — F. D., diplomat 597—98, 603, 605, 607, 612—13, 617, 623, 625—29, 634. — -Pretz, F., statholder 594.
- Reverdil, E.-S., kabinetssekretær 637, 639.
- Rhinen 271, 294, 417, 444.
- Ribe 59, 72, 123—24.
- Richard I (Løvehjerte), eng. konge 550.
- Ridder, Paulus, amsterdambømand 335.
- Riehls, W. H., tysk jurist 661.
- Rigsarkivet 369—71, 516, 519, 568, 641, 648—51, 675.
- Rijperman, H. H. P., holl. historiker 421.
- Ringelheim (Hannover) 404.
- Ritter, Gerh., ty. historiker 582—84.
- Rochau, A. L. v., ty. polit. forf. 155.
- Rockstroh, K. C., officer, militærhistoriker 580.
- Rodenburg, C., tysk historiker 678. — Th., holl. industrimand 418.
- Roger, A., privatsekretær 639.
- Roland, frankisk markgreve, sagnhelt 49.
- Rom 136, 143, 422, 508, 654—56. — N. C., forlagsboghandler 110.
- Roos, Carl, litteraturhistoriker, prof. 430—32. — H., filolog, dr. phil., 56—59, 61—69. — J. E., finsk arkivmand 150.
- Roosevelt, F. D., amerikansk præsident 571.
- Rosenholm, hgd. (Hornslet s., O. Lisbjerg h.) 663, 665.
- Rosenkrantz, Gunde, rigsraad 664. — Holzer, rigsraad, teolog 663—67. — Jorgen Ottesen, rigsraad 663. — Niels, udenrigsminister, 177—78, 180—82, 184, 187—88, 195, 197, 201—04, 210—14, 216, 218, 220—29, 586. — Palle, forfatter 664. — -Levetzau, I., højesteretsassessor 82.
- Rosenmeyers, Margr., se Margr. Henrik R.
- Rosenørn, P., højesteretspræsident 81.
- Rosing, U. Fr., præst 431.
- Roskilde 59, 63—65, 101, 458. — domkirke 532. — jomfrukloster 382, 384. — amt 497.
- Rostgaard, Fr., embedsmand, litt. samler 368.
- Rothe, Viggo, ingeniør 611, 620.
- Rothfels, H., ty.-amerikansk historiker 155.
- Rottbøll, C. M., officer i S.O.E. 572.
- Rotterdam 422.
- Rowe, Ths., eng. diplomat 328.

- Rumler, Chr., danzigkøbmand 335, 338.
- Runeberg, C. M., sv. historiker 441.
- †Rungholt (Nordstrand) 61.
- Runquist, Kjell, sv. matematiker, rektor 357—58, 362, 364.
- Russell, John, earl, eng. statsmand 237—41, 243—47, 249—54, 256—70, 273—75, 277—78, 280—83, 285—90, 292—98, 301—12, 443, 682. — Lady Wm. 274.
- Ruyter, M. A. de, holl. admiral 417.
- Rye, O., general 467.
- Rygen 172, 175, 177.
- Ræder, H., klass. filolog, dr. phil. 142.
- Rømer, C., oberstløjtnant 168—71, 176, 180—81, 184—85, 196, 203—04, 210, 213. — Ole, astronom, tekniker 491, 503.
- Røros (Norge) 208—09.
- Sach, Aug., preuss. skoleembedsmand, topograf 406.
- Sachsen 51, 449.
- al-Saffi-al Ukûz-al Maliki-al Ashrâfi, ægypt. emir 530.
- Salisbury, R. A. C. lord, eng. statsmand 238, 309.
- Samfund for dansk Genealogi og Personalhistorie 432—33.
- Samsø (Brattingsborg), grevskab 496.
- Sander, E., ty. historiker 585. — Nickel, danzigkøbmand 335—36, 338.
- Sandwich 323.
- Sapor (Shâpûr II), pers. konge 511.
- Sappok, G., ty. historiker 24.
- Sardinien 547.
- Saxild, G., landsarkivar 578.
- Saxo, da. historieskriver 1, 4, 10, 18, 21, 536, 538.
- Say, J. B., fransk nationaløkonom 101.
- Scavenius, E., politiker 552—54, 559—61, 567, 573—76.
- Schafer, J., amerikansk historiker 161.
- Scharling, Wm., nationaløkonom 117, 119—20.
- Schaube, Ad., ty. handelshistoriker 546.
- Scheel, O., tysk historiker, prof. 671, 678. — Plessen, C., da.-ty. politiker 104, 590.
- Scherz, G., præst 142—44.
- Schiller, F. v., ty. digter 406.
- Schimmelmann, H. E., geheimestatsminister 201—08, 213, 217, 219, 223, 227—28, 230, 468, 495.
- Schinesghe 29—30.
- Schlegel, J. F. W., retslærd 383, 388. — J. H., historiker, biblioteksmand 373.
- Schlesien 35.
- Schmeidler, B., ty. historiker 24.
- Schmidt, C. G., advokat 77, 79, 87.
- Schoch, Aa., redaktør 562.
- Schovelin, J., politiker, nationaløkonom 115.
- Schramm, P. E., ty. historiker 42.
- Schreiner, Joh., norsk historiker, prof. 2, 6—8.
- Schultz, C. G., arkitekt, arkæolog 33. — J. F., bogtrykker 229.
- Schumacher, P., se Griffenfeld.
- Schwaben 57.
- Schwartzkopf, Ed. O., lærer, oversætter 149.
- Schwenck, Chr., tøjmester 324.
- Schütt, O., tysk arkivmand 668, 676.
- Schönheyder, J. M., kammeradvokat 77, 79, 83.
- Schöning, Gerh., norsk historiker 532.

- Scriba, Giovanni, genuesisk notar 546. — Obertus, genuesisk notar 546—47.
- Secher, Knud, prof., dr. med. 578—79. — V. A., rigsarkivar, dr. jur. 578—79.
- Seeck, O., ty. historiker 507.
- Seeckt, H. v., ty. officer 151.
- Sehested, Christen Thomesen, kgl. kansler 128—30, 132, 666. — Ove Rammel, statsminister 213, 219.
- Selskab, det kgl. da., for Fædrelandets Historie 135. — det kgl. danske Videnskabernes 413, 427—28.
- Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie 135.
- Sempach (Schweiz) 530—31.
- Shakespeare, Wm., eng. dramatiker 34.
- Shetelig, H., norsk arkæolog 524, 526.
- Sibbern, G. C., norsk statsminister 443.
- Sicilien 543—45, 547, 625.
- Siefert, O., preuss. skoleembedsmand 402.
- Sigbrit Willemsdatter, Chr. II:s raadgiverske 429.
- Sigrid Storraade, sagndronning 5, 9.
- Sigvalde, jarl 7—9, 21.
- Silberberg (Wollin) 15.
- Simon de Dacia, grammatiker 66.
- Simonsen, Niels, maler 146—47.
- Simony, C., embedsmand, politiker 475.
- Sivertsen, Tewes, danzigkøbmand 333—34, 337—38, 350.
- Sjælland 3—5, 186, 275, 297, 353, 355—57, 359, 361, 366, 490, 496—97.
- Skaane 3, 74, 91—94, 217, 344, 361—62.
- Skade, Jep Rasmussen, tjenestekarl 126—27, 132.
- Skaføgaard, hgd. (Hvilsager s., Sdr. Hald h.) 663—64.
- Skånør 74.
- Skoglar Toste, svensk stormand 12.
- Skov, Sigvart, musæumsinsp., mag. art. 370.
- Skovgaard, Johanne, arkivar, cand. mag. 428—30.
- Skrubbeltrang, Fr., historiker, dr. phil. 106, 140—42, 490, 497.
- Skule, norsk hertug 527. — Thorsteinsson, islandsk skjald 4.
- Slesvig (Sønderjylland) 71, 102—03, 105, 135, 137—38, 152, 173—74, 178, 180, 189—90, 233—35, 243, 246, 251—53, 258—59, 262—64, 266—69, 272, 284—85, 297, 305, 310—12, 395—409, 430, 445—46, 448, 517, 583, 587—639, 657—62, 667—78, 680—82. — by 59—61, 65, 70, 327, 398—406, 668—71, 674, 676—77.
- Slien 284, 288, 327, 609, 633, 671.
- Smaaland 93.
- Sneedorff, J. Schelderup, forfatter 638—39.
- Sneller, Z. W., holl. historiker, prof. 419.
- Sneum, Th., Løjtnant 570.
- Snorre Sturlason, islandsk historie-skriver 1, 8—9, 13, 46, 52—53, 55, 434, 437—38.
- Sognsoen (Norge) 47.
- Sommerbrodt, Jul., preuss. skoleembedsmand 406.
- Sommerfeld, W., ty. historiker 23.
- Sommerset, E. A. S. hertug af, eng. minister 276—77, 279, 284, 293, 295, 298.
- Sonne, J. V., maler 146—47.

- Sophie af Mecklenburg, da. dronning 440.
- Sophienhøj (Nærum) 81.
- Sorø 427, 541. — kloster 353, 403.
- Spengler, Osw., tysk historiefilosof 152—53.
- Sperling, Otto, d. æ., læge, botaniker 373. — Otto, d. y., historiker 368, 370—71, 375.
- Speyer 531.
- Spierinck, brodrene, holl.-svenske finansmænd 314.
- Spinola, genuesisk finans- og konsularfamilie 548—49. — Guido, genuesisk finansmand 549.
- Spinoza, Baruch, holl. filosof 143.
- Spitsbergen 342.
- Sponneck, W., greve, politiker 139.
- Spranger, Ed., ty. filosof 155.
- Sprogo 185, 202, 228.
- Srbik, H. Ritter v., østrigsk historiker 151—55.
- Stagg, F. N., eng. officer 557—58.
- Stampe, Henrik, jurist, minister 137.
- Stang, Fr., norsk politiker 443.
- Stasiewski, B., polsk historiker 29—30.
- Stavanger 79.
- Steding (v. Altenach) 529.
- Steen, Sverre, norsk historiker, prof. 96, 167.
- Steenstrup, Johs. C. H. R., historiker, prof. 17, 23—24, 27, 408—09, 411.
- Stefnir Thorgilsson, islandsk skjald 50.
- Stein, L. v., ty. historiker 152.
- Stemann, O. J., amtmand 673.
- Stenberg, K., finsk historiker 441.
- Stensen, Niels (Nicolaus Stenonis), naturforsker, teolog 142—44.
- Stenton, sir F. M., eng. historiker 415.
- Stephan af Blois, eng. konge 538.
- Stephenson, C., amerikansk historiker 416.
- Stettin 16, 599.
- Stevns h. 497.
- Stiernkranz, svensk oberstløjtn. 202.
- Stockholm 203, 268, 441, 445, 550, 565, 572, 656.
- Stockmar, C. F. v., baron, politisk raadgiver for prins Albert 249, 251.
- Storebælt 169, 186, 198, 202—03, 226, 280.
- Storm, Gustav, norsk historiker 434.
- Stormarn 69, 71, 73—75.
- Stralsund 75, 370, 440.
- Strand (Vestslesvig) 61.
- Strasburger, H., ty. historiker 585.
- Strasbourg 427.
- Strauss, G. R., eng. politiker 555.
- Strömfelt, Joh., sv. resident i Kbh. 342.
- Styrbjørn, viking 18—20, 31.
- Stökl, G., østr. historiker, prof. 655.
- Suhm, P. F., historiker 9.
- Sunda-strædet 581.
- Sundby, Nr. 475.
- Sundeved 669.
- Sune Ebbeson, sjæll. stormand 353.
- Sussex 557.
- Swammerdam, Jan, holl. zoolog, anatom 143.
- Sven I (Tveskæg), da. konge 3—6, 11—13, 17—18, 20—22, 32—41, 45—51, 53—55. — II (Estridsen), da. konge 11, 21, 36—38. — Håkonsson jarl 40. — Aggesen, historieskriver 11, 17, 19, 21, 536.
- Svolder 1—2, 5, 52.
- Sybel, H. v., ty. historiker 152, 584.
- Syberich, se Sigbrit Willemsdatter.
- Sylvester II (Gerbert), ty. statsmand, pave 42.

- †Sywertmanrype (Lundebjerg h.) 60—61.
- Sæmund Frode, islandsk historie-skriver 46, 434.
- Särkilax, Magnus, finsk biskop 150.
- Söderhjelm, Alma, sv. historiker 441.
- Sønderborg 399, 401, 404—07, 668, 670. — slot 147.
- Sønderjylland, se Slesvig, hertugd.
- Sørensen, C. Th., officer, militærhistoriker 209. — Poul, politiker 561. — Rasmus, lærer, politiker 141.
- Sorum, gaard (Romerike) 76.
- Tacitus, Corn., rom historieskriver 406.
- Taine, H., fransk filosof, historiker 448.
- Talleyrand, C. M., fransk statsmand 586.
- Tanderup, sb. (Baag h.) 666.
- Tank, Carsten, norsk købmand, politiker 169, 183, 209.
- Tauber, J. H. A., skolemand 140.
- Taylor, A. J. P., eng. historiker, prof. 681—82.
- Terpager, P., lektor, historiker 124.
- Theodoricus monachus, norsk historieskriver 4, 17, 49, 434.
- Theofono, ty. kejserinde 35—36.
- Thévenot, M., fransk lærd 144.
- Thiele, F. A., instrumentmager 502.
- Thiess, J. O., tysk historiker 678.
- Thietmar af Merseburg, tysk historieskriver 11, 13, 21, 27—28, 33—35, 37—38, 43, 54.
- Thile, K. H. v., preuss. understatssekretær 443.
- Thiset, A., genealog, arkivar 135.
- Thomas Aquinas, ital. skolastiker 65—67.
- Thordemann, B., svensk arkæolog 523.
- Thorsøe, A., historiker, dr. phil. 624.
- Thorup, P. N., rektor, hist. forfatter 124.
- Thott, Otto, statsmand, bogsamler 369.
- Thulstrup, E., frue 193—94, 199. — M. A., kirurg, prof. 193.
- Thura, Alb., præst, litterærhistoriker 149. — Laurids, biskop 123—24.
- Thurgau 531.
- Thygeson, N. E. de, stiftamtmand 209.
- Thüringen 24.
- Tiedemann, C. v., preuss. politiembedsmand 446.
- Tietgen, C. F., bankdirektør 110, 114—15.
- Topsøe-Jensen, Th., søofficer, marinehistoriker 485.
- Tord Kolbeinsson, islandsk skjald 47, 49.
- Tordenskjold, P., søofficer 381, 485—89.
- Torrington, lord 286.
- Toynbee, Arnold, eng. historiker 115, 555—56.
- Tralau, holstensk adelsslægt 135.
- Trap, justermester 495.
- Travemünde 327.
- Treitschke, H. v., tysk historiker 152, 155, 447—48.
- Trelleborg 32.
- Treschow, F., jurist, politiker 139—40. — F. W. Rosenkilde 140.
- Troels-Lund, T., historiker 136, 546.
- Trojel, F. N., godsforvalter 501.
- Trondhjem 148, 186, 193. — stift 179, 195.
- Troyes 134.
- Trøndelag 47.

- Tscherning, A. F., officer, politiker 97, 470, 475, 503, 590, 603, 607, 610. — E. P., officer, industrimand 189.
- Turnball, R., eng. officer 565.
- Turner, F. J., amerikansk historiker 159.
- Tyler, M. C., amerikansk historiker 159.
- Tyre, norsk dronning 4—6, 9—10, 12.
- Tønder 288, 594, 670—73.
- Tønning 639.
- Uldall, P., generalfiskal 77, 81.
- Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester 157, 325, 333, 337, 341—43, 350—51, 367—68, 370—71, 373. — Corfitz Anton, greve 369—70.
- Ungern-Sternberg, E., russ. diplomat 592, 603—04, 615, 621, 629.
- Urup, Axel, rigsraad, fortifikationsingeniør 579—80.
- Usedom 25—26.
- Utrecht 417.
- Wachtmeister, C., svensk diplomat 288.
- Wad, G. L., landsarkivar 485.
- Wadén, Ingel, svensk historiker 440.
- Wain, Wm., eng.-da. industrimand 112.
- Valdemar I (d. store), da. konge 11, 16, 537. — II (sejr), da. konge 364, 537. — IV (atterdag), da. konge 69—76.
- Waldstein, Joh., ostrigsk greve 367, 369.
- Valla, Laurentius, ital. historieskriver 506.
- de la Vallée, J., fransk-svensk arkitekt 440.
- Vantore (Nysted s., Musse h.) 354.
- Warnaertsen, Jan, amtsterdamsk notar 333, 336, 350.
- Warszawa 338.
- Warthe, ty.-polsk flod 23—24, 30.
- Varzin, gods i Pommern 682.
- Washington 571.
- Wassenaer-Obdam, J. v., holl. admiral 417.
- Vate, Johannes, fransk teolog 58.
- Webb, W. P., amerikansk historiker 161.
- Vedel, Anders Sorensen, historiker 91. — E. jurist 449. — P., udenrigsministeriets direktør 443.
- Wegener, C. F., geheimearkivar 390, 414.
- Weibull, Curt, svensk historiker, prof. 2, 33—34. — Lauritz, svensk historiker, prof. 1—2, 4—5, 9, 17—18, 32—33, 36—37, 41, 52.
- Weidhaas, H., ty. historiker 25.
- Vejlby, sb. (Sdr. Djurs h.) 125—26, 128, 132.
- Vejle 671.
- Wellington, A. W. hertug af, eng. statsmand 278.
- Velschow, H. M., historiker 412.
- Vemmetofte adelige jomfrukloster 377, 380, 382, 386, 388.
- Vendland, vender 1—2, 4—6, 9—11, 13, 18, 20—22, 41, 53.
- Venezia, hertugd. 294, 306, 312.
- Venge (Weng), sb. (Hjlemslev h.) 352.
- Vengegaard 352.
- Wergeland, H., norsk digter 166, 195.
- Verhondert, Jan Gerritsen, amsterdambkmand 335.
- Werlauff, E. C., historiker 368, 410.
- Werle 23.
- Vernet, Horace, fransk maler 146.
- Verney, H., eng. politiker 300, 305.

- Weser, ty. flod 328.
- Wessel, O. K., generalauditor 83.
- Westbury, R. B. lord, eng. minister 261, 268, 276, 298, 310.
- Vesterhavet 623—24.
- Westen, Ths. v., norsk præst 148.
- Westmoreland, J. F. earl of, eng. diplomat 599, 601.
- Wetterstedt, G. de, sv. hofkansler, diplomat 175.
- Wewer, bager 499.
- Weyse, C. E. F., komponist 138.
- Wheeler, R. E. M., eng. arkæolog 524.
- White, A. D., amerikansk historiker 159.
- Whiteside, J., eng. embedsmand, politiker 272.
- Viborg 70, 459—60, 671.
- Vibæk, M., handelshistoriker 115.
- Wichmann, sachsisk greve 22—23.
- Vickvoort (Wickevoort), G. van, amsterdambkøbmand 320—21, 332.
- Victoria, eng. dronning 237—42, 244—45, 247—50, 252—53, 255—58, 260—66, 270—78, 280, 282—83, 285—87, 290—92, 294—96, 298—99, 307—12, 444, 599.
- Widajewicz, J., polsk historiker 24—25, 30—31, 38.
- Widukind af Corwey, ty. historiker 22—23, 31, 53.
- Wien 373, 586.
- Wiese, Ludv., preuss. overregeringsraad i hertugd. 398, 404. — Ludv. v., ty. historiker 584.
- Wilberforce, Wm., eng. biskop, flantrop 431.
- Wildenbruch, L. v., preuss. officer 593, 595—96.
- Wilhelm I, ty. kejser 446. — af Moorbeke, flamsk filosof 66.
- Vilhelmine, da. prinsesse 214.
- Villani, Giovanni, florentinsk historiker 548.
- Willerslev, Rich., universitetsadjunkt, dr. phil. 105—22.
- Villiers, Ch. P., eng. minister 298.
- Winckler, M. B., ty. historiker 585.
- Vind, Jens Juel, højesteretspræsident, baron 81.
- Winding, Kjeld, universitetslektor, cand. mag. 139—40.
- Windmann, H., tysk historiker 677—78.
- Windsor Castle 240, 249.
- Winstrup, J. O., industrimand 112.
- Winter, N. v., holl. historiker, prof. 419.
- v. d. Wisch, holstensk-da. adelsslægt 135.
- Vischer, Fr. Th., ty. filosof, digter 447.
- Wisconsin 159, 161.
- Vissenbjerg, sb. (Odense h.) 354.
- With, J. P., herredsfoged, stænderdep. 459.
- Witt, J., pædagog 395. — Joh. de, holl. statsmand 417.
- Vladimir I (d. store), russ. storfyrste 31.
- Wodehouse, John, eng. diplomat 254—57, 310.
- Vogt, Joseph, tysk oldtidshistoriker 509—10.
- Wojciechowski, Z., polsk historiker 23—25, 30—31, 38, 43.
- Wollin 11, 14—16, 19—26, 28, 31—34, 39—41, 45—47, 50, 51, 53—54.
- Volta, genuesisk finans- og konsularslægt 547, 549. — Rubeus de, genuesisk finansmand 549. — Ugonis della, genuesisk ærkebisp 544—45, 547.
- Wood, sir Ch., eng. minister 252, 256, 269, 274—75, 296—97.

- Vorm, Peder Hansen, hyrde 126, 128, 132.
- Vosbergen, G. van, holl. diplomat 417.
- Wrangel, F. H. E., preuss. officer 616.
- Wright, Ch. W., amerikansk historiker 162.
- Vrints, M. A. baron v., østrigsk diplomat 595—96.
- Wulf, holstensk adelsslægt 135.
- Wulff, D. H., skolemand, hist. forfatter 69. — Grethe 680. — Jens, kniplingskræmmer 680—81.
- Wulfsberg, N., norsk præst 165.
- Wuytiers, Simon Barchmann, amsterdam købmand 320.
- Wynn, sir Henry, eng. diplomat 598, 601, 603—04, 614, 618, 622, 624—25.
- Västhagen, Nils, sv. bogholderiekspert 444—45.
- Zahle, C. Th., statsminister 479.
- Zahrtmann, C. C., søofficer, marine-minister 455, 603, 610, 620, 626, 628, 630.
- Zantoch, polsk borg 31.
- Zedlitz-Neukirch, K. v., preuss. embedsmand 398—99.
- Zeeland 314.
- Zeitz (Sachsen) 26.
- Zeus 512—14.
- Zülow, v., holstensk adelsslægt 135.
- Zürich 654.
- Ægidius Romanus, ital. skolastiker 539.
- Øm kloster 352.
- Øresund 2—3, 5, 48, 52, 54, 313—18, 320—21, 323, 325—27, 332, 334—35, 339—50.
- Ørsted, A. S., retslærd, politiker 99—100, 104, 376—79, 384—85, 390, 465, 468, 475—77, 659—60. — H. C., fysiker 396.

Rettelser

til Historisk Tidsskrift 11. række 4. bind.

S. 16 l. 14. Ibrāhīm ibn Jacqūb, læs: Ibrāhīm ibn Jac'qūb.

S. 19 l. 15 f. Guillaume de Jumièges (o. 1050), læs: Guillaume de Jumièges (o. 1070).

S. 63 n. 2. N. K. Andersen: Ærkebiskop Jens Grand (Kbh. 1934)., læs: Ærkebiskop Jens Grand, I. (Kbh. 1943).

S. 77 l. 25. Retten., læs: Retten, dog ogsaa A. Lowson, Advokat 1726, Assessor 1758 og J. J. Anchersen, Advokat 1747, Assessor 1770.

S. 121 n. 2. National-nationalindkomst, læs: indkomst.

S. 148 l. 8. 1783, læs: 1743.

S. 149 l. 41. Isak Schwartzkopf, læs: Ed. O. Schwartzkopf.

S. 399 l. 9. von Müller, læs: von Mühler.

S. 443 n. 1, l. 1. Russel, læs: Russell.

S. 479 l. 1. P. Chr. Engelstoft, læs: C. T. Engelstoft.

S. 496 n. 2. Sidetallet 739, rettes til: 379.

S. 526 l. 37. Hellström, læs: Hellsten.

S. 530 l. 27. Al Saffi-al o. s. v., læs: Al Saffi-al o. s. v.

S. 544 l. 32. 1575, læs: 1175.

S. 585 l. 18. N. Gollwitzer, læs: H. Gollwitzer.
